

आत्म निवेदन

नृसिंह विभाकर



ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૩૬૦ ચર્ચાક

પુસ્તકનું નામ રા. જાનિવે દંડ

વિષય ૯

આત્મ નિવેદન



લેખક અને પ્રકાશક—

નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિશાકર,

બી. એ., એલએલ બી., બાર-એટ-લૉ,
તંત્રી, “ રંગભૂમિ. ”

ગિરગામ, મુંબઈ.



વિક્રમાર્ક ૧૯૮૦.

મ. સ. ૧૯૨૪.



પ્રથમ આવૃત્તિ.

મૂલ્ય. રૂ. ૩-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત સંપીરણ મંડળ
૧૧૩૬૦



મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ.
મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

[સર્વ હક કર્તાને સ્વાધીન.]

અર્પણ

મહારી પૂજ્ય

માતાને

અનુક્રમ

પ્રથમ ખંડ: સાહિત્ય અને કલા.

સંખ્યા.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
	“ વન્દે માતરમ્ ” [કાવ્ય]	૧
૧	નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ? ...	૩
૨	કલાનો આદર્શ	૨૯
૩	ગૃહ વિનાનો શહેર	૫૫
૪	સાર્વજનિક આરોગ્ય અને ઉદ્યાન-નગરો	૬૪
૫	મુંબઈની તનુદુસ્તી	૭૩
૬	શહેરોની બાંધણી	૭૭
૭	આપણા શહેરસુધારાખાતાની નિષ્ફળતા	૮૧
૮	૨૫ વર્ષ પછીનું મુંબઈ	૮૫
૯	શહેરોની રચના	૯૦
૧૦	લેખક થવાની પ્રથમ લાયકાત	૯૪
૧૧	આવતી સાહિત્ય પરિષદ	૧૦૨
૧૨	સાહિત્ય પરિષદનું કાર્યક્ષેત્ર	૧૦૫
૧૩	પાંચમી સાહિત્ય પરિષદનું મંગલાચરણ	૧૦૯
૧૪	મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદ	૧૧૩
૧૫	સાહિત્ય પરિષદ અને સભ્યતા	૧૧૬
૧૬	સુરતમાં મળેલી સાહિત્યપરિષદનું અવસોકન	૧૨૦
૧૭	હિંદ માટે એક ભાષા	૧૨૪
૧૮	ગુજરાતી ભાષામાં દસ ઉત્તમ નવલકથાઓ	૧૨૭
૧૯	આપણી નાટકશાળાઓ	૧૨૯
	વીસમી સદી	૧૩૩

સંખ્યા.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૧	સ્વર્ગસ્થ હાથ... ..	૧૪૧
૨૨	ન્હાની ન્હાની ખાતો	૧૪૫
૨૩	ઉધાન કે કપ્પસ્તાન ?	૧૪૬
૨૪	“ રૂકિમણીહરણ ”ની પ્રસ્તાવના	૧૫૨
૨૫	“ સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ ”ની પ્રસ્તાવના	૧૫૫
૨૬	“સ્નેહ-સરિતા”ની પ્રસ્તાવના	૧૬૦
૨૭	“સ્નેહ-સરિતા”ના અવલોકનકારોને બુદ્ધો પત્ર	૧૬૩
૨૮	“સુધાન્યન્દ્ર”ની પ્રસ્તાવના	૧૭૦
૨૯	“મધુ-બંસરી”ની પ્રસ્તાવના	૧૭૧
૩૦	“ભેધ-માલિની”નું નિવેદન	૧૭૪
૩૧	“નીતિ-શતક”ની પ્રસ્તાવના	૧૭૫
૩૨	ગુજરાતના દશ મહાપુરુષો	૧૭૮
૩૩	નાસિક ગુરુકુલ ઉત્સવ... ..	૧૮૨
૩૪	“સોરઠનાં સન્માન” [કાવ્ય]	૧૮૪
૩૫	કૃષ્ણ કન્દૈયો	૧૮૬
૩૬	“રંગભૂમિ”નાં હો અભિવંદન ! [કાવ્ય]	૨૦૦
૩૭	અભિનંદન	૨૦૧
૩૮	શિખરપરથી દષ્ટિપાત	૨૦૩
૩૯	“જાતે આવજો યવનહાર” [કાવ્ય]	૨૦૯
૪૦	“અખજેનાં અધન”નું નિવેદન	૨૧૦

દ્વિતીય ખંડ: સામાજિક.

૪૧	મુંબઈના શહેરીઓ ઉંઘમાંથી ક્યારે બગશે?... ..	૨૧૫
૪૨	”	૨૧૯
૪૩	”	૨૨૪
૪૪	શ્રીયુત ગાંધીને સ્વાગત	૨૨૯

ક્રમ-સંખ્યા.	વિષય.	પૃષ્ઠ-
૪૫	મુંબઈમાં પ્રાથમિક કેળવણી	૨૩૬
૪૬	મુંબઈ ઇલાકામાં સહકારી મંડળો... ..	૨૪૦
૪૭	સંસાર સુધારો અને શ્રીયુત ગાંધી... ..	૨૪૫
૪૮	શીતળા કઢાવવાને ૨૨જ શા માટે પાડવી જોઈએ ? ...	૨૪૯
૪૯	હિંદુ યુનિવર્સિટી માટે આદર્શ	૨૫૩
૫૦	આપણા મજૂરવર્ગ માટે આપણે શું કરવું જોઈએ ? ...	૨૫૮
૫૧	જ્ઞાતિઓને સુધારવી કે તેનો અંત આણવો ? ...	૨૬૨
૫૨	હિંદમાં યુનિવર્સિટી કેળવણી	૨૬૬
૫૩	કેળવાયેલા હિંદીઓ ગરીબ કેમ છે ?	૨૭૦
૫૪	એકજ વસ્તુ આવશ્યક	૨૭૪
૫૫	હિંદમાં કેળવણીની શક્તિ અને જરૂર	૨૭૯
૫૬	હિંદુસ્તાનમાં મોતની સગ્ન	૨૮૩
૫૭	મુંબઈની જાહેર સંસ્થાઓ છવ વિનાની કેમ છે ? ...	૨૮૬
૫૮	આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં દેશી ભાષાનું સ્થાન ...	૨૮૯
૫૯	હિંદુ યુનિવર્સિટી	૨૯૩
૬૦	હિંદમાં અનાથાશ્રમો	૨૯૭
૬૧	શું હિંદુધર્મ જ્ઞાતિપદ્ધતિ માટે જવાબદાર છે ? ...	૩૦૧
૬૨	વનિતા વિશ્રામ... ..	૩૦૩
૬૧	અ. ગુરુકુળ	૩૦૭
૬૨	અ. જર્મન અને ઇંગ્લિશ કેળવણીની સરખામણી ...	૩૧૧
૬૩	હુનિઆની મોટી નહેરો	૩૧૬
૬૪	ધારાશાસ્ત્રી વધાએ ઉપયોગી કે શિક્ષણશાસ્ત્રી ? ...	૩૧૮
૬૫	સુલેર કરતી વખતે કોની સલાહ લેવાશે ?	૩૨૦
૬૬	જ્ઞાતિઓનો ઉપયોગ	૩૨૧
૬૭	આપણી કેળવણીની એક નિષ્ફળતા	૩૨૪
૬૮	અંત્યજ વર્ગની મુશ્કેલીઓ	૩૨૭

સંખ્યા.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૬૯	ગુજરાતમાં કેળવણી પરિષદની જરૂર ...	૩૩૧
૭૦	મેટ્રિકની કતલ... ...	૩૩૫
૭૧	નવા યુગની સ્ત્રી ...	૩૩૮
૭૨	શાતિસંસ્થાને દેશોપયોગી કેમ બનાવાય ? ...	૩૪૭
૭૩	શાતિઓનું ભવિષ્ય ...	૩૫૨

તૃતીય ખંડ: રાજ્યપ્રકરણ.

૭૪	જર્મનીમાં પ્રકૃતિદેવીની પૂજા ...	૩૫૯
૭૫	જર્મનીનો આત્મઘાત ...	૩૬૪
૭૬	ખિટને લડાઈ શા માટે સ્વીકારી ?... ...	૩૬૯
૭૭	લડાઈથી હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમાં શા ફેરફાર થશે ? ...	૩૭૪
૭૮	કોંગ્રેસનું એકીકરણ શી રીતે થઈ શકે ? ...	૩૭૯
૭૯	આ લડાઈ હેવટની શી રીતે કરી શકાય ?... ...	૩૮૩
૮૦	કોંગ્રેસ એકત્ર કરનારાઓને એક અપીલ ...	૩૮૭
૮૧	શ્રીયુત ગોખલેનું અકાલ મૃત્યુ ...	૩૯૦
૮૨	રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ અને સંસારસુધારો ...	૩૯૭
૮૩	લાઇકોર્ટના અમલદારનો ગવર્નર કરતાં વધારે પગાર ! ...	૪૦૧
૮૪	લોર્ડ લાર્ડિંગ... ...	૪૦૫
૮૫	મદાન બ્રાંતિ !... ...	૪૦૯
૮૬	પૂર્વ અને પશ્ચિમ કયારે જોડાશે ? ...	૪૧૩
૮૭	પ્રથમ તમારું ઘર સુધારો... ...	૪૧૭
૮૮	લોકપ્રતિનિધિત્વ એટલે શું ? ...	૪૨૧
૮૯	હિંદી નેતાઓ અને પ્રજા વચ્ચે સંબંધ ...	૪૨૫
૯૦	સુક્ષ્મની એકજા શરત ...	૪૨૯
૯૧	લડાઈ અને સમાજશાસ્ત્ર... ...	૪૩૪

સંખ્યા.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૯૨	રાષ્ટ્રીય ભાવના અને લડાઈ ...	૪૪૦
૯૩	હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ... ..	૪૪૩
૯૫	વર્તમાન ક્રાન્સનો તનખો-એરિસ્ટાઇડ પ્રાયંડ ...	૪૫૧
૯૬	લોર્ડ્સ નોર્થોર્જ... ..	૪૬૩
૯૭	રાજ્યદારી ચળવળ અને વિદ્યાર્થીઓ ...	૪૭૮
૯૮	૧૯૦૭ ના તિલક અને ૧૯૨૦ ના લોકમાન્ય ...	૪૮૦
૯૯	“હિન્દ સ્વરાજ્યને કાયક થાય”!	૪૮૬
૧૦૦	સ્વરાજ્ય સમારંભ	૪૯૯
૧૦૧	આર્થિક ગ્રિથિતિ... ..	૫૦૪
૧૦૨	લોર્ડ નોર્થકિલ્પ	૫૧૩
૧૦૩	ધારાસભાની ચુંટણી	૫૨૩



ચતુર્થ ખંડ: પ્રકીર્ણ.

૧૦૪	શિખરપરથી દષ્ટિપાત	૫૨૯
૧૦૫	„	૫૩૫
૧૦૬	„	૫૪૨
૧૦૭	મૈકમેથ	૫૫૧
૧૦૮	હજુનો સત્યાગ્રહ	૫૬૨
૧૦૯	દો. બ. રણછોડભાઈ કિશ્વરામ	૫૭૫
૧૧૦	કવિ નથુરામ મુંદરજી	૫૭૯
૧૧૧	“સ્વર્ગીય” સરાફ બર્નહાર્ટ	૫૮૧
૧૧૨	“કાન્ત”	૫૮૪
૧૧૩	દેશી રાજ્યોત્તું ભવિષ્ય	૫૮૬
૧૧૪	“વસંતનો વિહાર” [કાવ્ય]	૫૯૮
૧૧૫	“અમર પ્રેમ” [કાવ્ય]... ..	૬૦૦

સંખ્યા.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૧૬	“ખાદી જીવનની ન્યોતિ” [કાવ્ય] ...	૬૦૨
૧૧૭	“જાગૃત હિન્દ” [કાવ્ય] ...	૬૦૩
૧૧૮	બુદ્ધિમૈયાને ચરણે ...	૬૦૭
૧૧૯	સ્વર્ગસ્થ કુંવરજી દેવશી... ...	૬૧૩
૧૨૦	શ્રીયુત ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી... ...	૬૧૬
૧૨૧	શ્રીકૃષ્ણનાં લોહચુંબક ...	૬૧૯
૧૨૨	શિખરપરથી દષ્ટિપાત ...	૬૨૧
૧૨૩	૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો એશિયાઈ સિતારો ...	૬૩૦
૧૨૪	“ આઝાદી ” [કાવ્ય]... ...	૬૩૮



ભૂમિકા

૧૯૦૨ની સાલમાં જૂનાગઢ બહાદુરખાનજી હાઇસ્કૂલના છઠ્ઠા ધોરણના વિદ્યાર્થી ટુસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકરના અસાધારણ પ્રતિભાંકિત અંગ્રેજી નિબંધનાં મેં જ્યારે એમના વર્ગ આગળ વખાણ કર્યાં, અને તે પછીનું એક વર્ષ “ મેટ્રિક ક્લાસ ” માં એમણે મારી નીચે ગાળ્યું, ત્યારે મને થોડોજ ખ્યાલ હતો કે ૨૧-૨૨ વર્ષ પછી સાક્ષરવર શ્રીયુત વિભાકર, બી. એ., એલએલ.બી., ઍરિસ્ટર-એટ-લૉ, નિબંધકાર, કાદંબરીકાર, નાટ્યકાર, તંત્રી, વક્તા, રાજદારી પુરૂષ, એમની કોઈ પણ કૃતિની પ્રસ્તાવના લખવાનું કાર્ય મારે હાથે આવી પડશે. જે મંદિર સ્વતઃ સંગીન અને સુંદર છે તેને થાંભલીની આવશ્યકતા શા માટે જોવામાં આવે છે તે, વારંવાર માથું ખંજવાળ્યા છતાં, મને સમજાયું નથી. છતાં વિભાકરનું સ્નેહીદલ તે માફ પણ સ્નેહીમંડળ, અને તેમની જ્યારે મજબૂત માગણી થઈ કે મારે પ્રસ્તાવના લખવીજ જોઈએ તો પછી તેમના આગ્રહથી મહાત્મ થઈ, તે થાંભલીથી સંકુળ થઈ, હું લાજર થયો છું.

આપણામાં મંતવ્ય છે કે શિવ, વિષ્ણુ, ગણેશાદિ દેવો સ્વતઃ પૂજ્ય છે છતાં બ્રાહ્મણો બ્રહ્મેન્દ્રિયનું કામ કરી મોટા પાયા ઉપર તેમના સંપ્રદાયને ગળગી મૂકે છે. તેમ પોતાના ગુણગુણથી વાચકદંડની વૃત્તિ હરવા સમર્થ વિભાકરની આ કૃતિને હું પ્રસ્તાવનાથી ગળગી મૂકીશ એમ કદાચ વિભાકરના સ્નેહીઓએ માન્યું હોય.

વાચક વર્ગને મારે સ્પષ્ટ સૂચવવું જોઈએ કે પ્રસ્તાવના લખવાનો મારો પોતાનો હેતુ જૂદોજ છે. જમાનાની એક તારીર છે કે નવલ-કથા તરફ વાચકોની અભિરુચિ વધતી જાય છે, અને વિચારપ્રધાન

સંગીન સાહિત્યરૂપ “ લોકાના ચણા ” તરફ પ્રીતિથી ધસનાર વર્ગ વિરક્ત જ હોય છે. વાર્તાનાં પુસ્તકોની સેંકડો નકલો ઊપડી જાય છે, અને સારરૂપ સાહિત્યના પુસ્તકની એક વાર ૫૦૦-૧૦૦૦ નકલ છપાવી તો લેખક તેની ખીજ આટલિ છપાવવા ક્યારે ભાગ્યશાળી થશે તે કહી શકાતું નથી. પૌષ્ટિક ખોરાક ઓછો ભાવે, અને શાકભાજી, બજિયાંમુદિયાં, રાયતાંઅથાણાં પુષ્કળ જોઈએ એ જોમ આદારના સંબંધમાં શોચનીય છે તેમ ઉપર દહેલી વાચકોની વિકૃત રુચિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઓછી શોચનીય નથી. તેમાં વળી વિભાકરના આ મન્યનું પ્રમાણ નાનું સૂતું નથી. લગભગ ૬૫૦ પૃષ્ઠના મન્યનું દર્શન થતાંજ તેને નમસ્કારમાત્ર કરી મૂકી દેવામાં આવે નહિ એ માટે તે પ્રતિ રુચિ ઊપજાવવાતો, તેમજ એની કેટલીક મુખ્ય ખુખીઓનું દર્શન કરાવવાનો ઉદ્દેશ સ્વીકારી હું પ્રયત્ન થયો છું.

વિશાળ આગમાં નાનાં મોટાં વૃક્ષો, સ્થળે સ્થળે તેનું આલિંગન કરી રહેલી ઉન્નતિઅનિલાપિણી વહલીઓ, અનેક ખુદલા પ્રદેશો, ગીચ પ્રદેશો, ધાયાવૃક્ષો, લતામંડપો, કુંજમત્તીઓ, નાનીમોટી સીધીવાંટી વીથિઓ, કેમલ પદ્મવો, સુગંધથી, સુરપથી અને સુરંગથી ચતુરચિત્તચોર કુસુમો, કેરી, કેળાં, દાડમ વગેરે રતરતનાં સુંદર રસમય ફળો, લીલા ઘાસની ગજમો, વિશ્રાંતિભવનો. હંજો, કુંડો, ટુવારાઓ, કૂવા, દવાડા વગેરે મનોહર અને ઉપયોગી સામગ્રી જોવામાં આવે છે. વિદાર કરનાર મનુષ્ય સામાન્ય દક્ષાનો હોય છે તો પણ તેને કંઈને કંઈ આનંદનું સ્થાન જાડી આવે છે, અને ગુણી હોવા સાથે ગુણગામી હોય છે તો તો બાગના અનેક અમત્કારોમાં લીન થઈ જઈ જાણે આસપાસ નંદનવન ખડું થયું હોય એમ, આનંદની છોળનો અનુભવ કરે છે. આવો સુંદર સાહિત્યઆગ શ્રીયુત વિભાકરે-“ લલિત ”ની ભાષામાં બોલવામાં આવે તો “ સોરડના ગદગરે ”-આપણી આગળ ખેડો કર્યો છે. ઉદ્યાનનગર સંબંધી વિભાકરનો લેખ વાંચવાથી મોંમાં પાણી છૂટે છે; સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આવુંજ ઉદ્યાનનગર એ દલાધર

સિદ્ધીએ ૨મી જનસમાજ આગળ રજુ કરી આપણી દૃષ્ટિ કંઈ નાનો સ્ત્રોત ઉપકાર કર્યો નથી, કંઈ નાની સૂત્રી-એમની દૃષ્ટિ-સેવા બાંજવી નથી.

વ્યવસ્થાપરત્વે આ લેખસંગ્રહ ચાર ખંડમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ ખંડમાં સાહિત્ય અને કલા સંબંધી લેખોનો સમાવેશ છે; બીજા ખંડ સામાજિક લેખોને લગતો છે; ત્રીજા ખંડનો વિષય રાજ્યપ્રકરણ છે; અને ચોથા ખંડમાં પ્રકીર્ણ લેખો છે. પ્રકારાંતરે વર્ગીકરણ કરતાં અનેક લેખો “હિંદુસ્થાન,” “અખબારે સોદાગર”-વગેરે દૈનિક પત્રોમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા; અનેક લેખો “સમાલોચક,” “વીસમી સદી” વગેરે માસિકો દ્વારા પ્રથમ જાહેર થયા હતા; વિભાકરના પોતાના જ તંત્રીપદ નીચે ચાલી રહેલું “રંગભૂમિ” માસિક અનેક લેખોનું પ્રભવસ્થાન છે; સાહિત્ય પરિપદ આદિ અનેક સંસ્થાઓના નિમિત્તથી અનેક લેખો લખાયલા છે. વિષય પરત્વે વિચાર કરીશું તો તેમની વિવિધતા એટલી બધી છે કે વિદ્વાનોને અને વિદ્યા વિલાસીઓને આ ૧૨૪ લેખોના સંગ્રહસ્થાનમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનદનાં રચણ ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવશે. સાહિત્ય, કળા, નાટકશાળા, શિલ્પ, નગર-રચના, આરોગ્ય, ગૃહ, જાતિ, દેશ, સમાજ, કેળવણી, રાજતંત્ર, રાજ-નીતિ, દેશી રાજ્યો, યુરોપીય મહાભારતયુદ્ધ, જીવનવૃત્તાંતો, શેઠા અને મજૂરો ઇત્યાદિ અનેક ક્ષેત્રોમાં વિભાકરની મતિપ્રભા રમણીય વિહાર કરી રહી છે. લાગણીનો આવેશ એ વિભાકરનું અને વિભાકરના લેખોનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ટીલુંપોચું લખાણ એમને પસંદ નથી. બાજબાઉપણું જે ગુજરાતને કપાળે લાંબા વખત સુધી કલંકરૂપ હતું તે ટાળી નિડર વીરતા સંપાદન કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ અને ઉપદેશ છે. એ એમની બુદ્ધિથી અને એમની છાતીથી એમણે સુરતમાં બાલાજીના ટેકરા ઉપર તિલક મહારાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને પોતાના તેમજ પોતાના સહકારી બંધુઓના અવિરત ઉત્સાહમય પ્રયાસથી તિલક મહારાજને કબૂલ કરવાની ફરજ પાડી કે મહારાજ કરતાં ગુજરાત રાજ-

કીમ પ્રગતિપથે આગળ વધી ગયું છે. વિભાકરની વાગ્ધારાનો અપૂર્વ આસ્વાદ જોમણે લીધો છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે એમનું વકૃતત્વ કેવું મોહક અને સમર્થ છે. એમનું એક ભાષણ સાંભળી એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષે પ્રશંસાનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતો કે “ગુજરાતીમાં આવું ખોલી શકાય છે એનો મને આજ સુધી ખ્યાલ ન હતો.”

એ આવેશના નમુના રૂપે “આત્મ નિવેદન”માં વર્તમાન ક્રાન્સનો તનખો, લોહાટ જ્યોર્જ, આર્થર ગ્રિથિય, લોર્ડ નોર્થફિલ્ડ એ પાશ્ચાત્ય-પુરુષવરોનાં જીવનચરિત્રો ખાસ વાંચવાયોગ્ય છે. વાંચતી વખતે વાંચનારનું ચરિત્રનાયક સાથે પૂર્ણ તાદાત્મ્ય થઇ જાય છે એ જ એના લેખકની લેખનકલા. એ આવેશ સ્નેહસાથે મિશ્ર થઇ કેવો મનોહર બને છે તે જોવું હોય તો “સ્વર્ગસ્થ હાજી”નું જીવનચરિત્ર વાંચવું; એ આવેશ પૂજ્યભાવથી સંયુક્ત થઇ કેવો આકર્ષક બને છે તે જોવું હોય તો “૧૯૦૭ના તિલક અને ૧૯૨૦ના લોકમાન્ય” એ લેખ વાંચવો; રાજકીય ક્ષેત્રમાં એ આવેશ કેવો સળવળાટ અને ધમધમાટ કરી મૂકે છે તેનો ખ્યાલ આણવો હોય તો “હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ” એ વિષય ઉપર વિભાકરનું સુરતનું ભાષણ, અને “દેશી રાજ્યોનું ભવિષ્ય” એ લેખો વાંચવા; એ આવેશ અલૌકિક પવિત્ર પ્રસન્નતા રંગાઈ કેવો હૃદયગમ થાય છે તે જોવું હોય તો “કૃષ્ણ કન્હૈયો,” “શ્રીકૃષ્ણચરિત્રરહસ્ય” એ લેખો વાંચવા.

એ આવેશના મનપાનમાં આરંભ થઇ વૈરાગ્યના અપાર્થિવ પ્રદેશમાં જોને ઉડ્યનની ધમ્કા હોય તેણે “૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો એશિયાઈ સભારો” વાંચવો; ભક્તિમાં આંધુલી પાવનગંગામાં જે પ્રેમીને સ્નાન કરવાની ધમ્કા હોય તે “શ્રીકૃષ્ણનાં લોહસુખક” નામની કશ્ચપ્રકૃતિ તરફ ખેંચાયા વિના રહેશે નહિ.

હાજી મહમદ શંખષી તીખેનાં સુંદર સત્ત્વ વાઙ્મયી સ્વર્ગસ્થનાં પ્રભાવક પ્રસંગમાં કેવો પ્રસન્ન બનેલો હશે !

ગુજરાતના રસમંદિરનો આવો દિલોભન પૂનરી ગુજરાતે ખીલે કોઈ
 જોયો નથી. એ રસધેણો ખીચારો રસની શોધમાં શોધમાં જ ચાલ્યો ગયો.
 'વીસમી સદી' તેની સુંદર સ્વપ્નસૃષ્ટિના એક ન્હાના ખંડનું જ પ્રતિબિંબ
 હતું. એની ભાવનાઓ તો જબ્બર હતી. સને ૧૯૧૬ માં ડહારી સાથે કલા-
 કેના કલાકો બેસીને 'વીસમી સદી'નાં સ્વપ્નમાં તોણે રચ્યાં હતાં તે ઉપ-
 રથી કહી શકું છું કે તેની મુરાદો ચોથે ભાગે પાલુ બર નથી આવી. એક
 સારું માસિક ફોલ્ડમંદિથી ચલાવવામાં આ રસસૂના પ્રાંતમાં કેટલી જહેમત
 ઉઠાવવી પડે છે તેનો ખરો ખ્યાલ હાજી મહમદનું જીવન જાણ્યા વિના
 કદી આવવાનો નથી. એ રસલીનો મન્દર 'વીસમી સદી' પાછળ કેટલી
 તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો તે તેના નિકટના સ્નેહીઓજ જાણે છે.
 યુરોપ-અમેરિકાનાં સારામાં સારા ચિત્ર-માસિકની બેરબરીમાં મૂકી શકાય
 એવું 'વીસમી સદી'ને બનાવવાનું તેનું પ્રત અજબ હતું. સારામાં સારા
 ગુજરાતના લેખકો પાસેથી લેખો મેળવવામાં તેની હુદયહારક મીઠાસા અને
 સમજવટ ઓર હતાં. એક વાર તમારા ઉપર હાજીએ નિશાન તાક્યું પછી
 તમારું મગદૂર નહિ કે તમે છટકી જઈ શકો. તમારે ત્યાં હમેશનાં બે ધક્કા
 ખાઈને પાલુ તમારી પાસે લખાવશે. તમે માથેસન જશો તો તારથી તમને
 ચાઢી આપશે. વિષય માટે વસ્તુ મેળવવાનું બહાનું કહાડશે તો એ વિષય
 ઉપર ઢગલાબંધ સાહિત્ય તમારા હાથમાં આવીને પડે એની એ તજવીજ કરશે."

[પૃષ્ઠ ૧૪૨.]

*

*

*

*

શ્રી કૃષ્ણના દિવ્ય ચરિત્રનો મહિમા નીચેનાં વાક્યોમાં કેવો સચોટ
 રીતે વર્ણવ્યો છે !

"કૃષ્ણ તો પોતાના ૧૨૫ વર્ષના લાંબા આયુષ્યના અંકેક દિવસમાં
 એટલા ખીચાખીચ મહા બનાવો બનાવી ગયા છે કે તે બીજી કોઈ મહાબ-
 હિતને બનાવતાં અંકેક જીવ જોઈએ. કૃષ્ણના જીવનની અંકેક ધરી દુનિયાનું
 કોઈ મહાકાવ્ય કે મહા પુરાણ લખવાને બસ છે. તો પછી આખા મહાભાર-
 તમાં કૃષ્ણ રહેલા એ સૂત્રધારની સમગ્ર જીવનલીલાનું તો પુછડું જ શું ?
 ગોપુલ અને વૃંદાવનમાં એ સૌંદર્યમૂર્તિ ગોપાલનાં લોહચુંબક કોણ
 શકે ? મહીઆરીના એ માનીલા 'કનૈયા'નાં કસ્ટાઓનાં બસન કોણ

શકે ? શધિકા સાથે ‘બાલપુત્ર’ની રાસલીલા હતી પણ બૃહાબનમાં કાળે ભક્તોને કેમ લેવાં કરી રહી હશે ? કૃષ્ણના પ્રેમભક્ત હૃદયે અને તેના અનન્ય, જ્યોતિર્ભય સૌન્દર્યે બાળે સમગ્ર વિશ્વને થેલું બનાવ્યું ન હોય એવો આભાસ નથી થતો ? અને કનૈયાની ‘બંસુરી’ ! બસ નામ લેતાં રામાંચ થાય છે !”

[પૃષ્ઠ ૧૯૮.]

x

x

x

x

“ ત્યારે એ પ્રાતઃસ્મરણીય ‘પાપપુ’જહારી’ એ તો જ્યાં જ્યાં વિજય-શ્રીને નિમંત્રણ કર્યાં છે ત્યાં ત્યાં અધર્મનું ઉન્મૂલન અને ધર્મનું સંસ્થાપન કર્યું છે, જ્યાં જ્યાં એની પવિત્ર વણી સરી છે ત્યાં ત્યાં સર્વ લય અને સંશયો દૂર થયા છે, જ્યાં જ્યાં એની સુરમેલિની બંસરી બજ છે ત્યાં ત્યાં રસસરિતઓ વહી છે ! શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર મહારાજ નહોતા; રાજપુત્ર નહોતા; રાજ-વંશી નહોતા; ઐશ્વર્યના એને મહાન્વર નહોતા; સત્તાના એને કેદ નહોતા. પરંતુ એનાં આણું આણુંમાં રઘુવીરની નીતિમના, બૃહસ્પતિની બુદ્ધિમના, ત્રિપુ-શરિની તેજસ્વિતા, વસિષ્ઠની યોગનિષ્ઠા, સનત્કુમારની સુન્દરતા, કમલદલની ક્રમલતા, ગંગામૈયાની પવિત્રતા હતી. તેટલા માટે જ એ જગદંશ મનાયા. તેટલા માટે જ એમની અપ્રતિમ શક્તિઓમાં હથેરી વિભૂતિના અંશ દુનિ-આને દેખાયા. ”

[પૃષ્ઠ ૫૪૩.]

x

x

x

x

“ બુદ્ધિમૈયાને ચરણે ” એ મનનીય લેખ, કેવળ બુદ્ધિવાદને શરણ થયા વિના, મનુષ્યમતિની અવગણના અને વંદનાનો વિરોધ કેવી સુંદર શબ્દકળાથી રજુ કરે છે !

“ જેમ કલાકાર અને સાહિત્યકારને પોતાની કૃતિ અર્થે ત્યાગ અને તપ કરવાં પડે છે તેમ બુદ્ધિપ્રદેશ હસ્તગત કરનારને પણ સત્યના ઉપાસક બનવું પડે છે. સત્યની ખાતર પ્રાણપાણ કરવા જે તત્પર હોય તેને જ જગ-દેખા બુદ્ધિદેવીનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. જગન્નિયંતાએ દરેક બુદ્ધિને જે પસંદગીઓ આપી છે; પ્રમાદની સાન્નિધ્ય અને વિચારશક્તિની અસાન્નિ-

જેને પ્રમાદ છે તેના માર્ગમાં પ્રથમ જે નદી આવશે તેમાંથી તે પોતાના જલપટ ભરી લેશે; પહેલો ધર્મ તેને સાંપડશે તે ધર્મ તે સ્વીકારી લેશે; પહેલું સામ્યવાદી ભાષણ તે સાંભળશે તે પક્ષમાં તે પોતાનું નામ લેખાવી દેશે; પ્રથમ જે સંસારસુધારકનો લેખ તે વાંચશે તેના વાપટા નીચે તે પોતાનો તંબુ તાણશે. તેને બુદ્ધિની અશાંતિ અને વિચારની તકલીફ શું સારૂ લેઈએ ? એ તો શાન્તિનો આશક છે-ખટપટનો નહિ. વિચારપૂર્વક દરેક પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવું, જુદી જુદી દલીલોના ઊંડાણમાં ઉતરવું, લિન્ન લિન્ન ઘટનાઓ સરખાવવી, એ બધી માયાફટ કોણ કરે ? એને તો કોઈ પણ બંદર પર લાંબર નાંખી નિરાંતે ખાંડુંપીવું અને ઉધવું છે, પછી દરિયામાં અધર વિચારની સ્ત્રીમ ભરવામાંજ જીંદગી કાં બરબાદ કરે ?

પરંતુ જેને સત્યશોધન કરવું છે તે તો ક્યાંય ઉતાવળે લાંબર નાંખવાનો નહિ; તેનું બુદ્ધિનું ઝાઝ તો ભર દરિયામાં તરવું જ રહેવાનું. જ્યાં સુકાની સાવધ છે ત્યાં તોફાનનો ભય શાનો હોય ? જ્યાં ખલાસીઓ ચપળ અને દેખતા હોય ત્યાં દેહની કે આત્માની સહીસલામતી વિશે સંશય શાનો હોય ? જ્યાં બુદ્ધિમત્રીપની ફલેશલાહટ ઝમઝમી રહી હોય ત્યાં અર્જન અકસ્માતો શી રીતે નડે ?

—[૫૪ ૬૧૧-૬૧૨]

*

*

*

હોઈડ જ્યોર્જ સંબંધી નીચેનાં વાક્ય વાંચી વાંચનારની નસેન-મમાં કેવું પ્રોત્સાહન થાય છે !

“ ‘દરવાજાઓ તોડી પાડો’ એ હોઈડ જ્યોર્જના મગજની કુચી છે. તે રવૈયામાં કે પ્રાચીનતામાં, કે પ્રમાણપત્રોમાં કે અનુકરણમાં માનતો નથી. એ રીતે તે જખરજસ્ત મૂર્તિખંડન કરનારો છે. તે અપૂર્વ કલ્પનામાં જ મસ્ત રહે છે. ઉચ્છિન્ન તે અડકતો પ્રણ વધી અપૂર્વતા, નવીનતા, અદિ-તીવ્રતા, વિચિત્રતા, હોઈડ જ્યોર્જની રંગરંગમાં આવેલાં મધ્ય રંગો છે. સર્વ જનું અને નકામું તોડી પાડવામાં તેને અત્યંત આતંક પુડે છે. ખેડાં વિષો સામે ખામ લીધવામાં તે પોતાની જાતને પુરુષ અનુભવે છે, એમ કાંઈ મહાન એમ હોઈડ જ્યોર્જનું એમ મહાન; એમ કુશળ

મહાન; જેમ દુસ્મન પ્રતિભાશાલી, તેમ લોહડ જ્યોજની કમર મજબૂત; જેમ જોખમો ભયંકર તેમ લોહડ જ્યોજનું ઝંપલાવું વેગભરેલું; જેમ વિદ્વેષો અનિવાર્ય તેમ લોહડ જ્યોજનો આશાવાદ હેરત પમાડનારો. મ્હોટા શિકારનો જ તેને શોખ છે. લોહડ રોઝબરી, સર હેનરી કેમ્પબેલ બેનરમેન, સર વિલિયમ હારકોટ, સ્પીકર ઓક્ ધી હાઉસ ઓક્ કોમન્સ મિ. ગલી, મિ. ઍસ્કિવથ, આ જાતના પુરુષો સામે તેને અથડાવું પડ્યું છે, અને છતાં કોઈવાર લોહડ જ્યોજ જીતાયેલ હોય એમ કોઈના સાંભળવામાં નથી. રાજ્યદારી મહાકુસ્તીમાં તેનું મગજ એટલું તો ચપળ, ચક્રોર, અને તીક્ષ્ણ છે કે ગમે તેવાં મજબૂત વિદ્વેષોની આરપાર તે રસ્તો કરી શકે છે. તેને વિચારવાને શોભવું પડતું નથી. વિચારવું અને વિચાર ક્રિયામાં ઉતારવો એ બંને કાર્ય સાથે જ થાય છે. ભય જેવી વસ્તુ તેની જાણમાં નથી. તેની વાણી અતિ તીક્ષ્ણ, સચોટ, અસરકારક અને જવાબામુખી સરીખી છે. [પૃષ્ઠ ૪૬૮]

+

+

+

રાજ્યદારી વિષયમાં નીચેનાં વચનોથી કેવા આખાદ તીક્ષ્ણ ફટકા મારવામાં આવ્યા છે !

“ સામ્રાજ્યના હિતની ખાતર બ્રિટન ચાહે તે હિંદ પાસેથી માગી લે એવી સામ્રાજ્યને કોરે પાને સહી કરી આપનાર પરતંત્ર પ્રજા તરીકે જગતના ઇતિહાસમાં હિંદ સિવાય કોઈ બહાર પડ્યું હોય એમ આપણા જાણવામાં નથી. છતાં હજી તો રજસંત્રામ ઉપર તોપોની ગજનાઓ શમી નથી, એરોપ્લેનના સુસવાટો બંધ થયા નથી, અગ્નિની જ્વાળાઓ સમી નથી, બહાદૂર હિંદી સિપાહીઓનાં ખૂન સૂકાયાં નથી, અને હિંદે આપેલા કરોડો રૂપિયાના સરવાળા પણ મૂકાયા નથી, ત્યાજ હિંદને કેવો બદલો મળે છે ? બદલો ? બદલાનું નામ ઉચ્ચારતાં કેટલાક અતિ શાણા, ઠરેલ, ઠંડાગાર, લોકોની બુદ્ધિ ઉપી ચઢી જાય છે; તેઓ કહે છે કે “સામ્રાજ્ય માટે પ્રાણ આપશે, પણ બદલાની વાત ન કરો !”

કર્ણવેદાધિકારસ્તે મા ફલેતુ કદાચન !

સેવનાં ફલોં વળી ઇષ્ટ રખાય કે ? મન સંકુચિત, ક્રુદ્ધ, સ્વર્થમય, સંસારી, પાપી દૃષ્ટિ ! આશ્ચર્યની વાત તો આ છે કે આ ડહાપણભરેલું તત્ત્વજ્ઞ સમ્રાજ્યના ચાલકો કે બ્રિટિશ રાજીસરના મેંબર કે બ્રિટિશ નેશનલ પાર્ટીના મેંબરોને વિષયવામાં નથી આવડતું, પણ તેઓ હિંદના

નોકરો છે અને હિંદુનું લાલુ ખાય છે, છતાં જેઓ નથી સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ કે નથી હિંદના પ્રતિનિધિઓ તેઓ આ સોંધા પ્રજાજ્ઞાનની દુકાનદારી કરી રહ્યા છે.

“ બદલો કહો, ન્યાય કહો, વિવેક કહો, ફરજ કહો, કે ધર્મ કહો, ગમે તે કહો, પરંતુ દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ સમજી શકે છે કે માત્ર આકાશના બાબકા ભરવાની ખાતર અથવા તો પોતે મરણશરણ થયા બાદ પોતાની કબર ઉપર કીર્તિસ્તંભ શેપવાની ખાતર કોઈપણ પ્રભુ બીજા પ્રભુ માટે પોતાનાં લોહી રેડી શકતી નથી. આખી પ્રજાનાં સાહસો અને બલિદાનો બિલકુલ નિરર્થક હોઈ શકેજ નહિ. અલબત્ત, દેશ સ્વાર્થની દૃષ્ટિ બિહારવા યોગ્ય છે પરંતુ અંતિમ મોક્ષની અભિલાષા રાખવી એ કાંઈ ક્ષુદ્ર બદલાની આશા રાખ્યા બરાબર નથી. મોક્ષને માટે દરેક વ્યક્તિ અને દરેક પ્રભુ તરફડિયાં ભરી રહેલ છે. અમે પણ અમારું સર્વસ્વ યાહોમ કર્યું તે એટલા માટે કે સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર વાવટા નીચે અમે પણ અમારા મોક્ષનો નહોનો સ્વતંત્ર વાવટો આજ કાલ ઉઘાડી શકીશું. જો અમને આટલો પણ બદલો માગવાનો હક્ક ન હોય, તો સામ્રાજ્યે અમારી પાસેથી આ આત્મભોગની આશા શી મિશાલે રાખી હતી વાઝ ? ભારત વર્ષની પ્રજાનાં જનમાલની આટલાં વર્ષ રક્ષા કરવા માટે ? ” [પૃષ્ઠ ૪૪૪-૪૫]

+

+

+

“ તેથી જ દેશી રાજ્યોની સુધારણાનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કરીએ છીએ કે તુરંતજ જૂનાં કરારનામાં, કોલકારો, અધિકારખતો, અને હક્કપત્રોની પરંપરા આપણી આંખોમાં ભોંકવામાં આવે છે, જેનું પરિણામ એ આવું છે કે આપણે આપણી દરેક કૉન્ફરન્સમાં, સભામાં, કમિટીમાં, છાપામાં કે પુસ્તકમાં એ કરારનામાંઓની તો આપણા ગણેશ તરીકે પહેલી સ્થાપના કરતાં શિખ્યા છીએ. હું દેશી રાજ્યોની પ્રભુકીય લડત લડનાર સૈન્યને હાથ જોડીને વિનવું છું કે કૃપા કરી એ કરારનામાં, કોલકારો (Treaties) આદિને દરિયામાં ફેંકી દો. કોણ છે એ બ્રિટિશ સલ્તનત કે જે સાત આઠ કરોડ માનવીઓનું સમગ્ર ભવિષ્ય સ્વાર્થાધ, લાચાર, પરતંત્ર રિયાસતો સાથે બે બદામના કરારોના જાંજીરથી કદ કરી શકે ? એ કરારોની આડંબીલીનો આપણે વિચાર સરખો પણ કરવો ઘટતો નથી. જગતની મહાન શહેનશાહતો આંખની મીટમાં જમીનદોસ્ત થતી આપણે

જોધએ છિએ; તો આ પુરાણાં તહનામાં શી વિસાતમાં છે ? ઝિટનના મુખ્ય પ્રધાન હંમેશની અરધો ડહન રાજ્યદારી ગુલાંટો ખાધ શકે; અને કરોડો રૈયતની સ્વાધીનતા સાબૂત રાખવાને તથા ૭૯૦ રિયાસતોના પ્રાણરક્ષણ માટે “ વિદ્યાતાના લેખ ” રૂપી ગ્રાંથાનાં પતરાંને આંગળી પણ અડકાવી ન શકાય એ ન્યાય ક્યાંનો ? ‘ Scrap of paper ’ ! ‘ કાગળને કંકડો ’ ! એ ભ્રાંતિ ઉપજાવનારી અને જેને તેને શરમિંદા બનાવનારી, મહાયુદ્ધની નવી શોધખોળ આપણી વસ્તુસ્થિતિને કોઈ પણ રીતે લાગુ પડી શકતી નથી. જે વસ્તુસ્થિતિને આધારે જે સંબંધો, હકકો અને ફરજો નોંધાયેલ છે તે સર્વ ફરી ગયાં છે; તેથી એ નકામાં, જડવત્ બનેલાં, અને રાજ-પ્રજાની ખરી સમાનતા અને સ્વાધીનતાની વચ્ચે વિઘ્નરૂપ થઈ પડેલાં કરારનામાનાં ચીથરાંઓને હવે કચરાની ટોપલીને હવાલે કરી, નવેસરથી દેશી પ્રબળીય આલમનું લવિખ્ય ઘડવાનું છે. ” [પૃષ્ઠ ૫૬૪-૫૬૫.]

+ + +

વિભાકરનાં આ જીવનચરિત્રો વાંચ્યા પછી મારો પાકો અભિપ્રાય થયો છે કે એ જીવન ચરિત્રોને સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો ઉગતા વિદ્યાર્થીઓની નાઠીમાં ચૈતન્યવીજળી રેડવાનું કાર્ય એ લેખો બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકશે. વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયન-ક્રમમાં તેમની ઉપયોગિતા કેટલી બધી છે એ વિષે એકમત થવા માટે, ઉપર આપેલા ઊતારાથી તમ ન થતાં વિશેષ પ્રમાણુની અપેક્ષા રાખનાર કોઈક જ હશે.

“ નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ? ” એ લેખ, તથા “ કલાનો આદર્શ ” એ લેખ “ આત્મનિવેદન ” — મંદિરના જગતાજ્ઞેધ સમર્થ માનનીય દ્વારપાલ છે. સાહિત્યવિષયક તથા કલાવિષયક વિભાકરની કૃત્ય, વ્યાપક, સુંદર બાવનાઓ અહિં આવેશના વિચારપ્રૌઢતા સાથે મંગલ વિવાહનું પવિત્ર દર્શન કરાવે છે. “ હિંદુસ્થાન ” વગેરે દૈનિક પત્રોમાં સામાન્ય જનસમાજ માટે જે વિચારક તથા મીમાંસક સરલ, સચોટ, હુંકાં વાક્યો લખી શકે છે તે સાક્ષરસમુદાય માટે તથા કૃત્ય અધિકારવાળા વિદ્યાવિલાસીશ્રદ્ધ માટે

દશેરાની સ્વારી સરખી કેવી ડોલતી, બવ્ય, બબકાદાર, વિશાલ વાક્યાવલિ રચી શકે છે તે અહિં સ્પષ્ટ સમજાય છે. એ લેખોનું મનન કરનાર છાતી ડોકી કઢી શકશે કે સાહિત્ય અને કલા માટે આ સાહિત્યપ્રિય કલાધારે નિર્ણિત કરેલું આસન કોઇ પણ પ્રકારે ઓછું વંદનીય નથી.

જીવન અને કલાનો અભેદ નિકટ સંબંધ દર્શાવતાં વિભાકર સત્ય અને જીવસાનો રમણીય સંયોગ કરે છે:—

“સુશિક્ષિતો પણ ભૂલી જાય છે કે જ્યાં જ્યાં મનુષ્યના હૃદયાલાપ છે ત્યાં ત્યાં કલા છે. તેઓ ભણતા નથી કે મનૂરના કંગાલ મુંપડાથી માંડીને ભવ્ય તાજમાહાલ પર્યંત, પારણામાં કૃષ્ણતા કિરોર બાળકના મીઠા ક્લરવથી માંડીને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિ પર્યંત, અને કોઇ રંગ ઓશરીમાં ચિતરાચલા સાચિયાથી માંડીને પારીસના ભવ્ય દુવમાં કે ફ્લોરેન્સની આર્ટ ગેલરિમાં વિરાજતાં રાફાએલ અને માઇકેલ એન્જેલોનાં જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો પર્યંત, કલાનો પ્રદેશ પથરાયેલો છે. જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે. જીવન કલામય છે અને કલા જીવનમય છે. કલા સંકુચિત થવાથી જ જીવન સંકુચિત થાય છે. કલા અને જીવન વચ્ચે વિરોધ હત્પન્ન કરવાથી જ જીવન શુષ્ક, રસહીન, જડ અને પાપી બને છે.”

[પૃષ્ઠ ૩૧]

“એકજ વસ્તુ આવશ્યક” એ લેખમાં બે પક્ષની સુંદર તુલનાના રૂપમાં, અને “લડાઇ અને સમાજશાસ્ત્ર” એ લેખમાં અનેક મહત્ત્વના મર્મોના રૂપમાં વિભાકરની વિવેચનશક્તિ આપણને દર્શન દે છે. “જ્ઞાતિઓનું ભવિષ્ય” એ લેખમાં વિભાકરનું વ્યાવહારિક શાણપણ મધ્યમ પ્રતિપત્તિ-સુવર્ણમય મધ્યમાર્ગ (Golden Mean) માં આપણને વ્યક્ત થાય છે. “વજની ભીંત સરખી જ્ઞાતિ સંસ્થાને તોડી પાડવાના તમારા પ્રયત્ન વ્યર્થ છે” — એવી ઘોષણા સુધારકો પ્રતિ કરવામાં આવી છે. તેમજ “જ્ઞાતિના અસંખ્ય પેટા-બેટો અને વિરોધો સમાજને ભયંકર હાનિકારક થયા વિના રહે નહિ” — એવી દુંદુભિનાદ સનાતનીઓ પ્રતિ કરવામાં આવ્યો છે.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ એ કલાપણ “આપણી કેળવણીની એક નિષ્ફળતા” એ લેખમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જગમગી પડે છે.

“ હાલની શાળાઓમાંથી તેમજ યુનિવર્સિટીઓમાંથી પાસ થતા સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ એવા જોવામાં આવે છે કે જેઓ એક પેન્સિલ સુંદર અને સુધડ રીતે કેમ ધડવી તે પણ જાણતા નથી. એવા અનેક ઐન્યુએટા આપણે ત્યાં મોજુદ છે કે જેઓ એક સાદી નોટબુક કેમ બાંધવી તેનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી. નવલકથાઓ વાંચવાની શક્તિને કેળવણી કહેવી, અને હાથનો સ્થાય અને સુંદર ઉપયોગ કરવાની શક્તિને કેળવણી શા માટે ન કહેવી તે સમજી શકાતું નથી. [પૃષ્ઠ ૩૨૪]

“ અફસોસની વાત છે કે આજ કાલ પોતાના હાથથી કામ કરવું તે હલકું ગણાય છે. ખાનદાન કુટુંબ એજ ગણાય છે કે જ્યાં નહાના બાળકથી માંડીને મોટા વૃદ્ધ માણસ પર્યંત કોઈ પણ પોતાના હાથથી કે પગથી મોજ-શોખ સિવાયનું કંઈ પણ કામકાજ કરવાની તસ્દી ન લેતું હોય !

હાથ વતી અત્ર ખાતું પડે છે અને ખીજ કેટલીક અનિવાર્ય જરૂરિયા-તોમાં તસ્દી લેવી પડે છે તેમાંથી પણ મુક્તિ મળી શકતી હોય તો આ નવા જમાનાનાં સુધરેલાં અને ખાનદાન લોકો એ મુક્તિ મેળવવાને પાછા પાની બરે તેમ નથી. ” [પૃષ્ઠ ૩૨૬]

વિભાકરે એમનો સ્ત્રીનો આદર્શ “ નવા યુગની સ્ત્રી ” માં અસાધારણ છટાથી, આકર્ષક નવીન શૈલીથી, ફરજ અને હક્કનું મધુર મિશ્રણ કરી રળુ કર્યો છે. એક પાનાની ટુંકી મર્યાદામાં નાનકડું નંદ-નવન ખડું થયલું જોવા જેઓ ધમ્મતા હોય તેઓ “ નહાની નહાની બાતો ” એ અર્પૂં સુંદર કલાકૃતિને હર્ષથી વધાવી લેશે.

મજુર વર્ગને વિભાકર સમાજરૂપ વિરાટશરીરનું એક આવશ્યક અને આદરણીય અંગ માને છે. મજુર વર્ગ એટલે એવો સમુદાય નહિ કે જેને શ્રીમંતો કચ્છી નાંખે; શદ્રો એટલે એવા પશુકોટિના મનુષ્યો નહિ કે જેમની આરોગ્ય સરખી અતિ અગત્યની જરૂરિયત વિષે પણ ઇતર વર્ગો પ્રમાદધેનમાં ધોર્યા કરે. ઉદ્ધત શ્રીમંતાઈ અને અનુકંપાપાત્ર ગરીબાઈનો વિરોધ સમાજને કેવો કલંકરૂપ છે તેનું ચિત્ર “ ઉઘાન કે કબ્જસ્તાન ? ” એ જલદ સંવાદમાં આખાદ દોરવામાં આવ્યું છે; સત્તાનો ઉન્માદ તથા આધ્યાત્મિક શાંતિ એ બેનો

શાશ્વત વિરોધ આબેહૂબ ચિતરવામાં “ધશુનો સત્યાગ્રહ” એ સંઘા-
ધારી સંવાદ તેટલો જ સફળ થયો છે.

“આત્મનિવેદન” પ્રતિ વિદ્યાના અનુરાગીઓનું આકર્ષણ
કરવા માટે આટલી પ્રસ્તાવના પૂરતી છે. નર્મદાશંકર અને નવ-
લરામ એ બે પાઠા સાક્ષર સુરતી લાલા આજ હયાત હોત તો તેઓ
વિભાકરની પીઠ ઓર રીતે થાપડત. પંદર વર્ષની લેખન-પ્રવૃત્તિના સુંદર,
રસમય, કિમતી રજરૂપ આ પુસ્તક છે. ઉપરાંત નાટકો અને નવલક-
થાના રૂપમાં વિભાકરે ઓછું લખ્યું નથી. “પૂર્વની રક્ષક અને પશ્ચિ-
મની વિકાસક શક્તિઓ”ના આ ઉપાસકનું વય હજી ૩૫ પાસેના ઓજસ્વી
પ્રદેશમાં રમણ કરે છે. આરોગ્યની કિંમત એઓ પૂરી સમજે છે,
અને આરોગ્યના નિયમો પાળવામાં ચુસ્ત પણે છે. તેથી એમની પરિ-
પક્વ પ્રજ્ઞાના તથા ગાઢ અભ્યાસના ફળ રૂપે આવા જ સુંદર અને
મનનીય લેખસંગ્રહોની આશા જનસમાજ રાખશે તો તે પરિ-
પૂર્ણ થવાનો સંભવ છે. કેાઘ બાબતમાં કેાઘ એમને કદાચ તોફાની કે
બંડખોર કહેશે, અને કેાઘ એમને નરમ અથવા મોળા કહેશે. કપાળે કપાળે
બુદ્ધિ જીદી હોય છે. અને એક મનુષ્યનું મગજ તથા બીજા મનુષ્યનું
મગજ ભૂમિતિના એક ત્રિકોણ તથા બીજા ત્રિકોણની માફક પૂર્ણાંશ
અડોઅડ ગોઠવાઇ જવાનો સંભવ નથી. નિખાલસ મતભેદ હોવો એ
એક પ્રકારનો માનવચિત્તચૈતન્યનો ચમત્કાર જ છે, અને એવું ચૈતન્ય
“આત્મનિવેદન”ના અથથી માંડી ઇતિ સુધી ચમકી રહ્યું છે એમાં
લેશ પણ શંકા નથી.

મને ખાતરી છે કે એક બાબતમાં તો વિભાકરનું તોફાનીપણું
ચંબી જશે. આશિષ દેવાના મારા પુરાણા હજી વિષે તેઓ વાદવિવાદ
છઠાવે એવો સંભવ નથી જ. માટે અંતે એમને સંબોધી મારો એજ
પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન હૃદયોદ્ગાર છે કે—

શત્તં જીવ શરદો વર્ધમાનઃ ।

—કૌશિકરામ વિદ્નહરરામ મહેતા

પ્રસ્તાવના



લગભગ પંદર વર્ષની મ્હારી નમ્ર સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના સંદોહન રૂપે આ લેખસંગ્રહની ન્હાનીશી નિવાપાંજલિ ગુર્જર સાહિત્યદેવીને ચરણે ધરવાનું મ્હેં સાહસ ખેડ્યું છે. જુદે જુદે પ્રસંગે લખાયેલા આ લેખો હજુ પણ આપણા વર્તમાન બળતા પ્રશ્નોને બહુ નિકટ રીતે સ્પર્શતા ન હતા, અને અત્યારની અનેક જાહેર ચર્ચાઓ તથા પરિસ્થિતિઓની તેમાં કંઈક અણુધારી આગાહીઓ ન હતા, તો અપૂર્વ અને નવીન દૃષ્ટિબિંદુઓનો મ્હારા જેવો ચાહક ગઈ કાલનાં આ વિચારઆદોલનોને પાછાં આજે તાજાં નજ કરત. પરંતુ જ્યારે વર્તમાન પ્રબળબળ સંબંધી નિર્ણયન પ્રકટ થતા અસંખ્ય મતવાદો અને તરંગોની પળપળ બદલાતી દુનિઆમાં કઈક આવચલ અને ચિરંજીવ સિદ્ધાંતો શોધવાનો મ્હેં યત્ન કર્યો, ત્યારે બહારથી પ્રતિક્ષણ નવીન દેખાતી ચર્ચાઓ તથા તરંગમાલાઓનો આખો હિમાચલ ઝાંઝવાનાં જળની માફક દૃષ્ટિમર્થોદા-માંથી સરી જતો દેખાયો! જ્યારે જાહેર તેમજ ખાનગી આવેશો અને ઉભરાઓના ઉછળતા સમુદ્રમાં કયાંય માનવ બુદ્ધિને સ્થિર રાખી પગ ટેકવવા જેટલો પણ પૃથ્વીનો ટૂંકડો ન દેખાયો, ત્યારે મ્હને જ્ઞાન ચયું કે અત્યારની આ અસ્થિર ક્ષણભંગુર માનસિક સૃષ્ટિમાં કઈક ચિરંજીવ, સ્થાયી વિશ્રામસ્થાનોની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે. તેથી જ મ્હને હિમ્મત આવી કે જે જે લખાણોમાં મ્હેં ક્ષણજીવી હકીકતો કરતાં અવિચલ સિદ્ધાંતોની ચિંતના કરી હોય તેવાં લખાણો મ્હારા નમ્ર “આત્મ-નિવેદન” તરીકે સુઝ વાચકો પાસે સાદર રજુ કરીશ, તો કદાચ આ વ્યાકુલ યુગમાં થોડાં પણ ચિંતાતુર વિચારકોને સ્થિર ચિંતથી થોભવાને હું કોઈક વિશ્રામસ્થાન બતાવી શકીશ.

જીવનના સંગીન પાયાઓ તલસ્પર્શી મીમાંસા અને સ્વચ્છ વિચાર-રણા વગર રચી ન શકાય એ અભિપ્રાય હું વર્ષો થયાં ધરાવું છું.

સમસ્ત સંસાર સરવાળે માનવીઓની માનસિક દુનિઆનું જ એક પ્રતિબિંબ છે, —એ માત્ર વેદાન્તનું જ સૂત્ર નથી, પણ પ્રતિક્ષણ થતા અનુભવની સત્ય હકીકત છે. વસ્તુતઃ આ અસ્તવ્યસ્ત અને વ્યાકુલ જમાનાનાં સર્વ દર્દોનું ખરૂં નિદાન એજ હકીકતની બીતરમાં છે. સંસાર નાદાર ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે જનતાની વિચારશક્તિ ખૂટી જાય; રિયાસતો ધૂળ બેળી ત્યારે જ મળે છે કે જ્યારે તેઓનો બુદ્ધિવૈભવ નષ્ટ પામે; મનુષ્ય મૃતપ્રાય ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે તેનું માનસિક યંત્ર અટકી પડે; સમાજની આલીશાન ધમારત ત્યારે જ જમીનદોસ્ત થવાના ભયમાં આવી પડે છે કે જ્યારે તેના પાયાઓ પોકલ હોય; જીવન-વાટિકાનાં સૌરભ અને સૌન્દર્ય ત્યારે જ ઉડી જાય છે કે જ્યારે બુદ્ધિરૂપી ધરણીના રસ ચૂસાઈ, સૂકાઈ ગયા હોય.

આપણી પ્રાણવગરની પ્રવૃત્તિઓનું પણ એજ કારણ છે કે એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રેરક વિચારબલ પ્રાણવગરનું છે. આ આવેશમય યુગમાં વિચાર અને ચિંતન અર્થે ક્ષણવાર પણ યોજવાને કોઈ તૈયાર નથી ! તેથી આપણે બુદ્ધિવ્યાપાર ઢંગધડા વમરનો આ અસ્તવ્યસ્ત છે. આપણા માનસિક રથને તરંગોના ઘોડાઓ આપણે જોડયા છે; એ રથમાં વ્યવસ્થા વગરનો ખેસુમાર ભાર આપણે લાદેલો છે; રથને ચલાવનાર સારથિ કોઈ છે નહિ; અને ઘોડાઓ પૂર વેગમાં વગર લગામે દોડયા જાય છે:—એ મુસાફરીનો શો અંત હોઈ શકે ? અંત એજ કે એક તરફથી આપણું સાહિત્ય હિંદેશ વગરની વાર્તાઓ, કવિતાઓ અને કલ્પનાઓ, નિષ્પ્રાણ ચર્યાઓ અને ટીકાઓ, તથા લક્ષ્ય વગરની તરંગમાલાઓથી ઉભરાય છે, ત્યારે ખીજ બાજુથી “ આચરણ કરો, ” “ કાર્ય કરો, ” “ કંઈક કરી બતાવો, ” એવા નિષ્ફળ પોકારો સર્વ સભાપીઠો, તંત્રીસ્થાનો અને ટીકાકારો પોકારી રહેલ છે ! સર્વત્ર લાગણીઓ અને હૃદયના આવેશો પ્રતિ અપીલ થઈ રહી છે ! બુદ્ધિને અપીલ કરવાનું જોખમ કોઈ ખેડવા ચાહતું નથી ! પરંતુ જ્યાં સૂધી “ સ્વર્ગનાં સંગીત ” કે “ કાર્ય ” ના પોકાર નિર્મલ

શુદ્ધિ સાંભળે કે સમજે નહિ, અને શુદ્ધિના સંદેશ હૃદયના મહેનિ પહોંચે નહિ, ત્યાં સૂધી આ સર્વ હાકલો અરણ્યે રૂઢન જેવી નથી લાગતી ? આશ્ચર્ય તો એ છે કે આ ઉતાવળા યુગમાં સૌને તત્ત્વચિંતનની તકલીફ વગર મુક્તિ સાધવી છે ! સૌને નકશાઓ દોર્યા વગર કિલ્લાઓ સર કરવા છે ! સૌને લક્ષ્ય નિર્ધાર્યા વગર નિશાનો વિધવાં છે ? સૌને “ વિચાર ” ના વિમાન વગર આકાશમાં ઉડવું છે ! સૌને માનસિક પાયાઓ વગર “ કાર્ય ” ની મહારત ચણવી છે ! તેથી જ આજે આપણે ત્યાં પ્રવૃત્તિઓના ઓધ વળે છે છતાં નથી દેખાતી ક્યાંય પ્રગતિ કે મુક્તિ, કે નથી અનુભવાતી ક્યાંય તૃપ્તિ કે શાન્તિ !

આવા અભિપ્રાયો ધરાવનાર એક નવ્ર વિચારકની આ વિચાર-શ્રેણિ છે. એ સર્વ વિચારો સાથે સર્વ વાચકો સંમત થશે એમ માનવાની ધૃષ્ટતા હું નહિ જ કરું. પણ મૂઢને એટલી તો આશા છે કે જેઓ વિચાર અને ચિંતનને પ્રળજવનના પાયાઓ ગણે છે તેઓને આ સંગ્રહમાંથી કેટલીક વિચારણીય સામગ્રી મળી આવશે. આ લેખક કોઇ યુગનો પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરતો નથી. પરંતુ શ્રીયુત મણિ-લાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીની “ સુદર્શન ગદ્યાવલિ ” પછી જાહેર પ્રશ્નને મીમાસંક તેમજ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી તપાસનાર અંથ તરીકે આ પ્રકારનો આ પહેલો જ લેખસંગ્રહ બહાર પડે છે એટલું અભિમાન હું લઉં તો સાહિત્યકારો મૂઢને ક્ષમા આપશે. તત્ત્વદર્શનનું આ પુસ્તક નથી, છતાં પ્રળજવનના અનેક પ્રસંગોને તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોથી સ્પર્શવાની મૂઢેં હિમ્મત કરી છે. સાહિત્ય અને કલા; સમાજ અને ઝાતિ; રાષ્ટ્ર અને રાજ્યપ્રકરણ—આ વિવિધ ક્ષેત્રોને સારગ્રાહી સૂત્રોથી રસવાનું મૂઢેં સાહસ ખેડ્યું છે.

એક દશકા કરતાં વધારે સમયવિભાગમાં પથરાયેલા આ લેખો શુદ્ધ શુદ્ધ સમયના પ્રતિબિંબ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તેથી એ વિચારો હાલની બદલાયેલી પરિસ્થિતિને અગર અત્યારના મહારા

અભિપ્રાયોને બંધબેસતા કરવાને બદલે ઇતિહાસની યથાર્થતા જાળવવાની ખાતર જે સ્વરૂપમાં તે પ્રકટ થયા હતા તેજ સ્વરૂપમાં અહિં રજુ કરેલ છે. જેમ બની ગયેલી હકીકતો અને વીતી ગયેલી ઘડીઓ નિરવધિ કાલની ન તોડી શકાય તેવી સાંકળો છે, તેમ વિચારશ્રેણીઓ પણ મનુષ્યના માનસિક ઇતિહાસનાં પાનાંઓ છે. એટલી ખાતરી આપું છું કે માત્ર લેખિની-વિલાસની ખાતર આ પાનાંઓ લખાયાં નથી, યંત્ર અનિવાર્ય લાગતા જાહેર સવાલોની અનિવાર્ય ચિંતનાથી આ લેખો પ્રેરાયેલા છે.

આ ઉપરથી એમ ન સમજાય કે ભાવનાઓ અને હૃદયની ઊર્મિઓને હું ઓછું મહત્ત્વ આપું છું. મ્હારો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જેમ યુદ્ધિગમ્ય સાહિત્યદ્વારા તત્ત્વદર્શન કરાવી શકાય તેમ હૃદયગમ્ય સાહિત્યથી પણ જીવનરહસ્ય અને માનવ આદર્શો સમજાવી શકાય. વસ્તુતઃ આ લેખસંગ્રહ કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં મ્હેં મ્હારી ભાવનાસૃષ્ટિ કાલ્પનિક સાહિત્યમાં કાલવી છે. એ મ્હારી નાટ્યકૃતિઓ હું અહિં રજુ કરી શક્યો હત તો યુદ્ધિ અને હૃદય, હકીકત અને કલ્પના, વ્યવહાર અને ભાવના,—એ સર્વ દેખાતાં દૃષ્ટાંતો એકીકરણ હું મ્હારી નત્ર દષ્ટિથી કેમ ઘટાવું છું તે કદાચ સુત્ર વાચકને હું સમજાવી શકત. કારણ કે જે તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો અને આદર્શો મ્હેં આ સંગ્રહમાં વિવેચક યુદ્ધિથી રજુ કરવા યત્ન કરેલ છે તેજ ભાવનાઓ મ્હેં મ્હારી નાટ્યકૃતિઓ દ્વારા પ્રેક્ષકોનાં હૃદયદ્વાર પાસે રજુ કરેલ છે. જેમ એ નાટ્યકૃતિઓ દ્વારા ગુર્જર પ્રેક્ષક આલમને કંઈક નવીન ભાવનાસૃષ્ટિનું જાંખું જાંખું પણ દર્શન હું કરાવી શક્યો છું, તેમ આ લેખસંગ્રહ આપણી સામાજિક, સાહિત્યવિષયક અને રાજ્યદ્વારી ભરતીઓટની પેલી પાર તરફ ભારતની મનોરથસૃષ્ટિનું ચત્કિચિત્ દિગ્દર્શન કરાવવામાં ઉપયોગી નિવડશે, તો હું મ્હારી જાતને કૃતકૃત્ય માનીશ.

છેવટે આ ગ્રંથની ભૂમિકા લખવાની મહત્કૃપા કરનાર સાક્ષર શ્રીયુત કૌશિકરામ વિદ્યહરરામનો ઉપકાર માન્યા વગર આ પ્રસ્તાવના

હું બંધ કરી શકતો નથી. એમનો અને મહારો સંબંધ ગુરુશિષ્યનો. સંબંધ હોયને મહારે ક્યા શબ્દોમાં એક વહીલના રનેહકૃત્ય માટે આભાર પ્રકટ કરવો તે સૂઝતું નથી. તેથી એટલું જ કહીને હું સંતોષ માનીશ કે જો આ પાનાંઓમાં ક્યાંય વાચકને થોડી પણ મનપસંદ સામગ્રી મળી આવે તો તેના આધારેક શ્રીયુત કૌશિકરામ છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજ મહોદી ભાવનાસૃષ્ટિ રચતાં કોઇએ મહેને શિખવ્યું હોય, સાહિત્યને માટે કોઇએ મહારી રસવૃત્તિને જગાવી હોય, અને અઘાપિ પર્યંત મહારી નમ્ર જાહેર પ્રવૃત્તિઓને કોઇએ અખંડ પ્રેરક અને પોષક બલ આપ્યું હોય તો તે સને ૧૯૦૬ના મહારા હેડ માસ્તર અને ગુરુશ્રી કૌશિકરામે જ. તેથી વાચકને આ પુસ્તકની “ભૂમિકા”માં જ્યાં જ્યાં મહારા તરફ પક્ષપાત લાગે ત્યાં ત્યાં મહારી લાયકાત કરતાં “ભૂમિકા”ના વિદ્વાન્ લેખકની મહારા પ્રતિ કિદારતા અને કૃપાદૃષ્ટિ જ સમજવાની છે.

સુબંધ,
મહા શિવરાત્રિ,
વિક્રમાર્ક ૧૯૮૦

}

નૃસિંહ વિલાકર



— પ્રથમ ખંડ —

સાહિત્ય અને કલા

આત્મ નિવેદન.

વંદે માતરમ્.

(બકિમ આણુના મૂલક-મશહૂર રાષ્ટ્રગીતનો અનુવાદ.)

વંદે માતરમ્,

સુખલા, સુદલા, ચંદનશી શીતલા,

નવપલ્લવા માત તું—

વદે૦

ચંદા સોહિની, રજની શી મોહિની,

ફૂલબર દૂમદલ સહ શોભિની.

સુહાસિની, સુમધુર ભાષિણી,

સુખદા, વરદા, માત તું—

વદે૦

ત્રીસ કોટિ કંઠ ગભીર ગર્જના સમ ગાળે,

દ્વિગુણ કોટિ ભુજે સમશેર સમ ગાળે,

કોણ કહે મા તુને અબલે ?

બહુ બલ ધારિણી, નમું હું, તારિણી,

રિપુદલ વારિણી, માતને—

વદે૦

તુંજ વિદ્યા, તુંજ ધર્મ,

તુંજ હૈયું, તુંજ મર્મ,

પ્રાણ તું છો આ સરીરે—

વદે૦

બાહુની તમે મા શક્તિ,
 દિલ્લી તમે મા ભક્તિ,
 તમારીજ પ્રતિજ્ઞા મળી મંદિરે મંદિરે— વદે૦

તમેજ દુર્ગા દશ શસ્ત્ર કર ધારિણી,
 કમલા કમલદલવિહારિણી,
 દૈવી વિદ્યા દમિની નમું તમને— વદે૦

નમું હું કમલા, નિર્મલા, અતુલા,
 સુન્દલા, સુદલા, માતને— વદે૦

સ્થામલા, સરલા, સુસ્મિતા, બ્રૂષિતા,
 ધરણી, ભરણી, માતને— વદે૦

(મિસીસ બેસન્ટ નજરકેદમાંથી છૂટા થયાં ત્યારે એમને અભિ-
 નંદન આપવા ભરાયેલી મુંબઈની સ્ત્રીઓની જાહેર સભામાં આવક
 માટે તૈયાર કરેલ. તા. ૧૧ ઓક્ટોબર ૧૯૧૭.)



આત્મ નિવેદન.

(૧)

નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?



૬
રેક પ્રજાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બહુધા પોતપોતાની જીવન-
પ્રવૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ હોય છે એ વાત ઘણું અંશે
માન્ય કરવા જેવી છે. જેમ જેમ જુદા જુદા દેશના
સાહિત્યકર્મોના ઇતિહાસ ઉઠેલવા આપણે ચત્ન કરીશું

તેમ તેમ આ સત્ય વધારે ને વધારે દૃઢીભૂત થશે. પ્રત્યેક નવીન
સ્ક્રુરણુ, પ્રત્યેક નવીન વિચાર, પ્રથમ તો કોઈ વિરલ મગજમાં ઉદ્ભવે
છે, પછી તે જનસમાજના અગ્રગણ્ય મનુષ્યોમાં સંક્રાંત થાય છે,
ત્યાંથી લોકસમૂહમાં ફેલાય છે, ત્યારબાદ સમસ્ત પ્રજાના જીવનમાં
ગુંથાઈ જાય છે, અને છેવટે તે ગુંથણીના નમુના સાહિત્યદ્વારા ઉતાર-
વામાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે તે નવીન વિચાર તેની પરાકાષ્ઠાએ
પહોંચે છે ત્યારે તેનો અધઃપાત પણ શરૂ થાય છે. જે પરિસ્થિતિમાં
તે વિચારની સ્થિતિ હતી તે પરિસ્થિતિ ક્રમશઃ રૂપાંતર પામે છે અને
પછી નવીન પરિસ્થિતિ નવીન વિચારને જન્મ આપે છે. આ સમયે
જીર્ણ અને નવીન વિચારનું તુલ્ય સુદ્ધ જામે છે. પૂર્વના વિચારનું
ખોળાયું હજી ઉપયોગી અને નવચૌવન છે એમ માની લેનારાઓનો
મ્હોટો સમૂહ એક બાજુ ઉભે છે, ત્યારે તે ખોળાયું નિરૂપયોગી અને
જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયું છે એમ સમજનાર વિરલાઓનો ન્હાનો સમૂહ
બીજી બાજુ ઉભે છે. પોતાને ચએલ નવીન સ્ક્રુરણુની પ્રતીતિ પોતાના
અઢાળુ, અજ્ઞાન ભાષ્યોને કરાવવાનો મહાભારત ધર્મ આ ન્હાના
સમુદાયને આ સમયે પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંજોગમાં પણ સાહિત્યના

અંકુરો ફુટે છે, અને અંતિ સાહિત્યના સતત દારૂબોળાથીજ આ નહાનું લશ્કર વિજય મેળવે છે.

તાર્તપ્થ એ છે કે જેટલે અંશે સાહિત્ય લોકોના જીવનપ્રવાહને અનુસરે છે તેટલેજ અંશે લોકોનું જીવન પણ સાહિત્યથી ધણ છે, યોગ્ય છે, અને વ્યવસ્થિત બને છે. દેશકાલ, જાતિસ્વભાવ, ભૂતદશા અને વારસામાં મળેલી ભાવનાઓ, સાહિત્યને રંગનારાં તત્ત્વો છે, ત્યારે સાહિત્ય એ ભૂતદશાની પશ્ચાદ્ભૂમિપર ઝાંખા ચર્મ ગએલા રંગોને પ્રકાશિત કરનારી, વર્તમાન પંડા પર નવીન રંગો પૂરનારી, અને ભવિષ્યની આછી આછી રૂપરેખા દોરનારી પિંછી છે. સંક્ષેપમાં એક પક્ષે સાહિત્ય પ્રજાના જીવનઝરાને ઝીલનારૂં પાત્ર છે, તો બીજે પક્ષે પ્રજાને જીવન અર્પનારૂં પાત્ર પણ સાહિત્યજ છે. એટલુંજ નહિ મરતુ મેક્સ નોરોડે તેથી પણ આગળ જઈને કહે છે કે સાહિત્યપર જીવનની અસર કરતાં સાહિત્યની જીવનપર અતિશય વધારે અસર છે. તે લખે છે કે, “What are the mutual relations which subsist between life and fiction?.....Which is the pattern? Which is the imitation?...In my mind the answer to this question can be given without a moment's hesitation The effect of polite literature upon life is incomparably greater than that of life upon polite literature.”* મેક્સ નોરોડેના આ સિદ્ધાંત અદ્ય અંશમાં પણ સ્વીકારવામાં આવે તો આ લઘુ લેખની

* “જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે અરસપરસ શો સંબંધ છે?... એ બેમાં આદર્શ કયો અને નકલ કઈ?...મારા વિચાર પ્રમાણે એક પણ ક્ષણ થોભ્યા વિના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે. સંસ્કારી સાહિત્યપર જીવનની અસર કરતાં જીવનપર સંસ્કારી સાહિત્યની અસર અતિરમ અધિકતર છે.”

નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ? ૪

ચોડી પણ સાર્થકતા સિધ્ધ થઈ, એમ માનવું અતિ પ્રગલ્ભ નહિ ગણાય એવી આશા છે; કારણ કે ઉચ્ચ સાહિત્યથી ગુજરાતનું જીવન ઉન્નત બનાવી શકશે એવી સંભાવના આ આખા નિર્માણનું સૂત્ર છે.

આનંદની વાત છે કે ચાર પાંચ દશકા પહેલાં ગુર્જર સાહિત્યની જે શોકજનક સ્થિતિ હતી તે હાલ ઘણું અંશે બદલાઈ છે. ગુજરાતની વધતી જતી ગરીબાઈ, પ્રાણુધારણુ અર્થે લોકોના મ્હોટા સમુદાયને રચવો પડતો આજીવિકાસંગ્રામ, પારદેશિક રાજ્યવ્યવસ્થા, અતિ શોચનીય સાંસારિક સ્થિતિ, પ્રજાકીય કેળવણીનો ઉપક્રાળ, રાજવંશી પુરોષોના ઉત્તેજનની ખામી, અંગ્રેજી વિદ્યા અને ભાષાનો ઉજાગા મારતો પ્રચાર, અને જનસમાજ તથા સ્ત્રીવર્ગની સાહિત્ય પ્રતિ અનભિરૂચિ,—આ સર્વ વિધોની પરંપરાને ભેદીને ગુર્જર સાહિત્ય થોડું પણ પ્રકાશ્યું એ ખરેખર ગુજરાતના સાક્ષરોને અને સાહિત્યપ્રિય વર્ગને ખાસ અભિનંદનનું કારણ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આટલા ઉદ્ધાસ માટે જે સંતોષ થવો જોઈએ તે સંતોષ જાહેર ક્યાં બાદ અસંતોષની ભૂમિમાં સહજ પ્રવેશ કરીશું.

પ્રથમ તો જગત ઉપરની મહાન ઉચ્ચલાયકતા આ સમયે ગુજરાતના સાક્ષર અને શિક્ષિત વર્ગનાં હૃદયોને કેવા કેવા વિચારો, કેવી કેવી કલ્પનાઓ, કેવી કેવી ભાવનાઓ, દોહાયમાન કરી રહેલ છે તેનો અધુરો ખ્યાલ પણ કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે અને ગુજરાતીઓની વાસનાઓ અને મહેત્તજો જે ગુજરાતી સાહિત્યમાંજ સર્વાંશે સંક્રાંત થઈ હોય તો તો તે સાહિત્ય ઉપરજ દૃષ્ટિપાત કરવાથી આપણે જાણવાનું જાણી લઈશું. પરંતુ કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે આ પરીક્ષા તદન અપૂર્ણ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના વિદ્વાનોને અતિશય અન્યાય આપનારી છે. કારણ કે, ક્યાં દેશોત્પત્તિ અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ વિચારપ્રદેશમાં વિહરતા, સંસારસુધા-ચાની સ્સહજ ઉત્સાહક વાતો કરતા, અને પશ્ચિમની અનેક વિદ્યાઓની પ્રસાદીવાળા, કેળવાએલા ગુજરાતી ભાઈઓ,—અને ક્યાં સાંતિજનક

ઓથી રંગાયેલું, અર્થરહિત વહેમોથી પોષાયેલું, સંકટાતું, દબાતું, ચમદાતું, ઢીલું, ગુજરાતી સાહિત્ય ! ક્યાં જીવનમુક્તિ, કર્મયોગ અને મનુષ્યકેશના સત્ય સિધ્ધાંતોના પિછણુનારાઓ, — અને ક્યાં માયા, ફાની દુનિઆ, વિધાતા અને જપ્તપમાં મસ્ત બનેલું સાહિત્ય ! ક્યાં સ્વાભાવિકતા અને સૌન્દર્ય સાથે સંગીનતા અને ઉપયોગિતાના ચાહકો, અને ક્યાં કૃત્રિમ, બેડોળ, છીછરાં, નિરર્થક જોડકણાં ! આ ઉપરથી એટલું તો પ્રતીત થશે કે જે મહાન અભિલાષા ગુજરાતના આત્માનું મંથન કરી રહેલ છે, અને જે નવીન ચેતન ગુજરાતની ઉછરતી પ્રજામાં બ્યાપી રહેલ છે, તે અભિલાષો અને તે ચેતનની સંક્રાંતિ હજુ ગુર્જર સાહિત્યમાં થવા પામી નથી. સાથે સાથે એટલું પણ સ્મરણમાં રાખવાનું કે જે વિચારો અને ભાવનાઓએ નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધેલું હોતું નથી તો તે હૃદયના મર્મભાગમાં પ્રવેશી શકતાં નથી. જ્યાંસુધી મનની વાંછનાઓ મનના ગર્ભમાંથી નીકળી સ્થાયીભાવાત્મક થતી નથી, જ્યાંસુધી હૃદયની ઊર્મિઓ હૃદયના ઉડણુમાંથી નીકળી આખા દેહને હલમલાવી મૂકતી નથી, ત્યાંસુધી વાણીદ્વારા કે લેખનદ્વારા બહાર નીકળી અન્યમાં કંપ ઉત્પન્ન કરવાનો વેગ તેમાં આવી શકતો નથી. ત્યારે શું છીછરી લાગણીઓ અને ઉપલક્ષ વિચારોને સંગીન અને તલસ્પર્શિ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો નથી ? શું અંતરના ઉદાત્ત ભાવોને અન્ય જનોની સેવાઅર્થે પ્રકાશિત કરવાનો પ્રસંગ સમીપ આવ્યો નથી ? શું આપણા અગ્રેસરો અને વિચારકોના હૃદયોમાં પ્રકટેલા સ્ફુર્લિંગ વડે સમસ્ત ગુજરાતના જીવનને જ્વલંત કરવાનો અનિવાર્ય ધમ એમને પ્રાપ્ત થયો નથી ?

અલખત, ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણીમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આડી આવી છે અને આવે છે : પરંતુ તે મુશ્કેલીઓ છતાં ગુર્જર સાહિત્યમાં જે કંઈ લખાયું છે અને લખાય છે તેથી શું વધારે ઉપયોગી, વધારે સંગીર, વધારે બ્યાપક અને પરિસ્થિતિને વધારે અનુકૂલ લખાયું સંભવિત નહોતું અને નથી ? જગતનો વિકાસક્રમ અમુક

અનિવાર્ય નિયમોને અનુસરે છે તે સત્ય કબૂલ છે તો પણ આપણે સર્વ સૌથી સરલ, સૌથી સુંદર, અને સાથી ટૂંકે માર્ગે જ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ, અને તેથી ઉચ્ચતર સ્થિતિએ આવી નહીં શકતા, એમ તો કોઈ પણ સુઘ કબૂલ કરી શકશે નહિ. જ્યારે આપણે આપણા માર્ગમાં ઉભેલાં અસંખ્ય આવરણો ગણાવવા ઉઘાટ થઈએ છીએ, ત્યારે આપણને મેંથી આવેલા અસંખ્ય અનુકૂલ પ્રસંગોનું પણ સ્મરણ શા માટે ન કરવું ? હકીકત એવી છે કે વિદ્વાનો સ્મરણ જેટલું તીવ્ર હોય છે તેટલું અનુકૂલ પ્રસંગોનું હોતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ અનુકૂલ પ્રસંગો જાણવાનો ધણીવાર સંભવ પણ ઓછો. તેથી આપણે કોઈ પણ ભૂલો કરી નથી અથવા કોઈપણ સુંદર તોફા ગુમાવી નથી એવું જોડું ગુમાન રાખી શકાશે નહિ. ઈંગ્લાંડના મહાન રાજ્યનીતિજ્ઞ હોર્ડ મોરલી પોતાના ‘કંપ્રોમાઇસ’ [‘Compromise’] નામના અતિ મનનીય અને સુંદર ગ્રંથમાં આ સમ્બંધી સંગીન વિચારો દર્શાવે છે તે, આશા છે કે, અત્ર અસ્થાને નહિ ગણાય. તે લખે છે કે, “To me at any rate the history of mankind is a prodigious wasteful experiment, from which a certain number of precious results have been extracted, but which is not now a final measure of all the possibilities of the time. It is not to deny the great law that society has a certain order of progress; but only to urge that within that, the only possible order, there is always room for all kinds and degrees of invention, improvement and happy or unhappy accident.” * આજળ ચાલતાં

* “ ગમે તેમ પણ મને તો માનવ જાતિનો ઇતિહાસ એક જીવંત નિષ્ફળ પ્રયોગ લાગે છે. આ પ્રયોગમાંથી અમુક કિમતી

તે લખે છે કે, " But it is midsummer madness of philosophic complacency to think that we have come by the shortest and easiest of all imaginable routes to our present point in the march; to suppose that we have wasted nothing, lost nothing, cruelly destroyed nothing, on the road." + સમગ્ર મનુષ્યસમાજ સખંધી નીકળેલા આ ઉદ્દગારે ગુજરાતને કંઈ ઓછા પ્રમાણમાં લાગુ પડતા નથી. ભૂતકાલમાં થયેલાં સત્કાર્યની નોંધ લેવી, તેને માટે મગર થવું, અને તેના કર્તાઓ પ્રતિ ઉપકારની લાગણીથી જોવું તે, જરૂર સૌજન્ય અને હકાપણનું શુભ ચિહ્ન છે. તેવીજ રીતે આગલા જમાનામાં થયેલા દોષો સ્મરણમાં રાખી તે દોષો માટે રોદણાં નહિ ગડતાં ભવિષ્યમાં તેવા દોષોથી મુક્ત થવા પ્રયત્નશીલ થવું એ પણ એક ઉંચા પ્રકારનું શાણપણ છે. એજ ન્યાયે ગુજરાતે આગળ જે તંકા ગુમાવી છે, જે ભૂલથાપો ખાધી છે, જે

પરિણામે નિષ્કર્ષ રૂપે તારવી લેવામાં આવે છે, પરંતુ તેથી અત્યારે તે નિષ્કર્ષ સર્વ શક્ય-સંપાદ્ય વસ્તુનું એક અતિમ પ્રમાણ નથી. આથી જનસમાજની પ્રગતિનો ક્રમ નિશ્ચિત છે એ મહાન્ સૂત્રનો અનાદર કરવાનો નથી, પરંતુ એટલુંજ દુઃસાવવાનું છે કે તે એકેજ શક્ય ક્રમની મર્યાદાની અંદર દરેક પ્રમાણમાં સર્વ પ્રકારની શોધખોળ, સુધારણા, અને સંપત્તિ કે આપત્તિ માટે અવકાશ છે. "

+ " પરંતુ આપણા પ્રમાણમાં આપણે જે સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તે સ્થિતિ આપણાથી કદાપી શકાય તેવા સર્વ માર્ગોમાં સૌથી દુર્લભ અને સરલ માર્ગે આપણે પ્રાપ્ત કરી છે એમ માનવું (અભ્યસ તો) રસ્તામાં આપણે કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યય કર્યો નથી, કંઈ પણ ગુમાવ્યું નથી, કંઈ પણ નિષ્કુર રીતે નષ્ટ કર્યું નથી, એમ ધારવું એ એક દિલ્લુફ (તત્વજ્ઞ) ના સંતોષ જેવી દેખાતી ઘેલછળ છે. "

દોષો કર્યા છે તે સર્વનું પ્રાચક્ષિત કરવા ગુજરાતના વર્તમાન અને ભવિષ્યના સાહસરોએ કટિબદ્ધ થઈ પોતાને શિર આવેલા અતિ ઉમદા ધર્મમાં આનંદપૂર્વક યોગ્યનું જોઈએ.

વળી આપણી આગલી પરિસ્થિતિમાં અનેક ફેરફારો થવા માંડ્યા છે, આંધ્રેર નવીન ચેતન સ્ફુરવા માંડ્યું છે, ગુજરાતના ક્ષિતિજ ઉપર નવીન રંગો દેખાવા લાગ્યા છે, અને સ્થળે સ્થળે નવી નવી જરૂરી-આતો ઉત્પન્ન થતી જાય છે. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના બદલાઈ છે, આપણો ગૃહસંસાર બદલાયો છે, આપણા આચારવિચાર બદલાયા છે, આપણા મનોરથો બદલાયા છે. આવે સમયે જો ગુજરાતના નવા અવતારને અનુકૂલ સાહિત્ય આપણે ત્યાં ઉભું ન થયું, જો કચ્છાં ભરતા આપણા પ્રજાજીવનમાં નવા યુગનું ચેતન્ય ન રેડાયું તો સ્મરણમાં રાખવું કે ગુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે આપણાં બાથોડીયાં નિષ્ફલ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સમસ્ત ગુર્જર પ્રજા થોડા વખતમાં શય્યવત્ પડી જાય તો પણ આશ્ચર્ય નથી.

ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં શું શું કરવાનું છે એ મહાપ્રશ્ન તુરતજ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આ ન્હાનો લેખ એ મહા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા કોઈ પણ રીતે સમર્થ નથી. માત્ર આપણા સાહિત્યનાં થોડાંએક મુખ્ય અંગો સંબંધી થોડી થોડી સૂચનાઓ ઉપરાંત વધારે દાવો આ ટુંકા નિબંધ કરી શકે એમ નથી. અને તે સૂચનાઓ પણ આ વિશાળ વિષય ઉપર નવીન અજવાળું પાડવા કે ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવી છે એમ માનવાનું નથી. સુશિક્ષિત વિદ્વાનો સમક્ષ આ સૂચનાઓ મૂકવી એ પણ હાસ્યરસની એક વાનીજ છે એમ આ લેખક સારી પેઠે સમજે છે. તો પણ હાલ થોડા સમય સયાં અમારો વિદ્યાર્થી વર્ગ અનેક કારણોને લીધે આગળ આગળ આવ્યો છે—ધકેલાયો છે, તથા જગતની, અને જગત નહિ તો પોતાને જગત જાનનારાઓની, આંખે ચઢ્યો છે; આ ઈષ્ટાપતિનો લાભ લઈ,

કદાચ એક વિદ્યાર્થીના ચોડા વિચારો આપણા ભવિષ્યનું સુમન્ય સજ્જાવનારાઓના હાથમાં ઉપયોગી થઇ પડે, અને ઉપયોગી નહિ તો સચનારૂપ અને સચનારૂપ નહિ તો અવગણનાને પાત્ર હોઈ ચેતવણીરૂપ થઇ પડે, એવા કઈક હિંડા, કઈક ઉપલક, કઈક મિત્ર આશયથી આટલી હિંમત ધરી છે.

શરૂઆતમાં જે વિષય સમસ્ત હિન્દુસમાજનું જીવિત છે, આખા વિશ્વનો પોષક છે, વ્યક્તિમાત્રની શાંતિનો ઝરો છે, અને સમાજમાત્રના ઝથાઓનું કેન્દ્ર છે, તે પ્રતિ આપણા ગુર્જર સાહિત્યની શી પ્રવૃત્તિ છે અને શી પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ તે અતિ સંક્ષેપમાં વિચારી જઈશું. ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ નૃસિંહ મહેતાથી માંડીને કેક આજ પર્યન્ત ધર્મના ક્ષેત્રમાં આપણે ત્યાં જેટલું લખાયું છે તેટલું ભાષ્યેજ અન્ય કોઈ વિષયમાં આપણું સાહિત્ય વિચર્યું હશે. દેશકાલને લઈને આમ થયું એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. અને એટલું તો માન્ય રાખવામાં કોઈને પણ બાધ નહિ હોય કે કોઈપણ પ્રબળનું જીવન વિશુદ્ધ, તેજસ્વી અને સ્વાર્પણશીલ કરવામાં ધર્મનું પુનરુત્થાન જેટલું ફતેહમંદ નીવડે છે તેટલી બીજી કોઈ પણ સંસ્થા-ગમે તો તે ન્યાયમંદિર હો કે ડિરેક્ટિવ ડિપાર્ટમેન્ટ હો તો પણ ફતેહમંદ નહિજ નીવડે. સ્વદેશવત્સલ શ્રીયુત રાનાડેનાં સુંદર વચનો યાદ આવે છે કે, " Our deliberate conviction has grown upon us with every effort that it is only a religious revival that can furnish sufficient moral strength to work out the complex social problems which demand our attention. Only a religious revival, not of forms, but of sincere earnestness which constitutes true religion, can effect the desired end. " * સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે

* વિચારપૂર્વક કરેલો આપણો નિશ્ચય દરેક પ્રયત્ન સમયે

નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ? ૧૧

શ્રીયુત રાનાડે અર્થરહિત બાહ્યાચાર કે ક્રિયાકાંડના પુનરુત્થાનને આદર નથી આપતા, પરંતુ મનુષ્યના અંતરાત્માને વિશુદ્ધ, સરલ અને કર્તવ્યપરાયણ બનાવનાર ધર્મનોજ સત્કાર કરે છે. આપણું ગુર્જર સાહિત્ય ભક્તિરસથી છલખેલે છે, દેવકથાથી ઉભરાય છે, અને હરિ-લીલાથી રસમય છે. ખરેખર, આ અતિ આનંદનું કારણ છે. પરંતુ ભવિષ્યના લેખકોને એક નમ્ર સૂચના કરવાની ધૃષ્ટતા કરીશ કે સામાન્ય માનુષી બુદ્ધિ આલંકારિક ભાષામાં વર્ણવેલી રૂપકમય હરિલીલાને બેદીને દેવરહસ્ય સમજવા બેટલી શક્તિ ધરાવતી નથી. પરિણામ એ આવેલ છે કે ખરો ધર્મ, ખરું કર્તવ્ય, ખરું દેવરહસ્ય, ખરું અધ્યાત્મગત, સર્વ વિસરી જઈને લોકસમૂહ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં ધુમે છે, ધર્મધેણુમાં મસ્ત બને છે, અને ધર્મને જ્યાંને ગૃહસંસાર તથા સમાજનું સત્યનાશ વાળે છે. ગુજરાતી ધાર્મિક સ્થિતિ ઉપર વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી, તથાપિ ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગ અને અલગ વર્ગમાં ધર્મનું જે છીછરાપણું પ્રવેશ્યું છે, દંભની જે જવાલાઓ સહુદયોને બાળી રહી છે, અને પરિણામમાં જે કર્તવ્યવિમુખતા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેની નોંધ લીધા વિના ચાલતું નથી. હરિલીલાનાં શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ગાનો કોઈ પણ રીતે અનિષ્ટ નથી, નાસ્તિકતા અને જડવાદ કોઈ પણ રીતે ઈષ્ટ નથી. પરંતુ હવેના લેખકોને એટલીજ વિનંતિ કરવાની કે હરિલીલાની સાથે દેવરહસ્ય અને અધ્યાત્મવિષયની રમણીય ફૂલગુંથણી ભૂલી જવી ન જોઈએ; અને એ ફૂલગુંથણીનો લાભ માત્ર હિમાલયના ઉતુંગ શિખરપર વિરાજેલા વિદ્વાનોજ લઈ શકે એમ કરવાનું નથી, પરંતુ

આપણને વધારેને વધારે દૃઢભૂત થયો છે કે જે દુર્ધટ સામાજિક પ્રશ્નો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, તે પ્રશ્નો ઉકેલવામાં જોઈતું નૈતિક સામર્થ્ય આપણું ધાર્મિક સંજ્ઞવનજ આપણને આપી શકશે. બાહ્યાચારના પુનરુત્થાનથી નહિ, પરંતુ શૌચ અને અભિનિવેશ કે જે સત્ત્વધર્મના આત્મારૂપ છે તેના સમુત્થાનથીજ ઈષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત કરી

મંગાલમાં કુખડી મારતાં આપણું નિરક્ષર ભાર્મિકહેનો પણ એ પ્રસાદી
મેળવી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવાની છે.

આપણે ત્યાં ધર્મની અનેક શાખાઓ ગુજર સાહિત્યની સેવા
કરવા લાગી છે. તે પણ થોડા અપવાદ સિવાય, એક બીજાનું ખંડન
કરવા જેટલો ઉત્સાહ આ ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં જોવામાં આવે છે
જેટલોજ ઉત્સાહ ધર્મનાં ખરાં રહસ્ય લોકોને સરલ ભાષામાં સરલ
રીતે સમજાવવામાં દષ્ટિગોચર થતો નથી. આપણા લેખિકાએ સમજાવું
જોઈએ કે હવે કટાક્ષ અને લેખિનીયુક્તનું સાહિત્ય પૂરતું છે; રાગદ્વેષ-
રહિત, મંડનાત્મક સાહિત્યનીજ અધુના અપેક્ષા છે. આપણા દેશમાં
હાલ ઉછળતાં સાંસારિક અને પ્રજાકીય બળોને આ અનેક સંસ્થાઓ-
માંથી જીવન અને પોષણ મળશે તોજ તે સંસ્થાઓ સાર્થક અને
સફલ થશે, અન્યથા ગુજરાતમાં જે કાંઈ થોડું સત્ત્વ રહ્યું છે તે સત્ત્વને
ચૂરી લેનારી જળોનીજ ગરજ તેઓ સારશે. તેટલા માટે ઘણા કાળ
અ્યાં જડ થઈ ગયેલા ધર્મ પંથોને ચૈતન્યયુક્ત કરવામાં ભવિષ્યના
ધર્મસાહિત્યસેવકાએ ધુમવાનું છે. આચાર્યોની કેળવણી, દેવમંદિરોની
દોહતનો સુવ્યય, ક્રિયાકાંડનો ધર્મ સાથે સંબંધ, અંધશ્રદ્ધાને વિવેકબુ-
દ્ધિમાં પલટાવવાનાં સાધન, ધર્મનું ગૃહમાં તેમજ મંસારમાં સ્થાન,
એ સર્વ સંબંધી સચોટ, સ્વતંત્ર, નિડર સાહિત્યની હજી અતિશય
ખોટ છે. ભગવદ્ગીતાનો વધારે ને વધારે પ્રચાર થતો જાય છે એ
સતોષની વાત છે. અનેક દષ્ટિબિંદુથી ભગવદ્ગીતાનાં ભાષાંતરો એકંદરે
ઠીક છે. તદપિ સંસારના મહાપ્રભો ઉકેલવામાં ભગવદ્ગીતા કેટલી
સહાયબૂત છે, કર્તવ્યપરાયણતાના કેવા દિવ્ય પાકો તે ભણાવે છે,
ધર્મ અને કર્તવ્યનું એકીકરણ તેમાં થી રીતે કરવામાં આવ્યું છે,
વિગેરે અતિ મહત્ત્વનાં રહસ્ય સમસ્ત ગુજરાતના જીવનમાં હજી વણાઈ
અ્યાં નથી. સત્ય ધર્મના મર્મભાગ પોતાના હૃદયના મર્મમાં ઉતાર્યા
પછી અન્યના હૃદયમાં તેનું પ્રેમપૂર્વક વહન કરવાથીજ ખરી સિદ્ધિ
આવાની. ત્યારેજ ફંજ અને અજ્ઞાન ઉપર શૌર્ય અને જ્ઞાનનો સૂર્ય

પ્રકાશશે, ત્યારેજ આંતર શુદ્ધિના ઉપાસકો ઉભરાશે, ત્યારેજ સદિઆરોની આચારમાં સંક્રાંતિ થશે, ત્યારેજ નિર્મલ બુદ્ધિ અને હૃદય ઉપર વળેલા અંધકાર અને વિદ્યુતિના પુરાણ રાક્ષસો દેંદાઈ સેંકડો વર્ષ થયાં હાથથી ગમેલાં અમૃત્ય રત્નો પુનઃ પ્રાપ્ત થશે.

* હવે ધર્મક્ષેત્રમાંથી કર્મક્ષેત્રમાં જરા વિચરીશું રાજકીય ચળવળ આજકાલ ચોમેર ઉભી થઈ છે. “ સ્વદેશ, ” “ માતૃભૂમિ ” “ ઐક્ય ” આદિ કાનના પડદા ફાટી નાખે તેવી વીરહાકા હિંદુસ્થાનમાં સ્થળે સ્થળે ઉછળવા મંડી છે. તથાપિ આ સમુદ્ધાન દેશના દરેકે દરેક ખૂણામાં સરખુંજ થયું છે એમ કહેવાની હિંમત કોઈ પણ કરી શકશે નહિ. વસ્તુતઃ બંગાળ કે મહારાષ્ટ્રના અલણમાં અલણ નાગરિકના હૃદયમાં જે ક્ષોભ અને દેશદાઝ દષ્ટિગોચર થાય છે તે કેટલાક કેળવાએલ ગુજરાતીઓના હૃદયમાં હશે કે નહિ એ ઘણું શંકાસ્પદ છે. કારણો અનેક છે. કદાચિત્ ગુજરાતવાસીઓ ખીજાઓ કરતાં વધારે ગંભીર અને શાણા હોય તો તે બનવાબેગ છે. વળી ગુજરાતના મોટા ભાગમાં દેશી રાજ્યોએ થાણાં નાંખેલાં છે એટલે ગુજરાતીઓને ‘ સ્વરાજ્ય ’ નાં સ્વપ્નાં ઓછાં આવે તો તે પણ સંભવિત છે; કારણ કે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે મુખ્યવાસીઓને પંજાબની કે બંગાળાની પ્રજા માટે જે લાગણી હોઈ શકે તેટલી લાગણી જામનગર અને જૂનાગઢની પ્રજાને પણ પરસ્પર હોવી કડિન છે. ઉપરાંત, વ્યાપારી દષ્ટિવાળા ગુજરાતીભાઈઓ કંઈકે હૃદયશૂન્ય હોય તો તેમાં પણ આશ્ચર્ય નથી. અને એમ પણ બને કે ગુજરાતમાં વિચારશીલ, સહૃદય, પ્રભાવશાલી નેતાઓની અછતને લીધે ગુજરાતી પ્રજાની ડાહી, વ્યાવહારિક દષ્ટિ બેદાતી નેથી, અને તેથી આ ભૂમિમાં ભાવનામય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી.

* ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે હજી આપણે ત્યાં ચોમેર રાષ્ટ્રીય ચેતન સ્પર્ધુ નથી, દરેકે દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં ને

કુપદ્યમાં રાષ્ટ્રીય વાયુની લહરીઓ હજી પહોંચી નથી. ગુજરાતમાં વૈષ્ણવદેશદાઝળ નથી અથવા તો રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન થઈ નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ તે ભાવના અન્ય પ્રાંતોમાં જોટલી સતેજ, બળવતી અને વ્યાપક છે તેટલી આપણે ત્યાં નથી. વળી રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ઉભું કરી લોકોમાં અસાંતિ, અસંતોષ અને વૈરભાવ ઉત્પન્ન કરવાનાં નથી; પરંતુ હિંદુ, મુસલમાન, પારસી કે ખ્રિસ્તી, તથા બંગાળી, પંજાબી, દક્ષિણી કે ગુજરાતી સર્વ એકજ છે, સર્વના અભિલાષો એકજ છે, સર્વની આશાઓ એકજ છે, સર્વનું સાધ્ય એકજ છે, એવી આત્મીયતા ગુજરાતના પ્રગ્નજીવનમાં વળાર્ધ જન્ય-ઓતપ્રોત બની જાય, અને તેથી કટાર્ધ ગએલી છુટ્ટી ભાગણીઓ પાણીદાર થાય, અને કુંભકરણની ગાટ નિદ્રામાં ધસધસાટ ઉઠતા ગુજરાતીઓ સફાળા અગ્રતા થાય-એવું ઐક્યના અંકુરોને પોષનારું, જાદુઈ ચેતનવાળું ઉત્સાહક સાહિત્ય જન્મ પામે એજ આપણી મહત્વાકાંક્ષા, એજ હાલ તો ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય ભાવના, અને એજ આપણા ‘કવીશ્વરો’ ની ‘સમિધિ’. હાલમાં કોઈ કોઈ ખૂણે ખાંચરે માતૃભૂમિ માટે ‘ગીતડાં’ દષ્ટિગ્રસ્ત થાય છે, અને નિઃશંક તે ધન્યવાદને સર્વથા પાત્ર છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની આટલેથીજ સમાપ્તિ થતી હોય તો તે ખરેખર શોચનીય છે. કારણ કે હજી તો આપણે જખખર જહેમત ઉઠાવવાની છે. આપણા કાવ્યમાં, આપણી વાર્તાઓમાં, આપણી નવલકથાઓમાં, આપણા ઇતિહાસમાં, આપણાં શાલોપયોગી પુસ્તકોમાં, આપણા નીતિના ગ્રંથોમાં, આપણી રંગભૂમિ ઉપર, સ્થળે સ્થળે સ્વદેશાનુરાગ, પરસ્પર નિઃસ્વાર્થ સેવા, અને સમગ્ર ભારતવાસીઓની એકતાના દિવ્યપાઠો પૂર્વના અને પશ્ચિમના સચોટ દષ્ટાંતોથી, ગુજરાતનાં દરેક દરેક સ્ત્રી પુરુષના હૃદયમાં ઉતારવાનાં છે.

* આપણા સાહિત્યે માત્ર સ્વદેશપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરીનેજ જીવવાનું નથી. આપણે પ્રાચીન રાજકીય ઇતિહાસ, પશ્ચિમનાં રાજ્યોની ઉચ્ચ-આચલમાંથી નીકળતો નિષ્કર્ષ, હિન્દુસ્થાનના આધુનિક રાજ્યવહીવટની

આપણીઓ અને ખામીઓ, આપણી વતમાન હાલો, અને આપણી અવિષ્મની પ્રજાકીય ભાવનાઓ, આ સર્વ વિષયો આપણી માનુષ્ય-ધર્મમાં ઉતારવાની, અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આ વાત સર્વને સુવિદિત છે, તો પણ છેવટની સૂચના કરવાની કે ન્યાં સુધી પ્રજાકીય સાહિત્યની જવાબદારીઓ અભણમાં અભણ હૃદયને પણ પ્રકાશ આપશે નહિ, ન્યાં સુધી દુનિઆદારીના સર્વ સગપણ કરતાં માનુષ્યમિત્ર સગપણ વધારે મહત્ત્વનું છે એવો ઉમંગલો એક ખેડુત સુદાના અન્તરમાં આવશે નહિ, અને ન્યાં સુધી દેશના કાયદાને માન આપનારી, રાજ્યકર્તાઓને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવનારી, રાષ્ટ્રીય યજ્ઞવળ સમસ્ત સમાજની રજેરગ વ્યાપી રહેશે નહિ ત્યાં સુધી, ભલે મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજી લખેલાઓ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી થોડું કંઈ ઉપર ચોટિયું રાજકીય જ્ઞાન મેળવે, ભલે તેઓ “ મોડરેટસ ” “ એક્સ્ટ્રીમિસ્ટસ ” આદિના મિથ્યા બકવાદ કરે, તો પણ તેથી, હિંદી પ્રજાના મોક્ષકાળનાં કિરણો સર્વત્ર ઉદયમાન થવાનાં નથી, તેથી દેશનાં

* આ ત્રણ પારેમાફો ત્રીજી સાહિત્ય પરિપક્વની પરીક્ષક કમિટી-એ રાજ્યદારી સમજાવે લીધે પરિપક્વમાં વાંચવા અર્થે વાંધા ભરેલા દરાબ્યા હતા ! મ્હારે કાને વાત આવી હતી કે તે વખતના કાઠિયાવાડના એજન્ટ દુધી ગવર્નર સર કલ્હાડ હિલની રાજ્યદારી રૂચિ સંતોષવાને એ બહાદુર કમિટીએ અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો. સંભળાય છે કે સાક્ષર શીશુત બળવંતરાય હાકિરે તે સમયે ભારે રાજ્યદારી વફાદારીથી આ પારેમાફોને બાતલ કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો ! ગમે તે હો, પણ કેટલાક મુરખીઓનો સલાહને વશ થઈને મ્હેં તે વખતે આ બલા-સ્કર સામે બંડ ઉઠાવ્યા વિના છેવટે સખૂરી પકડી હતી. આ નિર્દોષ પારેમાફોનો આ ન્હાનો ઇતિહાસ સને ૧૯૦૬ ના અરસામાં યુગરાતના રાજકીય ‘ ઍરોમીટર ’ તેજગ પ્રજાકીય ‘ ચરમામીટર ’ ની સ્થિતિને અનુસરી આપણે આપશે.

તમામ અંગે એકી વખતે ચેતન ભેળવવાનાં નથી, અને તેથી રાષ્ટ્રીય પક્ષાઘાત કરતાં વધારે સુંદર પરિણામની આશા કાઢીપણ સુગ હૃદયમાં પ્રકાશવાની નથી.

કેળવણીના પ્રદેશમાં પણ આપણા સાહિત્યનો વિકાસ હજી અદ્ય ન છે. ખાલશિક્ષણ, સાર્વજનિક આરોગ્ય, સ્ત્રીવાંચનમાળા, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિ વિષયોમાં આપણે ત્યાં બહુ ઉપયોગી સાહિત્યની અપેક્ષા છે. પશ્ચિમમાં દિવસે દિવસે નવી ઉદ્ભવતી અનેક સુંદર યોજનાઓનો સંચાર આપણા સાહિત્યમાં કરવાનો ઉત્સાહ આપણા પદવીધારીઓમાં કાણુ જાણે ક્યારે જાગશે ? ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાને વિદ્યાવિલાસી કરવાનો મહાભારત ધર્મ ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગને શિર છે એ એમણે જૂલી જવાનું નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે જે મનુષ્યો પોતાની આજીવિકા અર્થે સૌ મજૂરીમાંથી ઉંચું માથું કરી શકતાં નથી, જેમને ઈશ્વરે વિદ્યાની પ્રસાદી બક્ષી નથી, અને જેઓની જીવનપ્રવૃત્તિ, હૃદય અને શુદ્ધિના સુંદર છોડોને છેદી નાખનારી શુષ્ક હાતમારીમાં સમાપ્ત થાય છે, તેઓના જીવનમાં થોડો પણ રસ રહે તેવું, તેઓની મજૂરીનો થોડોપણ શ્રમ ઉતારે તેવું, તેઓની નિરાશામાં થોડી પણ આશા ભેળવે તેવું, ધણુંજ સહ, સસ્તુ, રસિક, બોધપ્રદ સાહિત્ય ખડું કરવું તે ખરેખર અનેક જાગરના આશીર્વાદો કમાવા જેવું છે. આ ક્ષેત્રમાં આ પ્રથમ કર્તવ્ય ઉપરાંત બીજું ધણું ધણું કરવાનું છે, પરંતુ તે સર્વની નોંધ લેવા જેટલો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર થોડી મુખ્ય જાણનો સહજ અવલોકી જાણેજ સતોષ માનશું.

આપણા ખાલકોની જરૂરીઆતો પ્રથમ વિચારશું. એમને બિચારાઓને સુંદર વાંચનમાળાની જરૂર છે. એમને સરસ, સચિત્ર માસિકાની અપેક્ષા છે. એમને પૂર્વનું, પશ્ચિમનું, નવું અને જૂનું રસપૂર્વક જાણવું છે. એમને સારાઢી યદ સંગીતમાંથી, વાર્તામાંથી, પદ્ય-

આઠમાંથી, નીતિગ્રંથમાંથી, સર્ગમાંથી, આનંદ વૃત્તાં શીખવું છે. એમને વિનોદમાંથી બોધ કાઢી લેવા પ્રયત્નશીલ થવું છે, એમને આરોગ્યના પાઠ હૃદયમાં ઉતારવા છે, “ ગુણવંતી ગુજરાત ” નાં ગીતો ગાવાં છે, રામચંદ્ર અને સીતાનાં ચરિત્રો સાંભળવાં છે, પોતાનાં બાલસ્નેહીઓને સહાયભૂત થવું છે, પોતાનાં દુરુદ્દયજનને વહાલાં અને ઉપયોગી થવું છે, પોતાનાં વડીલોને માન આપી સ્વતંત્ર ભૂમિમાં વિહરવું છે, એમને ધણું ધણું કરવું છે; બાપડાંના મનોરથો બહુ મહોટા છે—આપણને શરમાવે તેવા છે. વળી ઉત્સાહ જ્વલંત છે, અને શુદ્ધિ આપના જેવી છે. પરંતુ એમનો પનારો એવા વડીલો સાથે પડયો છે કે જેઓમાં ભીરતા, નિરૂત્સાહ, અને કર્તવ્યવિમુખતાના થર ઉપર થર જામી ગયા છે અને જામતા જાય છે. આપણે એટલુંજ દાઢીશું કે જગદીશ્વર એ બાલકોની પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લઈ ગુજરાતી ભાષાઓના આંતર પડદા ખોલે અને કીર્તિનેજ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું શ્રેષ્ઠ પ્રેરક તત્ત્વ માની લેનારાઓમાં બંધુકૃત્યની ભાવના પ્રકટ કરે, અથવા તો એમનામાં એમના સ્વાર્થની ખરી સમજણ ઉતારે.

સ્ત્રીઓના આપણે ઓછા ઝણી નથી. એમના અભ્યાસક્રમ માટે, એમના વિનોદ સાર, એમના બોધાર્થ, જેવું અને જેટલું સાહિત્ય અપેક્ષિત છે તેવું અને તેટલું આપણે પૂરું પાડવું છે કે ? એકાદ અચ્છાતું, કુટાતું, નિર્જીવ માસિક ઉભું કર્યું, કે એચાર પુસ્તકો દ્વારા સાધ્વીઓની પૌરાણિક કથાઓ બહાર પાડી, અથવા તો “ પતિવ્રતા ” તથા “ પાતિવ્રત્ય ” નો પુરૂષદષ્ટિથી થયેલો શુષ્ક બોધ ભાજપાલાને મૂલ્યે વહેંચ્યો, એટલે સ્ત્રી પ્રતિ કર્તવ્ય સમાપ્ત થયું એવો રંગ ફાલ તો જોવામાં આવે છે. ત્રીજા વર્ગની, અને ચોથો વર્ગ શરૂ થયો હોય તો તે વર્ગની, વાર્તાઓ અને નવલ કથાઓ ચોમાસાની મંકાડીઓની પેઠે ઉભરાવા માંડી છે. પરંતુ એવા સાહિત્યનો તો દુષ્કાળજ છે કે જેથી આપણી સ્ત્રીઓમાં રસિકતા, વિદ્યાનુરાગ અને મહત્વાકાંક્ષા ક્ષિપ્ત થાય, જેથી એમનામાં જીવનના અને સંસારના મર્મ સમજ-

વાની શક્તિ આવે, જેથી તેઓ પાશ્ચાત્ય વીજળીક ઝણઝણાટ સાથે આર્યોની ગંભીરતા મિલાવી શકે, અને જેથી ઘણે સમય થયાં જડ ધાલી રહેલી નિંદ્રા વાસનાઓની કિલ્લેખંદી તોડી તેઓ ઉચ્ચ ભાવનાઓના ઉદ્ધાનમાં વિહરી શકે.

એટલું તો સુવિદિત છે કે દરેક સ્થળે નવાં ચાણું નાખવાની જરૂર નથી. કેટલાંક જૂનાં ખંડેરાં સંભાળપૂર્વક વસાવવામાં આવશે તો મનમાનતો લાભ વ્યાપ્ત મળી શકશે. દૃષ્ટાંત તરીકે, આપણી પ્રાચીન-કથાશ્રવણની અત્યુત્તમ પદ્ધતિ હજુ પણ આપણામાં પ્રચલિત છે. ધર્મના રંગથી રંગાયલું આ સાહિત્ય થોડું સાંમારિક બનાવવાથી અને સમયબદ્ધને અનુકૂળ બીજા ફેરફારો કરવાથી આ સંસ્થા ઘણી બલવતી, લાભપ્રદ અને રસપૂર્ણ કરી શકાય તેવી છે. હરિકીર્તનમાંથી પણ અનુપમ ખુબીઓ નીકળી શકે તેમ છે. ગ્રંથેષમાં આ સંસ્થા-ઓમાંથી પૌરાણિક જડતા માળી નાખી તેમાં નવું ચૈતન્ય રેડવામાં આવે તો, નિઃશંક, સ્ફૂલ્લ અને ટોલેજના શિક્ષણની ન્યૂનતા ઘણે અંશે પૂરાઈ જાય, અને જેઓને તે શિક્ષણની પ્રસાદી ન મળી હોય તેઓને તેની બહુ અપેક્ષા પણ ન રહે.

આ સર્વનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે સ્ત્રીઓની સુકુમાર કળાઓને ખીલવવાને, એમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વિકસાવવાને, અને એમના હૃદયના મૃદુ ભાવોને દીપાવવાને, શુર્જર સાહિત્યને બુદ્ધિ અને હૃદયના અનેક વિષયોથી બહલાવો અને વિકસાવો.

હવે ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક, આદિનો શંભુમેળો અવલોકીશું. પ્રથમ તો આપણે ત્યાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો વિકાસ ધણેજ અલ્પ થયો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ઇતિહાસ એ લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન કરનાર, એમના સતેલા સંસ્કારોને જાગૃત કરનાર, અને સામાજિક તથા રાજકીય સંકટો અને વિટંબનાઓ સહન કરવા જેટલું સામર્થ્ય અર્પનાર, સાહિત્યનું એક અતિ પ્રબલ અંગ છે. પરંતુ આપણે ત્યાં તો ઇતિહાસના નામને થોડા ઇતિહાસ કોઈ સાક્ષ-

રના મનોરાજ્યમાં હોય તો કોણ જાણે ? ગુજરાતનો ઇતિહાસજ ન્યાં અપૂર્ણ, શુષ્ક અને નિર્માત્મ્ય હોય ત્યાં આપણી ભાષામાં અન્ય દેશોના ઇતિહાસની વાતજ શી કરવી ? નિશાળોમાં નિયત થયેલા ઇતિહાસો ક્યા દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયા છે તેની બરાબર સમજણ પડતી નથી. પરંતુ આ સંબંધમાં ગુર્જર સાહિત્યને બહુ દોષ દેવા જેવું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્ય કે જે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નાટક, આદિ અનેક વિષયોથી રસ-બંધ થઈ રહ્યું છે તેમાં પણ ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર તો તદ્દન વેરાન બિયા-બાન જેવુંજ દીસે છે. ઇતિહાસની ખીલવણીમાં નરેડાં અનેક આવર-ણોને લીધે આખા હિન્દુસ્થાનની લગભગ આવીજ સ્થિતિ છે. ત્યારે આપણી જૂત અને વર્તમાન દશાનું ઐતિહાસિક ચિત્ર આપણી સ્વ-ભાષામાં આપણો સુશિક્ષિત વર્ગ નહિ આલેખે તો પછી એ મહાન કાર્ય ખીળું કોણ કરી આપશે ? માત્ર વંશાવળી અને લડાઈઓની નોંધથીજ સંતોષ ન માનતાં આપણા વિદ્વાનોએ હવે ઇતિહાસકારા આપણી પ્રજાને પ્રબોધવાની ભાવના રાખવી જોઈએ; તેમજ પાશ્વિ-માત્ય ઐતિહાસિક કૃતિનું પણ વહન આપણા સાહિત્યમાં થવું જોઈ-એ; અને આપણા પ્રજાકીય મહાપ્રશ્નોનું તારતમ્ય ઇતિહાસકારા લોકોના હૃદયમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો પણ આદરવા જોઈએ.

“ મનુષ્યના જીવનનો સર્વથી મધુર આલાપ ” જે કાવ્ય, તે સંબંધી એ બોલ બોલી લઈએ. આપણા કાવ્યપ્રદેશમાં વિચરેલા સર્વ લેખકોની કૃતિનું સુદ્ધભાવલોકન કરવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ ગુર્જર કાવ્ય-સાહિત્યમાં જે અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રવેશવા મંડ્યાં છે તે સંબંધી એક એ સૂચના કરીનેજ સંતોષ પામશું.

એટલું તો કમુલ કરવું પડશે કે આપણા સાહિત્યનાં ખીળાં અંગ્રેજી કરતાં સ્વાભાવિક રીતે આપણો કાવ્યપ્રદેશ ઠીક ખેડાયો છે. સાથે સાથે એટલું પણ કમુલ કરી લેવા જેવું છે કે ખીળા વિષયો કરતાં આ વિષય ઉપર સારા નરસા લગભગ બધા લેખકોની લેખિ-ની વધારે નિરંકુશ ચાલી રહી છે. હાલ સમય એવો આવ્યો છે કે

જેનાથી કાંઈ પણ સંગીન કાર્ય બની ન શકે તે છેવટે 'કવિ' ની પદવી શોધે છે. અમે તે થોડું પણ 'ભણેલ' ગુજરાતી પુરુષ કે સ્ત્રીનું આખું જીવન તપાસી જઈશું તો તેમાં થોડો પણ સમય મળી આવશે કે જ્યારે તેણે જાણ્યે અજાણ્યે, ગુપ્ત કે જાહેર રીતે, 'કવિ' ની માનપદ પદવી ભોગવી જ હશે.

અલખત, મનુષ્યમાત્ર પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિહરવાને સ્વતંત્ર છે. હૃદયમાત્ર 'કવિ'ની સુખદ ધેલછામાં મસ્ત બનવાને નિરંકુશ છે. તથાપિ આંતર ભાવો બહાર પ્રકટતી વખતે વ્યક્તિ—સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જનસમાજ જે હિતકર અંકુશો મૂકે છે તેનું વિરમરણ થવું ન જોઈએ. ખીજી સૂચના એ કરવાની કે ક્લિષ્ટ, નિર્માલ્ય શૂત્રમ જોડકણાંથી ગુર્જર સાહિત્યની સેવા થવાની નથી. દિદગીરી અને આશ્ચર્યની વાત છે કે આપણી નાટક કંપનીઓ, આપણાં માર્સિકા અને વર્તમાનપત્રો આ કચરાને ઉત્તેજિત કરવામાં જરા પણ પાછી પાની ભરતાં નથી. આજકાલ ગદ્યમાં કહેવાની દરેક વસ્તુનો પદ્યમાં સંચાર કરી ગદ્યને છેવટની તિલાંજલિ આપવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ભય રહે છે કે હવે કદાચ ખેતીવાડી, રસાયણશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, શિલ્પશાસ્ત્ર, ગણિત, ભૂમિતિ, આદિ સર્વ પદ્યમાજ ઉતારવામાં આવે. અને ભાવબ્યતી સાહિત્યપરિપક્વ પદ્યમાજ ચર્ચા કરે તો બહુ વિરમય પામવા જેવું નથી.

સ્વાભિમાન સંતોષવાનો આ સમય નથી એમ કહેવાની જરૂર નથી. તથાપિ મરૂભૂમિમાં વૃષ્ટિની માફક વ્યર્થ દેખાતી કૃતિઓ જોઈને હૃદય દ્રવે તો તે સ્વાભાવિક છે. કવિઓનું સ્વાતંત્ર્યસિકત્વ સર્વથા આદરણીય છે, તો પણ લોકાના અને પોતાના હૃદયના રણકાર એકસર અને એકતાન કરવાનો અભિલાષ રાખનારને તો સર્વાનુભવસિકત્વના જ ઉપાસક થવાનું છે. શેક્સપિયર, મિલ્ટન, ટેનિસન, આદિની પ્રસાદી હજી આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં અપેક્ષિત છે. જેમની રોગરગમાં કવિત્વ વ્યાપી રહેલું છે તેમના ઉદ્ગારો સર્વથા ઈષ્ટ છે. બાલકો અર્થે સરસ, બોધાત્મક કવિતાઓ અને સ્ત્રી વર્ગ અર્થે વિવિધ પ્રસં-

ગોને અનુકૂલ સુંદર ગીતો અને ગરબીઓ માટે જોટલી જહેમત ઉઠાવવા તેડલી બરહક છે. માતૃભૂમિની કે પ્રજાની પ્રજાતાનાં યશોગાન લાલપ્રદાન છે. અને અંતમાં હૃદયના ઉચ્ચગામી પ્રદેશોમાં લઇ જતા જે ઉમળકાઓ કોઇક વિરલ ક્ષણે કોઇક વિરલ હૃદયમાં આવી જાય છે, તે ઉમળકાઓ ભલે કહેવાતા કવિના ન હોય તો પણ તે ક્ષણના કવિહૃદયમાંથી તે ઉદભવતા હોવાથી સર્વથા સત્કારનેજ પાત્ર છે.

નવલકથાઓનો દિવસે દિવસે વિસ્તાર પામતો પ્રચાર આપણું લક્ષ્ય જેવ્યા વિના રહેશે નહિ. અંગ્રેજી સાહિત્યનો આ નમુનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રખલ સત્તા ધરાવતો જાય છે. ગુર્જર સાહિત્ય ઉપર અખંડ જ્યોતિ પાડનારી સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઈની કૃતિથી ગુજરાતમાં નવલકથાઓને અપૂર્વ ચેતન મળ્યું છે. માસિકો અને વર્તમાનપત્રોની ભેટોનાં પુસ્તકો પણ નવલકથાનાં ખાસ પ્રેરક તરવો થઇ પડ્યાં છે. વિશેષમાં ભાષાંતરોથી પણ આપણા કથાસાહિત્યમાં સુંદર ઉમેરો થતો જાય છે. પરંતુ દિલગીરી સાથે કશું કરવું પડશે કે વાચકને નવરાસનો સમય ગાળવાનું સાધન આપવું અને તેનું મનરંજન કરવું એના કરતાં ગુરતર લક્ષ્ય આપણી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓના ધણા મ્હોટા ભાગમાં દષ્ટિગોચર થતું નથી. વાર્તાઓ અને નવલકથાઓની ઉપયોગિતાનું શોચનીય વિસ્મરણ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. નવલકથાઓનો મ્હોટો સમુદાય મદન અને સ્ત્રીવિષયક વસ્તુથીજ રંગાયેલો દેખાય છે. પરિણામમાં છીછરાં ચિત્ત વિક્ષેપ અને નિર્વીર્ય બને, સંસ્કારી સાહિત્ય માટે અણુગમો અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય, અને નવલકથાનું શુદ્ધ હાર્દ હમેશને માટે અગોચર અને અગમ્ય રહે તો શું આશ્ચર્ય ? જડઅવહારમાંજ વિચરતા લેખકોએ ચૈતન્યના સ્થાનોમાં સંચારણ કરવાને હવે કટિબદ્ધ થવું જોઇએ. નવલકથાઓનું લ્હાણું કરનારાઓએ જાણવું જોઇએ કે પોતાના આપવાના લ્હાણામાં વાર્તાના આકર્ષક મિષ્ટ પકવાન સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું મધુર અન્નપાચન

પણ એમણે આપવાનું છે, અને રસિકતાની મોહમયી વસ્તુ સાથે સફળોષની હિતકર સામગ્રી પણ યોજવાની છે.

વળી આ ક્ષેત્રમાં સર્વને માટે એકજ પ્રકારનો કચરો ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો છે તે સરવાળે નિરર્થકજ છે. બાળકો, તરૂણો ને વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, અભણ અને શિક્ષિત, સર્વને સાર એકજ પાંક્ત નું સાહિત્ય બેહુદુજ ગણાય; આપણા મંજૂર વર્ગ માટે, આપણા વ્યાપારી વર્ગ માટે, આપણા બાળકો માટે, આપણી સ્ત્રીઓ માટે, આપણા તરૂણો માટે, વિવિધ પ્રકારની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓની અપેક્ષા છે.

હાલ ઐતિહાસિક અને સાંસારિક તરવો આપણી નવલકથાઓમાં ખાસ સ્થાન રોકે છે, અને તેથી બેશક ઘણો લાભ થવા સંભવ છે. પરંતુ વર્તમાન સંક્રાંતિકાળનો થોડો પણ ભ્રમ સમજનારને એટલું તો જણાયા વિના રહેશે નહિ કે ત્યાંસુધી આપણી ધાર્મિક, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક, રાષ્ટ્રિય અને સાહિત્યવિષયક ભાવનાઓ એક સરખી પ્રકૃષ્ટ નહિ થાય, અને ત્યાંસુધી સંસારશાસ્ત્રની તેમજ નીતિશાસ્ત્રની, સ્વાર્થી તેમજ પારમાર્થિક, રાજકીય તેમજ પ્રજાકીય, કારીગરની તેમજ કવિની, સર્વદેશીય દૃષ્ટિથી ગુર્જર પ્રગતે સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનાં દર્શન નહિ કરાવાય, ત્યાંસુધી આપણું પ્રગ્નજીવન અનેકવિધ વૃદ્ધિ કે ઉન્નતિ અનુભવશે નહિ, ત્યાંસુધી આપણી અસંખ્ય અલખ શક્તિઓ લખ થઈ શકશે નહિ, અને ત્યાંસુધી આ યુગના અને હવે પછી આવતા યુગના સર્વ ધર્મ અને ભ્રમ સમજવાનું તથા રક્ષવાનું સામર્થ્ય કે શાણપણ આપણામાં આવી શકશે નહિ.

નવલકથામાંથી નાટકમાં પ્રવેશ સ્વાભાવિક છે. આપણું નાટક સાહિત્ય હાલ પૂરે જોડમાં છે. બાકુતી નાટકકારોની સંખ્યા ભડકાવે તેટલી જખ્ખર થતી જાય છે. નાટકો અને નાટકકારોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં આપણું નાટકસાહિત્ય નિસ્તત્વ છે એમ કહેવુંજ જોઈએ. પિટ કલાસની રૂમિને સંતોષવાનું લક્ષ્ય પામળું બહાનું કાઢી જે ભવા-

ધ્રુવો ભજવાય છે તે ખરેખર ગુર્જર સાહિત્યને લાંબનરૂપ છે. જુગ અપવાદો બાદ કરીએ તો નિરૂપ્ત શૃંગારરસની જમાવટ કરવી, ગંભીરમાં ગંભીર પ્રસંગે પણ કોઈ પણ રસ્તે હાસ્ય ઉપજાવવું, નિરક્ષર પાત્રોના મુખમાંથી ડહાપણુ ભરેલાં ટાણલાં બોલવવાં, છીછરા ભક્તિ-રસથી ધર્મધેલણ ઉત્પન્ન કરવી, અથવા તો શેકમપિયરના ભાષાંતરનો કે બાદશાહ અને બીરબલની વાર્તાનો સ્થાને અસ્થાને ઉપયોગ કરી લેવો, એમાંજ આપણું આધુનિક નાટકોની સાર્થકતા, આપણા 'ક-વિરાજો'ની ખુબી અને આપણા નાટ્યશાસ્ત્રની સિદ્ધિ સમાપ્ત થાય છે. સૃષ્ટિલીલાનાં આબેહૂબ ચિત્ર, હૃદયના અદૃશ્ય ભાવોનો ચિત્તાકર્ષક વિલાસ, તથા સંપત્તિની ન્યોતિમાં, આપત્તિના અંધકારમાં અને બન્નેની મિશ્ર છાયામાં અથડાતાં મનુષ્યોની આશાઓ અને નિરાશાઓ તથા એમનાં અધઃપતન અને ઉદ્દગમનનું હૃદયહારક આલેખન, આપણા કેટલાક નાટ્યકારોની સ્વનસૃષ્ટિમાં પણ ન મળે તો પછી એમની કૃતિમાં તો ક્યાંથીજ સંભવે ? જ્યાં નાટકો દ્રવ્યપ્રતિ અર્થેજ લખાતાં અને ભજવાતાં હોય, અને પોતે જે નાટક સંજીવ સાથે જોડાયેલા હોય તે મંડળીની સૃષ્ટિમાંજ લેખકોનાં અભ્યાસ તેમજ અવલોકન સમાપ્ત થતાં હોય, ત્યાં નાટકોનું ખરૂં હાર્દ નાટ પામે, પ્રેક્ષકોની અભિરૂચિ અધમ બને, અને વસ્તુસંકલના, પાત્રોની યોગ્ય-યોગ્યતા, ભાવદર્શન, કલાવિધાન, સંગીત, અભિનય, રસિકતા કે સદ-બોધનો સંપૂર્ણ અભાવ દષ્ટિગોચર થાય તો શું આશ્ચર્ય ? કહેવાની જરૂર નથી કે મૃત્યુસમયે, આકૃતસમયે, યુદ્ધસમયે કે ક્રોધસમયે, રાજ્ય દરબારમાં, કોરટમાં કે કદખાનામાં, ન્યાયાધિશ, ચોપદાર કે સેનાપતિના મુખમાંથી, પ્રાસાત્મક રાગગ્ર કહાવવામાં ધણે સ્થળે સંગીત, રસપ્રતિ-પાદન ને ભાવદર્શનનો અવાધિ આવી જાય છે.

આવી શોચનીય નાટક અને રંગભૂમિની સ્થિતિ સુધારવાની અતિશય આવશ્યકતા છે. અને જ્યાં સુધી બીનકળવાએલ લેખકો ઉપર જ નાટ્ય સાહિત્યનો સર્વ ભાર રાખવામાં આવશે ત્યાં સુધી

આ અતિ ઉપયોગી સંસ્થા નિર્જીવ રહેશે એટલુંજ નહિ પણ અનેક અનર્થોને જન્મ આપનારી થશે. સારા લેખકોને ન્યાય આપવાની ખાતર એટલું કષ્ટ કરવું પડશે કે એમની કૃતિ ઉપર નાટકમંડળીના માલેકો તરફથી અંકુશ મૂકાતો હોવાથી, અને તે કૃતિ નિરક્ષર પાત્રોથી લજવાતી હોવાથી આ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આપણી રંગભૂમિ ઉત્તર કરવાનું કાર્ય સાહિત્યપ્રિય શિક્ષિત વર્ગનુંજ છે. તેઓના હાથથી ઉચ્ચ પ્રકારનાં નાટકો લખાવાં જોઈએ એટલુંજ નહિ પરંતુ અનુકૂલતા પ્રમાણે શરૂઆતમાં ખાનગી રીતે લજવાવાં પણ જોઈએ.

જમાનાને અનુકૂલ શ્રાવ્ય નાટકોની સંપૂર્ણ ખોટ છે, પરંતુ તે ખોટ નવલકથાઓથી ઘણે અંશે પૂરાય છે. તથાપિ આ અંગ તરફ તદ્દન અલક્ષ કરવું યોગ્ય લાગતું નથી.

રંગભૂમિ એ એક ઘણીજ હૃદયહારક શિક્ષણશાળા છે,—સંસારસાગરમાં બાથોડીયાં મારતાં માનવીને ઉત્પ્રેષ્ટ ભૂમિમાં લઈ જનારી સરલ નીસરણી છે. પૃથ્વીપરનાં મનુષ્યોના મલિન વિકારોને નિર્મલ કરવા, એમનામાં વિદ્યા, સંસ્કાર તથા સ્વાતંત્ર્યની વિભૂતિની સંક્રાંતિ કરવી, સંક્ષેપમાં ભૂલોકને દેવલોક બનાવવો, એ નાટકોનું પરમ સાધ્ય છે, અને તે કૃત્રિમ જડ વ્યવહારમાંજ પલોટાયેલાં અને રમ્યાં પમ્યાં રહેલાં ચિત્રોથી સિદ્ધ થવાનું નથી.

નવલકથાઓ, નાટકો તેમજ આપણા સાહિત્યનાં બીજાં અંગો સંબંધી એક સામાન્ય સૂચના અત્રે કરવાની છે. ગુર્જર સાહિત્યમાં લેખકવર્ગ વધતો જાય છે તે પરમ સંતોષનું કારણ છે. અને સામાન્ય વાચકવર્ગની અભિરૂચિ ઉચ્ચ પ્રકારની કે હલકી કરવી, અર્થાત્ એમની સન્મુખ પવિત્રતાના, સદ્ગુણિના અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ આદર્શ મૂકવા કે વિકારો, જડતા અને પરતંત્રતાની કુદ્ર સામગ્રી પૂરી પાડવી, એ સર્વ હાલ તો આપણા લેખક વર્ગનાજ હાથમાં રહેલું છે. અને લેખ-

કવર્ગને કોઈ પૂછનાર ન હોય તો સાહિત્યની અવનતિ સત્તર આવે એમાં શક નથી. આ અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે અને “ ટકે શેર ભાણ ટકે શેર ખાળ ” ની સ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થાય એટલા માટે આપણે ત્યાં એક વિવેચક વર્ગની ખાસ અપેક્ષા છે. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ગમે તેના હાથથી અવલોકનો લખાયાનું ફલ અવલોકનકાર વર્ગના સદંતર અભાવ કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ છે. સંસ્કારી લેખોને ઉત્તેજન મળે, તેમાં દષ્ટિગોચર થતી ખામીઓની ચેતવણી અપામ, અધમ પંક્તિની કૃતિઓની યોગ્ય ઝાટકણી થાય, લેખક અને વાચકની અભિરૂચિ ઉન્નત બને, અને સરવાળે સાહિત્યઉદ્યાનમાં ઝેરી છાંયડાઓ નિર્મૂલ થઈ આરોગ્યને વધારનારી સુંદર ફુલવાડીનું રક્ષણ થાય, આવી મોટી જોખમદારી વિવેચકવર્ગને શિર છે તે અવલોકનો લખનારાઓએ ભૂલી જવું ન જોઈએ.

આ સર્વ ઉપરાંત ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્ર, વૈદક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિ અનેક પ્રકારની પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની સામગ્રી નવી વસાવવાની છે તેમજ ખીલવવાની છે. વળી પ્રમુખમહાશયના સખ્દોમાં કહીએ તો પારકી ભાષાની દલાલી સાથે આપણી ભાષાની સ્વતંત્ર કુકાનો પણ ખોલવાની છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રના મુખ્ય સામાન્ય સિદ્ધાંતો, પ્રત્યેક શહેરી અને ગ્રામીણના નિત્ય વ્યવહારમાં વણાઈ જાય એવું સાહિત્ય બહુ અપેક્ષિત છે. કારણ કે આપણા ઍન્કુએટો પણ આરોગ્યના સાધારણ નિયમોથી સર્વાંશે અજાન હોય તો પછી ખીજાઓનું તો પૂછવું શું ? શરીરબલ તે મનોબલ અને આત્મબલનું અવલંબન છે તે આપણે વીસરી જવું ન જોઈએ. **શરીરમાદ્યં સ્વલુ ધર્મસાધનમ્**—આ અતિ ઉપયોગી મુત્રનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી આપણી આધુનિક પ્રજા અસંખ્ય દર-દોમાં સડે છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, છતાં આપણા ડક્ટરો અને વૈદ્યો ગુર્જર સાહિત્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપવા ઉદ્યત થતા નથી તે અરેખર શોચનીય છે.

માસિકા, વર્તમાનપત્રો, આદિનું આપણું સાહિત્ય નથી વિસ્તૃત તેમ નથી સંગીન. પારસી ભાષાઓએ આ ક્ષેત્રમાં બહુ સારી મદદ કરી છે, તથાપિ આપણા સાહિત્યનું આ અંગ સંતોષકારક રીતે ખેંચાયું છે એમ તો નહિજ કહી શકાય. કેટલાક પેપરોવાળા હવે જોડાક્ષરના ટાઈપ વધારે રાખશે તો ગુજરાતી ભાષા ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો કહેવાશે. માસિકામાં લેખકોની કેટલી અછત છે તેનો માસિકાના તંત્રીઓને વધારે સારો અનુભવ હશે. કોઈ પણ ઉપાયે પાનાં ચીતરી કાઢવાં એ માસિકાનું અને વર્તમાન પત્રોનું સાધ્ય છે એવી ભ્રાંતિ થઈ જવાનો કેટલીકવાર સંભવ છે. હજુ આપણે ત્યાં સંખ્યામાં વધારે માસિકાની અને પત્રોની અપેક્ષા છે, અને તે વધારે સંગીન અને સાર્થક હોવાં જોઈએ એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વર્તમાનપત્રો અને માસિકા પોતાના આદર્શ ઉચ્ચ રાખશે ત્યારેજ આ સાહિત્યની ખરી ખીલવણી થશે.

ઉદ્યોગ અને વેપારની મહાન ઉત્પાદકતામાં આપણે બચવા ખામવું હોય તો આપણા વેપારીઓ અને કારીગરોને ઔદ્યોગિક તેમજ આર્થિક જ્ઞાન આપવું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર પણ આપણી સ્વભાષામાં ઉતારવા આપણે તૈયાર થવું જોઈએ. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મિક ઉન્નતિ થાય છે એ વાત સત્ય છે; પરંતુ જડવાદના દાવાનગમાં બળીને ભસ્મસાત થતા શરીરમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો કેવા સ્ફુરી શકે તે વિચારવા જેવું છે. બૂખ્યે પેટે હરિકીર્તનની લહેજત કેવી આવે તે અનુભવવા જેવું છે. તાત્પર્ય એટલુંજ કે ધનપ્રાપ્તિ મુક્તિ મેળવવામાં વિઘ્નરૂપ નથી પરંતુ સર્વથા સંહાયબૂતજ છે. તે પ્રાપ્તિનો દુરપયોગ આવરણરૂપ છે, સદુપયોગ નહિ.

છેવંટના એ બોલ બોલી દોષદષ્ટિ પાછી ખેંચી લઈ, સારમાંથી બની, જેના ઉપર અન્નજીમાં પણ આક્ષેપ થયો હોય તેની ક્ષમા ચાચી, હવે વિરમીશું આ વિશાળ વિષય ઉપર ધણું ધણું કહી શકાય.

પરંતુ કંઈક સ્થલના સંકાયથી, કંઈક અનુકૂલતાના અભાવે, અને કંઈક શક્તિની ખામીને લીધે, આટલા સિંહાવલોકનથીજ સંતોષ માનવો પડ્યો છે. આપણા સાહિત્યમાં માત્ર ખામીઓનુંજ અધુરું દિગ્દર્શન કરાવવા અંત જે પ્રયત્ન થયો છે તેથી આપણે ત્યાં જે રસસામગ્રી હાલ છે તેની ઉપેક્ષા કરવાનો, કે આપણા લેખકવર્ગે ગુજરાત ઉપર કરેલા ઉપકારોની અવગણના કરવાનો આશય નથીજ. જે કાંઈ સત્કાર્ય થયું હોય તેને નિંદવું તે અહંકાર અને પ્રાગલ્ભ્યજ ગણાય. ઉપકારોનો સાનંદ સ્વીકાર ન કરવો તે તો કૃતદ્વીનોજ શોભે. આ લઘુ લેખદ્વારા તો, દીર્ઘકાળ થયાં જડ નાંખી રૂઢ થયેલા આપણા પ્રાચીન આચારવિચાર અને સમુદ્રતરંગ જેવા ઉછાળા ભારતા આધુનિક પાશ્ચાત્ય લોકાચારના પરસ્પર સંઘટ્ટનના આ સમયે આપણું વ્યક્તિજીવન, આપણું ગૃહજીવન, આપણું પ્રજાજીવન, આપણા પોતાનાજ સાહિત્યથી રક્ષાય, પોષાય અને ઉલ્લાસ પામે, આપણી આધુનિક કુટુંબજીવનમાં ગુંગળાઈ જતાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો આપણા પોતાનાજ સાહિત્યસિંચનથી હુશિયાર બને, છતાં પારદેશિક ગૃહસંસારની રસશુષ્કતા એમનામાં ન પ્રવેશે, સંક્ષેપમાં વર્તમાન સંક્રાંતિકાળમાં આપણી પૂર્વની રક્ષક અને પશ્ચિમની વિકાસક શક્તિઓ આપણા પોતાનાજ સાહિત્યદ્વારા ગુર્જર પ્રજામાં સંક્રાંતિ થાય,—આવા મનોરથો આપણા વિદ્વાન વર્ગમાં અધુના ઉદયમાન થતા જાય છે, તેથી તે મનોરથો ફલિત કરવાને આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં ધુમનારાઓએ આપણે ત્યાં શી શી ખામીઓ પૂરવાની છે અને ક્યા ક્યા નવીન પ્રદેશ વસાવવાના છે, તેનું અવ્યવસ્થિત, અધૂરું, રંગ પૂર્ણ વિનાનું, એક નહાતું ચિત્ર આપ સમક્ષ રજુ કર્યું છે. અંતમાં આ ગુજરાતી નિબંધને એક અંગ્રેજી અવતરણથી સંકેલશું.

“Great literature has to be created in each of the vernaculars. The literature must voice the past, translate the present, forecast

the future. The science and the imagination of Europe have to be brought through the vernaculars to every door. India cannot afford to remain ignorant of foreign institutions, neither can she afford to remain ignorant of foreign ideals."

(Sister Nivedita.)

[સને ૧૯૦૯ માં રાજકોટ ખાતે ભરાયેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાયેલો નિબંધ.]

“ પ્રત્યેક દેશી ભાષામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ સાહિત્યે ભૂતકાલના રણકાર સંભળાવવા જોઈએ, વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજાવવી જોઈએ, ભવિષ્યની રૂપરેખા દોરવી જોઈએ. માતૃભાષા દ્વારા પશ્ચિમના શાસ્ત્રથી અને પશ્ચિમની ભાવનાઓથી પ્રત્યેક દેશી ગૃહને વાકેફ કરવાનું છે. એક પક્ષે હિંદી પ્રભાવે પારદેશિક સંસ્થાઓની નકલ કરવી એ ઈષ્ટ નથી, તો બીજે પક્ષે પારદેશિક ભાવનાઓથી અજ્ઞાન રહેવું એ પણ ઈષ્ટ નથી. ”

(સિસ્ટર નિવેદિતા)

(૨)

કલાનો આદર્શ.

“ Art is not a pleasure, a solace, or an amusement; art is a drear matter. Art is an organ of human life, transmitting man's reasonable perception into feeling.”

Tolstoy.

“ Nothing less than the creation of man and nature is its end.”

Emerson.

કલાનું કાર્યક્ષેત્ર.

જ્યાં મનુષ્યજીવન છે ત્યાં કલા છે, અને તેથી મનુષ્યના જીવન જેટલો કલાનો પ્રદેશ વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક છે. પરમાત્માની વિભૂતિ કુદરત છે તો મનુષ્યની વિભૂતિ કલા છે. તેથી જેમ કુદરતની વ્યાખ્યા વાંધવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે તેમ મનુષ્યલીલાની મર્યાદા નિર્મિત કરવી અશક્ય છે. તથાપિ અનેક લોકોએ કલાને વર્ણુવાને ફાંફાં માર્યા છે. કોઈ કહે છે કે કલાનો હેતુ સૌંદર્ય છે; કોઈ કહે છે કે કલા એ મનુષ્યની વધારે પડતી શક્તિનો આવિર્ભાવ છે; કોઈ કહે છે કે કલા એ આનંદનું સાધન છે. પરંતુ આ સર્વ વર્ણુનોથી કલાનો આદર્શ શો એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ શકતું નથી; તેને માટે તો કલાનાં મૂલ તત્ત્વો વિચારવાં જોઈએ અને જીવન સાથે કલાનો સંબંધ સમજવાં જોઈએ.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એક મનુષ્યના હૃદયમાં અમુક લાગણી ઉત્પન્ન થાય અને તે લાગણીનો અનુભવ તે અન્યને કરાવી શકે તેના ઉપર કલાનું કાર્યક્ષેત્ર અવલંબે છે. પરંતુ, એક જણ હસે તેથી

ખીજાને હસવું આવે, એક જણુ રહે તેથી ખીજાને ખેદ થાય, એક જણુ જુરસો ખતાવે તેથી ખીજામાં વીરત્વ પેદા થાય, એ પ્રમાણે એક જણુની માનસિક સ્થિતિના સાક્ષાત્કારથી ખીજાના મનને અસર થવી એ કલા નથી. કલા ત્યારેજ કહેવાય કે ત્યારે એક મનુષ્ય અમુક લાગણીનો અનુભવ કર્યા પછી એ લાગણીમાં અન્યને લાગીદાર કરવાને પોતાની બાહ્ય કૃતિઓથી પ્રયત્ન કરે અને તે પ્રયત્નમાં વિગ્ન મેળવે. દષ્ટાંત તરીકે ગૌતમ જુદા પોતે સંસારનો ત્યાગ કરતી વખતે પ્રેક્ષક ઉપર જે કંજ્યામય અસર કરે તેને આપણે કલા કહેતા નથી, પરંતુ, એ ત્યાગ થઈ ગયા પછી તે હકીકત જુદા પોતે કે અન્ય કોઈ ખીજાઓને સંભળાવે અથવા તે રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર ભજવી ખતાવે, અને તે દ્વારા જુદાં આત્મમંથન, જુદાં બદલાંઓનો પ્રેમ, જુદાં મહાન આત્મત્યાગ, યશોધરાનો વિલાપ, સંસારનાં બંધનો, સારથિની વફાદારી, આદિ અનેક સ્થિતિઓનો ચિતાર આપી પ્રેક્ષકનું હૃદય લીનું બનાવે તો એ કૃતિ કલાના નામથી ઓળખી શકાય. પ્રેક્ષકને ધાયલ કરનારી લાગણી ગમે તે પ્રકારની હોઈ શકે. લાગણી નખળી હોય કે બલવતી હોય, સાર્થક હોય કે વ્યર્થ હોય, ઈષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય, સ્વદેશાભિમાનની હોય કે ઈશ્વરપ્રીતિની હોય, દંપતી પ્રેમની હોય કે વાત્સલ્યની હોય, વીરત્વની હોય કે હાસ્યની હોય, કંજ્યાની હોય કે ત્રાસની હોય, માનની હોય કે અનાદરની હોય. તેવીજ રીતે આ લાગણીઓનો અનુભવ કલાકાર અનેક પ્રકારની કૃતિઓ દ્વારા કરાવી શકે. ચિત્રથી કે શિલ્પથી, સંગીતથી કે અભિનયથી, ભાષણથી કે લેખનથી. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે કલા એ મનુષ્ય લીલાને પુનર્જીવન અર્પનાર અથવા અમર કરનાર જનુ છે. અને કલા એ પુરાણી લાગણીઓની સોનેરી સાંકળો વડે મનુષ્યને મનુષ્ય સાથે જોડનાર એક અને એકજ સાધન છે, કલા ન હોય તો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો આત્મિક વ્યવહાર અશક્ય થઈ જાય; કલા ન હોય તો લાખો વર્ષો થયાં ખર્ચાતી આવતી માનુષિક શક્તિનો વારસો સંભવેજ નહિ; કલા ન હોય તો

જૂતકાળ અને લવિષ્યકાળ મનુષ્યના જીવનપથમાંથી હમેશને માટે અદશ્ય આગ; કલા ન હોય તો મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ખોઈ ખેસે.

પરંતુ આજકાલ કલાનો ધણો સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે, નાટકો, કાવ્યો, નવલકથાઓ, ચિત્રો અને આવલાંઓની બહાર કલાનું ક્ષેત્ર હોઈ શકે જ નહીં એમ કેટલાકો માને છે. આ સાંકડી નજરને કીધે કલા આત્માની જરૂરિયાતને બદલે એક પ્રકારની મોજશીખ બનાય છે. સુશિક્ષિતો પણ ભૂલી જાય છે કે ન્યાં ન્યાં મનુષ્યના હૃદય-લાપ છે ત્યાં ત્યાં કલા છે. તેઓ જાણતા નથી કે મનુરના કંગાળ કુપેડાથી માંડીને લગ્ય તાજમાહાલ પર્યંત, પારણામાં જુલતા કિશોર બાળકના મીઠા કલરવથી માંડીને રવી દ્રનાથ ટાગોરની મીતાંજલિ પર્યંત, અને ઠાઈ રંક ઓશરીમાં ચિતરાયલા સાથિયાથી માંડીને પારીસના જગ્ય લુપ્તમાં કે ફ્લોરેન્સની આર્ટ ગેલરિમાં વિરાજતાં રાક્ષાએલ અને માઈકલ એન્જેલોનાં જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો પર્યંત કલાનો પ્રદેશ પથરાયેલો છે. જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે. જીવન કલામય છે અને કલા જીવનમય છે. કલા સંકુચિત થવાથીજ જીવન સંકુચિત થાય છે. કલા અને જીવન વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાથીજ જીવન શુદ્ધ, રસહીન, જડ અને પાપી બને છે. કલાને માત્ર આબૂપણરૂપ અથવા આનંદનું કે સમય ગાળવાનું સાધન માની લેવાથી જ કલા કલુષિત થઈ છે. એક જમાનો એવો હતો કે ન્યારે કલા ધર્મની દુસ્મન તરીકે ગણાતી હતી, અને તેથી સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી કલાને દેશવટો મળતો હતો. આજે હવે કલાને જીવનમાંથી દેશવટો મળ્યો છે, અને માત્ર મુઠ્ઠીભર માણસોની મોજશીખ તૃપ્ત કરવાના સાધન તરીકે જ કલાનો આદર થાય છે. પરંતુ કલા ધર્મનો પ્રાણ છે અને જીવનનો ધર્મ છે. કલાથી વિલાસી-ઓને આનંદ મળતો હોય તો તે આનંદ તેઓને મુખ્યારક છે, પરંતુ એટલુંજ સ્મરણમાં રાખવાનું કે તેથી વધારે વિશાળ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર છે કે ન્યાં કલા, જીવન અને દુહરત એકએકમાં એતપ્રેત બની જાય છે.

૩૩૧ અને આદર્શ—

પરંતુ, જેમ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર સમજવું સહેલ છે તેમ કલાનો આદર્શ સમજવો સહેલ નથી. લિન્ન લિન્ન રૂચિના મનુષ્યો માટે એક જ આદર્શ શોધી કાઢવો તે બહુ કઠિન છે. કારણ કે જે એક જાણુને બોર પસંદ હોય અને બીજાને ઠોર પસંદ હોય તો બોરનો અને ઠોરનો મેળ ખાય એવો આદર્શ ક્યાંથી લાવવો? વળી દુર્ભાગ્યે કલાની કિંમત જીવનમાં તેની ઉપયોગિતા અને સાર્થકતા ઉપર અંકાતી નથી, પરંતુ કાર્ષ્ક કહેવાતા કલાકારની અથવા કલાના આદરની પસંદગી ઉપર અંકાતી જોવામાં આવે છે. હવે, જે કલાનો આદર્શ મનુષ્યની રૂચિ પ્રમાણે રૂપાંતર પામે તો પછી એ આદર્શની સાર્થકતા શી? આદર્શ ચિરસ્થાયી અને સર્વમાન્ય હોવો જોઈએ, ત્યારે રૂચિ ક્ષણિક અને વ્યક્તિ વ્યક્તિએ જૂદી હોય છે. તેટલા માટે એટલું તો પ્રતીત થાય છે કે કલાનો આદર્શ શોધવો હોય તો રૂચિને ધડીબર વિસરી જવી જોઈએ. કલાનો આદર્શ મનુષ્યની લિન્ન લિન્ન રૂચિ ઉપર આધાર નથી રાખતો; પરંતુ મનુષ્યના જીવન આદર્શ ઉપર આધાર રાખે છે, અને એ રીતે કલા એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. હવે, દરેક યુગમાં સત્—અસતની, ઈષ્ટ—અનિષ્ટની, વિદ્યા—અવિદ્યાની એક સર્વમાન્ય ભાવના હોય છે. આ ભાવના પ્રમાણે કદાચ દરેક મનુષ્ય વર્તી શકતો ન હોય તો પણ સામાન્ય સમજશક્તિ અને સંસ્કાર ધરાવનાર દરેક સ્ત્રી પુરુષના અંતરના ઉંડાણમાં એ ભાવના પડેલી છે. અને તેથીજ દુરાચારી લોકો પણ ધણીવાર સમજી શકે છે કે કયું કાર્ય ઉત્તમ છે અને કયું કાર્ય અધમ છે, કયું વર્તન સ્વાર્થમય છે અને કયું પરમાર્થમય છે, કયું જીવન પૂજનીય છે અને કયું તિરસ્કારને પાત્ર છે, કયો માર્ગ લોકહિતનો છે અને કયો અધોર્ગત તરફ દોરી જનારો છે. જે આ સમજને ક્રિયામાં ઉતારવા જેટલી ધ્વજશક્તિ હોય તો જીવન એ ભાવનાને અનુરૂપ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જે ભુલું ભુલું જીવન આજનારાં મનુષ્યો આદર્શ જીવન માની શકે તેમજ ઓળખી શકે તે

જુદી જુદી રીતવાળા લોકો માટે કલાનો એક જ આદર્શ હોઈ શકે તે આપોઆપ નિષ્પન્ન થાય છે.

“ કલાની ખાતર કલા ” !

જો જીંદગીનો આદર્શ અધમ હશે તો કલા પણ અધમજ થવાની. જો જીવન મલિન વાસનાઓથી મુક્ત હશે તો કલાની ભૂમિકા આપોઆપ ઉચ્ચ થશે. આ અનિવાર્ય હકીકતનું વિસ્મરણ થવાથીજ આપણે ત્યાં કલાને નામે પુષ્કળ ક્યારે પેદા થતો જાય છે. જીવન અને કલા વચ્ચેનો સંબંધ સ્વીકાર્યા વિના કલા સંબંધી ચર્ચાઓ અને દલીલો વ્યર્થ છે. કલાનો આદર્શ બ્રહ્મ જનવાનું પ્રધાન કારણ એ છે કે “ કલાની ખાતર કલા ” નામનો નવો પંથ ઉભો થતાં જીવનની ખાતર કલા એ મહાન્ સત્ય જૂલી જવાયું છે. “ કલાની ખાતર કલા ” નો દાવો કરનારના મગજમાં એમ ઉતરતુંજ નથી કે હુદરત જેમ ઈશ્વરની લીલા હોવાની ખાતર નથી પણ કાંઈક દૈવી હેતુથી છે તેમ મનુષ્યની લીલા લીલાની ખાતર નથી પરંતુ મનુષ્યના ઉત્કર્ષ અર્થે છે. કલા જો લાગણીઓનો આવિર્ભાવ હોય તો તે આવિર્ભાવ સાર્થક હોવો જોઈએ; અને એ સાર્થકતા એક હૃદયને ખીજાં અનેક હૃદયો સાથે જોડવામાં સમાયેલી છે. ત્યાં સુધી આ હેતુ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી લાગણીઓનો આવિર્ભાવ નિષ્ફલ છે અને તેથી તે દ્વારા પ્રકટ થતી કલા પણ નિષ્ફલ છે. કલાની સફલતા અન્યને ધાયક કરવાની તેની શક્તિ ઉપરજ અવલંબે છે. કદાચ પ્રશ્ન થશે કે લોકોનાં દિલને ધણીવાર અધમ લાગણીઓથી પણ ધાયક કરી શકાય છે, તો પછી બ્રહ્મ લાગણીઓનો પણ કલામાં સમાવેશ થઈ શકે ખરો ? ઉત્તરમાં એટલુંજ કહી શકાય કે કલા કહેવરાવવાને માટે કલામાં નીતિનું તત્ત્વ હોવુંજ જોઈએ એમ નથી. અલગત, અનીતિ ફેલાવનાર કૃતિને કલા ન કહેવી હોય તો તમે મુખત્યાર છો, પરંતુ કલા શબ્દનો જે પ્રયોગ પ્રચલિત છે તે સમજવો હોય તો કલામાં અનિવાર્ય રીતે

નૈતિક તત્ત્વ હોયજ નોઈએ એમ સ્વીકારાતું નથી. નીતિમય અને અનીતિમય કલા એ પ્રમાણે વિભાગ પાડવામાં કશો બાધ નથી. પરંતુ કલા એટલેજ આદર્શ કલા એમ માન્યતા હોય તો પછી કલાનો આદર્શ એવો પ્રયોગ નિરર્થક પુનર્દ્શિત કરેલાય. એટલા માટે આપણે તો અહિં એવોજ અર્થ લખ્યું કે ધાયણ કરવાની શક્તિ એટલુંજ કલાનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. પછી કલાનો પ્રવાહ નીતિમય હોઈ શકે તેમજ અનીતિમય પણ હોઈ શકે.

ધાયણ કરવાનો અને ધાયણ થવાની શક્તિનો પરસ્પર સંબંધ.

હવે કલાકારની ધાયણ કરવાની શક્તિની અસર ધણે અંશે કલાના ગ્રાહક થવાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથીજ મનુષ્યહૃદયની નૈસર્ગિક એકતા છતાં અસખ્ય સંજોગોને લીધે એ એકતામાં અનેકવિધ ભિન્નતાનો અનુભવ થાય છે, અને એ ભિન્નતાનાં પરિણામે જુદાં જુદાં માણસો ઉપર કલાની જુદી જુદી અસર થાય છે. એકને જે વસ્તુથી હર્ષનાં આંસુ આવે છે તેથી બીજાને શોકનાં આંસુ આવે છે. એકનું હૃદય વીરરસજ ઝીલી શકે છે તો બીજાના હૃદયમાં કંટાળાજ પ્રવેશ કરી શકે છે. તથાપિ આ ભિન્નતા મૂલ્યભી અને ચિરસ્થાયી નથી. જે ગ્રાહકની ગ્રહણશક્તિ અવિચ્છિન્ન રહેલી હોય છે તો કલાકાર તેના ઉપર ધારેલી અસર કરી શકે છે. આ નૈસર્ગિક ગ્રહણશક્તિ નષ્ટ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણથી અને અંતરના ભાવોને દબાવી દેવાના અભ્યાસથી લાગણીઓને કુદિત અને જડ બનાવી દેવામાં આવી હોય. એ અતિ શોચનીય હકીકત છે કે આ નવા યુગમાં લાખો મનુષ્યોનાં હૃદયો આ પ્રમાણે કુદિત અને જડ થઈ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. તેથી, જ્યારે કુદરતની લીલાનું વર્ણન સાંભળી કુદરતનું ખરું બાળક ખુશખુશ થઈ જાય છે, ત્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણમાં ઉછરેલાં અનેક મનુષ્યોને તેથી કશી પણ અસર થતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલીકવાર તેઓને અનિવર્તનીય

ત્રાસ ઉપજે છે ! મનુષ્યહૃદયના આ વિપર્યાસથી કલા લાચાર બની જાય તે સ્વાભાવિક છે. બીજાંઓનું સુખ જોઈ સુખી થવું, બીજાંઓના શોકથી દુઃખ પામવું, બીજાંઓના આત્મામાં પોતાના આત્માને ગાળી દેવો, એ મનુષ્યના હૃદયની પુરાણી પ્રકૃતિ છે. સૌંદર્ય, ચંતન અને સત્ય જોઈ પ્રકુલ થવું, અને કુરૂપતા, જડતા અને અસત્ય જોઈ અપિન્ન થવું એ મનુષ્યના આત્માનો અનાદિ ગુણ છે. પરંતુ આ નૈસર્ગિક ગુણને અનેક લોકોએ શુભાવી દીધા છે અને બીજાં અનેક શુભાવતાં જાય છે.

કલાની ખરી કસોટી કોણ કરી શકે ?

આ જમાનામાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોને સરલ હૃદયના લાગણીભર ઉભરાઓ ગમતા નથી, જ્યારે શુદ્ધ મગજમાંથી મારી મચડીને કાઢવામાં આવતી કૃત્રિમ કૃતિઓ પાછળ તેઓ ઘેલાં બની જાય છે. કુદરતની પાડોશમાં રહેનારો ખેડુત પોતાના ખેતર ઉપર મજૂરી કરતાં કરતાં રોહ, પવિત્રતા અને સૌંદર્ય જોઈનાં સમજી શકે છે તેનો હૃદયમાં ભાગ આપણા બંગલાનિવાસી શાખીનો અને મોટરકારમાં સફર કરનારા મુસાફરો નથી સમજી શકતા તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે કલા સમજવાની તેમજ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હૃદયની લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે, અને નહિ કે આર્ટ ગેલરીમાં અને પ્રદર્શનોમાં લપકાથી ફરવાની અનુકૂળતા ઉપર અથવા તો ‘કવિ’ ‘કવિતા’ આદિની ચર્ચામાં ઉતરવાની વિદ્વતા ઉપર. કાવ્ય, ચિત્રકલા કે શિલ્પકલાની ચર્ચામાં તમે રીમના રીમ કાગળો બગાડો તેથી તમારા દિલની પ્રહણશક્તિ વધી જવાની નથી. તેટલા માટે કલાની ખરી કસોટી દૂધમાંથી પૂરા કાઢવાની શક્તિ ધરાવનાર સાક્ષરો અથવા ગાડરિયા પ્રવાહમાં તણાતા નિરક્ષરો કરી શકે તેમ નથી. કલાના ખરા પરીક્ષક તેમજ કર્તા તો તેઓજ હોઈ શકે કે જેઓમાં અંતરના કુદરતી ભાવો જીવંત હોય. આ આદર્શ અનુસાર ઉત્પન્ન થયેલી

કલાજી ચિરંજીવ અને લોકમાન્ય થઈ શકે છે. તેથીજ રામાયણ અને મહાભારત કલાના ઉત્તમ નમુનાઓ તરીકે સર્વત્ર સ્વીકારાય છે અને હિંદુસ્તાનમાં ઘેરઘેર વંચાય છે. તેથીજ પ્રાચીન ગ્રીસમાં હોમરનાં સરળ કાવ્યો સાંભળવા હજારો માણસો ટોળે મળતાં હતાં, અને તેથીજ રશિયામાં બાઈબલની ગાથાઓ ઉપર સામાન્ય વર્ગનો અવર્ણનીય પ્રેમ જોવામાં આવે છે.

સંસારના કૈનવાસ ઉપરજ કલા ચિતરાવી જોઈએ.

જેમ કલાને કુદરતથી વિખુટી પાડવી ન જોઈએ તેમ વર્તમાન કાળનાં સુખદુઃખોથી પણ તેને અલગ રાખવી ન જોઈએ. કલા કૃત્રિમ હોવી ન જોઈએ એટલે એમ સમજવાનું નથી કે જીવનની હમેશની મુશ્કેલીઓ, લડતો, આશાઓ અને નિરાશાઓ સાથે કલાને કશું લેવા દેવા નથી. નહિ, કલા નિર્જન જંગલમાં અથવા તો કલાકારના ખાસ “ સ્ટુડિયો ” માં પાકતી નથી; કલા સંસારની ભરતી-ઑટમાંથીજ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ; સંસારના કૈનવાસ ઉપરજ કલા ચિતરાવી જોઈએ; સંસારસાગરજ કલાની ખરી પશ્ચાદ્ભૂમિ હોઈ શકે; જીવન એજ મોટામાં મોટી કુદરત છે, અને એમાંજ કલાનાં સર્વ સાહિત્યો-રંગ, પિંછી અને કૈનવાસનો સંપૂર્ણ સમાવેશ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ જે કલા તમારા જીવનની હમેશની હારજીતનો મર્મ સમજાવી ન શકે અને તમારા હૃદયના નહાનામોટા ભાવો સમજી ન શકે તે કલા કલાના નામને કલંકિત કરનારી છે. સરોવરો અને પર્વતો, ખેતરો અને ખીણો, આકાશ અને સમુદ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય, આ કુદરતનો મહિમાજ કલાનો વિષય હોઈ શકે એમ કેટલાક લોકોની વિચિત્ર માન્યતા છે. તેથી તેઓ ધણીવાર નવા યુગની વીર્યવતી ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓ સમજી શકતા નથી. ત્યારે આપણા દેશની કલા માટે નિરાશા જાહેર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનો પુરાણો અથવા રણુ કરે છે કે “ શું કરીએ ? આપણે નિર્ભજ છીએ-કમ-

તાકાત છીએ. આ મારામારીના જમાનામાં હવે આપણે કુદરતને બોલે શી રીતે જઈ શકીએ? અને ખેડૂતનું સાદું, સરળ જીવન શી રીતે પાછું લાવી શકીએ? અને તેમ ન થાય ત્યાં સુધી આદર્શ કલા શી રીતે ઉપજવી શકીએ? ” આ “નિર્બળ” અને “કમતાકાત” ડાહ્યા વૃદ્ધો, એટલે કે વૃદ્ધ બુદ્ધિ ધરાવનારા નહિ કે ખાસ કરીને વયોવૃદ્ધ, એમ માને છે કે શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ કોઈ સરવર તીરે કોઈ કામિનીનું મંજુલ સંગીતજ્ઞ કલાનો વિષય હોઈ શકે! હાપણુનો અને અનુભવનો આડંબર કરનાર આ રસિકોને મારે નમ્રતાપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે માત્ર મિથ્યાન આરોગીને તથા પાનપટ્ટી ચઢાવીને પચારીમાં આજોટલા મુખી જીવડાઓજ કલા ઉત્પન્ન કરી શકે અને તેઓજ તેનો રસ લઈ શકે એમ માનવું એ મૂર્ખાઈની પરાકાષ્ઠા છે. ખરો કલાકાર જીવનની મોજશોખ કરતાં પણ જીવનની હાડમારીમાંથી, આરામ કરતાં પણ પ્રવૃત્તિમાંથી, વધારે સુંદર અને વધારે આદર્શરૂપ કલા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેની સૂક્ષ્મ છતાં વ્યાપક દૃષ્ટિ કારખાનાંઓમાં, દુકાનોમાં, વ્યાપારમાં, મજૂરીમાં, હાડમારીમાં, ગદાવૈતરામાં, સર્વત્ર કલાનો વિષય શોધી કાઢે છે, અને તેનું ઉદાર, નિઃસ્વાર્થ, બીનું જીગર સર્વત્ર કલાનો દિલાસો પહોંચાડે છે.

લાગણીની તીવ્રતા ઉપર કલાનો આધાર.

આર્થિક મારામારી આપણા કરતાં પશ્ચિમમાં હજારગણી વિશેષ છે તે છતાં ત્યાં કલાનો આદર્શ આપણા કરતાં ઉચ્ચતર છે અને ઉત્તમ કલાની કૃતિઓ અનેકગણી વધારે છે. જેમ ત્યાં સ્થૂલ પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય છે તેમ ત્યાં સૂક્ષ્મ, ઈન્નત લાવનારો પણ અગ્રસ્થાને છે. કારણ કે એ પ્રજાઓનાં જીગર આપણી પેઠે ઉદાસીન, શુષ્ક, રસહીન. લાગણી વિનાનાં થઈ ગયાં નથી. કદાચ ત્યાં હલકી વાસનાઓ આપણા કરતાં બળવન્તર હશે તો ત્યાં ઉદાર લાગણીઓ પણ આપણા કરતાં વધારે જોસવાળી, વધારે વિશાળ, વધારે ચેતનવત્તી અને વધારે વેગ-

વતી જોવામાં આવે છે. કદાચ પશ્ચિમમાં રજસૂ વધારે હશે તો આપણે ત્યાં તમસૂ વધારે છે. એ તમસૂને સત્ત્વ માની લેવાથીજ આપણી ક્ષાંતી દુર્દશ થઈ છે. આપણે ત્યાં આસપાસ દુઃખની આગ લાગી છે અને વેગવતી લાગણીના જલની જરૂર છે ત્યારે આપણે પાણિની અને નીરોની માફક વ્યાકરણ, સારંગી, પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, અને “ક્રમતાક્રાંત” ના પાઠો નિરતિ વાગોળ્યા કરીએ છીએ, અને જેઓ આ દિશામાં વધારે ઉત્સાહ બતાવે છે તેઓને હાથ ઝાલીને નીચે ખેંચાડી દઇને સંબોધીએ છીએ, કે “ઉતાવળા ન થાઓ. ભાવનાઓ અને આદર્શોની વાતો છોડી દીઓ. અમે પુરાણીઓ અને સાક્ષરો જે રસ્તે ચાલીએ છીએ તે રસ્તે ચાલ્યા આવો. આપણે જે કાંઈ ક્યું” છે તે બધું ક્યું” છે । રા. રા. અમુકભાષ્યએ કે રા. રા. તમુકભાષ્યએ કાંઈ જેવી તેવી સેવા કરી છે ? નવી કેળવણીએ તમને સુવક્રને ઉદ્ધત બનાવ્યા છે. નવો યુગ દીકાત્મક થઈ પડ્યો છે. પરંતુ અમે કેવાં કેવાં પરાક્રમે ભૂતકાળમાં ક્યાં છે તે તો તપાસો. અમે ભૂતકાળમાં એટલું બધું ક્યું” છે કે હવે વર્તમાનમાં કે ભવિષ્યમાં તમારે કે અમારે કાંઈ કરવાનું રહેલું નથી. તમારો ઉત્સાહ એ ચાલુ જમાનાની ખામી અને તાસીર છે. માટે દીકા કરો માં, અમારી માફક સોડ તાણીને સૂઈ રહો. છતાં બોલશો તો સાંભળશું, પણ કરશું તો અમારૂં ધાર્યુંજ, ” આ પ્રકારનાં ભાષાં ભાષણો ઠેક ઠેકાણે સોંધું મુરબ્બીવટ ધારણ કરનારાઓ આપી રહ્યા છે, અને પોતાનાં જેવાં બીજાઓને પણ ઠંડા માટલાં બનાવવાને પોતાની લેખિની અને પોતાના મુખનો દુરપયોગ કરી રહ્યા છે. જ્યાં લોકો જીવનના આનંદોની તીવ્રતા અથવા દુઃખોની તીવ્રતા અનુભવી શકતા નથી, ત્યાં કલા નિર્જીવ, રસહીન અને નિર્મોલ્ય રહે તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

ગુર્જર સાહિત્યકલાની સ્થિતિ.

આપણી “ગરવી” ગુર્જર ગિરામાં બહાર પડેલાં પુસ્તકો

તપાસો. તેમાં કેટલા લેખકોએ હૃદયના ઉંડાણમાંથી લખ્યું છે તે અવલોકો. કેટલાં લખાણો સાર્થક છે અને કેટલાં નિરર્થક છે તેનું પૃથક્કરણ કરો. મારી ખાત્રી છે કે તેમાં નિરાશા સિવાય બીજો અનુભવ નહિ થાય. બહુ જુજ અપવાદો બાદ કરીએ તો લાગણીનું જોસભર વ્હેન કોઈ પણ કૃતિમાં વહેતું નથી. જે લેખકો હમેશના સાદા જીવનના અસંખ્ય બનાવોમાંથી કલાનો એક પણ વિષય શોધી શકતા નથી તેઓ શું તમને તેઓના અનુભવની બહારની સૃષ્ટિમાંથી આદર્શ કલા ઉત્પન્ન કરી આપશે ? જેઓને કલાના વિષય માટે ગિરિકંદ્રાઓ, અપ્સરાઓ અને સ્વર્ગની શોધમાં જવું પડે છે તેઓ શું તમારાં કારખાનાંઓનાં દાર ચીરી કલાની સામગ્રી અંદર પહોંચાડી શકશે ? ગુજરાતના શાણા વૃદ્ધો અને વૃદ્ધો જેવા દેખાતા મૂંઝવેને માટે મને સંપૂર્ણ આદર છે. હું પણ આશાવાદમાં થોડા હિસ્સાનો દાવો ધરાવું છું. પરંતુ મારો આશાવાદ ભવિષ્યને ઉદેશીને છે, ત્યારે કેટલાક ગંભીર મુખાકૃતિવાળા અને વૃદ્ધ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોનો આશવાદ ભૂતકાળને ઉદેશીને છે. હું ભવિષ્ય ઉજાળું કરી શકું છું, તેઓ ભૂતકાળ ઉપર આધરીન છે. મને વર્તમાન નિરાશાજનક લાગે છે તેથી ગુજરાતે ભવિષ્ય માટે કમર કસવાની જરૂર છે એમ કહું છું. ત્યારે અમારા બાળવર્ગને શિખામણ આપનારા વડીલ મહેતાજીઓ વર્તમાનના યુવકો સિવાય એટલે કે યુવાન બેન ધરાવનારા સિવાય સર્વ સારાં વાનાં છે એમ ખાત્રી આપે છે, અને તેથી આપણા જૂના અથવા જૂર્ણ યોદ્ધાઓનાં ગુણગાન ગાવા ઉપરાંત ભવિષ્યમાં બીજું કશું કર્તવ્ય રહ્યું નથી એમ સીધું તેમજ પરોક્ષ સૂચન કરે છે. કમનસીબે આ શિક્ષાગુરુઓના વિચારો બ્રહ્માક્ષરની માફક ગુજરાતમાં પૂજ્ય છે. તેથી નમ્ર ભૂમિકાનાં નમ્ર માણસોના નમ્ર વિચારો ઉતાવળિયા, ઝહાપણ વિનાના અને અનુભવ-ક્ષીન ગણાય છે.

કલાનું પ્રભવસ્થાન—

આટલા વિષયાંતર થવાનો મુદ્દો એટલોજ હતો કે આપણે ત્યાં ઉચ્ચ ઉદાર લાગણીઓનો દુષ્કાળ છે. આપણું વાતાવરણ એવું છે કે એવી લાગણીઓ ન્યાં હોય ત્યાં પણ કરમાઈ જાય. તેટલા માટે ઉચ્ચ કલા ખીસવવી હોય એટલે કે દેશમાં ઉચ્ચ લાગણીઓનો પ્રવાહ નિરંતર વહેરાવવો હોય તો એ પ્રવાહના માર્ગમાં આવનારાં સર્વ વિદ્વાનો દૂર થવાં જોઈએ. કલાના ક્ષેત્રમાં પૂરતી સ્વતંત્રતા વિના કલાનો વિકાસ થઈ શકવો અશક્ય છે. અને ભૂતકાળના કલાકારોની વધારે પડતી પૂજા તે એક મોટામાંમોટું અંધન છે. કલાકારના અંતઃક્ષોભ વિના કલાની અસર શૂન્ય સમજવાની છે. અને અંતઃક્ષોભ જીવનના મથાર્થ અનુભવ વડેજ ઉત્પન્ન થશે. કૃત્રિમ કલ્પનાઓથી અને ખીજાઓના અનુકરણથી લેખિનીક્ષોભ થઈ શકશે, પરંતુ અંતઃક્ષોભનો આધાર તો જીવનની સ્વાભાવિકતા, યથાર્થતા અને સત્યતા ઉપરજ રહેલો છે. આ સ્વાભાવિકતા, યથાર્થતા અને સત્યતા મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘કવિહૃદય’, ‘દિવ્યભૂમિ’ કે ‘અમરનગરી’ કરતાં આપણાં ઝુંપડાંઓમાં, વિદ્યાલયોમાં, કારખાનાંઓમાં અને રણભૂમિ ઉપર વધારે પથરાયેલી છે, અને ત્યાંજ કલાનું ખરું પ્રભવસ્થાન છે.

શાસ્ત્ર અને કલા—

કારણ કે જે લાગણીથી કલાકારનું હૃદય બીનું થયું ન હોય તે લાગણીથી ખીજાઓનાં દિલને બીનાં કરવાની શક્તિ તેનામાં સંભવેજ શી રીતે? જીંદગીમાં કુદરતની લીલા રસપૂર્વક નિરખીજ ન હોય અને કુદરતનાં સાચાં ખોટાં વર્ણનો આપવાં એ અતિ હસનીય વૃષ્ટતા છે. દંપતીપ્રેમનો અનુભવ તો શું પરંતુ તેની યથાર્થ કલ્પના પણ કરવાની એક પણ તક ન મળી હોય છતાં તેના ઉપર ટાલણ લખવાં તે અતિ પ્રગલ્ભ મૂર્ખતા છે. સ્વદેશાભિમાન કે લોક-

જીવનાં સ્વપ્ન પણુ ન આત્મા હોય તોપણુ તેના ઉપર ભાષણો અને કાવ્યોના ડુંગરો રચવા તે જગતના કચરામાં ઉમેરો કરવા અર્થેજ સંભવી શકે. કલાય આ પ્રકારની કૃતિઓ શાસ્ત્ર હોઈ શકે, પણુ તેને કલા કહેવી તે કલા શબ્દનો માફ ન કરી શકાય તેવો દુરુપયોગ છે. શાસ્ત્ર કાર્ધ રીતે કલાથી ઉતરતું છે એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ શાસ્ત્ર તથા કલાની વચ્ચે જે ભિન્નતા છે તે નહિ સમજવાથી ઉભય ક્ષેત્રમાં નિષ્ફળતા મળવાનો સંભવ છે. અમુક સમયે અમુક સમાજમાં જે જ્ઞાન અને સત્યો સૌથી ઉપયોગી હોય તે લોકોની બુદ્ધિમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો તે શાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર છે; ત્યારે તે જ્ઞાન અને સત્યો જનસમૂહની બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય કરાવવાને બદલે તેઓની લાગણીથી ગ્રાહ્ય કરાવવાના પ્રયત્નો કલાના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ પામે છે. કલા અને શાસ્ત્ર વચ્ચેના આ ભેદ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આપણાં આજકાલનાં કાવ્યો, નાટકો, નવલકથાઓ, આદિમાં જે શબ્દજળ, જે ભૂલ-ભૂલામણી, જે ગુંચો, અને જે દલીલપરંપરા જોવામાં આવે છે તે કલા કરતાં શાસ્ત્રને લગતી વિશેષ છે, અને તેથીજ આપણી કલા તેટલે દરજ્જે કલાના નામને લાયક નથી, જો કે તેથી તેમાં શાસ્ત્રની ખરી ઝીણવટ અને સંગીનતા આવે છે એમ પણુ કહી શકાશે નહિ. શાસ્ત્ર રચનામાં બુદ્ધિની ચપલતા, અભ્યાસ અને જ્ઞાનનો ભંડોળ આવશ્યક છે. અમુક ચોક્કસ કરેલા નિયમો અને સાખીત થયેલા સિદ્ધાંતો ઉપરજ શાસ્ત્ર અવલંબે છે. શાસ્ત્ર સમજવાની શક્તિ અમુક જ્ઞાન, અમુક માનસિક તૈયારી, અમુક બુદ્ધિના વિકાસ ઉપર આધાર રાખે છે. ત્યારે કલાથી ધાયલ કરવાની તેમજ થવાની શક્તિનો આધાર મનુષ્યની બુદ્ધિ કે પંડિતાર્ધ ઉપર નથી, પરંતુ તેના હૃદયવિકાસ ઉપર છે. ગમે તેવો અલગ ભાણુસ પણુ જો કૃત્રિમ જીવનથી તેની રસવૃત્તિ અને લાગણી કૃત્રિમ અને જડ બની ગઈ ન હોય તો, કલાનું આસ્વાદન કરી શકે છે. સૌંદર્ય તથા પવિત્રતાના આદર્શો સમજવાને તથા હેમકી અને ઉચ્ચ કલાના ભેદો પારખવાને પંડિતાર્ધ

કરતાં હૃદયની વિપુલતા વિશેષ આવશ્યક છે. તેથીજ આપણા કહેવાતા કલાકારોની કૃતિઓ તેઓના મિત્રમંડળમાં અથવા તેઓના જેવા મતવાદીઓમાં પ્રશંસાને પાત્ર થાય તે ઉપરથી તેઓની કલાનું માપ કરવું તે અર્થરહિત છે. કારણકે આ પરસ્પર પ્રશંસકોમાં હૃદયની વિપુલતા કરતાં પંડિતાઈ વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને પંડિતાઈના આપથીજ તેઓ કલાની તુલના કરે છે. પરંતુ આદર્શ કલા કેને કહેવી ? જેની માત્ર “ ચૂંટી કાઢેલા ” મંડળમાં વાહવાહ બોલાય તેને કે જે મનુષ્ય મનુષ્યને, દેશ દેશને અને યુગયુગને સામાન્ય લાગણીની સોનેરી સાંકળથી જોડી શકે તેને ? આટલી વ્યાપક અને જોડી અસર કરવી એજ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. જે લાગણીઓથી લોકોમાં બંધુલાવ વૃદ્ધિગત થાય, જે લાગણીઓથી લોકોમાં સત્ત્વ, ન્યાય અને સૌંદર્ય માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, જે લાગણીઓથી સાત્ત્વિક અને પવિત્ર જીવન ગાળવાને લોકો દોરાય, અને છતાં જે લાગણીઓ સર્વ કોઈ ઝીલી શકે, તે લાગણીઓનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવો અને જેમ અને તેમ વિશાળ ક્ષેત્રમાં એ પ્રવાહ પ્રસરાવવો એમાં કલાની કાર્યસિદ્ધિ અને કૃતકૃત્યતા છે.

દેશ, કાલ અને આત્માની જરૂરિયાતને કલાએ

અનુસરવું જોઈએ—

આ ઇષ્ટ લાગણીઓ પોતાના દેશને અને કાલને અનુસરીને તેમજ જેઓમાં તે ઉતારવાની હોય તેઓની ગ્રહણશક્તિનો વિચાર કરીને કલાકારે પોતાની કલામાં યોજવાની છે. દેશ અને કાળનું આ તત્ત્વ કોઈ પણ કલાકાર પોતાની કળામાંથી તદ્દન છૂટું કરી શકશે નહિ. તેનામાં ગમે તેટલી તર્કશક્તિ, ગમે તેટલી અપૂર્વતા, અને ગમે તેટલી નવીનતા હશે, તો પણ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ જે હવા તે લેતો હોય, જે લોકોનાં સુખદુઃખમાં તેનો ભાગ હોય, જે ભૂમિમાં તેની મૂળતા હોય, જે રીતઝાત તેના જીવનમાં વસ્યાઈ ગઈ હોય, જે

ભાવનાઓ તેના આત્મા સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હોય, દ્રૂકમાં જે વાતાવરણમાં તેનું આખું જીવન વ્યતીત થયું હોય તે સર્વ પાસે તેને નમ્યા વિના છૂટકોજ નથી, રે ! તેની અસરને અધીન થવા વિના તે એક પણ ડગલું આગળ જઈ શકશે નહિ. આ કુદરતી ખળથીજ કલાકારની છિણ્ણ કે પિછી કે લેખિની સુંદરમાં સુંદર અને સર્વમાન્ય કલા ઉપજવી શકશે. કારણ કે જે વસ્તુ કલાકારના અનેક વર્ષના અનુભવ ભંડારમાંથી આપોઆપ ન નીકળે તે અસ્વાભાવિક, નિર્જળ, અગ્રાહ્ય અથવા નિરર્થકજ નીવડવાની. આત્માની જરૂરિયાતને લીધે અને હૃદયની લાગણીને લીધેજ જે કલા ઉદ્ભવે તેજ કલા છે, બીજી સર્વ કૃતિઓ નિષ્ફળતા છે. રવીંદ્રનાથટાગોર જગપ્રસિદ્ધ ગાય અને ગુજરાતના કહેવાતા કવિઓને તેઓનાં વતનનાં માણસો પણ ન ઓળખે તેનો અર્થ શો ? આત્માસનની ખાતર તેનો અર્થ ગમે તે કરવામાં આવે, પરંતુ વસ્તુતઃ રવીંદ્રનાથની કલામાં તેનો આત્મા બોલે છે. ત્યારે આપણી કલામાં આપણું લેખિની—યંત્ર બોલે છે. કવિતા લખવી, નાટક લખવું, નવલકથા લખવી, તેને આપણે સોંપામાં સોંપી અને સરળમાં સરળ વસ્તુ લેખીએ છીએ તેજ કહી બતાવે છે કે આપણે ત્યાં સાહિત્યકલાનો આદર્શ કેટલો હલકો છે. હૃદયના સંસ્કાર વિના, વીર્યવતી ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓ હૈયામાં કંદિ પણ ઉભરાયા વિના, જે કેળવણીથી, જે અનુભવથી, જે અધ્યયનથી, જે પ્રયત્નથી અને અવલોકનથી આત્મા સંસ્કારી બને અને અને હૃદય ઉચ્ચ લાગણીઓથી છંટાઈ જાય, તે કેળવણી, તે અનુભવ, તે અધ્યયન, તે પ્રયત્ન કે તે અવલોકન સાથે જીવનનો યતિકંચિત્ સંબંધ રાખ્યા વિના, આપણે સર્વ કવિ, નાટકકાર, નવલકથાકાર અને કલાકાર થવાનો અભિલાષ રાખી બેઠા છીએ ! અને બ્યારે લેખકોની કૃતિઓ, હિદયને અધીન થવા માંડે છે ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે અમારી કલા અતિ ઉચ્ચ કલા છે તેથી સામાન્ય લોકો સમજી શકતા નથી. પરંતુ ઉત્તમ કલા લેખિનો મોટો ભાગ સમજી ન શકે તે ઉત્તમ

ઓળખ લોકાનો મોટો ભાગ જમી ન શકે એના જેવીજ દલીલ છે. સરેલો ખોરાક અથવા અતિશય તામસિક કે રાજસિક ખોરાક કેટલીક-વાર જેઓની રસવૃત્તિ બગડેલી હોય છે તેઓનેજ પસંદ આવે છે અને બીજાઓને પસંદ નથી આવતો તે ખરાબર છે. પરંતુ સ્વાદિષ્ટ, સાત્ત્વિક, ઉત્તમ ખોરાક માંદાં માણુસ સિવાય સર્વને શા માટે પસંદ ન આવે ? તેવીજ રીતે હલકા ભાવની અથવા અસ્વાભાવિકતાથી ભરેલી કલા કદાચ થોડાં બગડેલી કૃત્રિયાળાં મનુષ્યોને ગમે અને મોટા ભાગને ન ગમે તે યથાર્થ છે, પરંતુ ઉત્તમ ભાવથી ભરપૂર, સ્વાભાવિક, આદર્શ કલાથી સર્વ મનુષ્યો કેમ ન રીઝે તે સમજી શકાતું નથી.

હલા સમજાવવાના શિક્ષણવર્ગો ખોલી શકાતા નથી.

તમારી કહેવાતી કલા માત્ર ચુંટી કાઢેલાં મુઠ્ઠીભર માણુસોજ સમજી શકે છે તેનું કારણ શું ? સામાન્ય જનસમૂહના હૃદય ઉપર તમારી કલા શા માટે અસર કરી શકતી નથી ? જે અસર મિત્રમંડળ ઉપર કરી શકે છે તે બીજાઓ ઉપર કેમ થઈ ન શકે ? તેઓને તમારી કલા સમજવાને શા માટે તમે શીખવતા નથી ? પરંતુ હકીકત એ છે કે કલાનો સમજ શીખવી શીખવાતી નથી. કલા સમજાવવાના શિક્ષણવર્ગો ખોલી શકાતા નથી. કારણ કે એ વાત અશક્ય છે. છતાં એમ કહેવામાં આવે છે કે “અમારી કલા સમજવા તમે ફરી ફરીને અવલોકો, અવલોકો, અને અવલોકો. ન્યારે તમે ટેવાઈ જશો ત્યારે તમે પણ અમારી કલામાં રસ લઈ શકશો !” હવેટે આનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે તમારી કલાને ટેવાયા વિના તમે અસર કરી શકો તેમ નથી. પરંતુ ટેવથી તો ગમે તેવી અધમ વસ્તુને ચાહતાં શીખી શકાય છે. તામસિક ખોરાક, દારૂ, તમાકુ, અશીષુ, આદિ સર્વ વસ્તુ અબ્યાસથી સ્વાદપૂર્વક લઈ શકાય છે; તેથી શું આ સર્વ વસ્તુની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે ખરી ? હકીકત એ છે કે કલાના ઉત્તમપણાને ક્ષીણે સામાન્ય જનસમૂહમાં તે આદરને પાત્ર નથી થતી એમ નથી,

પરંતુ કલામાં કલાત્વની ખામીએ લીધેજ તે લોકપ્રિય થઇ શકતી નથી.

શુ' લોકપ્રિય કલા ઉત્તમ હોવીજ જોઇએ ?

પરંતુ ઉત્તમ કલા લોકપ્રિય હોવીજ જોઇએ એ ઉપરથી એમ કહિત થતું નથી કે જે જે કલા અમુક વર્ગમાં લોકપ્રિય હોય તે તે ઉત્તમ હોવીજ જોઇએ. અલ્પમત્ત, જે લોકોની અભિરુચિ અધમ બનાવવાનાં સાધનો યોજનાં ન હોત અને અધમ રસવૃત્તિવાળાં મનુષ્યો ન હોત તો આ નિયમ સત્ય ઠરત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણી મધ્યમાં એવાં અનેક સાધનો હયાતી ધરાવે છે અને તેથી અનેક લોકોની રુચિ હલકી થવા પામી છે. તેટલા માટે સંસ્કારરહિત લેખકો કે કલાકારોની અધમ કૃતિઓ તેઓમાં આદરને પાત્ર થાય તે ઉપરથી તે ઉત્તમ કલાના નમુના તરીકે લેખી નહિ શકાય. દૃષ્ટાંત તરીકે, આપણી રંગભૂમિ લીઓ. આજકાલ જે સંખ્યાબંધ નાટકો ભજવાય છે તેમાંના કેટલાં ઉત્તમ કલાના નમુના તરીકે ગણી શકાશે ? છતાં એવા અનેક મૂર્ખ, રસહીન પ્રેક્ષકો છે કે જેઓ આદરને લીધે કલાના નામને લજ્જાવનારી આ કલામાં રસ લઇ શકે છે. વિશેષ અફસોસની વાત તો એ છે કે ત્યારે આ કલાની ખામીઓ બતાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ખામીઓ સુધારવાને બદલે ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે “લોકોને પસંદ ન હોય તો અમારું ગાકું ચાલેજ નહિ.” પરંતુ આ ઉત્તર આપનારાઓ ભૂલી જાય છે કે લોકોની અભિરુચિ બગડેલી છે તેથીજ તેઓ આવી અધમ કલાને ઉત્તેજન આપે છે. વળી, એટલું પણ રમરણમાં રાખવાનું છે કે ત્યાં સર્વત્ર ઉતરતા પ્રકારની કૃતિઓ હોય ત્યાં પછી કંઈક આરામ, આનંદ, અથવા વૈવિધ્યની ખાતર કોઈકે ઠેકાણે તો ગયા વિના ચાલતુંજ નથી, તેથી એ આરામ, આનંદ કે વૈવિધ્યની સામગ્રી પૂરી પાડનારે મહકાવાનું નથી કે લોકો તેની કલા ઉપર ખુશખુશ થઇ ગયા છે. સારી કલાની ખામીને લીધેજ આ લેખકો જાણે જાણે લોકો ટોળે મળે છે. જે કાંઈ ઉત્તમ કલાકાર-

ની કૃતિ બહાર પડે છે તો ગમે તેવા અલભ્ય અને સામાન્ય લોકો પણ તુરતજ આકર્ષાય છે. આદતને લીધે લોકોની રૂચિ ગમે તેટલી વિદ્યુત થઈ ગઈ હશે તો પણ કલાનો ખરો જાણકાર લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવા અનેક લોકો છે કે જેઓ એમજ માની બેસા છે કે આ બનાવ અશક્ય જ છે.

સામાન્ય લખકો પ્રસિદ્ધિને કેમ પામે છે ?

નિરુદ્ધ કલા ઉત્પન્ન કરવી તે બહુ મુશ્કેલ નહિ હોવાથી પાંચ દશ નવલ-કથાઓ, નાટકો કે કાવ્યો હરકોઈ માણસ ધારે તો સહેલાઈથી ધસડી શકે છે. અને આજકાલ યોગ્યતા અને આવડત કરતાં કદ અને સંખ્યા કલાનાં સર્ટિફિકેટ હોવાથી લેખકો સાક્ષર, શ્રીયુત, કવિશ્રી, વિદ્વદ્વર્ય, સાહિત્યશિરોમણી, આદિ વિશેષણોથી સત્વર પ્રસિદ્ધિને પામે છે. દાખલા તરીકે, કવિતા લખનાર થોડા નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને ઝુકાવે તો પછી તેનામાં સંસ્કાર, શુદ્ધિ કે હૃદયની વિપુલતા અથવા કવિત્વની ગંધ પણ નહિ હોય તો પણ થોડાં જોડકણાંઓ તૈયાર કરવામાં તેને વાંધો નહિ આવે. એ નિયમો શા છે તે આપણી કવિતાઓનું અવલોકન કરવાથી આપોઆપ જણાશે. એજ પ્રમાણે નવલકથા લખનાર થોડા નિયમો યાદ રાખે તો બસ છે:—સૂર્ય, ચંદ્ર, ચંદ્રા, જંગલ, નદી કે સમુદ્રનાં સાચાં ખોટાં વર્ણનથી દરેક પ્રકરણ શરૂ થાય તો ઉત્તમ. જિજ્ઞાસારસ અને વસ્તુસંકલનામાં મદદ જોઈતી હોય તો ઠેક ઠેકાણે દેવોને ઉભા કરવા અથવા મોટા અકસ્માતો ઝોકવવા, અથવા તો નાયક રંકનો રાજા અને રાજાનો રંક થઈ જાય એવો માર્ગ કાઢવો. પાત્રોના સ્વાભાવિક વિકાસની જરૂર રહેતી નથી. અનુષ્ઠાનસ્વભાવનો ખુલ્લો વિખ્યાસ દેખાય તો વાંધો નથી. પરંતુ છેવટે જ્યાં પાત્રોનો શંભુમેળો ગમે તેમ કરી ભેળો કરવો, અને “ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય” એ નીતિસૂત્ર તાણીતૂશીને પણ બહાર

જાણ આવવું, અને છેવટે બહાર નજ આવે તો એ સૂત્ર સમાપ્તમાં જાપીને વિરામવું.

નાટકોમાં પણ બહુ વિશેષ તકલીફ લેવાનું કારણ નથી. સૂત્ર-ધાર અને નટીનો તો કોઈ નાટકકારથી કૌપીરાઈટ લઈ શકાય તેમ નથીજ, એટલે દરેક નાટકની શરૂઆત આ પાત્રોથી સહેલાઈથી થઈ શકે. વિવિધતા ખાતર કદાચ એકને બદલે બે, ત્રણ, ચાર નટીઓ મોકલી શકાય. અને હવે એક કરતાં વધારે સૂત્રધારો મોકલવામાં આવે તો ચોર રંગ જામે. નવલકથા કરતાં નાટક કેટલેક અંશે મુશ્કેલ છે તેમ સરળ પણ છે. દાખલા તરીકે, ત્યાં કંઈક અર્થવાળો સંવાદ કે વાપણ લખાવી ન શકાય ત્યાં ગાયન ટાંકી દેવું એટલે પીડા પતી. ગાયનોમાં માથાકૂટ કરવાનું પ્રયોજન નથી. જે વાત ગદ્યમાં કહેવી હોય તે બહુ અંશેપમાં પદ્યના આકારમાં કહી દેવી એટલે વાક્યરચના ખોટી હશે તો ચાલશે. કોઈ વાક્યનો અર્થ નહિ નીકળે તો ‘ધ્વનિ કાવ્ય’ તરીકે ગણી શકાશે. એકજ શબ્દમાં જે કહેવાઈ જાય તેવું હશે તે એના એજ અર્થના દશ શબ્દોમાં ચોજ શકાશે. આ ઉપરાંત રસોનો ભાવ ચિતરવાની લેખકની જવાબદારી છેજ નહિ, કારણ કે ધારો કે શૃંગારમાં ગમે તેટલું શુષ્ક અને અર્થરહિત લખ્યું હોય તો પણ તે ભજવનારાં પાત્રો પોતાનાં નખરાંથી શૃંગારનો દેખાવ કરી બતાવશે. તેવીજ રીતે હાસ્યમાં બે ઘેલા અને મૂર્ખ માણસોનો સંવાદ ગમે ત્યાં ઘુસાડી દેવો, પછી પાત્રો પોતાં હાસ્યરસ ભજવે છે એમ પ્રેક્ષકોને બતાવી શકશે. હસવા જેવું નહિ હોય તો પણ પાત્રો કુદરો; નાચરો, પાથડી ઉછાળરો, તોતડું બોલરો, એકબીજાને ખાસડાંનો માર મારશે, વિચિત્ર બરાડા પાડશે, બીલત્સ શબ્દોમાં ફાગ ઉડાડશે, ડચકારા કરશે, અથવા ટીલાંટપકાં કરી, લાલ, ઘોળું કે કાળું મહોડું રંગી, અથવા ફાટેલ ટ્રેલ અને રંગમેરંગી વિચિત્ર કપડાંઓ પહેરી, પ્રેક્ષકોને હસાવવા પ્રયત્ન કરશે, અને છતાં ધારેલી અસર નહિ થાય તો છેવટે મહોંડથી કહેશે કે આ હાસ્યરસ છે માટે હસો !

તેજ પ્રમાણે વીરસ લેખમાં આવવાની જરૂર નથી. એ તો મજબૂત ફેફસાંવાળાં અને કદાવર પાત્રો હશે તો આપોઆપ જણાઈ આવશે. મોટા અવાજથી વીરસ નહિ હોય ત્યાં ઉત્પન્ન થશે, અને ત્યાં લેખકની કલમ કામ નહિ કરે ત્યાં દર પડે ઉપડતાં મોટા ફટા કાના અવાજો, તેમજ કાંઈ કાંઈ વાર ભાસાંઓ, બંદૂકો, પટ્ટાખાણ, વિગેરે ધારેલું કામ કરી આવશે. રંગભૂમિ ઉપર દોડદોડી અને મારામારી કરવી એ મુશ્કેલ નથી, અને આ બધી ધામધૂમ છતાં પ્રેક્ષકોને કદાચ વીરસનો અનુભવ ન થાય તો હાસ્યરસનો અનુભવ તો થશેજ, અને એમ થાય તોયે નાટકકારની એક જવાબદારી આછી થઈ સમજવી.

સૌંદર્ય એ તમારા આત્માનો ગુણ છે—

અહા ! કલાને અનુપયોગી સર્વ ઉપાધિઓ પાછળ આપણે ત્યાં અત્યંત શ્રમ લેવાય છે, પરંતુ જે વસ્તુ કલાનો ખરો આત્મા છે તે તરફ કોઈ દૃષ્ટિ સરખી પણ કરતું નથી ! જીવનની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ હૃદયમાં ઉતારવી અને એ ભાવનાઓની અન્યના હૃદયમાં સંક્રાંતિ કરવી—એ કલાની પ્રધાન પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી બધી આખતોમાં આપણા કહેવાતા કલાકારો મશગૂલ છે. આસપાસ જે સૌંદર્ય ઉભરાઈ રહ્યું છે તે તરફ કલાના ઉપાસકો તદ્દન બેદર-કાર છે. અને જે દિશામાં એ વસ્તુનો સંપૂર્ણ અભાવ છે તે દિશામાં વ્યર્થ ફાંફાં મારી રહ્યા છે. કુદરત અને કલા પરમાત્માની એકજ વિભૂતિ છે, અને તેથી જે કુદરતને ઝાળખી શકે છે તે કલાને પણ પિછાણી શકે છે; જે કુદરતને અનુકૂલ થઈ શકે છે તેને કળા અનુકૂળ થાય છે; જે કુદરતનો આત્મા હાથ કરે છે તે કલાનો સ્વામી બને છે. કાશ્મીરમાં મુસાફરી કરો કે આલ્પ્સ પર્વત ઝાળગો, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનાં સરોવરોમાં સફર કરો કે સ્કૉટલેન્ડનું સ્કિ-સૌંદર્ય નિહાળો, સંક્ષેપમાં દુનિયાના કોઈ પણ સુંદરમાં સુંદર સ્થાન

માં વિહરો, પરંતુ જો તમે સૌંદર્યને તમારી સાથે લઇને ફરતા નહિ હો તો ક્યાંય પણ સૌંદર્ય જોઇ શકવાના નથી. સૌંદર્ય એ તમારા આત્માનો ગુણ છે, નહિ કે બાહ્ય પ્રકૃતિનો. સૌંદર્ય મનુષ્ય હૃદયના ઉંડાણમાં રહેલી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ શક્તિ છે. જ્યાં એ શક્તિનો અભાવ હશે ત્યાં બહારની ઉપાધિઓની મદદ હશે તો પણ તેથી કલા ચેતનવતી થઇ શકશે નહિ. પથર ઉપર, કેનવાસ ઉપર, કાગળ ઉપર, કે સિતાર ઉપર, સૌંદર્યને ન્યાયવું તે ન્યાયનારનું અંતર સૌંદર્યની લાગણીથી આદિલિત થયા વિના થવું અશક્ય છે. જ્યાં સૂધી તમે તમારી કલા માટે અંતરના અમોઘ ભાવોનો ખર્ચ કરો નહિ ત્યાં સૂધી તમારી કલા તમારા શ્રમનો હજાર-મો ભાગ પણ બદલો લાવવાની નથી. જ્યાં સૂધી તમે તમારી કલાને તમારી લાગણીઓથી ધાયલ કરો નહિ ત્યાં સૂધી તમારી કલા બીજાઓને ધાયલ કરી શકવાની નથી. જ્યાં સૂધી તમે તમારી બીની લાગણીઓ તમારી કલામાં ઉતારો નહિ ત્યાં સૂધી તમારી કલા બીજાઓનાં હૃદયોને શી રીતે બીનાં બનાવી શકવાની હતી ? જ્યાં સૂધી તમારા જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો, તમારા હૃદયની ઉદાર ભાવનાઓ, અને તમારા અંતરની દિવ્ય આશાઓથી તમારી કલાને જીવંત કરી શકો નહિ ત્યાં સૂધી તમારી કલા બીજાઓનાં જીવનને ઉન્નત અને આદર્શરૂપ શી રીતે કરી શકવાની હતી ?

કલા શું નથી અને શું છે.

કલાનો આદર્શ સમજવો હોય તો આસપાસની ઉપાધિઓ ધડી-બર ભૂલી જાઓ, કલા સંબંધી શાસ્ત્રીય મારામારીને વિસારી મૂકો, કલાના બાહ્ય યોગિયાને વળગી ન રહો, પરંતુ તેના આત્માને ઓળખો. આવલાંઓ, ચિત્રો, દેવળો, મહાલયો, નાટકો, નવલકથાઓ, આદિના ગીચ જંગલમાં ભૂલા પડવું ન હોય તો તે સર્વ તરફ દોરી જતો, સીધો, સરળ, શાહ રસ્તો પકડી લીઓ; આ શાહ રસ્તો તે

હૃદય છે. અને એજ આ જગલની જૂલજૂલામણીમાંથી તમને બચાવશે. અંગ્રેજીમાં એમ કહેવાય છે કે “ There is no royal road to learning ” [જ્ઞાનને માટે કોઈ શાહ રસ્તો નિર્મિત થયો નથી] આ સિદ્ધાંત કદાચ જ્ઞાનના વિષયને લાગુ પડતો હશે, પરંતુ કલાના વિષયમાં શાહ રસ્તો છે એટલુંજ નહિ પણ તે એકજ રસ્તો છે. યાદ રાખો કે કલા વાંકાચૂંકા માર્ગથી લાઇ થઇ શકતી નથી. કલાને અને વિવેચનને બનતું નથી; કલા અને પૃથક્કરણ વચ્ચે વેર છે; કલાને દલીલની સાથે લેવાદેવા નથી; કલાના અને પંથ, જાતિ કે વિગ્રહના ગ્રહ મળતા નથી; કલા એ મોજશોખ નથી; કલા એ કોઈનો ઇજારો નથી; કલા એ નવરાંઓને અથવા શ્રીમતોને વખત ગાળવાનું સાધન નથી; કલા એ માનસિક અજીર્ણ નથી; કલા એ દીવાના-પણું નથી; કલા એ કુદરતની દુશ્મન નથી; કલા એ પ્રકૃતિનો નમુનો નથી. પરંતુ કલા એ જીંદગીનો નમુનો છે; શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, સરળ જીવનનું ચેતનમય પ્રતિબિંબ છે; જીવાત્મા સાથે જીવાત્માનો મીઠો હૃદયાલાપ છે; ઉછળતાં હૃદયોનું અનેક આલિંગન છે; ચાર આંખોનું મધુર મીઠન છે; સુખદુઃખ, આશાનિરાશા, ભરતીઓટનું અર્થપૂર્ણ પુરાણ છે; વિવેચનનો અંત લાવનાર સિદ્ધાંત છે; પૃથક્કરણનું એકીકરણ કરનાર જાદુ છે; દલીલોનો સરવાળો કરનાર ચુકાદો છે; પથો, જાતિઓ અને વિગ્રહોની સંધિ કરાવી આપનાર પારસ-મણિ છે; કલા એ જીંદગીની અનિવાર્ય જરૂરિયત છે; કલા જે પોતાની કરે તેની છે; કલા એ સમયની પશ્ચાદ્ભૂમિ છે, સમય કલાની નહિ; કલા એ માનસિક પાચનરસ છે; કલા એ મનુષ્યની શુદ્ધિનો એકજ પૂરાવો છે; કલા એ કુદરતની એકજ સાહેલી છે.

કલાને માટે વસ્તુ.

કોઈપણ કલાકારે પોતાના કાર્યમાં વિજય મેળવવો હોય તો તેણે બીજાઓનું અનુકરણ કરવા પાછળ સમય અને શક્તિનો બચ

કરવાની જરૂર નથી. કુદરત દરેક ક્ષણ સૌંદર્યથી, અપૂર્વતાથી, નવીનતાથી છલકાઇ જાય છે; તેમાંથી જે જેટલું જેણે તેટલું તેવું છે. એકવાર એક કલાકાર જે ખજાનો લઈ ગયો તે ખજાનો બીજા કલાકારને પાછો મળવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ તેના કરતાં બીજા વધારે કિમતી ખજાનાઓ કુદરતના ગર્ભમાં અપૂટ છે; અને કલાકાર જો કલાનો આદર્શ સમજતો હશે તો તેમાંથી તે ક્ષણ પોતાનું કરી શકશે. હજારો માઇલના દિશાલયનું એક નહાતું શિખર હજારો કલાકારને નવનવીન સૌંદર્યની નવનવીન કલ્પનાઓ પૂરી પાડવાને ખસ છે. લાખો એકર ઉપર પથરાયેલાં ઝુંપડાંઓમાંની એક નહાની મદૂલીમાંથી સેંકડો કલાકારોની કૃતિઓ ઉદ્ભવી શકે તેમ છે. સેંકડો માઇલ વહેતા ગંગાપ્રવાહમાંથી નીકળતું એક નહાતું ઝરણું અનેક કવિઓની લેખિની અને અનેક ચિત્રકારોની પિછી કામે લગાડવાને પૂરતું છે. કલાકારની લાગણીઓ જગૃત અને જીવંત હશે તો કલાને માટે વસ્તુની ખામી તેને કદિ પણ જાણાશે નહિ. કલાકારના જીગરના જોસ પ્રમાણે તેની કલા ફોટો પામશે. તેના હૃદયના ભાવ ખતાવવાની તેને ખરેખર જરૂરિયત હશે તો તે પથ્થરમાંથી પુષ્પની કામળતા ઉત્પન્ન કરી શકશે, અને પૃથ્વીને સ્વર્ગમાં ફેરવી શકશે.

અદ્ભુતતા શામાં છે ?

જેમ વસ્તુની શોધમાં કલાકારે પોતાની આસપાસ ઉભરાતી કુદરતી અને માનુષિક લીલાની બહાર જવાની જરૂર નથી તેમ પોતાની કલાની અદ્ભુતતા અર્થે તેણે આંખ આંજ નાંખે તેવો ઝળઝળાટ કલામાં મૂકવાની આવશ્યકતા નથી. તેના સરળ હૃદયની સરળતા એજ પરમ અદ્ભુતતા છે. પ્રકૃતિથી વિંટાયેલો આત્મા પોતાને પિછાણે એ જેટલું અનિવાર્ય છે તેટલું અદ્ભુત છે. અભાવનું દર્શન કરાવવા કરતાં ભાવની સ્મૃતિ કરાવવામાં અદ્ભુતતા વિશેષ છે. મનુષ્યને અમાનુષિક સૃષ્ટિમાં લઇ જવા કરતાં તેના મનુષ્યત્વનું ભાન કરાવવું એમાંજ

અપૂર્વતા છે. આંખને આંજી નાખવામાં કલાની સફલતા નથી, પરંતુ આંખને શાંત કરવામાં છે. સામાન્ય યુદ્ધિ અને સરસ હૃદય જેવી કોઈ પણ વસ્તુ વિરલ નથી. “તું” અને “હું” તું ભાન કમવવામાં જેટલી વિશેષતા છે તેટલી વિશેષતા “તે” ની વાતો કરવામાં નથી. મનુષ્યના હૃદય ઉપર જેટલી પરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી શકશે તેટલી અપરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી નહિ શકે. તારૂં અને મ્હારૂં જેટલે દરજ્જે મનુષ્યની લાગણીઓ ઉશ્કેરી શકશે તેટલે દરજ્જે પારકાનું ઉશ્કેરી નહિ શકે. વસ્તુતઃ મનુષ્યને જેટલો રસ સંસારમાં છે તેટલો સ્વર્ગમાં નથી; જેટલો રસ ખેતરમાં છે તેટલો પારીસના બુલ્વાર્ડમાં નથી; જેટલો રસ ઝુંપડામાં છે તેટલો વરસેલ્લના રાજ્યમહેલમાં નથી; જેટલો રસ પોતાના આંગણના ફૂવામાં છે તેટલો નાયાગારના ધોધમાં નથી; જેટલો રસ મજૂરના હમેશના વૈતરામાં છે તેટલો રાજાઓના દરબારોમાં નથી; જેટલો રસ ગૃહિણીમાં છે તેટલો ઇંદ્રની અપ્સરામાં નથી; જેટલો રસ જીંદગીની હમેશની ભરતી-ઓટમાં છે તેટલો મહાન અકસ્માતો કે દૈવની જાદુગીરીમાં નથી; સંક્ષેપમાં જેટલો રસ જીવનના સાદા બનાવોમાં છે તેટલો અસાધારણ કલ્પનાઓમાં નથી. અને મનુષ્યના હૃદયમાં જે તરંગો હરહમેશ ઉછળી રહ્યા છે તે તરંગોમાં પ્રવેશ કરવો, અને વિદ્વાન તેમજ અભણ, શ્રીમંત તેમજ ગરીબ, બાળક તેમજ વૃદ્ધ, તથા સ્ત્રી તેમજ પુરૂષને આનંદ અને આશાનો સંદેશ પહોંચાડવો એ કલાનો હેતુ અને એ કલાનું કાર્ય છે. કુદરત અને મનુષ્યને સૌંદર્યમય, આનંદમય, ચેતનમય અને નવીનતામય બનાવવાં એ કલાનો આદર્શ છે.

સૌંદર્ય અને ઉપયોગિતા.

જેમ સૌંદર્ય તેમ ઉપયોગિતા પણ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. કારણ કે ઉપયોગિતા વિનાનું સૌંદર્ય મનુષ્યને અધોગતિની ખાધમાં ફેંકનારું યંત્ર છે, અને સૌંદર્ય વિનાની ઉપયોગિતા મનુષ્યના આત્માને ચીમળાવી નાંખનાર ઔષધિ છે. જે કલા ઉપયોગી નથી તે વસ્તુતઃ

સુંદર હોઇ શકેજ નહિ. અને જે કલા સુંદર નથી તે ઉપયોગી સંભ-
વેજ નહિ. ઉપયોગિતા અને સૌંદર્ય વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરવો તે જીવ-
નને શુષ્ક અને મૃત્યુને કવિતામય બનાવવા જેવું છે. આવા અર્થ-
રહિત ભેદને લીધેજ કલાને ઉતારી પાડવામાં આવી છે. તેથીજ
આપણા સંસારમાં, આપણા ગૃહોમાં, આપણી રીતભાતમાં, આપણા
પહેરવેશમાં, આપણા ખાનગી તેમજ જાહેર જીવનમાં શુષ્કતા, કઠોરતા
તેમજ જડતા વ્યાપી રહી છે. તેથીજ આપણા સમસ્ત જીવનમાં એક
પ્રકારનો પક્ષાઘાત ઉત્પન્ન થયો છે. અને થોડા સમય પહેલાં લખા-
યેલા મહારા પોતાના શબ્દમાંજ ફરીથી કહું તો, “ એ પક્ષાઘાતને લીધે
મજૂરને મજૂરીમાં રસ રહ્યો નથી; કલાકારને કલામાં રસ નથી, વિદ્વા-
નોને વિદ્યામાં રસ નથી, અને શહેરીને શહેરીપણામાં રસ નથી. એ
પક્ષાઘાતને લીધે યંત્રો અને કલા વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થઇ છે,
ઉપયોગિતા સૌંદર્યથી છૂટી પડી છે, સૌંદર્યનો સ્વચ્છતાથી વિયોગ થયો
છે, કુદરત અને ઔપધિ વચ્ચે વિરોધ થયો છે, અને તન મન, ધન
અને જીવનની એકતાનો લોપ થયો છે. એ પક્ષાઘાતને લીધેજ અર્થ-
શાસ્ત્રનો નીતિશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ ભૂલી જવાયો છે, વ્યક્તિ અને
સમષ્ટિ ઉભયનાં સુખ તરફ ઉપેક્ષા થઇ છે, સુખ અને સુખનાં સાધનો
વચ્ચે ગોટાળો થયો છે, અને જીવન કરતાં ઉપાર્જન પાછળ વધારે
વલખાં મરાયાં છે. ” કલાકારો ભૂલી જાય છે કે કલા એ કુદરતનુંજ
પ્રતિબિંબ છે, અને કુદરતની અંદર સર્વ સુંદર અને ઉપયોગી છે.
જે કાંઇ સુંદર છે તે જીવંત, અર્થપૂર્ણ અને ઉપયોગી હોવાથીજ
સુંદર છે. જે કાંઇ ઉપયોગી છે તે નિયમિત, તાલમય, મનોરંજક
અને સુંદર હોવાથીજ ઉપયોગી છે. સૌંદર્ય કાયદાની સત્તાથી કે જાદુઇ
લાકડીથી ઉદ્ભવતું નથી, પરંતુ ન્યાં ન્યાં વાસ્તવિક, યથાર્થ, આદર્શ
જીવન છે ત્યાં ત્યાં જીવનનાં અનિવાર્ય તત્ત્વ તરીકે આપોઆપ દષ્ટિ-
ગોચર થાય છે. તેથી કલાનો આદર્શ હાથ કરવો હોય તો કૃત્રિમ,
કલ્પનામય, જડ સ્વપ્નોમાં બમણું કરવાને બદલે સ્વાભાવિક, સત્ય,

ચેતનમય જીવનનો આદર્શ હાથ કરો. સ્મરણમાં રાખો કે કુદરતની વિરૂદ્ધ થવા કરતાં કુદરતને અનુરૂપ થવામાંજ કલાનો વિજય છે. અને કુદરત તથા આદર્શ જીવન જૂદાં નથી એ મહાન સત્ય અંતરમાં આરૂઢ હશે તો આપોઆપ આદર્શ કલા ઉત્પન્ન થશે. કુદરતનાં અને જીવનનાં સત્યો સમજનાર કલાકાર જગતને અને કુદરતને સૌંદર્યમય તથા પવિત્ર બનાવી શકશે. જ્યાં જ્યાં તેના હૃદયનું લોહચુંબક સ્પર્શ કરશે ત્યાં ત્યાં સુંદરતા, પવિત્રતા અને ઉપયોગિતા પ્રકાશી નીકળશે. એ લોહચુંબક પાસે માત્ર નદી અને સમુદ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય, પહાડો અને વનસ્પતિ, કોકિલા અને મયૂરી, કે માન સરોવર અને નંદનવનજ કલામય બની નહિ જાય, પરંતુ તે ઉપરાંત ખેતરો અને કારખાનાંઓ, રેલ્વે અને સ્ટીમરો, રણજૂમિ અને કેદખાનાંઓ, દુકાનો અને મુંખ-ડાંઓ, સર્વ કલામય બની જશે. એ કલા માત્ર મુઠ્ઠીભર વિદ્યાનો કે અંગત મિત્રોનેજ રીઝવશે નહિ, પરંતુ શહેરે શહેર અને ઘેરેઘેર આદર્શ કલા તરીકે ઓળખાશે, સ્વીકારાશે, પૂજાશે.

(અને ૧૯૧૫ માં સુરત મુખમે જારાયેલી પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ વંચાયેલા નિબંધ)



(૩)

ગૃહવિનાનો શહેરી.



આજકાલ “ સ્વદેશાનુરાગ, ” “ વિશ્વવ્યાપક બંધુભાવ, ” “ ઉદાર શહેરીપણું, ” આદિ મહાન શબ્દો આપણા કાન ઉપર એટલા બધા વેગથી અથડાય છે કે આ શબ્દનાદમાં ધીમા સ્વરથી પ્રાર્થના કરનારાંઓની હયાતીનું પણ ભાન થવું મુશ્કેલ છે. જ્યાં આખા વિશ્વની ઉન્નતિનાં વાળાં વાગતાં હોય ત્યાં કોઈ બિચારો પોતાના ગૃહ-ચણતરની વાતો કરવા આવે તો તે પોતાની અને પોતાના મનોરથોની અસ્પૃશ્યતા જોઈનેજ એટલો શરમાઈ જવાનો કે પોતાની ન્હાની વાત હૃદયના ઉંડા ભાગમાં દબાવી દઈને વિશ્વવિચારનું એક વાળું શરૂ કરી દીધા વિના તેનો છૂટકો થવાનો નથી. હાલનું વાતાવરણ એવું છે કે જો કોઈને “ વિદ્વાનો ” અને “ કેળવાયેલાઓ ” નાં મંડળોમાં દાખલ થવાનો પરવાનો જોતો હોય તો તેણે ન્હાની વાતો તિરસ્કારતાં અને મોટી વાતો ચર્ચાતાં શિખવું જોઈએ. વિશ્વની વાતો થઈ શકે ત્યાં સુધી તેણે અમુક પ્રજા સંબંધી વિચાર કરવા નહીં જોઈએ; એક સમગ્ર દેશની સ્થિતિ ઉપર તે ખ્યાલો દોડાવી શકતો હોય તો તેણે “ પ્રાંતિક સંકુચિતપણું ” બતાવવું નહિ જોઈએ; એક શહેરીની ફરજો ઉપર તે બોલી શકે તેમ હોય તો “ ગૃહજીવનના સાંકડા ચીલા ” માં પ્રવેશ કરવાની તેને જરા પણ જરૂર નથી; સંક્ષેપમાં તેણે વિશ્વ, દેશ, શહેર, આદિના મોટા ખ્યાલોથી આધુનિક માનવીને એટલો બધો સંતુષ્ટ કરી દેવો જોઈએ કે તે “ રમણીય, ” “ વિશ્વવ્યાપક, ” “ શહેરી જીવન ” ની મુખ્ય આશામાં પોતાના મરીત ગૃહના આંગણની બહાર પડી રહેવામાં ખરું ડહાપણુ સમજે.

આવા એક બાહોશ, સુધારક, શહેરીની કાળજીથી એક ત્રામિકનો કેટલો બધો ઉદાર થઈ ગયો તે નીચેના ટુંકા ઇતિહાસથી જાણી

શકારો. આ ઇતિહાસ લાગણીવાળા તટસ્થોને સહજ દયા ઉપજાવે તેવો છે; જોકે અર્થશાસ્ત્રમાં નિપુણ શહેરીઓ તો આમિકના દુઃખનાં કારણો તરીકે તેનું અજ્ઞાન, તેનું એદીપણું, તેની સંકુચિત દૃષ્ટિમર્યાદા, અને તેનું ગામડિયાપણું જ માનશે. પરંતુ આ ગામડિયા માટે દયા ઉત્પન્ન કરાવવાની ખાતર નહિ, પણ આ “ કેસ ” “ રસભરી ચર્ચા ” ઉત્પન્ન કરે તેવો હોવાથી અહિં તેની ઉપરછળા નોંધ લેવામાં આવી છે.

પ્રથમ તો કોઈપણ “ વિદ્વાન શહેરી ” નાં દર્શન થયાં તે પહેલાં આ આમિકે પોતાની સાદી સમજ પ્રમાણે સાદું પણ શાંત ગૃહજીવન ગાળવાનો આરંભ કર્યો. તે એક “ અભણ ” પણ સ્નેહાળુ, અને શહેરી સદ્ગાઈથી અપરિચિત પણ ગૃહવ્યાપારમાં પ્રવીણ સ્ત્રી પરણ્યો, અને પોતાના આમિક વતનમાં તેણે એક નાણુક, સુઘડ, ઝુંપડયું શોધ્યું. શરૂઆતમાં એક શાણુ ગૃહસ્થ તરીકે અને ભવિષ્યમાં દાદાની પદવી પ્રાપ્ત કરી આખા વતનના સલાહકાર અને વાનપ્રસ્થી તરીકે સાર્થક જીંદગી ગાળવાનાં તેણે સ્વપ્નાં પણ ધડ્યાં. પોતાના ધરના આગલા ભાગમાં તેણે એક ન્હાની કુલવાડી બનાવી છે, અને ત્યાં પોતાના કુટુંબમેળા સાથે તે ગૃહજીવનનો, શહેરીની દૃષ્ટિથી “ લુખ્ખો, ” પણ પોતાના મનથી “ મધુર, ” આનંદ લેતો બેઠો છે, એટલામાં એક શ્રીમંત શહેરી અને “ સુધારક ” ત્યાંથી પસાર થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે આ શહેરીને “ એકલા પડેલા, ” અજ્ઞાન આમિક ઉપર દયા આવે છે, અને શહેરીઓના “ વિવેક ” અનુસાર તે આમિકની “ રજા ” લઈ કુલવાડીમાં દાખલ થાય છે. શહેરી પોતાની અમીરાઈને છાજે તેવી રીતે કુલવાડીનાં વખાણ કરે છે અને કુલવાડીનો ઉગયોગ કરનારાઓની કેટલીક ખામીઓનો માર્મિક પણ “ સભ્ય ” ભાષામાં પ્રકાશ કરે છે. આમિકને કેટલીક આર્થિક તેમજ સામાજિક “ ગુંચવણો ” નો ખ્યાલ આપવામાં આવે છે, અને “ યાત્રિક ” યુગમાં “ અયાત્રિક ” જીંદગી ગાળવા માટે સચક ઉપક્રો મળે છે.

અલખત, આમિક પોતાની મુશ્કેલીઓ જાહેર કરે છે; ધન, યાંત્રિક જ્ઞાન, સરકારનું ઉત્તેજન, શહેરીઓ જેટલી “સહનશીલતા”—આદિનો અભાવ પોતાની “અધોગતિ” ના કારણ તરીકે રજુ કરે છે; તેની સાથે એટલું પણ નિખાલસ દીલથી કબૂલ કરે છે કે શહેરીઓએ રચેલી રમ્ય સ્વપ્નસૃષ્ટિ તેના જાણવામાં નહોતી. “સમજી” શહેરી તેને દરેક વાતની સમજ પાડે છે, યંત્રનું હાર્દ સમજાવે છે, સમગ્ર સમાજની આર્થિક સ્થિતિ યંત્રબલ ઉપર કેટલી બધી અવલંબે છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે છે, અને પોતાના ન્હાના કુટુંબની “સ્વાર્થી” સેવા કરતાં આખા વિશ્વની “પારમાર્થિક” સેવા કરતી તે કેટલું બધું બહેતર છે તે બહુજ અસરકારક ભાષણથી આમિકના મન ઉપર દસાવે છે.

આમિકનું મગજ ચગડેજે ચડે છે, પોતાના સાંકડા જીવન ઉપર તેને તિરસ્કાર આવે છે, અને “સાહસિક” શહેરીઓનાં સાહસોનો રંગ આખવાને તે તૈયાર થાય છે, તે પોતાનું વતન પોતાથી વધારે ડાહ્યા આ “હિતૈષી” ના હાથમાં સોંપે છે, અને પોતે આ શહેરીના શહેરની મધ્યમાં આવેલા, બહારથી રંગરોગાનથી શોભી રહેલા, “શહેરી હિતૈષી” ના પોતાનાજ ગંજવર માળામાં કુટુંબ સહિત આવી પહોંચે છે. જે શ્રીમંત શહેરીએ આ “એકલા પડી ગયેલા” આમિકને તેના “કુઆમવાસ” માંથી બહાર કાઢ્યો, તેની સાથે વાતચીત કરવાનો અને શહેરીપણાના આનંદો લૂટવાનો પ્રસંગ આ બિચારાને ફરીથી નજ મળ્યો ! પરંતુ એક જાહેર સભામાં “શહેરીઓની ફરજ” ઉપર ભાષણ આપતાં એ શહેરી સંજ્ઞાનનાં દર્શન ચર્ચા કરાં. આ ભાષણથી આમિકના મંદ થયેલા ઉત્સાહને ફરીથી પ્રુષ્ટિ મળી, અને તેની લગભગ ખાત્રી થઇ કે તે એક બહુજ—“સુધરેલા” સમાજની મધ્યમાં, હમેશાં “આગળ વધતા” શહેરના વાતાવરણમાં, અને આશાઓના એક સુવર્ણમય દેશમાં વસવાને ભાગ્યશાળી થયો છે.

હવે જે આર્થિક સરસાસરસી અને યુદ્ધ ઉપર આખા દેશની ઇન્નતિનો આધાર હોવાનું “ શહેરી ” એ આમિકની કુલવાડીમાં બાપણ આપ્યું હતું, તે યુદ્ધને પરિણામે નવા જમાનાથી અનુસરે આર્થિક પોતાના ધરનું ભાડું ચૂકવવાને અસમર્થ થયો. નામરિક ન્યાયને આહવારા શહેરીએ તુરતજ આમિકને એક વિશાળ કોર્ટમાં ઉભો રખાવ્યો, અને સુધરેલા સમાજના સુંદર ન્યાયનો અપૂર્વ અનુભવ કરાવ્યો. તેજ દિવસે ગુન્હેગારોના હક્કો સંભાળવાની ખાતર અદાલતો અને કેદખાનાંઓમાં કેટલોક આવશ્યક સુધારો કરવા સંબંધી, અને ગામડાંઓને સુધરેલી અદાલતોના આશીર્વાદ આપવાની ફરજ સંબંધી, શહેરી સજ્જને એક ફાંકડું જાહેર ભાષણ આપ્યું.

થોડા સમય પછી ઉદાર દીલના શહેરીએ આમિકની સ્થિતિથી પ્રવિત થઈને તેનો એક સરસ અનાયાશ્રમમાં સમાસ કરાવી દીધો. આ પ્રસંગે આમિક સાથે થયે દિવસે વાતચીત કરવાની શહેરીએ કૃપા કરી. તેણે જણાવ્યું કે જે કે સુધરેલા સમાજમાં આર્થિક યુદ્ધના કૂર, “ અનિવાર્ય,” “ નિયમ ” ને લીધે “ આળસુ ” અને “ મૂર્ખ ” માણસો ધનહીન થઈ જાય છે, તોપણ તેવા ગરીબોના “ હિત ” ની ખાતર, અને નહિ કે શ્રીમતોને રહેવાની ખાતર, અનાયાશ્રમો જેવાં વિશાળ સ્થાનો પૂરાં પાડવાની ઉદારતા ખતાવવામાં શ્રીમંત શહેરીઓ પાછી પાની ભરતા નથી. “ શહેરી સાહેબ ” નાં પોતાનાં આળસ અને અજ્ઞાન સંબંધી કાંઈએ ઇશારો કર્યો, ત્યારે શહેરમાં સર્વના હક્ક સરખા હોવાથી શહેરી મ્હોડેથી કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. પરંતુ એવી “ છૂટ લેનાર ”ને “ માત્ર ” દષ્ટિપાતથીજ ચૂપ રાખ્યો અને સમજાવ્યું કે એ સાહેબના વડવાઓએ ધન મેળવ્યું છે “ તેથી ” તે ઉદ્યમ અને પ્રમાણિકતાથીજ મેળવેલું હોવું જોઈએ, અને પોતે એ ધનના વારસ થયા છે “ તેથી ” ગરીબોના કરતાં વધારે તનતોડ અને સખ્ત ઉદ્યોગ તેમજ સત્યપરાયણતા વિના તે સંભવેજ કેમ ?

હવે, “ શહેરી ” એ ગ્રામિકના વતનને ઉદ્ગ્રસ્તવનમાં ફેરવી દીધું છે. ખેતરમાંથી હળ, કાસ, ઝુંપડું, બળદ, આદિ “ હમ્મગ ” ક્ષત્રીનાં ખવામાં આવેલાં છે, અને તેની જગાએ શહેરી સાહેબનો બંગલો, ગાડીધોડાઓ, અને ગાડીધોડાઓ તથા મજૂરોને સંગ્રહવાને તબેલાઓ અને ચાલીઓ, તેમજ નવી પદ્ધતિ પ્રમાણેનાં કારખાનાંઓનો વાસ થયો છે. બીજી બાજુથી બિચારો ગ્રામિક અનાથાશ્રમમાં પડ્યો પડ્યો હજી પોતાના શાંત ઝુંપડાનાં અને મનોહર ફલવાડીનાં જૂનાં પજી મધુર સ્વપ્નાંઓ છોડી શકતો નથી.

ભોળા ગ્રામિકને જોઈતું હતું સાદું સુખી ગૃહજીવન, અને તેને આપવામાં આવ્યું તે કરતાં અતિશય વધારે ! તેના ઉપર સુધરેલા જમાનાના અને શહેરી જીવનના એટલા બધા આશીર્વાદો વરસાવવામાં આવ્યા કે તેમાંથી શું લેવું અને શું ન લેવું તેના વિચારમાંજ તે સુંઝાઈ ગયો. એ આશીર્વાદોની પરંપરા કેટલી બધી ગુચ્ચલુભરેલી હોવી જોઈએ તે નીચેની નહાની સરખી ટીપ ઉપરથીજ વાચક સમજી શકશે.

પ્રથમ તો ઑફિસરો અને શ્રીમંતોના બંગલાઓ પાસે સ્વચ્છ વિશાળ રસ્તાઓ અને મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગનાં “ રહેઠાણ ” પાસે સડેલી સાંકડી ગલીઓ વાળું મહોટું શહેર; શહેરમાં બહારથી રંગરોગાન અને ઝરૂખાથી અને અંદર અંધકાર તથા ગદગદીથી શોભતા માળાઓ. ‘ માળાઓ ’માં મોટાં ભાડાંવાળી અને લગભગ આડં શીટ જમાવાળી, “ દીવાનખાનાં ” ના સુંદર નામથી ઓળખાતી પરંતુ કારગૃહનો સાક્ષાત્કાર કરાવતી ઓરડીઓ; બીજી તરફથી બાયલાને પજી શરત્વ ચડાવે તેવું આર્થિક યુદ્ધ; ધરની બીતરની આફતોથી કંટાળેલાને “ ન્યાય ” નો દિલાસો આપનાર અને ધરની બહારનાં સુખથી કંટાળેલાને નવું ચેતન આપનાર ન્યાયની અદાલતો; ગરીબોને માટે એમના ધર કરતાં પજી વધારે સુધડ, અને વિદ્વાન શ્રીમંતોના

ભાષણના વિષય માટે ખીજ સર્વ વિષયો કરતાં વધારે અનુકૂળ, કેદ-ખાનાંઓ; ભિક્ષાવૃત્તિ યંધ કરી મનુષ્યનું મયુષ્યત્વ જળવી રાખવા અર્થે અને પોતે સમાજને માટે “કંઈક” પણ કરે છે એમ ધનિકાના મનના સમાધાન અર્થે ધમધોકાર ચાલતાં અનાથાશ્રમો; વળી, વાંચતાં આવડે છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને જાહેર છાપાંઓ; ખીસામાં પૈસા છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને વિજ્ઞાનિક દ્રામ આદિ વાહનો; પહેરવાને વસ્ત્ર છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને માનપાનના મેળા-વડાઓ; આપદાદાનો વારસો છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને મ્યુની-સીપાલીટીનાં ઇલેક્શનો; કીર્તિ કમાવાનો અભિલાષ છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને સુધારક સમાજો; કુટુંબજળથી કંટાળેલા છો કે નહિ તેની કસોટી કરવાને કવિતાઓ અને નવલકથાઓ; ગૃહજીવનના, કુદ-રતના, કે સંસારના ખીજ આનંદો ઉપભોગવાની ઉપાધિમાંથી મુક્ત છો કે નહિ તેની કસોટી કરવાને નાટકશાળાઓ અને સીનેમેટાગ્રાફો; આ ઉપરાંત, બહુ લોકોમાં થોડું થોડું પાથરી દેવા કરતાં થોડા સ્થાનમાં સામટું ધન રાખી “દેશની આબાદી” કેમ કરવી તેની સમ-જ પાડવાને કારખાનાંઓ, ખંગલાઓ, કામદારોની ચાલીઓ, અને અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પુસ્તકો, જાહેર છાપાંઓ તેમજ ઔદ્યોગિક કૌન્સિલ-સેા; પુરૂષોની પાયમાલી થતી હોય ત્યારે સ્ત્રીઓના હક્ક પ્રકાશમાં લાવી સમય સાચવી લેતાં શિખવવાને “સ્ત્રી હક્ક,” “ સંસારમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ” વિગેરે વિષયો ઉપર આચારમાં મૂકી ન શકાય તેવીજ ઉપરજીણી ચર્ચાઓ; એટલુંજ નહિ પણ ખેડૂતોને “ઇશ્વરેચ્છા બળ-વાન છે ” નો દિક્ષાસો દેવાને અને મજૂરવર્ગનું “ બહાલા શહેરીઓ ” તરીકે માન સાચવવાને “ દુષ્કાળ નિવારણ ફંડો ” અને “ કામદાર મંડળો; ” છેવટે, જીવન યાત્રામાં કાંઈ પણ સંકટ આવે તો મનનું સમાધાન કરવાને માટે “ કેળવણીની ખામી ” ઉપર જાહેર ભાષણો, અને “ કેળવણીની ખામી ” માટે “ ધનની ખામી ” જવાબદાર છે એમ ખાનગી વાર્તાલાપો, અને “ ધનની ખામી ” “ કેળવણીની ખામી ” ને લીધે છે એવાં અમેઘ દલીલચક્રો.

આ પ્રમાણે શહેરી જીવનના અસંખ્ય આશીર્વાદોની વૃષ્ટિથી સરલ હૃદયનો આમિક ગભરાઈ જાય, અને આટલું બધું લેવા જતાં પોતાનું જે હતું તે ખોઈ ખેસે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

આમિક બિચારો લેવા ગયો શહેરીપણું, અને ખોઈ ખેડો પોતાનું ઝુંપડું—સ્વર્ગની આશામાં તેણે પૃથ્વીનો ત્યાગ કર્યો ! આ અનર્થનું મૂલ કારણ એટલુંજ કે આમિક સમયની પ્રગતિ સાથે પોતાની “પ્રગતિ” કરી ન શક્યો. જે શહેરીઓની માફક પ્રથમથીજ “અપટુ ડેઇટ” રહ્યો હતો તે શહેરીપણું અનુભવવાનો આ અભખરો તેને કદાપિ ન થાત. શહેરીઓમાં જે જાદુ જણાય છે તે તેઓની “પ્રગતિ કલા” છે. નવીનતા એ શહેરીઓનો ખોરાક છે—એ એમની મોજ-શોખ છે—એ એમનું જીવન છે. શહેરીઓ બિચારા “ભૂત” અને વર્તમાનથી એટલાબધા કંટાળી ગયા હોય છે કે માત્ર ભવિષ્યમાંજ તેઓને ખરો દિલાસો રહે છે. “સુધારા વધારા” વાળું “ઝળકતું” ભવિષ્ય રચવું એ એમનો જીવન-વ્યાપાર છે. ભવિષ્યની કલ્પનાથીજ તે વર્તમાનનાં અસંખ્ય સંકટો સહન કરી શકે છે; ભવિષ્યના જીવનની શોધમાં તે વર્તમાન જીવન જીવતાં ભૂલી જાય તો તેની તેને જરા પણ દરકાર નથી ! આ “કલા” માં ત્યાં સુધી આમિક પ્રવીણ નહિ થાય ત્યાં સુધી તે પોતાની “કુલવાડી”માં ટકી શકવાનો નથી, અને ત્યાં સુધી “શહેરી”ને “આમિક”ની કુલવાડીમાં પ્રવેશતાં અને પોતાને શહેરીના “માળા”માં પ્રવેશતાં અટકાવી શકનાર નથી ! તેટલાં માટે આમિકોએ પોતાના ઉપયોગની ખાતર નહિ તો છેવટે શહેરી પ્રજાના લાલની ખાતર હમેશાં સુધરેલા, નવીન, આશાપૂર્ણ, અને ઝળહળતા ભવિષ્યનું સ્વયં કરનારા વિચારો પ્રકાશમાં લાવવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. તેઓએ શહેરીઓને નવીન રીતે આશ્વાસન આપતાં શિષ્યવું જોઈએ. દૃષ્ટાંત તરીકે, અંધારી, લાંબી સીડીઓ ચઢવાની મહેનતને “પ્રયત્ન”, “કસરત”, “ઉદ્યમ” વિગેરે સભ્ય નામો આપવાં જોઈએ; જે શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી હોય તો પછી દુર્ગંધ

આસ્તી ગદીઓ અને મોરીઓથી દિલગીર થવાનું કારણ નથી એમ “નાગરિકો”ને હિંમત આપવી જોઈએ; જે ફ્રાન્સ ફ્રાન્સર એક ૧૦ શ્રીટની ઓરડીને શોભાવી રહ્યું હોય તો પછી રાત્રિએ એજ ઓરડીમાં ૧૦ માણસોને ઘસઘસાટ નિદ્રા આવવીજ જોઈએ, અને ઘસ ઘસાટ નિદ્રા આવતી હોય તો પછી ઓરડીમાં અજવાળું કે શુદ્ધ હવા આવી શકે છે કે નહિ તે પ્રશ્ન તદ્દન ગણ્ય છે એવો સહીસલામત સિદ્ધાંત શહેરીઓના મગજ ઉપર ઠસાવવો જોઈએ; જે શહેરીઓની સ્ત્રીઓ જાહેર સભામાં અને નાટકશાળાઓમાં સુંદર વસ્ત્રો પહેરી આવતી હોય તો પછી તેઓએ ધારણ કરેલા ફિક્કા, નિસ્તેજ પહેરાઓથી શરમાવાને કારણ નથી, અને જે તેઓ કવિતાઓ લખી શકતી હોય તો પછી તેઓને લાગુ પડેલા હિસ્ટીરિયાથી ગભરાવાનું નથી એમ સ્વીકારવું “રક્ષણ” કરનારા શહેરીઓને સમજ પાડવી જોઈએ. સંક્ષેપમાં આમિકોએ પોતાનું આમિકપણ જાળવવું હોય તો આવો માનસિક વિહાર શહેરીઓને પૂરો પાડ્યે જવો જોઈએ, કે જેથી “સુખી” શહેરીઓને “દુઃખી” આમિકો ઉપર દયા કે અદે-આર્ધ આવે નહિ.

અહા ! સમયની બલિહારી છે ! જૂના વખતના ભટકતા મનુષ્યને નહોતું સંભાળવાનું પોતાનું ઘર કે ગામડું કે શહેર. ત્યાર પછીના યુગમાં પોતપોતાના ગૃહનું રક્ષણ કરવું એટલીજ ઉપાધિ આનવીને વળગી હતી. હવે આ જમાનામાં શહેરીને પોતાનું શહેર અને આમિકને પોતાનું આમ જાળવી રાખવાને કેટલાં વલખાં મારવાં પડે છે ! સૃષ્ટિના આરંભકાલથીજ મનુષ્ય કંઈક અમમ્ય વસ્તુની શોધમાં હોય એમ જણાય છે. તે અમમ્ય વસ્તુ પોતાને અને પોતાનાં વહાલાંઓને અર્થે કાંઈ શાંત, સુખદ નિવાસસ્થાન હોય એમ એની પૂર્વ કાલની પ્રવૃત્તિ કહે છે. પૂર્વકાલમાં પોતે તે નિવાસસ્થાનનું ઠેકાણું અજાણ્ય હોવા છતાં માર્ગ બૂલી ગયો હતો. તેથી ખરો માર્ગ શોધવાની ચિંતાજ અત્યાર સુધી તેને શિર હતી, પરંતુ આ નવીન યુગ-

માં તેના કરતાં પણ ભયંકર ચિંતા તેના ઉપર આવી પડી છે. આટલો સમય તો માત્ર માર્ગજ તે જૂલી ગયો હતો, હવે તો ક્યાં જવાનું છે તેનું શિરનામું પણ તેણે ખોમું છે! શહેરી પોતાના શહેરનું શિરનામું હોવું જોઈએ એમ મુસાફરને નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે. મુસાફર શંકાની નજરે શહેરની તરફ જુએ છે, તો પણ શહેરીની કટાક્ષમાં તણાતો તે શહેર તરફ પગલાં ભરે છે, અને ત્યાંના જાદુઈ વાતાવરણમાં “શહેરી” બની રહે છે. “શહેરી” થયા પછીજ તેને જ્ઞાન થાય છે કે તેતો “ગૃહવિનાનો શહેરી” થયો છે, અને પોતાને જે શિરનામું જોઈતું હતું તે કંઈક જુદુંજ હતું એમ જોડા નિઃસ્વાસ મૂકે છે! અજ્ઞાનના અંધકારમાં, તદ્દન અપરિચિત મોહ-જાળમાં, લાગણીશીલ વાતાવરણમાં, અને સ્વાર્થની લૂટાલૂટમાં ફસાયેલા, પોતાને ક્યાં જવાનું છે તેનું શિરનામું તેમજ માર્ગ જૂલી ગયેલા, ગૃહવિનાના મુસાફર “શહેરી”ના હૃદયમાં કેટલી બધી ગમગીની છવાઈ રહી હશે તેનો ખ્યાલ અનુભવીએનેજ આવી શકશે.

“સાંજ વર્તમાન” પત્રેલી અંક. તા. ૧૨ સપ્ટેમ્બર. ૧૯૧૩.)



(૪)

સાર્વજનિક આરોગ્ય અને ઉદ્યાનનગરો.

આ નવા જમાનાની સગવડો અને અનુકૂળતાઓ, ખૂબીઓ અને મઝાઓ, ગમે તેટલી હશે, પરંતુ તેમાં જે એક મોટી ખામી છે તે બધી સગવડો અને મઝાઓને ભૂલાવી દે તેવી છે. તે ખામી એકદેશીયતા અથવા પક્ષાઘાત છે; આ પક્ષાઘાતથી આખા જનસમાજને દેટલી હાનિ પહોંચી છે અને પહોંચશે તેનો અડસટો કાઢવો મુશ્કેલ છે; તથાપિ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આ નવીન યુગના જે અનેક લાભો ગણાવવામાં આવે છે તેની કિંમત આ હાનિને લીધે અત્યંત ઓછી થઈ જાય છે. આ પક્ષાઘાત માત્ર શારીરિક કે માનસિક નથી, પરંતુ આખા જીવનને લગતો છે. એ પક્ષાઘાતને લીધે મજૂરને મજૂરીમાં રસ રહ્યો નથી, કલાકારને કલામાં રસ નથી, વિદ્વાનોને વિદ્યામાં રસ નથી, અને શહેરીને શહેરીપણામાં રસ નથી. એ પક્ષાઘાતને લીધે યંત્રો અને કલા વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થઈ છે, ઉપયોગિતા સૌંદર્યથી છૂટી પડી છે, સૌંદર્યનો સ્વચ્છતાથી વિયોગ થયો છે, કુદરત અને ઔષધિ વચ્ચે વિરોધ થયો છે, અને તન, મન, ધન અને જીવનની એકતાનો લોપ થયો છે. એ પક્ષાઘાતને લીધે જ અર્થશાસ્ત્રનો નીતિશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ ભૂલી જવાયો છે, વ્યક્તિ અને સમગ્રિ ઉભયનાં સુખ તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે, સુખ અને સુખનાં સાધનો વચ્ચે ગોટાળો થયો છે, અને જીવન કરતાં ઉપાર્જન પાછળ વધારે વલખાં મરાયાં છે.

આપણાં હાલનાં શહેરોની નિરાશાજનક અને લયંકર બાંધણી પણ આ પક્ષાઘાતને આભારી છે એમ આ લેખકનો નમ્ર અભિપ્રાય છે. મીલોની ઉપયોગિતા તરફ આપણું એટલું બધું ધ્યાન ખેંચાયલું

રહ્યું છે, કે તે મીલેને જીવતી રાખનારાં મજૂરોનાં ઝુંપડાંઓ તરફ ધ્યાન આપવાનો આપણને અવકાશ રહ્યો નથી. શ્રીમતીના ખંગલાઓ પાછળ આપણે એટલાં બધાં ધન, ધાન્ય અને ધરા વાપરી નાખ્યાં છે કે ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના અસંખ્ય લોકો માટે એમાંનું કશું બાકી રહ્યું નથી. ભાડાં મેળવવાની ઘેલછાથી આપણે એટલા બધા ઉન્મત્ત થઈ ગયા છીએ કે ભાડાં આપનારાંઓ આપણી ચાલીઓમાં જીવતા છે કે નહિ તેની પૂછપરછ કરવા જેટલી શાંતિ આપણને રહી નથી.

આ ખેદજનક સ્થિતિ આપણે ત્યાંજ છે અને પશ્ચિમના દેશોમાં નથી એમ નથી. ખરી રીતે શહેરોની આ નવીન બાંધણી, આ ગંદી ખોલીઓ, આ કંગાલ ઝુંપડાંઓ વસાવવાની કલા પશ્ચિમના મહેરબાનોએ જ આપણને શીખવી છે. પરંતુ હવે તેઓએ પોતાનાં પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની શરૂઆત કરી દીધી છે, અને તેટલે અંશે તેઓને અભિનંદન ઘટે છે, જેઓએ આપણને મિલોનાં ભૂંગળાં અને ગંદાં શહેરો બાંધતાં શિખવ્યાં છે તેઓ હવે આપણને (Garden Cities) ઉદ્યાન જેવાં શહેરો બાંધતાં શિખવે છે. જેઓનું અનુકરણ કરીને આપણે જંગલી છાડવાઓની પેઠે આપણાં મકાનોને કાઢી પથ્થુ કલાકે નિયમવિના આપોઆપ ઉભાં થવા દેતા હતા, તેઓનું અનુકરણ હવે બ્યવસ્થાપૂર્વક, કલાપૂર્વક, નિયમપૂર્વક શહેરો અને ગામો સર્જવામાં આપણે કરવાનું છે. અહિં એક સૂચના કરવી જોઈએ કે શહેરોની આ બ્યવસ્થિત રચનાથી પ્રાચીન હિંદુ જરા પણ અજાત નહોતું, એટલુંજ નહિ. પરંતુ જે કાંઈ પણ દેશમાં અતિ શાસ્ત્રીય શિલ્પકલા પૂર્ણતાએ પહોંચી હોય તો તે આ દેશમાં હતી. આ સંબંધમાં ઈંગ્લેન્ડના તેમજ હિન્દના મહાન શિલ્પકાર મિ. હવેલ ખાસ અજાણું પાડે છે, અને એ વાતને ડૉક્ટર કુમ્મરસ્વામી સંપૂર્ણ અનુમોદન આપે છે. પરંતુ, જે કે આપણે ત્યાં શહેરો રચવાનું સાત્ત્વ અને મકાન બાંધવાની કલા પ્રાચીન સમયમાં સર્વોત્તમ હતી, તો

પણુ શાહ્યાશ છે સમયને અને પશ્ચિમને કે તે ઉભયે આપણને તે ભૂલાવી દેવામાં બને તેટલી નેગવાઈ કરી આપી છે ! તેથી હવે આપણી પ્રાચીન મહત્તા વાગોળવાને બદલે હાલ પશ્ચિમમાં આ સંબંધમાં શું થાય છે તે અવલોકી, આપણી જરૂરિયાતો અને સગવડો સમજી, તથા આપણી પ્રાચીન કલાનો તે સાથે યથાર્થ સંયોગ કરી, હાલના અનિષ્ટ સ્થિતિમાંથી ત્વરિત મુક્ત થવું એ જ કર્તવ્ય છે.

હવે, શહેરો અને ગામડાંઓ કંદરૂપાં, ગંદાં, કલા વિનાનાં અને અનેક અગવડોવાળાં થતાં અટકાવવાં હોય તો તેનો એક જ માર્ગ છે, અને તે એ કે શાસ્ત્રીય રીતે, કલા, સૌંદર્ય અને સાર્વજનિક સગવડની દૃષ્ટિથી તે બંધાવાં જોઈએ. આપણે ત્યાં ગંદકી, ખેડોળપણું, અંધકાર, અને ખુલ્લી હવાની ખામી છે એટલું કહેવું બસ નથી, પરંતુ એ બધી અડચણો દૂર કરવાને આપણે જલદીથી પગલાં ભરવાં જોઈએ. મેડિકલ ઓફિસરો, હેલ્થ ઓફિસરો કે સેનિટરી ઇન્સ્પેક્ટરો લાંબા લાંબા રીપોર્ટો કરે તે બસ નથી, પરંતુ તે રીપોર્ટોનો અમલ કરવાની સાથે આ અનિષ્ટ સ્થિતિનાં મૂળગામી કારણો અદ્યક્ષ થાય એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. અંધારી ખેલીઓ અને ચાલીઓ, ગંદાં કંઠાળ છુપડાંઓ, અને દુર્ગંધ મારતી સડેલી ગદ્દીઓ અને મોરીઓ માટે દવાનાં લોશનો, ઉંદરિયાં અને “ શીનાઈલ ” ની ઝોળીઓ ખરૂં ઔષધ નથી, પરંતુ તે સર્વનો નાશ કરી તેને બદલે વ્યવસ્થાપૂર્વક દરેક શહેરી અને ગામડિયા માટે મુઘડ, સ્વચ્છ, સુંદર, સગવડ ભરેલાં, રહેવા લાયક ઘરો તૈયાર કરવાં એ જ ખરો માર્ગ છે. ધૂમાડા, ધૂળ, ગંદકી, દર્દ અને ગરીબીથી ખદખદતાં શહેરો અને ગામડાંઓમાંથી બચવાને માટે મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કમીશનરો, બાપણો અને છાપાંઓ બસ નથી, પરંતુ તે ઉપરાંત ઉત્તમ શિલ્પીઓની મદદથી દરેક નાગરિકની જરૂરિયાતોનો ઊંડો વિચાર કરી નંદનવન જેવાં નગરો વસાવવાની જરૂર છે.

પશ્ચિમના ફેટલાક શાણુ લોકો આ વાત સમજવા મંડ્યા છે, અને આ દિશામાં તેઓએ શરૂઆત પણ કરી દીધી છે. Garden City-ઉદ્યાન જેવાં શહેરો બાંધવાની નવીન અને અતિરુત્તમ પ્રવૃત્તિ તેઓએ ઉપાડી લીધી છે. ઇંગ્લંડમાં “લેચવર્થ” અને લંડન કાઉન્સિલ ગોલ્ડર્સ ઓનનું “ ગાર્ડન સિટિ ” “ ઉદ્યાન-શહેરો ” માં પ્રાદર્શરૂપ છે. આપણે ત્યાં મદ્રાસ અને બેંગલોરમાં પણ આવી શરૂઆત થઈ ચૂકી છે તે ખાતે ત્યાંના લોકોને ધન્યવાદ ધટે છે. મુંબાઈમાં “ ટાઉન-પ્લેનિંગ એક્ટ ” (શહેરો બાંધવા સંબંધીના કાયદા) થી મહિષ્યમાં આપણાં શહેરોની બાંધણી ઉપર ધણી ગંભીર અસર થશે તે નિઃશંક છે, પરંતુ હજી આપણે ત્યાં ઉદ્યાન-નગરો ક્યારે બાંધાશે તે કદાપિ શકાતું નથી. તથાપિ “ પેસ્ટર ઇન્સ્ટિટ્યુટ ” રસી મૂકવાનાં ખાતાંઓ, શીતળા કઢાવવાનાં ખાતાંઓ, તેમજ મનુષ્યના શરીરમાં બળીભૂતીને ઝેર દાખલ કરવા માટેની અનેક સર્વિસ છતાં કુદરતની વેરોધી સંસ્થાઓની ઉપાધિમાંથી આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને કોર્પોરેશન મુક્ત થાય તે પહેલાં આ ઉદ્યાન-નગરોનાં દર્શન થવાનાં થી તે ચોક્કસ છે.

આપણે ત્યાં વેપાર રોજગાર, ઉદ્યોગ અને કારખાનાંઓ દિવસે દિવસે વધતાં જશે એ સંબંધી એ મત છે જ નહિ. આથી મોટી વસ્તીવાળાં શહેરો, એટલું જ નહિ પરંતુ હાલ આપણે જે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરીએ છીએ તે પ્રમાણે ગીચ વસ્તીથી ખીઓખીય ભરેલાં શહેરો હિભાં થવાનાં. આવાં શહેરોથી લોકોને ફેટલી હાલિ થશે તે પશ્ચિમના તેમ જ આપણા પોતાના તાજા અનુભવથી આપણે સમજવું મેળવ્યું છે. કારખાનાંઓ ઉપર અનેક મજૂરોની આજીવિકા છે. પરંતુ કારખાનાંઓમાંથી બને તેટલો કસ કાઢી લેવાની ખાતર અને મજૂરો સાથે બને તેટલું કામ કરાવવાની ખાતર તેઓ શહેરથી દૂર વસે તે ઈ દિવસ કારખાનાંવાળાઓ થવા દેનાર નથી. વળી, લંડન જેવા શહેરનાં પરાંઓ અને શહેર વચ્ચે રેલવે, ટ્રામ આદિનો એટલો બધો

સગવડભરેલો વ્યવહાર છે કે પરાંઓમાં રહેનાર મજૂરો થોડી મિનિટ-માં શહેરમાં દાખલ થઈ જાય છે. ત્યારે મુંબઈ જેવા શહેરનો રેલ્વે-વ્યવહાર એટલો બધો ધીમો છે કે કલાકોના કલાકો સુધી મુસાફરનો પતો ખાય તેમ નથી. આવી સ્થિતિમાં કામ કરનારા મજૂરો, કલાકો, અને બીજાં ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગનાં માણસોનો શહેરની મધ્યમાં જમાવ થાય જ, અને પછી જો શહેરની બાંધણી તરફ યોગ્ય ધ્યાન અપાયું ન હોય તો આપણી હાલની દુર્દશા ઉભી થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

આપણે ત્યાં શહેરોની બાંધણીમાં મોટામાં મોટી ખામી એ છે કે આખા સમાજની સગવડ જોવાને બદલે દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની સગવડ અને અનુકૂલતાની દરકાર કરે છે, અને દરેક વ્યક્તિને પોતાનું ઘર તો હેતું નથી, એટલે ઉપર જણાવેલી દરેક વ્યક્તિ એટલે મકાન બંધાવી શકે એવી વ્યક્તિ જ સમજવાની છે. આને પરિણામે રહેવાનાં મકાનો માત્ર મકાનના માલિકના સ્વાર્થની દૃષ્ટિથી બંધાય છે, અને નહિ કે તેમાં રહેનાર ભાડુતના સુખની દૃષ્ટિથી. ઉપરાંત, નિશાળો, કારખાનાંઓ, આફિસો, દુકાનો, હોટેલો, નાટકશાળાઓ, આદિ અનેક જાહેર મકાનોમાં કામ કરનારાં અને તેનો ઉપયોગ કરનારાં માણસોની તંદુરસ્તી અને સગવડતા માટે માગણી કરવાનો પ્રયત્નને હક્ક જ ન હોય એ પ્રમાણે તેના માલિકો પોતાની માલિકીનો દાવો કરે છે. તેથી ઘરની બહાર જ્યાં અર્ધો સમય ગાળવાનો છે તેમાં એ સમય ગાળનારની અનુકૂલતા જાળવવાની ફરજ પણ કબૂલ કરવામાં આવતી નથી.

આ સર્વ ગેરવ્યવસ્થા અને પાપમાલી દૂર કરવાને ઉદ્ધાન-નગરોની અભિવર્થ જરૂર છે. ઉદ્ધાન-નગરોમાં માત્ર મકાનના માલિકોની સગવડ નથી જાળવાતી, પરંતુ તેમાં રહેનારની પણ; એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાં રહેનાર તેનો માલિક જ બની જાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. નક્કાનાં, સુંદર, સુધડ ઘરો ઉદ્ધાન-નગરોમાં માત્ર શ્રીમતીને જ શક્ય નથી, પરંતુ ગરીબમાં ગરીબ મજૂર અને ખેડૂત પણ તેનો

ઉપભોગ લઈ શકે છે. ઉદ્યાન-નગરોમાં માત્ર રહેઠાણોની જ માવજત નથી, પરંતુ ખગીયાઓ, નહાવાના કુંડો, લાયબેરીઓ, કસરતશાળાઓ, નાટકશાળાઓ, દેવાલયો, પ્રદર્શનો, શાળાઓ, કારખાનાંઓ, દુકાનાં દરેક દરેક જાહેર અને ખાનગી સ્થાનમાં ઉભસ, શુદ્ધ હવા, સગવડતા, સ્વચ્છતા, સૌંદર્ય અને મોક્ષાસ છે.

ઉદ્યાન-નગર ખાંધવામાં પ્રથમ ધ્યાન ખુલ્લી હવા તરફ અપાય છે. મોટા અંગનાઓ જેઓની પાસે ન હોય તેઓ પણ પોતાના નહાના ધરમાં પૂરતી ખુલ્લી હવાનો લાભ લઈ શકે તે અનિવાર્ય સગવડ દરેક શહેરીને મળવી જ જોઈએ. તેથી અડોઅડ ધરો ખાંધવાની કાયદાથી મનાઈ કરવામાં આવે છે, અને ધરોની વચ્ચે હવાની આવજ થઈ શકે તેટલી જગા મૂકવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે મકાનના દરેક ઓરડામાં ખારીઓ અને તે પૂરતી ખારીઓ ફરજિયાત મૂકાવવામાં આવે છે. હવાની આ છૂટ માત્ર રહેવાનાં જ મકાનોમાં નહિ, પરંતુ શાળાઓ, કારખાનાંઓ, વિગેરે જાહેર મકાનોમાં પણ હોવી જ જોઈએ એવો નિયમ સ્વીકારાયો છે.

પરંતુ મકાનમાં ખારી ખારણું તદ્દન ખુલ્લી હવા માટે બસ નથી. આસપાસની હવા ગંદી અને ઉચ્છિષ્ટ હોય તો ખારી ખારણું શા કામનાં ? તેથી અમુક જમીન ઉપર અમુક સંખ્યાનાં જ ધરો ખંધાવી શકાય એવો કાયદો રાખવો જોઈએ. ઉદ્યાન-નગરોમાં એક એક જમીન ઉપર વધારેમાં વધારે ૧૨ મકાનો ખાંધવા દેવામાં આવે છે, ત્યારે ઇંગ્લાંડ જેવા આગળ વધેલા દેશના કાયદા પ્રમાણે પણ એક એક ઉપર ૫૬ મકાનો ખાંધવાની છૂટ છે ! તો પછી હિંદુસ્થાનમાં તો પૂછવું જ શું ?

ઉદ્યાન-નગરમાં નહાની નહાની અંધારી, સડેલી ગલ્લીઓને સ્થાન જ નથી. તેમજ ત્યાં કિમતી પત્થરખંધીવાળા, અતિ વિશાળ, આદર્શાદી દેખાવના મોટા રસ્તાઓ અને એકા પાછળ લખલૂટ ખર્ચ

કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ સગવડ ભરેલા, ઉપયોગી, સ્વચ્છ અને સુંદર રસ્તાઓ બાંધવામાં આવે છે. રસ્તાઓની વચમાં મકાનોને ઊભાં કરવા દેવામાં આવતાં નથી, અને રસ્તાઓના ઓચિંતિ ખૂણા વાળવામાં આવતા નથી. પરંતુ રસ્તાઓ સીધા અથવા થોડા થોડા વાંક વળતા હોય છે. મકાનોને વધારેમાં વધારે ત્રણ માળથી વધારે હોવા ન જ જોઈએ, એટલે હવાની આવજા ધણી સારી રહી શકે છે. રસ્તાઓ અને મકાનો માત્ર હવાની છૂટની દૃષ્ટિથી જ રચવામાં નથી આવતાં, પરંતુ કલા અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિ પણ રાખવામાં આવે છે. તેથી રસ્તાઓ ઉપર વૃક્ષો, ઠેક ઠેકાણે બગીચાઓ, ફુવારાઓ, લીલાં મેદાનો, આદિની એવી હૃદયહારક રચના હોય છે કે તેના સૌંદર્યમાં ઘડીભર તેની સગવડ અને ઉપયોગિતા ખૂલી જવાય.

ઉદ્યાન—નગરમાં મજૂરોને શહેરથી ગાઉના ગાઉ દૂર રહેવું પડતું જ નથી. કારખાનાંઓ, નિશાળો, મંદિરો, લાઇબ્રેરીઓ, પોસ્ટ અને તાર ઓફિસો, કસરતશાળાઓ, અને રહેવાનાં મકાનો એટલાં બધાં એક બીજાની પાસે હોય છે કે હાલ આપણા શહેરોમાં દ્રામ, રેલવે આદિની મુસાફરીમાં જે સમય કામદાર વર્ગ તેમજ બીજા લોકો ગાળે છે તે બધો સમય ઉદ્યાન—નગરમાં ખુલ્લી હવા ખાવામાં તેમજ બીજા ઉપયોગી અને આનંદદાયક પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળી શકાય છે.

ઉદ્યાન—નગરમાં બગીચાઓ અને હરવા ફરવાનાં બીજાં સ્થાનોની ખાસ સગવડ કરવામાં આવે છે, અને તે એટલા મોટા પ્રમાણમાં કે આપણી મુંબાઈની ચોપાટી ઉપર ખીચોખીચ લોકોની ભીડ જોવામાં આવે છે તેવો પ્રસંગ ત્યાં આવતો નથી, પરંતુ બાળકોને નાચવા ફૂલવાને તેમ જ મોટાંઓને આનંદથી હરવા ફરવાની પૂરતી છૂટ રહે છે. એ ઉપરાંત, દરેક ખાનગી મકાનમાં પણ નહાના સુંદર બગીચાની સગવડ કરી દેવામાં આવે છે; કારણ કે ત્યાં મુંબાઈની માફક માળ ઉપર માળ અને મકાન ઉપર મકાન આંબ મીચીને ખડકી દેવામાં આવતાં નથી.

તેવી જ રીતે ઉદ્યાન-નગરમાં સૂર્યના પ્રકાશ માટે પૂરતી ખુદ્દી જગા હોય છે. દિવસે પથ્થુ દીવા કરવાની જરૂર તો આપણાં મકાનોમાં જ હોઈ શકે, ઉદ્યાન-નગરમાં નહિ. વીજળિક બત્તી કરતાં ઉદ્યાન-નગરમાં સૂર્યની બત્તીની કિંમત વધારે અંકાય છે, ત્યાં ચરમાંની દુકાનો કરતાં પૂરતા પ્રકાશવાળાં મકાનો વધારે જરૂરનાં ગણાય છે.

સ્વચ્છતા અંબધી તો ઉદ્યાન-નગરમાં પૂછવાનું જ શું? સ્વચ્છતાની ખાતર તો ઉદ્યાન-નગરે જન્મ લીધો છે. દુર્ગંધ, કચરો, કદરૂપાપણું, મચ્છરો, મેલેરિયા, જંતુઓ, અંધકાર, આદિ ગંદકીને દેશવટો આપવાને જ ઉદ્યાન-નગર ઉભું થયું છે. દુર્ગંધ મારતાં સંડાસો, મોરીઓ, ગદ્દીઓ, ખોલીઓ અને ચાલીઓ તો મુંબઈ જેવા શહેરમાં જ રાખ્ય કરી શકે, ઉદ્યાન-નગરમાં તો તે સર્વની આખના પલકારામાં હોળી જ થઈ જાય. ઉદ્યાન-નગરમાં માત્ર બહારનો જ ભાપકો સમજવાનો નથી, માત્ર ગવર્નર કે વાઈસરોય કે મહારાજાની જ આંખ રીઝે એટલી જ ખાલ ટાપટીપ નથી; પરંતુ ધેરેધેર પવિત્ર સ્વચ્છતાનું ત્યાં ભાન થાય છે, રે! ત્યાં દરેક ગૃહમાં દેવાલયની પવિત્રતા વિરાજે છે; જેવાં બહારનાં સૌંદર્ય અને સ્વચ્છતા તેથી વિશેષ કલા અને સુધડતા અંદર હોય છે.

જે નગરોમાં આવી ખુદ્દી હવા, આવો ખુશનુમા પ્રકાશ, આવી કલાપૂર્ણ અનુકૂલતા હોય, તે નગરોનાં શહેરીઓ તંદુરસ્ત, સુંદર, લાલ સુરખીવાળાં, ઉઘમી, ચાલાક અને પ્રતાપી થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? અને આપણાં હાલનાં શહેરો કે ન્યાં આમાંનું કશું જ નથી અને ન્યાં આ સર્વથી તદ્દન ઉલટી પરિસ્થિતિ છે ત્યાંનાં શહેરીઓ માંદલાં, મુવાલી, કદરૂપાં, શીક્કાં ફૂચ, આળસુ, એદી અને પ્રમાદી થાય તેમાં પથ્થુ આશ્ચર્ય શું? પરંતુ આપણાં શહેરો અને ગામડાંઓની અતિ-શોચનીય અને શરમાવા જેવી સ્થિતિ સુધારવી હોય, તો આખો મીચીને જંગલી ઝાડોની માફક મકાનો અને શહેરોને ઉગવા દેવાથી

અથવા તો મકાનો છિપ્ત પૈસાના ઇન્જિનરદારોનાં વ્યાજનો જ હિસાબ ગણવાથી જ બનવાનું નથી; પરંતુ વ્યવસ્થાથી, શાસ્ત્રીય શિલ્પકલાથી, દરેક શહેરીની જરૂરિયાતનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને, સર્વનાં સુખ તરફ ધ્યાન આપીને, દેવોને રહેવાનાં સ્વર્ગ ગણીને અને નહિ કે જનાવરોને રહેવાનાં નર્ક સમજીને, સુવ્યવસ્થિત, મનોહર, સ્વચ્છ, સુઘડ શહેરો અને મકાનો રચવાં જોઈએ.

[“ સમાલોચક, ” ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫.]



(૫)

મુંબઈની તનદુરસ્તી.

મુંબઈ શહેરના હેલ્થ ઓફિસર ડૉક્ટર ટર્નરનો સને ૧૯૧૪ ના છેલ્લા હફતાનો રિપોર્ટ હમણાં બહાર પડ્યો છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે છેલ્લાં ૨૦ વર્ષ કરતાં આ વખત મુંબઈની જન સુખાકારી ઘણી વધારે સારી હતી. તે ખાતે અમે ડૉક્ટર ટર્નર તેમજ મુંબઈને અભિનંદન આપીએ છીએ. ખાસ કરીને ગયા વર્ષના છઠ્ઠા ત્રણ માસમાં મુંબઈએ જે સુખાકારી ભોગવી છે તેવી સને ૧૮૯૩ થી આજ દિન સુધી, ભોગવી નથી; અને વધારે સંતોષની વાત તો એ છે કે ૧૮૯૩ થી વસતીમાં ઘણો વધારો થયા છતાં છેલ્લા ત્રણ માસમાં મરણની સંખ્યા છેલ્લા વીસ વર્ષ કરતાં સૌથી ઓછી છે.

વળી છેલ્લા ઑક્ટોબર, નવેમ્બર અને ડિસેમ્બરનાં અડવાડી-યામાં મરણ કરતાં જન્મ વધારે નોંધાયા છે તેનું આ શહેરના આરો-ગ્યના આખા ઇતિહાસમાં કોઇવાર અન્યું નથી.

આ ઉપરાંત રિપોર્ટમાં જણાવેલી મુદતમાં બીજા એક ઘણી અમત્યની હકીકત એ છે કે નીચે જણાવેલાં દરદોથી મરણોની જે સંખ્યા આવી છે તેટલી નાની સંખ્યા કોઇ દિવસ જોવામાં આવી નથી. દાખલા તરીકે પ્લેગને લીધે ૨૨ મરણ, ક્ષયને લીધે ૩૪૬, તાવને લીધે ૫૨૧, અને ચાનતંતુના દર્દને લીધે ૩૬૬; ફેફસાંનાં દર્દોને લીધે મરણની સંખ્યા (૧૪૯૦) પણ જે સને ૧૯૦૧ નો અપવાદ (૧૩૯૨) બાદ કરીએ તો સને ૧૮૯૫ થી આજસુધીમાં સૌથી ઓછી હતી. તેવીજ રીતે બાળકોનાં મરણની સંખ્યા પણ સને ૧૮૯૫ થી આજ સુધીની સરખામણી કરતાં સૌથી ઓછી (૧૫૦૧) હતી.

મુંબઈ શહેરમાં ક્ષયને લીધે ઉપજતાં મરણોની સંખ્યા ચોક્કસ રીતે થતી નથી છે તે જાણવા જેવું છે. સને ૧૯૦૦ માં ક્ષયથી ૮૧૯૯ મરણો ઉપજ્યાં હતાં; ત્યારે ૧૯૦૫ માં ૨૫૫૮, ૧૯૧૦ માં ૨૨૮૨, ૧૯૧૩ માં ૧૮૨૮, અને ૧૯૧૪ માં ૧૫૨૨ મરણો ઉપજ્યાં હતાં. અર્ધાં કારણોથી ફૂલ મરણુ છેલ્લા વરસમાં ૩૧,૮૫૩ હતાં, અને તે ૧૯૧૩ ની સાલ કરતાં ૪૭ વધારે હતાં. પરંતુ છેલ્લાં દસ વર્ષની સરાસરી કાલતાં વાર્ષિક મરણુની સંખ્યા ૩૯,૮૫૦ આવે છે, અને તેથી સને ૧૯૧૪ માં આ સરાસરી કરતાં ૭૭૨૭ મરણો ઓછાં થયાં હતાં તે પરમ સંતોષની વાત છે.

પરંતુ જન્મના આંકડા તપાસતાં માત્રમ પડે છે કે ૧૯૧૪ માં ૧૯,૬૭૯ જન્મ નોંધાયા હતા, અને તે ૧૯૧૩ ની સાલ કરતાં ઓછા છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ છેલ્લાં દશ વર્ષની સરાસરી કરતાં ૪૬૯ ઓછા છે.

ડૉક્ટર ટર્નર બહુ ભાર દબને કહે છે કે જોકે મરણુની સંખ્યા ઓછી થતી નથી છે તે શહેરની આરોગ્ય વ્યવસ્થામાં સારો સુધારો થયો છે એમ સૂચવે છે, તો જુ જો આ સુખાકારી જાળવી રાખવી હોય, અને વધારે સારાં પરિણામોની આશા રાખવી હોય તો હર વખતે જે સુધારાઓ માટે સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે તે સૂચનાઓને અમલમાં મૂકવી જોઈએ. અમે ડૉક્ટર ટર્નર સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતા થઈએ છીએ, કારણ કે મુંબઈ નગરી શહેર સુધારાની ટોચે પહોંચી ગઈ છે એમ સમજવાનું નથી. એટલુંજ નહીં પરંતુ ડૉક્ટર ટર્નર કહે છે કે મરણુની સંખ્યામાં આ ઘટાડો છેલ્લા વર્ષમાં આપણી મ્યુનિસિપાલિટીએ તંદુરસ્તી ખાતાં માટે કરેલા ખર્ચને આભારી નથી. કારણ કે મજૂર વર્ગ માટે થોડી ચાલો અને બળદોને માટે થોડા તબેલાઓ ખાંધવા ઉપરાંત ગયે વર્ષે મુંબઈ કોર્પોરેશને બીજો કશો જાણવાજોગ ખર્ચ કર્યો નથી.

મુંબઈમાં હાલ ત્રાસ ઉપજાવે તેવા કોઈ એપી રોગનો ભય નથી, તેથી ફેટલાક કરકસરીઆ તંદુરસ્તી ખાતામાં કરકસર કરવાનું સૂચવશે પણ ખરા. પરંતુ તેઓને અમારે કહેવું જોઈએ કે હજુ મુંબઈમાં અનેક સુધારાઓ કરવાના બાકી છે, અને જરા ઝીણવટથી જોવામાં આવશે તો જણાશે કે આપણાં શહેરની ઠેકઠેકાણે ગલીઓ, ગંદકી, તંદુરસ્તીના નિયમોનું અજ્ઞાન, અને એક સુધરેલા શહેરને અણુછાજતી સ્થિતિ દષ્ટિએ પડે છે. શહેરમાં જે ગંદા, અંધારા અને ગલીય ખૂણાઓ પથરાયેલા છે તેને સુધારવાને હજુ સુધી આપણી કૌરવોરેશને કશું પણ કર્યું નથી અને હેલ્થ ઓફિસરની ફરિયાદો તરફ જોઈતું ધ્યાન બિલકૂલ આપ્યું નથી, તે અમારે કષ્ટા વિના ચાલતું નથી.

ગરીબ સ્ત્રીઓની સુવાવડ માટે આ ગંજવર શહેરમાં સત્તાવાળાઓ તરફથી એક પણ સારી હોસ્પિટલ [Lying-in-hospital] નથી તે આપણે જોવું તેવું શરમાવાનું કારણ નથી. શહેરની ગંદકી લઈ જવા માટે તેમજ કચરો બાળી નાખવાને માટે જે સગવડો જોઈએ તે સગવડો હજુ સુધી પૂરી પાડવામાં આવી નથી. બાળકોની મરણ સંખ્યા ઓછી કરવાની અતિશય આવશ્યકતા છે, છતાં કૌર્વોરેશનની આંખો હજુ ઊધડી હોય એમ અમે માનતા નથી. કારણકે જો આ ગંભીર પ્રશ્નનો વિચાર કરવાની તેઓએ જરા પણ તરદી લીધી હોય તો એ મરણ સંખ્યા ઓછી કરવાનાં જે જે સાધનો છે તે તે સાધનો જલદીથી ચોજવામાં તેઓ અત્યારસુધી પછાત પડ્યા નહોત.

અને શહેરની આ બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને મ્યુનિસિપાલિટી પાસે પૂરતો પૈસો નથી એમ કોઈથી પણ કહી શકાશે નહિ. હવે તો કૌર્વોરેશન પૈસાની ખચત કરવા મંડી છે, અને ખચેલા પૈસાનો શો ઉપયોગ કરવો તેટલા માટે કૌર્વોરેશનના સભાસદોમાં મોટી ચર્ચા થાય છે. પરંતુ અફસોસની વાત છે કે કૌર્વોરેશનનું

ધ્યાન આજકાલ બહારના ડોળડમાક તરફ વધારે ખેંચાય છે, અને શહેરની તંદુરસ્તીને ખાતર જે ઉપાયો લેવા જોઈએ, જે સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ અને જે ખર્ચ ઉઠાવવો જોઈએ તે તેઓનાં રસિક મગજોને તદ્દન રસહીન વાતો જણાય છે.

કદાચ કોર્પોરેશનની વધીક્ષાત કરનારા કહેશે કે આ બધી ખા-મીઓ અમારા ધ્યાનમાં છે અને શહેરની તંદુરસ્તી માટે શી શી યોજના જરૂરની છે તેથી હવે દરેક જથ્થુ માહિતગાર છે. પરંતુ અમે કહીશું કે આ જરૂરિયાતોથી માહિતગાર થવું એટલુંજ બસ નથી. અમુક જરૂરિયાત આપણને બહુ જાણીતી થઈ ગય તેથી તેની અનિવાર્યતા ઓછી થતી નથી. તેટલા માટે કોર્પોરેશને પૈસાનો વ્યય બીજા બાબતોમાં કરવા પહેલાં હમેશાં ગંભીરતાથી વિચારી જવાનું છે કે શહેરના તંદુરસ્તી ખાતાની જરૂરિયાતો તરફ પરંતુ સક્ષ અપાયું છે કે કેમ; કારણ કે એટલું યાદ રાખવાનું છે શહેરનું સૌંદર્ય શહેરની તંદુરસ્તી વિના નકામું છે, ભારરૂપ છે, શરમાવનારું છે. અમારે ફરીફરીને કહેવું જોઈએ છીએ કે જેમ વ્યક્તિ જીવનમાં તેમજ સામાજિક જીવનમાં મોજશોખો પછી, અને જરૂરિયાતો પહેલી, એ સિદ્ધાંતથીજ આપણે આપણા પૈસાનો, સમયનો અને શક્તિનો વ્યય કરવાનો છે.

છેવટે એટલુંજ કહીશું કે ગયા વર્ષનો અને ખાસ કરીને તેના છેલ્લા ત્રણ માસનો તંદુરસ્તી ખાતાનો રિપોર્ટ ધણો સંતોષકારક છે, અને તેટલા માટે આપણા શહેરે મગર થવાનું છે. પરંતુ જો આ સંતોષ અને આ મગરની જાળવી રાખવાં હોય, એટલુંજ નહિ પરંતુ જો તેમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ કરવી હોય તો ડાક્ટર ટર્નર તંદુરસ્તી ખાતા તરફથી જે જે અતિ ઉપયોગી માગણીઓ અને સૂચનાઓ કરે છે તેનો જલદીથી અમલ કરવાને આપણી કોર્પોરેશને આગળ પડવું જોઈએ.

[“હિન્દુસ્તાન,” અગ્રાબ,]

તા. ૨૨-૧-૧૫, શુક.]

(૬)

શહેરોની બાંધણી.

પ્રોફેસર પેટ્રિક ગેડઝ હાલ થોડો વખત થયાં શહેરોની બાંધણી ઉપર પોતાના વિચારોનો ફેલાવો કરવા હિંદુસ્થાન આવેલા છે. એમણે શિલ્પશાસ્ત્રનો બહોળો અને સંગીન અભ્યાસ કર્યો છે, અને બુદ્ધ બુદ્ધ દેશમાં શિલ્પકળાના અનેક નમુનાઓ જોયા છે. ગયા અઠવાડિ-આમાં મદ્રાસની પ્રજા સમક્ષ એમણે કેટલાક મનનીય વિચારો જણાવ્યા છે તે જાણવા જેવા છે.

પ્રોફેસર ગેડઝનો પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે શહેરોની જુની બાંધણીનો નાશ કરવાને બદલે, છે તેને સુધારો. અનેક વર્ષો થયાં જે શહેરો અને ગામો બંધાઈ ગયાં છે તે બધાનો નાશ કરવો મુશ્કેલ છે. પશ્ચિમની બાંધણીનું અનુકરણ કરી આપણે ત્યાં જે શિલ્પકળાના નમુનાઓ છે તેને તોડી પાડી નવું ચણતર ચણવું તેમાં નહિ કળા જળવાય કે નહિ સૌંદર્ય જળવાય.

દાખલા તરીકે, આપણાં ગામોમાં અને મંદિરોમાં જે તળાવેદ અને ફૂવાઓ છે તેને પૂરી નાંખવાં અને હમેશને માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો તેમાં પ્રોફેસર ગેડઝ કાંઈ પણ ડહાપણ જોતા નથી. તેઓ કહે છે કે તળાવો કે ફૂવાઓમાં માછલાંઓ, હંસલાંઓ કે બતકોની ભરતી કરો, અને તેથી પાણી સ્વચ્છ અને નિર્મળ થયા વિના નહિ જ રહે. ફૂવાઓ પૂરાવી નાંખવા અથવા તળાવોનાં ખેતરો કરી નાંખવાં એમાં વધારે શાણપણ છે કે આ રીતે ઉપદ્રવ આપનાર વસ્તુને ઉપ-યોગી બનાવવામાં ? મુંબઈમાં મલેરિયા સામે લડત ચલાવનારા મહે-રખાનોએ પ્રોફેસર ગેડઝની આ સૂચનાઓ અમલમાં મૂકી છે ખરી કે ?

આપણા કેટલાક “ એક્સપર્ટ ” અને રૂપેશ્વલ ગાતાઓ સીધા રસ્તાઓ બનાવવા માટે બહુ મજબૂત લલામણુ કરે છે. પ્રોફેસર ગેડડ કહે છે કે શહેરની સારી બાંધણી ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યાં રેખા રસ્તાઓ અને મકાનોની વચ્ચે સરલ જોડાણુ હોય, અને અમુક મકાનોએ પહોંચવામાં લાંબો પંથ કરવો ન પડે.

આપણાં ગામડાંઓ અને શહેરોની બાંધણી ઘણી ખામીભરેલી છે તેમાં જરા પણ શંકા નથી. પરંતુ એ ખામીઓ દૂર કરવાનો સૌથી ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે હાલ જે છે તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લઈ જ્યાં અનિવાર્ય જરૂર જણાય ત્યાંજ ચોખ્ખ ફેરફાર કરવો. બહુ સમુળગુ તોડી પાડવું તેમાં સમય, શક્તિ, મિલકત અને પૈસાની અતિશય ખુવારી છે. વળી શહેરોમાં સુધારો કરવો તે માત્ર પૈસાદારોને માટેજ અથવા સત્તાવાળાઓના લાભને માટેજ હોવો ન જોઈએ. ગરીબ, મધ્યમ તેમજ શ્રીમંત વર્ગ જે સુધારાઓથી એકસરખો લાભ લઈ શકે તેવા સુધારાઓએ મ્યુનિસિપાલિટીઓનું ધ્યાન પ્રથમ ખેંચવું જોઈએ. મુંબઈ શહેરની અંદર હજારો ઘરો તોડી પાડવામાં આવ્યાં છે, અને તેનું કારણ એમ આપવામાં આવે છે કે એ ક્ષતાઓમાં બહુ ગીચ વસ્તી અટકાવવાને માટે અને મોકળાણુ કરી આપવાને માટે આમ કરવું પડ્યું છે. અલ્પજાત, તેથી અમુક લોકોને ક્રાયદો થશે, પરંતુ પરિણામે સંકડાસ બીજા ખુણાઓમાં હતી તેથી પણ વધી છે એ જુલો જવાનું નથી. અને આને અમે શહેર બંધ-રથાના જ્ઞાનની ગંભીર ખામી કહીએ છીએ.

તોડી પાડવું તે ગમે તેવો મૂર્ખ માણસ પણ કરી શકે છે. પણ સમીકરણુ કરવું, હોય તે જાળવી રાખી સુધારા કરવા, અને ન હોય તે ઉત્તમ રીતે વસાવવું, તેમાંજ ખરી મુશ્કેલી છે, અને તેમાંજ અનુભવ અને જ્ઞાનની કસોટી છે. પ્રોફેસર ગેડડ કહે છે કે શહેરોની બાંધણીમાં ત્રણ પ્રકારના કલ્પાકારો જોવામાં આવે છે. એક તો પુરાણુ

કલાકાર. આ જાતનો કલાકાર માત્ર પ્રાચીન ઇતિહાસ, પુરાણ, ઉત્પત્તિ, વિદ્યાસક્રમ, વિગેરેની વાતો ક્યાં કરે છે, પરંતુ આધુનિક જરૂરિયાતો તેના બેજામાં પ્રવેશ પામતીજ નથી. બીજા પ્રકારનો કલાકાર ભૂતકાળ કે ભવિષ્યની બિલકૂલ દરકાર કરતોજ નથી, અને આદતો સમય જાળવી લેવાની ખાતરજ જે કરવું ઘટે છે તે કરે છે. ત્રીજા પ્રકારનો કલાકાર ભાવનાઓ અને સ્વપ્નાઓમાંજ રમ્યા કરે છે, અને તેથી ભૂતકાળમાં શું થયું શક્યું છે અને હાલની શી જરૂરિયાતો અને મુશ્કેલીઓ છે તે તરફ તેનું ધ્યાન જરા પણ ખેંચાતું નથી.

હવે, આ સર્વ વચ્ચેથી આપણે રસ્તો કરવાનો છે. હાલનાં શહેરોમાં જેમ કેટલીક સારી વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તેમ ખરાબ વસ્તુઓ અને ખામીઓ પણ ઘણી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યાં સૌંદર્ય છે ત્યાં ઉપયોગિતા નથી; જ્યાં ઉપયોગિતા છે ત્યાં કરકસર નથી; જ્યાં કરકસર છે ત્યાં સ્વચ્છતા કે સૌંદર્ય નથી. અને આ વસ્તુસ્થિતિનું મૂળ કારણ એટલુંજ કે હાલ જે ગામડાંઓ અને શહેરો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તે સર્વ સામ્રાજીય રીતે, કળાપૂર્વક અને અગાધ વિચાર કરીને બાંધવામાં આવ્યાં નથી. કેટલાંક શહેરો અને ગામો રાજકીય કારણથી હિલાં થઈ ગયાં છે, તો કેટલાંકાની ઉત્પત્તિ વેપાર રાજગારને આભારી છે; ત્યારે બીજાંઓ ધાર્મિક કારણોને લીધે બંધાવા પામ્યાં છે. અને તેથી ક્યાંય નિયમિતતા, યુક્તિ, વ્યવસ્થા, સામ્રાજીયતા, કે વ્યાપક કળાનાં દર્શન થતાં નથી. વળી જે જરૂરિયાતો અને કારણોને લીધે આ શહેરો અને ગામડાંઓ બંધાયાં હશે તે કારણો અને જરૂરિયાતોની હવે હયાતી નથી, તેથી આધુનિક સમયને અનુકૂળ કરવાને માટે આપણાં શહેરો અને ગામોની બાંધણીમાં અણા ધણા સુધારા કરવાની જરૂર છે એ નિર્વિવાદ છે.

શહેરો અને ગામડાંઓ બાંધવામાં માત્ર ઈજનેર કે શિષ્યશાસ્ત્રી કે મ્યુનિસિપાલ કમિશનરનીજ સલાહ ખસ નથી. પરંતુ તેમાં દરેક

શહેરીની સગવડોનો વિચાર કરવાનો છે, આખા સમાજની સર્વ સંસ્થાઓની અનુકૂળતા વિચારવાની છે; ગરીબ કે તવંગર, સ્ત્રી કે પુરુષ, બાળક કે વૃદ્ધ, સર્વનાં સુખ અને આરોગ્ય સમ્બંધી તેવી વ્યવસ્થા કરવાની છે.

તેટલા મારેજ પ્રોફેસર ગેડઝ આપણાં મુખ્ય જોવાં શહેરોની ખૂબ ઝાટકણી કાઢે છે. શહેરની મધ્યમાં ખીચોખીચ વસ્તી, અને ઉત્તર દક્ષિણમાં કોઈ પણ જાતના નિયમ વિના શ્રીમંતોને મારે વિશાળ સગવડો;—આ જાતની બાંધણી ધણીજ મૂર્ખાઈબરેલી અને તુકસાન-કારક છે એમ પ્રોફેસર ગેડઝ કહે છે. તેવીજ રીતે, અંધારી ચાલીઓ અને વેંત વેંતનાં મજબૂત માળીયાંઓ સામે પણ તેઓ વિરોધ જતાવે છે. ગમત્યુષિ પાંચ-છ-સાત માળનાં મકાનોથી અને સાંકડી ગીચ ચાલીઓથી પૈસાદારોનાં ખીસાં તર ચાય છે, પરંતુ ગરીબોની જીંદગી ટૂંકી થાય છે, તેના ઉપર પ્રોફેસર ખાસ ભાર મૂકે છે. મુખ્ય અને મદ્રાસમાં ગરીબોનાં મકાનો અને લત્તાઓ તરફ ફેટલી દૂર ખેદરકારી જતાવવામાં આવે છે અને શ્રીમંતો તથા સત્તાવાળાઓના બંગલાઓ અને બાદશાહી રસ્તાઓ ઉપર ફેટલી અદળક પૈસો ખર્ચાય છે તેના તરફ પણ પ્રોફેસરનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, અને તેનો ઝાટકણી કાઢતાં તેઓ ભૂલતા નથી.

પ્રોફેસર ગેડઝના આ મનનીય અને અતિ ઉપયોગી વિચારો તરફ મુખ્યની કારપોરેશનમાં મિરાજતા અને પ્રજાના પ્રતિનિધિ કહેવરાવતા મહેરબાનોએ નજર કરવાની તસ્દી પણ લીધી છે ખરી કે ?

[" હિન્દુસ્થાન, " અગ્રલેખ,

તા. ૨૬-૧-૧૫, શુક્ર.]

(૭)

આપણા શહેર સુધારા ખાતાની નિષ્ફળતા.

ગયા સોમવારે મુંબઈ કોરપોરેશનમાં આપણા શહેર સુધારા ખાતાની ઝાટકણી કાઢનારી ડૉક્ટર ડી૦ બી૦ માસ્તરની દરખાસ્ત સંબંધી પાછી ચર્ચા ચાલી હતી. ડૉક્ટર માસ્તરની દરખાસ્તનો મુદ્દો એ છે કે મુંબઈ શહેરમાં ગંદી ચાલીઓ અને ગરીબોનાં અંધકાર-મય, દુર્ગંધમય, અને રોગમય રહેઠાણોનો અંત લાવવાને અને તેને બદલે વધારે સુધક અને રહેવા લાયક મકાનો તૈયાર કરવાને જોકે આપણું શહેર સુધારા ખાતું (The City Improvement Trust) હયાતીમાં આવ્યું છે, અને જો કે તેની ફરજો અદા કરવાને અનેક વાર આ ખાતાને જાહેર રીતે કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં આ મૂળ હેતુને આ ખાતાએ તિલાંજલિ આપી છે, અને તેને બદલે મોટા અને પહોળા રસ્તાઓ આદિમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચી નાંખ્યા છે; તેથી હવે શહેર સુધારા ખાતાની આ અસહ્ય પદ્ધતિ જલદીથી ફેરવવી જોઈએ.

ડૉ૦ માસ્તરની દરખાસ્ત ઉપર થોડી ચર્ચા થયા બાદ તેને મૂલતવી રાખવામાં આવી છે. પરંતુ એ ચર્ચામાં શહેર સુધારાખાતા તરફથી ફેટલોક જણાવા લાયક તેમજ હસવા લાયક બચાવ કરવામાં આવ્યો હતો તેની નોંધ લીધા વિના અમને ચાલતું નથી. એ બચાવ કરનારા રૂઢરથો મેજર ઝેનલિસ્ટન તથા શહેર સુધારા ખાતાના માજી પ્રમુખ મિ. હંચ હતા. તેઓએ બચાવમાં અનેક દલીલો રજુ કરી હતી. તેમાં એક મુખ્ય દલીલ એ હતી કે અલબત્ત, ગરીબોનાં ગંદકીથી બદબદતાં મકાનોનો અંત લાવવાને આ ખાતું ૧૬ વર્ષ પહેલાં જન્મ પામ્યું હતું; પરંતુ એ ઉદ્દેશ જૂલજરેલો હતો એમ પાછળથી આ ખાતાને જણાયું છે ! અને તેથી તે જૂલ સુધારીને પ્રથમ શહે-

રમાં પહોળા રસ્તાઓ કરવાનું તથા પરાંઓ વસાવવાનું કાર્ય ખાસ મોખરે મૂકવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાંસુધી ગંદાં રહેઠાણો સુધારવાનું કાર્ય અશક્ય હોઇને મૂલતવી રાખવામાં આવ્યું છે !

ખીજી દલીલ એવી આપવામાં આવે છે કે ગંદાં રહેઠાણો આ સુધારા ખાતાંએ છેલ્લાં સોળ વર્ષમાં સુધાર્યા નથીજ એમ નથી. કારણકે કુલ ૧૨૦૦ એકર ગલીચીવાળી જગામાંથી ૧૧૭ એકર જગાનો ઉદ્ધાર કર્યાનું માન અત્યારે આ ખાતું ધરાવે છે ! અને સાદી ત્રિગણિ મૂકીએ તોપણ લગભગ ૧૬૦ વર્ષમાં મુંબઇનો આખો ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગ મનુષ્ય જીવી શકે તેવાં મકાનોમાં અવશ્ય ગોઠવાઇ જશે !

ઉપરાંત, ખર્ચિગઢામ અને લિવરપુલ જેવાં શહેરોમાં શું બને છે તેનો ખ્યાલ શહેર સુધારા ખાતાંના વકીલોએ બહુ લંબાણથી આપ્યો છે; અને જોકે અમે આ શાસ્ત્રીય શિષ્ટપકળામાં બહુ ચંચુપાત કરી શકીએ તેમ નથી, તોપણ આ જે શહેરોનું અનુકરણ મુંબાઇમાં થઇ શકે એમ નથી એમ મિ. હૅચે પણ કહ્યું છે એટલો દિલાસો અમારા વાચકોને અત્ર આપવાની ફરજ સમજીએ છીએ. અને શહેર સુધારા ખાતાંના ચાલકોને એટલીજ વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓને તેમજ ઇશ્વર કૃપાથી એમના જેવી અનુકૂળ સ્થિતિ ભોગવનારા ખીજા ગૃહસ્થોને કદાચ આ સર્વ પ્રયોગો બહુ રસભર અને ઉપયોગી પણ લાગતા હશે, પરંતુ એ પ્રયોગો પૂરા થાય તે પહેલાં જેઓને માટે એ પ્રયોગો છે તેઓ તેઓનાં સડેલાં મકાનોની સડેલી હવામાં હમેશને માટે પોઢી ન જાય એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

શહેર સુધારા ખાતાની મુશ્કેલીઓ તેમજ પોતાની ફરજ બજાવવાને તેની પ્રમાણિક ઉત્સુકતા અમારા ધ્યાનમાં છે. પરંતુ તેથી તેઓએ અત્યાર સુધી લીધેલો માર્ગ જલભરેલો તેમજ માફ ન કરી શકાય તેવો છે એમ કહેવાનો અમારો હક્ક ચાલ્યો જતો નથી. શહેર

સુધારા ખાતાના ૧૬ વર્ષના ઇતિહાસનું પરિણામ અત્યારે આપણે શું જોઈએ છીએ ? એજ કે આ સોળ વર્ષમાં ૧૨૦૦ એકર ગંદા ઉકેરડામાંથી માત્ર ૧૧૭ એકર જમીન રહેવા લાયક તેઓ કરી શક્યા છે, અને તે પણ સાડા પાંચ કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે ! એટલુંજ નહિ પણ બીજી વાત યાદ રાખવાની છે કે આ ૧૧૭ એકર જમીનનો સુધારો પણ ખાસ ગરીબોની ખાતર હાથમાં લેવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ તેમાંથી મોટો ભાગ તો પહોળા રસ્તાઓની યોજનામાં સમાવેશ પામે છે. માત્ર નાગપાડામાંજ ખાસ ગંદાં રહેઠાણો સુધારવાનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ ધોખીતળાવ અને ચંદનવાડીમાં જે થોડો સુધારો થયો છે તે તો પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટને પહોળી કરવાની ખર્ચાળ યોજનાને આભારી છે. છતાં ચંદનવાડી અને ધોખીતળાવનો મોટો ભાગ હજી પહેલાંની કંગાળ સ્થિતિમાં સડે છે તે બુલી જવાનું નથી; અને જો પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટની યોજનામાં પૈસાનો જે મોટો ભાગ આપવામાં આવ્યો છે તેનો ઉપયોગ ચંદનવાડી અને ધોખીતળાવ માટે કરવામાં આવ્યો હત તો આ લત્તાની આવી શેઠાનીય સ્થિતિ રહેત નહિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, અલખત, સામાન્ય સાંદર્ય દૃષ્ટિને કંઈક સંતોષ આપતી હશે, પરંતુ ચંદનવાડી અને ધોખીતળાવમાં રહેનારાં માણસોની જીંદગી શહેર સુધારા ખાતાની સૌંદર્ય દૃષ્ટિ કરતાં વધારે કિમતી છે એટલું તો એ ખાતું પણ કબૂલ કરશેજ.

તેવીજ રીતે પરેલ રોડની ૮૦ ફીટની પહોળાઇ વધારીને ૧૨૦ ફીટની પહોળાઇ કરવામાં ૯૫ લાખ રૂપિયા વાપરી નાંખવાની યોજનાનો ખચાવ શહેર સુધારા ખાતું આપી શકશે ખરું કે ? ૯૫ લાખ રૂપિયા જેવી ગંજવર રકમ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગનાં રહેઠાણોમાંથી ગંદકી, અંધકાર, અને રોગનાં જંતુઓ દૂર કરવામાં વાપરવાને બદલે એકે રસ્તાને ૮૦ ફીટને બદલે ૧૨૦ ફીટ પહોળો કરવામાં વાપરવાથી શહેર સુધારાખાતું પોતાની ફરજ વધારે અદા કરશે એ કાણ કહી શકશે ? શહેર સુધારા ખાતાના પ્રમુખ મિ. ઝૉર પોતેજ

કહે છે કે આ રસ્તાની યોજના વિના હાલ ચાલી શકે તેમ નથી એમ નથી, છતાંએ યોજનાને હજી આ ખાતું શા માટે વળગી છે તે અમે સમજી શકતા નથી.

આવી અસહ્ય સ્થિતિમાં શહેર સુધારા ખાતાની કાર્યપદ્ધતિ વધારે વાર આગળ ચલાવવા દેવી ન જોઈએ એમ અમારો અભિપ્રાય આ ખાતાની કાર્યપદ્ધતિ સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાને અને તે ખામીઓ જાહેર પ્રજા સમક્ષ સત્તાવાર મૂકવાને માટે સ્વતંત્ર શહેરોનાં એક કમીશન નિમાવું જોઈએ એમ અમારું માનવું છે. ત્યાં આ પ્રયોગોની પદ્ધતિ અટકશે, ત્યારેજ અંધારી અને ગંદી ખોલ અને ચાલીઓમાં રહેનારી મુંબઈની અસંખ્ય પ્રજાની સગવડો ધ્યાન લેવામાં આવશે, અને ત્યારે મુંબઈ શહેરનો અટળક પૈસો મુકી લોકોની કળાદષ્ટિ સંતોષવાને બદલે લાખો લોકોની જીંદગી પો વામાં વપરાશે.

[“ હિન્દુસ્થાન, ” અગ્રલેખ,

તા. ૧૮-૨-૧૫, ૨૩



(૮)

૨૫ વર્ષ પછીનું મુંબઈ.

ગયા મંગળવારે મ્યુનિસિપાલ કૌન્સિલ એ'બરમાં મુંબઈ કૉરપો-
રેશનની બુઝિલીનું ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું, તે વખતે નામદાર
ગવર્નર લૉર્ડ વિલિંગડન પણ હાજર હતા. આ ખાણા વખતે નામ-
દાર ગવર્નરે એક સુંદર ભાષણ આપ્યું હતું, અને તેમાં ૨૫ વર્ષ
પછીનું મુંબઈ કેવું થશે તેનું એક આકર્ષક ચિત્ર ચીતર્યું હતું. એ
ચિત્ર જોઈ ધાણુંજ રમણીય છે, તો પણ તેમાં કંઈક વધારો કરવાની
હિમ્મત અમે કરીશું.

કાલાખાથી ચોપાટી સુધીની સફરમાં આ દરિયા કિનારા અને
કવીન્સ રોડની વચ્ચે એક મેદાન સિવાય ભવિષ્યમાં બીજું કશું
જોવામાં નહિ આવે એમ નામદાર ગવર્નરે આશા ખતાવી હતી: અને
અને હાલ જે રેલ્વે તેની જગાએ દેખાય છે તે તે વખતે કાંતો જમી-
નની નીચે ગોઠવાઈ ગઈ હશે અથવા તો ત્યાંથી તેને તદ્દન ખસેડી
નાંખવામાં આવી હશે. તેવીજ રીતે વર્ધી અને માહિમ તરફ સુધડ,
રહેવાનાં મકાનોનો દેખાવ નજરે પડશે, અને લવચોવની ગંદકી હમે-
શને માટે જતી રહી હશે. વળી, શહેરમાં ઠેકઠેકાણે નવા ઉલ્લોગોનો
જમાવ થઈ રહ્યો હશે, તેમજ રેલ્વે, મોટાં ગોડાઉનો, ડૉક, વિગેરે
અનેક સગવડો દષ્ટિગોચર થશે. આ ઉપરાંત અમે આશા રાખીએ
છીએ કે જ્યારે લૉર્ડ વિલિંગડન મુંબઈ ૨૫ વર્ષ પછી પધારશે
ત્યારે હાલની જે અંધારી, ગંદી ખોલીઓ ઠેકઠેકાણે જોવામાં આવે
છે તે ખિલકૂલ અદસ્ય થઈ ગઈ હશે; ત્યારે મોટા રસ્તાઓ જેટલા
સુધડ અને સુંદર દેખાશે તેવાંજ નહાનાં ઝુંપડાંઓ પણ પ્રકાશમય, સુધડ,
અને સ્વચ્છ જોવામાં આવશે.

૨૫ વર્ષ પછી આપણે એવી આશા રાખીશું કે જેમ હરવા કરવાનાં અનેક વિશાળ અને રમણીય સ્થળો ઉભાં થયાં હશે, તેમ ગરીબ મજૂરો અને નોકરિયાત વર્ગને માટે ખીજ અનેક સગવડો ઉભી થઈ હશે. જ્યાં કામદાર વર્ગને રહેવાનું હશે ત્યાં આસપાસ સ્વચ્છતા, ખુદ્દી હવા, સંપૂર્ણ પ્રકાશ, અને મનોહર કુદરતી દેખાવ નજરે પડશે, અને એવાં સુંદર મકાને પહોંચતાં હાલ જેમ કલાકોના કલાકો દ્રામ, અને રેલ્વેમાં અથડાવું પડે છે તેમ નહિ થતાં બહુજ થોડા સમયમાં પહોંચી શકાશે; અથવા તો મજૂરવર્ગને પોતાને આજીવિકા કમાવાનાં સાધનો, જેવાં કે મિલો, કારખાનાંઓ વિગેરે તેનાં સગવડભરેલાં રહેવાનાં મકાનોની નજદીકમાંજ આવેલાં હશે.

વિશેષમાં તે સમયે કૌરપોરેશનમાં હાલ જેમ કમીશનર આગળ વધેલા અને પ્રગતિના વિચાર ધરાવતા જણાય છે, અને ખીજ કૌંસિલરો પ્રમાણમાં બહુ સાવચેત અને ધીમે ધીમે ચાલનારા જણાય છે તેમ જોવામાં નહિ આવે, પરંતુ કૌરપોરેશનમાં મુખર્જિના મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ પણ વિરાજતા હશે તેથી પ્રગતિનો પોષક પ્રજ્વળના આગેવાનો તરફથી જોડેલો સંબળાણે તેટલો કાંઈના મુખમાંથી નહિ સંબળાય. અત્યારે કૌંસિલરોનો મોટો ભાગ કર ભરનારાઓનો છે અને તેઓ પોતા એસ્ટેટવાળાઓ છે, તેથી સરકારને સ્થાનિક સુધારાઓની સૂચના કરતાં જોડેલો સંકેત થાય તેથી વિશેષ કૌંસિલરોને થાય તે સ્વાભાવિક છે. સર ફિરોઝશાહે કૌરપેશનની નિષ્ફળતાનું આ કારણ આપ્યું છે તે બહુ અગત્યનું છે. તેથી ભવિષ્યમાં જો શહેરના બધા ઉમ્મરલાયક શહેરીઓને કૌરપેશન માટે વોટ આપવાનો હક્ક મળશે તો તે વખતના લોકપ્રતિનિધિઓ હાલના કેટલાક કૌંસિલરો કરતાં વધારે મજબૂત રીતે આગળ જઈ શકશે, અને તે સમયે સરકારને પણ સ્થાનિક સુધારાના મહાન કાર્યમાં બહુ મોટી મદદ આપવી પડશે. સંભવિત છે કે હાલ કદાચ કેટલાક કૌંસિલરોને એમ શંકા રહે કે અમુક સુધા-

રાઓમાં વધારે ખર્ચની વાતો કરીશું તો આપણા ઉપર ખર્ચ આવી પડશે. તેથી એ દિશામાં તેઓને ધણું સાવચેત રહેવું પડે છે. પરંતુ આપણે આશા રાખીશું કે ૨૫ વર્ષ પછી લોક પ્રતિનિધિઓ મોટા પ્રમાણમાં કારપોરેશનમાં જોવામાં આવશે તેમજ સરકાર પણ વિશેષ ઉદાર થઈ હશે, તેથી શહેરની આબાદી માટે જે પગલાં ભરવામાં આવશે તે વેગભર્યા અને ઉત્સાહભર્યાં જ હશે.

૨૫ વર્ષ પછીના મુંબઈમાં હાલ જે સખ્ત ભાડાંઓ ભાડુતો પાસેથી લેવામાં આવે છે અને છતાં રહેવાની સગવડો શૂન્ય છે, તેવી સ્થિતિ જોવામાં નહિ આવે એમ સર્વ ભાડુતોની આશા નહિ તો ધન્ય તો હશેજ. તેવીજ રીતે ભવિષ્યનાં મુંબઈમાં કેટલીક જાહેર તેમજ ખાનગી સંસ્થાઓ હાલના કરતાં વધારે સતોષકારક સ્થિતિમાં દેખાવ આપશે એમ માનવું વધારે પડતું ગણાશે નહિ. તે વખતે નિશાળો તમેલાઓ જેવી દેખાશે નહિ ! તેમજ કારખાનાંઓ કારા-ગૃહનું ભાન નહિ કરાવે ! તે સમયે શરતના ઘોડાઓને દોડવાના રસ્તાઓ જેવા મનુષ્યને ચાલવાના રસ્તા સુધક રાખવામાં આવશે ! તે સમયે મોટરોને મંત્રહવાના તમેલાઓ કરતાં મનુષ્યને રહેવાનાં મકાનો વધારે પ્રકાશવાળાં તેમજ મોકળાસવાળાં માલૂમ પડશે ! તે સમયે વિદ્યાર્થીઓને ખેસવાની જગાને અભાવે એક એ વર્ષ સુધી કોરોના મુકર-દમાની માફક અભ્યાસ મુલતવી રાખવો નહિ પડે !

નામદાર ગવર્નર આ કેટલીક બાબતો સમય નહિ હોવાથી પોતાના રમણીય ચિત્રમાં ચીતરી નહિ શક્યા હોય, પણ અમારી ખાત્રી છે કે તેઓ નામદાર આ હકીકતનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવાની તરફેણમાં જ હશે. તે સિવાય ભવિષ્યના મુંબઈમાં હાલના જેટલી નિરક્ષરતાનો અદુલ્લવ નહિ થાય એ પણ આપણે સર્વ ઈચ્છીશું. પહેલે તે વખતે હમેશને માટે રજા લીધીજ હશે. મેલેરિયાને ઉત્પત્ત કરનારાં કારણો પણ દૂર કરવામાં આવ્યાંજ હશે. અને જેમ વેપાર રોજગાર તથા ઉદ્યોગોની ધણી સરસ આબાદી જોવામાં આવશે,

તેમ ગરીબ તથા મધ્યમ વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ પણ વધારે સતો-
પકારક થઈ હશે, અને મુડીવાળા શ્રીમતો પોતાના કામદાર વર્ગને
પોતાની ગંજવર કમાણીઓનો વધારો સારો હિસ્સો આપતા હશે.
જેમ મોટાં કારખાનાંઓ ધમધોકાર ચાલતાં હશે, તેમ નહાના નહાના
ઉઘમો પણ વધારે આખાદ રિશતિમાં નજરે પડશે, તે વખતે હાલના
કરતાં શહેરીપણાની જવાબદારીઓ સર્વ વર્ગમાં વધારે રૂપે રીતે
સમજશે અને અદા થશે.

વળી, ૨૫ વર્ષ પછી ધર્માંદા ખાતાંઓ જેમ પાંજરાપોળો,
મંદિરો અને એવી બીજી સંસ્થાઓને પરમ સહાય આપતાં હશે, તેમ
મનુષ્યખાતાંઓ, સરસ્વતી મંદિરો, ત્રિંગેરે હીલચાલોને પણ અત્યંત
મદદરૂપ થતાં જોવામાં આવશે. જેમ બંગલાઓ ખુશનુમા હવામાં
ઝૂલતા હશે તેમ ઝુંપડાંઓ પણ ગરીબોને આરામ આપી રહ્યાં હશે.
જેમ હોર્નબી રોડ શહેરની રિલ્કિસિદ્ધિનું ભાન કરાવશે તેમ મુંબઈ
શહેરનું હૃદય પણ ગસીબીનું ભાન નહિ કરાવે. જેમ મોટા રસ્તાઓ
મોટરોને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યા હશે, તેમ નહાની શેરીઓ પણ
લાખો મનુષ્યોના પગને અને ઘાણેદ્રિયને શાપરૂપ જોવામાં નહિ આવે.
જેમ દેલવેના ફર્ટ અને સેકંડ ક્લાસના ડબ્બાઓ આરામની અવ-
ધિનો ખ્યાલ આપશે, તેમ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બાઓ પણ મેંદાંઓનાં
પાંજરાનું ભાન નહિ કરાવે. જેમ હાલના મ્યુનિસિપાલ કમીશનર તથા
નિક સુધારાઓમાં બહુ આગળ પડેલા જોવામાં આવે છે, તેમ
બવિધ્યમાં સરકારની ઉદારતાને લીધે લોકપ્રતિનિધિઓ સર્વ કરતાં
મોખરે ઉભા રહેશે. જેમ કર ભરનારાઓ તેમજ સરકાર પોતપોતાનાં
ખીસાં સંભાળવાની અભારે સાવચેતી બતાવે છે, તેમ ૨૫ વર્ષ
પછી લોકપ્રતિનિધિઓ આ બન્ને વર્ગનાં ખીસાંઓનો ભાર ઓછો
કરવાની ઉદારતા બતાવશે.

અત્યારે જેમ રસી મૂકીને અને ઝેર શરીરમાં દાખલ કરીને
દર્દોને અટકાવવાની દરજ પડે છે, તેમ ૨૫ વર્ષ પછી આખા શહે-

રમાં સર્વત્ર સ્વચ્છતા, સુધડતા, પ્રકાશ અને ખુલ્લી હવાના આશીર્વાદથી આજે આવકારદાયક જણાતી આ પ્રયોગશાળાઓએ પલાયમાન થવું પડશે. હાલ દર્દ ઉત્પન્ન કર્યા પછી તે દૂર કરવાને જે વલખાં મારવામાં આવે છે, તેને બદલે ભવિષ્યમાં આસપાસ એવું તંદુરસ્ત વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે કે દવાશાળાઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ જશે, અને કુદરતશાળાઓની સ્થાપના ઠેકઠેકાણે કરવામાં આવશે. હાલ જેમ ગરીબી ઉત્પન્ન કરવાના પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ માર્ગો પકડીને પછી ગરીબ ખાતાંઓ ખોલાય છે, તેમ હવે પછી ગરીબી ઉભી ન થાય તેવાજ ઈલાજો શરૂઆતથી લેવામાં આવશે. હાલ જેમ મંદાં મકાનો બાંધીને પછી તેને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવે છે, તેમ ભવિષ્યમાં ઉદ્યાન-નગર ચણાવું હોય એવીજ સંજ્ઞાળ મુંબઈ નગરીમાં રાખવામાં આવશે.

[“હિન્દુસ્થાન,” અગ્રસેખ,

તા. ૪-૩-૧૫, ગુરુ.]



[૯]

શહેરોની રચના.

શહેરોની બાંધણીમાં પ્રમાણભૂત વિદ્યાન પ્રોફેસર ગેડઝ થોડા સમય થયાં મુંબઈમાં આવ્યા છે, અને બહુ થોડા દિવસોમાં પાછા મુંબઈ છોડી જનાર છે. એમના અતિ સુંદર અને અર્થપૂર્ણ પ્રદર્શનનો તેમજ એમનાં અતિ ઉપયોગી ભાષણોનો પૂરતો લાભ મુંબઈના કહેવાતા સુધરેલા અને ફળવાયેલા શહેરીઓના મોટા ભાગે લીધો છે કે નહિ તેની અમને ખાતરી નથી. આ લાભ પૂરતા પ્રમાણમાં લેવાતો નથી અને તે ટાઉન હોલમાં જનારને જણાયા વિના રહેશે નહિ. દારણકે જો કે કેટલાક ઉત્સાહી વિદ્યારસિક પુરૂષોની સારી સંખ્યા ત્યાં દૃષ્ટિએ પડે છે, છતાં મુંબઈની વસ્તીના પ્રમાણમાં અને શહેરીપણામાં મુંબઈ એ જ સાચી ખોટી નામના બહાર મેળવી છે તેના પ્રમાણમાં આ પ્રદર્શનની મુલાકાત લેનારાઓની સંખ્યા ઘણીજ નહાની છે એ નિર્વિવાદ છે. મુંબઈના લોકો સિનેમેટોગ્રાફ, નાટકો, અથવા બીજા બપકાબંધ તમાશાઓમાં જ રસ લે છે તેનો અર્થો રસ આવી લોકો-પયોગી અને કાર્યસાધક હીલચાલોમાં લેવા મંડે તો મુંબઈ જેટલું બહારના ડાકડાકાથી શોભે છે તેટલુંજ સંગીન માણસો અને સંગીન સંસ્થાઓથી પણ દીપે.

પ્રોફેસર ગેડઝ હંમેશાં ટાઉન હોલમાં સાંજે શહેરોની બાંધણી ઉપર ઘણાં રસપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ ભાષણો આપે છે. ભાષણોનું ક્ષેત્ર એટલું વ્યાપક અને વિશાળ હોય છે કે તેનું માત્ર તારતમ્ય આપીનેજ અમે એમના કેટલાક ઉપયોગી મુદ્દાઓમાંથી એક બે ખિંદુઓ અત્રે રજૂ કરી શકીશું. પ્રથમ તો પ્રોફેસર ગેડઝ એક બહુ કિમતી સિદ્ધાંત ઉપર ભાર મૂકે છે, અને તે એ કે શહેરોને સુધારવામાં જેમ બને તેમ

ઝોઠી ભાંગતોડ કરવી પડે એવો માર્ગજ પકડવો ઉપયોગી છે, અને એ માર્ગજ સર્વથી સૌથી માર્ગ છે. આજકાલ કેટલાક માત્ર ગણિતના પોથી વાંચીને એન્જિનિયર થયેલા લોકો આસપાસના સંજોગો તપાસ્યા વિના, ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના અને સાંદર્ય કે કલાની જરા પણ દરકાર કર્યા વિના, સેંકડો વર્ષ થયાં બંધાયેલાં અને વિકાસ પામેલાં ગામો અને શહેરો સુધારવા બહાર પડે છે. આ એન્જિનિયરો માત્ર અંકગણિતનો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ ભૂમિતી ભૂલો જાય છે ! પરિણામે બેડોળ સુધારાઓ મોટા ખર્ચને ભોગે કરવામાં આવે છે, અને જે હેતુથી આ સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે તે હેતુ છેવટે સિદ્ધ થતો નથી.

પ્રોફેસર ગેડઝ કહે છે કે આજ કાલના શિલ્પશાસ્ત્રીઓ પોતાની ઑફિસમાં કાગળ ઉપર સીધી અને આડી લીટી દોરી જાય છે, અને તે લીટીઓ પ્રમાણે પછી શહેરમાં રસ્તા તૈયાર કરવાને બહાર પડે છે ! હવે આ લીટીઓ તો સરખે અંતરે સીધી કાઢવામાં આવી હોય છે પરંતુ શહેરની અન્દર તો તે લીટીઓ ઉપર અનેક નહાનાં મોટાં મકાનો આવેલાં હોય છે. તેથી પોતાની ઑફિસમાં દોરેલી સીધી લીટીઓને અનુકૂળ થાય તે માટે આ મકાનોને તોડી પાડવામાં આવે છે, અને સર્વત્ર સીધાસટ અને ગણિતના હિસાબે સરખે અંતરે રસ્તાઓ તૈયાર કરવાનો દુકમ આપવામાં આવે છે ! પરંતુ મિ. ગેડઝ કહે છે કે શહેરો મેદાનમાં ઉભીને બાંધવાનાં છે, એન્જિનિયરની ઑફિસમાં બેસીને નહિ. જ્યાંસુધી તમે શહેરની રચના, મકાનોની રચિતિ, લોકોની જરૂરિયાત, સુધારો કરવાનો ખર્ચ, વિગેરે સર્વ બાબતોનો વિચાર કરો નહિ ત્યાં સુધી તમારી સીધી લીટીઓ શા કામની ? મકાનો એ કાંટાનાં ઝાડ નથી કે જેમ ફાવે તેમ તેને કુહાડી વતી કાપી શકાય. મકાનો મનુષ્યની વહાલામાં વહાલી વસ્તુ છે, મકાનો મનુષ્યનાં બોળિયાં છે, તેથી અને તેથી બીજી કોઈ દવા લાગુ પડે નહિ ત્યારેજ તેના ઉપર શસ્ત્ર ક્રિયા ચલાવવી જોઈએ.

પ્રોફેસર ગેડગનો એવો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે એક સાંકડી ગલ્લીને પહોળી કરવા માટે મકાનોની આખી લાઇન કાપી નાખવા કરતાં, એજ ગલ્લીમાં થોડે થોડે અંતરે પહોળા ચોક બનાવવામાં આવે તો તેને પવન અને પ્રકાશ પૂરતા પ્રમાણમાં મળશે, ખર્ચ ઘણોજ ઓછો થશે, અને અનેક મકાનોનો નાશ થતો બચી જશે. વળી, તમે એક ઠેકાણે મકાનો હારબંધ તોડી પાડી અતિશય પહોળો રસ્તો બનાવો અને નવાં મકાન ઉભાં કરો તેથી ગંભીર ખર્ચ કરવો પડશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેથી આસપાસનાં મકાનોની અને જમીનની કિંમત ઘટી જશે, કારણ કે પછી આસપાસનાં મકાનો અને રસ્તાઓ પ્રમાણમાં અતિશય કંગાળ દેખાશે. અલબત્ત, નવાં શહેર ઉભાં કરતી વખતે તમે સર્વ પ્રકારની તમારી ઉંચી ભાવનાઓ સંતોષી શકો છો, પરંતુ જૂનાં શહેરોને સુધારવામાં તમારે બહુ સાવચેત રહેવાનું છે, અને તેમાં તમારા મહાન આદર્શો પ્રમાણેજ બની શકતું નથી.

જે કાંઈ શહેર સુધારવું હોય તેનું ખારીકીથી ચારે પાસ અવલોકન કરવામાં આવે તો એવા અનેક માર્ગ મળશે કે જેથી મહુ ભાંગતોડ કરવાની કે સીધી લીટીઓ દોરવાની જરૂર નહિ પડે. તે ઉપરાંત આ પ્રકારના અવલોકનથી એન્જિનિયરના ધ્યાનમાં આવશે કે કયે કયે સ્થળે તેની સીધી લીટીઓ નકામી થઈ પડશે. શહેર સુધારણા પેન્સલ, ફુટ અને કાગળથી થતી નથી, પરંતુ તેમાં ઉંચા પ્રકારની કળા, વ્યવસ્થાશક્તિ, સમજશક્તિ, અને અવલોકનશક્તિની જરૂર છે. આજકાલ મોટાં દેવળો, મંદિરો, મિનારાઓ, કીર્તિસ્તંભો, કબરો, કુવારાઓ, વિગેરે તોડી પાડવાં એ વાત તો કાંઈ હિસાબમાં લેખાતી નથી ! પરંતુ એન્જિનિયરો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ભૂલી જાય છે કે આ જમાનામાં નિશાળો અને દવાશાળાઓ બાંધવાને મ્યુનિસિપાલ ખાતાઓ ખર્ચ આપી શકશે, તેમજ પહોળા રસ્તાઓ, ખર્ચવા પાછળ અથવા મેદોરિયાના મચ્છરો મારવા ખાતર, અથવા

ઝેરની રસી મૂકવા અર્થે બજેટમાં વ્યવસ્થા કરી શકશે; પરંતુ બૂત-
કાળમાં બધાયેલાં લઘુ મંદિરો અને મિનારાઓ જેવાં હવે ફરીથી
બાંધતાં જમાનાઓ વીતી જશે. છતાં સૌંદર્ય અને કલાના આ અમૂ-
લ્ય નમુનાઓને તોડી પાડતાં મ્યુનીસીપાલિટીઓના હૃદયમાં કે એન્જિન-
નિયંત્રણ દિલમાં 'હાય' થતી નથી તે જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે.

આવી ભાંગફોડ કર્યા વિના પણ શહેરો સ્વચ્છ, સુંદર અને
રહેવા લાયક થઈ શકે છે તેનાં સેંકડો દૃષ્ટાંતો પ્રોફેસર ગેડઝ પાસે
મોજુદ છે. જે કાર્ય ૫૦૦ સીધાસટ અને શીટદોરીથી આંકેલા રસ્તા-
ઓથી થઈ શકે છે તેટલુંજ, બદકે તેથી વિશેષ ૨૦૦ સુંદર વાંક
વળતા, ઢેકઢેકાણે ખુલ્લા ચોકથી શોભતા, અને ઘણી ઓછી જમીન
ઉપર પડાવ નાંખતા રસ્તાઓ કરી શકે છે. અમે આશા રાખીએ
છીએ કે મુંબઈ ઈમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ પ્રોફેસર ગેડઝ પાસેથી કેટલાક
ઉપયોગી પાઠ શીખશે, અને શહેર સુધારાની વાતો પોતાની આંદો-
શમાં ખેસીને કરવાને બદલે શહેરના સર્વ ભાગોની કાળજીથી મુલાકાત
લઈને, લોકોની જરૂરિયાતો સમજીને, અને સૌંદર્ય, ઉપયોગિતા તથા
ક્રસ્સર, એ ત્રણે વસ્તુ સાચવીને આગળ પગલાં ભરશે.

[“હિન્દુસ્થાન,” અગ્રલેખ,

તા. ૨૭-૩-૧૫, શનિવાર.]



[૧૦]

લેખક થવાની પ્રથમ લાયકાત.

વાચક મહાશય ! આ ગંભીર વિષય ઉપર હું પોતે જે કંઈ લખું તે મને પોતાને યત્કિચિત્ લાગુ પડતું નથી, એ અનિવાર્ય સિદ્ધાંતરૂપ પ્રસ્તાવના અને પ્રસ્તાવનારૂપ સિદ્ધાંત આપ સ્વીકારશે તો જ આ લેખનું ખરું રહસ્ય પરાખર સમજી શકાશે !

હવે, લેખકો લખે છે અનેક કારણો તેમ જ અકસ્માતોને લીધે. કેટલાકોને લખવું એ એક પ્રકારનું વ્યસન થઈ ગયું હોય છે તેથી લખે છે; કેટલાકો પોતાના અંતરમાં ધુંધવાતો જવાળામુખી બહાર ન કઢાડે ત્યાં સુધી સ્વસ્થ બેસી શકતા નથી તેથી લખે છે; કેટલાકો કીર્તિ કે અપકીર્તિ કમાવાના અભિલાષથી લખે છે; કેટલાકો આખી દુનિઆ આડે મર્જે જતી જોઈ તેને સીધે માર્ગે દોરવાની ઉદ્દારતાથી દોરાઈને લખે છે; કેટલાકો પોતાની મૂર્ખાઈ “પબ્લિક” કરવાના હેતુથી લખે છે; કેટલાકો પોતાની મૂર્ખાઈ “પબ્લિક” થઈ ગઈ હોય તેને “પ્રાઇવેટ” માં બદલી નાંખવાના મનોરથથી લખે છે; કેટલાકો સમય ગાળવાનું અન્ય સાધન નહિ મળવાથી લખે છે; અને કેટલાકો એકસામટાં આ સર્વ કારણોને લીધે લખે છે; લખવાને પ્રેરનાર આ સર્વ કારણો અને અકસ્માતો માનને તેમ જ ઉત્તેજનને ખાત્ર છે એટલી વાત તો કબૂલ કરવી જોઈએ, અને બીજા કોઈ નહિ તો લેખકો કે જેઓને આ સત્ય અનુભવસિદ્ધ છે તેઓ તો કબૂલ કરશે જ. તેટલા માટે લખવાનું નિમિત્ત કારણ કે આપત્તિકારણ ગમે તે હો, પરંતુ સૌથી વધારે અગત્યનો પ્રશ્ન એ જ છે કે, લખનારે પોતાની કૃતિ કેવી રીતે સફલ કરવી.

અશ્વત્થા, અમુક કૃતિની સફલતા શામાં છે તે એ કૃતિના મૂલ્ય હેતુ ઉપર આધાર રાખે છે. દૃષ્ટાંત તદ્દીક, જો અમુક પુસ્તક, નાટક

કવિતા કે લેખ લખવાનો પ્રધાન હેતુ લેખકની મૂર્ખતા જેમ અને તેમ જાહિરાતમાં લઈ આવવાનો હોય, તો પછી તેની સફલતા ત્યારે જ થાય કે જ્યારે એ મૂર્ખતામાં વાચક સરલતાથી પ્રવેશ કરી શકે. તેમાં પછી ડહાપણના પડદાનું કે ભાષાના આડંબરનું આવરણ આડું આવવું ન જોઈએ, જે કે તેથી મૂર્ખતાનો વધારે સુંદર પ્રકાશ થઈ શકતો હોય તો જરાયે બાધ નથી. પરંતુ આ સફલતા લેખકે મેળવવી હોય તો તેણે વાચકનો સ્વભાવ, વાચકના મનનું નિદાન જાણ્યા વિના લખવાનું સાહસ કરવા જેવું નથી. તેણે સમજવું જોઈએ કે કઈ શૈલીમાં કઈ વસ્તુ તેના લેખના સંભવિત અને સંભાવિત વાચકોને રચીને તેમ જ વાચક થઈ પડશે, અને તેથી પોતાનો મૂલ હેતુ જે આ દષ્ટાંતમાં મૂર્ખતા પ્રકાશ કરવાનો છે તે-સંપૂર્ણ રીતે પાર પડી શકશે. બીજી ભાષામાં કહીએ તો લેખક વાચકના મગજના ધમકારા જાણવાની અતિશય આવશ્યકતા છે. ત્રીજી ભાષામાં કહીએ તો લેખકે મનુષ્ય સ્વભાવના જ્ઞાતા થયા વિના પેન્સિલ, સ્ટીલ પેન, ક્રાઈન્ટન પેન, કે બીજી કોઈ પણ પેન “પબ્લિક” ને માટે હાથમાં ઝાલવાની તરદી લેવી ન જોઈએ.

આ પ્રાથમિક, મહાન સૂત્રનું બચંકર વિસ્મરણ થવાથી જ આખી દુનિયાના અતઃ ખાસ કરીને આપણી “ગરવી ગુજરાત” ના ડાહ્યા લેખકોમાંનો મહોટો ભાગ પોતાના ગ્રહપણની સંક્રાંતિ વાચકમાં કરી શકતા નથી, અને મૂર્ખ મહાપુરોમાંનો નહાનો ભાગ પોતાના મૂર્ખતાની આપ-લે વચાસક્તિ કરી શકતા નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી પૈસાના પ્રેમીઓ પૈસા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અને અપકીર્તિના આશંકા અપકીર્તિની પણ મૈત્રી કરી શકતા નથી.

વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે, ગુજરાતી ભાષામાં અનેક પુસ્તકો, માસિકો, સાપ્તાહિકો, દૈનિકો, અને છદ્ધાજવાયા લેખોની જે કરુણા-જનક નિષ્ફલતા જોવામાં આવે છે તેનું મૂલ કારણ લેખકોમાં મનુ-અસ્વભાવના જ્ઞાનની ખામી, અને મનુષ્યનાં મનનાં દર્દોનું નિદાન

કરવાની અશક્તિ જ છે. વાચકને શું જોઈએ છીએ, અને વાચકને જેની જરૂર છે તે કેવી યુક્તિથી અપાય તો તે પચાવી શકે, તેટલું જ્ઞાન લેખકમાં સામાન્ય બુદ્ધિ હોય તો આવ્યા વિના રહે નહિ. અને કદાચ “સામાન્ય બુદ્ધિ” એ સંસ્કૃત શબ્દો હોઈને કોઈને કંઈક ભયંકર અપ્રાપ્ય વસ્તુ લાગતી હોય તો કહેવાની જરૂર છે કે, આમાં માત્ર “સાદી અક્કલ” નો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો લેખકની કૃત સફલ થાય જ. પરંતુ અફસોસ એટલો જ છે કે, આપણા લેખકોનો મહોદો સમૂહ અસાધારણ અક્કલ ધરાવે છે, એટલે એ અસાધારણ અક્કલના નમુનાથી જ પ્રદર્શન ભરતક ભરાઈ જાય છે, તેથી સાદી અક્કલવાળાં મનુષ્યોને ખરીદી કર્યા વિના પાછું જવું પડે છે. દાખલા તરીકે, અંગ્રેજી ઉચ્ચ સાહિત્યના તરજુમાઓ અને અનુવાદો, અથવા ચોરેલા વિચારો એવા લોકસમૂહ પાસે મૂકવામાં આવે છે અથવા તો એવા લોકસમૂહ માટે છે એમ કહેવામાં આવે છે કે જે લોકસમૂહને એ વિષયમાં તલભાર પણ રસ પડવો અશક્ય હોય છે, અને જેઓ રસ લઈ શકે તેમ હોય છે તેઓ અંગ્રેજી ભાષામાં મૂલ લેખો વાંચવાને શક્તિવાળા હોય છે ! ગુજરાતી લેખોમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી અવતરણો ભારોભાર મૂકવામાં આવે છે અને છતાં તેના અક્ષરશઃ તરજુમાઓ સાથે ટાંકવામાં આવે છે,—અવતરણો કોને માટે અને તરજુમાઓ કોને માટે, તે તો લેખકની અસાધારણ બુદ્ધિ જ સમજી શકે ! અમુક માસિક કે સાપ્તાહિકને રાજકીય અને સાંસારિક પ્રશ્નોની જ ચર્ચા કરનાર માસિક કે સાપ્તાહિક તરીકે બહાર પાડવામાં આવે, અને તેમાં હપ ટકા લેખ વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને શબ્દકોષ ઉપરની ચર્ચાથી ભરી દેવામાં આવે ! અમુક છાપાંચો “મૅસિઝ” —સમસ્ત જનસમાજ માટે છે, એમ દાવો કરવામાં આવે, છતાં સંસારસાગરની ભરતી ઓટમાં તણાતાં એ સાદાં, અબણ, “મૅસિઝ” માટે “પાંચમા સૈકાની અમુક કવિતાનો લેખક કોણ ?” “અમુક જૂનાં ખડેરના અમુક જૂના પથરાઓનો શોધક કોણ ?” “બાયરન મહોદો કવિ કે રા. ‘મુખ્ય’ ?” “રા. ચેલારામ અર

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રી કે રા. રામચેલા ? ” “ નાટકકાર મહાન કે રીકાકાર ? ”
 “ દુષ્મન રનેહી કે રનેહી દુષ્મન ? ” “ શ્રીયુત અક્કલમંદપ્રસાદ
 કવિ કહેવાય કે સાક્ષર કે રાક્ષસ કે રસિક કે ઈશ્કી ? ” “ બાણડાં-
 ઓને આમંત્રણ અને બાપુડાંઓને નિમંત્રણ, ” “ કાયલડી ટકુકે
 અને મયૂરડી મલકે, ” “ મલકવું, મલપવું, કે મલપાવું ? ” “ તપો-
 ધન બ્રાહ્મણોનું ગોત્ર શું ? ” “ વર્ષફળ જોવાનો કોઠો કેવી રીતે
 બનાવવો ? ” વિગેરે વિગેરે અસંખ્ય, અવર્ણનીય, અનિર્વચનીય,
 અવિચારણીય, લેખોની સુવર્ણમાલા વિજળિક લાઈટના દમામ સાથે
 રણુ કરવામાં આવે છે. આવા ગ્રહલગ્નતા દમામથી અંનગ્ર ગયેલી
 આંખોમાં એ સુવર્ણમાલા તરફ જોવાની શક્તિ ન રહી હોય તો
 લેખક મહાશયોએ પોતાના માલની કદર થતી નથી, એમ માહું
 લગાડવાનું નથી. પોતાની કૃતિ કોઈ વચ્ચાતી લેવા ન લલચાય તો
 “ ઉપહાર ” તરીકે તેની વહેંચણી કરવાથી તો કદર થશે જ. અને
 એટલો દિલાસો તો કવિ ભવજૂતની માફક લઈ શકાય કે આ જમા-
 નામાં નહિ તો આવતા જમાનામાં, નહિ તો “ ગત ” જમાનામાં
 તેની કદર થશે, કારણ કે ખેડુંના ખિચરા “ ગત ” નો અર્થ સમજ-
 વાની માયાકૂટમાં લાગ્યે જ પડશે.

આવી રિચતિમાં લેખકોએ એવી રિચતિરચાપડતા રાખવાની
 જરૂર છે કે, જેથી તેઓની પોતાની અક્કલમાં “ સુધારો વધારો ”
 કરવાની જરૂર રહે નહિ. જ્યાં અક્કલની થાકુ ખામી દેખાઈ જવાનો
 ભય હોય ત્યાં “ સમાન્ય લાઠસમૂહ માટે છે ” એવી દલીલ કરવી
 જોઈએ અને જ્યાં અક્કલ વધારે પડતી પ્રકાશી નીકળતી હોય ત્યાં
 “ આવતા જમાનાના માત્ર થોડા ચૂટેલા વિદ્વાનો માટે જ છે ”
 એમ ભાવ સ્ફુટાવી દેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. કારણ કે એટલું
 ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, મનુષ્ય સ્વભાવ ઓળખીને તેને અનુસરવું
 તેના કરતાં આવો અમીરી ખુલાસો કરવો તે લેખકોની “ પોઝિશન ”-
 ને વધારે યોગ્ય છે. મનુષ્યોની મધ્યમાં રહેનારા, મનુષ્યોનાં મન
 અવલોકનારા, અને મનુષ્યો માટે જ દખવાને દાવો કરનારા લેખકો

પોતાની લેખિનીથી આકાશ કે પાતાળમાં વિહરનારા દેવો કે દાન-
વોની લેખિની અને રસગતાનું જ્ઞાન કરાવે ત્યારે જ તેઓ લખીને
તેમ જ શ્રવીને કૃતકૃત્ય થયા કહેવાય. અલખત, કદાચ કોઈ કહેશે
કે આ માનસશાસ્ત્રનું માફ ન કરી શકાય તેવું અજ્ઞાન સૂચવે છે,
પરંતુ લેખકો સચોટ રીતે ઉત્તર દઇ શકે કે મનુષ્યસ્વભાવનું જ્ઞાન
જેમ સુલભ નથી તેમ તેનું અજ્ઞાન પણ સુલભ નથી. મનુષ્યસ્વભા-
વના જ્ઞાનથી તો મનુષ્યમાત્ર જન્મે છે, તેમાં કંઈ નવીન મેળવવાનું
નથી, પરંતુ તેનું અજ્ઞાન મેળવવામાં તો બીજાનું જીવન જવાનું છે
અને નહિ અનુભવેલું કલ્પવાનું છે.

લેખકોનાં આ દલીલચક્રો સર્વથા સંપૂર્ણ છે એટલે તેમાં ખામી
કહાડવા આપણે થોભવાનું કારણ નથી. હવે સામાન્ય વાર્ચકવર્ગ તો
બાળ્યતાં અબાળ્યતાં એમ માને છે કે, જે કલા કે કૃતિ પોતાની જીંદગી
સાથે માઠ સંબંધ ધરાવે નહિ, તે પુસ્તકો, કવિતાઓ, છાપાંઓ, કે
નાટકો અને કહેવાલી કલાનાં પ્રદર્શનોની હોળી કરી આસપાસની
હવા શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે; જે લેખક કે કલાકાર વાચકની રસગતા,
તેની જરૂરિયાતો, તેના અંતરના જખમો, તેની ઉંડી પુરાણી વાસ-
નાઓ, બદુલરની માફક કળી શકે નહિ તે લેખક કે કલાકારે હમેશને
માટે “ પેન્શન ” લેવું જોઈએ, અને પેન્શન લીધા છતાં પણ તે
પોતાની કૃતિ કોઈની આંખમાં કે કોઈના કાનમાં બલાતકારે ખોસે
તો તેને નાયાગરાના ધોધમાં ધકેલી દેવો જોઈએ, કારણ કે પાંચ
કહેવાતા સાક્ષરો, કવિઓ, ભાષાશાસ્ત્રીઓ, વિદ્વાનો કે ધોક્ષપંથીઓ
જ જે ચર્ચામાં, જે કલ્પનામાં, કે જે વિષયમાં રસ અને આનંદ
લઈ શકતા હોય તે સર્વ વસ્તુઓથી, છાપખાનાંચાળાઓને લાંચ આપી,
આખી દુનિયાને અભાગવણી તે મહાધોર પાપ છે.

ચતુષ્કોણ એવું માણી છે કે, બીજાઓને જે વસ્તુ અજ્ઞાન-
મય લાગતી હોય તે પોતાને અમતી ન હોય છતાં તેને તે આપવામાં
આવે, અથવા તે તેને અમતી હોય પણ તેને જોઈએ તેના કરતાં

બહુ વધારે આપવામાં આવે તો તે અમૃતમય વસ્તુને પણ તે વિષ-
મય માને છે. દાખલા તરીકે, ધર્મ સંબંધી, વેદવેદાંત સંબંધી,
તેમ જ મંદિરો અને દેવળો સંબંધી મારામારી બહુ ઉપયોગી નહિ
તો રસમય તો છે જ; પણ આ મારામારી એક જ તાલમાં હિન્દુ-
સ્થાનના પ્રલયકાલ સુધી ચલાવવામાં આવે તો પછી વૈવિધ્યની ખાતર
વાચકો કે પ્રેક્ષકોને ધર્મનો બાંધકોટ કરવાની ફરજ પડે ખરી. તેવી
જ રીતિ ચોક્કસ કરેલા દશ કામળ શબ્દોમાં, ચોક્કસ કરેલી સવાત્રણ
કામળ કલ્પનાઓ, ચોક્કસ કરેલા કામળ આકારમાં, ટોપ ટોપ વાર
બહુ પ્રિય લાગે છે, પરંતુ જો તે દરેક દૈનિક, દરેક સાપ્તાહિક, દરેક
પોણા બે માસિક, દરેક નાટક, અને દરેક કાવ્યકુંજ કે સ્ફુરણપુંજની
બધી આવૃત્તિઓમાં નિરંતર જાહેર થયાં કરે, તો પછી લેખકનું પો-
તાનું મગજ વધારે પડતું કામળ થઈ મયાનું અનુમાન થવાનો ભય
રહે છે. એ જ પ્રકારે પુરાણોના ઇતિહાસો અને ગપ્પાઓ મનુષ્યોને
હેરત પમાડે તેવાં હોય છે, પરંતુ રંગભૂમિઓ પુરાણોથી જ ઉભરાઈ
જાય ત્યારે નાટકશાળાની ટીક્ટ આફિસોને પડતર પુરાણી ટીક્ટોથી
ઉભરાઈ જવાનો એપ લાગુ પડવા સંભવ છે, વળી વિભાવત જઈ આવનારાં
તેમ જ હાલનાં કેળવણેલાં સર્વ ઓ પુરૂષો અત્યંત અધમ, નીતિભ્રષ્ટ,
દારૂડીયાં, બલિહારી, અને છીછરી શુદ્ધિનાં પ્રાણીઓ છે, એ સંબંધી
બે મત હોઈ શકે જ નહિ, પણ જ્યારે અનેક છાપાઓ, નાટકો
અને નવલકથાઓમાં આવ્યાં જ ચિત્રો ચીતરવામાં આવે ત્યારે એના
લેખકો કેળવણીરૂપ આદર્શમાંથી મુક્ત હોવા જોઈએ, એમ વાંચકો
અને પ્રેક્ષકોને શંકા કરવાનું કારણ મળે છે. ઉપરાંત ચાંતિઓથી
હિન્દુસ્તાનની પાયમાલી થઈ ગઈ છે અથવા તો ચાંતિઓના કથમ વિના
હિન્દુસ્તાનમાં એકસપી અને વીરત્વ ટકી સકવાનાં નથી, તેમ જ
પુનર્વિવાહની છટ નહિ હોવાથી અથવા તો પુનર્વિવાહના સ્થાપત્રથી
કેસો ખનવાથી હિન્દુસ્તાનમાં વરસાદ વરસતો નથી, અને પરદેશગમન-
ને લીધે હિન્દુસ્તાનમાંથી એમ અને કાબેરનો નાશ થતો નથી,

અને હિંદુસ્થાનની બહાર પગ નહિ મૂકનારાઓ હિન્દુઓ માટે જ મોક્ષનો દ્વંદ્વરો રાખવામાં આવ્યો છે,—આ સર્વ સિદ્ધાંતો વેદવાક્યો જેવા છે તે નાશક છે, પરંતુ એ સંબંધી ચર્ચાની પરંપરા વેદની માફક અનાદિ અને અનંત થઈ પડે ત્યારે વાચક એમ અનુમાન કરી શકે કે, ચર્ચા કરનારાઓના મગજની ઊંડાઈ પણ અનાદિ અને અનંત હોવી જોઈએ.

આ ઉપરથી એટલું તો પ્રતીત થશે કે, જે લેખકને મનુષ્ય સ્વભાવનું જ્ઞાન હોય અને એ જ્ઞાનને આધારે લખાતું હોય તો છાપખાનાઓમાં કામ કરનારાઓને હાલ મળે છે તેથી વિશેષ અવકાશ અને આરામ મળે, તો પુસ્તકો અને છાપાઓમાં બે લીટીઓ વચ્ચે એક દશાંશ દૈન્ય જેટલી જગા મૂકવામાં પણ સંકેત કરી દાંસી દાંસીને કાડિયારાં પૂરવાં પડે છે તે ન થતાં વાચકો આખાનું રક્ષણ થાય અને પરદેશી ચર્ચાઓમાં સ્વદેશી પૈસો ખરચાદ ન જાય, વળી તેથી કારા કાગળોના ભાવ પણ બહુ મોંઘા રહે નહિ, અને લેખકોને પોતાનાં મૂળ નામ છપાવી નવાં નામ ધારણ કરવાં ન પડે, છતાં પોતાના સ્નેહીઓને અમુક લેખ નીચે સહી કરનાર ‘મુઝ’, ‘દઝ’, ‘શાંત’ કે ‘હાંત’ હું છું એમ પરોક્ષ રીતે કહેવા નીકળવું ન પડે. આજકાલ આપણે જોઈએ છીએ કે વાચકોને અમૂલ્ય સમય યુનિ-સિપાલિટીની કચરાપેટી માટે લેખકોએ કરેલાં લાણીઓને કચરો એકઠો કરવામાં વપરાય છે, તેમ જ બિચારા ભુકસેલરોને ઘણાં મોંઘાં ગોડઉતોનાં ભાડાં ભરવાં પડે છે. પણ જે લેખકોમાં ઉપર જણાવેલી લાયકાત આવ્યા પછી જ તેઓ લખવાનું મંગલચારણ કરે તો, આ સર્વ મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય. આને માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કહો, કે મનુષ્યસ્વભાવ સમજવાની શક્તિ કહો, કે સાદી અક્કલ કહો, પણ આ લાયકાત વિના બીજી બધી લાયકાતો નક્કી છે. કારણ કે યુનિ-વર્સિટીઓએ સ્કોલરશીપ પૂછ્યાં ગમે તેટલાં લાંબાં હોય અથવા તો કેળવણીના એવી વાતાવરણથી મનને દૂર રાખી ગમે તેવું સાબુતાબું રાખ્યું હોય, અગર પરસ્પર પ્રસંસક મંડળોના ઉત્તેજન સાથે સાક્ષરો,

કવિઓ, એડીટરો વિગેરેનો ગમે તેટલો અનુગ્રહ હોય, તો પણ જે લખાણ વાચકના મન ઉપર જરા પણ સ્થાયી અસર કરી શકે નહિ તે મફત લાઇબ્રેરીઓમાં ભેટ તરીકે મોકલાવવાને પણ લાયક કરશે નહિ. કઈ વસ્તુ કઈ ભાષા અને કઈ શૈલી પોતના વાંચનારાઓને અનુકૂલ થઈ પડશે, કયા વિષયો સમાજની જરૂરીયાતો તરીકે ગણાય અને કયા વિષયોનો સમાજની મોજશોખોમાં સમાવેશ કરી શકાય, કયાં લખાણો ‘ભેંસ પાસે ભાગવત’ જેવાં થઈ પડશે, કઈ ચર્ચાઓ વાચકોને ઉદ્ધતા ઊઠ્ઠાની ગરજ સારશે, કયાં ગીતડાં દીવાનાપણુના નિદાન તરીકે લેખાશે, કયાં નાટકો મંગલવાર કે શુક્રવારના ક્લિસ્ટ ઉપર દેખાવ આપશે, કયાં છાપાંઓ કેદખાનાના એકાંતમાં વાંચવા જેવાં થઈ પડશે, કયા લેખો છાપનારની જાહેર આંખ નીચે આવવાને યોગ્ય થઈ પડશે, આ સર્વ સમજ શું જનસમાજના મનની રગ જાણ્યા વિના લેખકમાં આવી જશે ? અને આ સમજ વિના શું કાઈ પણ લેખક મનમાનતી ફત્તેહ મેળવી શકશે ?

લેખકને ભાષાની આરાક્ષરી નહિ આવડે તો ચાલશે, પરંતુ તેનામાં આટલી ઝીણવટ નહિ હોય તો નહિ ચાલે. કાગળ ઉપર જે ખિલાડાં તાણુતાં ન આવડે તો ભાડુતી લખનારા પણ મળી શકે, પણ આ પ્રાથમિક લાયકાતનો તો દુષ્કાળ એટલો છે કે, તે વેચાતી મળવી પણ મુશ્કેલ છે. મનુષ્યનું જીવન ઉચ્ચ અને પવિત્ર બનાવવું, તેની આશા નિરાશાઓ ચીતરવી, તેના સંસારમાં તેનો માર્ગ સરલ કરી આપવો, તેની ગમગીનીમાં તેને આનંદ આપવો, સંક્ષેપમાં મનુષ્ય લીલા મનુષ્ય માટે આલેખવી-આટલું જે લેખક કરી શકે તેણે કાઈ પણ સાહિત્ય પરિષદમાં હાજરી નહિ આપી હોય તો પણ વાંધો નથી. તેણે પાંચ દશ નાટકો, વાર્તાઓ, કવિતાઓ, પુસ્તકો કે છાપાંઓ ચીતરી કહાડ્યાનું સાર્થકીકેટ નહીં મેળવ્યું હોય તો પણ તેના ઉપર મહોટી આકૃત આવી પડવાનો સંભવ નથી. એનામાં લેખક થવાની પહેલી અને છેલ્લી લાયકાત છે, તેથી તેની કૃતિ “કાપીરાષ્ટ્ર રીઝડ”

—“સર્વ હક્ક સ્વાધીન” પડી રહેવાની પણ દહેશત નથી !

(“સમાલોચક” જુન ૧૯૧૪.)

[૧૧]

આવતી સાહિત્ય પરિષદ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આવતા મે માસમાં સુરત ખાતે મળવાની જાહેરાત બહાર પડી ચૂકી છે. થોડા સમય પહેલાં એવો ભય લાગતો હતો કે કદાચ લડાઇને લીધે ડિસેમ્બર સુધી પરિષદ મળી નહિ શકે. આ ભય પાંચમી પરિષદના મંત્રીઓએ દૂર કર્યો છે, એટલે પરિષદ સંબંધી અત્યારથી ચર્ચા શરૂ થાય તો તે બહુ વહેલી ગણાશે નહિ. છેલ્લી ચાર બેઠકામાં જે કાર્ય થયું છે તેથી કંઈક વિશેષ કરી બતાવવાનો ઉત્સાહ આ પરિષદના મંત્રીઓ ધરાવે છે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ, અને એ આશાથીજ બે સપ્તે સૂચના રૂપે કહેવાની હિસ્મત ધરીએ છીએ.

અત્યાર સુધી પરિષદમાં જુદા જુદા લેખકો તરફથી નિબંધો મંગાવવા, અને આવેલી સંખ્યામાંથી અમુક ચુંટાયેલા નિબંધો ત્રણ દિવસ વાંચવા, તે સિવાય બહુ જાણુવા જેવી પ્રવૃત્તિ પરિષદે હાથ ધરી નથી. ગુજરાતી વાંચનમાળા, યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને શું સ્થાન આપવું, આદિ વિષયોની ચર્ચા કરી કંઈક નિર્ણય ઉપર આવવા માટે બહુધા નિષ્ફળ પ્રયત્નો થયા છે તેની નોંધ ન્યાયની ખાતર લેવી જોઈએ, પરંતુ સરવાળે અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ કાંઈ કાર્યવાહક પગલાં સાહિત્ય પરિષદે ભર્યાં હોય એમ અમારા જાણુવામાં નથી. અદ્યતન, કહેવાનો એવો આશય નથીજ કે બે બે ત્રણ ત્રણ વર્ષે અમુક શહેરમાં આપણા ગુજરાતી વિદ્વાનો ભેળા મળી, નિબંધો વાંચી, આગ્રહથી જુલો પડે તો કાંઈ પણ લાભ નજર થાય. ત્રિદાનોનો પરસ્પર સંમંજસ થાય એ પણ જેવો તેવો લાભ નથી. ગુર્જર સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉદ્ઘોષા હાથે એક પગલું આગ-

બીજા સમજવાનું છે. આપણા જનસમૂહમાં સાહિત્યનું વાતાવરણ કોઈ કોઈ વાર ફેલાવવામાં આવે એ પણ પરમ સંતોષની વાત છે. બે ત્રણ વર્ષે સાહિત્યની સપ્તાહ બેસે એ પણ ઇષ્ટ છે. સાહિત્ય પરિષદની બેઠકો એક ઈચ્છા પણ આપણા સાહિત્યને આગળ લઈ જાય છે, પાછળ નહિજ, આ દૃષ્ટિથી અમે પરિષદની સામે ફર્યાદ કરવા ઇચ્છતા નથી.

પરંતુ આ ઉપરાંત એક બીજી પણ દૃષ્ટિ છે, અને એ દૃષ્ટિ તદ્દન તિરસ્કારવા જેવી નથી. ત્રણ વર્ષે વિદ્વાનો અને સાહિત્યપ્રિય સ્ત્રી પુરૂષો બેળાં થાય તે સામે કરો વાંધો નથી. ત્રણ વર્ષને બદલે દર વર્ષે પરિષદ ભરાય એમ અમારી તો અલિલાષા છે. પરંતુ પરસ્પર સમાગમ અને નિબંધ વાંચનથી જે લાભ થાય તેથી વિશેષ લાભ મેળવવા માટે આપણે ત્વરિત આગળ વધવું જોઈએ એમ અમારો મનઝૂત અભિપ્રાય છે. આરંભમાં આપણે આટલું કરી શક્યા તે ઠીક છે, પરંતુ આટલાં વર્ષ કાર્ય કર્યા પછી પણ એને એજ ચીલામાં ચાલ્યા કરવું, અને નવીન માર્ગ શોધવાને પ્રયત્ન પણ ન કરવો, તે પરિષદને માટે આત્મચાત સમાન છે.

જો ગુર્જર સાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં મૂકવું હોય, જો કેળવણી અને સંસ્કૃતિને પ્રદાશ ગુજરાતના દરેક ગૃહમાં લઈ જવો હોય, અને જો દુનિયાની આગળ વધેલી ભાષાઓની સાથે આપણા સાહિત્યને હિંદુ રાખવાનો જરા પણ મનોરથ હોય, તો આપણી પરિષદ જેવી સંસ્થાએ નહાનાં ખાખોચિયામાં પડી રહેવાને બદલે મોટા સમુદ્રમાં ઝુકાવવું જોઈએ, અને ગુજરાતના સાહિત્ય વિકાસની અને જ્ઞાનપ્રકાશની સર્વ જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લેવી જોઈએ. ગુજરાતના સર્વ સમર્થ વિદ્વાનો જ્યારે આ પરિષદ તરફ દિલસોજી ધરાવે છે, અને ગુર્જર સાહિત્ય માટે સર્વ એક થઈને કાર્ય કરવા માગે છે, ત્યારે પછી આ મહત્ત્વોપકાંક્ષાને પાર પાડવાને શું આપણે બિચકુલ અશક્ત છીએ ? આખું સંસ્કારી ગુજરાત ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ

માટે બેળું મળે, અને છતાં આ અભિસાધા બહુ મોટી, અશકત અને દુર્લભ જણાય તો ગુજરાતનું ભવિષ્ય બહુ મારું સમજવાનું છે.

પૈસા નથી, સરકારની પૂરતી મદદ નથી, લોકો અજ્ઞાન છે, આપણું શું કરી શકીએ ?—વિગેરે વિચારો બીરૂતાના છે, પ્રમાદના છે. સમસ્ત કેળવણીનું ગુજરાત એક અવાજે બોલે કે ગુર્જર સાહિત્યને ખીંચવું જ છે, ગુજરાતમાં કેળવણીનો ચોખેર ફેલાવો કરવો જ છે, આપણી સાહિત્યદેવી અને માતૃભૂમિની આ દિશામાં અપૂર્વ સેવા કરવી જ છે, તો પૈસા, સરકારની મદદ, લોકોનો ઉત્સાહ, અને સર્વ સાધન સંપત્તિ, આપોઆપ પરિપક્વને બારણે આવીને અથડાશે. પરંતુ આપણે બીરૂ થઈ ગયા છીએ. વિદ્વાનો છતાં માર્ગ કાપવાની બહાદૂરી અને ધીરજનો છોટો આપણામાં રહ્યો નથી. તેથીજ પ્રમાદી અને આળસુ લોકોને અનુકૂળ આવે તેવી યાંત્રિક સ્થિતિ આપણે આપણી દરેક જાહેર સંસ્થામાં ન હોય તો પણ ઉભી કરવામાં મદદરૂપ થઈએ છીએ, અને જે યંત્રમાં જરા પણ ચેતનનો પ્રવેશ થાય છે તો આપણે આશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ થઈ જઈએ છીએ, અથવા તો ઘેલછામાં ગુલાંટ ખાવા મંડીએ છીએ.

આ અનિષ્ટ સ્થિતિનો અંત લાવવાને પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ કટિબદ્ધ થશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. પરિષદનું હવે મોટા પાયા ઉપર સંગીન બંધારણ બંધાવું જોઈએ. પરિષદ માટે કાયમ સ્થાન હોવું જોઈએ, અને તેને માટે મુંઝઈ કરતાં વધારે યોગ્ય સ્થળ અમારા પ્લાનમાં આવતું નથી. મુંબઈમાં આ સ્થળે ગુજરાતની મોટામાં મોટી, અતિ વિશાળ પુસ્તકશાળા રાખવી જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્ય સંશોધન માટે અહિં સર્વ સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ. હાલ જ્યાં સુધી ગુર્જર સાહિત્ય બાહ્યાવરથામાં છે ત્યાંસુધી સાહિત્યની ખીલવણી માટે પરિપક્વ અનેક વિદ્વાનોની મદદ લઈને અતિ વ્યાપક પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આપણાં છાપાંઓ, માસિકો, પુસ્તકો, આદિની દુર્દશા

ઢાંકવાને માટે પરિષદે આ દિશામાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પોતાને હાથ લેવી જોઈએ. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષાને યોગ્ય સ્થાન અપાવવાને પરિષદે હિંમતથી બહાર પડવું જોઈએ. ગુજરાતી ભાષા જીવતી ભાષા છે, ગુજરાતી ભાષા વિચાર વહન અર્થે છે અને પુરાણાં ખંડેરાનાં પ્રદર્શનમાં મૂકવા અર્થે નહિ એ ખતાવી આપવું તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કર્તવ્ય છે.

ખીજો કાંઈ ધંધો ન હોય ત્યારે પરિષદમાં દિવસ રાત્રિ નિબંધો વંચાયાજ કરે એ બહુ સુંદર છે પરંતુ અનેક અતિ ઉપયોગી મહા-પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ કરવાનાં હોય ત્યારે નિબંધોને મોખરે કરવા તે બિચારા નિમંધ લખનારા વિદ્વાનોને દુનિઆની આંખે કરવા જેવું છે.

[“ હિન્દુસ્તાન ” અગ્રલેખ
તા. ૧-૩-૧૫]

[૧૨]

સાહિત્ય પરિષદનું કાર્યક્ષેત્ર.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ચાર ખેડકા થઈ ગઈ. અને પાંચમી ખેડકા આવતા મે માસમાં થશે, છતાં આશ્ચર્યની વાત છે કે હજી સુધી તેના કાર્યક્ષેત્ર સંબંધી કાંઈ પણ નિશ્ચયાત્મક મત બંધાયો નથી. કેટલાકો કહે છે કે સાક્ષરોના હાથથી લખાયેલા વિદ્વાતભરેલા નિબંધો ભેળા કરી વાંચવા અને ચર્ચવા એજ સાહિત્ય પરિષદનું મુખ્ય કાર્ય છે અને હોવું જોઈએ, ત્યારે ખીજાઓ પરિષદનું કાર્યક્ષેત્ર તેથી કંઈક વિશેષ વિશાળ બનાવવું જોઈએ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે. જે વિદ્વાનોના શાસ્ત્રીય નિમંધો પરિષદમાં આવે છે અને જેવા નિબંધો લખવાને ધણા અગ્રેસરો સલાહ આપે છે તેઓને માટે અમને ધણુંજ માન છે, પરંતુ એ નિમંધોથીજ સાહિત્ય પરિષદની સફળતા થઈ જશે એમ અમે માનતા નથી.

અફસોસની વાત છે કે ગુજરાત એકવાર એક ચીલામાં ચાલતું શરૂ કરે છે પછી બીજા નવીન માર્ગ ઉપર જઈ શકતું જ નથી. તેમજ પાંચ વચોવટ વિદ્વાનોને જે માર્ગ અનુકૂળ લાગતો હોય તે પછી બાકે બીજા અનેક લોકોને અનુચિત જણાતો હોય તો પણ તેઓએ બહિષ્કારને જોખમે સ્વીકારવોજ જોઈએ એ પ્રકારની મમતા જાણતાં અજાણતાં આપણે ત્યાં દષ્ટિગોચર થાય છે. આરંભમાં પરિપક્વનું સ્થાયી બંધારણ ન બંધાયું તેથી હવે સ્થાયી બંધારણની વાત થઈ શકેજ નહિ એવા કેટલાક પૂજ્ય ભુદ્ધિવાળા ગૃહસ્થોનું વળણ જોવામાં આવે છે. નિબંધોથી પરિપક્વનો જન્મ થયો તેથી નિબંધોથીજ તેની પૂર્ણાકૃતિ થવી જોઈએ એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા કેટલાક નિર્બંધકુશલ સંજ્ઞનો ધરાવે છે. પરંતુ, પરિપક્વ શા માટે અને કાને માટે છે ? જે સમય, શક્તિ અને ધનનો વ્યય પરિપક્વ નિમિત્તે કરવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં કૃણ મળે છે કે કેમ ? પરિપક્વથી થઈ શકે તેટલું કાર્ય તેની પાસેથી કરાવવાને પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ ? પરિપક્વનું કાર્યક્ષેત્ર વધારી શકાય કે નહિ, વધારૂં થી લાભ છે કે નહિ, અને લાભ હોય તો બીજી કાંઈ મોટી હાનિ છે કે નહિ ?—આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરવામાં અત્યાર સુધી યત્નિયત શ્રમ લેવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

અમારા મિત્ર “ ગુજરાતી ” એ ગયા રવિવારે જ બહુ યોગ્ય રીતે જણાવ્યું છે કે જો પરિપક્વ નિર્બંધોથીજ પેતાને કૃતકૃત્ય માનતું હોય તો તે કાર્ય તો આજકાલ કેટલાંક જાહેર છાપાંઓના દિવાળીના અંકો પણ કરી શકે છે. એના જવાબમાં અમુક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે પરિપક્વમાં કેટલીકવાર લાંબા અને મનનીય સાહીય લેખો આવે છે તે દિવાળીના અંકો પ્રકટ કરતા નથી અને પ્રકટ કરી નહિ શકે. આ દલીલ સત્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને બદલે એટલુંજ કહેવું મક્ક છે કે જે વિદ્વાનો આવા ઉત્તમ લેખો લખી શકે છે તેઓને સાહિત્ય પરિપક્વતા ઉત્તેજનની જરા પણ અપેક્ષા હોય એમ

અમે માનતા નથી, અને એમ માનવું તે એ વિદ્વાનોને અત્યંત અન્યાય કરવા જેવું છે. તે છતાં અમારું કહેવું એમ નથી કે પરિષદે નિયંધોને ઉત્તેજન નજ આપવું. પરંતુ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે સાક્ષરી નિયંધો એકઠા કરવા એજ પરિષદની “પ્રધાન પ્રવૃત્તિ” હોવી એમ એ ત્યારે સ્થિતિ અસહ્ય થઇ પડે છે, અને એવો મત ધરાવનારાઓનું ઉપરની દલીલો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના ચાલતું નથી.

તેવીજ રીતે પરિષદનું બંધારણ કંઇક મોટા પાયા ઉપર અને કાયમનું રચવા માટે દશારો કરવામાં આવે છે ત્યારે કેટલીક દિશા-માથી એવો પ્રત્યુત્તર મળે છે કે “એવા બંધારણની જરૂર શી છે ? ત્રણ મંત્રીઓ બધું કાર્ય કરે છે ! અને બીજું કાર્ય છે પણ શું ? તમને ઉત્સાહ હોય તો નિયંધો લખો અને બેળા કરો એટલે પરિષદની પરમ સેવા બજાવી ગણાશે ! આપણે મોટા ડાકડામાંકની જરૂર નથી ! પાંચ દશ સાક્ષરો ત્રણ ત્રણ વર્ષે બેળા થઇને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતે કરેલાં પરાક્રમોની નોંધ પરિષદમાં રજુ કરે એટલુંજ બસ છે ! સારા નિયંધો તૈયાર કરો એટલે બધાં સારાં વાતાં થઇ રહેશે ! બંધારણો, કમિટીઓ, બ્યવસ્થા, નિયમો, આદિ સર્વ ઉપાધિ છે ! સરસ્વતી દેવીની પૂજામાં વળી બંધારણ શાં ? ”—વિગેરે, વિગેરે, વિગેરે. આ અબેઘ દલીલચક પાસે ધડીભર લાચાર થઈ જવાય છે. તથાપિ હિમ્મત કરીને અમે મુરખી સાક્ષરોને પૂછીએ કે તમારો અને પરિષદનો હેતુ શો છે ? પરિષદ કોને માટે ? નિયંધો કોને માટે ? લખવું કોને માટે ?—આ પ્રશ્નોનો ખુલાસો તેઓ મહેરબાની કરીને કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

અમારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે પરિષદમાં માત્ર લેખકોની સમવડનોજ વિચાર કરવાનો નથી. પરિષદ માત્ર સાક્ષરો માટે પદા-બાજી ખેલવાનો અખાડો નથી. પરિષદ સમસ્ત ગુજરાતી વાંચનારી આલમના હિત અર્થે છે. પરિષદમાં કવિઓ અને સાક્ષરોને તાળી-ઓના અવાજથી વધાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત આખા ગુજરાતમાં વિદ્યા

તરફ, વાંચન તરફ, કેળવણી તરફ અભિરૂચિ ઉત્પન્ન થાય અને વિ-
સ્તરે એવાં પગલાં ભરવાનાં છે. જેઓનાં ટાલણાં પરિપક્વની બહાર
કાઢ ન સાંભળતું હોય તેઓના દિલાસાસ્થાન માટે પરિપક્વનો પાયો
નંખાયો નથી, પરંતુ આપણા પ્રાંતમાં સર્વત્ર વિદ્યા અને વાંચનમાં
રસ ઉત્પન્ન થાય, લોકો વધારે સંસ્કારી બને, ઘેરેઘેરે જ્ઞાનનો દીપક
પ્રકટે, એવા ઉદાર હેતુથી આ સંસ્થા સ્થપાણી છે. કદાચ કાંઈ પુરાણ
વસ્તુ શોધક વિદ્વાન એવું શોધી કહાડે કે શ્રીયુત રા. રા.....એ
એમના ભાષણમાં ચોખ્ખું જણાવ્યું છે કે પરિપક્વ નિબંધોના પ્રદ-
ર્શન માટેજ છે, તો જણાવવાનું કે એ શ્રીયુત સાક્ષરના શબ્દો
બ્રહ્માના અક્ષર ગણવાના નથી. કદાચ પ્રથમથી આવો વિશાળ હેતુ
ન રખાયો હોય તો અમારે હવે રાખવો છે.

છેવટે ખીન્નઓનો ઉત્સાહ તોડી પાડવાને એક યુક્તિ વાપર-
વામાં આવે છે; તે એ કે, “ ચાલો તમે કહો તેમ કરીએ, પણ
કામ કરનારા ક્યાં છે ? તમે પહેલાં કરી બતાવો, પછી પરિપક્વ ઉ-
ત્પાડી લેશે ! ” પરંતુ આ દલીલ નિર્જીવ છે એમ કહ્યા વિના ચા-
લતું નથી. જેમ કામ કરનારાઓ હોય છે તો સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન
થાય છે, તેમ અનેક વાર સંસ્થાઓ રચાય છે તો કામ કરનારાઓ
પ્રકાશમાં આવે છે. અમુક ભાઈ આમ કહે છે, અને તમુક ભાઈ
આ વિધન બતાવે છે, એવી ચીકાસમાં અને ખોટી ખુશામતમાં ગુ-
જરાત કશું ઉપયોગી કાર્ય કરી શકતું નથી. એટલા માટે અમે
આખા ગુજરાતને અપીલ કરીએ છીએ કે સાહિત્ય પરિપક્વને વધારે
વ્યવસ્થિત, વધારે વ્યાપક અને વધારે કાર્યસાધક બનાવવી હોય તો
ઉંઘો નહિ, અને “ ચાલવા દેવું ” હોય તો સમય, શક્તિ અને
પૈસાનો નિરર્થક વ્યય ન કરો.

[“ હિન્દુસ્તાન ” અગ્રલેખ,

તા. ૧૭-૩-૧૫]

[૧૩]

પાંચમી સાહિત્ય પરિષદનું મંગલાચરણ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ હજી આવતા મે માસની આખરમાં સુરત ખાતે મળનારી છે ત્યાં સુરત નિવાસીઓએ ધ્યાન ખેંચનારું મંગલાચરણ કરી દીધું છે. અમે ઘણા સમય થયાં કહેતા આવ્યા છીએ કે પરિષદમાં કંઈક નિયમિત અને વ્યવસ્થાપૂર્વક કાર્ય થાય તો ધારેલા ઉદ્દેશો પાર પાડવામાં સરળતા થઈ જાય. પરંતુ, વ્યવસ્થાશક્તિ એ આપણી સંસ્થાઓમાં છેજ નહિ, અને તેને પરિણામે આપણું જાહેર જીવન આટલું અધુ અસ્તવ્યસ્ત દેખાય છે. પરિષદના એક જાણીતા મંત્રી થોડા સમય પહેલાં એટલે સુધી બોલી ગયા છે કે પરિષદમાં માત્ર દશ બાર સાક્ષરો તેઓના નિયંધો લઈ હાજર થાય તો બસ છે, પછી તેમાં વ્યવસ્થા, નિયમો, કાર્યકુશળતા, આદિ કોઈ વસ્તુની જરૂર નથી ! આવી જરૂર ન રહે એમ એ સાક્ષરશ્રીની ઇચ્છા ઘણી સુંદર છે. પરંતુ હકીકત શી છે એ તરફ એમણે દષ્ટિ કરી હત તો તેઓને ભાવનાસૃષ્ટિમાંથી બહાર આવવું પડત. આપણી પરિષદમાં હવે જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા, જુદા જુદા વિચારવાળા, જુદી જુદી ભૂમિકાવાળા, ગુજરાતે આવતાં આપણે અટકાવી શકવાના નથી, અને તેઓ સર્વ તેમાં રસપૂર્વક ભાગ લે એજ ઇષ્ટ છે. પરંતુ, જ્યારે આ પ્રમાણે આ સંસ્થા આટલી વિશાળ અને વિવિધ વિચારવાળી બની છે અને હજી વિશેષ બનશે ત્યારે એ સંસ્થાને કુટુંબ તરીકે કે અંગત મિત્ર મંડળ તરીકે માની લેવી એ મોટામાં મોટી ભૂલ છે, અને એ જાહેર જીવનનાં મૂળ તત્ત્વોનું અજ્ઞાન સૂચવે છે.

આવી જાહેર સંસ્થાઓ માટે ધારાધારણો, બધારણો, નિયમો, ચોક્કસ કાર્ય પદ્ધતિઓ, આદિની ખાસ આવશ્યકતા છે. અને તોજ માહોમાંહેના ઝંખડાઓ, ઇર્ષ્યાઓ, દ્રેષો, દીકાઓ અને અંગત હુમ-લાઓના નિરાશાજનક વાતાવરણમાંથી મુક્ત રહી કંઈક કાર્યસિદ્ધિ કરવાને આવાં મંડળો સમર્થ થશે. અફસોસની વાત છે કે આપણા વિદ્વાન સાક્ષરોનો મોટો ભાગ માત્ર લખીજ જાણે છે, પરંતુ મોટી જાહેર સંસ્થાઓ વ્યવસ્થાપૂર્વક, વ્યાપક દષ્ટિથી અને ફતેહમંદીથી શી રીતે ચલાવવી તેનું તેઓને ચત્કચિત્ત જ્ઞાન નથી. તથાપિ અમારે એટલું તો કહેવુંજ જોઈશે કે આવતી પરિપક્વતા પ્રમુખની ચુંટણી સમયે જો વાદવિવાદ ઉભો થયો છે તે એક બાજુ ધારા ધારણો તરફ બેઠરકારી અને બીજી બાજુ નિયમિતતા તરફ ગાઢ પ્રેમને લીધે ઉદ્બળ્યો નથી. પરંતુ ખડિત થયેલી માનની લાગણી, અથવા અણ-ભારેલી નિરાશા, અથવા પોતાનો કંકો ખરો કરવામાં મળેલી નિષ્-જ્ઞતા, એવાં કારણોને લીધેજ આ મતભેદ અને વિમર્હ સળગી ઉઠ્યો છે. ગ. રા. કમળાસંકર ત્રિવેદિ માટે અમને સંપૂર્ણ માન છે, અને એમણે બતાવેલા કેટલાક વાંધા યોગ્ય છે. પરંતુ તે છતાં શ્રીયુત ત્રિવેદિએ અભાર મુખી સુરત ખાતે પરિપક્વની પ્રસ્તાવના એઓ કહે છે તેમ આટલી બધી ગેરવ્યવસ્થાથી ચાલવા શા માટે દીધી ? શરૂઆતથીજ એમણે જાહેર જાણનાં તેમજ રાજનામાનાં આશ્રય શા માટે ન લીધો ?

અમને તો એમ જણાય છે કે શરૂઆતમાં જેટલા વ્યવસ્થાપક મંડળના અને કારોબારી મંડળના સભ્યો નિયમિતતા અને ધારા-ધારણ તરફ બેઠરકાર હતા તેટલાજ શ્રીયુત ત્રિવેદિ અને એમના અનુયાયીઓ હોવા જોઈએ, નહિતર એમણે જે અંધારુંથી બહાર પાડી છે તે ક્યારની પ્રકાશમાં આવી હત. પરંતુ અમારે પોતાના કેટલાક વિચારોને અથવા કેટલીક આશાઓને અથવા કેટલીક ઇર્ષ્યાઓને છેવટનો ફટકો અથવા આખાત લાગ્યો ત્યારે રાવ બહાદુરની

નિયમપ્રિય સુદ્ધિ ખજાણા ઉઠી અને પરિણામે આ ભડકા સળગી
ઉઠ્યો. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે અમારું અનુમાન ખોટું હોય. પરંતુ
જે હેવાલ અમને અત્યારસુધી મળ્યો છે તે ઉપરથી જેમ સુરતના
બીજા કાર્યકર્તાઓની રીતિને માટે માન ઉપજતું નથી તેમ રા.
કમળાશંકરની વર્તણૂક માટે પણ બચાવ મળતો નથી. કંતો પ્રથમ-
થીજ દરેક કાર્ય વ્યવસ્થાપૂર્વક અને ચોક્કસ કરેલા નિયમોને અધીન
રહીને કરો. પરંતુ શરૂઆતમાં બધો ગોટાળો ચાલવા દેવો અને પછી
ચોતાને ન્યારે માફક ન આવે ત્યારે બાળકની માફક રીસાઇ ખેસવું
તે વ્યવસ્થા સાક્ષરોને શોભતું નથી. અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ
તેમ આવી સ્થિતિમાં આપણે નિભાવી લેવું જોઈએ અને જેમ અને
તેમ આપણી જાહેર સંસ્થા ફતેહમંદ નિવડે તે માટે કેટલાક અંમત
વિચારોનું ખલિદાન પણ આપવું જોઈએ.

“ સાંજ વર્તમાન ” માં મિ. દોલતરામ દેસાઇ નામના ગૃહસ્થ
જણાવે છે કે કારોબારી મંડળમાં કેટલાક સારા શહેરીઓ દાખલ
થયા નથી, તેમજ એનો કારભાર કાંઇપણ બ્યવસ્થિતપણે ચાલતો
હોય એમ લાગતું નથી. કારણકે કારોબારી મંડળે કેટલાક સારા લેખ-
કાને નિમંત્રણ પણ કર્યું નથી. આ હકીકત આ છેલ્લી ધડીએ બહાર
લાવવાનું પ્રયોજન શું ? સારા લેખકાને નિમંત્રણ નહિ કરવાની જવા-
બદારીમાંથી જેઓ અત્યારે પરિપક્વ રીસાઇ ખેસ છે તેઓ કાંઇ
મુકત થતા નથી. તેઓએ સારા લેખકાના નામ ઉપર ખ્યાન ખેંચ્યું
હોત, અને કારોબારી મંડળે તેમ કરવા ના પાડી હોત. તો તેઓ
દોષને પાત્ર હતા. હવે અમે આશા રાખીએ છીએ કે આવતી પાર-
વશમાં પરિપક્વ બંધારણ બ્યવસ્થિત અને ચોક્કસ કરવામાં આવશે,
અને ભવિષ્યમાં આવી જેરસમજૂતીઓ અને મારામારીઓ ઉભી ન
થાય તેવાં પારાધારણ બંધવામાં આવશે. આપણા વિદ્વાનો આ બાબત
તરફ આગ્રહા બધા બેઠકર છે તે સ્પષ્ટનીય છે. પરિપક્વના એક
મંત્રીને થોડા સમય પહેલાં આ દિશામાં ઠોરકે તરફથી સૂચના કર-
વામાં આવી તો આ મંદિરનાને જણાવ્યું કે હું બધો દુર વધું છું

તેથી મેં તો બધી વાત રા. રા. અમુકભાઈ ઉપરજ મૂકી દીધી છે ! એ અમુકભાઈ જે કહે તે મને માન્ય છે અને એના વિચારો એજ મારા વિચારો છે ! હવે આ સરળ હૃદયના શ્રીયુત સાક્ષર પરિપક્વ સંબંધી પોતાના મગજને કશી તસ્દી આપવા માગતાજ નથી, અને એમણે બધી બાબતમાં એમના પ્રતિનિધિ મંત્રીને “ પાવર-ઑફ-અર્ટર્નિ ” આપી દીધેલ છે, તે પછી એઓ, સાહેબ ઉપર નાહક મંત્રિપદનો ભાર શા માટે નાંખવો જોઈએ ? આવો ઉત્સાહ ધરાવનારા સાક્ષરો આપણી પરિપક્વ સુકાન ચલાવવાને મુંટી ઠાઠવામાં આવ્યા છે ! આ મદ ઉત્સાહ કંઈક જગૃત થાય તે માટે આવા રાજેશ્રીઓને એમની જવાબદારીમાંથી થોડો સમય મોકળા કરવાની જરૂર છે એમ અમારું માનવું છે.

મિત્ર “ સાંજ વર્તમાને ” આ ચર્ચાની મધ્યમાં પરિપક્વના પ્રમુખમાં શ્રી લાયકાત હોવી જોઈએ તે ચર્ચા ઉપાડી ન હત તોજ ચોખ્ખ હતું. રા. નરસિંહરાવ બીજા વિદ્વાનો કરતાં ગુજરાત સાહિત્યમાં ઉતરતી પંક્તિના શ્રી રીતે છે તે અમે સમજી શકતા નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની કાષ્ઠાએ બહુ વખાણવાલાયક સેવા કરીજ નથી, તો પછી તેમાં કાષ્ઠાએ પાંચ કવિતાઓ કે ચર્ચાઓ ઓછી ચિતરી હોય એ ઝઘડાને બહુ સ્થાન નથી. પરંતુ મિ. નરસિંહરાવ એક સંસ્કારી, કેળવાયેલા, સાહિત્યપ્રિય, અનુભવી અને ખેડાયેલા સાહિત્યસેવક છે એ નિર્વિવાદ છે. અને આ લાયકાત ઉપરાંત પ્રમુખમાં બીજી મોટી કમ લાયકાત જોઈએ તેવું સ્પષ્ટીકરણ કરવા “સાંજ વર્તમાને” તસ્દી લીધી નથી. તે કહે છે કે “ બીજા સાક્ષરોએ સાહિત્યની જે મોટી સેવા બજાવી છે તે આગળ મિ. નરસિંહરાવની સેવાઓ ઘણી ઓછી છે. ” “ સાંજ વર્તમાન ” સેવાઓની આ સરખામણીની ટીપ રજૂ કરશે તો આ પ્રશ્ન ઉપર વિશેષ અજવાળું પડશે. ત્યાં સુધી મિ. નરસિંહરાવને સર્ટિફિકેટની અપેક્ષા નથી એમ અમે માનીએ છીએ.

[“ હિંદુસ્તાન ”, અગ્રણીય

તા. ૨૫-૪-૧૫]

(૧૪)

મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદ.

છેલ્લા ત્રણ દિવસ થયાં આઠમી મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદની એકઠા મુંબઈમાં ભરાય છે. અને આ પ્રસંગે માધવબાગમાં અનેક સાહિત્ય રસિક સ્ત્રી પુરૂષો એકઠાં થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની હજુ પાંચમી એકઠ લરાનાર છે ત્યાં મહારાષ્ટ્રે આઠમી એકઠ ભરી છે તે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીઓ કરતાં મરાઠા લોકોનો વિશેષ ઇત્સાહ સૂચવે છે. અને મિરજના સરદાર સર ગંગાધરરાવ પટવર્ધન જેવા ગૃહસ્થો મહારાષ્ટ્ર પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન લઇ પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવે છે તે પણ બતાવી આપે છે કે મહારાષ્ટ્ર શ્રીમંત વર્ગનું સાહિત્ય તરફ સારું આકર્ષણ કરી શક્યું છે. મહારાષ્ટ્ર પરિષદની કાર્યવાહી લગભગ ગુજરાતી પરિષદને મળતીજ છે. તદ્વાત એટલેજ કે મરાઠા પરિષદમાં ગુજરાતી પરિષદ કરતાં ચોક્કસ ઠરાવો વિશેષ પસાર કરવામાં આવે છે, અને ગુજરાતી પરિષદમાં નિબંધો વાંચવામાં આવે છે. પરંતુ આ ભિન્નતામાં મહારાષ્ટ્ર વધારે યોગ્ય માર્ગ પકડે છે એમ અમારે કહેવું જોઈએ. નિબંધોના વાંચન કરતાં સાહિત્યને લગતા કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચા ચલાવી કોઈ ચોક્કસ ઠરાવ કે નિર્ણય ઉપર આવવું એ વિશેષ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ છે એ દેખીતું છે.

સતકાર કમિટીના પ્રમુખ સર ભાલચંદ્રે પોતાના ભાષણમાં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યની જે કેટલીક ખામીઓ બતાવી તે ધણે અંશે ગુજરાતી સાહિત્યને પણ લાગુ પડે છે. બંગાળી સાહિત્ય સાથેની સરખામણીમાં જેમ ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી ધણી ઓછી થઇ છે તેમ સર ભાલચંદ્રના મત પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યમાં પણ ખાસ વિષયના અભ્યાસીઓ અને લેખકો બહુ કમી છે. તેવીજ રીતે માસિક વર્તમાન પત્ર

ત્રોના લેખો કે નાટકો પણ બહુ બોધક કે ઉંચી પદ્ધતિનાં જોવામાં આવતાં નથી. યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીઓ લઈ દર વરસે સંખ્યાબંધ ગ્રંથયુગ્મેટો બહાર પડે છે, પરંતુ તેમાંના બહુ થોડા યુવકો પોતાની માતૃભાષાની સેવા કરવાને બહાર પડે છે. તેમજ જીવિપયોગી સાહિત્યમાં પણ મરાઠી સાહિત્ય બહુ પછાત છે એમ સર ભાલચંદ્રની કૃપાદ હતી. લગભગ આ સર્વ કૃતિયાદો ગુજરાતી સાહિત્યને પણ લાગુ પડે છે તે બૂલી જવાનું નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે મરાઠા બંધુઓ તેમજ ગુજરાતી ભાષાઓ માત્ર કૃતિયાદોથીજ તૃપ્ત નહિ થાય, અને પોતપોતાના સાહિત્યમાં આ ગંભીર ખામીઓ દૂર કરવાને કાર્યસાધક અને મજબૂત પ્રયત્નો કરશે.

સોમવારની બેઠકમાં કેટલાક અગત્યના ઠરાવો ચર્ચાયા હતા. એક ઠરાવ મોડી લિપીને લગતો હતો. સરકારી ઑફિસોમાં આળબોધ લિપી સ્વીકારવામાં આવી છે અને મોડી લિપીને તિલાંજલિ દેવામાં આવી છે. મરાઠા બંધુઓનું કહેવું એમ છે કે મોડી લિપી પ્રાચીન છે, તેમજ લોકપ્રિય છે અને લખવામાં બહુ સરલ અને ઝડપવાળી છે, તેથી આ લિપી સરકારી ઑફિસોમાં લખાતી થવી જોઈએ. આ સંબંધી એક બે વાર પ્રયત્નો થઈ ગયા છે. આઠમી મહારાષ્ટ્ર પરિષદે ફરીથી સરકારને એક અર્જ કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે. જો કે આ પરિપત્રમાં આ સંબંધી થોડો મતભેદ ઉત્પન્ન થયો હતો, તથાપિ મોટો ભાગ આ ઠરાવની તરફેણમાં હતો. અમે પણ હજુ આ પ્રશ્ન સંબંધી અમારે ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. અલબત્ત, મોડી લિપી મરાઠા લોકોમાં બહુ પ્રચલિત અને ઘણી સરલ છે, તો-પણ દિલ્હરતાનની ઘણીખરી ભાષાઓની લિપી દેવનાગરી કરવાનો પ્રશ્ન ખ્યાનમાં લેતાં મોડી લિપીને ઉત્તેજન આપવું કે નહિ તે શંકાસ્પદ થઈ પડે છે. ગુજરાતી લિપી છાપવામાં તેમજ સામાન્ય વ્યવહારમાં ચોક્કસ છે તે છતાં તેને દેવનાગરીમાં ફેરવી નાંખવાનો ઉદ્દા-પોહ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. મરાઠી લિપી છાપવાની આળબોધ છે,

અને સામાન્ય વ્યવહારની બાળબોધ તેમજ મોડી છે, તેથી કદાચ મોડી લિપીનો સ્વીકાર ન કરવામાં આવે તો પ્રમાણમાં મરાઠાભાષાઓને બહુ સહન કરવું પડે એમ અમે માનતા નથી. વળી પ્રાચીન સમયની મોડી લિપી ધણી શુદ્ધ અને વાંચી શકાય તેવી હતી. પરંતુ હવે તો અનેક ફેરફારોને લીધે તે અશુદ્ધ અને વાંચવાને મુશ્કેલ થઈ પડી છે. ઉપરાંત, સહિદ્ય જરૂરિયાતો પણ ભૂલી જવાની નથી, અને એ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો દેવનાગરી લિપીને વિશેષ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.

શાળાઓના તેમજ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાઓને યોગ્ય સ્થાન આપવા સંબંધી તેમજ માધ્યમિક કેળવણી દેશી ભાષાદ્વારા આપવા બાબત બે અગત્યના ઠરાવો આ પરિષદમાં પસાર થયા છે. બંગીય સાહિત્ય પરિષદ, હિંદી પરિષદ, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પણ આ બાબતનો વિચાર ધરાવે છે. અમારી ખાતરી છે કે આ ચારે સાહિત્ય પરિષદો એકત્ર થઈ આ અતિ મહત્વના પ્રશ્નો સંબંધી પોતાના વિચારો જાહેર કરે અને સરકારને ખાસ અર્જ કરે તો કાંઈક પણ ફલ પ્રાપ્ત થયા વિના રહે નહિ. કેટલીક બાબતોમાં આખા હિંદુસ્તાનની ક્ષગભગ સર્વ સાહિત્ય પરિષદોની સ્થિતિ એકસરખીજ છે. તેથી જે જે પ્રશ્નો સર્વસામાન્ય હોય તે તે પ્રશ્નોમાં સહકાર કરી સંયુક્ત પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પરિણામ વધારે સત્વર અને વધારે ફત્તેહમાં આવે એમ આમારું માનવું છે. તેટલા માટે સામાન્ય સલાહમાં જુદી જુદી પરિષદોએ સહકાર કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. બાળકોને માટે ખાસ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની પણ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદે ભલામણ કરી છે. આ દિશામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પણ ધડો લેવાનો છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બાળકોની જરૂરિયાતો પાછળ જે ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેના હજારમા ભાગનું ધ્યાન આપણી દેશી ભાષાઓમાં અપાતું નથી તે અફસોસની વાત છે.

ઉપર દર્શાવેલી કેટલીક બાબતો તપાસતાં જણાશે કે મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદે કેટલાક અગત્યના નિષ્ણોની નોંધ લીધી છે. આવતી તા. ૨૯-૩૦-૩૧ મોએ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાય છે, તેથી મહારાષ્ટ્ર પરિષદે ચર્ચેલા કેટલાક પ્રશ્નોને ગુજરાતી બંધુઓ ચોતાની પરિષદમાં પણ સ્થાન આપશે અને માત્ર નિષ્ણો વાંચીને એસી નહિ રહે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. અત્યાર સુધી દર વર્ષે પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની સંખ્યામાં ગુજરાતી ભાષા મરાઠી કરતાં પાછળ પડી નથી, તેમજ પરિષદની બેઠકામાં પણ મહારાષ્ટ્ર પરિષદ કરતાં ગુજરાતી પરિષદ એકંદરે ઉતરતી થઇ નથી એમ અમારું માનવું છે. અલ્પજ્ઞ, દરેકની ખુબીઓ અને ખામીઓ છે. કેટલીક બાબતમાં મરાઠી સાહિત્ય વિશેષ ખીલેલું છે, તો કેટલીક બાબતમાં ગુજરાતી સાહિત્ય આગળ વધેલું છે. પરંતુ એકંદરે દેશી ભાષાઓમાં ગુજરાતી અને મરાઠીની પ્રગતિ અને સ્થિતિ લગભગ લગોલગ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ બંને બહેનો એક બીજામાંથી સાર ગ્રહણ કરી વિશેષ આગળ વધવાને દિન પ્રતિદિન દોરાય એવી અમારી શુભેચ્છા છે.

[“ હિ-દુસ્થાન ” અગ્રલેખ.

તા. ૧૮-૫-૧૫]

[૧૫]

સાહિત્ય પરિષદ અને સહયતા.



પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાવાને હવે બહુ થોડો સમય બાકી છે ત્યાં પરિષદની કેટલીક ગેરવ્યવસ્થા બાબત નુકસાનોની કરતાં અમને ખેદ થાય છે. સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનો ઉદ્દેશ માત્ર નિષ્ણંધ ભેળા કરી વંચાવવા એટલોજ નથી એ ખાસ યાદ રાખવાનું

છે. ગુજરાતના સાહિત્યવિલાસી તેમજ બીજા લોકો વચ્ચે સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને તેથી સાહિત્ય પ્રતિ આખા દેશમાં અભિરૂચિ થાય એ પણ એક ખાસ હેતુ છે. તેવીજ રીતે પરિષદને અંગે જે પ્રદર્શનની જોડવણી થઈ છે તેનો હેતુ માત્ર ચિત્રો બેળાં કરી મોટા તમાશો કરવો એજ નથી, પરંતુ પ્રદર્શનમાં ખતાવવામાં આવેલાં ચિત્રો જોઈને ગુજરાતી બંધુઓ અને બહેનોમાં કદા માટે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય અને અનેક ગુજરાતીઓને થોડું ઘણું નવું જોવા જાણવાનું મળે-આ પ્રમાણે સીધા તેમજ પરોક્ષ હેતુઓ પરિષદના છે. તે સિદ્ધ કરવાને પરિષદમાં ભાગ લેનારા તેમજ પરિષદના વ્યવસ્થાપકોએ ખાસ પ્રયત્ન કરવાનો છે. પરંતુ અહિંસાની વાત છે કે પરિષદના કેટલાક વ્યવસ્થાપકોમાં આ જાતની ચીવટ જોવામાં આવતી નથી, અને કેટલીક અસભ્ય વર્તણૂકને લીધે કલાકારો, લેખકો કે જાહેર પ્રજાને કારણે વિના અણગમો આપવામાં સાધનભૂત થાય છે.

હમણાંજ અમારે કાને ચોકસ હકીકત આવી છે કે ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય ચિત્રકારનું પરિષદને અંગે કામ કરનાર એ ગૃહસ્થોએ અપમાન કર્યું છે. આ ચિત્રકાર પોતાનાં તથા વિલાયતના જાણીતા ચિત્રકાર ફ્રેન્ક બ્રુક્સનાં ચિત્રો પ્રદર્શનમાં મુકવા આવેલ તે દરમિયાન પ્રદર્શનમાં ટિંગાતા એક ચિત્ર ઉપરનો પડદો સહજ ખસેડી તે ચિત્ર જોવાનો નેણે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તુરંતજ ત્યાંના એ કાર્યકર્તાઓ અપમાન જરેલા શબ્દોથી આ ચિત્રકાર ઉપર તુટી પડ્યા અને તમારાં ચિત્રોની પરિષદને ગરજ નથી વિગેરે શબ્દોથી તેઓએ આ ઉત્સાહી ચિત્રકારને પુખ્તપાંજલિ આપી. એટલું સાફ થયું કે આ ચિત્રકારે પોતાનું મગજ ઠંડું રાખી પોતાનાં ચિત્રો પ્રદર્શનમાંથી ખેંચી નહિ લેતાં માત્ર પરિષદના મંત્રીઓને લેખિત ફરિયાદ કરી છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે પરિષદના વ્યવસ્થાપકો આ બે ગૃહસ્થોદ્વારા આ ચિત્રકારને માફી પત્ર મોકલાવી ચોખ્ખી સભ્યતા ખતાવશે. ચિત્ર નીચે પાટિયું મારવામાં આવ્યું નહોતું કે ચિત્રને કોઈએ જોવાને પ્રયત્ન ન કરવો.

અને કદાચ કોઈ અયોગ્ય છુદ્ડ લેતું હોય તો વિવેકબળી શબ્દોમાં તેને અટકાવી શકાય છે. પરંતુ આ જાતની ઉદ્ધતાઈ પરિપક્વને કોઈ રીતે શોભા આપતી નથી.

આતો માત્ર એકજ દર્શાંત છે. અને તે ઉપરથી પરિપક્વ તેમજ સમસ્ત ગુજરાતે ધણું શિખવાનું છે. આપણા ધણા લોકો એમ માને છે કે વિવેક બતાવવો, સમ્યક્તા બતાવવી, તે એક પ્રકારની નખખાઈ છે. અને તેથીજ આપણે ધણીવાર અંગ્રેજોના “થંક યુ,” “સારી” આદિ પ્રયોગોની હાંસિ કરીએ છીએ. પરંતુ ઉપરટપકેના આ વિવેકના શબ્દો પણ સમાજમાં આવશ્યક છે. મુખના શબ્દો હૃદયના પ્રતિબિંબરૂપ છે. ખાસ કરીને જાહેર સભાઓ અને ખાતાંઓના વ્યવસ્થાપકોએ અને ચાલકોએ સમ્યક્તા અને નમ્રતા શિખવાની જરૂર છે. નહિતર આપણે આપણા દેશનાં અસંખ્ય માણસોની આપણી જાહેર હિલચાલોમાં પૂરતી સહાનુભૂતિ શી રીતે મેળવી શકીશું? સાહિત્ય પરિષદમાં જેમ લેખકો અને સાક્ષરો માનને પાત્ર છે તેમ ચિત્રકારો અને કલાકારો એમના ક્ષેત્રમાં એજા માનને પાત્ર નથી. બેદરકારી, અકુટપણું, અને અભિમાન ખાનગી વ્યવહારમાં ગમે તેટલાં કિમતી હોય, પરંતુ જાહેર જીવનમાં તે અતિશય હાનિકારક છે એમાં શક નથી. તેટલા માટેજ ૨૦ કમળાશંકરનો દોષ ગમે તેટલો હોય તો પણ રા. રણજિતરામે રા. કમળાશંકરનું રાજીનામું પાછું ખેંચવાને માટે જાતે પ્રયત્ન કરવાની જે ઉદારતા દર્શાવી હતી તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. અમારે કહેવું જોઈએ કે ઉપર જણાવેલા શોચનીય પ્રસંગ વખતે પણ રા. રણજિતરામ હાજર હતા, અને એમની સમ્યક્તાને લીધેજ તે ચિત્રકાર ઉત્સાહભંગ થતા અટક્યા હતા. રણજિતરામ જેવા આપણે ત્યાં જાહેર સંસ્થાઓના થોડા વધારે ચાલકો હોય તો આપણું જાહેરજીવન કેટલું બધું વધારે સાર્થક નિવડે !

અમે આશ્ચર્ય રાખીએ છીએ કે પરિપક્વની બેદરકારી વખતે પરસ્પર સાંપૂર્ણ સમ્યક્તા બતાવવાને દરેક જણ પ્રયત્ન કરશે. કારણ કે આપણે

અનેકવાર વાર જોયું છે કે તદ્દન નજીવા પ્રસંગોમાં યોગ્ય વિવેકની ખામીને લીધે ગંભીર ચક્રમક ઉભી થાય છે અને જાહેર કાર્યમાં મોટાં વિધન અચાનક આવી પડે છે. આ પ્રસંગે ખાસ કરીને ચેતવાનું છે, કારણ કે કમનસીમે આપણે ત્યાં શરૂઆતથીજ મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે. જાહેર પ્રજાને આવી ઉત્તમ પ્રવૃત્તિઓમાં આકર્ષવી હાય તો એખલાસથી અને વિવેકથી કાર્ય કરવાનું છે, અને ત્યારેજ જાહેર હિત-ચાલો સંપૂર્ણ રીતે ફેલેમંદ થઈ શકશે. નહાનામાં નાહાના માણસને ગૃહસ્થ તરીકે માન આપવું અને તેની સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખવી તે આ જમાનામાં અતિશય જરૂરનું છે. જાહેર સંસ્થાઓમાં આ પાઠ આપણે નહિ શીખીએ ત્યારે ક્યાં શીખીશું! “ગુજરાતી” પત્ર આ પરિપક્વના પ્રમુખ રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ સામે કેટલાંક અસ-ભ્ય ચર્ચાપત્રો દાખલ કરે છે તે ખરેખર શોચનીય છે. આવી નિર્માણ્ય ખામીઓ અને આવાં નહાનાં છિદ્રો ગમે તેવા મહાત્માના જીવનમાંથી પણ શોધી શકાય છે પરંતુ તેથી જે ક્ષેત્રમાં એક પુરૂષ કુશળ હોય તે ક્ષેત્રમાં તેની મહત્તા ઓછી થતી નથી. આપણા દેશના વિદ્વાન અને સારા માણસોને આ પ્રમાણે હસનીય સ્થિતિમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવાથી આપણે દેશને કેટલી બધી હાનિ પહોંચાડીએ છીએ તે “ગુજરાતી” પત્ર આટલા વર્ષની કારકીર્દિ પછી પણ સમજ્યું નથી તે મોટા અફસોસની વાત છે. “ગુજરાતી” ને ખરેખર પરિપક્વનું હિત દેશે હોય તો તેણે આવી આપતમાં ચોતાના વિરોધીઓ તરફ પણ સભ્યતા ખતાવવી જોઈએ. ગાળાગાળીથી અને મારામારીથી આપણી સંસ્કૃતિને કલંક લાગે છે, આપણી ઉછરતી પ્રજામાં આપણે ખોટા દાખલો બેસાડીએ છીએ, અને દેશમાં અગ્રગણ્ય લોકોની ઉપયોગિતા અતિશય ઓછી કરી નાંખીએ છીએ. તેટલા માટે અમે સમસ્ત ગુજરાતને અપીલ કરીએ છીએ કે આગામી પરિષદમાં નિષ્ઠો, ચર્ચાઓ અને ઠરાવો કરતાં પરસ્પર સાહાય્ય, સભ્યતા અને વિવેકને ઓછાં ઉપયોગી ગણવાનાં નથી.

[“હિંદુસ્થાન” અગ્રજેખ.

તા. ૨૬-૫-૧૯]

[૧૬]

સુરતમાં મળેલી સાહિત્ય પરિષદનું અવલોકન.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પૂર્ણાહુતિ થઇ ગયા પછી તેનું અવલોકન કરી જવું અમને જરૂરનું લાગે છે. આ પરિષદમાંથી અનેક ઉપયોગી બાબતો શિખવાની મળી આવે છે, અને ભવિષ્યમાં પરિષદને અંગે કેટલીક ખામીઓ શી રીત દૂર કરવી તે સંબંધી સુરતની પરિષદ કેટલેક અંશે માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ છે. સુરતની પરિષદમાં ખાસ નોંધ લેવા લાયક હકીકત એ હતી કે ગુજરાતના કેળવાયેલા યુવાન વર્ગની ઉપયોગિતા આ પરિષદના આશ્રયે આ વખતે વધારે તીવ્ર રીતે સમજતા થયા હોય એમ જણાતું હતું, અને યુવાન વર્ગે પોતાનું પોતાતણું આ વખતે વધારે મજાનૂત રીતે પરિષદ ઉપર ઠસાવ્યું હતું. અને પરિણામે પરિષદની કાર્યવાહી આગળની ચારે પરિષદો કરતાં વધારે નિયમિત અને વધારે વ્યવસ્થિત થઇ હતી ખાસ કરીને વિષય કમિટીમાં ઉત્સાહી યુવકોની મોટી સંખ્યા હતી તેથી તેમાં વિશેષ ચેતન અને જાગૃતિ દેખાઇ આવતાં હતાં. જો કે આ ચુંટણીમાં કાંઈ પણ ધોરણે જણાતું નહોતું. વધુ ઉદાર ધોરણે આ ચુંટણી ભવિષ્યમાં થવાની જરૂર છે.

પરિષદે કેટલાક ઉપયોગી અને કાર્યસાધક ઠરાવો પસાર કર્યા છે. તેમાં પરિષદે એક આમળ પગલું ભર્યું છે તે નિર્વાવદ છે, જો કે કેટલાક ઠરાવોમાં માત્ર પરિષદની શુભેચ્છાઓનીજ નોંધ થઈ હોય એમ પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આ ઠરાવોમાં પરિષદને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા અર્થે એક કમિટી નિમવાનો ઠરાવ અમારા મત પ્રમાણે ધણેજ મહત્વનો છે, અને આ ઠરાવ પસાર કરાવવામાં ઉત્સાહી

યુવાન વર્ગ જે ફતેહ મેળવી છે તે ખાતે અમે તેમને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ, પરંતુ તેની સાથે પરિષદના વયોવૃદ્ધ અગ્રે-શ્વરોને પણ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે, કારણકે તેઓએ આ વખતે ઉત્સાહી સલાસદોના ઉછળતા ઉત્સાહને અનુકૂળ થઈને પરિષદને પ્રગતિ માર્ગે ચડાવવાની બહાદુરી બતાવી છે. પરિષદના પ્રમુખ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે પહેલેથી છેવટ સુધી આ દિશામાં ધણું સારું વલણ રાખ્યું હતું એમ અમારે કહેવું જોઈએ. એમણે અત્યંત મોટરકારની ઝડપથી આગળ જવાની ના પાડી હતી તોપણ પ્રગતિમાર્ગ એમને રૂચે હતો તે સંતોષની વાત છે. અહિં અમારે એટલી સૂચના કરવી જોઈએ કે રા. નરસિંહરાવ ધારે છે તેમ યુવાન વર્ગ મોટરકારની ઝડપથી આગળ દોડવા નથી જ માંગતા. તેઓ પણ સંભાળીને સહીસલામતીથી આગળ જવા માંગે છે, પરંતુ એ ગતિ હાલ છે તેથી ધણી વધારે કરી શકાય એમ તેઓની દૃઢ માન્યતા છે.

પરિષદમાં આવેલા નિમંત્રિતોમાંના બહુજ થોડા ઉચ્ચ ક્ષાત્રિના હતા એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. અને તેમાંના બહુજ થોડા અસરકારક રીતે વાંચવામાં આવ્યા હતા. આ બાબતમાં પરિષદે હજુ ધણું સુધરવાનું છે તે દેખીતું છે. સારા નિમંત્રિત લખાઈ આવવા જોઈએ એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સારી રીતે વંચાવા જોઈએ. અસરકારક રીતે લખાયેલા અને વંચાયેલા નિમંત્રિતો આખી સભાનું ધ્યાન કેવી રીતે ખેંચી શકે છે, અને નિર્માલ્ય ટાલણમાં અથવા ઉંધતાં ઉંધતાં વંચાયેલા લેખોથી સલાસદોને કેટલો કંટાળો આવે છે તે સુરતની પરિષદમાં સાફ રીતે જણાઈ આવ્યું હતું. નિમંત્રિતો માટે હજુ પણ વધારે ઉચ્ચ ધોરણ રાખવું જોઈએ એમ અમારું માનવું છે, અને પરિષદની બેઠકમાં ઉચ્ચ ક્ષાત્રિના વક્તાઓ પાસે નિમંત્રિત વાંચવાનું રાખવામાં આવશે તોજ પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચી શકાશે. કારણ કે નિમંત્રિતો તો ઘેરબેઠાં પણ વાંચી શકાય છે; પરંતુ પરિષદની બેઠકમાં તે વાંચવાનું કારણ એટલુંજ કે તેથી પ્રેક્ષક ઉપર ધારેલી અસર કરી શકાય.

આગલી પરિપક્વ કરતાં આ પરિપક્વમાં ઠરાવોને વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. અમે હવે એટલી આશા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં આથી પણ વિશેષ કાર્યસાધક અને ઉપયોગી ઠરાવો હાથ લેવામાં આવશે, અને કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો ઉપર વધારે વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવશે. પ્રભુખનું ભાષણ વિદ્તાભર્યું હતું તેમાં શક નથી, પરંતુ તે વધારે માર્ગદર્શક થઈ શકત એમ અમને લાગે છે. ગુર્જર સાહિત્યના જુના ઇતિહાસમાં રા. નરસિંહરાવ ઓછા વિહારી હતા અને નવા જમાનાની જરૂરિયાતો તરફ એમણે વધારે ધ્યાન આપ્યું હતું તો અમારી ખાતરી છે કે તેથી પરિપક્વને ઘણો મોટો લાભ થાત. તેવીજ રીતે સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખ રા. મધુવયરામે સુરત શહેરના વર્ણનમાં બહુ કાલક્ષેપ કરવાને બદલે ગુર્જર સાહિત્યને અંગે અને પરિપક્વના કાર્યક્ષેત્રને અંગે કંઈક વિશેષ કહ્યું હતું તો તે વધારે સમ-યોચિત થઈ પડત.

પરિપક્વની સાથે ખુલ્લું મૂકેલું પ્રદર્શન એકંદરે નિરાશાજનક હતું એમ કહ્યા વિના ચલતું નથી. પ્રથમ ખામી તો એજ જણાતી હતી કે પ્રદર્શન મોડામાં મોડું પરિપક્વના પહેલે દિવસે તો ખુલ્લું મૂકવુંજ જોઈએ, છતાં ઠંડ બીજે દિવસે રાત્રિએ તે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું, જેથી તેનો પૂરતો લાભ સૌ કોઈ લઈ શક્યું હશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. પ્રદર્શનમાં ગોઠવેલી વસ્તુઓની વ્યવસ્થા પ્રદર્શન કરતાં એક પ્રકારના ગોડાઉન અથવા સ્ટોર હાઉસને વિશેષ શોભે તેવી હતી. સૌંદર્ય, કળા કે નિર્ધારિતતાની જરાપણ દરકાર રાખ્યા વિના ચિત્રો, સિક્કાઓ, જુના લેખો, તામ્રપત્રો, આદિ જેમ ફાવે તેમ ખડકી દેવામાં આવ્યાં હતાં. કેટલાંક સારાં ચિત્રોને, ખેડોળ, વાંકા ચુંકા અચ-વસ્થિત વાંસડાઓ ઉપર ટિંગાડવામાં આવ્યાં હતાં. અને જે ઓરડાઓમાં આ ભંડાર ગોઠવ્યો હતો તે પૂરતા ઉગ્મસ વિનાના અને બિલકૂલ સાંકડા હતા. તેથી પ્રેક્ષક ઉપર આવાં પ્રદર્શનથી જેની અસર થવી જોઈએ તેવી અસર કરવાને આ પ્રદર્શન ફલીજૂત થયું હોય એમ અમે માનતા

નથી. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં પ્રદર્શન ભરવાની ખાતર ભરવામાં નહિ આવે, પરંતુ કળાના પ્રકાશ અર્થે અને પ્રેક્ષકોના આનંદ તેમજ ફાયદા માટે ભરવામાં આવશે.

ખાસ વિષયો માટે જુદા વિભાગમાં નિર્ધારિત વંચાવવાને જે પ્રયોગ એક સવારે કરવામાં આવ્યો હતો તે નિષ્ફળ ફૂનીવડ્યો છે એમાં શક નથી. તેને લીધે ખતે વિભાગમાં નીરસતા, ક્ષોભ અને નિરાશા ઉત્પન્ન થયાં હતાં. આ જાતના ખાસ વિભાગો માટે હજુ અપણે ત્યાં ઘણો વખત છે, અને અમારી ખાતરી છે કે આ પ્રયોગ હાલ થોડાં વર્ષ ફરીથી કરવામાં નહિ આવે. છેવટે પરિષદના કાર્યમના મંત્રીઓની નિમજ્જકમાં જે બે વધારા થયા છે તે ખરેખર બહુજ સતોષકારક છે. રા. રઘુજિતરામ તથા રા. કૌશિકરામ ઉત્સાહી, કાર્યકુશળ અને વિદ્વાન, સાહિત્યરસિકો છે. અને તેઓની મંત્રીઓ મરીકે નિમજ્જક થવાથી પરિષદના કાર્યમાં નવીન ચેતન આવશે એમ અમારી ખાતરી છે. સુરતના મુકામથી પરિષદ પ્રગતિપથે ચઢી એમાં શક નથી. આવતી પરિષદ મુંબઈમાં ભરવામાં આવે તો તે પ્રગતિના પાયા વધારી સુદૃઢ અને વિશાળ બનશે એમ અમારું માનવું છે. શું મુંબઈના સાહિત્યવિદ્વાસી શુર્જરા પોતાની જવાબદારી અદા કરવાને બહાર નહિ આવે ?

[“ હિંદુસ્થાન ” અમલેખ.

તા.-૩-૬-૧૫]

[૧૭]

હિંદ માટે એક ભાષા.

આઠમી મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદમાં હિંદુસ્તાન માટે એક લિપી તથા એક સામાન્ય ભાષા સંબંધી ચર્ચા ઉભી થઈ હતી, અને છેવટે દેવનાગરી લિપી અને હિંદી ભાષાને આ સ્થાન મળવું જોઈએ એમ બહુ મત થયો હતો. હિંદુસ્તાન માટે એક ભાષાનો પ્રશ્ન ધણો વિકટ છે એ તો કબૂલ કરવું જોઈશેજ. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદી જુદી દેશી ભાષા બોલાય છે, અને આવી અનેક દેશી ભાષાઓ છે કે જે સારી રીતે વિકાસ પામેલી છે અને જેનો નાશ કરવો હવે અશક્ય છે. પરંતુ આ જુદી જુદી પ્રાંતિક ભાષાઓ આખા હિંદુસ્તાનના લોકો સમજી શકતા નથી. અમુક પ્રાંતિક ભાષા તે પ્રાંતમાં રહેનારા લોકોજ સમજી શકે છે, તે છતાં હિંદી ભાષા ધણા મોટા પ્રદેશમાં સમજી શકાય છે તે વાત નિર્વિવાદ છે, જે કે પ્રશ્નદેશ તેમજ મદ્રાસ આદિ પ્રાંતોમાં હિંદી ભાષા સમજનારાની સંખ્યા નહિ જેવી છે તે ભૂલી જવાનું નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ એક ભાષા હિંદમાં સર્વસામાન્ય ભાષા તરીકે સ્વીકારી શકાય કે નહિ તે ઉપયોગી પ્રશ્ન થઈ પડે છે. કેટલાક કહે છે કે હિંદી ભાષા એવી રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ છે. આનો અર્થ એટલોજ કે જે જે પ્રાંતોમાં હિંદી ભાષા હાલ પ્રચલિત અથવા જ્ઞાત ન હોય તે તે પ્રાંતોમાં હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ થયો જોઈએ એટલે કે એક તો માતૃભાષા શિખવી જોઈએ; બીજી ઉંચે અભ્યાસ કરનારાઓને અંગ્રેજી ભાષા શિખવાની; અને તે ઉપરાંત હિંદી ભાષા તેમજ હાઈસ્કૂલ અને કોલેજમાં ઐચ્છિક ભાષા તરીકે

સંસ્કૃત અથવા બીજી કોઈ ભાષા શિખવાની તે જૂદી. આ પ્રમાણે ચાર ભાષાઓ શિખવી અને શિખવવી ચોક્કસ કે શક્ય છે કે નહિ તે અમને બહુ શંકાભરેલી વાત લાગે છે. હાલ દરેક પ્રાંતમાં માતૃભાષાનો પશુ પૂરતો અભ્યાસ થતો નથી, અને તેથી તેની સામે યોગરદ્ધમ ફરિયાદો કાને અથડાય છે. તો પછી માતૃભાષા ઉપરાંત હિંદી ભાષા માટે અવકાશ અને શક્તિ શી રીતે ફાળવ પાડી શકાશે ?

હા, હિંદી ભાષા માત્ર વ્યવહાર અર્થે અને પરસ્પર વાતચીત અર્થે શિખવવામાં બાધ નથી. અને તે તો વેપારીઓ અથવા બીજા લોકો પોતાની જરૂરિયાત પૂરતું શિખ્યા વિના રહેવાના નથીજ. મુંબઈમાં એવા અનેક ગુજરાતી લોકો છે કે જેઓ પોતાના ઘાટીઓને સમજવાની ખાતર મરાઠી ભાષા સ્વાભાવિક રીતે શિખ્યા છે. પરંતુ આ ભાષા માત્ર વ્યવહારમાંજ ઉપયોગી થઈ થકશે, ખાસ સાહિત્ય સમજવામાં તે બહુ ઉપયોગી થાય એ સંભવિત નથી. પરંતુ આ વાત તો દરેક હિંદીની મુનસફી અને જરૂરિયાત ઉપર મૂકી દેવાની છે. બંગાળામાં નિવાસ કરેલા અનેક હિંદુસ્તાની તથા ગુજરાતી ભાષાઓ બંગાળી શિખે છે, અને ગુજરાતમાં આવેલા હિંદુસ્તાની કે મરાઠા લોકો જરૂરને લીધે ગુજરાતી શિખે છે. અને આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પરસ્પર વ્યવહારની અંદર બહુ મુશ્કેલી રહેતી હોય એમ અમે માનતા નથી. જેઓને હિંદી ભાષા સાથેનો વ્યવહાર નથી, જેઓને એવો વ્યવહાર કરવાની એક પશુ તક આવે તેમ નથી તેઓએ નાહાક એક વધારે ભાષા ખાસ શિખવવામાં સમય શા માટે વ્યતીત કરવો જોઈએ ? અને ભાષાની ભિન્નતાને લીધે સ્વદેશાભિમાન ઓછું થઈ જશે તે શું બેહુદું નથી ? હિંદી સિપાઈઓ અત્યારે ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમમાં બ્રિટિશ સિપાઈઓની સાથે ઉભા રહીને લડે છે, અને બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય માટે પરમ ભક્તિ દાખવે છે, છતાં ભૂલી જવાતું નથી કે તેમનો લગભગ કોઈ અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ કે બેલ્જિયન ભાષા જાણતો વધી. અલબત્ત, એકજ દેશના લોકોને વિચાર-વિનિમયની અનિવાર્ય જરૂર છે,

પરંતુ આ વિનિમય હિંદી ભાષા કરતાં અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા વિશેષ થાય છે.

દરેક પ્રાંતમાં અલગપણે તે પ્રાંતની ભાષાદ્વારા વિચારોની આપ લે મોટે ભાગે થાય છે. પરંતુ સમગ્ર હિંદુસ્તાનનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આપણા દેશને લગતા ગંભીર અને ઉપયોગી પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચાઓ, વિચારો અને અભિપ્રાયો હિંદી અથવા બીજી કોઈ પ્રાંતિક ભાષાદ્વારા કરતાં અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા વિશેષ જાહેર થાય છે અને આખા હિંદમાં ફેલાય છે. મતલબ કે કેળવણીલાઓની સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી થઈ પડી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ હકીકત સંતોષકારક છે કે નહિ તે ખરો પ્રશ્ન નથી, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેનીજ નોંધ લેવાની જરૂર છે. હિંદના જાહેર જીવનની ભાષા અંગ્રેજી થઈ ગઈ છે અને કાયમ રહેશે તે અમારું માનવું છે, તેથી પ્રાંતિક ભાષાઓ પોતાનો પાક નહિ ભજવે એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ અંગ્રેજી ભાષા હિન્દના ચેતનનું ખાસ મંત્રસ્થાન છે. આ મંત્રસ્થાનમાંથી પ્રાંતિક ભાષાઓ નહાની નહાની વીજળિક અંટરિઓદ્વારા એ ચેતનની દેશના ખૂણેખૂણામાં વાટણી થાય છે અને થવાની, અને આમ થવાથી સામાન્ય લોકોના વ્યવહાર માટે હિંદી ભાષાની ઉપયોગિતા ઓછી થવાની નથી. જેઓને જરૂર હશે તેઓ હિંદી શિખવાના. જેઓને બીજી કોઈ પ્રાંતિક ભાષા વધારે ઉપયોગી હશે તેઓ તે શિખવાના. જેઓ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી બીજી કોઈ પ્રાંતિક ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છતા હશે તેઓ તેનો ખાસ અભ્યાસ કરશે, જેઓને વ્યવહાર જેટલુંજ જાણવાની અપેક્ષા હશે તેઓ તેટલુંજ શિખશે અને જેઓને પોતાની ભાષા અથવા તો અંગ્રેજી ભાષા ઉપરાંત બીજી દેશી ભાષાની ખાસ જરૂર નહિ હોય તેઓ તે શિખવાની તકલીફ નહિ લે. તેટલા માટે હિંદ માટે એક ભાષા થવી મુશ્કેલ છે—ક્ષગલગ અશક્ય છે.

દિવસે દિવસે ભિન્ન ભિન્ન દેશી ભાષાનો વિકાસ આગળ વધતો જાય છે, દેશી ભાષાઓનાં હવે સાહિત્યસંમેલનો ભરાવા મંજ્યાં છે,

દેશી ભાષાની ખીલવણી માટે અપૂર્વ જગૃતિ દેખાય છે. આ પ્રમાણે દરેક દેશી ભાષાનાં મૂળ વધારે ઊંડાં અને મજબૂત થતાં જાય છે. તેથી માતૃભાષાને અદલે બીજી કાંઈ સર્વસામાન્ય ભાષા કાંઈપણ પ્રાંતમાં વધારે ધ્યાન ખેંચે અથવા વધારે ખીલવવામાં આવે તેની સાથે શક્ય શું છે તે પણ તપાસવાનું છે. કાર્યસિદ્ધિ કરવી હોય તો ઇજ્જતાના પાક વાગેળવા એટલું ખસ નથી, પરંતુ શક્યતા તરફ પણ નજર કરવાની છે. અમે આગળ કહ્યું છે તેમ હિંદ માટે એક ભાષાનો સવાલ ધણોજ મુશ્કેલ અને ઝંબીર છે. ઉતાવળા થઈ તેના ઉપર ઉપલાક્રિયા અભિપ્રાયો બાંધી મોટા ફરાવો કરવા તે યોગ્ય નથી. આખા દેશના વિદ્વાન પ્રતિનિધિઓએ એકઠા થઈ આ પ્રશ્ન ચર્ચાને બેઠાએ અને ત્યાર પછીજ કંઈક નિર્ણાયક અભિપ્રાય ઉપર આવી શકાય. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ બાબતમાં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદે ફરાવ ધડવાની હદ સુધી પહોંચવાની ઉતાવળ કરી છે તેવી ઉતાવળ આગામિ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નહિ બતાવે.

[હિંદુસ્થાન અગ્રલેખ,

તા. ૫-૧-૧૫]

[૧૮]

ગુજરાતી ભાષામાં દસ ઉત્તમ નવલકથાઓ.

“ સત્ય ” ના તંત્રી જોગ,

મુખ્ય.

મહાશય—

“ ગુજરાતી ભાષામાંનાં દસ ઉત્તમ નવલકથાનાં પુસ્તકો ” સંબંધી જે ચર્ચા સૌ. સુશીલા દીર્ઘાએ ઉપસ્થિત કરી છે અને

આપે સહર્ષ વધાવી લીધી છે, તેથી આપના માસિકના વાંચનારો એને રસ તો પડશે જ એમ મારું માનવું છે.

ભાષાંતરો અને મૂલ ગ્રંથો વચ્ચે સૌ. સુશીલાઓ તકાવત નથી રાખ્યો, એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ ચર્ચામાં લેખકોના સત્કાર કરતાં વાચકોને માર્ગસૂચન કરવાનો ઉદ્દેશ વિશેષ પ્રધાન છે. પરંતુ આવી ચર્ચા પૂરતો ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ હજી થયો હોય એવા અભિપ્રાય ઉપર આવવાનું કારણ મને મળતું નથી. આપણી માતૃભાષામાં ઉત્તમ પ્રકારની નવલકથાઓ એટલી બધી ઉભરાઈ જતી નથી કે તેથી ચુંટણી કઠિન અથવા તો ચર્ચા આવશ્યક હોય. મારા નંત્ર મત પ્રમાણે આ જાતની ચર્ચા કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને હજી આપણે આપણી માતૃભાષામાં ઘણું ખેડવાનું છે, અને તે માત્ર સમગ્ર રીતે નાંહ, પરંતુ નવલકથાના ખાસ ક્ષેત્રમાં પણ.

કદાચ ગુજરાતી નવલકથાઓનું મારું વાંચન બહુ સંકુચિત હશે. તો પણ પ્રયત્ન કરતાં એક, બે, ત્રણ-એમ દશ સુધીની આપે જે ખરંપરા માગી છે તે પૂરી કરવાને હું અશક્ત નીવડ્યો છું-તે મારી શૈક્ષણિક નિષ્ફલતા આપને જણાવવી અનુચિત નહિ લેખાય એમ હું આશા રાખું છું. આથી આપને અને સૌ. સુશીલ દીવેટિયાના પરમ શુભાશયને હું કોઈ રીતે અન્યાય કરવા ઈચ્છતો નથી. તેમજ આ ચર્ચા અન્યોને હિતકારક કે ફલદાયિની ભાસતી હોય તો તેમને હું કોઈ રીતે અટકાવી નજ રાકું. હું તો માત્ર આપના કૃપામય પત્રના ઉત્તરમાં આ ચર્ચા સંબંધી મારી પોતાની મુશ્કેલી અને અશક્તિ આપને રજૂ કરી મારી ફરજ અદા કરું છું.

ચર્ચામાં અમુક પ્રકારનો ભાગ લેવાની અનિચ્છા છતાં પરોક્ષ રીતે હું આટલો દોરાયો, તેથી કદાચ આપના કેટલાક હાસ્યાનુરાગી વાચકોના મનોરંજનાર્થે ઠીક વસ્તુ મળશે.

મુંબઈ-કાંદાવાડી,
તા. ૨ જાનેવારી ૧૯૧૪. }

તા. ક. મને લાગે છે કે આ ચર્ચા સંબંધી આપ આપના વાચકોને એક સૂચના કરશે તો કંઈક વિશેષ ફલપ્રાપ્તિ થશે: તે સૂચના એજ કે જેઓ ઉત્તમોત્તમ નવલકથાઓની ટીપ આપે તેઓ કૃપા કરી સાથે સાથે તે નવલકથાઓની ઉત્તમતાનું સંક્ષિપ્ત પણુ સ્પષ્ટ સમર્થન આપે. જો કે કલાના અમુક સ્વરૂપથી ધાયલ થવાનાં કારણો ઘણી વાર મળી શકતાં નથી, તથાપિ એ સ્વરૂપની વ્યાપક સમાલોચના કરી ખુબીઓ ન જણાવી શકાય તેમ પણુ નથી; અને અમુક નવલકથા શા માટે ઉત્તમ છે તે કહ્યા વિના તે ઉત્તમ છે એટલીજ હકીકત બહુ ઉપયોગી થઈ નહિ પડે એવો મને ભય રહે છે. અલબત્ત, આથી આપના માસિકમાં સ્થલાભાવનું વિધન નડશે પરંતુ એ વિધન દૂર કરવાની યુક્તિઓ આપને અવશ્ય જડી આવશે એમ હું આશા રાખું છું. મારી અશક્તિ છતાં બીજાઓના માથા ઉપર વિશેષ બોળે મૂકવાનું મ્હારું સૂચન કંઈક માર્ગદર્શક લાગે તો ક્ષતવ્ય ગણુશો.

[“ સત્ય ” ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૪.]

[૧૯]

આપણી નાટકશાળાઓ.

લડાઈની બીજી અસર ગમે તેટલી થઈ હશે, પરંતુ મોજશોખનાં સ્થળો ઉપર તેની બહુ અસર થઈ નથી. ખાસ કરીને મોટાં શહેરોમાં હજુ પણુ નાટકશાળાઓ અને બીજાં ગમતરમતનાં સાધનો ધમધોધાર ચાલતાં જણાય છે. બર્લિનમાં, વિએનામાં કે લંડનમાં, નાટકશાળાઓ, સિનેમેટોગ્રાફો, વિગેરે આગળની માફક હજુ ચાલુ છે એમ ખખર મળતા રહે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ આ આનંદનાં સાધનો લડાઈના વખતમાં ખાસ વધારે ઉત્સાહથી ચલાવવાં જોઈએ એમ કેટલાકોની સલાહ છે. મુંબઈમાં પણુ ઠેકઠેકાણે નાટકનાં પાટિ-

માંઓ દષ્ટિગોચર થાય છે, અને જાણે લગ્નદાઈ ચાલતીજ ન હોય એમ કેટલીકવાર ઉપર ઉપરથી જાન થઈ આવે છે. પરંતુ પાટિયાને બદલે મુંબઈમાં અંદરની રંગભૂમિનું અવલોકન કરતાં એક પ્રકારની અસહ્ય શિથિલતા જોવામાં આવે છે તેથી કદાચ લગ્નદાઈના અસર મુંબઈની નાટકશાળાઓ ઉપર ખાસ થઈ હોય એવું અનુમાન કરવા કારણ મળે છે.

પરંતુ વધારે ખારિકીથી તપાસતાં માલૂમ પડશે કે આપણી રંગભૂમિની નીરસતા અને શુષ્કતા લગ્નદાઈને લીધે હિતપન્ન થઈ નથી પરંતુ આપણા કલાકારોની મોટી ખામીને લીધેજ થયેલી જોવામાં આવે છે.

આજકાલ લણ્યાખરાં નાટકોનું અવલોકન કરતાં એમજ જણાય છે કે જાણે હવે સાહિત્ય-પ્રદેશમાં આપણે આવી રહ્યા હોઈએ અને જાણે કાંઈ પણ નવીન ચમત્કાર બતાવવાને આપણે અશક્ત થઈ ગયા હોઈએ ! ગુજરાતી તેમજ પારસી રંગભૂમિ ઉપર હવે પિષ્ટસ્ય પેપણુમ મહુ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. વસ્તુ સંકલ્પનાઓ, હાસ્યરસની યોજનાઓ, અને લેખોમાં કોઈ જાતની નવીનતા અથવા તો નવા જમાનાની જરૂરિયાતોને સંતોષનારી કલ્પનાઓ લાગ્યેજ નજરે પડે છે. નાયક નાયિકાનાં આકર્ષક તારામૈત્રક, વયમાં કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી અને છેવટે ધર્મનો જય તથા પાપનો ક્ષય, આ જાતની સંકલ્પના સર્વસામાન્ય થઈ પડી છે. આધુનિક કેળવણી ઉપર પ્રભાવો, સુધારાવાળાઓ સર્વ બગડી જાય છે, અને ફેશનની ફિશિયારી વધી પડી છે,—આ પ્રકારનું બકાલું હવે ઠેકઠેકાણે બહેંચાય છે. પત્રતા સ્ત્રીઓના ધર્મ અને લાણેલી સ્ત્રીઓનાં કુકર્મ આપણી રંગભૂમિ ઉપર અતિ સામાન્ય થઈ પડ્યાં છે. પંતુ આપણા સમાજને હવે શું જોઈએ છિએ અને તે શી રીતે મેળવી શકાય, તેમજ આપણી માંસા-રિક સર્વ મુશ્કેલીઓ શી રીતે ઉકેલી શકાય તેના ઉપર ગંભીર અને કાર્યસાધક વિચારો ઉત્તમ કલાદ્વારા જનસમુહ પાસે મૂકવાને કોઈપણ રંગભૂમિ ઉપર પ્રયત્ન થતો નથી.

આપણે ત્યાં જ્યારથી દૃશ્ય નાટકોનો આરંભ થયો ત્યાર પછીના અરસામાં કદાચ આપણે જુદી જુદી દિશામાં ઠીક પ્રગતિ કરી હશે. પરંતુ છેલ્લા દશકામાં આપણે બહુ આગળ વધ્યા છીએ એમ કાંઈક કહી શકાશે નહિ. અલખત્ત, આપણી રંગભૂમિનો વિકાસ આટલો બધો અટકી પડ્યો છે તેનાં ગંભીર કારણો છે. બહુ થોડા ફેળવાયેલા અને સંસ્કારી લેખકો રંગભૂમિને માટે લખવાને બહાર આવ્યા છે. રંગભૂમિનું જ્ઞાન તેમજ સાહિત્યની પ્રસાદી પામેલા વિદ્વાનો ભાગ્યેજ દૃષ્ટિએ પડે છે. નાટકનું અતિ વિશાળ અને ઉપયોગી ક્ષેત્ર માત્ર સામાન્ય ફેળવણી પામેલા, સંસ્કાર રહિત અને લગભગ અભણ માણસોના હાથમાં મૂકી દેવાથી ગુજરાતે કેટલી મોટી ભૂલ ખાધી છે તેનો ખ્યાલ હાલની આપણી રંગભૂમિનું ખારીક અવલોકન કર્યા વિના આવવો મુશ્કેલ છે. નાટકને હલકું લેખવાથી સારા માણસોએ તેને હાથ ધર્યું નહિ, અને સારા માણસોએ નાટકને હાથ નહિ ધર્યાથી તે હલકું થયું છે, એમ પરસ્પર અસર થવા પામી છે.

હાલ થોડો સમય થયાં મુંબઈમાં “ સિનેમા ” વાળાઓએ પણ નાટકશાળાઓને ઓછું નુકસાન પહોંચાડ્યું નથી. પરંતુ આ સ્પર્ધા જરૂરની હતી, કારણકે નહિતર આપણી નાટકશાળાઓની આંખ ઉઘડે તેમ નહોતી. તેઓ તો એમજ માનતા હતા કે આપણાં નાટકો આટલા બધા લોકો જોવા આવે છે તેથી તે ઉત્તમ હોવાંજ જોઈએ. પરંતુ હવે તેઓ સમજી શક્યા હશે કે તેઓનાં નાટકો લોકો જોવાને આવતા તેનું મૂળ કારણ એ હતું કે તે વખતે મુંબઈમાં આનંદનાં બીજાં સાધનો બહુ નહોતાં, અને ક્યાંય પણ આનંદ અને આરામ લેવાના હેતુથીજ તેઓની મુલાકાત લેવાને લોકો આવતા હતા, નહિ કે તેઓની કૃતિઓના ઉત્તમપણાને લીધે. હવે હજારો લોકો સિનેમે-ટોગ્રાફ તરફ આકર્ષાવા લાગ્યાં છે. કારણ કે તેમાં કંઈક નવીન, કંઈક નજીવા જેવું, કંઈક સમજવા જેવું, અને કંઈક ચમત્કારવાળું જોવાનું મળે છે. ત્યારે અપણાં નાટકોમાં એનું એજ પુરાણું પિંજણું હજી

આલ્યાજ કરે છે, અને તેમાં કોઈ પણ જાતની નવીનતા કે અપૂર્વતા જોવામાં આવતી નથી. તેટલા માટે હાલનાં નાટકોની કમાણી અતિશય ઘટી ગઈ છે, અને આગલા સમયમાં જેમ એ એ ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી એક નાટક લોકોનું આકર્ષણ કરી શકતું હતું તેમ હવે એ મહિના સુધી પણ એક નવું નાટક ટકી શકતું નથી.

આમ છતાં હજી પણ નાટક કંપનીઓના માલિકોની આંખ ઉઘડી હોય એમ દેખાતું નથી. નાટકોમાં ઉચ્ચ કલા લક્ષ્ય આવવાને બહુ થોડી કંપનીઓ પ્રયત્ન કરતી જણાય છે. ગાડરિયા પ્રવાહમાં હજી લગભગ સર્વ તથાતા નજરે પડે છે. સિનસિનરીના તમાશામાં જે શક્તિ અને ધન ખર્ચાય છે તેના હજારો ભાગ નાટકના લેખમાં ખર્ચાતા હોય એમ અમે માનતા નથી. ઉત્તમ સાહિત્યના નમુનાઓ વિદ્વાન તેમજ અજાણ વર્ગને સરખી રીતે રૂચે છે તે હજી તેઓ સમજ્યા નથી. જ્યાં ત્યાં નાટકનું વસ્તુ બેળું કરી કોઈ એક્ટર પાસે કે વાંચતાં લખતાં આવડતું હોય એવા કોઈ કહેવાતા “કવિ” પાસે અથવા તો પોતાના શ્રીદાથે નવું નાટક ઉભું કરી દેવું એટલે બસ, એમ લગભગ સર્વ માલિકા સમજે છે. “નાટક તો ભજવવાનું છે; વળી તેમાં સારા લેખકની શી જરૂર?”—આ જાતની માન્યતા લગભગ સર્વ નાટકશાળાઓમાં ધર કરી રહી છે. પછી આપણી રંગભૂમિનું દર્શન કરનારને તેના ઉપર લડાઈ કરતાં પણ વધારે ભયંકર અસર થયાનું જ્ઞાન થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

[“ હિન્દુસ્તાન ” અગ્રલેખ.

૧૪, મે ૧૯૧૫.]

[૨૦]

વીસમી સદી.

વીસમી સદી ! વીસમી સદી એટલે શું ? ૧૯૦૧, ૧૯૧૬, કે ૧૯૬૯ ? વીસમી સદી કિંદની કે ઇંગ્લંડની, જર્મનીની કે અમેરિકાની, જાપાનની કે રશિયાની ? આ જમાનો સૈકા કરતાં દશકાનો, અને દશકા કરતાં પંચકોનો વિશેષ છે. સને ૧૯૦૧ અને સને ૧૯૧૬ બંને વીસમી સદીના સમય; છતાં બંને વચ્ચે અંતર ? યુગાંતરનું.

આ યુગમાં આખા સૈકાનું ભવિષ્ય ભાખવું અશક્ય છે—દીવાના-પાણું છે. વીસમી સદીના નામથી ૧૯૧૬ ના સુધારાઓ અને કુધારાઓ, સંસ્થાપનો અને વિપ્લવો, ઉત્ક્રાંતિઓ અને અવનતિઓને ઓળખાવવાં એ ધૃષ્ટતા છે—વિભ્રમ છે. તેટલા માટેજ, તંત્રી સાહેબ, હું માનું છું કે આપની “ વીસમી સદી ” ખુબ યોગ્ય સમયે બહાર આવે છે, તેટલા માટેજ તે અત્યંત આવકારદાયક છે. કારણ કે ઝડપથી જતા જમાનાની “ અપ-ટુ-ડેટ ” નોંધ રાખનારાં બહાર પત્રોની હજી આપણે ત્યાં ઘણી ઉણપ છે. કેટલાંક ૧૯૧૬ ની સાલ છાપનારાં પુસ્તકો અને છાપાંઓમાં હજી ઓગણીસમી સદીના વિચારો, વિગતો અને આદર્શો રજી થાય છે. કેટલાક ચુસ્ત પુરાણીઓની કૃતિઓમાંથી ૧૮૯૬ અને ૧૯૧૬ ની કૃતિઓ વચ્ચે ખુબ તફાવત જોવામાં નહિ આવે. જમાનાની સાથે ન ચાલવું એ મહા પાપ છે એમ હું નથી કહેતો, અથવા તો ઝડપથી ચાલનારાઓ માટે મોક્ષના દરવાજા વહેલા ખુલી જશે એના ઉપર પણ ઘણી દલીલો થઈ શકે તેમ છે. હું તો એટલુંજ કહું છું કે આ પુરાણી પદ્ધતિ ઇતિહાસથી વિરુદ્ધ છે, અને જે છાપાંઓ કે પુસ્તકો આપણા સામાજિક ઇતિહાસની ઝાંખી ઝાંખી પણ નોંધ આપવાનો દાવો કરતાં હોય તેઓને માટે આ માર્ગ અનુચિત છે.

એટલા માટે આપની “ વીસમી સદી, ” દષ્ટાંત તરીકે, ૧૯૧૬ ના કૈસરની અને આવતે વર્ષે તે બફલી જાય તો તે વખતના કૈસરની ઝોળખાણુ આપવાનું સાહસ કરે, તો હું તે સાહસ બહુ ઉપયોગી અને સાર્થક સમજું છું. કારણકે આ યુગમાં પળપળમાં સ્પૃહ તેમજ સૂક્ષ્મ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. સને ૧૯૦૯ ના કૈસર માટે સુલેહવાદીઓના નેતાઓનો અભિપ્રાય શા હતો ? “ કૈસર સુલેહ—શાંતિનો ચાહનારો છે. અદ્યત્ત, દારૂગોળો તૈયાર રાખીનેજ તે સુલેહ રાખવા માગે છે, છતાં તેનો અંતિમ હેતુ તો સુલેહજ છે,—વિગ્રહ નહિજ. ” સને ૧૯૧૫—૧૬ ના કૈસર માટે હવે બે અભિપ્રાય છે ખરા ?

આ તો અભિપ્રાયોની વાત થઈ. પણ આખી દુનિયાનું આ બે વર્ષમાં કેટલું પરિવર્તન થયું તેનો કાંઈ હિસાબ ? એ હિસાબ કરવાને પણ એક જમાનો જોઈશે. જેમ સમસ્ત પૃથ્વી આંખના પલકારામાં પલટાતી જાય છે, તેમ તેના અણુ અણુમાં પણ પ્રત્યેક ક્ષણે ક્ષોભ, પરિવર્તન, સમીકરણ, નવીકરણ, ઉન્મૂલન, ચાલી રહેલ છે. ન્યાં સવારે ખુશનુમા પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યો હતો ત્યાં મધ્યાહન વખતે ઔઘ્યમાથી ફાટી નીકળતા ઝેરી ધુમાડાઓની ધનધોર ઘટાઓ છવાઈ રહી છે. ન્યાં ગઇ કાલે વિશ્વખંડુભાવની વાતો થતી હતી ત્યાં આજે રક્તની નદીઓ વહેવા માંડી છે. જે હાથથી થોડા સમય ઉપર સુલેહ—શાંતિનું તત્વજ્ઞાન લખાતું હતું તે હાથ આજે “ મશીન ગન ” ઉપર રોકાયેલો છે. જે અવાજ હમણાંજ દેવળમાં પ્રજ્વળતાં ગુણુગાન સંભળાવતો હતો તે આ ક્ષણે યમદેવનું આહ્વાન કરી રહ્યો છે.

સને ૧૯૧૪ ના મે અને જુન માસમાં જર્મની સ્વર્ગનું ધામ લેખાતું હતું. અમેરિકનો તેમજ રશિયનો, અંગ્રેજો તેમજ હિંદીઓ, છેલ્લી ઘડી સુધી જર્મનીની મહત્તાનાં ગુણુગાન ગાઇ રહ્યા હતા. તે સમયે જર્મનીની સરખામણીમાં અમેરિકા પણ ગંદું તથા ત્રાસદાયક લાગતું હતું; પારીસ અશ્વાન્ત અને ઉદ્વેગવાળું, સ્વદેશાનુરાગ વિનાનું,

મોજશોખમાં રૂબેલું, રાષ્ટ્રીય ભાવના રહિત દેખાતું હતું; ઇંગ્લંડ મજૂરો અને સ્ત્રીઓના ઝંઘડાઓથી કુબ્ધ, “ હોમ રૂલ ” થી હચમચાયેલું, ક્ષુદ્ર વાસનાઓવાળું, સંકુચિત દષ્ટિમર્યાદા રાખનાર, ફ્રાંસ માહેલા દેડકા જેવું, લેખાતું હતું; ત્યારે જર્મની નિયમિતતા, શાન્તિ-યતા, કર્તવ્યનિષ્ઠતા, અભિનિવેશ, આત્મમાન, આત્મખળ, ગંભીરતા, દેશાભિમાન, અને રાષ્ટ્રીય ગૌરવથી દીપતું, શાંતિનું ધામ, ઉન્નતિનું સ્થાન, ખળદના રેંકડાઓમાં જાણે એક વિમાન સમાન ઓળખાતું હતું. એ અરસામાં કોઈ બીજી દુનિયામાંથી કોઈ દેવ કે માનવીને આ દુનિયામાં અવતરવાની પસંદગી આપવામાં આવી હતી તો તે પોતાની જન્મભૂમિ તરીકે કયો દેશ પસંદ કરત ? ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, રશિયા, જપાન, હિંદ કે જર્મની ? આખી દુનિયાના અભિપ્રાયો એકઠા કરીને તે નિશ્ચય ઉપર આવવા માગત તો અવશ્ય જર્મનીનેજ તે પોતાની જન્મભૂમિ તરીકે માન્ય કરત.

અને આજે ? આજે દુનિયામાં એવું કોઈ પણ સ્થળ હોય કે જ્યાં એક ક્ષણની પણ શાન્તિ નથી, જ્યાં આત્માનાં સર્વ સૂક્ષ્મ તરવોની હોળી સળગાવવામાં આવી છે, જ્યાં સ્વાર્થ અને વિનાશનું વાતાવરણ સર્વત્ર છાંઈ રહ્યું છે, અને જ્યાં આત્માને વહેંચીને સ્પૃહ માટી ખરીદવાને લાખો મનુષ્યોનાં બલિદાનો અપાઈ રહ્યાં છે, તો તે સ્થળ ૧૯૧૪ ના જૂન માસનું જૂનું જર્મનીજ છે એમ આખી દુનિયા એક અવાજે કહેશે. યુરોપના પ્રાણ સમાન લેખાતા જર્મનીએ આંખ મીચીને ઉઘાડીએ તેટલા સમયમાં યુરોપની ફટલી દુર્દશા કરી નાંખી છે ! ૧૯૧૪ ના જુન મહિનામાં યુરોપ પૃથ્વીનું શિરોમણિ હતું. અને ૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટની પહેલીનું યુરોપ ? ૧ લી ઑગસ્ટ ૧૯૧૪ ને દિવસે યુરોપના ચૂરચૂરા થઈ ગયા. ત્યાર પછી આજ દિન સુધી દરેકે દરેક દિવસ અપૂર્વ શોકનો નોંધાઈ ચૂક્યો છે, અને એ શોક એટલો ઉંડો, એટલો બાપક, એટલો હૃદયસ્પર્શી છે કે તે યુગનો યુગ જશે તો પણ બૂંસાશે નહિ, એટલે કે હવે પછી

આવનાર દરેક વર્ષનો પ્રત્યેક દિવસ શોકસંવત્સરીનોજ લેખાશે. એ-
કજ વર્ષમાં આવી ૩૬૫ શોકસંવત્સરીઓનું ઉત્પાદક કાણુ ? ૧૯૧૪
ના જીન માસનું અદ્વિતીય જર્મની !

હવે સને ૧૮૭૦, જુલાઈ ૧૯ મી તારીખ એક એરી તારીખ
થઈ ચૂકી છે કે જેનું રહસ્ય દિન પ્રતિદિન વધતુંજ જાય છે, અને
જેનો મહિમા ક્યાં સૂધી વધશે તેનો અત્યારે ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી
શકે છે. આ ભયાનક તવારીખ સાથે રાજ્યોની ઉચ્ચપાચલનો ઇતિ-
હાસ ગાઢ રીતે જોડાયેલો છે. પ્રજાકીય અને રાજકીય આત્માના
ગંજવર સોદા ૧૮૭૦ ના જુલાઈની ૧૯ મીથી શરૂ થયા છે. એ
અપૂર્વ દિને ફ્રાન્સે પોતાનો આત્મા એક શહેનશાહના હાથમાંથી ઝું-
ટવી લઈને પ્રજાના હાથમાં સોંપ્યો; તેજ સમયે જર્મનીએ પોતાનો
આત્મા એક શહેનશાહને અર્પણ કર્યો. હાર્યું ફ્રાન્સ, છતાં ઓનાપા-
ટોંથી મુક્ત થયું પણ ફ્રાન્સ; જીત્યું જર્મની, છતાં ફ્રેંસરોના હાથમાં
કેદ થયું પણ જર્મની. પણ આપણી આ દૃષ્ટિ ઠેઠ ૪૫ વર્ષે ઉઘડે
છે ! ૧૮૭૦ થી ૧૯૧૪ ના જીન સૂધી તો, તે સમયે જીતનારનીજ
જીત અને હારનારનીજ હાર ગણાઈ હતી ! ૧૯૧૪-૧૫-૧૬ માં
જગતનાં પડળ ઉઘડી ગયાં, અને સર્વની ખાત્રી થઈ કે ખરી જીત
ફ્રાન્સની, અને ખરી હાર જર્મનીની હતી.

અને જર્મનીને આ ફટકો મારનાર તે પોતેજ છે. જર્મનીનું
ખૂન નથી થયું, પણ આત્મઘાત થયો છે. જર્મનીએ જગતને જાણ-
વાની પરવા ન કરી તેથીજ તે છેલ્લી ધડીએ છેતરાયું. સર્વિયા,
બોસ્નિયમ, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ, રશિયા, જપાન, સર્વને તે સમજી ન શક્યું
તેનું કારણ એજ કે ૪૫ વર્ષ સૂધી જર્મનીએ પોતાની આસપાસ
માનસિક દીવાલ ચણી હતી, અને તે દીવાલની બહાર એક પણ
જર્મન જાય તો તેને દેહાંત-દંડની શિક્ષા હતી. પ્રશિયન કવાયતમાં
તે એટલું બધું મશગૂલ હતું કે આસપાસ નજર કરવાનો તેને વખત
નહોતો. વીસમી સદીમાંથી પોતે એકલુંજ નહિ પણ આખી દુનિયા

પસાર થતી હશે તેનું તેને સ્વપ્ન પણ નહોતું. અર્ધા સૈકા સૂધી માનસિક તથા સ્થૂલ દારૂગોળા તૈયાર કરવામાં તલીન થવાથી તે આત્મિક દારૂગોળાની કિંમત કે શક્તિ સમજી ન શક્યું. નહાનાં રાજ્યોમાં વીજળીની ચમક હોઈ શકે તેનો અનુભવ તેને વીસમી સદીના બેદિગ્ન્યમેજ કરાવ્યો. પ્રમાદી ષ્ટિન ધારે તો આંખની મીટમાં ચેતનમય બની શકે તે ૧૯૧૫ માં પહેલી વાર સિદ્ધ થયું. શોખીન ફ્રાન્સ ખાઇઓને સ્વર્ગમાં પલટાવી શકે તે પ્રશિયન ક્વાયતમાં કોઇએ નહિ જ શિખવેલું ! “ સ્ટીમ-રોલર ” રશિયામાં પણ વીસમી સદીની ઝડપ હોઇ શકે તે કૈસરે કોઇને નહિજ કહેલું ! માનસિક દીવાલ ચણનાર પોતેજ ફસાયો.

બમ, આ દારૂ શોકમાં એટલોજ દિલાસો છે કે સ્થૂલ વાસનાઓ રક્તથી ધોવાઇને દિન પ્રતિદિન શુદ્ધ અને પવિત્ર થતી જાય છે. બેદિગ્ન્યમ તેના દુઃખની વાતો નથી કરતું, પણ પોતાના ગૌરવનું સ્મરણ કરે છે. ફ્રેન્ચ લોકો અર્ધા સૈકા સૂધી પોતાને દુર્ભાગી, નિર્બલ, આશાવિહીન, મૃતપ્રાય, સમજતા હતા. ફ્રાન્સ મરેલું નથી પણ સજીવન છે, આશામય છે, ચેતનમય છે, મહાન છે, એવાં ઉત્સાહપ્રેરક ગીતો હવે ફ્રાન્સમાં ઘેરઘેર ગવાઇ રહ્યાં છે.

જતાં હજી વીસમી સદીના ગર્ભમાં શું છે તે કોણ કહી શકશે ? જે દાવાનળ ફાટી નીકળ્યો છે તેનાં સર્વ પરિણામો મનુષ્યની બુદ્ધિ અભારે તો કળી શકે તેમ નથી. એટલુંજ નહિ પણ દાવાનળની મર્યાદા માપતાં માપતાં પણ માનવીનું મગજ યાદી જાય તેટલી તેની વ્યાપકતા છે. યુરોપની વસ્તી લગભગ ૪૦ કરોડની ગણાય, તેમાંથી લગભગ ૩૪ કરોડ એક બીજાનાં માર્ગ કાપવાના કાર્યમાં ગુથાયેલા છે ! પરંતુ તેથી બીજા દેશો લડાઈની અસરથી મુક્ત નથી. એશિઆનો ૧૬ મો ભાગ હાલ લડનારાં રાજ્યોની માલિકીને છે. યુદ્ધના ગોળાઓ ઉત્તર સમુદ્રથી બંગાળના અખાત સૂધી સંભળાયેલા છે; શાન્ડુંગનાં ખેતરો અને પાસિફિકના ટાપુઓ, ચીલીનો કિનારો અને

ફ્રાંક્ફર્ટના દ્વીપો, નાઇલ નદીનો તટ અને પર્શિયન અખાત, ટાઇમીસ તથા સુક્રીસની સપાટી અને આફ્રિકાનાં રણો, ટોગોલૅન્ડ તથા કંમે-રૂની ઘટાઓ અને કોકેસસ તથા આદમનાં ગગનચુમ્બિ શિખરો, ડાર્ડેનલ્સ અને સીરીઆથી પર્શિયા સુધી, બ્રીટનના પૂર્વ કિનારાથી યુરોપના હૃદય સુધી, પારીસથી વૉર્સો પર્યંત, સ્વિટ્ઝરલૅન્ડથી આર્કિપેલેગો સમુદ્ર પર્યંત, ડાન્યુબથી બાલ્ટિક પર્યંત, સર્વભૂમિ, લડાઇ, લડાઇ, લડાઇના ઘંટનાદથી ગાજી રહેલ છે. સૈકાના સૈકા સુધી જે મહાપ્રશ્નો દુનિઆનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા હતા તે સર્વ આ મહા યુદ્ધમાં સડોવાયેલા છે. દુનિઆના નકશા ઉપર સેંકડો વર્ષ થયાં જે ફેરફારો નહોતા થઇ શક્યા તે બે વર્ષમાં થઇ ચૂક્યા છે. પરંતુ રાજ્યોની ઉથલ પાથલ, દેશોની વહેંચણી, પ્રજાઓની ઉન્નતિ-અવનતિ, આ યુદ્ધનાં માત્ર ક્ષુદ્ર પરિણામો છે; ખરૂં પરિવર્તન તો ભાવનાઓનું, આદર્શોનું, વિચારોનું, લાગણીઓનું, કરોડો માનવીઓના જીવન પ્રવાહનું, થયું છે, થતું જાય છે, અને થશે.

તેટલા માટે આ સર્વવ્યાપી યુદ્ધના ઘંટનાદથીજ જમાનાની ત્વરિત ગતિ માપવાની નથી, પરંતુ રાજકીય, સાંસારિક, વૈજ્ઞાનિક, ઔદ્યોગિક, આર્થિક, ફેરફારોથી દુનિઆ દિન પ્રતિદિન જે નવું રૂપ ધારણ કરતી જાય છે તેના ઉપરથી ભવિષ્યનું ચિત્ર દોરવાનું છે. અને તે માત્ર યુરોપ, અમેરિકા કે જપાનમાંજ નહિ, પણ આપણા રશિયા ગાડા જેવા દેખાતા પુરાણા હિંદુસ્તાનમાં પણ. આપણી રાજકીય પ્રગતિનોજ દાખલો લઇએ. હજુ આપણે મંડલ ધણી કાપવાની છે તે નિર્વિવાદ છે. છતાં જોતજોતામાં આપણે ધણા આગળ ધસ્યા છીએ એમ નિરાશાવાદિઓને પણ કબૂલ કરવું પડશે. ગઇ કાલેજ સ્વરાજ્યની વાત કરવી તે મહા પાપ હતું,--આજે સરકારી ઑફિસરો આપણને સ્વરાજ્ય ઉપર ભાષણ આપે છે ! ૧૯૦૧ ની પહેલાંના ઉદ્દામો ૧૯૧૬ માં મવાલો મળ્યાય છે; આજના ઉદ્દામો આવતી કાલે કેવા મળ્યો તે કોણ કહી શકશે ? ગઇ રાત્રિએ લશ્કરી દુનિઆમાં

આપણું નામ નિશાન નહોતું; ઉધ કરીને પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીએ છીએ તો આપણે વિસ્મયપૂર્વક ફલ્ડ-ડર્સમાં અને ઇજીપ્તમાં, યુરોપમાં અને આફ્રિકામાં, હિંદના કાળા બહાદુરોનો ડંકા વાગતો સાંભળીએ છીએ ! એક સમય એવો હતો કે આપણે આપણી વફાદારી માટે વાળ વગડાવતા તોપણ આપણે સર્વ દેશનિકાલ થવાના ભયથી મુક્ત નહોતા; આજે આપણી વફાદારી ઉપર શંકા લઈ જનારને આપણે દેશનિકાલ કરી શકીએ તેમ છીએ. આપણી જે રાજકીય મહત્વાકાંક્ષા મૃગજળવત્ અને આકાશમાંના “ ચાંદા ” જેવી ગણાતી હતી, તે હવે શક્ય, યોગ્ય, ઇષ્ટ, અનિવાર્ય ગણાય છે.

તથાપિ મનુષ્યની દૃષ્ટિમર્યાદા ફેટલી બધી સંકુચિત છે ! આપણી હયાતીમાંજ અનુભવેલો ઇતિહાસ હવે પછી આવનાર ભવિષ્યને લાગુ પાડતાં આપણે ફેટલા બધા અચકાઈએ છીએ ! આપણે પ્રથમ માની લીધેલી અશક્યતાઓને આપણી નજર આગળ શક્યતાઓમાં બદલાઈ ગયેલી જોઈએ છીએ, છતાં આજની નવી ભાવનાઓ નવા આદર્શો, આવતી કાલે મૂર્તિમંત થઈ શકે એવી આપણે સાફ ધસીને ના પાડીએ છીએ ! બિન્ન બિન્ન જાતિઓ, પંથો, અને પ્રજાસિકાઓથી વિંટળાયેલો ભારતવર્ષ છેવટે એકરૂપ ધારણ કરશે, એક રાષ્ટ્ર બનશે, એક ચેતનવતી પ્રજામાં પ્રાદુર્ભાવ પામશે,—આ આદર્શ શું તદ્દન સ્વપ્નમયજ છે ? જૂતકાળના નિરાશાવાદીઓ જૂઠ્ઠા પડ્યા, તો વર્તમાનકાળના નિરાશાવાદીઓ શા માટે જૂઠ્ઠા નહિં પડે ?

જેમ આપણા રાજ્યદારી આશાવાદીઓ સાચા હયાં છે અને ઠરશે, તેમ આપણા સામાજિક આશાવાદીઓનાં સ્વપ્નાંઓનો પણ કોઈ દિવસ સાક્ષાત્કાર શા માટે નહિ થાય ? આપણી સામાજિક નિશ્ચેતન સ્થિતિ હવે રહી નથી. આપણા મંસાર ફેટલી ઝડપથી બદલાતો જાય છે તે યથાર્થ અવલોકન કર્યા વિના સમજી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતના એક ગામડામાં થઈને મુંબઈમાં આવો એટલે સમજશે કે જમાનાએ આપણા જીવનમાં શા શા ફેરફારો કર્યા છે.

જે સાંસારિક બંધનો ગામડાંઓમાં શાસ્ત્રવિહિત, પવિત્ર, અભેદ, અનિવાર્ય ગણાય છે, તે શહેરોમાં આવતાં સાગરમાં મીઠાની પૂતળીની માફક કોણુ જાણુ ક્યાં ગળી જાય છે ? છતાં આ સામાજિક જાદુ ઉત્પન્ન કરનાર સુધારકો નવીન સુધારકોના મતોરથોને અશક્ય અને આકાશપુષ્પવત્ માની રહ્યા છે. તેઓના મનથી વિધવા-વિવાહ, બાળલગ્ન, પરદેશગમન, વિગેરે પ્રત્યે હજી સંસાર સુધારાની પરાકાષ્ઠા જ્વાળા કરાવે છે. એમના સમયના આ “ ભયંકર સુધારકો ”ને જ્યારે નવ! સુધારકો કહે છે કે આ જૂના પ્રત્યે હવે પંતુજીઓ, શાસ્ત્રી-બાવાઓ, નગરશેઠો અને જ્ઞાતિમંડળોના હાથમાં સોંપાવા જોઈએ, અને દેશના કેળવાયેલા તથા શુદ્ધિશાળી વર્ગે આ ઉપરાંત વધારે વ્યાપક, વધારે મૂલગામી, વધારે સંસ્થાપક, વધારે મહાન સાંસારિક વાતો હાથ ધરવી જોઈએ, ત્યારે એ “ ભયંકર સુધારકો ” એમની કટાક્ષના અગ્નિથી આ “ અશક્ય મૂર્ખ નવીનો ” ને જીવતા બાળી નાંખવાને આતુર થઈ જાય છે !

છતાં આપણને વિશ્વાસ છે કે આપણી સમાજની લાવનાઓ બહુ થોડા સમયમાં જળરદસ્ત થશે. માત્ર વિધવા-વિવાહ કે પરદેશ-ગમનની છૂટથી આપણે મદકાષ્ટને જેસી નહિ રહીએ, પરંતુ સમસ્ત સમાજનું નવીકરણ કરવામાં યોગજીયું. ધારીએ તો દેશમાંથી દરિદ્રતા અને અજ્ઞાનને દેશવટો આપી શકાય તે સાબીત કરીશું. મહાન વિચારો અને મહાભારત પ્રયત્નો હોય તો સર્વ દેશબંધવોને તેઓની જીવન-યાત્રામાં એક સરખી તકો અને સાધન સામગ્રી પૂરી પાડી શકાય, એ આજે દેખાતું સ્વપ્ન સાચું કરાવીશું. સાહેબ, મહારી શુભેચ્છા છે કે આ સ્વપ્નની આજે નોંધ લેનાર આપની “ વીસમી સદી ” એ સ્વપ્નના સાક્ષાત્કારની નોંધ લેવાને લાગ્યશાળી થાય.

[“ વીસમી સદી ” એપ્રિલ, ૧૯૧૬.]

[૨૧]

સ્વર્ગસ્થ “ હાજી. ”

ગુજરાતના રસસૂના રસ-મન્દિરનો રસધેલો પૂજારી.

હાજીને કોણુ નથી ઓળખતું ? આખું બેકદર ગુજરાત ઓળખે છે ! અને શા માટે ન ઓળખે ? ગુજરાતમાં જાણીતા થયેલાં સૌ જશનામીઓ અને જશકામીઓની હાજીમહમદ જીવતી જાહેર ખખર હતો. ગુજરાતનાં રતનો તેમ જ કાપલાઓને ઊંડા અંધકારમાંથી ખેંચીને પ્રકાશમાં મૂકવાનું અપૂર્વ માન “ વીસમી સદી ”ના માલેકને જ છે. “ વીસમી સદી ” ન હત તો ધણુએ સાહિત્યસૂર્યો આથમી ગયા હત અને ધણુએ કવિ-શશાંકો ઉગ્યા ન હત. અને ગુજરાતની ચિત્રકલાનું શું ? સાહિત્ય પરિષદે જેટલાં વર્ષોમાં ચિત્રકલા માટે નથી કયું તેટલા મહિનાઓમાં “ વીસમી સદી ” એ કરી ખતાવ્યું.

રવિશંકર રાવળ અને પુરુષોત્તમને કલાની દુનિઆમાંથી હાજી-મહમદે શોધી કહાડ્યા અને “ વીસમી સદી ” એ ચિરંજીવ બનાવ્યા. કનૈયાલાલ મુનશીને ગુજરાત સમક્ષ યથાવિધિ વ્યક્ત અને પ્રકટ કરનાર પણુ હાજીમહમદ જ. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાનાં સ્નેહ-ગીતોને પાંખ આપનાર પણુ “ વીસમી સદી ”—“ સમાલોચક ” નહિ. નરસિંહ-રાવને સજીવન કરનાર પણુ એ જ “ ઉમ્મરખાયાં ” નો રસકૂપ પ્રોફેસર કાન્તિલાલને આગ્રાની પ્રયોગશાળામાં પણુ સાહિત્યનું નિરંતર સ્મરણુ આપનાર અને તહેના વિજ્ઞાનને રસાત્મક બનાવનાર પણુ આ જ રસાત્મા. કવિ ન્હાનાલાલને ભૂત અને ભવિષ્યની ઊંડી બખોલો-માંથી સમજાવી પટાવીને બહાર બોલાવનાર અને વર્તમાન પ્રવાહમાં ધકેલનાર “ કવિ ” નો અંતરાત્મા છે ખરો જ પણુ એ અંતરાત્માનો પ્રેરક ધણુ અંશે આ ચિત્ર-જાદુગર. ગેષ્ટીની રંગભૂમિને મુંબઈ બહારની દુનિઆ પાસે જાણીતી કરનાર અને મ્હારી નમ્ર નાટ્યકૃતિઓને

ફોટોગ્રાફમાં આબેહુથ ઉતારી નાટ્યકલામાં નવીન રસ સિંચનાર પણ એ સ્નાહસિક તંત્રી જ. “ તારાપોર ” ને મુલ્ક-મથદૂર કરનાર પણ એ જ ખોળ મહોધાનો મહાનુભાવ.

ગુજરાતના રસ-મન્દિરનો આવો દિલોળન પૂજારી ગુજરાતે બીજો કાઇ જોયો નથી. એ રસથેલો ખિચારો રસની શોધમાં ને શોધમાં જ ચાલ્યો ગયો. “ વીસમી સદી ” તેની મુદર સ્વપ્નસૃષ્ટિના એક ન્હાના ખંડનું જ પ્રતિબિંબ હતું. એની ભાવનાઓ તો જળ્યર હતી. સને ૧૯૧૬ માં મ્હારી સાથે કલાકોના કલાકો ખેસીને “વીસમી સદી” નાં સ્વપ્નાઓ તેણે રચ્યાં હતાં તે ઉપરથી કહી શકું છું કે તેની મુરોદો એથે ભાગે પણ બર નથી આવી. એક સાઈ માસિક ફોલ્ક-મંદીથી ચલાવવામાં આ રસસૂના પ્રાંતમાં કેટલી જહેમત ઉઠાવવી પડે છે તેનો ખરો ખ્યાલ હાજમહમદનું જીવન જાણ્યા વિના કદી આવવાનો નથી. એ રસબીનો મજૂર “ વીસમી સદી ” પાછળ કેટલી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો તે તેના નિકટના રનેહીઓ જ જાણે છે. યુરોપ અમેરિકાનાં સારામાં સારાં ચિત્ર-માસિકોની બરોબરીમાં મુકી શકાય એવું “ વીસમી-સદી ” ને બનાવવાનું તેનું પ્રત અજબ હતું. સારામાં સારા ગુજરાતના લેખકો પાસેથી લેખો મેળવવામાં તેની હૃદયહારક મીઠાશ અને સમજવટ ઓર હતાં. એક વાર તમારા ઉપર હાજએ નિશાન તાકયું પછી તમારું મગદૂર નહિ કે તમે છટકી જઈ શકો. તમારે ત્યાં હમેશના બે ધક્કા ખાઇને પણ તમારી પાસે લખાવશે. તમે માથેરાન જશે તો તારથી તમને યાદી આપશે. વિષય માટે વસ્તુ મેળવવાનું બહાનું કહાડશે તો એ વિષય ઉપર ઢગલાખંધ સાહિત્ય તમારા હાથમાં આવીને પડે એવી એ તજવીજ કરશે. મ્હારા પોતાના જ બે જાણુવા જેવા અનુભવો કહી દઉં. લોઈડ ન્યોર્ઝ ઉપર મ્હારે લેખ લખવો એવો હાજમહમદે સંકલ્પ કર્યો: મ્હેં ઘણી-એ આનાકાની કરી: અગવડો બતાવી: તે બધી અગવડો તેની પાસે ટકી શકે તેમ ન હતી. તેના છપાતા અંકમાં કાઈ રીતે

મ્હારે લેખ આપવો જ જોઈએ એ તેની પ્રતિજ્ઞા હતી. છેવટે મ્હેં દોષડ ન્યોર્જના જીવનચરિતની ફટલીક હકીકતો મ્હારી પાસે નહિ હોવાનું બહાનું કહાડ્યું. ખીજે દિવસે દોષડ ન્યોર્જ વિષે થોડમંથ પુસ્તકો મ્હારે ત્યાં આવીને પડ્યાં ! હું મ્હાત થયો ! એવી જ રીતે બીજી વાર ધ્યાયંડ સંબંધી સ્કેચ લખવાની મ્હને ફરજ પાડી ! કોણ જાણે ક્યાંથી ધ્યાયંડ સંબંધી હું વાંચી ન શકું તેટલું સાહિત્ય મ્હારે ઘેર એ ફેંકી ગયેલ !

જેમ “ વીસમી સદી ” નો ગુજરાત ઉપર ઉપકાર અથાગ છે તેમ “ વીસમી સદી ” અનુજ્ઞતાં ગુજરાતનું ગુન્હેગાર પણ બન્યું છે. “ વીસમી સદી ” એ ગુર્જર સાહિત્યની સુંદર કૃતિઓને જેમ ચિત્રોથી ઓર સુંદર કરી બતાવી તેમ એ જ ચિત્રોના હઠીરાથી ફટલાક કચરાની પણ ખોટી કિમ્મત અંકાવી. ગુર્જર સાહિત્યના ખોટા આંક ઘણા સમય થયા અંકાય છે—પણ એ ખોટી આંકણીમાં “ વીસમી સદી ” એ તો અવધિ કરી. નિર્માલ્ય જોડકણાંઓ મોહક ચિત્રોનાં ચોકકામાં કાચકુંળે તરીકે શોભવા માંડ્યાં ! ટાણલી વાર્તાઓ રંગની પિચી વડે ચમત્કૃતિઓ તરીકે પૂજવા લાગી ! દયાને પાત્ર એવાં સાદાં માનવીઓ દેવ-દેવીઓ જેવાં ચિત્રામણમાં પ્રકટી નિકળ્યાં ! બાહ્ય જોળિયાંની ખુબસુરતીમાં આંતર તેજ ભૂલાઈ ગયાં ! ચિત્ર-સાહિત્યના ઝકડીમાઝમાં રસ-સાહિત્ય ચિત્રવત થઈ ગયું ! લેખકોના ફેટોગ્રાફ જોવામાં વાચકો લેખને ચિસરી ગયા ! શોભાની ખાતર રંગીનતાનાં બળિદાન અપાયાં !

પણ આ બધાં “ વીસમી સદી ” ની પ્રવૃત્તિનાં પરોક્ષ પરિણામો હતાં. એ પરિણામો સામે સાવધાની રાખવા જેટલો અવકાશ એ ચિંતાગ્રસ્ત તંત્રીને ન હતો, “ વીસમી સદી ” ને આકર્ષક બનાવવાની ઉપાધિ એટલી મ્હોટી હતી કે એને સૌનો ઉપયોગ કરી લેવો પડતો. એ ઉદાર, ઉત્સાહપ્રેરક, બહા બાધએ ગુજરાતના સારા નરસા સૌ લેખકોનું યથાશક્તિ આતિથ્ય કરીને જ પોતાની કૃતકૃત્યતા

માની. એણે સૈને નિવાળ્યા: સૈની કદર કરી: સૈનો ઉપયોગ કર્યો. માત્ર એનો જ ઉપયોગ કોઈએ ન કર્યો. સાહિત્ય-મંદિરનો પૂજારી પોતે જ પ્રજુતાને ન પામ્યો. ગરીબીમાં “ વીસમી સદી ” શરૂ કર્યું અને તેને ગરીબીમાં જ મૂકાને એ દિલાવર મુફ્તીસ સ્વર્ગસ્થ થયો. “ વીસમી સદી ” ની ખાતર તેનું થાકેલું શરીર વિકટોરિયામાં પથ્થુ ન બેસે એ તપ પાસે ખાદ્યાધારી તપસ્વીઓએ પથ્થુ શિર બુકાવવું જોઈશે. અંગ ઉપર સાફ કપડું ન હોય તો ચાલે, પથ્થુ યુરોપ-અમેરિકાના નવીનમાં નવીન અને મોંઘાંમાં મોંઘાં માસિકો-ત્રિમાસિકો વિના ન ચાલે. એ હાજીમહમદની સાહિત્યભક્તિ ! ખોળ મહોલ્લાના મલોરિયામાંથી ઉગરવાને હવાફેર માટે ખર્ચો ન મળે, પથ્થુ રાયલ ઓશિયાટિક સોસાયટીને શરમાવે એવાં મુસલમાની જાહોજલાલીનો પુરતકબહાર પોતાનાં કહેવરાવો એ મોજશોખ ઉમ્મરખાયાનો ઉપાસક સુધી જ માણી શકે.

એકદર ગુજરાતે હાજી જીવતાં તો તેની કદર ન કરી. ન સાહિત્ય પરિષદે એ રતનને પારખ્યું, ન સ્વરાજ્ય-સભા આ મહાન પ્રચારક (*Propagandist*) નો ઉપયોગ કરી શકી, ન સાબરમતી આશ્રમનં આ તપસ્વીને હૈયે ઝળી રહેલા તનખાનાં દર્શન થયાં. એ તનખો છેવટે આપણું હોલવાઈ જવા દીધો. દીવેલની ખામીએ એ દીપક દરી ગયો. દેહના દર્દ કરતાં એ દિલના દર્દથી આજરો હતો, અને એને લીધે આખું ગુજરાત આજરો છે. ગુજરાત પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાંસુધી આજરો જ રહેશે. “ વીસમી સદી ” જીવંત ન રહે ત્યાંસુધી એ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું ન જ થાય. એ રસમાલીના ખારામાં ખારા છોડને ગુજરાત મરવા ન દે તો જ એના રસભીના રૂઢને સાચી શાન્તિ મળે.

[“ સમાલોચક ” ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧

તથા

“ હાજી મહમ્મદ-સમારક-મ-થ ”]

[૨૨]

નહાની નહાની બાતો !

અહો ! નહાની નહાની બાતોના આ સંસાર બનેલો છે !
 નહાની નહાની રજનીમાંથી પ્રભાતની પ્રકૃત્યતા સરે છે.
 નહાનાં નહાનાં પ્રભાતકિરણો બાદલને ધનધોર ઘટાઓથી ભરે છે.
 નહાનાં નહાનાં મેઘબિન્દુઓ વડે ગિરિઝરણાંઓ ઝરે છે.
 નહાનાં નહાનાં ઝરણાંઓ સરિતાઓના ધોધ વહાવે છે.
 નહાની નહાની સરિતાઓ સાગરો છલકાવે છે.
 નહાના નહાના સાગર-તરંગો સારા સંસારને હિંચાવે છે.
 નહાની નહાની સંસાર-ફહરીઓ સકલ યંદાવન જૂલાવે છે.
 નહાનાં નહાનાં યંદાવન-વૃક્ષો કુંજકેલીઓ બનાવે છે.
 નહાનાં નહાનાં કુંજો “ રાધિકે પ્યારે ” ને બિહાવે છે.
 નહાનાં નહાનાં રાધિકા બાલમુકુંદની બંસરી ડોલાવે છે.
 નહાની નહાની બંસરી ગોપ-ગોપીઓને નચાવે છે.
 નહાનાં નહાનાં ગોપ-ગોપીઓ સારા સંસારને સોહાવે છે.
 નહાનાં નહાનાં સંસાર-મંથનાં પાનાંઓ માનવ પુરાણ સુણાવે છે.
 નહાનાં નહાનાં પુરાણો પાક પયગમ્બરોની યાદ અપાવે છે.
 નહાના નહાના પયગમ્બરો યુગ યુગના અગ્નિ પ્રકટાવે છે.
 નહાના નહાના અગ્નિ પાપ-પાખંડના પહાડોને પ્રબળે છે.
 નહાનાં નહાનાં પાખંડ મહાત્મા મોહનને જલાવે છે.
 નહાના નહાના મહાત્મા સારી સદતનતાને થરથરાવે છે.
 અહો ! વિરાટ બ્રહ્મ સૌ સદતનતાને નહાની નહાની બનાવે છે.

[“ સમાલોચક ”, સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧.]

[૨૩]

ઉદ્યાન કે કુપ્રસ્થાન ?

[એક અંકી દસ]

સ્થળ—શહેરની બહારના બહાર રસ્તા.

સમય—વસંતની પહેલી સવાર.

[અમગપુરીની ઘાટી આપે એવાં મેનાહર ફૂલોની ટોપલી જમણા ખભા ઉપર લટકાવીને વસંતનું તત્ત્વચિંતન કરતી ન હોય તેમ માલિની રસ્તા ઉપર સમાધિસ્થ ઉભી છે. સહસા એ સમાધિને ઉગડનારી જગરમાન માયાદેવી પ્રવેશે છે. માલિનીની પાસે આવતાંજ ફૂલોની ખુશખોથી માયાદેવી રોમાંચ અનુભવે છે.]

માયાદેવી—અલિ, આ ફૂલો વેંચવાનાં છે કે ?

માલિની—કોઈ કિમ્મત આપનાઈ હોય તો વેંચવાનાં જ છે તો વળી.

માયાદેવી—એ વાત ઠીક કહી. કિમ્મત આપે એ લઈ જાય. બાકી આ શહેરમાં મારા કરતાં ફૂલોનું વધારે શોખીન તને કોઈ મળવાનું નથી. ઘાહ ! શી ખુશખો છે ! અલિ, આ ફૂલો તું ક્યાં ઉઘાડે છે ?

માલિની—હૃદયવાટિકામાં.

માયાદેવી—હૃદયવાટિકામાં ? એ બગીચાનું નામ તો મ્હેં કદી સાંભળ્યું નથી.

માલિની—એ પણ અજાણ અજાણ ! ત્યારે તમે જ મહારાણી
માયાદેવી ?

માયાદેવી—છાકરી, તું મને ક્યાંથી જાણખે ?

માલિની—દિલારામ ખગીચાઓનાં દિલ્લેશ્વરમ ગુલામોને ચૂંટવાનો
બેહદ શોખ ધરાવનાર મૂઢક-મશહૂર માયાદેવીને કાણુ ન જાણખે ?
માયાદેવી સિવાય હૃદયવ્યવસ્થાની મ્હાની કહાણીથી કાણુ અજાણુ હોય ?

માયાદેવી—તું પણ બડી કુશિયાર છાકરી છો ! ચાલ, હવે
કહે કે તું કવી રીતે આવાં અજાણ સુંદર ફૂલો ઉગાડે છે ? મહારા
ઉઘાનમાં મહારા માળીઓ અને હું પોતે અથામ નિહમત ઉઘાવીએ
છિએ છતાં અમારાં ફૂલોમાં નથી આ અનુમતિરતી કે નથી આ
પુશખો. મહારે ઉઘાન તો તહે જોયું છે ને ?

માલિની—એ વળી ક્યાં આવ્યું ?

માયાદેવી—શું આમા દેશ દેશાવરમાં ખ્યાતી પામેલ મહારો
દિલચમન “ લક્ષ્મી મહાલ ” તહે જોયો નથી ?

માલિની—હં ! હં ! પ્રથિમ દરવાજા ઉપર પેલા આલીશાન
પથરાઓ ખડકાયા છે એ કે ?

માયાદેવી—હાજ તો. એજ મહારો રાજવંશી મહાલય અને
મહાલયની પૂર્વ બાજુ પથરાયેલું છે એ મહારે રમણીય ઉઘાન.

માલિની—એહા ! તમે એને ઉઘાન કહો છો ! હું તો એને
કુશિયારનાં ધારતી હતી !

માયાદેવી—તહારે બેળું ઉકાળે હોય એમ દસતું મંચી.

માલિની—મારે કંઈ, કંઈ હું તો મહારા મહાલયનો બુનો
ઇતિહાસ જાણું છું એટલે મહારી માહિતી ખાટી ન હોય.

માયાદેવી—મૂખ, તું કહું નજીવતી નથી. મંજૂરની એકરી
મ્હોટાંઓના ઇતિહાસ શું જાણવાની હતી ? તને ખબર છે કે
દુનિઆના શાહ વેપારીઓમાં અમરગમ મણગતા શ્રીમાન નગરશેઠ
લક્ષ્મીદેવે આ મહાન મહાલય દરબારને બેટ તરીકે અર્પણ કરેલ છે ?

માલિની—મ્હને એથી પણ કંઈક વિશેષ ખબર છે; તમારા શાહ વેપારીએ એ “ લક્ષ્મી મહાલ ” હજારો ગુલામો અને સિપાહીઓની કબજા ઉપર બાંધેલી મસ્જિદ છે, અને તમારા દરબારે એ મસ્જિદ લક્ષ્મીદેવ પાસેથી મુત્સદ્દી રીતે લૂંટીને આજે તેને રાજવંશી મહાલય બનાવેલ છે.

માયાદેવી—વળી કબજા શું અને મસ્જિદ શું ? ખરેખર, તું સ્વપ્નામાં લવતી જણાય છે, છોકરી !

માલિની—છતાં મહારી સ્વપ્નાવસ્થા માયાદેવીની જાગૃત દશા કરતાં વધારે સત્યગ્રાહી છે.

માયાદેવી—તું પણ કોઈ વિચિત્રતાની મૂર્તિ છો; પણ અલિ, કહે તો ખરી કે મહારા “ લક્ષ્મી મહાલ ” નો પુરાણો ઇતિહાસ તું ક્યાંથી જાણે ?

માલિની—કારણ કે એ ઇતિહાસમાં મ્હેં પણ મારો પાઠ લખવેલો છે તો !

માયાદેવી—એ પુરાણો ઇતિહાસમાં વળી ત્યારે પાઠ ! તું લાગે છે પણ કોઈ પુરાણી મૈયા !

માલિની—કેમ હું પુરાણી નથી લાગતી ?

[માલિનીની અંબીર મુખાકૃતિ પહેલીજ વાર દિલહારક સ્મિતથી ફૂલોની છાંયડી સાથે એકમેક થઈ જાય છે. માયાદેવી ખિન્નવાયેલી છતાં માલિની ઉપર શીઘ્ર થઈ જાય છે.]

માયાદેવી—ના બા, તને પુરાણી કેમ કહેવાય ? ત્યારે છાંયડીની કુસુમકલિઓ તો હજુએ ખીલેલી, ચુંટાયેલી, સુંધાએલી હશે, પણ તું તો અણખીલેલી, અણચુંટાયેલી, અણસુંધાએલી કોઈ આઘાતની બાલ પરી છો.

માલિની—વસંતની પહેલી પ્રભાતનો એવ તમને પણ લાગ્યો ખરો.

માયાદેવી—ખરેખર, ત્હારી વાતો બારે રસિલી છે. ચાલ ત્હારો પુરાણો ઇતિહાસ પૂરો કર. મને એમાં બડી મજા આવે છે.

માલિની—તમને તો એ ઇતિહાસમાં મજા આવેજ તો ! પણ મ્હારા મનથી તો મ્હારો ઇતિહાસ આંસુઓનો ઇતિહાસ છે.

માયાદેવી—ના ના, હું ત્હારા ઇતિહાસની વાત નથી કરતી, હું તો મ્હારા “ લક્ષ્મી મહાલ ” ના ઇતિહાસની વાત કરું છું.

માલિની—હા હા, હું પણ તમારા “ લક્ષ્મી મહાલ ” ની કહાણીની વાત કરું છું, કે જે “ લક્ષ્મી મહાલ ” ના આલીશાન પાયાઓ નીચે મ્હારાં બહાલાં માતપિતાની પવિત્ર ખાખ દટાયેલી છે.

માયાદેવી—‘ લક્ષ્મી મહાલ ’ ના પાયા નીચે ત્હારાં માત-પિતાની ખાખ ! આ શું બક છે, છોકરી ? બાપુ, ત્હારા મગજને ચોક્કસ સન્નિપાત થયો છે.

માલિની—જરૂર ! એ સન્નિપાતને લીધેજ હું મ્હારા દિલની કહાણી વિગતેથી કહી ન શકી. ત્યારે હવે સાંભળો. મ્હારાં બહાલાં-ઓની ખાખની દફનક્રિયાની કથા સાંભળો. મ્હારો પિતા ત્હમારા શાહ વેપારીનો મજૂર હતો અને મહાલયો બંધાવનારી કામનો ગુલામ હતો. મ્હારી મા મ્હારા પિતાને લૂટનાર લૂટારાઓ સામે લડનારી વીરાંગના સિપાહી હતી. એ ગુલામ અને એ સિપાહી બંને એકજ રાત્રિએ ભૂખમરાથી મૃત્યુવશ થયા—અને એ કિલચની ખાખ હજી ત્હમારા “ લક્ષ્મી મહાલ ” ના કબ્રસ્તાનમાં વિરાજમાન છે, કે જે કબ્રસ્તાનમાં માયાનાં મજૂરોનું માયાવી ઉઘાન અત્યારે ખીલી રહ્યું છે ! હવે તમે સમજી શકશો કે તમારા ઉઘાનનાં ફૂલો શા માટે સુગંધિ કે સૌંદર્ય વિનાનાં છે ! અરે, હજી તો ભવિષ્યમાં એ કબ્રસ્તાનના વેદાઓ તેના વિષમય વાયુથી તમ્હારાં ફૂલોની કળિએ કળિને ખાળીને ખાખ કરશે અને એ ફૂલોનાં માલેકાની મગરૂરીને જમીન-દોસ્ત કરશે.

માયાદેવી—સત્યાનાથ જમ, ઊકરી, ત્હારું અને ત્હારાં ફૂલોનું !

માલિની—હાથ ! હવે તમને મ્હારી વાતમાં મગ્ન નથી પડતી તેથી મ્હને નિરાંત થઇ.

[એમ કહીને જવાનું કરે છે. માયાદેવીથી ફૂલોની ઇચ્છાનું લોહ્યુબ્ધક ઇચ્છું છોડાવું નથી.]

માયાદેવી—જાણ સખર ! ત્હારી ઇચ્છાની કિમ્મત બોલતી જા, અને પંચાત પતાન.

માલિની—શાની ? ઇચ્છાની કિમ્મત ? ભૂલ્યાં મહારાણી સાહેબ ! તમારું મગ્ન નથી કે મ્હારાં ફૂલો તમે ખરીદી થકા !

માયાદેવી—હવે વધારે હિંદુતાઈ જવા દે. માયાદેવી માઝાં દામ આપનારી છે તેની ત્હારા જેવી માલણુને જાણ્યું ક્યાંથી હોય !

માલિની—મ્હોડે માઝાં દામ ?

માયાદેવી—હા હા મ્હોડે માઝાં દામ !

માલિની—વાર, ત્યારે મ્હારાં ફૂલોની કિમ્મત બણી સોંવી છે. આ ઇચ્છાની બદલામાં માત્ર એ કબ્રસ્તાનમાં દફનાવેલી મ્હારાં માલિની ખાખ તમારી જરૂરીબૂત થયેલી મગરૂની ચીનગારી આજુ ધું.

[માયાદેવીનો કોષાજિ હાટી નિકળે છે.]

માયાદેવી—હાથ હાથ ! આ કલિકાએ તો આજે વસંતની મ્હારી પહેલીજ ખુશનુમા સવારમાં આમ મૂકી દીધી !

માલિની—મ્હે તો તમારી વસંતની સવારજ સળગાવી છે, પણ તમે તો વસંત મેયાને બાળીને જરૂમ કરી છે. માટે જાઓ, માયાદેવી ! તમારા કબ્રસ્તાનમાં જઈને પરવરદિગારની બંદગી કરો અને કરેલાં પાપોનો મારી મારી-દરમિયાન હું આ કુસુમકળિએ મ્હારાં જન્મદાતાઓની ખાખ ઉપર મ્હારી આવું !

[માલિની વીજળિના અગરોનો મારક બદલ થાય છે. માયાદેવી કણુબારે કોષ, બહુબાહ અને અસહ આધાનથી જડવત ઉભી રહે છે.]

માયાદેવી—[સ્વગત] નખોદ જાણે એ માલશુનું ! હાય હાય ! એ કુષ્ટ “ કશ્મીર ” શબ્દ તો મહારા ગળામાં ચોટી રહ્યો છે !—શું જ્યાં હું રંગમેરંગી ફૂલડાંઓનું નંદનવન ખીલાવી રહી છું તે ઉઘાન નહિ પણ કશ્મીર ! રખેને એ રાક્ષસશ્રીના શાપ સાચા ઠરે ! ઓ જગદંબે ! મહારી સ્વર્ગીય ફૂલવાડીની રક્ષા કરજે !

[“ લક્ષ્મી મહાલ ” તરફ નજર કરીને તેના ઓવારણાં લે છે. તેજ ક્ષણે “ લક્ષ્મી મહાલ ” ને આગ લાગવાથી અગ્નિના લડકા લાજુડી નિકળે છે. ઓ લડકા જોતાંજ માયાદેવી આંખની મીટમાં પ્રાણત્યાગ કરે છે.]

[“ સૌરાષ્ટ્ર-ઉદય, ”

આશ્વિન, સં. ૧૯૭૭]



[૨૪]

કવિ મહારાણીશંકર શર્માના

“રૂકિમણીહરણ”ની પ્રસ્તાવના.



“રૂકિમણી હરણ” ના લેખકનો અને મહારો સંબંધ અમે બંનેએ અમારૂં “બાલ-સ્વરાજ્ય” છોડીને “પ્રાથમિક શાળા” ના નામથી ઝોળખાતા બંદિખાનામાં “મહેતાજી માખાપ” ની નજર નીચે નજરકેદની સ્થિતિ સ્વીકારી તે સમય કરતાં પણ જૂનો છે.

અત્યાર સૂધી રા. મહારાણીશંકર ગુર્જર વાચક વર્ગને પોતાની લેખિનીની માત્ર અહિં તહિં ઝાંખીજ કરાવતા હતા. શરૂઆતમાં આપણને એ સમયના તરૂણ “કવિ મહારાણીશંકર” નો પરિચય “મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી” ના “નંદ્યત્રીસી” ના પ્રયોગમાં થયો હતો. ત્યાર પછી રાત્રિદિન હિંદ મૈયાનાં પેટ ભરીને ગાન ગાનાર અને અભિનિવેશભર્યા ટહુકા કરનાર બપૈયો એ અરસામાં ગુજરાતના ક્ષિતિજ ઉપર કોઈ આપણી નજરે પડેલ હોય તો તે આ ન્હાનો, ઉત્સાહી “ઉપદેશક” જ હતો. આપણા ધણા સાક્ષર મહાશયોને તો કદાચ એ વાત યાદ પણ નહિ હોય ! કારણ કે બનવાભેગ છે કે એઓ સાહેબોને તે સમયે “સાક્ષર-કુંડળા” ની બહારના એક ઉછરતા, “કાઠિયાવાડી,” “શિખાડે” લેખકની કવિતાઓ નિધામાં લેવાની કુરસદ નહિ હોય ! આમ “બનવા ભેગ છે” એટલુંજ નહિ પણ આમજ બન્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કારણ કે ક્યાંય પણ ગુર્જર સાહિત્યના વર્તમાન ઇતિહાસમાં કોઈ સમાલોચકે “શંકર સંગીતાવાલિ,” “સતી સંગીતાવલિ,” “અશોક,” “ચન્દ્ર ગુપ્ત,” આદિનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકાર્યું હોય એમ મહને યાદ નથી, —જે કે ગુર્જર સાહિત્યની કેટલીક જૂની, આબરૂદાર, પુરાણુવસ્તુશોધક

ખહેડીઓમાંથી નિકળતાં ટાલણાં અને પુરાણો ઉપર મહાભાષ્યો ચિત-
રાયાં છે, અને તેના ઉપર અનેક માસિકાનાં અનેક પડતર પાનાંઓના
ઓછાવર થયા છે એ સર્વવિદિત છે !

આપણી ગુર્જર રંગભૂમિ ઉપર દર વર્ષે બહોળું સાહિત્ય બહાર
પડે છે તે બધું સંગીત અને ગણત્રીમાં લેવા જેવુંજ હોય છે એમ
કોઈ દાવો કરતું નથી. છતાં એ સર્વ નાટ્યસાહિત્ય તરફ જે એક-
સામટી ઉપેક્ષા અને અવગણના આપણા સાહિત્યવિવેચકોએ આજ-
પર્યંત દર્શાવી છે તે કદી પણ માફ કરી નહિ શકાય. છપાઈને બહાર
પડ્યું અને જે છાપાઓમાં જાહેરાત પામ્યું એટલુંજ “ સાહિત્ય ”
અને રંગભૂમિ ઉપર હજારો પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચનારું પણ મુદ્રાંકિત
નહિ થયેલું બાકી સર્વ લખાણ “ કચરો ” એવી વિચિત્ર તુલનાબુદ્ધિ
હાલ આપણે ત્યાં પ્રવર્તે છે.

સંસ્કારી લેખકોની કૃતિઓ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિ સમીપ માત્ર થોડો
સમય પતંગિયાની માફક ચમકીને પાછી હમેશને માટે મરણશરણુ
થઈ આપણી દૃષ્ટિમાંથી ખસી જાય એ ખરેખર ખેદજનક છે.
આપણા નાટ્યસાહિત્યોદ્ધાનમાં ઠેર ઠેર એવાં અનેક સુગંધિત ફૂલો
પોતાની સુગંધિ નિર્જન વાતાવરણમાં નિરર્થક ઠલવી રહ્યાં છે. અલ-
બત્ત, તેની સાથે પારાવાર કચરો પણ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો છે. પરંતુ
કચરો કયો અને સુવર્ણ કયું, થોર કયો અને ગુણાખનો છોડ કયો,
તેની કસોટી તો જ્યારે એ સર્વ સામગ્રી સાહિત્યની પ્રયોગશાળામાં
સ્વસ્થતાથી તપાસામાં આવે ત્યારે થઈ શકે. કારણ કે કેટલીકવાર
શનિવાર અને રવિવારના ઠડીરા સાથે શોભાયમાન અને ચમકાર દે-
ખાતાં નાટ્ય-રત્નો સાહિત્યની પ્રયોગશાળામાં કાચના કકડા નીકળવા
સંભવ છે. આ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને “ રૂકિમણ્ણી હરણુ ” નું
અવલોકન કરવામાં આવશે તો જરૂર તેમાં ઠેર ઠેર સુવર્ણ અને સુ-
ગંધિનો અનુભવ થશે. શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર તથા રાધાજી અને રૂકિમણ્ણીના
જીવનની પાંખડિએ પાંખડિએ પુણ્યવંતો પરાગ અને રસમયી મધુર-

તાજ ભરેલાં છે; એટલે આ સુમધુર જીવનોને આલેખનાર નાટ્યકૃતિ એ પરાગ અને એ રસથી રૂપરિત થયા વિના રહેજ નહિ. શ્રી કૃષ્ણની આખી જીવનકળા એટલા બધા રમણીય પ્રસંગોથી ભરપૂર છે કે એ બધા પ્રસંગોને ન્યાય આપવો એજ વિષમ કાર્ય છે. તેથીજ લેખકે જે અનેક પ્રસંગોની ઘટના કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેટલાથીજ તે ધન્યવાદને પાત્ર થઇ ચુકે છે. પ્રાચીન અવસ્થાને વર્તમાન અવસ્થા સાથે જોડવાતે અર્થે લેખકે સ્થળે સ્થળે પુલો બાંધવાનું સુંદર સાહસ કરેલ છે. કર્મયોગ, સિદ્ધિ, પ્રારબ્ધ, ભક્તિ આદિનાં નવાં પાત્રો યોજી લેખકે નવી રસપ્રદ ઘટના તથા રાધાજીનું ભક્તિ સ્વરૂપ આલેખીને નાટ્યકારે ઇતિહાસની યથાર્થતામાં અદ્ભુત મોહકતા ઉમેરી છે. શ્રી કૃષ્ણનાં અદ્વિતીય જીવન-સરવરમાંથી મ્હારી કાંઈ નમ્ર નાટ્યકૃતિ માટે એકાદ ઝાંરી ભરી લેવાનો મને બહુ વાર લોભ થઇ આવ્યો છે, પરંતુ એ સરવરમાંથી પોતાના નાટ્યઘટો ભરવા અનેક લોકોએ કુત્રકોઓ મારીને એ સાગર સમા સરવરને એટલું તો ડબોળી નાખ્યું છે કે એ દિશામાં જમામી હું અત્યાર સુધી હિમ્મત કરી શક્યો નથી. શ્રીયુત મહારાજીશંકરે તે હિમ્મત અતાવી તે ખાતે હું એમને જોટલો ધન્યવાદ આપું તેટલો જોછો છે. કારણ કે હું માનું છું કે શ્રી કૃષ્ણની મહાન જીવનકલાના ચેતક પદ્મ અંશને કાંઈ ગુર્જર નાટ્યકારે યથાર્થ ન્યાય આપ્યો હોય તો તે “ રૂકિમણી હરણ ” ના કર્તાએ આપ્યો છે.

[મુંબાઈ, તા. ૧-૬-૧૯૧૮.]

[૨૫]

“સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ”ની પ્રસ્તાવના.

વિશ્વ માટે જે જેટલા પ્રમાણમાં વધારે પ્રેમ છતાં વધારે વૈરાગ્ય, અને વધારે ઔદાર્ય છતાં વધારે આત્મભોગ દાખવી શકે તે તેટલા પ્રમાણમાં જગત્તાં અર્થનને-પ્રેમને-પૂજનને વધારે પાત્ર છે, તે તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યનો મિત્ર-મોમિયો-ગુરુ થવાને વધારે યોગ્ય છે. અને તેથીજ એ મહાનમાં મહાન કર્મચોગી, કરુણાના સાગર, પ્રેમમૂર્તિ “સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ” નું મંગલમય નામ આખી દુનિયાના આદરને પાત્ર થયું છે. કોઈ એ દિલ દરિયાવને ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજે છે, તો કોઈ એ ચોગેશ્વરને સંસારની ભયંકર લાલચો સામે અડગ ધૈર્ય અને બહાદુરીથી યુદ્ધ કરી સંસાર ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવનાર અને સકલ લોકસમૂહને નીતિનાં મહાન સૂત્રો પાઠવનાર વીર તરીકે વદે છે. કોઈ એનાં ભીષ્મ વૈરાગ્ય અને આત્મસંયમ ઉપર આદરીને છે તો કોઈ એ સસારિયાંઓના સ્નેહીના નામ ઉપર પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા આતુર છે.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે પ્રાતઃસ્મરણીય પવિત્ર ભગવદ્ગીતા જમતને બેટ આપી તો ગૌતમ શાક્યમુનિએ ગીતાના અચલ સિદ્ધાંતોને પોતાના જીવનમાં વણી દધને-આતપ્રેલ કરીને તેને ચિરંજીવ બનાવી ગીતાની પવિત્ર, હૃદયહારક, સંગીતમય, મધુર વાણીએ જગતને સંદેશો આપ્યો કે “જે સંસારનાં અસંખ્ય બંધનો તોડી શકે છે, જે નિષ્કામ કર્મ કરી શકે છે, જે માયાની મોહજાળમાંથી પોતાને બચાવી શકે છે, જે બલને પિછાણી શકે છે, જે સર્વમાં પોતાનો આત્મા નોંધી શકે છે, તેને મોક્ષ કે નિર્વાણ હસ્તામલકવત છે, પછી બને તે પુણ્ય હો કે સ્ત્રી હો, જુદા હો કે બાલ હો, આદમી હો કે શ્વર હો, દેવ હો કે માનવી હો.” દુનિયાને પાઠવેલા આ ચિર-સ્મરણીય સંદેશો જાણે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતે જીવીને જીવંત કરવા ઇચ્છતા

ન હોય તેમ બુદ્ધ ભગવાનની પરમ વિભૂતિમાં આપણને ફરીથી દર્શન આપે છે, અને તદનુસાર વિશ્વને ઉદ્ધારવા આ યોગીન્દ્ર રાજ્યનો, વૈભવનો, સંપત્તિનો, સ્નેહાળ માતાપિતાનો, પ્રિય પુત્રનો, જીવનની સહચરી પ્રિયતમાનો ત્યાગ કરે છે; અને દરેક મનુષ્યમાં, રે ! દરેક પ્રાણીમાં ગૂઢ રહેલા પોતાના આત્માને શોધી કઢાડવા ભગવાં અને વિયોગ સ્વીકારી રંકાને, દુષ્ટોને, શૂદ્રોને, લૂટારાઓને, બિચારીઓને, પતિતોને, પ્રેમથી ભેટી પાવન કરે છે, અને ગીતાનો ફલિતાર્થ અમર કરે છે.

સંસારીઓની અગણિત નિર્જળતાઓ ઉપર આટલો વિજય મેળવ્યા પછી સકલ પ્રાણીમાત્રની નિર્જળતાઓને અહંતા અને તિરસ્કારથી જોવાને બદલે અપૂર્વ આદાર્યથી તેઓને બહારે ધાવામાં પોતાના પ્રાણ પાથરનાર આ મહારથને આખી પૃથ્વી પૂજે તેમાં નવાઈ શી ? પૂર્વની સંસ્કૃતિ તરફ બેદરકાર રહેલું પશ્ચિમ પણ આ મહાત્મા તરફ આકર્ષાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? અને પચાસ કરોડ માનવીઓ એ મહાનુભાવને પોતાના તારણહાર ઇશ્વર તરીકે માને તેમાં વધારે પડતું શું ? આશા છે કે આટલા નિવેદન પછી આ મહાનુ વ્યક્તિની જીવનલીલા આપણી રંગભૂમિ ઉપર ઉતારવાની સાર્થકતા કે જરૂર પ્રેક્ષકને ખતાવવી નહિ પડે.

આજથી ત્રણેક વર્ષ પહેલાં ઈંગ્લાંડમાં ફેટલીક બંગાલી સન્નારીઓ અને ફેટલાક અંગ્રેજ એક્ટરો આદિની એક એમેચ્યુર કંપનીએ અંગ્રેજી ભાષામાં બુદ્ધનું નાટક ભજવ્યું હતું; તે વખતે તે જોવાનો લાભ મને મળ્યો હતો, અને ત્યારેજ બુદ્ધની રસપૂર્ણ અને બોધપ્રદ જીવનકથાને આપણી ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર ઉતારવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા મને થઈ આવી હતી. ત્યાર બાદ એ ઇચ્છાથી દોરવાઈને કે મને તે કારણથી બુદ્ધના જીવનનો અને બુદ્ધ ધર્મના તાત્વિક રહસ્યનો અભ્યાસ કરવાના મહેને પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતા ગયા. અને પરિણામે બહારી પ્રથમ ઇચ્છા બલવત્તર થઈ. છેવટે “ શ્રી આર્મ દર્શક

નાટ્ય સમાજ ” ના ઉત્સાહી અને સાહિત્યરસિક માલેક રા. મોતીરામ બહેચર નંદવાણા સાથે મુંબાઇમાં આ સંબંધી વાતચીત કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો. રા. મોતીરામે મહારી યોજનાને બહુજ ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક ઉપાડી લીધી અને ગુર્જર સાહિત્યમાં આ નહાનો ઉમેરો કરવાની મહેને તક આપી. આપણા સાહિત્યમાં આ નમ્ર ઉમેરો ધૃષ્ટ છે કે અનિષ્ટ તેની તુલના રા. મોતીરામ કે હું પોતે કરું તે કરતાં પ્રેક્ષકના અધિકારની વાત પ્રેક્ષકનેજ સોંપવી વધારે યોગ્ય છે.

આપણી ગુર્જર ગિરામાં ભગવાન શુદ્ધના જીવન સંબંધી ઘણું થોડું લખાયું છે એ શોચનીય હકીકતનું સ્મરણ આ સ્થળે થયા વિના રહેતું નથી. પાલી ભાષામાં શુદ્ધ સંબંધી જે અનેક લેખો છે તેમાંના કેટલાક ઉપયોગી લેખોનાં ભાષાંતર અંગ્રેજી ભાષામાં થઇ ચૂક્યાં છે. છતાં ગુજરાતી ભાષામાં એ ખોટ ક્યારે પૂરવામાં આવશે તે કલ્પી શકાતું નથી. આથી કરીને પાલી ભાષાના જ્ઞાનના અભાવે શુદ્ધના જીવન સંબંધી વિશેષ આધાર અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપર રાખ્યા વિના ચાલે તેમ નથી, એટલુંજ નહીં પણ જે થોડું શુદ્ધ સંબંધી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયું છે તે મૂળ પાલી ભાષાનાં પુસ્તકો કરતાં અંગ્રેજી પુસ્તકોના આધારે વિશેષ લખાયું હોય એમ જણાય છે. આ નાટકનું વસ્તુ મેળવવામાં પણ લેખકને અંગ્રેજી પુસ્તકો, ભાષણો, ચોપાનિયાં, ભાષાંતરો, આદિનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. આ સર્વ સાહિત્યમાંથી તારવીને શુદ્ધના જીવનની રૂપરેખા અને તેના ધર્મના સિદ્ધાંતો, જેમ અને તેમ ઐતિહાસિક સત્ય અખંડ રાખીને, આ લેખવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

શુદ્ધના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલ કોઈ પણ ઉપયોગી પાત્ર, કે કોઈ પણ ઉપયોગી પ્રસંગ, કે કોઈ પણ ઉપયોગી સ્થળ, આ હુંકા પ્રયોગમાં રહી ન જાય, અને છતાં એ સર્વની સંકલના અનુભવાવિક કે કલાને કલંકિત કરનારી ન જણાય તેમ બનતી સંભાળ

રાખવામાં આવી છે. સૌમ્ય બુદ્ધના સમયમાં કાંપાં કાંપાં દેખાતાં અનેક ઉપપાત્રોનો અને કેટલાંક ઇતિહાસિક પાત્રોનો ઉપયોગ નાટકના વસ્તુવિકાસ અર્થે તેમજ એ સમયના જનસમાજની સ્થિતિ ચીતરવા અર્થે કર્યો છે; પરંતુ તે સર્વ પાત્રો સૂક્ષ્મ વસ્તુ તેમજ ઇતિહાસ સાથે એકરંગ અને નિયમ એટલી સંબાળ સખી છે. આ રચને આપણા મુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા અવલોકનકાર શ્રીમત રણજીતરામ આવાલાઈ બી. એ. નો આભાર માનવાની તક મ્હારે જવા દેવી ન જોઈએ. આ નાટક માટે મ્હને જોઈતાં કેટલાંક પુસ્તકો મેળવી આપીને અને કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરીને એમણે મ્હને કિંમતી મદદ આપી છે.

હાસ્યરસ માટે મૂળ વસ્તુ અને બુદ્ધના સમય સાથે તદ્દન સંબંધ વિનાના નવા કૃત્રિમ પ્રસંગો યોજવાને બદલે સ્વાભાવિકતા જાળવીને નાટકના અંગમાં આવી જનારા પ્રસંગો ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ પ્રસંગે મ્હારે મ્હારા જ્યેષ્ઠ બંધુ ડૉક્ટર કલિદાસ પિલાંકર તરફથી મને મળેલી મદદની નોંધ લેવાની લાગણીને ઉપચારના બંધથી દાખી રાખવી ન જોઈએ. એમણે આ નાટકનો લગભગ દરેક પ્રવેશ તપાસી અનેક સુધારાઓ સૂચવી પોતાની તીવ્ર અવલોકનશક્તિને મ્હને લાભ આપ્યો છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ જ્યાંજ્યાં હૃદયને અસર કરે તેવા, મૈત્રિબદ્ધ, કરુણામય પ્રસંગો ચીતરવાનો પ્રયત્ન થયો છે ત્યાં ત્યાં લાગણી એમનું ખાસ ક્ષેત્ર હોઈને, એમના તરફથી મ્હને અમૂલ્ય મદદ મળી છે.

બુદ્ધના ઉપદેશોમાં જન્મતંત્રી અમર આશા સમાર્પેલી છે, તે વહેંચ વિશ્વઆપક શ્રેય અને બંધુલાવની શક્યતા સ્વીકારાયેલી છે, અને તેનેજ મનુષ્યના નિર્બાધ સ્વાતંત્ર્યની જરૂરોપણ આભારી છે. ઇર્ષ્યા, અહમ્મ, ક્રૂરતા, દુષ્ટતા કે સ્પર્ધાના લયેકર વાતાવરણમાંથી આપણા જગતમાં કોઈપણ ધર્મ તદ્દન મુક્ત રહ્યો હોય તો તે જમવાનું બુદ્ધનો ધર્મ હતો, અને છે. પરંતુ બુદ્ધ ધર્મના સર્વ મહાન સિદ્ધાંતોની સંપૂર્ણ અર્થા રંગબૂમિ ઉપર શક્ય નથી, અને તેથી ધર્મની

તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી કેટલીક ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ આ કલાના ક્ષેત્રમાં કરી શકાયો નથી. તેથી આ અપૂર્વ જીવનનું કે તેના મહાન ગુણનું યથાર્થ દિગ્દર્શન કરાવવા આ મહત્વકૃતિ કાંઈ રીતે સમર્થ છે એવો દાવો બહીબર પણ મહારાથી થઈ શકે તેમ નથી. તદપિ જો પ્રેક્ષકને આ પૂજ્ય નરવરના પ્રતાપી ચારિત્ર્યની, તેના મંગલમય જીવનપ્રવાહની, અને એ જીવનપ્રવાહથી પુનિત થયેલા થોડા પણ પ્રસંગોની ચત્કિચિત્ત પણ ઝાંખી કરાવવામાં લેખક સફલ થશે તો તે પોતાને સર્વથા કૃતકૃત્ય માનશે; અને આશા છે કે તો આ નાટ્ય સમાજના સાહિત્યપ્રિય માલેક પણ પોતે ઉઠાવેલા શ્રમનો બદલો પૂરતો મળી ગયેલો સમજશે.

[“ જીજ્ઞાસા મેઘલ ”,

તા. ૭ ઓક્ટોબર ૧૯૧૭.]



[૨૬]

“સ્નેહ-સરિતા”ની પ્રસ્તાવના.

ગુર્જર સાહિત્યદેવીને ચરણે આ મારું ‘બીજું’ નાટક અર્પણ કરતાં મને આનંદ થાય છે. મને વિશ્વાસ છે કે જે સમયે ભારત વર્ષમાં નવીન ચેતનનો પ્રવાહ વહેવા ચાંડયો છે તે સમયે આપણી રંગભૂમિ ઉપર શુષ્ક પૌરાણિક કથાઓ અને નવા જમાનાની કેળવણી અને સંસ્કૃતિને ઉતારી પાડનારાં અર્થરહિત ફારસો કરતાં આ યુગના ચિંતાભરેલા વિકટ પ્રશ્નોનું તેમજ નવી આશાઓ અને ભાવનાઓનું ગમે તેવું ઝાંખું દિગ્દર્શન પણ રસિક પ્રેક્ષકોને વધારે રસમય અને સાર્થક લાગશે.

છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં આપણી સામાજિક તેમજ રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં મહાન પરિવર્તન થયું છે. તથાપિ એ પરિવર્તન આપણી રંગભૂમિ ઉપર યથાર્થ રીતે પ્રતિબિંબિત થયું છે એમ ભાગ્યેજ કાંઈથી કહી શકાશે, જે કે આપણી રંગભૂમિનું બાહ્ય ખોળિયું ધણે અંશે બદલાયું છે એ હકીકત નિર્વિવાદ છે. અફસોસની વાત તો એ છે કે આપણાં આધુનિક નાટકો નથી સમજાવતાં આપણો પુરાતન ધર્મ કે નથી આલેખતાં આપણો નવયુગધર્મ. જેમ તેઓ આપણી પ્રાચીન ભાવનાઓની ખરી સુગંધિનો ચત્કિચિત્ત અનુભવ કરાવતાં નથી તેમ તેઓ આ જમાનાના મહાન મહન પ્રશ્નોની ઝાંખી પણ કરાવી શકતાં નથી; જેમ તેઓ આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો અને સિદ્ધાંતોની અર્થરહિત, હાસ્યજનક વિકૃતિથી આપણાં ધાર્મિક જીવનને રસહીન, જડ અને શિથિલ બનાવવામાં સહાયભૂત થયાં છે, તેમ તેઓએ આપણા દેશની નવીન જાગૃતિ અને કેળવણીને અત્યુક્તિ ભરેલા આક્ષેપો અને કટાક્ષોથી ઉતારી પાડી આપણી પ્રજાકીય પ્રગતિ-આં અંતરાચરણ થવાનું અત્યંત હાનિકારક વળણ પકડ્યું છે.

એક બાળુથી હિંદના નેતાઓ ફળવણી અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આ દેશના ખૂણે ખૂણામાં પહોંચાડવાને મહાભારત પ્રયત્ન કરી રહ્યા તો બીજી બાળુથી આપણી કેટલીક નાટકશાળાઓ વિદ્યા અને જ્ઞાનથી પ્રતિ જનસમૂહનો અણુગમે ઉત્પન્ન કરાવવાના સીધા કે રાક્ષ પ્રયત્નો જાણતાં અજાણતાં કરી રહી છે ! આવી સ્થિતિમાં ન્નતિ સંબંધી આપણાં સોનેરી સ્વપ્નાંઓ હમેશને માટે સ્વપ્નાં જ રહે તો શું આશ્ચર્ય ? નાટકશાળાઓ માત્ર વિલાસસ્થાનો નથી, તું જાહેર શિક્ષણશાળાઓ પણ છે એ વિચાર આપણે ત્યાં ક્યારે રશે ? સાહિત્ય અને કલાની દૃષ્ટિથી આપણાં હાલનાં નાટકોની ખીઓ અસંખ્ય તેમજ ગંભીર છે એ હું ભૂલી જતો નથી. પરંતુ સર્વ ખામીઓ કરતાં પણ આપણી રાષ્ટ્રોન્નતિમાં મદદરૂપ થવાને હો અજ્ઞાન, વહેમ અને જડતાનું વાતાવરણ ફેલાવવામાં સાધનરૂપ એ દોષ અતિ ગંભીર અને ભયંકર છે.

તેટલા માટે આ મારા નમ્ર પ્રયત્નમાં મહેં એ ઉદ્દેશો આ છે; એક તો એ કે લોકરૂચિને સર્વથા અનુકૂળ રહીને તેમજ આપણી રંગભૂમિની જે ઘટના બધાઈ ગઈ છે તેને બહુ સખ્ત આઘાત લાગે એવી રીતે કલા અને સાહિત્યને લગતી આપણાં નાટકોની વીક ખામીઓ યથાર્થાક્ત દૂર કરવી. બીજો ઉદ્દેશ એ છે કે વર્તમાનકાળની આપણી કેટલીક સામાજિક મહેંઓ અને મુશ્કેલીઓ-કંઈક દિગ્દર્શન કરાવી પ્રેક્ષકના હૃદયમાં નવીન ભાવનાઓનું થોડું રુકુરણ કરાવવું. આ કારણથી આ પ્રયોગમાં કદાચ નવા જમાના સંસ્કારો તરફ કંઈક પક્ષપાત બતાવવામાં આવ્યો હોય, અને કે રૂઢિઘ્રસ્ત મનને આઘાત લાગે એવાં કોઈ ચિત્રો રજુ કરવામાં આવ્યાં હોય તો તે ક્ષતિવ્ય ગણાશે એમ હું આશા રાખું છું. એટલે નહિ પરંતુ હું અંતઃકરણપૂર્વક માનું છું કે જે દિશામાં ભારતની ઉન્નતિનો કલ્યાણમાર્ગ છે તેજ દિશામાં લોકરૂચિ થવા પામશે. તે મને દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે કદાચ આ પ્રયોગના અમુક પ્રસંગોથી “જેટલું

જનું તેટલું સોનું અને નવું તેટલું કથીર ” માનનારાઓને કણુવાર આપાત થશે તોપણ એ સર્વ પ્રસંગો સર્વથા રસહીન તે નહિજ લાગે. એવા પ્રસંગોમાં કંઈક પણ રસ કિપન્ન કરાવવામાં હું સમર્થ નીવડીશ તો હું મારી નમ્ર કૃતિને સફળજ માનીશઃ કારણકે આપણા વર્તમાન સામાજિક જીવનના પ્રત્યેકમાં આપણે સર્વ રસ લેતા થઈએ એ પણ આ પ્રત્યેકની ગુંચો ઉકેલવાને અર્થે પ્રથમ આવશ્યક પગલું છે. આશા છે કે નાટકની તુલના કરવાનો પ્રેક્ષકોનો અધિકાર છીનવી લેવાના પ્રયત્ન તરીકે આ સૂચન લેખવામાં નહિ આવે.

છેવટે મારે ગુજરાતી નાટક મંડળીના માલેક તથા સાહિત્યરસિક સહાયકો પ્રતિ આભારનાં બે વચનો કહેવાંજ જોઈએ. એમની રંગભૂમિ ઉપર હવે પછી નવા યુગને પ્રતિબિંબિત કરનારાં અને નવી આશાઓની ઝાંખી કરાવનારાં નાટકોને અગ્રસ્થાન આપવાની એમની ઉદાર ભાવનાને લીધે હું મારા પ્રયત્નમાં અત્યંત ઉત્તેજિત થયો છું, અને તે માટે હું એમનો ખાસ આભારી છું. મને ખાતરી છે કે ગુર્જર પ્રજાની હજુ પણ વિશેષ સેવા બજાવવા જે મહેચ્છા તેઓ ધરાવે છે તે ઉપર દર્શાવેલી દિશામાંજ હોવી જોઈએ, અને જે એમ હોય તો ગુજરાતી નાટક મંડળી ખીજ અનેક રંગભૂમિઓને આ કલ્યાણમાર્ગ તરફ વાળવામાં પરાક્ષરીતે સહાયભૂત થશે એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે.

[મુંબઈ, તા. ૧૫-૯-૧૫]



[૨૭]

“સ્નેહ-સરિતા”ના અવલોકનકારોને ખુલ્લો પત્ર.

આહેબો,

‘વીસમી સદી,’ ‘મુંબઈ સમાચાર,’ ‘જામે જમશેદ,’ ‘સાં-જવર્તમાન,’ ‘હિંદુસ્થાન,’ ‘સમાલોચક,’ આદિ પત્રો દ્વારા આપે મ્હારી નાત્ર નાટ્યકૃતિની નોંધ લઈ મને જે અપૂર્વ માન આપ્યું છે તે માટે હું અત્યંત આભારી છું. આપ સર્વને જૂદો જૂદો ઉત્તર આપવાનું અનુકૂલ નહિ હોવાથી આ સામાન્ય પત્રથીજ હું ઋણમુક્ત થાઉં છું, તો આશા છે કે આપમાંના પ્રત્યેક પોતપોતાને લાગુ પડતો ઉત્તર આ પત્રમાંથી શોધી કહાડી આપના મનનું સમાધાન કરશે.

પ્રથમ તો મ્હારે કહેવું જોઈએ કે “સ્નેહ-સરિતા”માં રસ લેનારા આટલા બધા અવલોકનકારોની મહેં આશા રાખીજ નહોતી. ખાસ કરીને જ્યારે હું આપમાંના રા. રમણીયરામને રંગભૂમિમાં આટલો બધો રસ લેતાં જોઈં છું, અને લગભગ નવ માસ થયાં બજવતા મ્હારા નાત્ર નાટકનું ખારીક અવલોકન “સમાલોચક”ના એક પછી એક અંકમાં પ્રકટ કરતા જોઈં છું, ત્યારે આપણા ગુર્જર સાહિત્ય માટે અને આપણા અવલોકનકારો માટે મ્હારા હૃદયમાં નવી આશાઓ સ્ફુરે છે. આત્મ-શ્લાધાનો આક્ષેપ બ્હોરી લઈને પણ મ્હારે એટલું કહેવું જોઈંએ કે રા. રમણીયરામે ‘ગૂજરાતી રંગભૂમિ’ના અતિ વ્યાપક મથાળા નીચે ચાર લાંબા લેખોની જે પરંપરા ચલાવી છે તેનાં આદિ, મધ્ય અને અંત આ સેવક પોતેજ છે. શરૂઆતના એમના બે લેખોમાં જ્યાં જ્યાં દોષપાત્ર દૃષ્ટિ રા. રમણીયરામને જોઈતા હતા ત્યાં ત્યાં મ્હારા “સિદ્ધાર્થ શુધ્ધે” અને “સ્નેહ-સરિતા” એ જ પૂરા પાડેલ છે. છેવટના અને લેખો તો “સ્નેહ-સરિતા” થીજ ભરચક છે. ‘ગૂજરાતી રંગભૂમિ’

એટલે કે માત્ર ‘સ્નેહ-સરિતા’ જ એમ માની લેવામાં રા. રમણીયરામે આ લેખકને જેવું તેવું માન આપ્યું નથી. કારણ કે ‘સ્નેહ-સરિતા’ને પતાવી લીધા બાદ ‘ગુજરાતી રંગભૂમિ’ સંપાદી રા. રમણીયરામને કાંઈ વિશેષ કહેવાતું બાકી રહ્યું હોય એમ જણાતું નથી, નહિ તો એમના છેલ્લા લેખને છેડે ‘અપૂર્ણ’ નાં દર્શન અવશ્ય થાત.

હવે બ્યારે આપ સર્વેએ આટલી બધી તસ્દી લઈ ‘સ્નેહ-સરિતા’ ના ગુણદોષની ચર્ચા ચલાવી, તો એક નત્ર સાહિત્યસેવક તરીકે હું જાહેર થયેલા મારા ગુણ દોષોનો આપને ખુલાસો આપવાને તથા આપનો જાહેર ઉપકાર માનવાને બંધાયેલો છું. વળી, આપણી રંગભૂમિનો આ સંક્રાંતિકાળ છે. એટલે મ્હારા અલ્પ અનુભવના પરિણામે નાટકના લેખકને તથા લજ્જવનારાંઓને શી મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનું થોડું પશુ સૂચન હું કરું તો પ્રેક્ષક વર્ગને તેમજ અવલોકનકારોને કંઈક અંશે પશુ ઉપયોગી થશે. ઉપરાંત, મ્હારી કૃતિમાં જાહેર કરવામાં આવેલા ક્યા દોષો અને પોતાને દોષો તરીકે લાગે છે અને ક્યા દોષો અવલોકનકારના ખાસ દર્શિબિંદુને આભારી છે, તેનું પશુ કંઈક દિગ્દર્શન કરાવવાથી એક નાટકના લેખકનું દર્શિબિંદુ સમજાશે, અને તેટલે અંશે કેટલીક ગેરસમજ દૂર થશે.

પ્રથમ તો આપ સર્વના અભિપ્રાયોનું પૃથક્કરણ કર્યા વિના આ નાટકના ગુણ દોષ સ્પષ્ટ સમજ શકાય તેમ નથી. પરંતુ એ પૃથક્કરણ અતિશય મુશ્કેલ છે એ પશુ નિર્વિવાદ છે. આપના અભિપ્રાયોનું વૈચિત્ર્ય અને વૈવિધ્ય એટલું બધું સંગીન અને મૂલગામી છે કે રા. મનસુખલાલ સાચા, મુંબઈ સમાચાર સાચું, રા. રમણીયરામ સાચા, કે અન્ય અવલોકનકારો સાચા, એ પ્રકારના શંકાવમળમાંથી હજી પશુ હું મુક્ત થયો નથી. આ અત્યુક્તિ નથી તે દર્શાવવાને નીચેના થોડા નમુનાઓજ હું આપ સમક્ષ રજી કરીશ.

“મુંબઈ સમાચાર” પોતાના એક અગ્ર લેખમાં કહે છે “આ ઉત્તમ નાટક લેખકે ૧૫-૨૦ દિવસમાંજ લખેલો છે.....જો આમ

હોય તો મિ. વિભાકરને તેમજ ‘ગુજરાતી નાટક મંડળી’ને ધન્યવાદ ઘટે છે, કારણ કે કેટલીક વાર છ ગણી લાંબી તૈયારી પછી રજુ કરવામાં આવતાં કેટલાંક નાટકોમાં જે ખુબીઓ જોવામાં આવતી નથી તે ખુબીઓ આ નાટકમાં લેખક તેમજ કંપની ખતાવવાને શક્તિમાન થયેલાં લાગે છે.” તેમજ “વીસમી સદી”માં રા. મનસુખલાલ લખેછે, - “રાજેશ્રી વિભાકરે નાટકના જગતમાં પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો છે એમ કહેતાં હમને આનંદ થાય છે.” પરંતુ રા. રમણીયરામ મહારા એ અધિકાર છીનવી લઇને મહારા ઉપર બરફ જેવું ઠંડું પાણી રેડે છે કે, “આજકાલ ભજવાતાં સાધારણ નાટકના અનેક દોષોથી એ નાટક વિમુખ નથી, ત્યારે તેમના ગુણથી રહિત છે !” રા. રમણીયરામના આ અભિપ્રાયનો ગૂઢાર્થ એટલોજ હોઇ શકે કે ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર કદાચ કુલ ૫૦૦ નાટકો આજ દિન સુધીમાં મુકાયાં હોય તો લાયકાતમાં “સ્નેહ-સરિતા”નો નંબર ૫૦૧ મો છે !

‘મુંબઈ સમાચાર’ મને ઉત્તેજિત કરે છે કે, “લગભગ સર્વ ગાયનોમાં ઉત્તમ ભાવ, રસાળ શબ્દરચના અને સમયોચિતપણાની સાથે મીઠાશ જોવામાં આવે છે. કેટલાંક ગાયનો કાવ્યના ઉત્તમ નમુનાઓ જેવાં છે.” તેમજ ‘સાંજ વર્તમાન’માં રા. આર. ડી. મહેતા મહારી વકીલાત કરે છે, કે “ગાયનના સંબંધમાં મિ. વિભાકરે અદ્વિતીય ક્રતેહ મેળવી છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી....દરેક ગાયન નીતિ અને સદ્વિચારથી ભરપૂર છે તેમજ ભાવમય છે.” પરંતુ રા. રમણીયરામની પરીક્ષામાં હું ભયંકર રીતે નાપાસ થાઉં છું. એમનો શેરો એવો છે કે, “નાટકનાં ગાયનોમાં એકાદ બે ગાયનો સીવાય સૌ બહુ સાધારણ લાગે છે એટલે વધુ લખવું યોગ્ય લાગતું નથી.”

મુંબઈ સમાચાર:- ‘આ નાટકમાં લેખકે કેટલાંક પ્રસંગોમાં ઉત્તમ ત્રીણવટ અને નાટ્યકલા ખતાવેલી છે...મહારાજ ઈંદ્રવરૂપનાં શબ્દ પાસે સ્નેહ-ચંદ્રના ભાષણનો પ્રસંગ ખરેખર પ્રેક્ષકને શેક્સપિયરના “જુલિયસ સીઝર” ના નાટક મહિલા સીઝરની લાશ આગળનાં માર્ક

એન્ટનીના ભાષણવાળા-પ્રવેશનું જાન કરાવે છે, છતાં પ્રસંગ-
યોજના, ભાષારચના અને વસ્તુસંકલના તદ્દન જુદીજ ખુબીની છે
છતાં રા. રમણીયરામનો અભિપ્રાય એકજ દિશામાં છે કે, “શિક્ષણ
યરના જુલિયસ સીઝર નાટકના મહાન કહેણાભર્યા પ્રસંગનું ટીકું આ
આકૃતિ અતુકરણ છે.”

આપણે આગળ ચાલીએ. “સ્નેહ-સરિતા”માં રા. રમણીયરામ-
રસિક આંખોને ઠેર ઠેર ‘સંભોગશૃંગાર’નું દર્શન થાય છે, અને દરે
દરેક મુખ્યન એમની સૂક્ષ્મ દષ્ટિને ‘બીભત્સ’ લાગે છે. ટુંકામાં “સ્ને-
હ-સરિતા”નો શૃંગાર નિરખીને એમની નૈતિક ભાવનાને ધણો સખ
આઘાત લાગ્યો છે. રા. રમણીયરામની વિદ્યારરહિત નીતિદષ્ટિ
“સ્નેહ-સરિતા” એક કરતાં વધારે વાર ધ્યાનપૂર્વક અવલોકી
તેમાં નાહ જોવાનું જોયું છતાં મુખ્યની પોલિસ હજી ઉઠી રહી
એ આશ્ચર્યની વાત !

પરંતુ આપમાંના બીજા અવલોકનકારોનો આ આ સંબંધ
શો અભિપ્રાય છે તે અહિં સરખાવીએ. ‘મુખ્ય સમાચાર’ને
મત આ વિષય ઉપર એવો છે કે, “કાર્ધ પશુ સ્થળે બીભત્સ
કે મર્યાદારહિત પ્રસંગો ઉભા કર્યા વિના જે રસપૂર્ણ શૃંગાર બતાવવા
આવ્યો છે તેમાં લેખક હાલની રંગભૂમિને હિંચી ભૂમિકા ઉપર લા-
ગ્યેલા જણાય છે.” તેવીજ રીતે ‘હિંદુસ્થાન’માં નીચે પ્રમાણે વિચાર
માલુમ પડે છે, “શૃંગાર, કહેણ, કીર અને હાસ્યરસ એટલી છટાઈ
કીણવટથી અને ચુકિતથી આખા ખેલમાં આમેજ કરવામાં આવેલ છે.”
પ્રેક્ષકના મોઢામાંથી આપોઆપ ધન્યવાદના ઉદ્ગારો નીકળી જાય છે
હાસ્ય અને શૃંગારના રસભરેલા પ્રસંગો ત્રીતર્યા છતાં ક્યાંય પશુ એ-
વાક્ય કે શબ્દ નથી કે જેમાં જરા પશુ મર્યાદાનો ભંગ થતો હોય
અથવા તે જે જોવાને સ્વીકર્ષને જરાયે સંકોચ થાય.” આ બાબત
‘વીસમી સદી’નો અભિપ્રાય પણ સરખાવવા જેવો છે. તેમાં રા. માસ્ત
કહે છે કે, “રા. વિલાકરે શૃંગાર રસમાંના અતિસ્થૂલ અને મા-
નન્દિયાને ઉત્તેજિત કરે એવા ભાવો અને પ્રસંગોને કહાડી નાખી તે-

અમને અને તેના અનેરા આનંદો હિંચો રસ થપાડ્યો છે. આપણી રમણીમનું હાલનું વલણ ખ્યાનમાં રાખતાં હમારે એમ કહેવું જોઈએ કે રા. વિભાકરે શૃંગારરસને વધારે શુદ્ધ બનાવ્યો છે.”

રા. રમણીયરામને હાસ્યરસનો પ્રસંગ નિર્જીવ અને નિરૂપયોગી લાગે છે. ત્યારે ‘વીસમી સદી’માં જુદોજ મત દૃષ્ટિગોચર થાય છે: “રા. વિભાકરની વસ્તુસંકલના એવી તો સુંદર રીતે થયેલી છે કે તેમાં કોઈ પણ પ્રસંગ નિષ્પ્રયોજન યોગ્યયેલો લાગતો નથી. સાધારણ રીતે અન્ય નાટકમાં પીટની અભિરૂચિને યોગ્ય જે ફારસો આવે છે તેને નાટકની સાથે કાંઈ સંબંધ હોતો નથી. પણ સ્ત્રીસ્વતંત્રતા-નિષેધક મંડળ, જે આવા ફારસની આ નાટકમાં ગરજ સારે છે, તે નાટકની વસ્તુ જોડે ઉપયોગી રીતે ગુંથાયેલ છે, ને નાટકની ભાવનાને પોષવામાં સહાયજૂત થાય છે. આ ગુંથણી ગુંથવામાં રા. વિભાકરે નાટ્યશાસ્ત્રની કળાનો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે.”

રા. રમણીયરામને આ નાટકમાં કાંઈ નવીન ભાવના દેખાતીજ નથી. ત્યારે રા. મનસુખલાલ જણાવે છે કે, “હમને જણાવતાં ત્રણો આનંદ થાય છે કે નવયુગની ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરનારો તથા નવજીવનને વધામણાં દેનારો “સ્નેહ-સરિતા” નામનો એક નવીન નાટક આપણો સુપ્રસિદ્ધ ‘ગુજરાતી નાટક કંપની’ ભજવી રહી છે.”

આ પ્રમાણે અભિપ્રાયોની ભિન્નતા દર્શાવવાને હજુ પણ બીજા અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે, પરંતુ મને ખાતરી છે કે આટલા દૃષ્ટાંતોથીજ આપ સમજી શકશે કે આપ સર્વના અભિપ્રાયોનું પૃથક્કરણ કરવું અતિ કઠિન છે. છતાં એટલું તો જણાય છે કે કેટલીક બાબતમાં “સમાલોચક”ના પ્રકાશક રા. રમણીયરામ એકલા છે, ત્યારે આક્રીના આપ સર્વ તેનાથી તદ્દન જુદોજ મત ધરાવો છો. આવી સ્થિતિમાં હું એટલીજ આશા રાખું છું કે રા. રમણીયરામની ટીકાઓનો હેતુ શુદ્ધ હોય.

હવે એક વાત રમણીયમાં રાખવાની છે કે મેં “સ્નેહ-સરિતા” માં બધાં આદર્શરૂપ પાત્રો ચિતર્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ મહારા

નત્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે ભાષ્યેજ કોઈ કલાકાર પોતાની કૃતિમાં એક સંપૂર્ણ આદર્શ રજુ કરે છે. કલામાં આદર્શનું સૂચન થઈ શકે, પરંતુ આદર્શની સર્વ નહાની મોટી વિગતો એક કલાની કૃતિમાં ઉતારવી તે લગભગ અશક્ય છે, અને તેમ બની શકતું હોય તો પણ કલાની ખુબીમાં તેથી કાંઈ વિશેષતા નથી. એ દૃષ્ટિથી આ નાટકને નિરખવામાં આવશે તો મૂળે વિશ્વાસ છે કે રા. રમણીયરામની નૈતિક ભાવનાને જે આઘાત લાગ્યો છે તે બધું અંશે સ્ત્રી જશે.

આટલો સર્વસામાન્ય ખુલાસો કર્યા પછી પણ “સરિતા”એ ત્રણ પતિ કર્યા હોય એમ હું જોઈ શકતો નથી. શ્રીયુંત ગોવર્ધનરામે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માં કુમુદને એક ‘મનનો પતિ’ અને એક ‘તનનો પતિ’ આપ્યો છે તેટલી છુટ પણ “સરિતા”એ લીધી નથીજ. પહેલાજ પ્રવેશમાં સરિતા કર્નલ સાથે પવિત્ર મિત્ર ભાવથી વાતો કરે છે, અને મિત્ર ભાવનુંજ ગાયન ગાય છે. એટલુંજ નહીં પણ બીજા અંકના બીજા પ્રવેશમાં શિષ્ટકાર સાથેની વાતચીતમાં પણ સરિતા સ્પષ્ટ કહે છે કે કર્નલ સાથે તેણીનો પવિત્ર મૈત્રીનોજ સંબંધ હતો. ઉપરાંત બીજા અંકના ૭ મા પ્રવેશમાં રનેહચંદ્ર સ્પષ્ટ કહે છે કે, “જે બાળા મને મારા વૈભવમાં માત્ર મિત્ર તરીકેજ ચાહી શકી હતી...” પહેર-ગીરને જ્યાં સૂધી “સરિતા” પહેરગીર તરીકે માને છે ત્યાં સૂધી તેના પ્રેમનો તેણી સાફ અનાદર કરે છે, અને જ્યારે તેને ‘રનેહચંદ્ર’ તરીકે ઓળખી લે છે ત્યારેજ તેની મસ્કરી શરૂ થાય છે. છતાં રા. રમણીયરામે આ પ્રસંગોને જુદીજ રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

“સમાલેચક”માં કુલીનતા, વિવેક, આદિ ઉપર બહુ મહોટું લાપણુ આપવામાં આવ્યું છે, તેના જવાબમાં ઉપર દર્શાવેલા બીજા અભિપ્રાયો બસ છે. વસ્તુસંકલ્પનાની ખાતર, કે રસિકતાની ખાતર, કે જગતની કાળી બાજુ બતાવવાની ખાતર પણ “સરસ્વતીચંદ્ર” માંના “જમાલ” અને “મેરઘા”ના પ્રસંગો જેવા એક પણ પ્રસંગનો મૂકારી નત્ર કૃતિમાં ઉપયોગ થયો નથી; એટલુંજ નહિ પણ ‘અશક-

કિશોરીએ પોતાના કુટુંબની ‘કુલીનતા’ને જોટલી કમંક્કિત કરી છે તેટલું કલંક પણ “સ્નેહ-સરિતા”નાં કોઈ ‘અકુલીન’ પાત્રે પણ પોતાને આથે બોધ્યું નથી.

આટલો ખુલાસો આપ્યા પછી પણ શું હું એમ માનું છું કે “સ્નેહ-સરિતા” પરિપૂર્ણ છે, અથવા તેમાં કાંઈપણ દોષ નથી? નહિજ. હું તો આ નાટકથી ઉલટાનું એમ સમજાવવા માગું છું કે આપણી રંગભૂમિને થોડી પણ ઉન્નત કરવાનો અભિલાષ રાખનાર નવા જમાનાના લેખકને પોતાનાં અનેક સ્વપ્નાંઓ અને પોતાની અનેક મધુર કદ્દપનાઓને થોડો સમય ભૂલી જવાં પડશે. અને તેમાં અધો દોષ નાટક કંપનીઓ ઉપર ઢોળી દેવો એ પણ મૂર્ખતા છે. નાટ્યકલાના ક્ષેત્રમાં સાહિત્યદેવીની યથાર્થ પૂજા કરવી હોય તો તેમાં લેખકે, નાટક કંપનીએ તેમજ પ્રેક્ષકવર્ગે પણ સાવધાન રહેવું જોઈશે. આ કાર્ય આ ત્રિપુટિના એકત્ર સહકાર વિના અપૂર્ણ અને અસંતોષકારક જ રહેશે.

“સ્નેહ-સરિતા”ની પ્રસ્તાવનામાં આપણી વર્તમાન રંગભૂમિની સ્થિતિ સંબંધી મેં જે બોલ લખ્યા છે તેથી કેટલેક સ્થળે ગેરસમજ થયેલી જણાય છે. પ્રસ્તાવનામાં મેં જે જે ખામીઓ દર્શાવી છે તે સર્વ હું પોતે એકલે હાથે એકજ કૃતિમાં દૂર કરીશ એવી ધૃષ્ટતા મેં સીધી કે પરોક્ષ રીતે પણ બતાવી નથી. છતાં જરૂર પડતી આપ-લે કરીને પણ આપણી રંગભૂમિના પ્રગતિચક્રને ખૂબારા નિર્જાળ હાથની બનતી સાહાય્ય આપવા હું બહાર આવ્યો છું એમ કહેવામાં તો પાપ નથી ને?

હું છું,

આપનો ઉપકારવશ,

વિલાકર.

[“વીસમી સદી,” બુધ્ધાઈ, ૧૯૧૬.]

[૨૮]

“સુધાયન્દ્ર” ની પ્રસ્તાવના.

પ્રથમ તો ગુણુઆહી પ્રેક્ષકવર્ગે “સ્નેહ-સરિતા” નો જે સ્તંભર કયો છે તે માટે મ્હારે અહિં ઉપકારવચન કહેવું જોઈએ. એ સ્તંભરના પરિણામરૂપ આ નવીન નાટ્યકૃતિ ગુર્જર રંગભૂમિને હું સહર્ષ અર્પણ કરું છું.

છેલ્લા એકજ વર્ષમાં લેખકો, પત્રકારો અને પ્રેક્ષકોએ આપણી રંગભૂમિમાં જે રસ લીધો છે તે ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે હવે આપણી નાટકોને નવીન યુગની વિદ્યુત્તેજી સ્પર્શ કરાવવાને સર્વ સાહિત્યવિદ્વાંસો આતુર છે. એટલુંજ નહિ પણ હવેનો પ્રેક્ષકવર્ગ માત્ર ઝળહળતા પોશાકો, રંગબેરંગી પડદાઓ, પ્રાસાત્મક બેતો અને કૃત્રિમ અસંખ્ય હાસ્યના અખતરઓથી રીઝે તેમ નથી, એમ દરેક સૂક્ષ્મ અભિનેતાઓને બાજુમાં વિના નહિ રહે. સ્વાભાવિક વસ્તુ-વિકાસ, સ્થાયી અને અનુભવમય પ્રસંગો, સહેલુંક સંસ્કારી ભાષા, સ્વ-બોલી ગંભીરતા, સાર્થકતા અને સ્વાભાવિકતા, ધાઠ અને પાત્રોની ચોક્કસતા, અભિનયની સૂક્ષ્મતા, ધર્મ અને નીતિનાં સૂત્રોના મુખપાઠને બદલે પવનથી ફર્તાવ્યું સૂચન, નાટ્યશાસ્ત્રના જડપુરાતન ક્રમ-દાઓને બદલે કલાના જીવંત સનાતન સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ, હિચ્છિત વસ્તુસંચયના બદ્ધ આભોચિયામાંથી ભોજનને બદલે અપૂર્વ કલ્પના-સાગરના અમર્યાદિત પ્રવાહમાંથી આચમન,—આ પ્રકારની અનેરો સામગ્રી આજનો સંસ્કારી પ્રેક્ષકગણ લેખકો તેમજ રંગભૂમિના આ-લોકો પાસેથી માગી રહ્યો છે.

આ માગણીના બદલામાં ફક્ત નહિ તો ફક્તની પાંખડી પણ આપવાને જે લેખકો અને નાટક કંપનીઓ પ્રયત્ન કરશે તેઓ તેટલે

દરજો ગુજરાતની સાહિત્યપ્રગતિમાં તેમજ તેના જીવનવિકાસમાં સહાયજૂત થશે એ નિઃશંક છે. અવસર અને શક્તિના પ્રમાણમાં કયાંય કયાંય આ સ્ફૂર્તિ પ્રકટ થવા માંડી છે, તે ખાતે એ સ્ફૂર્તિના હિતપાદકોને એક નવ્ર સાહિત્યસેવક તરીકે હું અતઃકરણપૂર્વક વધામણાં આપું છું. એટલુંજ નહિ પણ મ્હને દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે આ રસાળ ક્ષેત્રના સર્વ કલાકારો તેમજ સાહિત્યસેવકો ગંગા યમુનાની માફક એકરસ થઈ ગુર્જર સાહિત્યદેવીને સોહાવવાને મહા રસમય આરંભશે. એ રસોત્સવમાં મ્હારા તરફથી આ રંક પૂજાસામગ્રી સ્વીકારવામાં આવશે તો હું કૃતકૃત્ય થઈશ.

મું.મધ,
તા. ૫-૮-૧૬.

[૨૯]

“ મધુ—ખંસરી ”ની પ્રસ્તાવના.

મિત્રચિહ્નોક : । આ સૂત્રનું સચોટ સમર્થન ખાસ કરીને આપણી રંગભૂમિ પૂરું પાડે છે. મ્હારી પોતાનીજ કૃતિઓ સંબંધી મ્હને બહુજ બિન્નબિન્ન અભિપ્રાયો મળ્યા છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કોઇને “સ્નેહ—સરિતા ” પસંદ પડેલ છે, તો કોઇને “ સુધાયન્દ્ર ”. કોઇને શુંગાર ગમે છે તો કોઇને હાસ્યરસ, તો કોઇને સામાજિક પ્રશ્નોનું મ્હાફે નિરૂપણ. કોઇને મ્હારી ભાષા અધરી લાગી છે, તો કોઇને મ્હારી શૈલી “ મોહક અને જોરદાર ” લાગી છે. કોઇને મ્હારાં સ્ત્રીપાત્રો આર્થ સમ્યતાની હદ દૂઢાવી જતાં લાગ્યાં છે, તો કોઇને વિભાકર “ શુંગારને શુદ્ધિ અને સમ્યતાની સીમામાં રાખીને રહેમાં આશ્ચર્યકારક મીઠાશ અને મોહકતા ” ભેળવતો લાગ્યો છે; અને

પોતાનાં નાટકોમાં “ સ્ત્રીને માત્ર દાસી કે ભોળ્ય નહીં ” પણ “ ભુ-
દ્ધિમાં, હૃદયમાં, સંસ્કારમાં, અનુભવમાં, કોઈ રીતે પુરુષથી ઉતરતી
નહિ એવી સમોવડી સખી ” ચિતરતો જણાયો છે.

લોકરૂચિની આ લિન્નતાને લીધે સ્વાભાવિક રીતે લેખકનું કાર્ય
વધારે મુશ્કેલ બને છે. કોની કસોટી સાચી માનવી અને ક્યાં પ્રેક્ષકને
રીઝવામાં એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન થઈ પડે છે. વળી, યુરોપ અને
અમેરીકામાં રંગભૂમિનો જેટલો વિકાસ થયો છે તેટલો આપણે ત્યાં
થયો નથી. ત્યાં સુશિક્ષિત લેખકો, સંસ્કારી પ્રેક્ષકો તેમજ કેળવાયેલા
નટોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ત્યાં જુદી જુદી ભૂમિકાના પ્રેક્ષકગણ મળી
શકે છે. અને તેથી ત્યાં જુદા જુદા વર્ગની રૂચિ અનુસાર જુદા જુદા
રસની નાટ્યકૃતિઓ બહાર મૂકી શકાય છે. પરંતુ આપણે ત્યાં તો
અનેક ભૂમિકાનાં પ્રેક્ષકોનો બનેલો એકજ મિશ્રિત વર્ગ એકસામેટો
એકજ ઘટનાથી સંતોષવાનો હોય છે. તેટલા માટે જેઓ કંઈક અંતિમ
હિંદેશથી અથવા તો પોતાના દેશમાં પ્રસરતા નવ ચેતનને વેગ આપવા
આપણી રંગભૂમિ માટે લખવાની અભિલાષા રાખતા હોય તેઓના
માર્ગમાં જેવી તેવી મુશ્કેલીઓ ઉભી નથી. ઉપરાંત, એ પણ ભૂલી
જવાનું નથી કે નાટક કંપનીઓની દૃષ્ટિથી રંગભૂમિ એક ધંધાથી
પેદી છે. અને એમ માનવાને તેઓને સંપૂર્ણ હક્ક છે. જેટલે દરજ્જે
તેઓ રંગભૂમિને જાહેર શિક્ષણશાળામાં બદલાવવા મથે તેટલી
તેઓની હું તો ઉદારતા અને સ્વદેશપ્રીતિજ માનું છું. આ સર્વ દૃષ્ટિ-
બિંદુઓ ધ્યાનમાં રાખનાર પ્રેક્ષક તેમજ સમાલોચક સમજી શકશે કે
આપણી રંગભૂમિની ગુંચવણભરેલી યાંત્રિક તેમજ માનુષિક ઘટનાને
અનુકૂળ થઈ, ભૂત વર્તમાન કે ભવિષ્યનાં ભલે અપૂર્ણ અને ઝાંખાં
પણ રેખાચિત્ર ચિતરવામાં માત્ર પાંડિત્ય કે રસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બસ
નથી; આ દિશામાં થોડી પણ સફલતા મેળવવા માટે પાંડિત્ય કરતાં
કુદરતી રણકો અને રસશાસ્ત્ર કરતાં માનસશાસ્ત્ર વધારે ઉપયોગી અને
અનિવાર્ય જણાય છે. અને તેથી આપણી રંગભૂમિ અર્થે સર્જાયેલ

કૃતિઓને માત્ર પાંડિત્ય કે રસશાસ્ત્રની કસોટીથી કસવી તે અન્યાયભરેલું તેમજ નિરર્થક છે. તેવીજ રીતે રંગભૂમિનું કાવ્ય પણ જુદીજ દૃષ્ટિથી વિચારવાનું છે. જે કંપનીઓમાં ખાસ સમર્થ સંગીતશાસ્ત્રી રોકવામાં આવેલ હોય છે ત્યાં લેખકને ફાવે તેવા રાગમાં કે છંદમાં સ્વચ્છંદી રીતે ગમે તેવી લાંબાં પહોળાંમાં વિહરવાની છૂટ હોતી નથી. “સારીગમ”ના ચોક્કસ ચોકકાની બહાર તેનાથી યત્નચિત્ત ચસી શકાતું નથી. મર્યાદિત સમયમાં, મર્યાદિત “સારીગમ” માં અને મર્યાદિત પ્રસંગમાં જ તેણે પાત્રોનું હૃદયમંથન આલેખવું પડે છે. તેથી સ્વતંત્ર છદો અને કાવ્યોમાં લલકારનારને શબ્દ પ્રયોગો અને ભાવલેખનની જે સ્વતંત્રતા મળે છે તે રંગભૂમિનાં કાવ્યમાં મળી શકતી નથી. અને તેટલે દરજ્જે નાટકકારને કવિઓની કદંપનાશક્તિ કરતાં ઔચિત્યબુદ્ધિ અને પ્રમાણબુદ્ધિનો વધારે ઉપયોગ કરવો પડે છે.

આ સર્વ છતાં હું તો આપણી રંગભૂમિ માટે વધારે ને વધારે આશાવદી બનતો જાઉં છું. સતત પ્રયત્નોથી લોકરૂચિ ઘણી કેળવી શકાય તેમ છે એવો મ્હારો નમ્ર અનુભવ છે. સમાજસેવા અને સાહિત્યસેવાની ધુન કદાચ સર્વ નાટકકંપનીઓમાં એકદમ જગાવી ન શકાય, તોપણ ધંધાની દૃષ્ટિથી નાટક કંપનીઓની આખાદી જળવીને રંગભૂમિદ્વારા કલા તેમજ લોકશિક્ષણ સંબંધી ઘણી સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ છે એ મ્હારી શ્રદ્ધા વધારે દઢીભૂત થતી જાય છે. આ નમ્ર નાટકદ્વારા બીજાઓને પણ આ શ્રદ્ધાનો થોડો પણ ચેપ લગાડવા હું સદ્-ભાગી થઈશ તો મ્હારા ધાર્યા કરતાં આ નવીન નાટ્યકૃતિની ઘણી વધારે સફલતા થયેલી ગણીશ.

મુ'બડ.

તા. ૨૮ જુલાઈ-૧૯૧૭

[૩૦]

“ મેઘ-માલિની ” નું નિવેદન.

જેઓને “મધુ-અંસરી” પસંદ પડેલ હશે તેઓને “મેઘ-માલિની” માં પણ રસ પડશે એમ મને આશા છે. કારણ કે સામાજિક પ્રશ્નોની પરંપરામાં જ્યાં “મધુ-અંસરી” અટકે છે ત્યાંથી “મેઘ-માલિની” શરૂ થાય છે.

અલખત, જેમ “મધુ-અંસરી” સંબંધી કાંઈ કાંઈ સ્થળે કહેવાતું હતું તેમ આ નાટકમાં સૂચવાયેલા પ્રશ્નો સંબંધી પણ કદાચ કહેવાશે કે આ પ્રશ્નો હજી આપણા દેશમાં બહુ બહુ દૂર છે. મહાર્ મોનવું જૂદું છે. “મધુ-અંસરી” ની જે વાતો બહુ દૂર ગણાતી હતી તેમાંની કેટલીક હકીકત રૂપે બની ગઈ હતી. કેટલીક ચાર છ આસમાંજ બનવા પામી હતી. “મેઘ-માલિની” માં પણ જે સવાલોને સ્પર્શવામાં આવ્યા છે તે સવાલો અત્યારે સર્વત્ર જીવંત સવાલો છે અને આપણા દેશમાં એ સવાલો બહુ દૂરક સમયમાં વધારે જીવંત થવાના છે. નાટકની સ્થૂલ ઉપાધિઓમાં વિંટળાયેલા એ સવાલોને સુદૃઢ પ્રેક્ષકો સહેલાઈથી ઉચ્છેદી લેશે એટલે મહારે તેની ઊંડી મીમાંસામાં ઉતરવાનું પ્રયોજન નથી. અમુક સામાજિક, આર્થિક કે રાજકીય પ્રશ્નનું માલ સ્વરૂપ આ નાટકમાં આલેખ્યું છે તેવુંજ હકીકતમાં હશે એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. છતાં અંતિમ પૃથક્કરણમાં જે સિદ્ધાંતો અને ધટનાઓનો સમસ્ત સમાજે જોડેલો મોડો નિઃકલ લાઇ આવવાનો છે તેનો થોડો ઘણો સ્પર્શ કરવાનો મહેં અહિં નત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે.

સવાલોની વિગતમાં ઉતરવાની કે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય સૂચવવાની શક્તિ મહેં બતાવી નથી. મહેં તો સર્વ સામાજિક સવાલોમાં અંતર્ગત રહેલ સનાતન હૃદયમંથનની એકાદ ઊર્મિનો જેવો લઈ શકાયો તેવો એક ન્હાનો “સ્નેપ શોટ” લઈ લીધો છે; અને એ ન્હાના ફોટોગ્રાફમાં આપણી વર્તમાન રંગભૂમિની કેટલીક જરૂરની ગણાતી ઉપાધિઓ પણ આવી ગઈ હશેજ. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે મહેં આ-દર્શી ચિંતાર્થી નથી; મહેં માત્ર કલ્પનાસૃષ્ટિની થોડી હકીકતોની નોંધ લીધી છે.

[મુંબઈ, તા. ૨૩-૧૧-૧૮]

[૩૧]

આદિલશાહના

“નીતિ શતક”ની પ્રસ્તાવના.

તોફાની સમુદ્રમાં મુસાફરી કરી આવેલા અને ખંચવા પામેલા મુસાફર-ખારવાતું ખરું કર્તવ્ય શું છે? બીજા મુસાફરોને ભયંકર ખડક અને ખોચાણની ખાસ ચેતવણી આપી તોફાનમાં મેળવેલા ઝોંબા અનુભવનો સફુપયોગ કરવો તે જ. અને તેવો મહા પ્રયાસ મહાન કાર્ત્ત્વહરિના નીતિશતકમાં બહુ અંશે થયો છે એમ દૃષ્ટિએ ચાલ્યું છે. મતલબ કે સંસારના પ્રવાસમાં ડગલેડગલે મળેલા મીઠા અથવા કડવા અનુભવનું ચિત્ર તેણે પોતાના શતકમાં અપૂર્વ કાવ્ય શક્તિથી આલેખ્યું છે. પરંતુ રસહીન સૂત્રોમાં ગંભીર તત્ત્વોનું અનુશાસન કરવા તેનું મન માન્યું નથી. તેમ જ કિલ્લેટ શબ્દોથી ભરપૂર, અસ્વાભાવિક ને આડંબરવાળાં કાવ્યમાં તેણે પોતાની કિમતી કાવ્યશક્તિનો વ્યય કર્યો નથી. તેણે તો માત્ર સાધારણ સમજશક્તિ ધરાવનાર મોટા વર્ગને પણ રૂચિ કર ને ઐયરકર થઈ પડે તેમ આકર્ષક અને સાદી ભાષામાં સંસારના પાઠ શીખવ્યા છે. અપૂર્વ શૃંગાર રસનું ધ્યાન કરાવવાનો, અલૌકિક વીર રસનો અભિ પ્રકટાવવાનો, ગાઢ સ્વદેશાભિમાનનો ઝુંડો ફરકાવવાનો અથવા તો મસ્ત સન્યસ્તની અભિલાષા પ્રદીપ્ત કરવાનો આશય આ સ્થળે તેણે રાખ્યો હોય તેમ જણાતું નથી; પરંતુ દરેક સંસારી પોતાના વ્યવહારમાં જેમ અને તેમ ઓછી ઠોકરો ખાય એવી અપેક્ષા ઢબૂરી રાખી હોય એમ પ્રકાશિત થાય છે. જે કે તેણે તો જૂઠું જાવાયેલું લખેલું છે, તોપણ તેના ખ્યાલમાં હોવું જોઈએ, કે કાવ્યનું સાદૃશ્ય તો મનુષ્યના મોટા જીવને આનંદ આપી, તેને સીધે રસ્તે દોરવામાં અને તેનામાં ડહાપણ

ને ઉચ્ચ ભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં જ સમાયેલું છે. કારણ કે ક્લિષ્ટ ભાષામાં આપેલા ક્લિષ્ટ વિચારોનો અંગીકાર કરવા સામાન્ય શુદ્ધિ સમર્થ નથી. જો સંસ્કૃત ભાષામાં લોકોના બહોળા ભાગનું આકર્ષણ કરી શકે, અને આકર્ષણેલાઓને તેમના શ્રમનો બદલો આપી શકે તેવું, એટલે કે સરળ ભાષામાં સરળ વિચારો અને આનંદ સાથે નૈતિક જ્ઞાન આપનારું-ઉપદેશક અને વ્યવહારોપયોગી-કોઈ પુસ્તક બહાર પડ્યું હોય, તો તે ભર્તૃહરિનું નીતિશતક છે એમ સૌ કોઈ માનશે.

આ ભાષાંતરનો ઉદ્દેશ સંસ્કૃત ભાષા નહિ જાણનારાઓને પણ આ પુસ્તકનો પરોક્ષ રીતે લાભ આપવાનો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં શબ્દોનો ભડોળ જખ્ખર હોવાથી અને સમાસના સહેલાઈ સારી હોવાથી, નાના છંદમાં પણ, એક વિચાર સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી શકાય છે; પરંતુ તે જ વિચાર ગુજરાતીમાં આપવો, તે વળી તે જ છંદમાં અને તે જ અલંકારમાં, છતાં મૂળ ખૂબીમાં વિક્ષેપ નહિ આવવા દેવો-એ કામ કેટલું કઠિન છે, તે મારા જેવો, જેણે ભાષાંતરનો પ્રયાસ સ્વપ્નમાં પણ કર્યો નથી, તે યથાર્થ સમજી ન શકે. આહ્યાં મૂળ રસ કાયમ રાખવાનો ભાષાંતર કર્તાનો પ્રયત્ન બહુધા ફળીભૂત થયો છે, એ વાત પણ તેને ધન્યવાદને પાત્ર કરશે. લગભગ પંદર વર્ષ પહેલાં કર્તાનો નાની વયમાં-જન્માયેલું આ ભાષાંતર અતુફળતાના અભાવે વહેલું બહાર પડી શક્યું નહોતું. જો કે આશા છે કે આ ઉમદા પ્રયત્ન વાચક વર્ગમાં સર્વથા સફળ થશે, તોપણ કદાચ કોઈને સંપૂર્ણ સંતોષ નમળે તો તે દરગુજર કરવા જેવું છે, કારણ કે કર્તાએ પોતાનું લખાણ એક ઇતિહાસ તરીકે જાળવી રાખવાના ઉદ્દેશથી અસહ્ય હતું, તેનું તે-ફરફાર કર્યા વિના-બહાર પાડેલું છે. આ ભાષાંતરમાં ઘણે રચને સંસ્કૃત સામ્યો પણ ટાંકવામાં આવ્યાં છે. તે સામ્યો સંસ્કૃતનું સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ પણ ઘણી જ સહેલાઈથી સમજી શકે અને તેથી મૂળ શ્લોકના રસમાં અધિક મળા આવે

તે તે નવાઈ જેવું નથી. તે ઉપરાંત, મારા ધારવા પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં આ પહેલું જ પુસ્તક છે, જેમાં શ્લોકના અલંકાર સામેલ કરવામાં આવ્યા હોય, અને એટલા માટેથી જ સંતોષ નહિ પામતાં તેને સંપૂર્ણ વિવેચનથી યથાર્થ ઘટાવવામાં આવ્યા હોય. જે વાચકને અલંકાર સંબંધી ખિલકૂલ જ્ઞાન નહિ હોય, તેને આ અલંકારો નવું જ્ઞાન આપશે, જેને થોડો થોડો અનુભવ હશે, તેના અનુભવમાં આ મોટા ભંડોળથી સારી અભિવૃદ્ધિ થશે, અને જેણે એ વિષયનો સંગીન અભ્યાસ કર્યો હશે, તેને ધણાંજ સરળ ઉદાહરણોનો અચિતિત હિતમ લાભ ઉપરાંત મનન કરવા યોગ્ય ખોરાક મળશે. મારા સ્વતંત્ર મત પ્રમાણે કૌલેજના સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓ [પ્રોવિયસ, ઇન્ટર્મીડિયેટ અથવા બી. એ.] ને પણ આ પુસ્તક અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. વળી હાલમાં મૅટ્રિક્યુલેશનમાં ગુજરાતી ભાષા ફરજિયાત શીખવાવાનો ફરાવ પસાર થયો છે, તો મૅટ્રિક્યુલેશનના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષામાં જે પુસ્તકો શીખવાય છે તેમાં [તેમ જ એમ. એ. માં] પણ આ એક નવીન વધારો કિંમતી થઈ પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

આ સ્થળે કદી પ્રશ્ન થશે કે આ ગ્રન્થનાં બીજાં ભાષાંતરો બહાર પડેલાં છે છતાં આ પુનરેકિતનું શું પ્રયોજન છે ? આમાં એવો શો નવીન અમત્કાર છે ? આનો જવાબ બે શબ્દોમાં આપીએ તો એ કે આ ભાષાંતર બીજા કરતાં ઉંચા પ્રકારનું છે એવો દાવો કર્તાએ ખરેખર રીતે પણ કર્યો નથી, તોપણ એકજ વિચાર જૂદી જૂદી ભાષામાં દર્શાવવાથી તે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, એટલું તો દરેક જણનું મગજ કબ્જા કરશે; અને એક જ વસ્તુ જૂદી જૂદી દિશામાંથી જોવાય તો નવું નવું સૈદ્ધર્થ દ્રષ્ટિગોચર થાય તે અસ્વાભાવિક નથી; તેમ જ જેનું જીવન સાહિત્યમાં જ મચી રહ્યું હોય, તેના તરફથી આ જાતનો પ્રયાસ, કાલે બીજાઓથી થયો હોય તોપણ, કંઈક નવીન લીજ્જત થોડે અંશે પણ આપી શકે તો તે જનવાંજોગ છે. કારણ કે ‘ટેકિનકલ

ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થી કરતાં પણ વિશ્વકર્માનો એક પુત્ર તેનો વાંસલો રમાડવામાં વધારે ચાતુર્ય બતાવી શકે ખરો; તો પછી સોનું ને મુંગધ સાથે જ હોય તો તે માટે કહેવાનું શું રહે ?

આ પુસ્તક છપાવવામાં કર્તાને જે ગૃહસ્થ તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે, અને જે ગૃહસ્થ પોતાનું નામ બહાર પાડવાને નારાજ છે, તેનું આ વિષયમાં અતિ સ્તુત્ય અનુકરણ કરવું એ શ્રીમંત વર્ગનાઓનાં કર્તવ્યમાંનું એક ઉમદા કર્તવ્ય છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. નિઃશંક, પૈસો વાપરવાની પ્રજ્ઞાલીઓ અસંખ્ય છે, પરંતુ જ્યારે આરે સન્માર્ગે તે વહેશે ત્યારે જ ધનાદય લોકો અર્થશાસ્ત્રીઓના સખ્ત કટાક્ષથી મુક્ત રહેવામાં સમર્થ થશે.

મુંબઈ તા. ૧-૧-૧૭.

[૩૨]

“ ગુજરાતના દશ મહાપુરૂષો. ”

“ આપ્ર” પ્રકાશ ”ના તંત્રી મહાશય,

આપે ઓગણસમી સદીના ગુજરાતના દશ મહાન પુરૂષોની નામાવલિ સંબંધી જે ફેરફાર ગતીકમાં સૂચવ્યો છે તે યોગ્ય છે એમ હું માનું છું. તથાપિ મહાન પુરૂષોની ટીપ કરવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે તે આપ પોતે પ્રયત્ન કરશો ત્યારે અનુભવસિદ્ધ થશે, અને ત્યારેજ આપ મારા જેવાને આમ્રહ કરવાનું સાહસ કરતા અટકશો.

ઈગ્નંડના મહાપુરૂષ બેકને ક્યાંક કહ્યું છે તેવું પણ અહીં કહેતું પડે છે કે સર્વ મહાન પુરૂષોની નામાવલિ અહીં આ ત્રીય પ્રકાશ તેમ

નથી; અને છતાં કોઈ મહાન પુરુષનું નામ રહી જાય તે કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી એમ આ લેખક સમજે છે. આવી સ્થિતિમાં અને આટલા સંક્રાંતિથી હું નીચેની નામાવલિ આપવા હિમ્મત ધરું છું. ગુજરાતી ભાષા જેઓની માતૃભાષા છે તેઓ સર્વનો મમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી પારસી બંધુઓને પણ પૂરતો ન્યાય આપી શકાશે એ આનંદની વાત છે.

પાંચ વિશેષ મહાન ગુજરાતીઓ.

૧. સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતી.

આર્ય સમાજ જેવી ચેતનવતી સંસ્થાના સ્થાપકને પ્રથમ સ્થાન આપીએ તો યોગ્ય લેખાશે. હું કાઠિયાવાડી છું તેથી ક્ષાય કાઠિયાવાડી તરફ મારો પક્ષપાત પણ આ પ્રમાણે મને એમના તરફ ખેંચતો હોય !

૨. શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.

કેટલાક આ નરવીરને એમના વેદાંતના ઉચ્ચ જ્ઞાન માટે સ્મરે છે, હું એમની રાજ્યદક્ષતા માટે વિશેષ મગરૂર છું. હું ધારું છું કે એ પણ કાઠિયાવાડના હતા એવી મગરૂરી બતાવી માફ “ પ્રાંતિકપણ ” મારે પ્રકાશિત કરવું ન જોઈએ.

૩. પંડિત ગદુલાલજી.

આપના પત્રના ગતાંકમાં કવિ ભાઈશંકરજી પંડિતને આ “ ભારત માતૃંડ ” નું નામ સ્મરણમાં આવ્યું તે ખાતે એ મહાશયને માફ અભિનંદન આપવાની અપ્રસ્તુતતા દાખવી શકું કે ? સંસ્કૃત સાહિત્ય જેમને હસ્તામલકવત હવું, અને ખીજાઓ એક અવધાન કરી શકે છે તેનાં કરતાં શતગણી સારી રીતે જે જાણવાનું કરી શકતા તેમને આ નામાવલિમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. મને હવે યાદ આવે છે કે પંડિત ગદુલાલજીને પણ કાઠિયાવાડ પોતાના કવો શકે તેમ છે.

૪. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

“સરસ્વતીચંદ્ર” ના લેખક અને નવીન ગુજરાતને નવીન ચેતન અર્પનાર નરરત્નનું નામ આપણા સર્વની જીભને ટેરવે છે, અને તેથી એમનું નામ જુલો શકાયજ નહીં એવી શ્રદ્ધાને લીધે એમનું નામ ચોયું આવે છે. નડીઆદને ઘણા વિદ્વાનોએ જાણીતું કયું છે, અને કેટલાકો ભવિષ્યમાં કરશે, પરંતુ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના નામ વિના નડિયાદ યરાયર પ્રકાશી શકે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. આશા છે કે ત્યાંનાં અન્ય નરરત્નો આ વિચારને “લાઠબેલ” તરીકે નહિ ગણે.

૫. આ પાંચમું નામ કોઈ સ્ત્રી રત્ન માટે આપની સૂચના પ્રમાણે રાખ્યું છે, પરંતુ હું આ ખાલી જગા પૂરી શકતો નથી. તો પછી તેની જગાએ કોઈ પુરૂષનું નામ મૂકવું એ આપની સૂચના નથી. હું તો મારા શોકના ચિહ્ન તરીકેજ એ જગા ખાલી નાખવા માગું છું.

પાંચ જીવંત ગુજરાતીઓ.

૧. શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ.

ગુજરાતના આબૂષણરૂપ આ નરેશને આપણા પોતાના ગુજરાતી હરી લેવા કયા ગુજરાતીનું મન નહિ લલચાય ?

૨. શ્રીયુત મોહનલાલ કર્મચંદ ગાંધી.

આખી મુઘરેલી આલમમાં સમસ્ત હિંદુસ્થાનને માનનીય મનાવનાર આ મહાન કર્મયોગીને જુલો કેમ શકાય ? અને તે એક કાલિઆવાડી છે તે વાત ગમે તેવો વિશાળ દષ્ટિવાળો પણ કાઠીઆવાડી જુલો કેમ શકે ?

૩. શ્રીયુત દાદાભાઈ નવરોજી.

આ પ્રાતઃસ્મરણીય નામ અહીં ખિરાજી શક્યું તે તંત્રી મહાશય, આપની સુંદર સ્તુતિ કે જેથી પારસી બંધુઓનો સમાવેશ થઈ

શક્યો તેને આભારી છે; અને “ હિંદના દાદા ” ગુજરાતના મહાન પુરુષ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

૪. સર ફીરોઝશાહ મેરવાનજી મહેતા.

મુંબઈના અતિ ઉજ્જવલ હીરાને આપણા કરી લેવામાં પારસી બંધુઓ ઈર્ષ્યા નહી કરે એમ આશા છે.

૫. આ સ્થાન કોઈ સ્ત્રી રત્ન માટે “ રીઝર્વ ” છે. પ્રથમ ખાલી સ્થાન શોકચિન્ન તરીકે હતું, આ આશાચિન્ન તરીકે છે !

આટલી નામાવહિ આપ્યા પછી પણ, તંત્રીજી, ધણેજ અસંતોષ રહી જાય તો ક્ષમા કરશે. આ લેખકને પોતાને પણ સંતોષ થયોજ નથી. જમશેદજી તાતા, બીજા સાક્ષરો, સુધારકો, ધર્મ પ્રવર્તકો, કલાકારો, આદિનો સમાવેશ કરવા માટે મન પણ અતિશય ઉત્સુક છે. પણ આપે દોરેલી મર્યાદા અટકાવે છે. તેથી આ નામાવહિ મને, આપને કે આપના પત્રના કોઈ પણ વાંચનારને જરા પણ અધૂરી જણાય તો તેની સર્વ જવાબદારી આપને શિરે છે એટલું કહી વિરમું છું.

આપનો સેવક,

નૃસિંહદાસ ભ. વિભાકર.

[“ આર્યપ્રકાશ ” તા. ૨૪-૫-૧૪]

[૩૩]

-નાસિક ગુરુકુલ ઉત્સવ-

એક વ્યાખ્યાનનું ટાંચણ.



૧. યુરોપના જુદા જુદા દેશ તેમજ અમેરિકામાં પ્રવર્તતી શિક્ષણ પદ્ધતિ સાથે સરખાવતાં આ દેશની પ્રાચીન ગુરુકુલ પદ્ધતિ શું વધારે પસંદ કરવા લાયક છે કે કેમ ?

x x x x

૨. શું ગુરુકુલમાં મફત કેળવણી આપવી યોગ્ય થઈ પડશે ?

x x x x

૩. ગુરુકુલ શિક્ષણ પદ્ધતિ આ જમાનાને અર્થ યેસ્તી છે કે ? તેની પાછળ મહાન અર્થ કરવો યોગ્ય છે કે ?

લગભગ આખી દુનિયાની પ્રજાઓ હવે માનતી થઈ છે કે કેળવણી ઉપરજ કેદપણ પ્રજાની ઉન્નતિ કે અવનતિનો આધાર છે. જે દેશોમાં કેળવણીનો પ્રચાર બહુજ મોટા પ્રમાણમાં થઈ ચુક્યો છે ત્યાં હજુ પણ દિનપ્રતિદિન કેળવણી સંબંધી નવા સુધારા, નવી સંસ્થાઓ, નવા વિચારોની પરંપરા અટકી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ વધતીજ જાય છે. ઈંગ્લંડ કે જે કેળવણીમાં બહુ આગળ પડતો દેશ છે ત્યાં પણ જર્મની, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, વિગેરે દેશો સાથે સરખામણી ચાલુ રીતે કરવામાં આવે છે અને હમેશાં નવા નવા સુધારા થતા જાય છે. ખરી રીતે ખર્ચિ મહામ, મૅચેસ્ટર, ખ્રિસ્ટલ, વેલ્થસ આદિ યુનિવર્સિટીઓ ઈંગ્લંડ અને જર્મની વચ્ચેની સરખામણી કરી, જર્મનીની શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉચ્ચતર છે એ પ્રમાણે ખાંધેલા

અભિપ્રાયનું પરિણામ છે. ન્યારે ઇંગ્લંડ જેવા દેશને આ જાતની સરખામણી આવશ્યક છે, તો પછી આપણો દેશ કે જે હાલ કેળવણીમાં આટલો બધો પછાત છે, તેની પશ્ચિમના દેશોની કેળવણી પદ્ધતિ સાથે સરખામણી અત્યંત લાભદાયક થઈ પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

પ્રથમ તો એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દરેક સુધરેલા દેશમાં—જર્મની, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા કે જાપાનમાં એવા પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિ રાખવામાં આવી છે કે જેથી દરેક પ્રજાજનને વસ્તુતઃ પ્રગતીય કેળવણી મળે, કે જેથી દરેક નાગરિક પોતાના દેશનાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, કલાકોશલ્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યાપાર, શાસ્ત્રો, આદિથી સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર થાય, પોતાના દેશને ઓળખતાં અને ચાહતાં શીખે, અને પોતાના દેશની ખુશીઓ તેમજ ખામીઓ અને જરૂરિયાતો સમજે. આનું નામજ ખરી પ્રગતીય કેળવણી છે.

ખીજા દેશોની સ્થિતિથી વિદ્યાર્થીએ વાકેફગાર થવાનું નથી એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ પોતાનો દેશ શું છે, પોતાના દેશની જરૂરિયાતો શું છે, પોતાના દેશનું શું રક્ષવાનું છે, શું ત્યજવાનું છે, શું મેળવવાનું છે, તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આવ્યા પછીજ પારકા દેશો સાથે લાભકારક સરખામણી સંભવિત છે. જેમ અર્થશાસ્ત્રમાં જરૂરિયાતો પ્રથમ અને મોજશોખો પછી—તેવીજ રીતે કેળવણીના સંપ્રદાયમાં પણ સમજવાનું છે.

Bernard shaw once said—"There ought to be no such thing as a rich child or poor child—only a happy child."

“ગરીબ બાળક કે તવંગર બાળક—એવી કોઈ વસ્તુ હોવી ન જોઈએ. સુખી બાળકનોજ વિચાર કરવો ઘટે છે.”

ઈંગ્લંડમાં પણ એવાં હજારો બાળકો છે કે જેઓએ ગરીબ સિવાય રમવાનું મેદાન જોયું નથી, જેઓએ સમુદ્રની કે સરોવરની કે રમણીય વનની કુદરતી લીલાનું દર્શન કર્યું નથી, અને જેઓએ ગંદી, સડેલી, દુર્ગંધમય અને દુર્ગુણમય ખોલીઓ સિવાય કોઈ બીજા ગૃહમાં વાસ કર્યો નથી. ઈંગ્લંડના ગરીબો માટે રચેલા કાયદા Poor Law નીચે ઈંગ્લંડ અને વેઈલ્સમાંજ માત્ર અઠી લાખ છોકરાં રજળતાં બાળકો paupers છે. હવે આ પ્રશ્ન એક દૃષ્ટિથી કેળવણીનો પ્રશ્ન છે. સરકાર કે પ્રજા દેશનાં બાળકોની કયા પ્રકારની સંભાળ રાખવા ઈતેજાર છે અને ક્યાં સુધી પોતાની જવાબદારી સમજે છે તે આ ઉપરથી સમજવાનું છે. આવાં ગરીબ બાળકોનાં માથાપો કુટુંબની આજીવિકા અર્થે બચપણમાંજ પોતાનાં બાળકોનો મજૂરી અને ગદ્દાવૈતરામાં ઉપયોગ કરે અને કુટુંબ ઉદર ભરવા માટે કેળવણીનો લાભ હમેશને માટે જતો કરે તે સ્વાભાવિક છે આ ઉપરથી ખાતરી થશે કે કેળવણીના અહીં પ્રશ્નોમાં “ગરીબ બાળક” એ પ્રશ્ન પણ એક અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ત્યારે કેળવણીનો એક અતિ ગદન પણ આવશ્યક સિદ્ધાંત એ હોવો જોઈએ કે આપણે આપણા દેશમાં તંદુરસ્તી, સ્વચ્છતા, પોષણ, અવકાશ, રહેવાની મગવડતા, પ્રકાશ, આનંદ અને જીંદગીની બીજી જરૂરિયાતોનું થોડામાં થોડું પ્રમાણ એવું ગોઠવવું જોઈએ અને પૂરું પાડવું જોઈએ કે જેથી કોઈપણ બાળક તે પ્રમાણની નીચે ન જાય અને જેથી દરેક બાળકને કેળવણીના ખરા મંસ્કારોનો ઝોજામાં ઝોજો આવશ્યક લાભ મળે. આપણા દેશમાંજ નહિ પણ લગભગ બધા સુવરેલા દેશોમાં પણ ચાર મોટા રાક્ષસો ખરી કેળવણીના માર્ગમાં પડાવ નાંખી પડ્યા છે—તે ચાર રાક્ષસો—જુખમરો [Hunger], રોગ [Disease], ગદ્દાવૈતરં [Overwork] અને ગરીબી [Pauperism] છે.

ગરીબી અને દરદને લીધે કેળવણી પચાવવાના સંભવ કેટલા ઝોજા થઈ જાય તે સમજી શકાય તેમ છે. ઈંગ્લંડ અને વેઈલ્સની

બાળક પ્રજામાંથી:—10 p. c. children suffer from serious defect in vision; 3 to 5 p. c. defective hearing; 1 to 3 p. c. suppurating ears; 6 to 8 p. c. enlarged tonsils; 40 p. c. decay of teeth; 30 to 40 p. c. unclean hands or bodies; 1 p. c. ringworm; 1 p. c. tuberculosis; 1 to 2 p. c. heart disease.

૧૯ મા મેકાની શરૂઆતમાં અસંખ્ય છોકરાંઓને ઉદ્યોગની મીઠામાં દળી નાંખવામાં આવતાં હતાં એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ નથી. અંદાડીઆના ગુલામ તરીકે એક એક પેની માટે બાળકોને વેંચવામાં આવતાં હતાં અને મીઠો માટે ખટારાઓમાં ભરીને લઈ જવામાં આવતાં હતાં. એ દિવસો ગયા છે, છતાં કેળવણીનો લાભ યથાર્થ લેવા જેવી સ્થિતિ હજી આવી નથી. હજી પણ માર્કેટશાયર અને કૅન્કેશાયરની મીઠામાં ૩૦,૦૦૦ હજાર કરતાં વધારે છોકરાં (૧૨ થી ૧૪ વર્ષની વયનાંજ) અર્ધો દિવસ મીઠાનાં મજુરો તરીકે ગણે છે. ૫ વાગે તેઓ ઉંઘમાંથી જાગે છે. ૬ કે ૬-૩૦ વાગે કામ ઉપર જાય છે. બપોરે નિશાળે જાય છે. અથવા સવારે સ્કુલમાં જાય છે અને બપોરના ૧ થી ૬ સુધી મીઠામાં કામ કરે છે. મીઠામાં મજુરી અંદાડીઆની ૨ થી ૨૫ શિર્ડીંગ મળે છે. લગભગ ૨૬ થી ૨૭ કલાકના કામ માટે ૧૯૧૨ ની સાલમાંજ લીડ્ઝના ‘સેક્રેટરી ઓફ એડ્યુકેશન’ પાસેથી નીચે પ્રમાણે રીપોર્ટ સાંભળીએ છીએ:—બાળકોની મોટી સંખ્યા છે કે જેમાં ૧૪ વર્ષની વયના સવારના આઠથી રાત્રિના દસ સુધી ગાડીઓ હાંકે છે: “બ્રિલિયર્ડ માર્કેસ”-૧૪ વર્ષના-સવારના ૮૫ થી રાત્રિના ૧૧ સુધી; સંદેશ પહેંચાડનારા-૧૩ વર્ષના-સવારના ૮૫ થી રાત્રિના ૯ સુધી; ન્યુસ-પેપર વહેંચનારા-૧૬ વર્ષના-સવારના ૪ થી સાંજના ૪ સુધી. આ પ્રમાણે પોતાના કુટુંબની આજીવિકા રળવાની ખાતર અસંખ્ય બાળકો

પાસેથી આનંદ, ગમ્મત, અવકાશ, શારીરિક અને માનસિક ફેળવણી છીનવી લેવાનો અધિકાર કોઈ પણ પ્રજાને શા માટે હોવો જોઈએ ?

ઈંગ્લંડમાં હજુ પણ એવો વિચાર પ્રચલિત છે કે વધારે સારી ટેકનિકલ ફેળવણી એજ એક મજુરના બાળકનું નિશ્ચાન [ideal] હોવું જોઈએ—અને તેના ધંધા સિવાયનું બીજું જ્ઞાન નિરર્થક છે ! હજુ પણ ઈંગ્લંડમાં ૩૦૦,૦૦૦ છોકરાંઓ Poor Law Authorities ના હાથમાં છે, જે છોકરાંઓનો મોટો ભાગ ૫ થી ૧૬ વર્ષનો છે, અને બાકીનાં ૫ વર્ષની નીચેની વયનાં છે ! આ સર્વ છોકરાંઓને Workhouse ના અધમ વાતાવરણમાં સડવું પડે છે.

હવે ઈંગ્લંડમાં મત ફેલાતો જાય છે કે બાળકોની તંદુરસ્તી જાળવવાનું સર્વોત્તમ સાધન school clinic છે. Bradford માં સ્કુલ ક્લિનિક-૧૯૦૮ માં શરૂ થયું. School clinic હવે અનેક ગામોમાં નિશ્ચાળનું એક ખાતું થતું જાય છે. શાળાના ડૉક્ટરો, નર્સી, સંભાળ લેનારી કમિટીઓ, ડેન્ટિસ્ટો વિગેરેને ખાસ રોકવામાં આવે છે. હવે લોકો સમજવા માંડ્યા છે કે છોકરાંઓની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે ખર્ચેલો એક શિક્ષીંગ ભવિષ્યમાં એક પાઉંડના અચાવ કરી આપશે. લંડન કાઉન્ટી કૌન્સિલ હોસ્પિટલો સાથે કોન્ટ્રાક્ટ કરે છે તે દરેક બાળક દીઠ તેને ૫ શિ. ૫ પેન્સ ખર્ચવા પડે છે, જ્યારે સ્કુલ ક્લિનિકના સાધનથી ૩ શિ. નો ખર્ચ આવે છે. પરંતુ સ્કુલમાં કે ક્લિનિકમાં જે સુંદર કાર્ય કરવામાં આવે છે તે પાછું બાળકની દુર્ગંધમય ખોલી જેને ઘર કહેવામાં આવે છે તેનાથી તે કાર્ય ઉપર પાણી ફરી જાય છે.

Open-air schools ની હિસચાલ જર્મનીમાં Charlottenburg માં ૧૮૧૪ માં શરૂ થઈ છે. ત્યાર પછી ઈંગ્લંડમાં પણ હવે એ હિસચાલ ફેલાતી જાય છે. લંડન, ઍડિંહામ, શેફિલ્ડ, લાલીફાક્સ, નૉરિચ, કાર્લીષલ આદિ સ્થળોમાં કેટલાંક ખાતાઓએ આ પ્રયોગ શરૂ

કર્ચો છે. એવો અડસટો કાઢવામાં આવ્યો છે કે મોટાં શહેરોમાં નિશાળે જતાં છોકરાંઓમાં ૩ થી ૫ ટકા જે કે નિશાળે જઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં છે, છતાં દુર્બળ શરીર, અને નાદુરસ્તીને લીધે કેળવણીનો ખરાબર લાભ લઈ શકતાં નથી.

Dr. Frederick Rose નો ચોક્કસ સિદ્ધાંત છે કે આ સર્વ સુશીલનો દૂર કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ કે ખુલ્લી નિશાળોનો પ્રચાર કરવો. આસપાસની કુદરતી લીલાણું ભાન થાય, સ્વચ્છ હવા મળે, તંદુરસ્તી અને સ્ફૂર્તિનો વધારો થાય એવા ચાતાવરણમાં hygienic apparatus થી બાળકોને જ્ઞાન આપીને short classes, short lessons, હમેશના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી કેળવણી આપવી જોઈએ; ત્યારેજ કેળવણી મોજડેપ મઠી આનંદરૂપ થશે.

૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ Plato આજ ભાવના સુકી ગયો છે કે,—

The youth of the nation should “dwell in a land of health, amid fair sights and sounds, where beauty that is born of fair works, will come upon their senses like a breeze, & insensibly draw the mind even in childhood into a love of the highest things.” This shows that we should make short work of the thousands of schools buried in the fetid back ways of our crowded cities.

ઇંગ્લંડમાં અત્યારે ૫ થી ૧૪ વર્ષ સુધી કેળવણી ફરજિયાત છે અને આ ૬ વર્ષમાં જેમ અને તેમ છોકરાંના મગજમાં Information ભરવામાં આવે છે. હવે school age ૧૫ થી ૧૬ વર્ષ

સુધી લઈ જવાના પ્રયત્નો થાય છે. ગરીબ કુટુંબો ૧૬ વર્ષ સુધી બાળકને લાચારી ન શકે તે મુશ્કેલી દૂર કરવા ગરીબ કુટુંબોના આલોકનો પગાર વધે તેવી સગવડ થવી જોઈએ, અને ૧૬ વર્ષ પછી પણ ગરીબ બાળકો માટે half-time system થી ફળવ-શીની ગોઠવણ થવી જોઈએ. અને નહિ કે night classes ની સમજૂતી.

10 The New Charter of the Children by C. M. Lloyd.

- a. The removal of all children from the Poor Law.
- b. Securing thro' the Educ. authorities of adequate food for all children of school age.
- c. Prevention & cure of diseases of school children by school clinics, open-air schools, &c.
- d. Prevention of child labour by amendment of the factory acts, prohibition of street trading, &c.
- e. Better education by raising school age, establishment of day continuation classes, & increasing facilities of scholarships, freeships, &c. for higher education.

11. Cannot the question of finance be solved by a single millionaire as was suggested in the case of Mr. Gokhale's Bill by sir William Wedderburn ?

12. Only 3 persons out of 10,000 in Germany are unable to read & write—while in England it is 150 per 10,000, as against 770 per 10,000 in U. S.

India: 117 literates per thousand.

1,670,387, literate in or learning English.

Taken as an aggregate 580 per 10,000, can read or write in their vernaculars.

13. Mr. Bryce: What was now wanted was intensive culture: higher quality rather than more quantity.

૩ કરોડ પૌંડ—મહેર કેળવણીમાં ખર્ચાય છે.

Germany warns us against the tendency to premature specialization.

There was a danger of multiplication of universities. The conspicuous merit of America was that it had come far ahead of England in establishing a hold on business education.

Instead of looking upon education as a means to make way in the world it ought to be looked upon as a means to appreciate & enjoy the world.

14. Ravindranath's Ahrum School at Bolpur, called શાંતિનિકેતાન.

Mr. Ramsay Macdonald: "the Santiniketana is no mere seminary for the education of boys."

It is alive with the life of India; it is aware of what is going on outside India. It shares in the larger Indian Life...

I awoke early in the morning : outside there was sweet singing, and I was told that every morning the school choir went round the gardens chanting hymns. The day is closed in the same way, for a quarter of an hour in the morning and in the evening the boys sit in meditation...I left them sitting class by class on their little mats under the chalum trees, their books by their side, and their teachers in their midst. They smiled and chatted as I passed. Every thing was peaceful, natural, happy. And I went away into another world where worthy and well-meaning graduates from Oxford and Cambridge are toiling & perspiring like blacksmiths with heavy hammers to beat and bend the Indian mind into strange forms on strange anvils and where there is unhappiness and sadness of heart, timorous whispers instead of laughter, doubt instead of hope. "

15. In the eleven modern universities of England full time students number 9600, (technological) and 7000 at Oxford & Cambridge. Thus England & Wales have a total of 16,600

post & under graduates while Germany has 68,000 students in similar institutions! And yet they have more technical colleges & schools in the single city of London than in the provinces and states of the whole of India.

16. The proviseurs of French Secondary Schools are not the same as the headmasters of English Schools. These proviseurs have no liberty of action, no voice in the appointment of their staff, no right to purchase a book or tip a servant, and they are shifted periodically (every 3 yrs) from school to school. The functions of discipline & teaching are divided. There is now a tendency to unite these dual functions.

Until 1902 French public secondary schools had two sorts of education, classical & non-classical. But the distinction is now abolished. Latin & Greek are now made optional.

17. The elementary schools & the high schools-in fact the public school in America is a huge failure.

Pedantry or scholarship is not the test of the value of knowledge.

World use is the real test.

Live problems are neglected-of modern govt, industry, commerce, society &c.

We want schools that are not ornamental but living & useful-schools that teach the problems of today and not the gossip of forgotten yesterdays.

Eduction has become a machine, not the company of a sympathetic guide. It has become an institution, not a service.

The public librarians have shown that the most numerous requests for good literature came from those who have not studied literature in school. Because the purpose is completely lost in the plan.

Our public schools are planned for the average child. Who is the average child? Nobody can tell. Why not? Because he does not exist. Just try to strike an averge between a goose & an eagle. The thing is impossible; and if you do, what becomes of the goose & the eagle? The whole system of the elementary public school is keyed absolutely & conducted solely for one aim: to fit the pupil for the High School. Now, how many pupils from the elementary schools enter the high schools? Just seven out of a hundred.

(18) ગુરુકુલો કે કૌલેજોને આળોકો અંધબેસતાં કરવાનાં નથી. પરંતુ આળોકો માટે કૌલેજો અને ગુરુકુલો અંધબેસતાં કરવાનાં.

એટલું જ નહિ પણ એકજ બાળકની ખાતર આખી દુનિયા બંધબેસતી
કસી પડે તો કરવાની છે ! આ દૃષ્ટિથીજ સંસ્થાઓ અને સમાજનાં
બંધારણ જ્યારે રચાયેલાં હોય ત્યારેજ પ્રજાની ઉત્થતિ થશે. એક બાળકીસુંદર દેખાય
તે માટે આસપાસનું વાતાવરણ સુંદર રાખવું જોઈતું હોય અને એ સૌંદર્ય
માટે તેણીના વાળ સ્વચ્છ રાખવા જરૂરના હોય અને તે સ્વચ્છતા માટે
આસપાસનાં મકાનો, મીઠો, અને સુધારાના કચરાની હોળી જરૂરની થઈ
પડતી હોય તો તે હોળી કરવી યોગ્ય છે.

[“ આદ્યપ્રકાશ ” તા. ૨૪-૫-૧૪]



[૩૪]

“ સોરઠ ” નાં સન્માન.

[સોરઠની ધૂનમાં]

સોરઠ મીઠી રાગણી, સોરઠ મીઠા દેશ;
 મીઠા મેરામણ અહિં, સોરઠ પ્રેમ-પ્રદેશ.
 સોરઠ સાચા ભક્તજન, મીરાં ને નરસિંહ;
 સોરઠ પ્રભુનાં પારણાં, જગજૂનાં મન્દિર.
 ભારત મહારથિ સંચાર્યા, હારિકા પ્રાણેશ;
 કેહોત્સંગ સોરઠ થયા, પ્રભાસ પુણ્યપ્રદેશ.
 સોરઠ ઉરમાંહે જડ્યા, છુદ્ધ તણા સદેશ;
 સોરઠ આંમણ ઉતર્યા, અશોકના આદેશ.
 સોરઠ મોહન અવતર્યા, ગાંધીપુર યશનામ;
 સોરઠ ગિરિવર સમ તપ્યા, ભારતના એ પ્રાણ.
 સોરઠ વેદ—શિરોમણિ, આર્ય દયાનંદ બાણ;
 અપનાવિત જિન ધર્મથી, મહાવીર યશધામ.
 સોરઠ સતીના નેનની, જળતી જળતી ઝાળ;
 સોરઠીયણ સોહામણી, વીજ સમી અસિંધાર.
 સોરઠ શાન્ત તપોવનો, ગિરિ મિરનારે ગૃહ;
 “ અહાલેક ” પુકારતા, સાધુઓ અવધૂત.
 સોરઠ મોટાં માનવી, મોટાં દિલ હરિશ્યામ;
 મોટા વનરાજો વસે, મોટાં સૌંદર પ્રભાવ.

સોરઠ નહાના રાજવી, સોરઠ નહાના તાજ,
બહારવટાં નહાનાં અહિં, નહાનકડાં આ રાજ.
સમરાંગણ સોરઠ મહા, ભડવીરો મશહર;
સુભયોનાં કાંડાં કસે, વોરાંગનાનાં વર.
આમિક સાદાં સોરઠે, સ્નેહદ્ર સોરઠ ગાન;
ગોકુલસમ ન્યાં ગોપજન, સોરઠનાં અભિમાન.
વાઘ વડ પિયે એકજન, સોરઠના એ નેહ;
તડકા—છાંયા ઝીલતાં, ઝરમર ઝરતા મેહ.
સોરઠ કન્દ્રા ગર્જતી, ઘોર ગભીર સિંહનાદ;
સોરઠ અડગ ખડકસમું, એક ઘાટ, એક વાટ.
સોરઠ સુતો સાગરે, સોરઠ સૈન્ય વિદેશ;
દિશદિશમાં સોરઠ તણ્યા, પરમ પ્રતાપ પ્રવેશ.
સોરઠ ફેરાં સ્વપ્ન સૌ, બાહ્યમાં રમમાણુ;
પ્રકટો સૂચી! સોહામણુ! “સોરઠનાં સન્માન”.

[“સોરઠ” —તા. ૧-૭-૨૨.]

[૩૫]

કૃષ્ણ કહેયો.

વેદોના દ્વિરણ્યમણ', વ્યાસોમાં દ્વૈપાયન, બ્રહ્મર્ષિઓમાં ભૃગુ, રાજર્ષિઓમાં મનુ અને દેવર્ષિઓમાં નારદ; દેવોમાં ઇન્દ્ર, સિદ્ધેશ્વરોમાં કપિલ, આદિત્યોમાં વિષ્ણુ, અને રૂદ્રોમાં નાલલોહિત; મન્વર્વોમાં વિશ્વાવસુ, અસરાઓમાં પૂર્વચિત્તિ, પુરોહિતોમાં વસિષ્ઠ, બ્રહ્મનિષ્ઠોમાં બૃહસ્પતિ, સેનાપતિઓમાં કાર્ત્તિકેશ્વરભી, અને બ્રહ્મચારીઓમાં સનતકુમાર; તીર્થોમાં ગંગા, વ્રતોમાં અહિંસા, યજ્ઞોમાં બ્રહ્મયજ્ઞ, યોગોમાં આત્મસંયોધ, શુચિઓની શુચિ અને વિભૂતિઓની વિભૂતિ;—આ અદિતીય વ્યક્તિવિશેષની જોડી જગતના ઇતિહાસમાં કે માનવ જાતિની મનોરથસદૃષ્ટિમાં કયાંયે હજી સુધી કાંઈએ જોઈ, જાણી કે સાંભળી નથી.

વેદબ્યાસ, શંકરાચાર્ય, શાસ્ત્રપ્રવર્તક ઋષિઓ, મહાત્માઓ, આદિ આત્મવિદ્યાના પ્રકાશકો, જ્યારે જ્યારે જનતા જડવત દુન્યવી વાતાવરણમાં ગુંગળાઈને મૃતપ્રાય થવાની અણિ ઉપર જાણાયેલી છે ત્યારે ત્યારે તેઓ ઇશ્વરી સંદેશ લઈને ઉપદેશકો તરીકે અવતર્યા છે. આદિરાજ પૃથુ જે રાજ-રાજ કહેવાતા હતા અને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે જાળખાયા છે તે પણ આજ પ્રકારના ઉપદેશક અને નેતા હતા. આ અંશાવતારો યુદ્ધિપદેશના અંધકાર દૂરવાને અર્થે નિર્માયા હતા. તેવીજ રીતે વાસનાની દુનિઆનાં મોહ, માયા, ક્રોધા, અસ્યા, સ્વાર્થ, ક્રૂરતા, પ્રપંચ અને મદાંધતાનાં કાળાં ધોર વાદળોને ચિખેરી જંપુતા, શાંતતા, નિસ્વાર્થતા, ઉદારતા અને ધર્મ-પ્રસન્નતાની અમૃતમય વૃષ્ટિ વરસાવનારા ઇશ્વરશી જુગે જુગે અવતર્યા છે. એ પ્રાતઃસ્મરણીય નામાવલિમાં ભગવાન યુદ્ધ, અને

જસસ કુદરેનાં પવિત્ર નામો અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. પરંતુ જ્યારે જ્યારે અજ્ઞાનના અંધકાર, તેમજ વાસનાનાં બનધૌર વાદળ એકસા-મટાં જમત સમસ્તને ઘેરી લેવાના દારૂણ પ્રસંગો આવ્યા ત્યારે સમગ્ર સમાજના કર્મના હિસાબ ચોકખા કરવાને, દાનવદળને નિરાસ્ત કરવાને, પૂર્વજન્મનાં તપ અને ત્યાગથી મેળવેલી વિભૂતિવાળા રાક્ષસી જીવોની વિનાશકારક મહત્વાકાંક્ષાઓને જમીનદોસ્ત કરવાને, તથા સાધુઓના રક્ષણાર્થે, અને ધર્મના સંસ્થાપનાર્થે પ્રભુની મહાવિભૂતિઓ પૃથ્વી પર અવતરેલ છે. એ મહાવિભૂતિઓમાં, એ વિરાટ ઇશ્વરસ્વરૂપોમાં પ્રતાપશાલી પરશુરામ, પરમ પવિત્ર રામચન્દ્ર, અને અચ્યુત કેશવ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનાંજ પુણ્યવંતાં નામોનાં સ્થાન છે. જેમ તેઓનાં તપ અને ત્યાગ, ધર્મપ્રવૃત્તિ અને નીતિરીતિ, પરાક્રમ અને યોગનિષ્ઠા તથા પ્રભુતા અને માનવતા, અદ્વિતીય અને મહાન્ હતાં તેવાંજ તેઓની સામે ઝઝૂમનાર રાક્ષસ સેનાનાં દુષ્કર્મો ભયાનક અને દુર્ભેદ હતાં. કાર્તવીર્ય, હૈહય, રાવણ, શિશુપાલ, દુર્યોધન, કૌરવગણ, રાક્ષસ-સેના, આદિ ઇતિહાસ-મશહૂર દાનવદળને યાદ કરીએ. શું તેઓનાં બળ ! શું તેઓનાં છળ ! શું તેઓનાં શૌર્ય ! શું તેઓનાં ધૈર્ય ! જાણે કે પરબ્રહ્મની ચેતનાનો તનખો તેઓના અંતરમાં ધ્રુપાવીને અવતર્યા ન હોય !

પરંતુ આ દારૂણ દાનવશકિતઓને હણનારી આ ત્રિપુટિમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ એકસાજ ખામ બહાર તરી આવેછે. પરશુરામ અને રામચન્દ્ર પોતાના યુગની કાર્યસિદ્ધિ કરી ગયા. કૃષ્ણ સર્વ યુગોને માટે સંભાર મૂકી ગયા, અને સંસારની કુચમાં સર્વ સિપાહીઓ માટે, સર્વ પરિસ્થિતિઓ માટે, સર્વ કાલ માટે, સર્વવ્યાપક વ્યૂહરચના ગોઠવતા ગયા. તેટલા માટે કૃષ્ણ એકજ “ પૂર્ણાવતાર ” તરીકે પૂજ્યા. કુળસ્તુ મગ-
વાન સ્વયમ્ ।

એ મહાવિભૂતિનો જીવનભીષા વિચારીએ છીએ ત્યારે મગ-

જને તમ્મર આવે છે. કોઇ દેવ કે અવતારની પુલના પણ કૃષ્ણ સાથે કરી શકાતી નથી. શાંત, ધીર-ગભીર, સુકોમળ રામચંદ્રને સંસારના ઝંઝાવાતમાં ઉડતા આ મહા “રથિ” સાથે શી રીતે સરખાવાય ? ત્યાગ અને તપ, કરુણા અને અહિંસાની જીવનમૂર્તિ ગૌતમ બુદ્ધ, અને ગોકુલનો “ગોપીજનપ્રિય,” દારિકાનો રાજવી અને કુરુક્ષેત્રનો સારથિ—એ ઉલયના પણ મેળ ક્યાંથી મળે ? એજ રીતે પોતાની ૩૩ વર્ષની કારકીર્દિમાં પાપીઓનાં અન્યાય, જૂદમ અને અત્યાચારનાં ભાલાં કાંઈ પણ દ્રેષ વગર પોતાની છાતી ઉપર ઝીલ્યાં તે કરુણ મૂર્તિ કાઠરેટ પણ શ્રી કૃષ્ણ સાથે શી રીતે સરખાવાય ?

કૃષ્ણ તો પોતાના ૧૨૫ વર્ષના લાંબા આયુષના અંકેક દિવસમાં એટલા ખીચોખીચ મહાજનાવો બનાવી ગયા છે કે તે ખીજ કોઇ મહાવ્યક્તિને બનાવતાં અંકેક જીવ જોઈએ. કૃષ્ણના જીવનની અંકેક ધડી દુનિઆનું કોઇ મહાકાવ્ય કે મહાપુરાણ ભરવાને યસ છે. તો પછી આખા મહાભારતમાં રમી રહેલા એ સૂત્રધારની સમગ્ર જીવનલીલાનું તો પૂછવુંજ શું ? ગોકુલ અને વૃંદાવનમાં એ સૌંદર્યમૂર્તિ ગોપાલનાં લોહચુંક કોણ વર્ણવી શકે ? મ્હેયારીઓના એ માનીતા “કન્દૈયા”નાં કારસ્તાનોનાં ખ્યાન કોણ કરી શકે ? રાધિકા સાથે “બાલમુકુંદ” ની રાસલીલા જો હજી પણ બૃંદાવનમાં લાખો ભક્તોને ઘેલાં કરી મૂકે છે તેનું ચિત્ર કોણ આલેખી શકે ? કૃષ્ણના પ્રેમભીના હૃદયે અને તેના અનન્ય, જયોતિર્મય સૌંદર્યે જાણે સમગ્ર વિશ્વને ઘેલું બનાવ્યું ન હોય એવો આભાસ નથી થતો ? અને કન્દૈયાની “ખંસરી” ? બસ, નામ લેતાંજ રોમાંચ થાય છે !

આતો તેનો સૌંદર્યકાંડજ થયો ! ત્યાર પછી વિચારીએ બ્યાસ, નારદ, બીષ્મ, દુર્યોધન, કુન્તી, દ્રૌપદી, વિદુર, ઉદ્ધવ, અકૂર, બલરામ, પાંડવો, કૌરવો વિગેરે અસંખ્ય વ્યક્તિઓ સાથેના પ્રસંગો ! અને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે વણિ લઈ જવાનો સમય ! દુનિયા-ભરમાં કૃષ્ણસમે-

રામદ્વારી એલચી (ambassador) હતુ જન્મ્યો નથી. રાજ-
નીતિનાં જે સનાતન સૂત્રો કૃષ્ણના મુખથી બોલાયાં છે તે અકેક સૂત્ર
હિપર રાજનીતિ-શાસ્ત્રનું અકેક મહાભાષ્ય રચાય. પણ અર્જુન,
કુરુક્ષેત્ર અને ભગવદ્ગીતાનું શું ? એ વિરાટ પ્રકરણનાં અંતર-
સ્હસ્ય અને ઉડાણુ હતુ પાંચ હજાર વર્ષે પણ કયો યોગેશ્વર કે
રાજરાજેશ્વર હાથ કરી શક્યો છે ? કેાણુ સમજી શક્યું છે એમાં
દૂષાયેલાં દંડનીતિ, રાજધર્મ અને આત્માવદા ? તેથીજ એ મોહમયી
જીર્તિનાં સંકીર્તનજ હોય, જીવન-આલેખન ન હોય.

[“ ગુજરાત ”-જન્માષ્ટમી અંક, ૧૯૭૮; તથા

“ વૈષ્ણવ ધર્મપતાકા ”; ભાદ્રપદ સં. ૧૯૭૮]



[૩૬]

“ રંગભૂમિ ”નાં હો અભિવંદન !

[ભેરવીની ગઝલ.]

“ રંગભૂમિ ”નાં હો અભિવંદન !

સૂત્રધાર સૃષ્ટિના સંતન !

રંગભૂમિ.

રાસનિયામકને અભિવંદન !

પાત્રપાત્રને હો અભિનંદન !

સુરશીના રસપ્રાણને વંદન !

ડોલતા જગને અભિનંદન !

રંગભૂમિ.

પળપળ સર્જનહારને વંદન !

નવનવદાં સર્જન ! અભિનંદન !

નાય નયાવત ત્રિભુવન નંદન !

પ્રાણ પ્રાણને હો અભિનંદન !

રંગભૂમિ.

ખંડાખનને હો અભિનંદન !

પ્રજ્જની ધૂશીને હો ચુંબન !

સંગીત નૃત્ય કલા, અભિનંદન !

ખાંડી બસુરીને હો વંદન !

રંગભૂમિ.

“ રાધિકે ખારે ”ના નેત્રાંજન !

ગૌ ગોપાલોના દિક્ષરંજન !

ગોકુલનન્દનને અભિવંદન !

નૂતન દિનનાં હો અભિનંદન !

રંગભૂમિ.

[“ રંગભૂમિ ”—કાર્તિક, ૧૯૭૬.]

[૩૭]

અભિનન્દન !

રંગભૂમિનાં અભિનન્દન ! વાચકને તેમજ લેખકને; પાત્રને તેમજ પ્રેક્ષકને; પ્રકાશકને તેમજ પ્રેરકને.

આજે નૂતન વર્ષની પ્રભાત ! હિન્દની જનતા માટે નવાં સ્વર્ગ-ઓ, નવાં સરવૈયાંઓ, નવા સંકલ્પો રચવાનો દિન ! નવા આદર્શો ઘડવાની ધન્ય ઘડી ! નવી પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાનું મંગલ મુહૂર્ત !

છતાં આજ અને આવતી કાલની ભાવનાસૃષ્ટિ ગદ્ય રાત્રિની દુનિઆના પાયાઓ ઉપરજ ચણવાની રહી—પછી તે પાયાઓ છિન્ન-ભિન્ન ખડેરાના હો કે ગગનચુંબિ મહાદ્વયોના હો ! પ્રતિવર્ષ ભલે ઋતુરાજ નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરે, ભલે વસંતે વસંતે કુદરતદેવી ચૌદે કળામાં ખીલી નીકળે, ભલે વન ઉપવનોનાં નવનવીન સૌંદર્ય અને ઐરભ દર “ વર્ષા મંગલે ” હલકાઇ પડે, તોયે પુરાતનના ગર્ભમાં પાકેલો માનવી પુરાતનને કેમ વિસરી શકશે ? ભજવેલા ઇતિ-હાસને કેમ ભૂંસી શકશે ? વસ્તુતઃ પુરાતનજ નવજીવનનું ઉત્પા-દક છે, નવચેતનનું પ્રેરક છે, નવજ્યોતિનું પ્રકાશક છે, નવપદ્ધતિનું ચોષક છે. પુરાતનજ પ્રત્યેક નૂતન વર્ષનો પિતામહ છે.

તેટલા માટેજ “ રંગભૂમિ ” તેના પુરાતન ગુરૂદેવોને સવિનય પ્રણામ કર્યા વિના પોતાના નૂતન જીવનના પહેલા શ્વાસો લઈ ન જ શકે. તેથી નાટ્યશાસ્ત્રના પિતામહ શ્રી ભરતમુનિને અમે પ્રથમ વંદન કરીએ છીએ. તેમજ નાટ્યચેદના નિર્માતા શ્રી ધ્રુવાને અમારા સહસ્ર પ્રણામ હો; વીણાના મંજુલ સંગીતના સ્વામિ, ધ્રુવાના પુત્ર, દેવર્ષિ નારદમુનિને અમારા અનેક નમસ્કાર હો; વંદન હો લાસ્ય

નૃત્તાનાં જનેતા મહાદેવી પાર્વતીજીને; વંદન હો જગતને તાંડવ નૃત્તજી
પ્રથમ દર્શન કરાવનાર નટરાજ શ્રી મહાદેવને; વંદન હો દિવ્ય સંગીત-
ના સુણાવનાર ગધર્વદેવોને; વંદન હો વિશ્વને ડાલાવનાર સુર-
ગ્રાહિની ખંસરીના ખજવૈયા કૃષ્ણ કન્હૈયાને; વંદન હો રાસ-
લીલાનાં રમનાર ગોકુલનાં ગોપગોપીઓને; વંદન હો રસ રંગના
ઉપાસકો વિક્રમ અને ભોજને; વંદન હો નાટ્યકલાના જગ-
મશાહૂર સિતારાઓને—ભારતવર્ષના કાલિદાસ અને ભવભૂતિને,
પ્રાચીન ગ્રીસના સોફોકલીઝ અને ઍરિસ્ટોફનીઝને, ઈંગ્લંડના શેક્ષ્પીયર અને મિલ્ટનને, નાવેના હેનરિક ઇબ્સનને, ક્રાન્સના મોલયેરને,
જર્મનીના ગટેને.

પરંતુ આ પુરાતન સ્મૃતિઓની સાથે ખીજાં સ્મરણીય પણ ધ-
સારાખંધ સ્મૃતિપથમાં ધસી આવે છે: ક્યાં ગયાં એ ભારતીય સાહિ-
ત્ય અને જીવન ? ક્યાં દુષાયાં એ ભારતીય રસમન્દિરો ? ક્યાં અ-
દૃશ્ય થયાં રામાયણ અને મહાભારતનાં ધીરોદાત જીવનચરિતો ? ક્યાં
ગયાં દાશરથીય વાત્સલ્ય, રામચંદ્રજીની પિતૃભક્તિ, લક્ષ્મણુનો આત્-
પ્રેમ, સીતાજીનાં પાતિવ્રત્ય, હનુમાનની સ્વામિસેવા, ભરતનાં તપ અને
ત્યાગ ? ક્યાં છે યુધિષ્ઠિરનાં સત્ય, અર્જુનનાં વીરત્વ, બીષ્મનાં બલ-
ચર્ચ અને કૃષ્ણનાં નીતિશાસન, રાજધર્મ અને અધ્યાત્મ જ્ઞાન ? ક્યાં
છે એ શિખાં નદીના તટ ઉપરની ઉજ્જવિની ? ક્યાં છે એ અવન્તી
નગરી ? ક્યાં છે એ પુરવધૂઓ ? ક્યાં છે એ નાગરિકો ? ક્યાં છે એ
કુદરતનાં જીવન ? ક્યાં છે એ રસરસ ? ક્યાં છે એ જીવનવેલ ? ક્યાં
છે એ દિલહારક, પ્રાણધારક, ભવતારક સાહિત્યની રેલમહેલ ?

—[“ રંગભૂમિ ” કાર્તિક ૧૯૭૮,

પ્રથમ વર્ષ, પ્રથમ અંક.]

[૩૮]

શિખર પરથી દષ્ટિપાત.

“ શિખર પરથી દષ્ટિપાત ! ” કદપના જરા મગરૂર ખરી !
 પણ મગરૂરીની ખાતર નહિ, માત્ર અર્થસૂક્તાની
 શિખર પરથી ખાતર, કહો કે મોઝની ખાતર, શિખર પરની
 દષ્ટિપાતની ખુશનુમા આમો હવાની ખાતર, તંત્રીની નોંધે
 મઝા ! હરહરમ્બેશ આ મથાળા નીચે ગોઠવાઈ જવાની
 પરવાનગી ચાહે છે. શિખર પર બેસીને તળેટી
 ઉપર દષ્ટિ ફેંકવાનો શોખ તો સૌને હશે ? તો પછી અમને પણ એ
 શોખ કાં ન હોય ?

દૂર દૂરનાં દર્યો દેખાય ! ખાડા ખખડાઓ અને ખોયાણો,
 ટેકરાઓ અને ડુંગરાઓ, સમુદ્રો અને ખાબોચિયાંઓ, તરવરો અને
 ખીણો, મીલોનાં ધૂમાડા કાઢતાં ભૂંગળાંઓ અને દિલચમન બગીચાઓ,
 સર્વ સૌ સૌના માપમાં કુદરતને ખોળે ઝૂલતાં દેખાય ! મા-
 નવ જીવનની ભરતી ઓટનાં, દુનીઆના તડકા છાંયાનાં, વર્ષા અને
 વસંતનાં, ઘેર ગભીર શાન્તિનાં અને ઝંઝવાતનાં, એકસામટાં દર્શન
 થાય ! સંસાર રંગભૂમિનાં અનેક પાત્ર, અનેક ચિતાર, અનેક પરિ-
 વર્તન નિરખાય, છતાં શિખર પર એ રંગભૂમિના રંગની છાળ ન
 બિંબવે કે ડુઝાવે ! તળેટીમાં દેખાતાં આલીશાન માનવીઓ અને
 મકાનો, ગબ્બર ગાખડાંઓ અને ખરાબાઓ, મહાત્માઓ અને દુષ્ટ-
 ત્માઓ, સાક્ષરો અને રાક્ષસો, અવતારો અને શયતાનો આ સર્વ
 અસ્તવ્યસ્તતા, ગંજવરતા અને ભયાનકતા બાણે થનથન
 નાચતી જગદંબા મહાદેવી માયાનું અદ્ભુત ન હોય,
 બાણે કે તેના નાણુક વપુરનો કોઈ નાણુક ઝમકાર ન હોય, એકું

એવું લાન થઈ જાય !—શિખર પરથી દષ્ટિપાતની આ કાંઈ
જેવીતેવી મઝા !

x

x

x

આવા કાંઈ દષ્ટિપાતો નાંખવા “રંગભૂમિ”એ પોતાનું સ્થાન
લીધું છે. શોખ અને ફિલ્સુફી એની પ્રવૃત્તિનાં
રંગભૂમિએ ખાસ પ્રેરક છે. દુનિઆને સુધારવા અમે ની-
શા માટે કળ્યા નથી—જેઓ સુધારવાનો દાવો કરે છે
જન્મ લીધો ? તેઓ ભારે બ્રાન્તિમાં છે એમ અમે માનીએ છિ-
એ. કુદરતને નિરખરી અને આત્માને વ્યક્ત કરવો
એ અમારો પ્રધાન હેતુ છે. અમારા વાયકગણ સાથે રસાલાપ કરવો
એ અમારી નેમ છે. રાગદ્વેષ વગર દિલની કહાણીઓ કહેવી
અને સાંભળવી એટલોજ અમારો ઉદ્દેશ. અને અમારી ખાત્રી છે કે
આનવહૃદય માટે એથી વધારે રસમય, વધારે બોધપ્રદ, વધારે ઉન્નત
વિષય દુનિઆખરમાં નથી.

હવે કોઈને પૂછવાપણું નહિ રહે કે “રંગભૂમિ” એ શા માટે જન્મ
લીધો ? આવી ‘સ્પેસ્યલ’ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે ગુજરાત તૈયાર છે
કે નહિ એ પ્રશ્ન હવે રહેતો નથી. ગુજરાત સમક્ષ અમારે કાંઈ
રસસામગ્રી મૂકવાની છે કે નહિ, અમારે કાંઈ સાહિત્યપ્રસાદી ધરવા-
ની છે કે નહિ, અમારે કાંઈ વિચાર—આની આપવાની છે કે નહિ,
અમારે કાંઈ હૃદયવાર્તા કહેવાની છે કે નહિ, એટલોજ માત્ર સવાલ
છે. આપણે ત્યાં શાનો “અવકાશ” છે અને શાનો “અવકાશ”
નથી એ ચર્ચાઓ અને મીમાંસાઓ પ્રમાદી મગજની બાનીઓ છે.
આપનારને કાંઈ આપવાનું હશે તો તેનાં આહુક અણુધારેથી દિશામાં-
થી નીકળી આવશે, કહેનારને કાંઈ કહેવાનું હશે તો શ્રોતાજન આ-
સમાનમાંથી ઉતરી આવશે; કલાકાર, સાહિત્યકાર કે વિચારકની ચી-
જમાં કાંઈ અમલકૃતિ હશે તો તે નિરખવાને નવો જમાનો જન્મ લેશે.

+

+

+

રંગભૂમિની વાતો અંદરખાતેથી લગલગ સૈને ગમે છે એ અમને એક જખરજસ્ત સરળતા થઇ પડી છે. કાણુજાણે આખી દુનિયા રંગભૂમિમાં શું જાદુ ભર્યું છે કે તે સર્વ પ્રકારનાં નાટક ભજવી માણુસોનું ધ્યાન ખેંચી શકે છે. એવું વશીકરણ રહી છે. કોઇ બીજી દુન્યવી યીજમાં હશે કે નહિ તે વિષે અમને ઘણીવાર શંકા થઇ આવે છે ! અત્રાપત્ત, નાટકને એક નીચ હલકી વસ્તુ માનવાની ઘણા અમીરજનદાઓ મગ-ફરી બતાવે છે, પણ એ ઉંચી ભૂમિકાના સાહેબોજ દર શાંત અને સ્વિચારે મમે તેવી ક્ષુદ્ર નાટ્યકૃતિઓમાં પણ ઔરકેસ્ટ્રા સ્ટોલ શોભાવે છે ! જે બેઠાંઓ નાટકશાસ્ત્રને એક અધમ સંસ્થા ગણે છે અને જેઓ રસ્તામાં કોઇ બિચારા એક્ટરની સજ્જામ કીલ્લતાં પણ શર-માય છે તેઓ ખાનગીમાં કેટલાક જાણીતા એક્ટરોની દોસ્તી બાંધવા માટે મૂરી રીકે છે, અને તેઓ કોઇપણ નવા નાટકના પહેલા ખેલની ટીક્ટો મેળવવાને આસમાન પાતાળ બેળાં કરે છે ! જેઓ સાક્ષરતાની માનનીય પદવી પરથી ચોતાની કટાક્ષમય લેખિની વડે રંગભૂમિને ભરખીભૂત કરવાની ધમકીઓ આપે છે તેઓ પણ જો આ તમાશાઓ મહત્ત જોવાના મળે છે તો સકુદુમ્મ સપરિવાર મમે તેવાં જીર્ણ નાટકોતો જીર્ણોદ્ધાર કરવા પહોંચી જાય છે ! જેઓ રાજ્યદારી રંગભૂમિના પ્રણેતાઓ છે, જેઓને જાહેર જાહેરીના ભારે બોળ નીચેથી માથું ઉચકીને રસિકતાની દુનિયામાં ડોકીઉં કરવાની ધડી એકની પુરસદ નથી, અને જેઓ તમામ દુન્યવી યીજને તિરસ્કારથી જુએ છે તેઓ પણ જાહેર કોડોની બેનિફિટ નાઇટોનાં બહાનાં નીચે પ્રકાશો, પેટનો અને વક્તવ્યો તરીકે પણ એક વાર સ્ટેજ પર દેખાવ આપવાનો શોખ પૂરા કરી જાય છે !

જાણી કે ન જાણે પણ આખી દુનિયા નાટક ભજવી રહી છે ! આખી દુનિયાએ નાટકનાં પાત્રો બનવાનો કાંઈ અજબ ધર્મ્યારો છે ! આપણું જાહેર તેમજ ખાનગી જીવન સ્તિ પ્રતિસ્તિ સજ્જારે

નાટકી બનતું બળ છે. જાહેર જાંપાંઓ નાટકી ભાષા જ વાપરે છે. વક્તાઓનાં ભાષણો રંગભૂમિનાં ભાષણો કરતાં એકંદર વધારે નાટકી છે તેની ખાત્રી કરવી હોય તો કોઈ એકજ સાંજે કોઈ જાહેર સભામાં હાજરી આપી ત્યાંથી પરચારા “પિલ્લ હાઉસ”ની, કાલબાદેવીની કે કોટની કોઈ પણ નાટકશાલામાં ઉતરી પડ્યા એટલે તુરતજ તેની સરખામણી ! પરંતુ આપણા જાહેર પ્રેસે તો નાટકી બનવામાં અવધિ કરી છે. દૈનિકા, સાપ્તાહિકા અને માસિકા નાટકી બાનીમાંજ વાચકવર્ગને પીરસાય છે ! નાટકી મથાળાં નીચેજ લેખોની હારમાલા, વાર્તાઓ, ટૂંકકાઓ તેમજ નવા સમાચારની કથાઓ આડંબરપૂર્વક રચુ થાય છે ! એ જાંપાંઓ તેમજ સાહિત્યકૃતિઓ જાણે ભાજપાલો ન હોય તેમ નાટકી જાહેરખબરો દ્વારા તેનાં વાગંઓ વગાડવામાં આવે છે.

ટૂંકમાં નાટકનો અને રંગભૂમિનો રંગ આખા પ્રજાજીવનને રંગી રહેલ છે. આ પરિસ્થિતિ પસંદ હોય या નહિ, ઇષ્ટ હોય या નહિ, પણ તેમાંથી કોઈ છટકયું નથી-કોઈ છટકી શકવાનું નથી.

ખાનગી ગૃહજીવનમાં ગમે ત્યાં ‘ડોકીયું’ કરશે તો ત્યાં પણ નાટકોજ બજવાઈ રહ્યાં છે ! નવા જમાનાના જુવાનીયાઓ તેમજ યુવતીઓ પેન્શનદારો નાટકની ભાષામાંજ વાતો કરે છે ! સાહિત્યવિદ્યાસી સ્ત્રીઓ નાટકી સ્લાઇડમાંજ કામગીરી લખે છે ! સાક્ષરોનું તો પૂછવુંજ શું ? અને લોકનેતાઓ તો કપડાં લતામાં, ખેસવા ઉઠવામાં, ઉભવાની સ્લાઇડમાં, મોઝાઇમાં સિગારેટ રાખવાની ફેલ્ડનમાં, બાંકી ટોપી બાંકા બાથ ઉપર મુકવાની ખૂંચીમાં, હાથમાં, સલામમાં, બોલવામાં, ચાલવામાં, કોઈ પણ સ્થિતિમાં નાટકનીજ “પોઝ” (Pose) નાટકનીજ રીતબીત જ્યોત્સ્ન રીતે વાપરી રહ્યા છે. જમને ખણીવાર લાગી આવ્યું છે કે અમારી પોતાની નાટ્યકૃતિઓનાં પાત્રો આપણી સમાજની રંગ-ભૂમિના કરતાં પ્રમાણમાં ઘણાં કુદરતી, ઘણાં એજાં નાટકી અને ઘણાં સ્વાભાવિક મનુષ્યો છે.

પરંતુ આ નાટકી એપ માત્ર મુખ્ય નગરીને જ લાગ્યો છે એમ નથી. આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગમે ત્યાં રાજ્યદારી રંગ- મુસાફરી કરશે તો સમસ્ત નાગરિક જીવન જીભિનાં પાત્રો. આ રંગથી રંગાયેલું લાગશે. દિલ્હીમાં જાઓ તો નાટક ! સીમલામાં જાઓ તો નાટક ! થિઓસાફિકલ સોસાયટીના મથક અધ્યયનમાં જાઓ તો નાટક ! અહાબ્દેશ્વર જાઓ તો નાટક ! ધારાસભાઓમાં નાટક ! કોંગ્રેસમાં નાટક ! જાહેર સંસ્થાઓમાં નાટક ! આશ્રમોમાં નાટક ! વિદ્યાપીઠોમાં નાટક ! એટલુંજ નહિ પણ યુરોપ અને અમેરિકામાં દિનપ્રતિદિન ઘેર ઘેર, ઠેર ઠેર, દરેક ધધામાં, દરેક સભામાં, દરેક પ્લેટફોર્મ ઉપર, દરેક જાહેર પ્રવૃત્તિમાં નાટકજી ભજવાય છે અને નાટકજી જીવાય છે. જર્મની સાથેનું મહાયુદ્ધ પણ જાણે નાટકનું એક દશ્ય ભજવાયું હોય એમ હવે નથી લાગતું ? જરા પૃથક્કરણ કરી જોશો તો તેની પાછળ યથાર્થતા, અનિવાર્યતા, સ્વાભાવિકતા કે કુદરતી જરૂરિયત છાંટાબાર પણ દેખાશે નહિ. અને વર્સેલ્સનાં તહનામાં રંગજીભિનાં તહનામાં કરતાં વધારે સત્ય [Real] છે ખરાં ? સત્ય જેવાં દેખાતાં [Realistic] હશે, પણ સત્ય તો નથીજ.

બ્રિટનનો મુખ્ય પ્રધાન યુરોપનો સૌથી ઉસ્તાદ ઍક્ટર નથી લાગતો ? તેના દરેક ભાષણમાં રંગજીભિનો સ્ટેમ્પ નથી દેખાતો ? સમગ્ર યુરોપીય રાજ્યપ્રપંચ, રાજશાસન અને રાજનીતિ કોઇ રાજ્યદારી નાટકના ખરાખર ગોઠવેલા પ્રવેશો જેવા નથી લાસતાં ? પ્રજા સંઘ [League of Nations], રાજ્યદારી તહનામાંજો, ઇમ્પીરિયલ કોન્ફરન્સો, લગાઇની ધમકીઓ, નૌકાબળના તમાશાઓ, લશ્કરી હાકલો, આ સર્વે દશ્યો સિનેમાના “શો” કરતાં વધારે મહત્વનાં કે વધારે તલસ્પર્શિ જીવાય છે ખરાં ? પૅરિસ, લંડન. વર્સેલ્સ, નેપલ્સ, રોમ, હેમ, ઇસ્ટ્રાબુલ, અગિરા કે જેઝાલેમ, નાટકની ચોપડીમાં નિર્દિષ્ટ થયેલાં સ્થળો જેવાં નથી લાગતાં ? મોર્ડિ જીઓજી, ચર્ચિંગ,

કૈમર, કર્ઝન, બાલ્કર, નૉર્થકિલ્ક, ડી વૅલેરા, ઝગલુલ પાશા, મુસ્ત-
ફા કમાલ પાશા, વેનેઝેલોસ, કોન્સ્ટન્ટાઈન, વિલ્સન, રેડિંગ, બેસન્ટ,
શાસ્ત્રી, સુરેન્દ્રનાથ, જીજ્ઞા, વિગેરે અનેક ચમકદાર અને પાણીદાર
વ્યક્તિઓ, તેમજ ઇંગ્લેંડ, ઇટલી અને ફ્રાન્સનું પ્રધાન મંડળ, આ-
યરલેન્ડ, જર્મની અને રશિયાનો રાજ્યકાન્તના ઉત્પાદકો, ખ્રિષ્ટીય
સંસ્થાનોના મહાપુરૂષો, ગ્રીસ અને ટર્કીના ધર્મચુરત અને ધર્માધ
પ્રજ્ઞનાયકો, તથા હિન્દના ન્હાના મ્હોટા રાજ્યદારી સિતારાઓ
—ઉદ્દામે તેમજ વિનીતો, સ્વરાજ્યવાદીઓ તેમજ “સુધારા”ના આ-
ચારો—આ સર્વ પાત્રો રંગભૂમિનાં પાત્રોથી કાઢી રીતે ઉતરતાં છે એમ
કાઢી કહી શકશે ? અમે પોતે ધણીયેવાર આમાંનાં ધણાં પાત્રોને રંગ-
ભૂમિના તખ્તા ઉપર ગોઠવવાને વિચાર કર્યો છે, પણ તેઓ એ ત-
ખ્તા માટે રખેને વધારે નાટકી થઈ પડે અને તેથી કદાચ નાટ્યક-
લાની સ્વાભાવિકતા મારી જાય એ ભયથી અમારે અનેકવાર એ વિ-
ચાર પડતો મૂકવો પડ્યો છે !

[“ રંગભૂમિ ”—કાર્તિક, ૧૯૭૬.

પ્રથમ વર્ષ, પ્રથમ અંક.]

[૩૯]

જાતે આવજે જીવનહાર !

[લીરવીની ધૂનમાં.]

દરશન કાજે આવ્યો હું
લાખન વાર—દરશન.

દરવાજે તુજ દારપાલ,
અગિયુ ઊભા દારપાલ,
મદિર મુખડે દારપાલ,
તુજ ચરણમાં પથુ દારપાલ—દરશન.

અટારીએ કરતો પોકાર,
હૃદયના છોડીને તાર,
ફેંકી કેં કેં પુષ્પમાલ,
નયન ના નિરખ્યાં જોપાલ !—દરશન.

નહિં છું છોડી ધડમાલ !
પાછો નહીં આવું તુજ દાર !
જાતે આવજે જીવનહાર !
હોયે દરશનની દરકાર !—દરશન.

—[“ રંગભૂમિ ” કાર્તિક ૧૯૭૪,
પ્રથમ વર્ષ, પ્રથમ અંક.]

[૪૦]

“ અખળેનાં બંધનનું ”

નિવેદન.

ગુર્જર સાહિત્યના રસપ્રદેશમાં લંબિત કાગ્યોના ઇગ્ગરદાર શ્રીયુત “લક્ષ્મિને” મળેને એક હેતુભર્યું, હુન્નામણું નામ આપ્યું છે—“સોરડનો જાદુગર” ! આ મનોહર વિશેષણને લાયક તો હું નિવડું ત્યારે; સોરડનો જાદુગર થવામાં જે જાદુગીરી અને શક્તિઓ જોઈએ તે તો કોણ જાણે ગિરનારની કંઠ ગુફામાં છુપાયેલી પડી હશે ! પરંતુ એ અત્કારિક શબ્દપ્રયોગ ઉપરથી મળે “ રંગભૂમિના જાદુગર ” ની એક નવી કલ્પના સ્પુરી છે ! ગુર્જર રંગભૂમિના જાદુગર બન્યા વિના એ રંગભૂમિનાં જૂનાં અને ઉંડાં દર્દ કયો ધનવન્તરી માત્ર સામાન્ય ઔષધિથી દૂર કરી શકશે ? તેમજ એવા કોઈ જાદુગરની મૃતસંજીવિની વગર કલા અને રસસાહિત્યના યથાર્થ આંક આંકવાની શક્તિ ગુમાવી બેઠેલા પ્રેક્ષક વર્ગની રસમૂર્ચના શી રીતે પાછી વાળી શકાશે ?

અત્યારે તો ગુર્જર રંગભૂમિની એવી દશા છે કે ક્યાંક એક સ્થળે મહા મુશીબતે પાંચ ડગલાં પ્રગતિ કરીએ છીએ, ત્યાં બીજે પાંચ સ્થળે પાંચ માઇલ પાછી ફર્ય કરીએ છીએ ! એજ રીતે પ્રેક્ષકવર્ગની તુલનાશક્તિ પણ દિવસે દિવસે વધારે પાણીદાર થવાને બદલે કંઈ અજબ પક્ષાઘાત પામતી જાય છે. ઇતિહાસનાં ખૂન, અશ્લીલ હાસ્યરસ, અર્થરહિત શબ્દજાળ, તડાકા ભડાકા અને ખરાડા, વસ્તુસંકલનાનાં થીંગડાંઓ, અભિનયની અતિશયતા, આ સર્વ અંધા-ધુધી પ્રેક્ષકજન્ય જે તાળીઓના હર્ષનાદથી વધાવી રહેલ છે તેને

વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમજ થઇ આવે છે કે જાણે ગુજરાતમાં ગાળ અને ખોળ સરખાંજ ન હોય !

છતાં હજીયે સમગ્ર ગુજરાતની અંદર મુંબઈની રસમ આલમમાં મ્હને સૌથી વધારે વિશ્વાસ છે. એઓની કલાદૃષ્ટિ અત્યારે બલે મૂર્છા પામી હોય, પણ તે જ્યારે જાગૃત થશે ત્યારે તેઓની તીક્ષ્ણ કટાક્ષ પાસે કોઇ ક્ષુલ્લક કૃતિઓ ટકી શકશે નહિ, અને તેઓ ચાહશે તો સમસ્ત ગુજરાત પાસે આદર્શ રંગભૂમિનાં સન્માન કરાવી શકશે એ નિઃસંશય છે.

એ અવસર લાવવા માટે, પરમાત્મન, કોઇ રંગભૂમિના જાદુગરને અમારે ત્યાં અવતાર આપો, કે જેથી આ અસ્તવ્યસ્તતાનો અંત આવે ! દૈવી કૃપા વગર મારા જેવા નામ સાહિત્યસેવકની મગફૂર નથી કે જોતજોતામાં ગુજરાતને આદર્શ રંગભૂમિનાં દર્શન કરાવી શકે. કેટલાં અણખેડેલાં જંગલો ખેડવાનાં છે ? કેટલી ઝાડીઓ અને ઝાંખરાંઓ સાફ કરવાનાં છે ? કેટલી નવપક્ષવતા ઉત્પન્ન કરવાની છે ? કોની મજલ છે કે આ બધાં મહાભારત કામ એકજ યુગમાં એક હાથે કરી જાય ? એવો જાદુગર તો જન્મે ત્યારે સાચો ! ત્યાં તલક તો રંગભૂમિનાં અનેક ઉપાસકોએ કોઇ અપૂર્વ સહકાર સાધીનેજ પોતાની ફરજ અદા કરવી ઘટે છે.

એવા કોઈ સહકારની એક નામ ઘટના “શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજ” માં આજે શરૂ થાય છે. આ નાટક સમાજે રા. મૂળચંદ મામા જેવા મથકૂર પાત્રને પોતાના ડિરેક્ટર નીમી મુંબઈની શોખીન આલમનું ઘણા વખત થયાં ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આજથી તેઓએ એક બીજા મથકૂર વ્યક્તિને પોતાના તખ્તા ઉપર મૂકીને એક નવું ખેંચાણ ઉમેર્યું છે. ગેઈડીની “સુંદરી” આજથી શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજની “વિભૂતિ” તરીકે બહાર પડે છે, અને મ્હને જરાયે સંદેહ નથી કે તેની માર્મિક સૂક્ષ્મ અભિનયકલા, તેનો સુરીલો કંઠ, તેનું કુદરતી સૌંદર્ય અને વર્ષો થયાં તેણે રંગભૂમિને માટે કરેલી

રસસાધના મુખ્યધનો રસિક દુનિઆને પાછી ડોલાવશે. ભાષ જ્યસંકરે આ કંપનીમાં જોડાતાંજ સંકલ્પ કર્યો હતો કે ‘વિલાસર’ નીજ કૃતિ દ્વારા આ નવી રંગભૂમિ ઉપરથી તેણે આતાગણને પ્રથમ વંદન કરવું ! એ એમનો સંકલ્પ ફલીભૂત થયો એજ મહારો આનંદ; અને એમની કુશલ, મર્મઆહી, ચેતનવતી તાલીમ નીચે તથા રા મૂળચંદ મામાની અનુભવી દેખરેખ નીચે, તૈયાર થયેલી મહારી કૃતિની નમ્ર અંગલિ સાથે આજે “ મેઘ-માલિની ” પછી બહુ દિવસે પ્રેક્ષક મહાશયો સાથે મહારો રસાલાપ થાય છે એજ મહારો સંતોષ.

“ અળંગેનાં બંધન ” એ કાઈ બની ગયેલ ઇતિહાસની કથા નથી કે કાઈ નાવેલનો અનુવાદ નથી; એમાં રાજ્યદારી ધીંગાણું નથી અગર તો વર્તમાન સુધારક સમાજ ઉપર કટાક્ષની કટારો નથી; એમાં શ્રીમાનોને બચ્ચીત કરનાર મુડી અને મજુરી વચ્ચેની ઝપાઝપી નથી. પરંતુ અળંગેનાં બંધનોની એ અપૂર્વ છાણી છે. મહાદેવી લક્ષ્મીની અર્પાદાઓનો એમાં નિર્દેશ છે; હિંદનાં પ્રમાદ અને પરાધીનતાની ઔષધિનાં કર્ક સૂચન છે; પુરુષાર્થનાં આસ્વાદન છે; કર્મયોગના યજ્ઞ છે; ભારતને આંગણે મુકિતમૈયાનાં પનોતાં પગલાં કરાવવાની ઘોડીસી આમાહી છે. પણ એમાં શું છે અને શું નથી એ પ્રેક્ષકનો અધિકાર. પચાવી પાડવાની આંધુ ઉપર હું આવી ગયો ! પ્રેક્ષક ભગિનીઓ અને બંધુઓ, ત્હમારી ધ્રુમા !

વિક્ટોરિયા થિયેટર,
શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજ,
મુખ્ય.
માર્ગશીર્ષ શુ. ૧૪, સં ૧૯૭૯,
તા. ૨ ડીસેમ્બર, ૧૯૨૨, શાંન

— ક્રિતીય ખંડ —

સામાજિક.

[૪૧]

મુંબઈના શહેરીઓ ઉંઘમાંથી ક્યારે ભગશે ?

[૧]

મુંબઈ શહેર આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણું સુધરેલું તથા આમળ
વધેલું મળ્યા છે. ખાસ કરીને સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં મુંબઈનો નંબર
પહેલો કહેવાય છે. છતાં ઘણીજ નવાઈની વાત છે કે મુંબઈના
શહેરીઓ હજી શહેરીપણાની જવાબદારીઓ અથવા તો શહેરીપણા-
ના હક્કો તરફ તદ્દન બેદરકાર છે. આપણી મ્યુનિસિપાલ કોર્પોરેશન
માટે આપણે બહુ મગર છીએ, છતાં એ મગરો શા કારણથી છે
તે સમજાતું નથી. કોર્પોરેશનમાં હજી સુધી મુંબઈના શહેરીઓના
મોટા ભાગને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો જરા પણ હક્ક નથી, તો પણ
આપણે આપણા “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” માટે મગર છીએ !
“આપણું” સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે શું ? એટલે કે શહેરના ગાડી-
ઘોડાવાળાઓ, મોટરવાળાઓ અને યંત્રણાવાળાઓનું સ્વરાજ્ય ! કલ્પ
આ વાત છુસ્તજ મગજમાં પેસે તેવી નથી, તેથી આપણે જરા
મીથુવટથી આપણી કોર્પોરેશન કે જે આપણા શહેરીપણાના હક્કોનું
પ્રમાણ અને માપ છે તેનું પૃથકકરણ કરીએ.

કોર્પોરેશનમાં ૭૦ પ્રતિનિધિઓ બેસે છે, તેમાં ૩૬ને કર
અરનારાઓ તરફથી ચુંટી કહાડવામાં આવે છે, ૧૬ ને સરકાર તરફ-
થી નીમવામાં આવે છે, ૧૬ જસ્ટિસ ઓફ પીસ હોય છે, ૨
મ્યુનિસિપલિટીના પ્રતિનિધિઓ હોય છે, અને ૨ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ

તરફથી ચુંટવામાં આવે છે. હવે આ ૭૨ ગૃહસ્થોમાં મુંબઈના એટલે કે મુંબઈની આખી વસ્તીના પ્રતિનિધિઓ કેટલા છે ? એટલું જુલો જવાબું નથી કે મુંબઈની વસ્તી એટલે કે મુંબઈનાં મકાનોના માલેકો કે બંધાવાળાઓ કે ગાડીમાં અને મોટરમાં ફરનારાઓ સમજવાના નથી, પરંતુ મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગનાં લાખો માણસોનો વસ્તીજ સમજવાની છે. પૈસાદારો અને બંધાવાળાઓ પ્રમાણમાં ઘણાજ જુજ છે. પરંતુ જે ૩૬ ગૃહસ્થો કર ભરનારાઓ તરફથી ચુંટવામાં આવે છે તેઓ તો કર ભરનારાઓનોજ લાભ સાચવવાને કાર્યોરે-શનમાં બિરાજે છે. અને આ “ કર ભરનારાઓ ” એટલે કાણ ? નહીં કે મજૂરી કરનારાઓ, નોકરી કરનારા, ગરીબ લોકો ! “ કર ભરનારાઓ ” એટલે કે જેઓ મ્યુનિસિપલિટીને દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા ૩૦ રૂપિયાનો કર આપતા હોય તેઓજ ! અને આવો કર તો માત્ર ધરના માલેકો અને ગાડીધોડાવાળાઓ કે મોટરવાળાઓ ખાસેથીજ સીધો લેવામાં આવે છે. તેથી સાદી ભાષામાં કહીએ તો “ કર ભરનારાઓ ” એટલે કે જેઓ મકાન, ગાડી કે મોટર રાખ-વસની શક્તિ ધરાવતા હોય તેઓ, એટલે કે શ્રીમંત સંજ્ઞાનો, બીજા કોઈ નહીં.

એટલું કબુલ કરવું જોઈએ કે મુંબઈના ઍન્યુએટો વોટ આપવાનો હક્ક છે. પરંતુ “ કર આપનારાઓ ”ની સંખ્યા એટલી જ-જ્યાર છે કે તેમાં બધા ઍન્યુએટો તથાજ જાય ! દાખલા તરીકે, વોટ આપનારાઓની કુલ સંખ્યા લગભગ ૧૦૬૭૬ છે, પરંતુ તેમાં ઍન્યુએટોની સંખ્યા માત્ર ૧૫૧૦ છે. તેથી જ્યાં મુખી ઍન્યુએટોના જુદા પ્રતિનિધિઓ ચુંટાય નહીં ત્યાં મુખી ઍન્યુએટોનો વોટ નકામા જેવોજ ગણવાનો છે.

હવે જ્યારે કર ભરનારાઓના ૩૬ પ્રતિનિધિઓને મુંબઈમાં જાડે રહેનારાઓ લાખો માણસો સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી, તો પછી

આપણા મહેરબાનો “ જસ્ટીસીઝ ઓફ ધી પીસ ” ને તો શું લેવા દેવા હોય શકે ? કંઈક વિચિત્ર અકસ્માતથી આ “ જસ્ટીસીઝ ઓફ ધી પીસ ” નો મોટો ભાગ પણ મુઠ્ઠીભર સ્થિતિસર માણસોના ન્હાના વર્ગમાંજ સમાવેશ પામે છે. વળી એટલું પણ યાદ રાખવાનું છે કે સર્વ “ જસ્ટીસીઝ ઓફ ધી પીસ ” સરકાર તરફથી નીમવામાં આવે છે, અને એઓ સાહેબો પછી પોતાના વર્ગમાંથી ૧૪ પ્રતિનિધિઓ કોર્પોરેશન માટે ચુંટી કઢાડે છે, એટલે આ વર્ગને સરકારના પ્રતિનિધિઓ ગણીએ તો ખોટું નહિ.

એજ પ્રમાણે સરકારના ૧૬ પ્રતિનિધિઓ લો. મુંબઈના ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના હક્કોને માટે લડત કરવાને આ સાહેબો કોર્પોરેશનમાં બિરાજે છે એમ તેઓ પોતે પણ કહી શકશે નહીં. અને યુનિવર્સિટીના બે પ્રતિનિધિઓ પણ ખરી રીતે યુનિવર્સિટીના હક્કોનું રક્ષણ કરવાને માટેજ કોર્પોરેશનમાં મુકવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત યુનિવર્સિટીના ફેલોઝના ૮૦ ટકા સરકાર તરફથી નોમવામાં આવે છે અને પછી એ ફેલોઝ પોતાના બે પ્રતિનિધિઓ કોર્પોરેશનમાં મોકલાવે છે એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. છેવટમાં બે વેપારી મંડળોના બે પ્રતિનિધિઓ વેપારીઓના હક્કનું રક્ષણ કરવાને કોર્પોરેશનમાં છે એ સ્પષ્ટ છે, અને તેઓ પણ શ્રીમંત વેપારીઓના મોટા વેપારની હીલચાલમાંજ ગુંથાયેલા હોય છે અને નહીં કે ન્હાના ગરીબ દુકાનદારોની ન્હાની ભરતી-ઓટમાં.

આટલી હકીકતથી સમજશે કે મુંબઈની મ્યુનિસિપેલિટીમાં મુંબઈના શહેરીઓના ધણાજ મોટા ભાગના હિતનું રક્ષણ કરવાને એક પણ પ્રતિનિધિ નથી. આ જાતના બંધારણને આપણે “ આપણું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ” કહીને જે ડંફાસ મારીએ છીએ તે ખરેખર હસનીય છે. આવી સ્થિતિમાં ગરીબ ભાકુતોની દાદ ફરીઆદન સંભ-

જાય તે સ્વાભાવિક છે. આવી સ્થિતિમાં મોટા રસ્તાઓ, બંગલાઓ અને ફેશનદાર સ્થળો પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાય, અને મંદી, સડેલી, અધારી ગભીઓ, મટરો, ચાલો અને ખોલીઓની ડાઘ ઠરઠર ન કરે અને મુંબઈ શહેરનાં લાખો માણસોની તંદુરસ્તી અને જીવન-શક્તિની પાચમાલી અર્ધ જાય તેમાં શી નવાઈ ?

—[“ અખખારે સોદાગર ” અગ્રલેખ,

તા. ૧૯-૧૨-૧૪.]

[૪૨]

મુંબઈના શહેરીઓ ઉંઘમાંથી

ક્યારે જાગશે ?

[૨]

મુંબઈ મ્યુનિસિપેલિટીના ૭૨ પ્રતિનિધિઓમાં એક પણ મુંબઈના મધ્યમ કે ગરીબ વર્ગનો પ્રતિનિધિ નથી એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. છતાં જે વર્ગ પ્રતિનિધિ વિનાનો છે તેનું પ્રમાણ કેટલું મોટું છે તે જાણવા જેવું છે. મુંબઈની લગભગ દશ લાખની વસ્તીમાંથી આશરે દશ હજાર માણસો વોટ દેવાને હકક ધરાવે છે, એટલે કે વસ્તીનો એક ટકા બાકીના નવાણું ટકા ઉપર રાજ્ય કરે છે અને એ રાજ્ય આપખુદી હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું !

પણ કદાચ કોઈ કહેશે કે બાકીના દસ ટકામાં છોકરાંઓ, સ્ત્રીઓ વીગેરે બાદ કરવાં જોઈએ. વાર, આપણે એ બધાને બાદ કરીશું, જોકે સ્ત્રીઓને શા માટે બાદ કરવી જોઈએ તેનાં કારણો હજી જાણવામાં નથી; તો એ હિસાબે પણ મુંબઈનાં રહેઠાણો બાર હજાર માણસોના હાથમાં છે એટલે કે મુંબઈનાં ૭ ટકા માણસો બાકીના દસ ટકાના માલિકો છે. હવે આ ૭ ટકાને સાંખી લચરક લાપણો આપવાનો, ખોલવાનો અને બખડવાનો શા માટે હકક જોઈએ અને બાકીનાં દસ ટકા માણસોને એ હકકમાંથી શા માટે બાતલ કરવાં જોઈએ !

સુધ્ધિ, ચારિત્ર્ય અને કાર્ય કરવાની શક્તિનો ઈળરો માત્ર મહાલક્ષ્મી, મલખાર હિલ કે ઍન્ડરટોન રાખ્યો છે એ તો કાંઈથી કહી શકાશે નહીં. એ સદ્ગુણો તો કદાચ દાણા ખજાનરની કોઈ સડેલી ખોલીના અંધકારમાં ઢંકાઈ રહ્યા હોય એ પણ ખનવા જોગ છે. અને આપણા દેશની આધુનિક સ્થિતિ એવી છે કે જ્યાં સુધી આ અને બીજા સદ્ગુણોને ચીવટથી તથા શોષખોળથી પ્રકાશમાં લાઈ આવવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી શરમ, ભય અને નિરાશાથી દબાઈને તે બહાર નીકળવાના નથી. એટલા માટે આપણા રથાનિક સ્વરાજ્યમાં મુંબઈ શહેરના ઉમરલાયક, સમજી અને શહેરીપણાની જવાબદારી માથે લેવાને તૈયાર હોય તેવાં સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઈએ. મિસ્ટર ઍપિસ્ટાએ ૪૦ રૂપિયાનું માસિક ભાડું ભરનાર સર્વ ભાડુતોને વોટ આપવાનું સૂચ્યું છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. જોકે આપણે આટલેથીજ અટકવું ન જોઈએ અને ધીમે ધીમે સર્વ ભાડુતો માટે રથાનિક સ્વરાજ્યના દરવાજા ખુલ્લા મુકવા જોઈએ, તો પણ હાલમાં આટલી શરૂઆતથી પણ ધણો ફાયદો થશે અને મુંબઈની પ્રગતિ વધારે જોસખંધ થશે તે નિઃસંશય છે.

ટેટલાકો એવી દલીલ કરે છે કે હમણાં પણ જેઓને વોટ આપવાનો અધિકાર છે તેઓ તેનો ઉપયોગ કરતા નથી, તો પછી બીજા અજ્ઞાન લોકોને એ હક્ક આપવાથી વિશેષ શો લાભ થવાનો હતો ? આ દલીલ તદ્દન અર્થવિનાની તેમજ મૂર્ખાઈભરેલી છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. અમુક મૂર્ખાઓ પોતાની જવાબદારી કે પોતાના હક્ક તરફ બેદરકાર હોય તેથી જેઓ જવાબદારી અને એ હક્કની ઉપયોગિતા સમજતા હોય અને તેને માટે લાયક તથા ઉત્સુક હોય તેઓને એમના હક્કમાંથી ખાતલ શા માટે કરવા તે સમજી શકાતું નથી. હાલ ટેટલાકો પોતાને મળેલા હક્કનો ઉપયોગ કરતા નથી એ હકીકત જો ખરી હોય તો પછી ઉપરની દલીલ પ્રમાણે એ આખા

વર્ગનો હક્ક છીનવી લેવો જોઈએ ! છતાં એ હક્ક હજી છીનવી લેવાયો નથી, એટલુંજ નહીં પરંતુ એ રગશીયું ગાડું પાંચ પચીસ મન્વંતર સુધી ચલાવ્યા કરવાનો એ વર્ગની ઇચ્છા હોય એમ જણાય છે ! પ્રજાકીય સત્તા કે રાજ્યમાં તમે કોઈ દિવસ આવા અપવાદો તદ્દન નાબુદ કરી શકવાનાજ નથી; જો અપવાદો તમારા સિધ્ધાંતોની આગ્રહાવતા હોય અને અપવાદોને લીધે સિધ્ધાંતો ખોટા પડતા હોય તો દુનીઆના કોઈ પણ ભાગમાં પ્રજાકીય રાજ્ય નહીં શકેજ નહીં, અને તો મુંબઈમાં પણ બધા પ્રતિનિધિઓને કોઈ સર્વગુણસંપન્ન દેવ આવો ને ચોક્કસ કરી જાય તોજ એ ચાલી શકે તેમ છે. એટલા માટે આવી દલીલને જરા પણ વજન આપી શકાયજ નહીં. અલબત્ત, બનવાજોગ છે કે લાખો ભાડુતોને હક્ક મળ્યા પછી પણ એમાં એવા હજારો નીકળશે કે જેઓ પોતાના હક્કનો ઉપયોગ નહીં કરે, પરંતુ તેથી એજ વર્ગમાં સમાવેશ પામતા બીજા ઉત્સાહી, બુદ્ધિશાળી અને ચંચળ શહેરીઓને માટે એ હક્કનો લાલ અટકાવી શી રીતે શકાય ?

અને પ્રજાકીય બંધારણુ તેમજ પ્રજાકીય વાતાવરણુની ખીલવણી આ પ્રકારેજ થાય છે. જ્યારે લોકોને હક્ક મળશે ત્યારેજ જવાબદારી શું તે તેઓ સમજતા થશે. આજકાલ પહેલો ખટારો અને પછી બીજા જોડવા જેવી દલીલો બહુ અપાય છે. કેટલાક ગ્રહયા માણસો એમ કહે છે કે લાયક માણસોનેજ જવાબદારી અને હક્ક સોંપવા જોઈએ. અરુ ! હાલ જેઓને આ સોંપાયાં છે તેઓ સર્વ લાયક છે કે ? જવાબ “ના.” બીજા સુધરેલા દેશોમાં જેઓ શહેરીપણાના હક્કો ભોગવે છે તેઓ સર્વ લાયક છે કે ? જવાબ “ના.” અને એ લાયકાત શોધી કાણુ કહાડશે ? એ લાયકાતનું માપ શું ? તેનું પ્રમાણુ શું ? એ શોધી કહાડવાનો માર્ગ શો ? જવાબ “મૈન.” આનો અર્થ એટલોજ કે જે સિધ્ધાંત વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તે સમાજને લાગુ

પાડવામાં સંભાળ રાખવાની છે. સમાજ વ્યક્તિઓનો ખતેલો છે, પરંતુ વ્યક્તિજીવન સમાજજીવનના નિયમોથી ભિન્ન છે. જેવસ્તુ એક વ્યક્તિસંબંધી શક્ય હોય તે આખા સમાજ સંબંધી શક્ય ન પણ હોય. જે માર્ગ એક વ્યક્તિને માટે ઉત્તમ હોય તે માર્ગ આખા સમાજને માટે નિરૂપયોગી હોય. એટલા માટેજ લાયકાત પ્રમાણે હક્કો આપવા જોઈએ એ મિધ્ધાંત સમાજના સંબંધમાં હમેશાં લાગુ પાડી શકાતો નથી. સમાજને દોરનારી અમુક નહાની સંખ્યા પણ એવી હોવી જોઈએ કે જેઓ એવી લાયકાતવાળા હોય. અને પછી એ લાયક માણસો સાથે બીજાઓને એવી ગાઢ રીતે જોડી દેવા જોઈએ કે જેથી બીજાઓ પણ કેળવાય અને એ પ્રકારની લાયકાત મેળવી શકે.

તેથી સર્વ પ્રજાકીય બંધારણોમાં ડાહ્યા નેતાઓ લોકોને પ્રથમ હક્કો આપે છે, અને ત્યાર બાદ એ હક્કોના ઉત્તેજનથી અને બીજા વધારે કેળવાયલાઓના સહવાસથી તેમજ આસપાસના વાતાવરણથી પ્રજાનો મોટો ભાગ પોતાની જવાબદારી સમજતાં શીખે છે. જે પ્રજામાં થોડા પણ સંસ્કારી અને સમર્થ માણસો છે અને જે પ્રજા કેળવણી પચાવી શકે તેમ છે તે પ્રજામાં ઉત્તમ માર્ગ તો એ છે કે એ પ્રજાને ખતેલો હક્કો આપવા અને તેની અસર સારીજ થવાની. તેથી એ પ્રજાની જવાબદારી, એ પ્રજાની કેળવણી, એ પ્રજાની શક્તિ, એ પ્રજાની પ્રગતિ, વધવાનીજ. આવી પ્રજામાં નિયમ એવો હોવો જોઈએ કે હક્ક આપીને જવાબદારી સમજવાની તક આપવી જોઈએ, નહીં કે, “લાયક થાઓ, પછી હક્ક મળશે.” “લાયક થાઓ, પછી હક્ક મળશે”—નું પરિણામ એજ આવશે કે તેઓ લાયક થવાના નથી અને હક્ક મળવાના નથી. કારણકે આવી બાબતોમાં માનસશાસ્ત્રનો નિયમ કંઈક વિચિત્ર છે, અને તે એ કે હક્ક મળ્યા પછીજ લાયકાત આવે છે. પરંતુ આ તો આપણે સામાન્ય દલીલની વાત કરી. ખરી રીતે મુખ્યમાં કોઈપણ એમ કહી શકે તેમ નથી કે જેઓ કોર્પોરેશનની યુનિટ્સમાં વોટ આપવાને હક્કદાર છે,

તેઓ બધા લાયક છે, અને જેઓ હક્કદાર નથી તેઓ બધા નાલાયક છે ! તેથી બહે અમુક લાયક માણસોને માટે દરવાજા ખુલા કરવાથી બીજાં ઓછાં લાયક માણસો પણ અંદર પેસી જાય. એ રીતે જ ઓછાં લાયક પણ કેળવાશે અને પોતાની જવાબદારી સમજશે.

વળી આ બાબતમાં માત્ર હક્કોનીજ મારામારી આપણે કરવાની નથી. સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો લોકહિતનોજ છે. અને એ લોકહિત બંગલાવાળાઓ વધારે વિચારી શકશે કે માલિકાના ખાસ પ્રતિનિધિઓ ? એટલું જૂલી જવાનું નથી કે દાલ જે ૧૨ સ. બ્યો દોરપોરેશનમાં વિરાળ છે તેઓ લગભગ સર્વ શ્રીમંત વર્ગ, ગવર્નમેન્ટ અને એસ્ટેટવાળાઓનાજ પ્રતિનિધિઓ છે. તેઓની પાસેથી મુંબઈની સડેલી, દુર્ગંધમય, અંધારી ખોલીઓ અને ગલીઓ સુધારવાની આશા રાખવી તે નિર્થક છે. પ્લેગ, મલેરીયા, ગંદકી અને અંધકારનાં આ રહેઠાણોના માલિકોના હક્ક સાચવવાને તો આ સભ્યોએ કોર્પોરેશનમાં જવાની તસ્દી લીધી છે. તેઓ સાહેબો શી રીતે એ સડેલા રહેઠાણોમાં રહેનારા ગરીબોના હક્ક એ રહેઠાણોના કર્તાઓ અને માલિકોની સામે જાળવી શકે ? અને મલબારહિલ્લ, મહાલક્ષ્મી કે એવા કોઈ સુંદર સ્થળમાં રહેનારા તંદુરસ્ત, નિશ્ચિંત માણસોને સાંકડી ગલીઓમાં એકેક અંધારી ખોલીમાં ખડકાયલા પાંચ દશ મનુષ્ય જીવોની જીંદગીનો ખ્યાલ શી રીતે આવી શકે ? આ દુઃખી, પીડાતા, ગરીબ માણસોની મુશ્કેલીઓ એમના પડોશીઓ અને સહવાસીઓ વધારે સમજી શકે કે 'ક્વીન્સ રોડ' ઉપરથી મોટરમાં પસાર થતા ડુલકેટાક સંજનો ? ભાડુતોનાં દુઃખો ભાડુતો જાણી શકે કે ભાડાં ખીરસામાં મુકનારાઓ ? મજૂરી કરનારા, અને શહેરીપણાની પવનચક્કીમાં દબાઈ જનારા લોકો માટે એવો અનુભવ હોનાર વર્ગને ખરી દાઝ હોઈ શકે, કે એવો અનુભવ લેવરાવનારને, અને બંગલામાં બેઠેલા એ પવનચક્કીના નિયામક અને આનંદથી અવલોકન કરનારને ?

—[“ અખબારે સોદાગર, ” અબ્લેખ,
તા. ૨૨-૧૨-૧૪.]



(૪૩)

મુંબઈના શહેરીઓ ઉંઘમાંથી

ક્યારે જાગશે ?

(૩)

મુંબઈના ખરા કર જરનારાઓ કોણ છે ? કામદાર વર્ગ, મજૂર વર્ગ, નોકર વર્ગ, મરીખ વર્ગ, મધ્યમ વર્ગ, બાકુત વર્ગ; નહીં કે આ બધાઓની મહેનતમાંથી કમાણી કરનારા મીલવાળાઓ, એસ્ટેટવાળાઓ, બંગલાવાળાઓ કે એટરવાળાઓ. અને છતાં તાબુખીની વાત છે કે કર જરનારા તરીકે આ પાછલા વર્ગનેજ ગણવામાં આવે છે ! મુંબઈ શહેરમાં પ્રથમ વર્ગ ન હોય તો આ બીજા વર્ગનો કમાણી અને ભાડાં અને કર ક્યાંથી આવી શકે તેનો વિચાર કરવાની કોઈ તરદી શા માટે લીએ ? હવે, મુંબઈ શહેરના સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં પોતાના હક્કોનું રક્ષણ કરવાની સૌથી વિશેષ જરૂર કોઈને હોય તો આ મજૂરી કરનાર વર્ગને છે. પરંતુ એજ વર્ગને વોટ આપવાનો અધિકાર નથી ! મુંબઈમાં કોઈની સૌથી વિશેષ ભયંકર સ્થિતિ હોય તો બાકુતોની છે, પરંતુ એજ વર્ગને વોટમાંથી બાતલ કરવામાં આવેલ છે ! મુંબઈ મ્યુનિસિપેલિટીને જેઓની મહેનતને લીધે કર મળે છે તેઓનેજ એ કર કેમ વપરાય છે તે સંબંધી વિચાર કરવાનો હક્ક નથી !

પરંતુ આપણી કોર્પોરેશનના હાલના બંધારણનું પરિણામ આટલેથીજ અટકતું નથી. એ બંધારણ પ્રમાણે સારા કેળવાયલા માણસો કે જેઓ મુંબઈની મ્યુનિસિપેલિટીની ડીમી વિનાના હોય અને પોતાનું મક્કન કે માડી ન હોય તેઓને આ કહેવાતા સ્થાનિક સ્વ-

રાજ્યમાં જરા પણ ભાગ લેવાની છુટ નથી. દાખલા તરીકે ઍરિસ્ટરો, સ્પ્રિંગ-એસિસ્ટન્ટ સર્જનો, ટેકનીકલ સ્કુલ, આર્ટ સ્કુલ, વેટરનરી સ્કુલો, વિગેરેમાં પાસ થયેલા અને સારી કેળવણી પામેલા માણસો, ભલે માસિક રૂ. ૧૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનું ભાડું ભરતા હોય, પરંતુ જે તેઓએ માડી કે મકાન નહિ રાખવાનો ગુન્હો કર્યો હોય તો તેઓની સ્થિતિ બીજા અભણ, અજ્ઞાન, જંગલી વર્ગના જેવીજ સમજવાની. મુંબઈ કૉર્પોરેશનનું આ બંધારણુ જ્યારે બાંધવામાં આવ્યું હતો ત્યારે ભલે ઉત્તમ કહાપણુ વાપરવામાં આવ્યું હોય, પરંતુ જે બંધારણુથી ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ ઉભી થાય છે તે બંધારણુ પ્રગતિના આ જમાનામાં અર્થરહિત અને હસનીય છે એમ કહ્યા વિના આલવું નથી.

એટલું ભુલી જવાતું નથી કે સને ૧૮૭૨ નો મ્યુનિસિપાલ એક્ટ બહાર પડ્યો તે પહેલાં મ્યુનિસિપલિટીનો કર ભાડુતો પાસેથીજ સીધો ઉધરાવવામાં આવતો હતો. પરંતુ તેથી ધણી મુશ્કેલીઓ નડવાથી અનેક લોકો સામે વોરંટો કહાડવાની ફરજ પડવાથી એ કર મક્કનવાળાઓ પાસેથી લેવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ, કે જેથી મક્કનવાળાઓ ભાડુતો પાસેથી કર ઉધરાવી કૉર્પોરેશનને આપવાને બંધાયા. આ અકસ્માતને લીધે મક્કનવાળાઓ કર ભરનારા તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. અને તેથી મિ. ફોર્ડ, મિ. નારાયણ વામુરેવ વિગેરે ગૃહસ્થોએ પહેલાંના કર ભરનારાઓને એટલે કે ભાડુતોને વોટ આપવાની જે સૂચનાઓ અને લડત કરેલી તેને પરિણામે છેવટે કર ભરનારાઓએ ૧૮૭૨ થી વોટ આપવા માંડ્યો. પરંતુ ઉપર જણાવેલા ફેરફારને લીધે મૂળ કર ભરનારા ભાડુતોને બદલે મક્કનવાળા નવા કર ભરનારાઓ આ વોટ પચાવી પડ્યા !

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે કૉર્પોરેશનમાં વોટ આપવાને ખરા હક્કદાર તો આ ભાડુતોજ લેખાયા છે. તે છતાં અમે એમ કહેવા

માગતા નથી કે હાલ એસ્ટેટવાળાઓને વોટ આપવાનો જે હક્ક છે તે છીનવો લેવામાં આવે. અમારું કહેવું તો માત્ર એટલુંજ છે કે ભાડુનો તે પણુ આ હક્ક આપી કોર્પોરેશનને ખરેખર રીતે પ્રજાકીય બનાવવી જોઈએ. ૧૬ જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસને બદલે તેઓની જગાએ ઍજ્યુએટોના પ્રતિનિધિઓ જુદા નીમાવા જોઈએ. “કર ભરનારાઓ” ના ૩૬ વોટ એમને એમ કાયમ રાખવા હોય તો પણુ હાલને માટે વાંધા નથી. પરંતુ ભાડુતોના બીજા ૩૬ પ્રતિનિધિઓનો ઉમેરો થવો જોઈએ, અને તે પ્રતિનિધિઓ ચુંટવામાં ધરના માલિકોને વોટ આપવાનો અધિકાર ન જોઈએ. ગવર્નમેંટ પોતાનાં ૧૬ માણસો કાયમ રાખવા માગતી હોય તો તેમાં હાલ ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર કરવામાં આવે તો પણુ મુંબઈ કોર્પોરેશનમાં પ્રજાકીય તત્ત્વ હાલને માટે પુરતી રીતે દાખલ થયલું સમજી શકાશે.

અને જ્યારે આ પ્રમાણે મુંબઈ કોર્પોરેશનમાં મુંબઈના સર્વ શહેરીઓના ખરા પ્રતિનિધિઓ બેસશે ત્યારેજ મુંબઈ શહેરના લોકોની સુખાકારી, કેળવણી, તંદુરસ્તી અને બીજી સગવડો તરફ પૂરતું ધ્યાન અપાશે. એ નથી થયું ત્યાં સુધી લાખો શહેરીઓ ગંદકી, ચરબી, દર્દ અને દુઃખમાં બદબદતા રહેશે. એટલા માટે મુંબઈના મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગે અથવા સર્વ ભાડુનોએ પોતાના વ્યાજબી હક્ક માટે લડત કરવાની છે. જ્યાં સુધી તેઓ પોતાના હક્કો માગશે નહીં અને તે પણુ બરાબ પાડીને માગશે નહીં ત્યાં સુધી એ હક્કો એમને મળવાના નથી. અને આપણી હાલની કોર્પોરેશનના સભ્યો તરફથી કોઈ પણુ પ્રકારની મદદની આજ્ઞા રાખવી તે બર્થ છે, કારણ કે તેઓ તો પોતાના ઈજારાનું રક્ષણ કરવાનેજ લલચાય તે રાજા-વિક છે. અલબત્ત, તેઓમાં પણુ કોઈ ઉદાર હૃદયસિલર નીકળી આવે તે બનવાજોગ છે, પરંતુ એઓની મદદ આકસ્મિક સમજવાની છે. મુંબઈ જેવા મોટા અને આગળ વધેલા શહેરમાં ભાડુતવર્ગ પોતાના

હક્કોનું રક્ષણ કરવા હજુ સુધી આગળ પડ્યો નથી એ નવાઈની વાત છે. અમારી ખાત્રી છે કે જો તેઓ સાચે મળીને પોતાની વ્યાજબી માગણી વ્યાજબી રીતે બહાર પાડશે, અને શહેરીપણાની જવાબદારીને ભાર ઉપાડવા જો આગળ આવશે તો તેઓની માગણીનો અટકાવ વધારે વખત થઈ શકશે નહીં.

એવીજ રીતે મુંબઈના ઍન્યુએટોએ પણ ડૉરપોરેશનમાં પોતાના જીદા પ્રતિનિધિઓ મોકલવાને પગભર થવું જોઈએ. આ બાબતમાં અમારે કહેવું જોઈએ કે મુંબઈના ઍન્યુએટોનું વલણ ધણુંજ શોચનીય છે. ઉચી કેળવણી લીધા છતાં તેઓ શહેરીપણાની જવાબદારીઓ અને હક્કો તરફ જે બચકર એદરકારી બતાવે છે તેથી ખરેખર તેઓએ શરમાવા જેવું છે. જ્યારે કેળવાયલા માણસોજ એદરકાર અને પ્રમાદી હોય ત્યારે પછી મિચારા અભણ, અજ્ઞાન અથવા સાધારણ કેળવણીવાળા લોકોને શો દોષ દેવો ? “સ્વરાજ્ય”ની વાતો કરવામાં કે બીજાઓની ટીકા કરવામાં આપણા ઍન્યુએટો શૂન્ય છે, પરંતુ એ “સ્વરાજ્ય”નો ઉપયોગ કરવામાં અથવા તો મેળવવામાં જે ડહાપણ, જે ખંત, જે ધૈર્ય, જે ઉદ્યોગ જોઈએ તેનો હજારો હીરસો બતાવવાને પણ તરફી લેતા નથી !

આંતરજાતીય મીંઝ ગોખલેનું કહેવું ખોટું નથી કે શહેરીપણાની જવાબદારી સમજવામાં અને અદા કરવામાં અત્યાર સુધી આપણે બતાવેલી આપણી શક્તિ યુરોપની સુધરેલી પ્રજા કરતાં સરાસરી રીતે ધણી ઉતરતી છે. એ “અવરેજ” અથવા સરાસરી શક્તિ આપણે જ્યાંસુધી વધારવા પ્રયત્ન નહીં કરીએ ત્યાંસુધી બીજા આગળ વધેલી પ્રજાઓની શરતમાં આપણે પાછળ પડ્યા વિના રહેવાના નથી. એટલા માટે આપણા દરેકે દરેક શહેરીએ પોતાની જવાબદારી, પોતાની ફરજ, પોતાના હક્કો સમજવાને તૈયાર થવું જોઈએ. જ્ઞાની બાબતોથી માંડીનેજ જ્યારે આપણે આપણી લાયકાત બતાવીશું ત્યારે

મોટી માખતો આપોઆપ આપણા હસ્તગત થશે, અને શહેરીઓને એમના શહેરીપણાનું ખરું જ્ઞાન કરાવવાનો ખરો રસ્તો શહેરીપણાનાં હક્કો આપવા એજ છે. તેટલા માટે સત્તાવાળાઓને પણ અમારી વિવેકભરી સૂચના છે કે જેઓ હાલ એકરકાર દેખાય છે તેઓને ચાલાક, ચંચળ, ધર્મનિષ્ઠ શહેરીઓ બનાવવા હોય તો તેઓને જવાબદારી આપો, હક્કો આપો, પોતે શહેરી છે એમ માનવાને કંઈક કારણ આપો.

હાલમાં કારપોરેશનના સભ્યોની જે ચુટણી થાય છે તે તદ્દન શુષ્ક નિર્માલ્ય અને અર્થ વિનાની થઈ પડી છે અને તેનું કારણ દેખીતું છે જે ચુટણીમાં શહેરનાં લાખો માણસોને કાંઈ પણ લેવા-દેવા ન હોય તે ચુટણીની રીતિ ખીજી શી હોઈ શકે ? ઉમેદવાર કાઉન્સીલરો કારપોરેશનમાં જઈને શું કરવા માગે છે તે સંબંધી એક અક્ષર પણ કહેવાની તરદી ન લીએ, છતાં બેઠકોમાં તેઓને વોટ આપવા હોડે તે પણ “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” ની બલિહારી છે ! કારપોરેશનના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રશ્નો સંબંધી પોતાના અભિપ્રાયો શા છે તે હિસ્તાદો પોતે ન બાજુતા હોય તો પછી વોટ આપનારાઓને તો હા ચીજ કહી શકે ? “મુકરેલું” “અજ્ઞાન વધેલું” સુબંધ આ હાસ્યજનક સ્થિતિ ક્યારે અટકાવવા માગે છે ? કારપોરેશનની ચુટણીનું આ ફાર્સ ક્યારે બંધ પાડવા વાગે છે ? ‘સ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ સર્વ શહેરીઓનું ખરેખર કંવાને હજી ક્યાં મુધી રાહ જોવાં કરશે ?

[અખબારે સોદાગર,

અમલેખ, તા. ૨૬-૧૨-૧૪]

[૪૪]

શ્રીયુત ગાંધીને સ્વાગત.



હિંદના મહાન દેશભક્ત શ્રીયુત મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી આજે બધાં વર્ષ પછી પોતાની માતૃભૂમિ ઉપર પગ મૂકે છે; અને આજે તેને આખું હિંદ હર્ષથી, પ્રેમથી અને આદરથી વધાવે છે. અમે પણ શ્રીયુત ગાંધીના ચરણમાં મનપૂર્વક ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી-રૂપ આ લેખ ધરી એમનું સ્વાગત કરીએ છીએ.

આ જમાનામાં હિંદભૂમિએ અનેક દેશભક્તો પેદા કર્યા છે, અનેક નરવીરોને બહાર પાડ્યા છે, અનેક મહાન પુરુષોને જન્મ આપ્યો છે; પરંતુ એ સર્વ મહાન પુરુષોમાં પોતાના અતુલ સ્વાર્થત્યાગથી, અપૂર્વ આત્મબલથી, પરમ સાત્ત્વિકતાથી, આદર્શશીલ સાદાઇથી, અને અમોઘ દેશદાઝથી કાઠએ અનેક સંકટો અને અસહ્ય મુશ્કેલીઓ વેડી હિંદને માટે આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હોય તો તે એકજ વ્યક્તિ શ્રીયુત મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધીજી છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ ન્યારે આ સમયનો જગતનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે ભવિષ્યની પ્રજાનું હિંદ તરફ વધારેમાં વધારે ધ્યાન કાઢી નામ ખેંચશે તો તે શ્રીયુત ગાંધીનું નામ એ નિઃસંશય છે.

સને ૧૮૯૩ માં ન્યારે શ્રીયુત ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકાની પહેલી મુલાકાત લીધી ત્યારથી આજ દિન સુધી આફ્રિકામાં રહેનારી હિંદી કોમના હક સાચવવા માટે એમણે તનતોડ મહેનત ઉઠાવી છે. વર્ણભેદ અને અન્યાયની સામે એમણે જે લડત કરી છે અને જેને માટે પોતાની જીંદગીનો સૌથી કિમતીમાં કિમતી ભાગ અર્પણ કર્યો છે, તે લડતની શરૂઆતનો પાયો ૧૮૯૩ માં નાંખાયો હતો. આ પહેલી મુલાકાત ગાંધીજીએ માત્ર એક મુકરદમો ચલાવવાને માટેજ

માથે લીધી હતી, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક વર્ષ રોકાઈ પાછા તેઓ હિંદ તરફ આવવાના હતા, પરંતુ ત્યારે હિંદ તરફ ઉપડતી વખતે ગાંધીજીને ખચર પડી કે હિંદીઓની સામે નાતાલની સરકાર અનેક જુલમી કામદાઓ પસાર કરવાની છે અને હિંદીઓના શહેરી તરીકે કિમતી હક્કો છીનવી લેવાની છે ત્યારે દેશદાજ્ઞ જાણુનારા આ પચીસ વર્ષના યુવકે તેને માટે મહાભારત લડત લડવાને કમર કસી, હિંદુસ્થાન પાછા ફરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, અને દેશને માટે પોતાનો દેહ અર્પણ કરવાની શરૂઆત કરી.

શરૂઆતમાંજ શ્રીયુત ગાંધીએ ચંચળતા, આત્મખળ, અને વ્યવહારકુશળતાને અનુભવ સર્વને કરાવ્યો. “નાતાલ ઇંડિયન કોંગ્રેસ” અને “નાતાલ ઇંડિયન એન્ડુકેશનલ એસોસિએશન” નામની બે ઉપયોગી સંસ્થાઓ સ્થાપી શ્રીયુત ગાંધીએ આફ્રિકામાં વસતી હિંદી પ્રજામાં કેળવણીનો ફેલાવો કરવાને અને તેઓની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાને બનતા પ્રયત્ન કર્યા. પ્રથમ તો એમને નાતાલની કોર્ટમાં ઍરસ્ટર તરીકે પ્રેક્ટિસ કરવા નહિ દેવાને માટે “નાતાલ-સોસાયટી” એ જખરો વાંધો ઉઠાવ્યો, અને કાળા ઍરિસ્ટરોને પ્રેક્ટિસ કરવા દેવી તે એક મહા પાપ છે એમ ત્યાંના ન્યાયાધિશેને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સારે નસીબે નાતાલના ન્યાયાધિશે ત્યાંના ગેરઍરિસ્ટરો જેવા રખડેથી ન હતા અને તેથી શ્રીયુત ગાંધીને પ્રેક્ટિસ કરવાની રજા આપવામાં આવી.

બે વર્ષમાં શ્રીયુત ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઘણી નામના મેળવી અને હિંદી કોમને માટે શરૂઆતનું જે મુશ્કેલ કાર્ય ખંધારણ રચવાનું, કેળવવાનું, આદિ હતું તે સંગ્રાપાંચ પાર ઉતાર્યું. ૧૮૯૬ માં તેઓ પોતાના પત્ની અને છોકરાંઓને તેડવા પાછા હિંદુસ્થાન આવ્યા.

શ્રીયુત ગાંધીએ નાતાલ છોડ્યું તે પહેલાં એક જાહેર ચોપાનિયું થઈ ક્યું હતું, અને તેમાં આફ્રિકામાં રહેનારી હિંદી કામના હક્કો સંબંધી અગત્યની ચર્ચા ચલાવવા માંડી હતી. હિંદુસ્થાન આવ્યા પછી એમણે ત્યાંની સ્થિતિનું ચથાર્થ દિગ્દર્શન હિંદુસ્થાનના લોકોને કરાવ્યું, અને ઠેક ઠેકાણે સભાઓમાં એમને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું.

મુંબઈ, મદ્રાસ, પુના આદિ સ્થળોએ શ્રીયુત ગાંધીએ જે ભાષણો આપ્યાં હતાં તેનો હેવાલ વાંચતાં ખાત્રી થાય છે કે તે વખતે એમણે લોકો ઉપર ધણીજ ઉંડી અસર કરી હતી.

શ્રીયુત ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ ઉપર જે ભુલ્મ ગુજરતો હતો અને તેઓને જે ગેરબંસાફ આપવામાં આવતો હતો તેનો જયારે ખરો ખ્યાલ હિંદુસ્થાનની પ્રજાને આપ્યો, ત્યારે આખા હિંદુસ્થાનમાં અતિ તીવ્ર ગુસ્સાની લાગણી પેદા થઈ હતી. શ્રીયુત ગાંધીની હકીકત કેટલી સત્ય હતી, કેટલી દૂરદેશીભરી હતી, તે ત્યાર પછીના ઇતિહાસે આખા જગતને બતાવ્યું છે. છતાં તે વખતે રાષ્ટ્રટરે શ્રીયુત ગાંધીનાં ભાષણોનો સાર ઈંગ્લાંડ તાર મારફતે નીચે પ્રમાણે મોકલી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું:—

“ સપ્ટેમ્બર તા. ૧૪; હિંદુસ્થાનમાં એક ચોપાન્યું બહાર પડ્યું છે. તેમાં જાહેર ક્યું છે કે નાતાલના સંસ્થાનવાસીઓ હિંદીઓને લુંટી લે છે, તેના ઉપર મારામારી ચલાવે છે, તેઓને પશુ માફક ગણે છે, અને તેઓને કાંઈ દાદ મળતી નથી. આ તહોમતોની તપાસ ચલાવવા “ ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” હિમાયત કરે છે ! ”

હિંદીઓને જંગલી લોકો ગણવામાં આવે છે અને તેઓને દાદ મળતી નથી એવું કદાચ શ્રીયુત ગાંધીએ કહ્યું હશે, પરંતુ આકીનું

મીકુંમરચું રૌંધટર મહાશયનું પોતાનું દતું તે નિર્વિવાદ છે. છતાં એ તહોમતોની તપાસ છેલ્લાં અઢાર વર્ષ સુધી ચાલી છે. તેમાં શ્રીયુત ગાંધી સાચા ઠર્યાં છે, અને રૌંધટર તથા તેના મિત્રો ખોટા પડ્યા છે, તે જગતે જોયું છે.

રૌંધટરનો તાર સંદેશો દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચતાંજ નાતાલના સંસ્થાનવાસીઓ શ્રીયુત ગાંધીથી હેડાઇ પડ્યા અને ઝનુન ઉપર આવો ગયા. એજ અરસામાં શ્રીયુત ગાંધીજીને નાતાલથી તાર મળ્યો કે ત્યાંની કાઉન્સીલની બેઠક તુરતજ થવાની છે માટે મિ. ગાંધીએ જલદી દક્ષિણ આફ્રિકા આવવું. તુરતજ હિંદસેવક મુંબઈ આવ્યા અને પહેલીજ સ્ટીમરે દક્ષિણ આફ્રિકા તરફ રવાના થયા. પરંતુ સ્ટીમર ડર્બાન પહોંચી ત્યારે મિ. ગાંધીને ત્યાંના કિનારા ઉપર નહિ ઉતરવા દેવાની તજવીજ થઇ ચુકી હતી અને સંસ્થાનવાસીઓએ ગોરી પ્રજાને હિંદીઓ સામે ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા. ડર્બાનવાસીઓએ ત્યાંના ટાઉનહાલમાં લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની જંગી સભા ભરી હિંદીઓ સામે કરાવો પસાર કર્યા. અને તે સર્વ ભાષણોમાં મી. ગાંધી તરફજ તેઓની ખાસ નાપસંદગી હતી તે ચોખ્ખું દેખાઇ આવતું હતું. ડર્બાનના સંસ્થાનવાસીઓ એટલા બધા ઝનુન ઉપર આવી ગયા હતા કે મિ. ગાંધી કદાચ કિનારે ઉતરે તોપણ જોરજુલમથી અને બલાતકારથી તેને શહેરમાં આવવા ન દેવા તે માટે તેઓએ ચોક્કસ નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. આ વખતે શ્રીયુત ગાંધીને કેટલું બધું સંકટ વેઠવું પડ્યું હતું તે ડર્બાનના કાળા ઇતિહાસમાં દર્શાવે તે માટે કાતરાઇ મહેલું હોવાથી અહિં તેની પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

આ વખતે કેટલાક ઉદાર અને અમીરી સ્વભાવના ગોરા સંસ્થાનોએ મિ. ગાંધીને કિમતી મદદ આપી હતી. હેવરે મિ. ગાંધી એક નવલકથાના કલ્પિત પાત્રની માફક અનેક સાહસોમાંથી પસાર થઇ સહીસલામત કિનારે પહોંચ્યા હતા.

નાતાલમાં આત્મા પછી પોતાની વિરૂદ્ધ જે જુઠાણાંઓ ત્યાંના અપાવાળાઓએ અત્યાં હતાં તે બધાં શ્રીયુત ગાંધીએ ઉઘાડાં પાડ્યાં, અને પોતાનો ખરો આશય જાહેર કર્યો.

૧૮૯૯ માં એ.૨ વોર શરૂ થયો અને તેમાં શ્રીયુતગાંધી એશિયન યહેનશાહત તરફ જે વફાદારી બતાવી છે, અને તેના વડપણ નીચે ત્યાંના હિંદીઓએ બ્રિટિશ રાજ્યની જે સેવા બાળવી છે તે જમજમ-હૈર છે. સંસ્થાનવાસીઓનો જુદા સહન કરવો, છતાં વફાદારી જાળવી રાખવી, સાત્ત્વિકતા બતાવવી, અને આગલી બધી વાતો ભુલી જવી, એ ગાંધીજી જેવા યોગીને માટેજ તદ્દન શક્ય હતું.

શ્રીયુત ગાંધી બીજાઓને જે કાંઈ કરવાનું કહે છે તે પોતે પહેલાં કરી બતાવે છે એ એમના જીવનનું રહસ્ય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની આખી લડતમાં એવો એક પણ પ્રસંગ નથી જેવામાં આવતો કે જે વખતે ગાંધીજી પોતે બીજાઓની સાથે સર્વ સંકટો, મુશ્કેલીઓ અને સાહસો વેઠવાને માટે બહાર આવ્યા ન હોય.

લડાઇ પૂરી થયા પછી શ્રીયુત ગાંધી પાછા હિંદુસ્થાન તરફ આવ્યા અને અહિં થોડો સમય રહી ૧૯૦૩ ની શરૂઆતમાં ફરીથી દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યા. અને તે વખતે ત્યાંના આખો મામલો ફરી ગયો એમણે જોયો, અને હિંદીઓએ લડાઇમાં જે મદદ આપી હતી, જે વફાદારી બતાવી હતી, જે જુની વાતો ભુલી જઇને લડાઇનાં જોખમો માથે ઉપાડી લીધાં હતાં, તે બધાં ઉપર પાણી ફરી ગયલું શ્રીયુત ગાંધીએ જોયું ત્યારથીજ એમની ખાત્રી થઇ કે હિંદી કામના હક્કો સાચવવા માટે અને હિંદી કામનું રક્ષણ કરવા માટે એમણે કાયમ તાન્સવાદ રહેવું પડશે.

ત્યાર પછી શ્રીયુત ગાંધીની મહાભારત લડત આખી દુનિયાના ખૂણેખૂણામાં જાણવામાં આવી છે. દર વર્ષે લગભગ પોણો લાખ રૂપાની

આવક છોડી દઇ ગાંધીજીએ પોતાના દેશબંધુઓને માટે જે આત્મ-ભોગ આપ્યો છે તે માટે આખું હિંદ એમનું ઋણી છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ ગાંધીજીની સાથે એમનાં સુશીલ ધર્મપત્ની એમના પુત્ર તથા એમનાં બીજાં કુટુંબજનોએ જે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે, જે સંકટો વેઠ્યા છે, દક્ષિણ આફ્રિકાનાં કેદખાનાંઓની જે હાડમારી ભોગવી છે, અને સંસ્થાઓનું જે જંગલીપણું સહન કર્યું છે, તે સર્વને માટે આખું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય એમને જેટલે ધન્યવાદ આપે તેટલે જ ઓછો છે. કારણ કે જૂલી જવાનું નથી કે શ્રીયુત ગાંધીની આ લડત માત્ર હિંદી કોમને માટે નહોતી, પરંતુ આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં જુદાં જુદાં અંગોના રક્ષણ માટે અને તેથી બ્રિટિશ રાજ્યના રક્ષણ માટે, અને બ્રિટિશ પ્રજાની આખરને માટે આ મહાભારત સંકટો વેઠવામાં આવ્યા હતાં.

છેવટે શ્રીયુત ગાંધી પોતાના આત્મબલથી, અને પોતાના આત્મ-ભોગથી સસ્થાનવાસીઓ ઉપર જીત મેળવી શક્યા છે તેને માટે અમે અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. અલબત્ત, હજી હિંદી કોમના બધા હક્કોનું રક્ષણ કરવાનું બાકી છે, અને હજી આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદી પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવાને માટે ઘણું ઘણું કરવાનું છે, તો પણ શ્રીયુત ગાંધી જે સિદ્ધાંત માટે લડતા હતા અને જે અસત્ય સ્થિતિ દૂર કરવા માગતા હતા તેમાં સંપૂર્ણ રીતે વિનયવંત થયા છે એજ હિંદને માટે ધણીજ મગશરીનું કારણ છે.

અમારી ખાત્રી છે કે શ્રીયુત ગાંધીને આખું હિંદુસ્થાન પ્રેમ-પૂર્વક, ઉત્સાહપૂર્વક અને માનપૂર્વક વધાવી લેશે. અમારી આશા છે કે શ્રીયુત ગાંધીના પવિત્ર સંસર્ગથી આખા હિંદુસ્થાનમાં નવું ચેતન આવશે, અને એમના જેવો આત્મભોગ તથા એમના જેની સાત્વિકતા અનેક હિંદુસેવકો ખતાવવા બહાર પડશે.

લોહીનું એક પણ ટીપું રેડ્યા વિના, એક પણ સ્થૂલ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યા વિના, માત્ર આત્મિક બળથી, સાત્ત્વિક વૃત્તિથી, પોતા-તાના દેહના બલિદાનથી, શ્રીયુત ગાંધીએ અને તેને પગલે ચાલનારાં આફ્રિકામાં રહેતાં હિંદી ભાષાબહેનોએ જે મહાન ફત્તેહ મેળવી છે તે દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે હંમેશને માટે કાતરાઈ રહેશે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી વસતીનો મોટો ભાગ અભણ, મજૂરી કરનાર, અને બીનકેળવાયેલ છે. છતાં આ સર્વ લોકો ઉપર શ્રીયુત ગાંધી જે જાદુઈ અસર કરી શક્યા, અને મોટા સંસ્કારી લોકો જે સાહસ ખેડી ન શકે તે આ લોકોએ ઉઠાવ્યું, તેનું મૂલ કારણ શ્રીયુત ગાંધીજીનું બિલોરી કાચ જેવું વિશુદ્ધ, પ્રેમમય, લાગણીભર્યું, સાત્ત્વિક જીવનજ છે.

શ્રીયુત ગાંધીનું વય હજી માત્ર ૪૬ વર્ષનુંજ છે, અને તેથી એમના જીવનમાંથી હજી હિંદ ધણું ધણું મેળવી શકશે એવી અમારી આશા છે. છેવટે શ્રીયુત ગાંધી અને એમનાં ધર્મપત્ની એમની સ્વદેશ-ભૂમિમાં સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત થઈ, એમના મહાન આત્મભોગનાં મહાન મધુર ફળો આપવાને દીર્ઘાયુ થાય, અને એમના પવિત્ર ચારિત્ર્યની જાદુઈ અસર હિંદુસ્થાનના ખૂણેખૂણા ઉપર કરવાને સમર્થ થાય, એવી શુભેચ્છા બતાવી અમે ફરીથી એમનું અહિં આગમન વધાવી લઈએ છીએ.

[“ હિંદુસ્તાન, ”

અમલેખ તા. ૯-૧-૧૫]

[૪૫]

મુંબઈમાં પ્રાથમિક કેળવણી.

અહિંના મ્યુનિસિપલ કારોબારના સને ૧૯૧૪-૧૪ ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મુંબઈમાં પ્રાથમિક કેળવણીનો વાર્ષિક રિપોર્ટ પણ દમણમાં બહાર પડ્યો છે. પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી આ રિપોર્ટ ઘણો અધુરો અને ટુંકો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. મ્યુનિસિપાલિટી સંબંધી કુલ ૪૬૦ પાનાના આ રિપોર્ટમાં પ્રાથમિક કેળવણીને માત્ર પાંચજ પાનામાં પતાવી દેવામાં આવી છે તે નવાબજરેલું છે.

પ્રાથમિક કેળવણી એ આ દેશમાં અતિ ઉપયોગી પ્રશ્ન છે, ક્ષેત્રલુંજ નહિ પરંતુ તે એવો પ્રશ્ન છે કે જેના તરફ પ્રગતિ તેમજ સરકારનું સૌથી વધારે ધ્યાન જોવાનું જોઈએ. આશા છે કે ભવિષ્યમાં સત્તાવાળાઓ આ વાત લુલી નહિ જાય અને આ વિષય સંબંધી અને તેટલી માહિતી જાહેર પ્રગતને આપવામાં આવશે.

સર્વિટસ ઓફ ઈડિયા સોસાયટીના નવા સલાસદ મિ. અમૃતલાલ ઠક્કરે આ બાબત તરફ એક ખાસ છાપેલા ચોપાનિયામાં જાહેર પ્રગતિનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને તેમાં મુંબઈ ટાપુમાં પ્રાથમિક કેળવણીનું ઘણું સાફ પૃથકકરણ કર્યું છે. મિ. ઠક્કર મુંબઈ મ્યુનિસિપાલ ખાતાનો તેમજ પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી લાંબો અનુભવ ધરાવે છે, અને તેથી તેમના વિચારો ઘણા મનનીય છે. મ્યુનિસિપાલ પ્રાથમિક શાળાઓ તથા મ્યુનિસિપાલ મદદ તેમજ ખાનગી મદદથી ચાલતી પ્રાથમિક શાળાઓની આખા મુંબઈ શહેરમાં કુલ સંખ્યા ૩૦૪ છે. તેમાં ૧૪૭ શાળાઓમાં મરાઠી ભાષામાં શિક્ષણ અપાય છે, ૧૦૧ શાળાઓમાં ગુજરાતીમાં, અને ૫૫ શાળાઓમાં ઉર્દુમાં. આ

ત્રણ ભાષા સિવાય બીજી કોઈ પણ દેશી ભાષામાં શિક્ષણ આપાતું નથી.

મુંબઈમાં જુદી જુદી ભાષા બોલનારી વસ્તીનો વિચાર કરીએ તો હિંદુસ્થાની, રાજસ્થાની, તેલુગુ, તામિલ, કાનડી વિગેરે ભાષા બોલનારી વસ્તી મોટી છે, છતાં તેઓને માટે એક પણ પ્રાથમિક શાળા નથી તે મોટી અન્યાયીની વાત છે. હેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે મુંબઈમાં જુદી જુદી ભાષા બોલનારાઓની ગણતરી નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) મરાઠી ૫૨૫૦૦૦...(૫૪ ટકા.)
- (૨) ગુજરાતી અને કચ્છી...૨૪૬૦૦, (૨૫ $\frac{૧}{૨}$ ટકા)
- (૩) હિંદુસ્થાની અને મુસલમાની...૧૨૫૦૦૦ (૧૫ ટકા)
- (૪) રાજસ્થાની...૮૦૦ (૧ ટકા).
- (૫) તેલુગુ...૮૦૦૦ (૧ ટકા)
- (૬) તામિલ...૩૦૦૦ ($\frac{૩}{૪}$ ટકા)
- (૭) કાનડી...૨૦૦૦ ($\frac{૩}{૪}$ ટકા)

હિંદી અને રાજસ્થાની બોલનારી આટલી મોટી સંખ્યા છે, છતાં આખા મુંબઈ શહેરમાં હિંદી ભાષા જેઓની માતૃભાષા છે તેઓને માટે એક પણ પ્રાથમિક શાળા નથી ! આશા છે કે રકુલ કમિટી આ ખામી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરશે. મિ. પાધ્યે કે જેઓ શિક્ષણ સંબંધી લાંબો અનુભવ ધરાવે છે, અને જેઓની રકુલ કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે હમણાં જ નિમણૂક થઈ છે તેઓ આ પ્રશ્ન તેમજ બીજા પ્રશ્નો જલ્દીથી હાથમાં ધરશે તો જાહેર પ્રભુએ એમના ઉપર મુકેલો વિશ્વાસ સર્વથી યોગ્ય મણ્યુશે. આશા છે કે મિ. પાધ્યેની નિમણૂકથી આ ખામીઓ જેમ અને તેમ જલ્દીથી દૂર થશે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર જેટલો પૈસો ખર્ચાવો જોઈએ તેટલો ખર્ચાવો નથી એ વાત ચોક્કસ છે. અસખત આગલાં વર્ષ કરતાં

૧૯૧૨-૧૪ ના વર્ષમાં લગભગ ૧૬ ટકા એટલે કે રૂ. ૫૬,૭૨૭ વધારે ખર્ચ થયો છે તે સંતોષની વાત છે; પરંતુ મુંબઈ શહેરની જરૂરિયાતને આટલો ખર્ચ પહોંચી વળે તેમ નથી એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. રિપોર્ટનાં વર્ષમાં ૧૪ નવી શાળાઓ ખોલવામાં, શિક્ષકોને પગાર વધારવામાં, શાળાનાં મકાન સુધારવામાં અને ખાનગી નિશાળોને વધારે મદદ આપવામાં આગલાં વર્ષ કરતાં આટલો વધારે ખર્ચ થયો છે.

નવી શાળાઓ ખોલવાની ખાખતમાં કહેવું જોઈએ કે મુંબઈમાં તેને માટે બહુજ રિશાળ ક્ષેત્ર છે. કારણકે દરેક માખાપ પોતાના છોકરાંઓને બની શકે ત્યાંસુધી પોતાની પડોશમાંજ નિશાળ હોય તો ત્યાંજ મોકલવાને લલચાય છે. ગાડીધોડા, મોટર, દ્રામ વિગેરેની ધમાલમાંથી નાનાં બાળકોને મુક્ત રાખવા દરેક માખાપ ઈતેજ્ઞ છે. હાલની બ્યવસ્થાથી છોકરાંઓને નિશાળ માટે બહુ દૂર જવું પડે છે અથવા તો દ્રામનો ખર્ચ સહન થઈ શકતો નથી, અથવા તો જમીને તુરતજ તેઓને લાંબો પંથ કરવો પડે છે અને પરિણામે તંદુરસ્તી બગડે છે. તેટલા માટે મ્યુનિસિપાલિટીએ દરેકે દરેક ગીચ ક્ષતામાં નવી નિશાળો ઉત્તરવાને પગલાં લેવાની ધણી જરૂર છે.

કદાચ કોઈ એમ માનશે કે મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટી ધણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ કરતાં કેળવણીમાં સૌથી વધારે ખર્ચ કરતી હશે પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે હકીકત એમ નથી. હિંદુ-સ્થાનની બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓ દર વર્ષે પોતાની આવકના ૪૧ ટકા સરાસરી ખર્ચ કરે છે, પરંતુ મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી એકલી માત્ર ૩૪ ટકા ખર્ચ કરે છે । આ ઉપરથી જણાશે કે બીજી બધી મ્યુનિસિપાલિટીની સરાસરી સુધી પહોંચવાને માટે પણ મુંબઈએ દર વર્ષે ૯૦,૦૦૦ રૂપિયા વધારે ખર્ચવા જોઈએ. આશ્ચર્ય છે કે આગળ વધેલું કહેવાતું મુંબઈ આ વિચિત્ર રીતિતે જલદી સુધારશે.

મુંબઈની વરતીના માત્ર ૧૦ ટકા નશાળે જઈ શકે એવાં છોકરાં ગણીએ તો આપણા શહેરમાં ૬૭,૧૦૦ છોકરાં નિશાળે જતાં હોવાં જોઈએ. છતાં તેને બદલે હાલ ૨૩,૨૦૦ છોકરાંઓજ એટલે કે માત્ર ૩૪ $\frac{૩}{૪}$ ટકા નિશાળે જાય છે. બાકીનાં ૬૪૭૦૦ છોકરાંઓ પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રસાદી પણ પામતાં નથી, એ મુંબઈ જેવા શહેરને ઓછું શરમભરેલું નથી. અલબત્ત, જો મુંબઈ ઇલાકા ક્ષેત્રએ તો મુંબઈ શહેર કરતાં પણ તેની સરાસરી નીચી આવે છે, કારણકે આખા મુંબઈ ઇલાકામાં નિશાળે જઈ શકે તેવાં છોકરાં-ઓમાંથી માત્ર ૨૪.૨ ટકાજ પ્રાથમિક કેળવણીનો લાભ લે છે.

આ તો માત્ર આ મહાપ્રશ્નની એકજ બાજુ થઈ. પરંતુ એ સિવાય બીજી અનેક બાબતો છે તે અમે આગળ ઉપર ચર્ચવાની આશા રાખીએ છીએ. તોપણ અમારે અહિં એક બીજી બાબતની નોંધ લેવી જોઈએ. અને તે એ કે આપણા દેશમાં મફત, ફરજિયાત કેળવણીની ચળવળ શરૂ થઈ છે, અને ગવર્મેન્ટ હવે ધીમે ધીમે પ્રાથમિક કેળવણીને વિસ્તારવા માટે પોતાનું પ્રોગ્રામ વધારે ઉદાર બનાવતું જાય છે. તો પછી આપણી યુનિસિપાલિટીએ પણ પોતાનું પ્રોગ્રામ વધારે ઉદાર બનાવવું જોઈએ. અત્યાર સુધી મુંબઈ યુનિસિપાલિટીએ પ્રાથમિક કેળવણી ઉપર જેટલું ખર્ચવું જોઈએ તેથી ઘણું ઓછું ખર્ચેલું છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ મુંબઈ બહારની યુનિસિપાલિટીઓ કરતાં પણ મુંબઈએ વધારે ખરાબ દેખાવ કર્યો છે. જો દેશનો ઉદાર કેળવણી ઉપર છે એ વાત ઠીક હોય તો અહીં મુંબઈ યુનિસિપાલિટી પોતાની ઉંઘમાંથી હવે ક્યારે જાગશે?

[હિન્દુસ્તાન—અમલેખ,

તા. ૧૯-૧-૧૫

[૪૬]

મુંબઈ ઈલાકામાં સહકારી મંડળો.

હિંદુસ્થાન જેવા ગરીબ દેશમાં સહકારી મંડળો અતિ જરૂરની છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આ દેશની આર્થિક ઉન્નતિનો મોટો આધાર સહકાર અને પરસ્પર સહાય ઉપરજ છે, તે વિષે બે મત છે નહિ. આપણે ત્યાં ૮૯ ટકા વસ્તી ખેતી ઉપર પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે, અને ખેડુતોની ગરીબી એટલી બધી છે કે જે તેઓને સહકારથી, એક સાથે જેડાઈને કમાણી કરતાં તેમજ કમાણેલાં ધનનો ઉપયોગ કરતાં શીખવવામાં ન આવે તો તેઓ પોતાની કાયમની ગરીબી અને દેવાદારીમાંથી મુક્ત થઈ શકવાના નથી. ઉપરાંત, તેથી દેશનું ધન વધવાને બદલે ઘટતું જવાનો ચોક્કસ ભય છે.

આ હકીકત આપણા દેશના લોકો હવે સમજવા લાગ્યા છે તે દેખીતું છે. અને તેથીજ ઠેકઠેકાણે સહકારી મંડળોની સ્થાપના થઈ જોવામાં આવે છે. છેલ્લાં વર્ષ થયાં આ હિંદુસ્થાન ઉપાડી લેવામાં આવી છે. અને વધારે સંતોષની વાત તો એ છે કે આ હિંદુસ્થાનને સરકારે ધણી સારી મદદ કરી છે.

આ સહકારી મંડળોનો ૧૯૧૩-૧૪ નો છેલ્લો રીપોર્ટ હાથ જહાર પડ્યો છે. આ રીપોર્ટ ધણો ઉપયોગી અને મનનીય છે. છેલ્લા વર્ષમાં ૨૧૨ નવાં સહકારી મંડળો વધ્યાં છે. આ મંડળોના સભાસદોની સંખ્યા ૪૬,૨૨૧ થી વધીને ૬૬,૭૧૪ સુધી પહોંચી છે; અને મંડળોની કુલ મુદી ૩, ૪૮,૪૭,૭૬૩ થી વધીને આ

વર્ષ ૩, ૬૬, ૧૩, ૧૩૫ ઉપર આવી છે. આ પ્રગતિ સંતોષકારક છે એમ કહ્યા વિના આવશે નહિ. વળી, આ હીલચાલ તરફ જાહેર પ્રજાનું વલણ વધ્યું છે, તેમજ સહકારી મંડળો ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ પૂરતો છે, તથા તેની કામ કરવાની પદ્ધતિ પણ દિવસે દિવસે સુધરતી જાય છે એ પણ ઓછા સંતોષનાં કારણો નથી.

સહકારી મંડળોને ખાસ મુશ્કારક બાદી આપવી તો એટલા માટે થતે છે કે આ વર્ષ કેટલીક મોટી ઝંકાના તુટવાથી આખા ઇલાકા ઉપર જે મંજીર અસર થઈ હતી તેમાંથી આ મંડળો મોટે ભાગે મુક્ત રહ્યાં છે, અને સર્વ કરતાં તેઓએ ઓછું સહન કર્યું છે.

પરંતુ આ બધી બાબતો માટે સહકારી મંડળોને અભિનંદન આપ્યા પછી કેટલીક ખામીઓ તરફ તેઓનું ધ્યાન ખેંચવાની અમે અમારી ફરજ સમજીએ છીએ. આ વર્ષનો રીપોર્ટ એકંદરે બહુ આશાવાદી અને ઉત્તેજક છે, તોપણ રિપોર્ટ ઉપરથીજ જણી શકાશે કે એક તોનાં કુલ ૫૬૮ મંડળોમાંથી માત્ર ૧૫૦ મંડળો ઉત્તમ રીતે કામ કરે છે, અને ૨૫૦ મંડળો સંતોષકારક છે; પરંતુ બાકીનાં ૧૬૮ મંડળો ધણી ખરાબ સ્થિતિમાં છે. આ ખરાબ સ્થિતિનું મૂળ કારણ કેળવણીની ખામી છે એમ રિપોર્ટ કહે છે, અને અમે તે સાથે મળતા થઈએ છીએ. આવાં ઉપયોગી મંડળોની જવાબદારી તદ્દન અભણ, બીનકેળવણી, અને દરેક રીતે અનુભવ વિનાના માણસોની કમિટીના હાથમાં મુકવામાં આવે પછી બીજા પરિણામની આશા શી રીતે રાખી શકાય ?

આપણા દેશનાં અનેક ખાતાંઓ આવી રીતે નિષ્ફળ જાય છે તેનું મૂલગામી કારણ “ કેળવણીની ખામી ” અને “ નિરક્ષરતા ” છે તે આ દેશના હિંદી આગેવાનોએ ઢોલ વગાડી વગાડીને કહ્યું છે છતાં સત્તાવાળાઓએ તે તરફ જોઈએ તેટલી સહાનુભૂતિથી હજી સુધી જોયું નથી એજ અમારી ફરિયાદ છે. અનેક મ્યુનિસિપાલિટીઓનું પશ્ચાત્તઃ કેળવણીની ખામીને આભારી છે તે સત્તાવાળાઓએ પણ

કણ્ઠ કપું છે. શહેરો અને ગામડાંઓની સ્વચ્છતા અને જનસુખ-
કારી જરા પણ સંતોષકારક ભાવમાં નથી આવતી તેનું કારણ
લોકોમાં કેળવણીની ખામી છે તે જમળે છે. શહેરોપણની ધણી
જવાબદારીઓ લોકોને આપવામાં આવતી નથી, અથવા તો આપ-
વામાં આવે છે તો તે બરાબર અદા કરવામાં આવતી નથી-એનું
કારણ કેળવણીના ખામી છે એમ સરકારની પોતાની ફરિયાદ છે.
હિંદુસ્તાનને જોઈએ તેટલા રાજકીય હક્કો આપવામાં આવતા નથી
તેનું કારણ કેળવણીની ખામી બતાવવામાં આવે છે. અને હવે આજે
આપણને પાછું ફરવામાં આવે છે કે સહકારી મંડળોની કેટલીક
નિષ્ફળતા કેળવણીની ખામીને આભારી છે.

હવે, દરેક ગામડામાં પૂરતાં કેળવાયેલાં માણસો નહિજ હોય
તો પછી કેકેકણે ઉભાં થતાં આપણાં સહકારી મંડળો માટે કામ
કરનારાઓ આપણે ક્યાંથી ઉછીના લઈ આવવા ? આને
હીંમે બેમાંથી એક પશ્ચિમ આવવાનું. કાંતો આ દેશને માટે
અતિ ઉપયોગી સંસ્થાઓ હિતકર થવાને બદલે ધણીજ અહિ-
તકર થવાની, અથવા તો એવી સંસ્થાઓ ઉભી કરવાનું હિંદુ-
સ્થાને માંડી વાળવું પડશે, અને જ્યારે આખી દુનિયા ઝાટાબધ
આમળ વધતી હશે ત્યારે આપણે અજ્ઞાનતા અને પ્રમાદના ખામો-
શિયામાં સડ્યા કરવું પડશે.

તેટલા માટે અમે બહુજ ભાર દઇને કહીએ છીએ કે દેશને
ઉપયોગી અમુક ખાતાંઓ બરાબર ચાલતાં નથી તેનું કારણ કેળવ-
ણીની ખામી છે-એટલું કહીને સત્તાવાળાઓએ બંસી રહેવાનું નથી.
જરૂર દેશના દરેકે દરેક ગામડામાં અને ખુણે-ખુણામાં કેળવણીને
સત્વર ફેલાવો કરવાની અતિશય જરૂર છે.

રિપોર્ટ કહે છે કે સહકારી મંડળોને બરાબર ફતેહમંદ કરજી
હોય તો તે આશા માત્ર કેળવાયેલા લોકોની મદદ ઉપરજ નિર્ભર છે.

છે. એ વાત તદ્દન સત્ય છે. પરંતુ હિંદુસ્તાન દેશમાં ૩૧૧ કરોડની વસ્તી છે, અને તેમાં ફેળાયેલાં માણસો મુઠ્ઠીભર છે. તો પછી ફેળવાયલાઓની સંખ્યા જેમ અને તેમ વધારવી એ ખરો માર્ગ છે કે મુઠ્ઠીભર માણસોને સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક ગણી લેવાં એ ખરો માર્ગ છે ?

સહકારી મંડળોની હીલચાલના સંબંધમાં અમારે અહિં એક બીજી સૂચના કરવાની છે. અને તે એ કે આ હીલચાલ જેટલી ખેડુ-તોમાં ફરોહમંદ થઈ છે તેટલી કારખાનાંઓના મજુરવર્ગમાં ફરોહમંદ થઈ નથી. અમદાવાદ, મુંબઈ, વિગેરે ઉદ્યોગનાં મોટાં મથકોમાં સહકાર અને પરસ્પર સહાયના અનેક ફાયદાઓ મજુરવર્ગને સમજાવવાને તેમજ એ ફાયદાઓ તેમને મેળવી આપવાની અતિશય જરૂર છે. મજુરવર્ગ પોતાની જરૂરિયાતો મુંબઈ જેવા શહેરમાં છુટક છુટક પૈસા ખર્ચાને મેળવવાથી કટલો બધો ગેરફાયદો સહન કરે છે તે સૌ કોઈ સમજી શકે તેમ છે. તેવીજ રીતે પોતાની ન્હાની પુંછ બચાવવાને ઉત્તેજન આપનારાં સહકારી ખાતાંઓ મજુર વર્ગને પટલાં બધાં ઉપયોગી છે તે પણ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. તો પણ આ બાબતમાં સરકારે તેમજ મીલના માલિકોએ જેમણે તેટલો પોતાનો હાથ લાંબાવ્યો નથી એ બહુ દિવંગીરીની વાત છે.

આપણા મીલ માલિકો અને કારખાનાં ચલાવનારાઓ પોતાના મજુરવર્ગ કે જેઓના પરસેવાના ટીરાથી તેઓ પોતાની ગંજવર કમાણી મેળવે છે તેઓને માટે જે ખંદરકારી બતાવે છે તે ખરેખર અત્મઘાતક છે. કારખાનાવાળાઓએ જાણવું જોઈએ કે કામદાર વર્ગની તદ્દરસ્તી ઉપર, તેઓની આબ્યાદી ઉપર, તેઓની કામ કરવાની શક્તિ ઉપર, અને તેઓની શાંતિ તેમજ સ્વસ્થતા ઉપર કારખાનાઓની બધી આબ્યાદી અને સમસ્ત દેશની આર્થિક સ્થિતિનો આધાર છે. જ્યાં સુધી આપણો મજુરવર્ગ ગરીબી સહન કરે છે, અને ગરીબીને લીધે દુઃખ, દર્દ, ચિંતા, તેમજ શારીરિક અને માનસિક

નિર્જનતા ભોગવે છે, ત્યાં સુધી તેઓની કામ કરવાની શક્તિ ઘટી જાય છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં આપણા દેશનો પૈસો જાય છે.

આપણા દેશની આર્થિક ઉન્નતિની ખાતર, આપણા દેશના ગરીબ વર્ગની ખાતર, આપણા દેશના ખરા કામ કરનારાઓની ખાતર, અને આપણા દેશની સર્વ પ્રકારની આબાદીને ખાતર અમે આપણા મીલમાલેકો અને કારખાનાવાળાઓને અપીલ કરીએ છીએ કે મજૂર વર્ગ માટે સહકારી મંડળો તેમજ બીજાં જે જે ઉપયોગી ખાતાઓની જરૂર હોય તે તે ખાતાંઓ જલદીથી ઉભાં કરો. દાખલા તરીકે, આપણે મજૂરવર્ગ જે સડેલી, ગંદી, અંધારી ખોલીઓમાં સડે છે તેનો જલદીથી અંત લાવવો તે તેઓનાં માલેકોના હાથમાં છે અને માલેકોની ફરજ છે. આવી બાબતોમાં પરસ્પર સહાયકારક મંડળો ઉભાં કરી કામ દેવામાં આવશે તો ઓછા ખર્ચે ઘણીજ ફરકસરથી, છતાં ઘણી સરસ રીતે અનેક જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકાશે.

સહકારી મંડળો સંબંધી બીજા અનેક સૂચનાઓ કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ હાલ તો આટલી બાબતો પછુ જેઓને માટે લખાયેલી છે તેઓ ખ્યાનમાં લેશે તો અમે સંતોષ પામીશું.

[“ હિન્દુસ્થાન ” અગ્રલેખ,

તા. ૧૯-૧-૧૫]



[૪૭]

સ સાર સસારો અને શ્રીયુત ગાંધી

શ્રીયુત ગાંધીને આપણે આજ સુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક મોટી રાજકીય લડત લડનાર વીર નર તરીકે ઓળખીએ છીએ. પરંતુ એ જાણવા જેવું છે કે જેમ ગાંધીજીની રાજકીય જીવનમાં એમના સિદ્ધાંતોની છાપ જણાઈ આવે છે, તેમ સંસાર સુધારામાં પણ એમનું જીવન આદર્શરૂપ છે. કેટલાકમાં એમની કદર બહુ નહિ થાય, પરંતુ જેઓ ખરો સુધારો શું છે, ખરી કેળવણી શું છે, ખરી સમ્યતા શું છે, એ સંબંધી વિચાર કરી શકતા હશે તેઓ સમજી શકશે કે શ્રીયુત ગાંધી એક મહાન સુધારક તેમજ દેશભક્ત છે.

શ્રીયુત ગાંધીનો સુધારો બહારનો ઝાકડમાક અને બપોકો નથી, પરંતુ અંતરની સંસ્કૃતિ અને ઉદારતા છે. ગાંધીજી સુધારાવાળા કહેવરાવના માટે સુધારક નથી, પરંતુ સમ્યતા, ઉદારતા, પ્રગતિ, એતન, એ સર્વ એમના જીવનના ગુણો છે, અને તેથી એ ગુણોથી એમનું જીવન આપોઆપ પ્રકાશી નીકળે છે. સ્પર્શ્યાસ્પર્શ્ય, કે ખાવા-પીવા સંબંધી એઓ ખોટી છીટછાટ રાખતા નથી, પરંતુ એટલાથીજ એમનો સુધારો આવીને અટકતો નથી. તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક હિંદુ, મુસલમાન, કે પારસીને પોતાના બંધુ ગણે છે, અને તેથીજ તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં આખી હિંદી કોમને એકત્ર કરી ત્યાંની મહાબારત લડતમાં ફતેહમંદ થઈ શક્યા છે.

શ્રીયુત ગાંધી આખા દેશની એકતામાં માનનારા છે, અને તેથી તેને માટે જેટલી બહાદુરી અને ઉદારતા બતાવવી પડે તેટલી બતા-

વચાને તે હમેશાં તૈયાર છે પરંતુ સ્વમનના કાયદાઓ તે યથાર્થ સમજે છે, અને તેની વિરૂદ્ધ વિચાર બતાવનારાઓને નમતું આપે તેમ નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ એક અસંચ એવો પણ આવ્યો હોય કે જ્યારે એમના માતિબંધુઓની અને સગાં વહાલાંઓની નાખુશી છતાં પોતાના સિદ્ધાંતને આચારમાં મુકવામાં પોતે પછાત પડ્યા નહોતા.

શ્રીયુત ગાંધીની વાતચીતમાં, એમની રહેણીકરણીમાં, એમનાં સકલ જીવનમાં, સંસ્કૃતિ, મધુરતા, સખ્યતા, ઉદારતા અને સત્યશીલતા તરી આવે છે, અને એજ ખરા સુધારાનાં લક્ષણ છે. બહારનાં કપડાંમાં તથા ખાવાપીવામાં એમની સાદાઈ અને સરળતા નવાઈ ઉપજાવનારી છે. પશ્ચિમના સુધારાતું કપડાંમાં અને ટાપટીપત્તિ અનુકરણ કરવું બસ નથી તે ગાંધીજીનો સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ તે દેખીતું છે.

તે છતાં એમણે પોતાનાં પત્નીને, છોકરાંઓને અને બીજાં કુટુંબજનને પોતાથી બની શકે તેટલો કેળવણીનો લાભ આપ્યો છે. શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાંધીનું આદર્શ જીવન આખા હિંદમાં સ્તુતિને પાત્ર થયું છે, છતાં એ આદર્શ જીવન ધડવામાં શ્રીયુત ગાંધીનો હાથ જોવો તેવો નથી. ગાંધીજીએ પોતાનાં ધર્મપત્નીને કેળવણીની સરળતા કરી આપીને બતાવી આપ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જો યોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવે તો તેઓ દેશની દેવીઓ બનને ઉભી રહી શકે તેમ છે.

જોડો પડદો અને જોડી લાજ સ્ત્રીનું ગૌરવ નથી તે શ્રીમતી કસ્તુરબાએ બતાવ્યું છે. સ્ત્રીનું ખરૂં ગૌરવ, અને સ્ત્રીની ખરી કેળવણી શણગાર સજવામાં અથવા તો અંગ્રેજી ભાષા ભણવામાંજ સંપૂર્ણ નથી થતાં એ પણ એમના દર્શાત ઉપદેશી સમજવાનું છે. પરંતુ સ્ત્રી ખરી રીતે કેળવણી તો ત્યારે મળ્યાવ કે જ્યારે તે પોતાના પતિના જીવનમાં ખરેખર સહનિવેશી બને, અને તેના સુખ

કુટુંબમાં ભાગ લઈ, તેની મુશ્કેલીઓ દૂર કરી, તેની ભાવનાઓ સમજી લઈ, તેની સર્વ પ્રગતિમાં સાથ સાથ ઉભી રહે.

શ્રી કેળવણીની આ ઉચ્ચ ભાવના મિસીસ ગાંધીએ પોતાના જીવનમાં વણી દીધી છે તેમાં જરા પણ શંકા નથી. જે સ્ત્રી શ્રીયુત ગાંધી જેવાનું મહાન જીવન સમજી શકે, તેની મહાન ભાવનાઓમાં તન્મય બની શકે, તેની મહાભારત લડતમાં ભાગ લઈ શકે, તેને માટે હિંદુ સંસારનાં બધાં બંધનો તોડી શકે. એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાના દેહની ખાતર, અને પોતાના સિદ્ધાંતોની ખાતર કેદની ભયંકર સજા પણ સહન કરી શકે, તે સ્ત્રીની કેળવણી, તે સ્ત્રીની પ્રગતિ, અને તે સ્ત્રીની ઉન્નતિ કેટલી મથેલી હોવી જોઈએ તે આપોઆપ સમજી શકાય.

શ્રીયુત ગાંધીએ પોતાનાં સર્વ કુટુંબજનને આ જાતનું શિક્ષણ આપીને એક મહાન સુધારક તરીકે પોતાનું નામ હંમેશાને માટે અમર કર્યું છે. સુધારો આત્મયજ્ઞમાં, દેશદાઝમાં, સાદાઈમાં, ઉદારતામાં અને જુના તેમજ સુવરેલા બહેમોથી દૂર રહેવામાંજ સમાયલો છે તે મિ. ગાંધીએ અને મિસીસ ગાંધીએ આખા જગતને બતાવી આપ્યું છે.

કપડાંના અમુક “કટ” વિના તો ચાલેજ નહિ, અમુક ફર્નિચર વિના તો કામ થઈ શકેજ નહિ, અંગ્રેજી ભાષા વિના તો વાત કરી શકાયજ નહિ, અમુક ખોરાકની વાનીઓ તો હોવીજ જોઈએ, હળવામળવામાં અમુક અકડપણું તો રાખવુંજ જોઈએ,—આ બધાં સુધારાનાં ખાસ લક્ષણ તરીકે ગણવામાં કેટલી બધી મૂર્ખાઈ છે તે શ્રીયુત ગાંધીના જીવન ઉપરથી જણાઈ આવશે.

તેવીજ રીતે પોતાના સ્નેહીના ધરના પાણીનું ટીપું પીવાથી, કે પોતાના કેટલાક કમનસીબ દેશ બાંધવોના કપડાંને છેડો અડી જતાથી પોતાનું હિંદુત્વ નષ્ટ થાય છે એમ પણ ગાંધીજી માનતા

નથી. સ્ત્રીઓએ પોતાનું સ્ત્રીપણું સાચવવા માટે પડદો અને લાજ રાખવાંજ નોંધએ એ બેઢુદી માન્યતાને પણ મિસીસ ગાંધીએ ખોટી પાડી છે.

દુઃકમાં જે રીતભાતથી અને જીવનકલાથી પોતાની, પોતાનાં પ્રિયજનની, પોતાના દેશની, અને સમસ્ત જનસમાજની, ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે સેવા કરી શકાય, અને જેથી સર્વની શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક ઉન્નતિ સત્વર સિદ્ધ થાય, તે રીતભાત અને તે જીવનકલા સુધારાના લક્ષણરૂપ ગણવાની છે એ મિ. અને મિસીસ ગાંધીનું આદર્શ જીવન આપણા પુરાણીઓને તેમજ કહેવાતા સુધારા-વાળાઓને શીખવે છે.

હિન્દુસ્તાન—અમ્રલેખ,

[તા. ૨૦-૧-૧૫]



[૪૮]

શીતળા કઢાવવાને ફરજ શા માટે પાડવી જોઈએ ?

હાલના સુધરેલા જમાનામાં આપણે સર્વ વહેમોને તિલાંજલિ આપી છે એવી આપણી બહાષ છે. પરંતુ જુના વહેમો જતાં નવા વહેમો અને વધારે હાનિકારક વહેમો દાખલ થયા છે એ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ.

ભવિષ્યમાં દર્દથી મુક્ત રહેવાના સદાના આધારે શરીરમાં ઝેરની રસી મૂકવાની ધેણછા આ જમાનાના બચંકર વહેમોમાંનો એક વહેમ છે. અને અતિ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એ વહેમ ઉત્પન્ન અને ઉત્તેજિત કરનાર મૂર્ખ અને અભણ માણસો નથી, પરંતુ હિંમતી કેળવણી, શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને બહુ તીવ્ર બુદ્ધિનો દાવો કરનારા સજ્જનો છે !

આપણે ત્યાં એવી ધેણછા પેસી ગઈ છે કે પશ્ચિમને નામે અને પ્રાચીનને નામે જે કહેવામાં આવે તે ધ્રુવના અક્ષર ! પશ્ચિમના ઈર્ષ ડક્ટરો રસી મૂકવાના પ્રયોગમાં સફળ થયા છે એમ તેઓ કહે છે તેથી આપણે તે અહિં ફરજિયાત કરવાને એકદમ માહોમ કરવું જ જોઈએ ! કુદરતને માન આપીને, સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના નિયમો પાળીને, સંયમ અને નીતિનો ઉપયોગ કરીને, તંદુરસ્તી મેળવવાની સલાહ તરફ લક્ષ આપવાની તરફી કેણુ લીએ ? તેને બદલે શરીરમાં ઝેર દાખલ કરવાનો સીધો ને સઢ, સહેલો અને સોધો માર્ગ મહણુ કરવામાંજ આપણા ડૉક્ટરો, આપણાં તંદુરસ્તીખાતાંઓ અને આપણા સલાહજીઓને વધારે અનુકૂળતા લાગે તેમાં શી નવાઈ ?

પ્લેમના જંતુ દુનિઆ ઉપર જન્મ પામ્યા છે; ત્યારે મૂકવે જવદી પ્લેમની રસી કે જેથી લવિષ્યમાં પ્લેમ આપણી રાહ જોતિ ન બેસે ! ક્ષયના જંતુઓ છે તે સિદ્ધ થયું છે; ત્યારે મૂકવે ક્ષયની રસી ! શીતળાના પણ જંતુ છે; ત્યારે આખા દેશમાં શીતળાની રસીનાં ફરજિયાત લઠાણાં કરો ! કહે છે કે કાલેરાનાં પણ જંતુ છે; ત્યારે શરીરમાં કાલેરાની રસીનું એક ઝેર વધારે દાખલ થયું તો શું થઈ ગયું ! મેલેરિયા જંતુથી થાય છે તે સિદ્ધ થયું છે તો પછી મેલેરિયાની રસીને શા માટે બાદ કરી જઈએ ? ટાઇફાઇડનાં જંતુ બચકર લેખાય છે; અવશ્ય એનું ઝેર અમાઉથીજ શરીરમાં દાખલ કરવામાં સહીસલામતી છે ! પરંતુ હજુ ક્યાં ક્યાં દર્દો જંતુથી થાય છે અને ઝેરી છે તેની બધી ટીપ ચોકસ થઈ નથી; ત્યારે માર્જે એટલેજ છે કે જેટલાં દર્દો આપણા જમણામાં આવ્યા હોય તે સર્વનાં જુદાં જુદાં ઝેરા આપણા શરીરની ક્ષયનશાળામાં દાખલ કરી દીધાં હોય તો પછી પંખાત મટી, કે જેથી લવિષ્યમાં ઝેરી દર્દો જંતુથી મરવાને લાયક થઈને કાંઈ દિવસ આવેજ નહિ !

પરંતુ, એક વાત રહી ગઈ. હવે ડોક્ટરો કહે છે કે શીતળાની કે ક્ષયની કે પ્લેમની કે બીજાં દર્દોની રસી એકજ વાર મૂકવાથી આખી જીંદગી પથંત સહીસલામતી રહેતી નથી. એ તો સાત સાત કે પાંચ પાંચ વર્ષને અંતરે રસી મૂકવી હોય તોજ કામનું. કારણ કે મનુષ્યના શરીરની એક ઝેરી દુષ્ટ ખાસિયત છે કે તેની અંદર જે ઝેર દાખલ કરવામાં આવે તેને તે અમુક મુદત પછી પાછું નિર્દોષ અને નિર્ભય કરી દીએ છે. તેથી ઝેરની અમર સામે લડવાની આપણા શરીરની આ અયોગ્ય ખાસિયતને અટકાવવી હોય, તો થોડે થોડે અંતરે થોડું થોડું ઝેર અંદર સિંચ્યા કરવું કે જેથી કુદરત કાબૂમાં રહી શકે !

શીતળા જેઓએ કહ્યું છે તેમાંના અન્યકને ખાછી શીતળા નીકળી છે ! બનવાનું છે; પરંતુ ન કહ્યું હોય તો વધારે નીકળ

શીતળા કઢાવવાને ફરજ શા માટે પાડતી જોઈએ ? ૨૫૬

જાત ! અને એ એ ત્રણ ત્રણ વરસે કઢાવો તો મનુષ્યના શરીરને બાર સો છે કે આટલું બધું ઝેર જલદીથી પચાવીને પાછું દર્દ ઝીલવાને તે તનદુરસ્ત થઈ જાય !

એવા દાખલા છે કે જેઓએ શીતળા કઢાવી નથી, જતાં શીતળાનું દર્દ લાગુ પડ્યું નથી;—એ તો અકસ્માતજ સમજવાનો છે ! કારણ કે આ જમાનામાં તદુરસ્ત રહેવું એ કુદરતી નથી, દર્દના પંજામાં સપડાવું એજ કુદરતી છે ! તેથી તંદુરસ્તીના દષ્ટાંતો અકસ્માતેજ તરીકે સમજવાના છે !

એક બીજી શંકા હિબી થાય છે; વારંવાર શીતળા કઢાવવાથી કઢાવ્ય દર્દ લાગુ ન પણ પડે પરંતુ તેથી આખા જીવનનો સંકલ્પ સુસાધ જાય છે, અને બીજાં દર્દો સામે શરીર ટકી શકતું નથી તેનું શું ? જવાબ એટલોજ કે અધમુઆ થઈ જાય તો પણ શું ? આ તો સદો અથવા વીમો છે. તમે કાલે મરી જવાના છો એમ માનીનેજ તમારો જીવનનો વીમો ઉતરાવવાનો છે ! એ સદામાં ધણું વર્ષ પ્રીમિયમ ભરવું પણ પડે ! તેથીજ રીતે તમને શીતળા લાગુ પડવાનીજ છે એમ સમજીને શીતળા કઢાવો ! શીતળા કઢાવતાં આખા આરોગ્યની પાયમાલી, બીજાં દર્દો સામે ટકી શકવાની અશક્તિ, શરીરમાં ઝેરનો સંચય, શારીરિક બલ અને ઓજસનો નાશ, આ બધી વસ્તુઓને જીવનના વીમા ઉપરના પ્રીમિયમ તરીકેજ ગણી લેવાની છે !

હવે, છેલ્લી શંકા. ત્યારે આ પ્રમાણે તો અનેક દરદોની રસી મુકાવવી પડશે; શરીરને ઝેરોની દવાશાળા બનાવવી પડશે; કઢાવ્ય પાંચ પાંચ અને ત્રણ ત્રણ વર્ષે રસીઓનાં લ્હાણાં લેવાં અને દેવાં પડશે; વળી, શરીરમાં અનેક ઝેરોનો સંચય થવાથી નરાં દર્દો ઉત્પન્ન થશે; અને આ બધું જોખમ આમાંનું કાઈ દર્દ કઢાવ્ય બિવિધમર્દ

આપણને લાગુ પડશેજ, અને લાગુ પડશે ત્યારે રસી મુકવી નહિ હોય તો આપણે મરણ શરણ મળીશુંજ, અને રસી મુકવી હશે તો જીવતા રહીશુંજ, એવા સદા ઉપરજ ખેડવાનું ? અશ્વમત ! કારણ કે તાંદુરસ્તીના પ્રયોગોને બદલે દર્દના પ્રયોગો કરનારા કેટલાક ડોક્ટરો કહે છે ! બીજા અનેક, મહાન વિદ્વાન ડોક્ટરો અને સાયન્ટિસ્ટો સર્વ પ્રકારની રસીથી અતિશય વિરુદ્ધ છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ તેના વિચારોને હજી સરકારી કાયદાનું અનુમોદન મળ્યું નથી, ત્યારે રસીના ઉપાસકો રસી ફરજિયાત મુકાવવાનો કાયદો ધુસાડી દેવામાં સરકાર પાસે ફાવી ગયા છે ! કારણ કે કાયદો દર્દને કહે કે સખૂર ! રસી મૂકી છે, માટે નહિ આવ, તો જરૂર દર્દ સ્તંભી જશે ! અને કાયદો કહેશે કે જે જે શરીરોમાં રસી નહિ મુકવામાં આવી હોય તે તે શરીરો પચાસ પચીસ રૂપિયાનો દંડ આપશે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ મરી જશે, તો અવશ્ય એ શરીરો મરી જવાનાંજ ! કાયદાની બહિષ્કારો છે ! કાયદો કહે છે કે શીતળા કઢાવતીજ નોંધએ, પછી એમાં કાયદો હોવાજ નોંધએ; અને પછી વિદ્વાન ડોક્ટરો કે મિસીસ ખેસન્ટ જેવાં આરોગ્યશાસ્ત્રનાં મુક્ત અભ્યાસીઓ ખોટાં હોવાંજ નોંધએ !

વાંચકો હવે સમજી શકશે કે ઉપર જણાવેલાં અતિ મહત્વનાં અને અકલ્પ કઠૂણ કરે તેવાં કારણોને લીધે શીતળા કઢાવવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે ! કાયદો થયો, તેથી હવે એ કાયદો ફેરવવાની કડાકુટમાં મિચરા કૌંસિયરો કે મ્યુનિસિપાલિટીના મેંબરો કે સત્તાવાળાઓ શા માટે પડે ? કારણકે પૈસાના જુગાર કરતાં આખી પ્રજાની જીંદગીનો સદો વધારે હાનિકારક અણપ ખરો ?

[હિન્દુસ્થાન—અગ્રસેખ,

તા. ૪-૨-૧૪]



[૪૯]

હિંદુ યુનિવર્સિટી માટે આદર્શ.

આપણે ત્યાં થોડા સમયમાં હિંદુ યુનિવર્સિટીનો પાયો નંખાશે. આ યુનિવર્સિટીની યોજના હાલની આપણી યુનિવર્સિટીઓથી કેટલીક રીતે જુદા પ્રકારની છે. ખાસ કરીને હિંદુ સમાજની ભાવનાઓ અને જરૂરિયાતો સંતોષવાને આ મહાન નવીન સંસ્થા ઉભી કરવામાં આવી છે. પરંતુ તે છતાં આ યુનિવર્સિટીની કાર્યપદ્ધતિ ધણે અંશે પશ્ચિમની યુનિવર્સિટીઓના બંધારણ પ્રમાણે રાખવામાં આવશે એમ જણાય છે. તેથી પશ્ચિમની યુનિવર્સિટીઓના વિકાસક્રમનું થોડું પશ્ચુ દિગ્દર્શન હાલ જરૂરનું છે, કે જેથી ખરે આદર્શ કયો છે તે સમજી શકાય.

જેમ હિંદમાં તેમજ પશ્ચિમમાં પણ પ્રથમ કેળવણી ધર્મીયાર્થોના હાથમાં હતી, અને પાદરીઓજ જ્ઞાનના દાતા ગણાતા હતા. મધ્ય કાળમાં ક્રૂઝેડોના સમયમાં પશ્ચિમ પૂર્વના સંબંધમાં આવ્યું, અને ત્યારે ધીમે ધીમે આરંભાતું તેમજ અન્ય પૂર્વનું શિક્ષણ તેઓએ લેવા માંડ્યું. આ શિક્ષણનું કેન્દ્રસ્થાન તે વખતે પારીસ હતું. આ મધ્યકાલીન યુનિવર્સિટીમાં પાછો ગ્રીક લોકોના આવવાથી સુધારો થયો અને ગ્રીક પદ્ધતિનું પાછું પુનર્જીવન થયું. એ પદ્ધતિ પણ ધીમે ધીમે જીર્ણ થવા માગી, અને તેને બદલે છેવટે જર્મન યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિએ રથાન લીધું. આગળની અતિઆપક કેળવણીને બદલે હવે કેળવણીના અતિ સૂક્ષ્મ વિભાગ કરવામાં આવ્યા, અને દરેક વિષય માટે ખાસ જુદા જુદા પ્રોફેસરો નિમાયા. જ્ઞાનના વિષયોમાં સૂક્ષ્મ શોધખોળ શરૂ થઈ. આ પદ્ધતિથી શોધખોળના જમાનાનો આરંભ

થયો તેમજ દરેક વિષયનાં શુદ્ધ તત્ત્વોના ઉંડાણમાં ઉતરવાની અનુ-
કૂળતા મળી. બુદ્ધિને ખાસ વિષયોમાં એકાગ્ર રીતે કામે લગાડવામાં
આવી, અને આ પ્રમાણે જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કાર્યની વહેંચણી થવા પામી.

જર્મન કેળવણીની પદ્ધતિથી શોધખોળ એકદમ આગળ વધી.
પહેલાં કદિ નહિ ખેડાયેલાં ક્ષેત્રોમાંથી અપૂર્વ સત્ત્વ કાઢવામાં આવ્યું.
વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અપૂર્વ વેગથી આગળ ચાલી. જ્ઞાનના દરેક વિષ-
યનું શાસ્ત્ર બંધાયું. મનુષ્યની માનસિક શક્તિનો અજબ વિકાસ થયો.
પરંતુ તેની સાથે મનુષ્યની ભૂદ્ધિની વ્યાપકતા, જ્ઞાનના વિષયોની એ-
કતા, અને શરીર, મન તથા આત્માની તાલમયતા ખતિ થઈ. જ્ઞાન
અને નીતિનો વિરોધ, રચૂલ અને સૂક્ષ્મની વચ્ચે વિષમતા, આત્મા
અને શરીર વચ્ચે ભિન્નતા,—આ સર્વ તે શોધખોળના જમાનાને
આલારી છે. મનુષ્યજીવનમાં, જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં, તેમજ સામાજિક વ્ય-
વસ્થામાં જે પક્ષાઘાત અને એકદેશીયતા દ્રષ્ટિગેચર થાય છે તે આ
પ્રકારના વિષયવિભાગનું તેમજ માનસિક સંક્રાંત્યનું પરિણામ છે.

જર્મન યુનિવર્સિટીની આ પદ્ધતિ પાછી બદલાતી ચાલી. કોઈ
એકજ વિષય ઉપર મંડ્યા રહેવાને બદલે વ્યાપક દ્રષ્ટિથી જ્ઞાનના સમગ્ર
ક્ષેત્રને નિહાળવાનું તેણે પાછું શરૂ કર્યું. અને બહારના મુસાફરો, શો-
ધકો, વિચારકો અને વિદ્વાનોના વિચારોને પોતાના કરી લેવાની
પદ્ધતિ શરૂ થઈ, તથા વિજ્ઞાનસમાજો, પ્રદર્શનો, આદિનો લાભ લે-
વાવા માંડ્યો. આ પદ્ધતિની સરખામણીમાં નેપોલિયનના સમયમાં
ફ્રાન્સમાં જે કેળવણીપદ્ધતિ હાખત કરવામાં આવી હતી તે બુદ્ધાજ
પ્રકારની હતી. ફ્રાન્સમાં તે સમયે ગોખલુપદ્ધતિથી ચોક્કસ કરેલાં સૂત્રો
મુખપાઠ કરવાં અને કોઈ રીતે પરીક્ષાઓ પસાર કરી ડિગ્રીઓ મેળ-
વવી એ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લેખાતો હતો.

ઇંગ્લાંડમાં જે કેળવણી હાખત કરવામાં આવી તે કેટલેક અંશે
“ક્રેંચ રેવોલ્યુશન”ની લાવનાઓના અનુકરણરૂપ હતી પરંતુ તે

આવનાઓની સાથે ક્રાન્સની આ પરીક્ષાપદ્ધતિ અને ગોખલુપટ્ટીની પ્રણાલિકા પણ ઈંગ્લંડમાં દાખલ થઇ, અને તે ઉભયના મિશ્રણરૂપે લંડન યુનિવર્સિટી ઉભી થઇ. એટલુંજ નહિ પરંતુ પરીક્ષાના એ પદ્ધતિનું અનુકરણ હિંદુસ્થાનમાં પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું, અને એ સ્થિતિ અત્યારે પણ આપણે ત્યાં ધમધોમ્મર ચાલે છે.

પરંતુ જો કે હિંદુસ્થાનમાં જે શિક્ષણ પદ્ધતિ ધુસાડવામાં આવી છે તેમાં કાઈપણ જાતનો ઉપયોગી સુધારો થયો નથી, તથા પં ઈંગ્લંડમાં એ પદ્ધતિને ધીમે ધીમેલ તિલાંજલિ આપવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે અમેરીકામાં જો કે જર્મન પદ્ધતિનું અનુકરણ સૌ કરતાં વિશેષ થયું છે. તો પણ હવે ઈંગ્લાંડ પણ એ દિશા તરફ ચોકસ રીતે વળવા માડ્યું છે. પરંતુ બીજી બાજુથી ક્રાન્સમાં અનેક ફેરફાર શરૂ થઈ ચુક્યા છે અને ૧૮૭૭-૭૧ ની મોટી લડાઈ પછી ફ્રેંચ યુનિવર્સિટીઓનાં બંધારણો ફ્રેંચ લશ્કરના બંધારણ જેટલાંજ બદલી નાખવામાં આવેલ છે. પારીસ યુનિવર્સિટીને તદ્દન નવું જીવન આપવામાં આવ્યું છે, અને તેને એટલે સુધી વિસ્તારવામાં આવી છે કે ઈંગ્લાંડ અને સ્કોટલાંડની બધી યુનિવર્સિટીઓમાં બેળા મળીને જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો છે તેટલા આ એકજ પારીસ યુનિવર્સિટીમાં છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ પારીસ યુનિવર્સિટીમાં જે ચેતન, ચોખ્ખતા અને કૃષ્ણતા જોવામાં આવે છે તે ઈંગ્લાંડની સર્વ યુનિવર્સિટીઓ કરતાં અત્યંત ઊંચા પ્રકારનાં છે. ત્યાં હવે પરીક્ષાની યાંત્રિક પદ્ધતિમાં એકદમ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રીય શોધખોળ અને જ્ઞાનના આપક વિકાસ માટે અનેક ખાતાંઓ ખોલવામાં આવ્યાં છે અને પરીક્ષાઓ તથા ડીગ્રીઓનેજ જ્ઞાનમાં પારંગતતાના ચિહ્ન તરીકે માનવાને બદલે ખરી સંસ્કૃતિ, માનસિક ઉદારતા અને વિજ્ઞાનતા તેમજ જમાજની સેવા કરવાની શક્તિ ઉપરથી ફેળવણીનું માપ મપાય છે.

લંડન યુનિવર્સિટી પણ હવે પરીક્ષા લેનાર કરતાં શિક્ષણ આપનાર યુનિવર્સિટી વધારે ને વધારે થતી જાય છે. છતાં હજી હિંદુ

સ્થાનની યુનીવર્સિટીઓમાં જાયુવા જેવો ફેરફાર થયો નથી તે શાસ્ત્ર-
નીય છે. અફસોસની વાત છે કે યુરોપના બીજા દેશોનું અનુકરણ
ઈંગ્લાંડમાં લાગે સમયે થાય છે અને તે પછી વર્ષોનાં વર્ષ વીતી
મયા પછી હીંદને નવીન ફેરફારોનો લાભ મળે છે. તેથી જો આપણે
દેશે બીજા આગળ વધેલા દેશો કરતાં કેળવણીના મહા પ્રશ્નમાં અ-
ત્યંત પાછળ રહેવું ન હોય તો આ બાબતમાં માત્ર ઈંગ્લાંડનું જ
અનુકરણ કરવાને બદલે ફ્રાન્સ, જર્મની, અમેરીકા વગેરે દેશોમાં
શું થાય છે તેનું ત્વરિત અવલોકન કરવું જોઈએ, અને ત્યાંથી જે
કાંઈ ઉપયોગી અને આવશ્યક લાગે તે ઈંગ્લાંડની રાહ જોયા વિના
અહીં દાખલ કરવા પ્રયત્નો આદરવા જોઈએ.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે હીંદુ યુનીવર્સિટીનું બંધારણ
માત્ર લંડન યુનીવર્સિટી ઉપરથીજ રચવાને બદલે ફ્રાન્સ અને જર્મ-
નીનાં કેળવણીનાં ખાતાંઓની પણ મદદ લેવામાં આવશે. અલબત્ત,
લંડન યુનીવર્સિટી કેટલેક અંશે જર્મન એટલે કે અર્વાચીન પદ્ધતિનું
અનુકરણ છે, અને તેવીજ રીતે ફ્રેંચ પદ્ધતિ છે. પરંતુ તે છતાં
ફ્રેંચ અને ઈંગ્લીશ પદ્ધતિમાં ઘણો તફાવત છે. જ્યારે લંડન યુનીવ-
ર્સિટી મધ્યકાલીન ફ્રેંચ અને અર્વાચીન જર્મન પદ્ધતિનું મિશ્રણ છે,
ત્યારે પારીસ યુનીવર્સિટી અર્વાચીન જર્મન તેમજ અર્વાચીન ફ્રેંચ
પદ્ધતિનું મિશ્રણ છે, એટલે કે જર્મનીની માફક ત્યાં ઉચ્ચ
શિક્ષણ આપનારી યુનીવર્સિટીઓ છે એટલું જ નહિ. પરંતુ આસ-
વિષયોમાં સૂક્ષ્મ શોધખોળ કરવામાં જર્મનીને પણ તે મહાત કરે છે.
આ પ્રમાણે એક દૃષ્ટિથી ફ્રેંચ પદ્ધતિ જર્મનથી પણ વધારે જર્મન છે.
પરંતુ બીજી તરફથી તેમાં ફ્રેંચ વ્યાપકતા અને વિશાળતા પણ ઘણું
મોટા પ્રમાણમાં છે. સર્વ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન, જ્ઞાનના, સમ-
ગ્ર ક્ષેત્રનું વિહારસ્થાન, શાસ્ત્રીય તેમજ સામાજિક પ્રગતિનું વિચાર-
સ્થાન, અને શાસ્ત્રીયતા, સૂક્ષ્મતા તથા એકાગ્રતાની સાથે સરલતા,

આપકતા ને સંસ્કારિતાનું નિવાસસ્થાન, પેરીસ યુનીવર્સિટી છે આ જાવનાને હજુ બહોળા યુનિવર્સિટી નથી પહોંચી શકી, તેમજ લંડન યુનીવર્સિટી નથી સમજી શકી; તો પછી હિંદુસ્થાનની યુનિવર્સિટીઓ કદાચી પણ ક્યાંથી શકે ?

યુરોપ અને અમેરિકામાં પેરીસ યુનિવર્સિટીની આ જાવના સૌથી આગળ વધેલા અને સૌથી નવીન છે. પેરીસ યુનિવર્સિટીમાંજ સાયન્સ અને કલાનું ઐક્ય શરૂ થયું છે, ત્યાંજ જાવનાઓને જીવનમાં દિતરવાનો પ્રયત્ન થયો છે અને ત્યાંજ જ્ઞાનને મધ્યગતિની જરૂર પાતો તેમજ દેશ અને સમયને અનુરૂપ કરવાનું સ્વાધ્યાયમાં આવ્યું છે.

અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણી હિંદુ યુનીવર્સિટીને મટે કોઈ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શ જોઈતો હોય તો તે ફ્રેંચ યુનાવર્સિટીજ છે. ઉપરાંત ફ્રાન્સ અને હિંદુ વચ્ચે જે મળતાપણું છે તેટલું મળતાપણું હિંદને બીજા કોઈપણ પાશ્ચાત્ય દેશ સાથે નથી. ફ્રાન્સ અને હિંદ ઉભય ખેતીવાડીના દેશ છે; ઉભય કલા અને સૌંદર્યના ચાહક છે; ઉભય શુદ્ધિમાં મોખરે છે; ઉભય લાગણીમાં તીવ્ર છે; અને ઉભયની જાવનાઓ વિશ્વવ્યાપક છે.

[“ હિંદુસ્થાન ” અગ્રસેખ, તા. ૬-૨-૧૫]



[૫૦]

આપણા મજૂર વર્ગ માટે આપણે શું કરવું જોઈએ ?

અથા ગુરૂવારે અહલાખાદ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર જેવન્સે ત્યાંની યુનિવર્સિટીમાં પોતાના બાપણમાં એક બે યાદુ અગત્યની સૂચનાઓ કરી હતી. એમણે કહ્યું હતું કે હિંદુસ્થાનમાં નીતિ-શાસ્ત્ર તેમજ અર્થશાસ્ત્રને લગતો એક મહાન પ્રશ્ન ખડો થાય છે. અને તે એ કે હિંદુસ્થાનની આર્થિક ઉન્નતિના બે માર્ગમાંથી એક માર્ગ આપણે ગ્રહણ કરવાનો છે. એક માર્ગ પ્રમાણે આપણે આ દેશની સંપત્તિ વધારીને જમીનદારો, મોટા વેપારીઓ, અને થાપણવાળા વર્ગને તે સોંપી દેવાની છે, કે જે વર્ગની આખાદી અસંખ્ય મજૂરો અને ખેડૂનોની સખ્ત મહેનત અને ગરીબી ઉપર આધાર રાખે છે બીજો માર્ગ એ છે કે આપણા ગરીબ ખેડૂનો અને કામદાર વર્ગને એમની આજીવિકા પૂરતું આપીને તેઓને ગરીબીમાંથી મુક્ત કરવા, તેઓને તંદુરસ્ત અને સગવડવાળાં મકાન આપવાં, અને તેઓની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક ઉન્નતિ માટે પૂરતો અવકાશ મેળવી આપવો; અને ત્યારપછી થાપણદારોને તેઓની જાહોજલાલી ભોગવવાની છુટ આપવી.

પ્રોફેસર જેવન્સ આ બીજો માર્ગ અખત્યાર કરે છે, અને અમારી ખાત્રી છે કે કોઇ પણ હિંદુ હિંદીથી એ માર્ગને વધાવી લીધા વિના રહેશે નહિ. આપણા દેશમાં જેટલી ગરીબી છે તેટલી ગરીબી દુનિયાના કોઇ પણ સુધરેલા દેશમાં નથી. અને જ્યાં સુધી આપણા અસંખ્ય ગરીબ ખેડૂનો અને મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાને

આપણા મજૂર વગ માટે આપણે શું કરવું જોઈએ ? ૨૫૬

આપણે આગળ નહિ આવીએ ત્યાં સુધી આપણી આંધક ઉન્નતિ થયે દૂર સમજવાની છે. કારણ કે એટલું રમણમાં રાખવાનું છે કે ખેડૂતાની અને મજૂરાની કાર્યકુશળતા, તેઓની તંદુરસ્તી, તેઓની શક્તિ, તેઓની ચાલાકી, અને અવકાશમાં મેળવેલા તેઓના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ હાલ આપણે આ વર્ગ એટલી અધમ સ્થિતિમાં છે કે તેઓને સુધરેલા જમાનાની કાંઈ પણ અનુકૂળતાઓ મળતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ સુધરેલા જમાનાની સઘળા આશ-તોનો પહેલા પ્રહાર તેઓના ઉપરજ થાય છે.

આપણા કામદાર વર્ગને અને ખેડૂત વર્ગને સ્વતંત્ર અને કાર્ય-કુશળ બનાવવા હોય, તેઓની મહેનતથી આપણા દેશને આબાદ બનાવવો હોય, અને હિંદુસ્થાનનાં મુઠીબર કુટુંબોની સાથે બીજાં કુરોડો માનવીઓની ઉન્નતિ કરવી હોય, તો તેઓને ગરીબી, માંદગી અને જીખમરાથી બચાવો, તેઓનો સખત મજૂરીના પ્રમાણમાં તેઓને પૂરતો બદલો આપો, તેઓને માટે સુંદર અને સુધડ મકાનો તૈયાર કરો, તેઓનાં બાળકો ઉપર કેળવણી અને જ્ઞાનના આશીર્વાદ વરસાવો, તેઓને કુદરતી લીલાનું લાન કરાવો, અને મનુષ્યજીવનના મર્મ અને ધર્મ સમજવાને કંઈક અવકાશ અને આરામ આપો.

આપણે ત્યાં ૩૧ કરોડ મનુષ્યોની મોટી સંખ્યા છે તેથી આપણે મલકાવાનું નથી. એ ગંજવર સંખ્યા તંદુરસ્ત, બલવાન, સંસ્કારી અને કાર્યકુશળ ન હોય તો સર્વથા નકામી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ અતિ બારંપ છે. તેટલા માટે પ્રથમ તો આપણે આપણા ગરીબ વર્ગની રહેણીકરણીનો આદર્શ ઉઘો બનાવવાનો છે. અને જ્યાં સુધી તેઓની આર્થિકતાના સાધનમાં થોડા વધારો નહિ થાય ત્યાં સુધી એમનો જીવનઆદર્શ હાલ છે તેવો અધમજ રહેશે તે વાત યાદ રાખવાની છે. હિંદુસ્થાનના ખેડૂતો અને મજૂરાની સાદાઈ, સરળતા, તથા થોડાં સાધનોમાં પોતાનો ગુજરો ચલાવી લેવાની તેઓની શક્તિની અનેકવાર સ્થાને અસ્થાને પ્રશંસા થાય છે.

પરંતુ માત્ર આ પ્રશ્નસાચીજ સંતોષ નહિ પામતાં તેઓની સ્થિતિ અને તેઓની જીવનકલા વધારે ઉચ્ચ અને રસભર કરવાને આપણું મથવાનું છે.

આ જમાનાની સગવડો અને મોજશોખોના કેટલાક ઇગ્ગરદારો એમ કહે છે કે હિંદો મજૂરોના પગાંમાં જ્યારે વધારા કરવામાં આવે છે ત્યારે તે વધારો પોતાની જીંદગી સુધારવામાં વાપરવાને બદલે ડેટલેંક આડે માર્ગે તેઓ વાપરી નાંખે છે, અને તેથી ગરીબો તેઓના જીવનવિકાસમાં પ્રાદી રીતે અંતરાચરૂપ નથી ! અને જવાબ એટલોજ છે કે શ્રમતોની શ્રમતાઈનો અનેકવાર અવળે રસ્તે ઉપયોગ થાય છે, અને તેથી પૈસા શ્રમતોના આર્થિકની અધિગતિનું કાન્ધુ છે; તેટલા માટે તેઓના અંતિમ મોક્ષની ખાતર તેઓને પ્રથમ થનની હિમ્મતિમાંથી શા માટે મુક્ત ન કરવા ? અને કદાચ ઉપરની ફીક્ષમાં થોડું પણ સત્ય હોય તો ગરીબોને ગરીબીમાં સડવા દેવા એ ખરો માર્ગ નથી, પરંતુ તેઓની ગરીબી નિર્મૂલ કરવાની સાથે તેઓને જીવવણીનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ કે જેથી પોતાની આર્થિક આબાદીનો યથાર્થ ઉપયોગ કરતાં તેઓ શિખે.

તેથી આખા દેશના ખુણે ખુણામાં જીવવણીનો ફેલાવો થવો જોઈએ એ અતિશય આવશ્યક છે. લખવા વાંચવાની કળા ઉપરાંત જીંદગી સાર્થક રીતે જીવવાની કળા આપણા અભણ વર્ગને ખાસ શિખવવાની છે. આર્થિક સાધનોની સાથે તેઓને માટે બીજાં અનેક સાધનો પૂરાં પાડ્યા વિના હાલની દુદ્દશા દૂર થઈ શકે તેમ નથી. ત્યારેજ તેઓ ઉચ્ચ જીવનની કિંમત સમજી શકશે; ત્યારેજ તેઓ પોતાની મજૂરીમાં રસ લઈ શકશે; અને ત્યારેજ તેઓ હિંદની આબાદી માટે પોતાની ઉત્તમ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી શકશે.

અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સંસાર સુધારાના સર્વ પ્રયત્નો કરતાં આ પ્રજા અતિ મહત્વનો છે. આપણી સંસાર સુધારા પરિષદોમાં જે જે બાબતો ચર્ચાય છે તે સર્વ આ બાબત પાસે કંઈ પણ વિસાતમાં

નથી. હિંદુસ્તાનનાં કરોડો ગરીબ મનૂરોની મહેનત ઉપર આપણી આર્થિક ઉન્નતિ, આપણી જાહેજલાલી, અને આપણી સામાજિક પ્રગતિ આધાર રાખે છે તેઓની આખાદી એજ દેશની આખાદી સમજવાની છે. તેઓની ફળવણી એજ દેશની ફળવણી ગણવાની છે. તેઓની સુધારણા એજ ખરી સુધારણા છે. તેમજ તેઓની ગરીબી, તેઓની અધોગતિ અને તેઓની પાંચમાલી, તે સમસ્ત દેશની ગરીબી, અધોગતિ અને પાંચમાલી છે એ નિર્વિવાદ છે. તેથી કારખાનાંઓમાં કે એતરોમાં, સડકો કે ગેદીઓ ઉપર, જુપડાંઓમાં કે ચાલીઓમાં, મનૂરી કરનારાં ગરીબ મનૂરો અને ખેડુનોની રચિત સુધારવાને મુડીવાળાઓ, કારખાનાવાળાઓ, શ્રીમંત વેપારીઓ. જાગીરદારો અને સત્તાવાળાઓએ એમેર મહાભારત પ્રયત્નો કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ. નહિતર આખાદી ભોગવનાર થોડાં મનુષ્યોના પગ તળે કચડાઈ જતો આ અસંખ્યવર્ગ તેઓને પણ હમણાં કે પછી અધોગાતના ઉંડાણમાં સાથે ધસડમ્પા વિના રહેનાર નથી.

[હિન્દુસ્થાન—અગ્રજેખ,

તા. ૧૭-૨-૧૪]



[૫૧]

જ્ઞાતિઓને સુધારવી કે તેનો અંત આણવો ?

હેલા ત્રણ રવિવાર થઈ ગયાં મુંબઈની ગુર્જર સભા જ્ઞાતિઓના પ્રશ્ન સંબંધી ચર્ચામાં ગુલામલી હતી, અને તેમાં અનેક દર્શનિદુષ્ટો રજુ થયાં હતાં. આ સર્વ ચર્ચામાં એક જાણવાજેવી હકીકત એ હતી કે હાલની જ્ઞાતિપદ્ધતિ આપણાં રાષ્ટ્રિય પ્રગતિમાં ઘણા વિધ્નકર છે એ વાત લગભગ દરેક બાપજીકર્તાએ કબુલ રાખી હતી. જ્ઞાતિઓનું ઉચ્છેદન ઇચ્છનારા, જ્ઞાતિઓનું સમીકરણ સૂચવનારા, તેમજ જ્ઞાતિઓનો ખત્યાવ કરનારા સર્વ ગૃહસ્થો આ બાબતમાં સંમત હતા.

પરંતુ જો કે આધુનિક જ્ઞાતિબધારણ આપણા સમાજમાં અનિષ્ટ તત્ત્વ તરીકે સર્વ તરફથી કબુલ રાખવામાં આવ્યું હતું, તથાપિ તેની અનિષ્ટ અસરમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ શો છે એ પ્રશ્ન બહુ ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. ફેટલાકોનું એમ કહેવું હતું કે જ્ઞાતિનો અંત આણવો જોઈએ, અને તેથી જ્ઞાતિની અંદર રહીને સુધારવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે. બીજાઓએ એવી દલીલ રજુ કરી હતી કે જો જ્ઞાતિનો અંત લાવી શકાય તો તે ઉત્તમ છે, પરંતુ તે વાત અશક્ય હોઈને તેને સુધારવી એજ અનિવાર્ય માર્ગ છે.

હવે, એટલું ચોક્કસ છે કે આપણી પ્રાચીન વર્ણાશ્રમની પદ્ધતિમાં અનેક નહિ ઇચ્છવાજેગ ફેરફારો થયા છે, અને હાલ જ્ઞાતિપદ્ધતિ અત્યંત શોચનીય અવસ્થામાં આવી પડી છે. પરંતુ હિંદની અધામતિ માત્ર જ્ઞાતિઓને લીધેજ છે, અને જ્ઞાતિઓ ન હોય તો આપણે કે આપોઆપ ઉત્તરિને ટોચે પહોંચી જાય, એમ કહેવું તે એક પ્રકારની માફ ન કરી શકાય તેવી અત્યુક્તિ છે. ગુર્જર સભામાં એક ગૃહસ્થોએ આ બાબત તરફ યોગ્ય રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને

જાણીએ છીએ કે પશ્ચિમમાં પણ લોકોમાં ઉચ્ચ નીચનો ભેદ નથી
ઓમ નથી, તમાપિ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે જો કે પશ્ચિમમાં શ્રીમંતો
શ્રીમંતોમાં અને ગરીબો ગરીબોમાંજ સામાન્ય રીતે વ્યવહાર રાખે
છે, તોપણ ત્યાં લગ્નની ચુટણી માટે આપણાં કરતાં અતિ વિશાળ
ક્ષેત્ર છે, અને પરસ્પર ભોજનનો તો કરોડો ખાધ છેજ નહિ. એ
ખરૂં છે કે આપણે ત્યાં અનેક શાંતિના લોકોમાં લગ્નવ્યવહારની
પૂરતી છુટ છે, અને તેથી શ્રીમંતમાં શ્રીમંત ગૃહસ્થને સાધારણ
રીતે ગરીબમાં ગરીબ કુટુંબની છોકરી પરણવામાં જરા પણ સંગ્રામ
થતો નથી; પરંતુ હાલની સંકુચિત શાંતિઓને બદલે વિશાળ ક્ષેત્ર
જવાથી આપણે આ ઇષ્ટ ખાખત છોડી દઇશું એમ માનવાને અમે
કશું કારણ જોતા નથી.

શાંતિઓને સુધારવી કે તેનો અંત આણવો એ સંબંધી મત-
ભેદ છે. પરંતુ આપણી હાલની પરિસ્થિતિનું જેઓએ ખાર કે નિરી-
ક્ષણ કર્યું છે, અને જેઓ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસી છે, તેઓ
એટલું તો જોઇ શકશે કે આપણે હિંદુ શાંતિઓનો અંત લાવવાને
અમે તેટલા આતુર હોઈએ, પરંતુ તે શાંતિઓ દિવસે દિવસે ઓછી
જવાને બદલે વધતી ગઇ છે; અને તેમાં અમે તેટલા સુધારાવધારા
જવા હોય છતાં તેનું બળ દરેક સુધી નબળું પડ્યું નથી. આ વસ્તુ-
સ્થિતિ અલગપણ શોચનીય છે તેમાં શંકા નથી; પરંતુ તે વસ્તુસ્થિતિ
છે એ વાત જુદી જવાની નથી. સેંકડો વર્ષ થયાં જે વ્યાપક
સંસ્કાર ચાલી આવે છે અને જેનાં મૂળ અતિ ઉડાં છે તે
ખડખરની લાકડીના ટકારાથી અદૃશ્ય થઇ જશે એમ માનવું તે
શકાપણ નથી.

આવી સ્થિતિમાં અમારું એમ માનવું છે કે શાંતિ સામે મેદા-
નમાં ઉતરતા કરતાં શાંતિ અવરોધથીજ તેને અંત કરવી એ વધારે
સલાહકારક છે. જ્યાં સુધી આખા હિંદુસ્થાનમાં ઈળવણી અને સંસ્કાર-
રતો બહોળા ફેલાવો નહિ થાય, ત્યાંસુધી શાંતિની સંકુચિત આવના
અને તેને લગતા બીજા અસુખ્ય વહેમો આપણે દૂર કરી શકીએ

તેમ નથી. અને એમ ન થાય તે પહેલાં તેની નિદ્રામાંથી તેને જાગૃત કરવી તે બધું જોખમભરેલું પગલું છે. આપણા લોકો કુટ છે અને તેથી તેઓ સંકુચિત વિચારો ધરાવે છે એમ સમજવાનું નથી; પરંતુ તેઓ મૂર્ખ છે, તેથી અથવા તો તેઓએ વિશાળ, ઉદાર, ખુલા વાતાવરણનો અનુભવ કર્યો નથી, તેથી કુવા માંહેના દેડકા થઈને પડ્યા છે. અને જો એમ છે તો પછી તેઓને હથોડાવતી ઉદાર વૃત્તિવાળા અથવા વિશાળ હૃદયવાળા બનાવી શકાય તેમ નથી. તેને માટે કેળવણી, સંસ્કાર, આદિ સાધનોજ ઉપયોગનાં છે.

તેથી કેળવણી અને ઉદાર વિચારો ફેલાવવાને આપણે આપણાથી બનતું કરવાનું છે. જેઓ સંજોગોને લીધે જ્ઞાતિના બંધારણમાંથી છુટી શકે તેમ નથી તેઓ જો આ વિષ્ટ પરંતુ અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય જ્ઞાતિની અંદર રહીને કરે, તો તેઓ આપણા સમાજની પ્રગતિમાં ઘણે મહોટા ફાળો આપે છે તેમાં શંકા નથી. તેવીજ રીતે જેઓનું જીવન જ્ઞાતિઓના અંધેય વાનાવચ્છમાં પૂરતો વિદાસ પામી શકે તેમ નથી, અને જેઓ જ્ઞાતિઓના બંધાઓ, તેની કુલ્લક પ્રવૃત્તિઓ, તેના સંકુચિત વિચારો, આદિને સદન કરીને તેમાં યુક્તિ-પૂર્વક સુધારો કરવા જેટલું ધૈર્ય ધરાવતા નથી તેઓને તેમાં પોતાના કિમતી સમય અને પોતાની કિમતી શક્તિ વાપરી નાંખવાની જરૂર નથી. પરંતુ આ પાછલા વર્ગે માત્ર ભાષણોમાં કે વાર્તાલાપમાં જ પોતાની સ્વતંત્રતા અને વિચારોની વિશાળતાનો ડોળ કરવાનો નથી, પણ બનેલાં સુધી, એટલુંજ નહિ પણ કંઈક આત્મભોગ આપીને, પોતાની ભાવનાઓને આચારમાં મુકવાના પ્રયત્નો કરવાના છે.

દાસ આપણા હાંદુ સમાજમાં કાંઈ અતિ અફસોસની લક્ષીકત હોય તો તે એ છે કે જેઓ અસંખ્ય સંખ્યામાં જ્ઞાતિઓના બંધારણથી બંધાયેલા છે તેઓમનિ અતિ મોટો ભાગ પોતાની દરજ અને જવાબદારી બિલકુલ સમજતો નથી, અને તેથી આપણું જ્ઞાતિ-બંધારણ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે માંદકું થતું જાય છે, અને પોતાના પુરાણ મૂર્ખાઈભરેલા નિયમોને ઊંડાડું નથી.

હાલની અનિષ્ટ સ્થિતિ ત્વંચી દર થવી જોઈએ. નવિતર જે ભવિષ્યનાં સ્વપ્નાઓ ધડવામાં આપણે બહુ કાબેલ છીએ તે ભવિષ્ય આપણાથી દૂર ને દૂર ન્દાસતું જશે. આપણી શાંતિઓ આપણા જીવનપ્રવાહને કલુષિત કરી રહી છે તે નિર્વિવાદ છે. આપણી શાંતિઓ બહેમ, કુસંપ, મૂર્ખાઈ, સંકુચિત વિચાર, અને પરતંત્રતાનાં નિવાસ-સ્થાન બની રહી છે તે જગજહેર છે આપણી શાંતિઓને લીધે આપણી ગૃહીય જીવનના યથાર્થ ખીલતી નથી, આપણી સાહસિક વૃત્તિ દબાઈ જાય છે, આપણી શક્તિને નિરર્થક વ્યય થાય છે, એ આખતમાં મતભેદ ભાગ્યેજ દશે. તેથી જેઓ આ પુરાણી અંસ્થાની એડીએ તોડી સ્વતંત્ર વાતવચ્ચમાં વિદ્યરી શક્તા હોય તેઓને અમારું અંતઃક્રોધનું અગ્નિનંદન છે પરંતુ તેઓએ યાદ ગમવાનું છે કે તેઓને ઉડી જવાની જે તક મળી છે તેનો ઉપયોગ તેની પાછળ રહી ગયેલા ફેદીઓને છોડાવવામાં અને છોડાવી ન શકે તો તેઓનું ફેદી જીવન સુખી કરવામાં કરવાનો છે, અને નહિ કે પોતાના સ્વાર્થમાં અને પોતાની ઝાંઝામાં. પોતાના બંધુઓને કદાચ સુખી પણ ન કરી શકે તો તેઓના ઉપર થુંકવામાં તો તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા વાપરવાની નથીજ.

પરંતુ જેઓ શાંતિ છોડી શકે તેમ નથી તેમ તેને સુધારી શકે તેમ પણ નથી, તેઓએ આ પ્રશ્ન તરફ બેદરકારી બતાવવી તેમાંજ હાલ છે. શાંતિઓના પંડામાંથી તદ્દન મુક્ત થવા માટે આ મધ્યમ સ્થિતિમાંથી હજલમ સર્વ લોકોને પસાર થવું પડશે. અને તેથી આ મધ્યમ વર્ગની સંખ્યા ઘણી મોટી થશે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓના ઉપરજ આ પ્રશ્નના નિરાકરણને ખરે આધાર છે જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં શાંતિનાં બંધને તોડવાં, જ્યાં બની ન શકે ત્યાં બેદરકારી બતાવવી અને કદ પછુ શાંતિ પદ્ધતિને હિતેજન તો નજ આપવું, એ માર્ગ આ વર્ગને માટે સર્વોત્તમ છે.

[“હિંદુસ્થાન” અમલેખ,

તા. ૧૬-૨-૧૫]

[૫૨]

હિંદમાં યુનિવર્સિટી કેળવણી.

મયા સુનિવારે કચકતા યુનિવર્સિટીની વાર્ષિક સભા ત્યાંનજ ટાઉન હાલમાં મળી હતી, અને તેમાં નામદાર વાઇસરૉયે પોતાનાં આપણમાં ધણા મનનીય વિચારો દર્શાવ્યા હતા. એમણે જણાવ્યું હતું કે એમની વાઇસરૉય તરીકેની કારકીર્દિ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો ધણો સંતોષકારક ફેલાવો થયો છે. સને ૧૯૦૪ થી હિંદની યુનિવર્સિટીઓએ એક આગળ પગલું ભર્યું છે, અને વિદ્યાર્થીઓની માત્ર પરીક્ષાઓ લેવા ઉપરાંત શિક્ષણની જવાબદારી પણ તેઓએ પોતાના ઉપર લેવાની શરૂઆત કરી છે. આ મોટી જવાબદારીને પહોંચી વળવાને માટે પૈસાની ઘણી જરૂર હતી, અને તેમાં સરકારે પોતાનાથી બનતી મદદ આપી આ કામ પાર પાડવા માટે સારી મદદ કરી છે. લોર્ડ હાડિંગની હકુમત દરમિયાન એ નામદારે આ દિશામાં જે ઉદારતા અને ઉત્સાહ બતાવેલ છે તે ખાતે આખું હિંદ એમનું આભારી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ હિંદુસ્તાનની યુનિવર્સિટીની કેળવણીની પ્રગતિ સાથે એ નામદારનું મુખ્યાર્થ નામ હંમેશને માઃ જગદીશ રહેશે તે નિઃશંક છે.

તેવીજ રીતે હિંદી પ્રજાનો ઉત્સાહ પણ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે, અને ધણી મોટી રકમો ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રચાર માટે વિદ્યાર્થિક અને ઉચ્ચ હિંદીઓ આપવા મંડ્યા છે, તે પણ જોજ સંતોષજી કારણ નથી. હિંદ દટલો ગરીબ દેશ છે તે જગજહેર છે, છતાં હજુ પણ લાખો રૂપિયા સરસ્વતીદેવીને ચાલે પરાય છે. સર-વરકનાથ પાર્શ્વત, ડાક્ટર રાજ ગિહારી ઘોશ, દરભંગના મહારાજ,

સર ચિતુભાઈ માધવલાલ, મિ. તાતા, આદિ અનેક મુખ્ય રક નામે હિંદની ઉદારતા, હિંદની વિદ્યાપ્રિયતા, અને પોતાના દેશમાં ધેરધેર ફેળવણીનો પ્રકાશ ફેલાવવા માટે હિંદીઓના હૃદયમાં થઇ રહેલી તાલાવેલીનું આપણને મથાર્થ જ્ઞાન કરાવે છે. તેથી જેમ નામદાર સરકારે હિંદની ફેળવણીનો પ્રશ્ન વધારે ગંભીરતાથી હાથ ધર્યો છે, તેમ હિંદી પ્રજા પણ પોતાના દેશમાં ફેળવણીનો વિસ્તાર સત્વર વધે તે માટે માત્ર વાતોજ કરતી નથી પણ કાર્યસાધક પગલાં ભરવા લાગી છે.

હિંદુ યુનિવર્સિટી અને મુસલમાન યુનિવર્સિટીની ગંજાવર યોજનાઓ પણ ખતાવી આપે છે કે હિંદીઓ ફેળવણીના પ્રશ્નને કેટલેક મહત્વનો ગણે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ લોકમાન્ય સ્વર્ગસ્થ ગોખલે એ આ પ્રશ્નને દેશના સર્વ પ્રશ્નોમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું હતું, અને તેની પાછળ પોતાની કિમતીમાં કિમતી શક્તિનો વ્યય તેઓ કરી રહ્યા હતા. એમનું ચિરસ્મરણીય “ એડ્યુકેશન બિલ ” જે કે વાઇસ-રોયની ટ્રાંસિલમાં પસાર થઇ શક્યું નથી, તોપણ તેનાથી એટલું તે પ્રતીત થશે કે હિંદના એક મહાન અગ્રગણ્ય લોકનાયક હિંદની ફેળવણીનો પ્રશ્ન સર્વથી ઉપયોગી ગણ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સરકારને હાથે તેનો નિકાલ કાઢી શકાય એવો પ્રશ્ન ગણ્યો છે. તેમજ એ મહાપ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા સરકાર ખુશી હોય તો ફેળવણીની ખાતર હિંદી પ્રજા ઉપર વધારે કરના જોજો પડે તો તે પણ સહન કરવા દેશ ખુશી છે એ વાત પણ શ્રીયુત ગોખલેએ બહુ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવી છે.

એટલું તો ચોક્કસ છે કે હિંદની ઉન્નતિનો ખરો આધાર છેવટે ફેળવણી ઉપરજ રહેલો છે. લોકસુખાધારી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કળા-ક્રિયાસહ, રાજ્યમતંત્રની ગંભીર જવાબદારીઓ કે સહેરી તરીકેની જવાબદારીઓ, અંતમાં ફેળવણી ઉપરજ અવલભે છે તે સરકાર તેમજ

મૂળ કણુક કરે છે. તેટલા માટે રાજ્યતંત્રના બીજા અનેક પ્રશ્નો સંબંધી મને તેટલો મતભેદ હોય, પણ કેળવણીની વ્યાપ્તિમાં સર્વને એકમત થયા વિના છૂટકો નથી. હિંદના દરેક શહેરીને સુધારવો હોય, તેની કિંમત વધારવી હોય, તો તેને કેળવણી આપવી એજ ઉપાય છે. પ્રાથમિક કેળવણી લેનારાઓની સંખ્યા વધારે હશે, જે માધ્યમિક કેળવણીનો લાભ વધારે લોકો લઈ શકશે, અને તોજ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણીનો પણ વધારે વિસ્તાર થશે. તેટલા માટે યુનિવર્સિટીની કેળવણીની આખાદી માટે પ્રાથમિક કેળવણીના મૂળ ઝરાયીજ ભરતી કરવી જોઈશે.

બીજું એટલું વધુ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હિંદુસ્તાનમાં ઘણીજ ઝડપથી વધવા મંડી છે, તેથી તેઓને માટે શાળાઓ અને કૉલેજો પૂરતી સંખ્યામાં ઉભી કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. મુંબઈ ઇલાકાની શાયનીય સ્થિતિ ઉપરથી અમે આશા રાખીએ છીએ કે નામદાર સરકાર ધડો લેશે. કૉલેજોના અભાવે સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને એક એ વરસ અભ્યાસ કર્યા વિના એસી રહેવું પડે એ હકીકતથી સત્તાવાળાઓએ શરમાવું જોઈએ. જ્યાં સાધારણ બીજા વર્ગ કે ત્રીજા વર્ગની કૉલેજો પણ પૂરતી નથી, ત્યાં ઉચ્ચ આદર્શની ‘ફર્ટ’ કલાસ” કૉલેજોની વાતજ શી રીતે કરવી ? હાલની યુનિવર્સિટી શિક્ષણપદ્ધતિમાં, અથવા તો માધ્યમિક કે પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિમાં ખામીઓ નથી એમ નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે અનેક દોષોથી ભરપૂર છે; પરંતુ સારા નરસાનો સવાલ તો પછી આવે છે. કારણ કે જ્યાં મૂલ્ય નાસ્તિક કુળઃ શાલા ? કૉલેજો કે શાળાઓ પૂરતી ન મળે, ત્યાં સારી કૉલેજો અને સારી શાળાઓની ચર્ચા પણ શી રીતે સંભવે ?

આ અતિ શોકજનક સ્થિતિનો અમે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે નામદાર સરકારે હાલ થોડા સમય થયાં મને તેટલો

હિંદમાં જતાઓ હોય, અને આગલાં વરસો કરતાં ઝમે તેટલા વધારે સારા આંદાજોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવતું હોય, તોપણ એમ કહાઈ વિના ચાલતું નથી કે હજી સુધી હિંદુસ્તાનની કેળવણીની સ્થિતિ એકંદરે ધણી નિરાશાજનક તથા શરમભરેલી છે. જ્યાં ૪૧ કરોડ મનુષ્યોનો વસતી છે ત્યાં દર વરસે થોડા હજાર વિદ્યાર્થીઓનું કોન-વેકેશનમાં ઝબ્લાઓ સહિત થતું પ્રદર્શન દોષપણ રીતે સંભવકારક મણાય એમ અને માનતા નથી. કેળવણીના આ ગંભીર પ્રશ્ન તરફ હજી જોઈ એ તેટલું ધ્યાન અપાયું હોય એમ અમને લાગતું નથી. આશા છે કે નામદાર સરકાર તેમજ દિંદી પ્રજા આ સૌથી મોટાં મોટા સવાલને હિંદુસ્તાન અર્થે વધારે હિંસાદથી અને વધારે વેગથી કમર કસશે.

[“ હિન્દુસ્તાન ” અગ્રણેખ,

તા. ૧૯-૩-૧૫]



[૫૩]

કેળવાયેલા હિંદીઓ ગરીબ કેમ છે ?

હિંદુસ્તાનમાં અતિશય ગરીબી છે તે વાત હવે જગજગહેર છે. અરંતુ ખાસ કરીને કેળવાયેલા વર્ગની ગરીબીનો ખ્યાલ હજુ ધણાં-ઓને નથી. “કલકત્તા યુનિવર્સિટી મેગેઝિન”ના ગતાંકમાં આ વિષય ઉપર મિ. બિનોદલાલ મુકરજીના કલમથી કેટલાક વિચારો બહાર આવ્યામાં આવ્યા છે, અને તેમાં લેખકે હિંદુ કેળવાયેલા વર્ગની ગરીબીનાં કેટલાંક કારણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એક તો મધ્યમ વર્ગના હિંદુએ એકલે હાથે ધણાંઓનું ભરણપોષણ કરવાનું હોય છે. અને તે ભરણપોષણનાં સાધનો ખેતી, વ્યાપાર કે કોઈ ખાસ ઉદ્યોગદ્વારા મેળવવાને બદલે આપણો કેળવાયેલો વર્ગ “આમરૂદાર” નોકરીદ્વારા મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે. આની નોકરીઓમાંથી ધણાં જુજ પગાર મળે છે, જે નવા જમાનાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાને ખીલકુલ બસ થતો નથી. સરકારી હિંદી નોકરીઓની સંખ્યા હિંદીઓને મળી શકે તેવી ધણી જુજ હોય છે એટલે મોટે ભાગે તદ્દન ટુંકા પગાર ઉપર કેળવાયેલાઓને ગુજરો કરવો પડે છે.

બીજી તરફથી કેળવાયેલો વર્ગ શહેરો તરફ આકર્ષાય છે, અને તેઓની કંઈક કિમત અને જરૂર પણ્ય શહેરોમાં જ હોય છે. હવે શહેરોનું જીવન અતિશય મોંઘું થઈ ગયું છે તે સંબંધી બે મત છે જ નહિ. શહેરની હાકમારી સહન કરીને પણ્ય કેળવાયેલા વર્ગના મોટા ભાગને શહેરમાં રહ્યા વિના છુટકો નથી. કમનસીબે શહેરો જીવન ગાળનારા એકાંતની જરૂરિયાતો એટલી બધી વધી ગઈ છે, અને સુધરેલા જીવનના ખ્યાલો એટલા બધા વિચિત્ર થઈ ગયા છે કે શહેરોનો ખર્ચ કેટલાંક અનિવાર્ય કારણોને લીધે જેટલો વધી જાય છે તેથી પાંચ

મણી અર્થ કેટલીક માની લીધેલી કાલ્પનિક જરૂરિયાતોને લીધે કન-
વામાં આવે છે. અનુકરણ અને દેખાદેખી શહેરોમાં વિશેષ હોવાથી
કેળવાયેલાઓનું જીવન કરકસર કરતાં ઉડાઉપણાની દિશા તરફ વ-
ધારે દોરાય છે.

દલઓ મંડળો, સભાઓ, ફૂડો, આદિ વસ્તુઓ મોટા શહે-
રોમાં ઉભરાઈ જાય છે. અને શરમત કે કર્તવ્યભૂતથી કેળવાયેલા
વર્ગને આ બાબતોમાં પોતાનાં ખાસાં ખાલી કરવા પડે છે. વળી
આલસ કરતાં ટ્રામ ટ્રામ કરતાં વિક્ટોરિયા. અને વિક્ટોરિયા કરતાં
ટ્રિસ વિશેષ આબરૂદાર અને ફેશનબલ લેખાય છે, એટલું બજેટમાં
આ ખર્ચોનો પણ સમાવેશ કરવો પડે છે. નેવાંજ રીતે કપડાં-લત્તાં-
માં, ખાવાપીવામાં, નાટકશાળાઓ અને સિનેમેટોગ્રાફમાં, પાર્ટી-
ઓમાં, હરવાફરવામાં, મુસાફરીઓમાં, વિગેરે અનેક ઠેકણે કેળવા-
યેલા વર્ગને હાથ છુટો રાખવો પડે છે. અને આમાંની કેટલીક વસ્તુ
બધે પહેલી દૃષ્ટિએ મોજશોખ લાગે પણ જેઓ જીવનનો સંપૂર્ણ
વિકાસ કરવાની સાથે જીવનનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા દૃષ્ટતા હોય
તેઓને આમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓની જરૂરિયાતો જ જણાય છે
તે બૂલો જવાનું નથી. કેળવાયેલાઓ પોતે સારી રીતે રહેવાને આ-
શુર હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાનાં કુટુંબજનને પણ ઠીક
રિવાજમાં રાખવા માટે ચિંતાતુર હોય છે. જેમ નવા હિંદી પુરુષની
જરૂરિયાતો વધી છે તેમ નવી હિંદી સ્ત્રીની જરૂરિયાતો ઓછી વધી
નથી. એટલું જ નહિ પણ નવાં હિંદી છોકરાંઓ પણ હવે વિશેષ
અર્થાળ થયાં છે. કેળવાયેલો વર્ગ એક બાબતથી કમાય છે ઓછું તે
બાળકોની કેળવણી પાછળ ખર્ચે છે વિશેષ.

તે ઉપરાંત, જોકે કેટલાકા જૂના રીતરિવાજોથી મુક્ત થઈ ગયા
છે તોપણ કેળવાયેલા વર્ગનો મોટો ભાગ હજી જૂના રિવાજોને લીધે
કરવામાં આવતા મોટા ખર્ચોથી મુક્ત થયો નથી. ખાસ કરીને હિંદુ
સંસ્કારના યજ્ઞોપવિતના, વેવિશાળના, લગ્નના, સીમંતના, મૃત્યુસ્નિાના,

આદિ અનેક ખર્ચો હજી અનેક કેળવાયેલાઓને સહન કરવા પડે છે. એક બાબુશી જૂના જમાનાનો ખર્ચ અને ખીજી બાબુ નવા જમાનાનો ખર્ચ—એ બે વચ્ચે કેળવાયેલો હિંદી દબાઈ જાય છે. પશ્ચિમની સ્ત્રીઓની માફક આપણી સ્ત્રીઓની જરૂરિયાતો આપણે વધારી, પરંતુ પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ પુરૂષોને આર્થિક મદદ આપે છે એવું અહિં જન્મું નથી અને બનવાનું નથી. પશ્ચિમનાં કુટુંબોનું ઇટલીક ત્રિશામ્લ જનુકરમ્ કરી આપણે ખર્ચાળ થયા, પરંતુ ત્યાં કુટુંબનો ભાર એટલે બહુ થોડાં માણસોનો ભાર અને હિંદમાં એક કુટુંબનો ભાર એટલે પાંચમનાં પાંચ કુટુંબનો ભાર.

છતાં આ બધા ખર્ચ માટે કેળવાયેલો વર્ગ બહુ જવાબદાર છે એ- કહી શકાશે નહિ. અલબત્ત, કેળવાયેલા લોકો ધારે તો ધણી કસ્ટોર કરી શકે, પરંતુ નવા જમાનાના તેમજ જૂના જમાનાના અનેક ખર્ચો ધણી વાર અનિવાર્ય થઈ પડે છે. ઉપરના નોંધ માત્ર વસ્તુરિથતના દિગ્દર્શનરૂપ છે, કેળવાયેલા વર્ગને ઉપાલંબરૂપ નહિ. પરંતુ દ્વાય ખર્ચ સંબંધમાં કેળવાયેલા વર્ગની રિથત લાચાર લાગે છે તો હમણાંમાં તેના રિથત શાયરમ જણાય છે. ખર્ચ તો દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. ધધામાં સરસાસરસી પણ વધતી જાય છે. છતાં અફસોસની વાત છે કે આપણો બહેલો વર્ગ માત્ર ટુંક જમારની નોકરીઓ પાછળ વલખાં મારે છે, અને દેશના ઉલોગો અને વ્યાપાર તરફ તેનું ધ્યાન બિલકુલ ખેંચાતું નથી. જે દેશમાં આત્ર પાંચ સાત અંગ્રેજી ધોરણુ બહેલા વિદ્યાર્થી કોઇ વેપારીની કુશને બેસી વ્યાપાર કરતાં કરમાય તે દેશનું આર્થિક ભવિષ્ય ધણું ચિંતાબરેલું છે એમ અમારું માનવું છે. જે દેશના કેળવાયેલા લોકો માટે વ્યાપારમાં અને ઉલોગોની ખીલવણીમાં પૂરતું સ્થાન ન હોય તે દેશની આર્થિક વ્યવસ્થા ધણી જૂલલરેલી હોવી જોઇએ. જે દેશને શુભિક્ષિત વર્ગ દેશના વેપાર ખીલવવામાં, દેશના ઉલોગોને વિકસ કરવામાં, દેશનું ધન વધારવામાં, દેશની આર્થિક આબાદી કરવામાં

સહાયમૂત ન થાય અથવા સહાયમૂત થવા લલચાય નહિ, તે દેશની કેળવણીમાં અતિ ગંભીર ખામી હોવી જોઈએ, તે દેશની ઉછરતી પ્રજા અતિ ગંભીર પક્ષાઘાતથી પીડાતી હોવી જોઈએ. અમારા એવે! અભિપ્રાય છે કે હિંદુસ્તાન આ દુર્દશામાં આવી પડ્યો છે, અને તેને લીધેજ આ દેશમાં જાણેલા બીખારીઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. અને જો આ સ્થિતિ એકદમ અટકાવવાને આપણે ઉદ્ધત નહિ થઈએ, અને હાંમે સમય હાથ જોડીને બેસી રહીયું તો હિંદના સુશિક્ષિત લોકોનું, હિંદની કેળવણીનું અને હિંદના આર્થિક મામલાનું ભવિષ્ય કાચું ચિંતાબરેલું સમજવાનું છે.

—“ હિન્દુસ્તાન, ” અમરેખ,

તા. ૧૪ ૪-૧૫.



[૫૪]

એકજ વસ્તુ આવશ્યક,

ગામ કાલે “ ગુજર સભા ” માં બાબુ હેમચંદ્ર સરકારે ‘ એકજ વસ્તુ આવશ્યક ’ એ વિષય ઉપર એક ઘણું અમરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. મિ. નટરાજને પ્રમુખરથાન લીધું હતું, અને એમણે પણ બહુ મહત્વના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. બાબુ હેમચંદ્ર સરકારનું કહેવું એમ હતું કે આપણે ત્યાં ફળવણી છે, ઉદ્યોગ છે, વિશાળતા છે, બુદ્ધિશાળી પુરુષો છે, સુધારકો છે, ધર્મ છે, નીતિ છે, અને છતાં આપણે પશ્ચિમ જેટલી પ્રગતિ કરી શકતા નથી તેનું કારણ એજ કે આપણામાં હૃદય નથી—અંતઃકરણ નથી. કલ્પકતા, મુન્નાઈ અને મદાસ યુનિવર્સિટીઓ દર વર્ષે હજારો ગ્રેજ્યુએટો બહાર પાડે છે, અને એ ગ્રેજ્યુએટોની સખ્યા ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી કરતાં પણ વધારે છે, છતાં ઑક્સફર્ડે જે વિચારકો અને શોધકો દુનિયાને આપ્યા છે તેનો હજારો ભાગ પણ આપણી યુનિવર્સિટીઓ આપી શકી નથી. વિષયોની માહિતીમાં આપણા ગ્રેજ્યુએટો ઑક્સફર્ડના ગ્રેજ્યુએટો કરતાં મિલકૂલ હિતરતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેઓના કરતાં કેટલેક દરમજો વહાડયાતા છે. તથાપિ વિચારશક્તિમાં અને અપૂર્વ રચનાશક્તિમાં ઑક્સફર્ડ સર્વને હેરત પમાડે છે ત્યારે આપણે તેમાં શૂન્ય છીએ. બાબુ હેમચંદ્ર સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણી ફળવણી એક મોટી નિષ્ફળતા છે. તેવીજ રીતે આપણે છેલ્લાં પચાસ વર્ષ થયાં સંસાર સુધારાની વાતો કરીએ છીએ, પરંતુ તેમાં પણ કંઈ પણ બાબતો જેવો સુધારો થયો હોય એમ દેખાતું નથી.

આ અનિષ્ટ સ્થિતિનું મૂળ કારણ એ કે સદેહ અને હંકારો આર્ચન ગુણ આપણામાં એટલો બધો પ્રધાન છે કે આપણે કંઈ

પણ બાબતમાં નિશ્ચયાત્મક થઇ શકતા નથી એમ મિં સરકારનું છે. સ્ટેટિક પ્રગતી ખાસિયત એ છે કે તેઓ સર્વ બાબતો નિશ્ચયાત્મક દૃષ્ટિથી જ જુએ છે. આ ખર્ચ અને આ ખોટું—આ કરવા જેવું અને આ નહિ કરવા જેવું—આ જાતની ચોકસ દૃષ્ટિ તેઓ રાખે છે, અને તે પ્રમાણે સત્તર પગલું ભરે છે ત્યારે આર્યન લોકો આ ખર્ચ પણ હોય અને ખોટું પણ હોય—આ પણ સત્ય છે અને પેલું પણ સત્ય છે—એ પ્રમાણે સદેહમાં ઝોંકા ખાધા કરે છે અને કાંઈપણ કાર્ય કરી શકતા નથી. મિં સરકારે હિંદમાં સાતિમેદો, ગરીબી, દરિદ્રતા, ક્લેશમયતા, પરતંત્રતા, આદિ અનેક શાયનીય તત્ત્વોનું દિગ્દર્શન કરાવી જણાવ્યું હતું કે આપણે ત્યાં હજી કશી જાણવા જેવી પ્રગતિ થઇ નથી, અને આ નિરાશાજનક સ્થિતિ વસ્તુતઃ આપણી ધાર્મિક વૃત્તિ તદ્દન મંદ થઇ જવાથી ઉદ્ભવી છે. અને તેથી અત્યારે એકજ વસ્તુ આવશ્યક એ છે કે આપણે ત્યાં જીવંત ધર્મવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ, અને આપણાં અંતઃકરણો જાગૃત થવાં જોઇએ.

મિં નટરાજને પોતાના લાપણ્યમાં જણાવ્યું હતું કે વસ્તુસ્થિતિ મિં સરકાર માને છે તેટલો નિરાશાજનક નથી. આપણી કેળવણી તદ્દન નિષ્ફળ ગઇ છે એમ કોઇથી કહી શકાશે નહિ. માત્ર પચાસ વર્ષમાં એક પ્રગ્ન કેટલું કરી શકે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, અને એ વાત સ્મરણમાં રાખ્યા પછી આપણી પ્રગતિ તપાસીશું તો જણાશે કે આપણે સંતોષકારક રીતે આગળ વધ્યા છીએ. કદાચ ઑકસફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ જેવો દેખાવ આપણે કરી શકતા નહિ હોઇએ; પરંતુ ઑકસફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ સેંકડો વર્ષ થયાં સ્થપાયેલ છે તે ભૂલી જવાનું નથી. આખંણે ત્યાં પશ્ચિમનું નવું વાતાવરણ લઇ આવ્યા પછી નવું જ કાર્ય શરૂ થયું છે, અને તેથી તેના ખરા મરિજાઓ માટે વિશેષ રાહ જમી જોઇએ. તથાપિ અત્યારે પણ આપણે ત્યાં કેળવણી દ્વેષમંદ રીતે આગળ વધે છે એમ કહી વિના આલસે નહિ, તેવીજ રીતે અપણા સાંસારિક રીતરિવાજોમાં પણ સંતો-

પ્રકારક સુધારો ગયો છે એમ કહી શકાયું પડશે. અત્યારે કેટલી સંખ્યામાં રિષવા લમ થાય છે એ સંસારસુધારાની પ્રગતિનું માપ નથી, પરંતુ હવે સંસારસુધારા સામે કેટલી વિરુદ્ધતા છે એના ઉપરથી જ દેશમાં સંસ્કૃત કેટલી ફેલાતી જાય છે તે માપી શકાશે. થોડાં વર્ષ ઉપર પરસ્પર ભોજનઆદિ સંબંધી જે છીટછાટ હતી તે ધણી ઓછી થઈ ગઈ છે એમ ધણાઓનો અનુભવ છે.

ખીજું એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે આપણા દેશની મંજૂર વસ્તીમાં મુઠ્ઠીભર માણસોએ કામ કરવાનું છે, અને તેથી પરિણામે જોઈએ તેટલી ત્વરાથી ન દેખાય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સર્વત્ર ચેતન, પ્રગતિ, જાગૃતિ, જોવામાં આવે છે તે નિઃસંશય છે. મિ. નટરાજનના મત પ્રમાણે ખરી આવશ્યક વસ્તુ અત્યારે ધર્મ નથી પરંતુ વિચાર અને આચારની એકતા છે. ધર્મ એ મૂળ્યના જીવનનો અતિ મર્મ ભાગ છે, અને તે મર્મ ભાગને ધમ્મ ક્યાં વિનાશ અસર કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. પરંતુ આપણા ઉમદા વિચાર પ્રમાણે આચરણ આચરવાને આપણા લોકો બહાદુરીથી બહાર પડશે તે સંકળતા વિશેષ થશે, અને અત્યારે એજ વસ્તુ આવશ્યક છે.

મિ. સરકાર તેમજ મિ. નટરાજન ઉમદાના વિચારો ઉભય દૃષ્ટિથી સહ્ય છે એમ અમે કહીએ તો અમારા ઉપર આર્ચન લોકોની સદેહવૃત્તિના [દુ] ગુણનું આરોપણ મિ. સરકાર નહિ કરે એમ આશા રાખીએ છીએ. મિ. નટરાજનનો આશ્વાવાદ દોષ પણ રીતે વધારે પડે છે એમ અમે માનતા નથી. આપણા દેશની સ્થિતિ યથાર્થ રીતે અવલોકીશું તો ખાતરી થશે કે આપણે ત્યાં કાર્યના તેમજ વિધોના કુંઝરો ઉભેલા છે. અને તે કુંઝરોને ઓળંગવામાં કૃત્ય શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે તેમ છે. કરોડ માણસની પ્રજામાં, એકા હજાર કેળવાયેલા માણસો શી વિસાતમાં છે ? વળી, આપણે કેટલ પ્રથમથી જંગમી નથી, પરંતુ હજારો વર્ષની કૃત્ય સંસ્કૃતિ,

વિદ્યા કળા અને વિચારણા ધરાવે છે, તેથી નવા વિચારો અને નવી કળાવણી દાખલ કરવાં એનો અર્થ કારા કામળ ઉપર મઢી કરવા જેવું નથી, પરંતુ જુની સંસ્કૃતિવાળાઓને સુજાતી સમજાવવાનું છે કે નવું વધારે સારું છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં આટલું પણ આપણે કરી શક્યા એ યોગ્ય સંતોષનું કારણ નથી.

પરંતુ મિ. સરકારને આટલાથી સંતોષ ન થાય તો તે સ્વાભાવિક છે. મિ. સરકાર ભાવનાસૃષ્ટિમાં વિહરનાર ગઝપક્ષી જેવા છે. પૃથ્વીની તળેટી ઉપર ધીમે ધીમે ચાલનારાં માણસોના પ્રગતિ એમનાં ધ્યાનમાં ન આવે તો એમનો દોષ નથી. એમને આકાશમાં ઉડવું છે, અને હિંદી પ્રજા એ જાતની ભાવના નહિ રાખે તો કાંઈ ફિવસ ઉડી નહિ શકે એ વાત ઉપર ભાર મુકવાની ખાસ જરૂર છે. જેટલી પ્રગતિ થઈ હોય તેથી અસતુષ્ટ થઈ નિરાશામાં ગરકાવ થવાની જરૂર નથી. પરંતુ તેથી સંતોષ માની ખેસી રહેવું પણ ચોસાય તેમ નથી. હિંદુસ્તાનમાં હજુ ગરીબી, અંધકારમયતા, અજ્ઞાનતા, પરતંત્રતા, શિથિલતા અને જડતા એટલા મોટા પ્રમથ્નામાં છે કે તેને તોડવા માટે મહાભારત પ્રયત્નો કરવા પડશે. અને જ્યાં સુધી આપણે આપણી ભવિષ્યની ભાવના સમજવાને શક્તિમાન નહિ થઈએ ત્યાંસુધી એ પ્રયત્નો કરવાને આપણે ઉદ્યત નહિ થઈએ. આપણા પ્રત્યેક કાયમાં આપણી પ્રત્યેક પ્રગતિમાં, આપણા પ્રત્યેક વિચારમાં જોસ લઈ આવવાની જરૂર છે. એ જોસ ત્યારેજ આવશે કે જ્યારે વીર્યવતી કલ્પનાઓ કરવાને આપણે સમર્થ થઈશું. અને વીર્યવતી કલ્પના ત્યારેજ કરી શકીશું કે જ્યારે આપણને આપણા દેશમાં અને આપણા ભવિષ્યમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે. આપણે બહુ મોટા હતા અને છીએ એ કલ્પના બહુ ઉપયોગી નથી, પરંતુ આપણું ભવિષ્ય અતિ ઉજ્જવલ થવાનું છે એ જાતની આન્યતા આપણા જીવનમાં વણાઈ જાય તોજ આપણા જીવનપ્રવાહમાં એતન અને વીજળી આવશે. ઉચ્ચ પ્રકારની આત્મશ્રદ્ધા એજ

વસ્તુ આવશ્યક છે એમ અમારું માનવું છે. આપણા વ્યાપકતાએક બહુ મોટા હતા તેથી હવે આપણે સોડ તાણીને સૂઝ રહીએ એવું નામ આત્મશ્રદ્ધા નથી. પરંતુ આપણે જગતના નેતા થઇ શકીએ તેમ છીએ, બીજા દેશોના જેવું જવાહીર આપણે બતાવી શકીએ તેમ છીએ, આપણા સામાજિક જીવનમાં અખૂટ રસ છે, આપણી પ્રગતિ આપણાજ હાથમાં છે, આપણા દેશના હિતમાંજ દરેક ક્ષણ, દરેક વિચાર, દરેક શબ્દ અને દરેક કાર્ય યોજાવાં જોઇએ, અને દરેક દેશી પોતાનું સર્વસ્વ માતૃભૂમને ચરણે નહિ ધરે તો આ મહાભારત કાર્ય ત્વરાથી પાર નહિ ઉતરે—આ જાતની તાલાવેલી, આ જાતનો અભિનિવેશ, આ જાતનું લક્ષ્યચિહ્ન, આ જાતનો જીવન હેતુ, હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વ્યાપી જવાની અતિશય આવશ્યકતા છે.

[“ હિન્દુસ્થાન ” અમલેખ,

તા. ૧૯-૩-૧૫]



[૫૫]

હિંદમાં કેળવણીની શક્યતા

અને જરૂર.

હિંદમાં સને ૧૯૦૮ થી ૧૯૨૨ સુધી કેળવણીની પ્રગતિ ઉપર મિ. શર્પના રિપોર્ટમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી લઈ શકે એવાં વિદ્યાર્થીઓ અને બાળકોની સંખ્યા આખી વસ્તીના પ્રમાણમાં માત્ર ૧૫ ટકા છે. આ ગણતરીના આધારે સને ૧૯૧૩-૧૪ ના બંગાળના કેળવણી ખાતાના રિપોર્ટમાં જાહેર થયું છે કે બંગાળની ૪,૫૪,૮૩,૦૭૭ માણસોની વસ્તીમાં માત્ર ૬૮,૨૨, ૪૬૧ માણસો કેળવણી લઈ શકે તેવાં છે. પરંતુ કેળવણી લઈ શકે તેવી વસ્તીની આ ગણતરી ખોટી છે, અને ૧૫ ટકા કરતાં મોટી સંખ્યાનો આ ગણતરીનાં સમાવેશ થઈ શકે તેમ છે એમ અમારું માનવું છે. પ્રથમ તો એટલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એ તાલુકા દેશો છે કે જ્યાં નિશાળો કે કોલેજમાં અભ્યાસ કરનારાં બાળકોની, સંખ્યા ત્યાંની વસ્તીના ૧૫ ટકા કરતાં વિશેષ છે. જે બીજા દેશોમાં કેળવણી લઈ શકે તેવી વસ્તી ૧૫ ટકાથી વધારે હોય તો હિંદુસ્તાનમાં તેથી ઓછી હોવી જોઈએ તેનું કારણ શું? એટલું જ નહિ, પરંતુ જે દેશોમાં અત્યારે ૧૫ ટકા કરતાં વધારે ભાગ કેળવણી લે છે તે દેશોમાં કેળવણી લઈ શકે તેવા સર્વ લોકો કેળવણીનો લાભ લે છે એમ નથી, પરંતુ હજી પચીસ ત્યાં દિવસે દિવસે કેળવણીનો વધારે ફેલાવો થતો જાય છે, અને એ ફેલાવો સંપૂર્ણ થઈ ગયો છે એમ ત્યાં માનવામાં આવતું નથી.

કાખલા તરીકે, અમેરિકાની સ્થિતિજ તપાસો. સને ૧૯૧૩ ના આંકડા લાઇએ તો માલુમ પડે છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં આખી વસ્તીના ૨૧.૨૨ ટકા ત્યાંનાં કેળવણી ખાતાંના ઉપયોગ કરે છે, અને મિસીસિપીના ભાગમાં ૨૭.૨૮ ટકા લોકો કેળવણી લે છે. તેવીજ રીતે બીજા દેશો તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો જણાશે કે કાંઈ પણ દેશમાં વધારેમાં વધારે માત્ર ૧૫ ટકાજ લોકો કેળવણી લઈ શકે એ વાત બુલ્લભરેલી છે. ઠીક સને ૧૯૦૯ ની સાલમાં નોર્વેમાં માત્ર પ્રાથમિક કેળવણી લેનારાં બાળકોની સંખ્યા ત્યાંની વસ્તીના ૧૫.૬ ટકા હતી. પ્રાથમિક કેળવણી લેનારાં છોકરાંની સંખ્યા આંદિયામાં વસ્તીના ૧૫.૩૩ ટકા છે, જર્મનીમાં ૧૬.૩૦ ટકા, ઇંગ્લંડમાં ૧૬.૮૪ ટકા સ્કોટલેન્ડમાં ૭.૧૪ ટકા આયરલેન્ડમાં ૧૬.૧૬ ટકા, હોલ્લેન્ડમાં ૧૫.૪૨ ટકા, વિક્ટોરિયામાં ૧૭.૮૬ ટકા, નોવાસ્કોશિયામાં ૨૧.૧૨ ટકા, રશિયામાં ૩.૬૭ ટકા, જપાનમાં ૧૩.૧૬ ટકા, અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં ૧.૮૯ ટકા ! આ સર્વ આંકડાઓ લગભગ સને ૧૯૧૫ ના છે. ત્યારબાદ ધણા દેશોમાં ધણી પ્રગતિ થયેલી હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એટલું તો સાફ દેખાય છે કે હિંદમાં વધારેમાં વધારે કેટલાં બાળકો કેળવણી લઈ શકે તેની ગણતરી ધણી ઓછી મૂકવામાં આવી છે.

હવે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે જ્યાં સુધી કેળવણીનો ફેલાવો અટકાવવામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી વધારેમાં વધારે કેટલાં બાળકો કેળવણી લઈ શકે તેની ગણતરી ઓછી મૂકવામાં આવી હોય તો પણ તેથી શી હાનિ થવાની છે ? અમે કહીએ છીએ કે હાનિ દેખીતી છે. ધારો કે હિંદુસ્તાનમાં એવો સમય આવ્યો કે જ્યારે વસ્તીનાં ૧૫ ટકા બાળકો કેળવણી લેવા મંડ્યાં હોય; તો પછી તે વખતે કેળવણી ખાતાંના અધિકારીઓ એમ કહેવાને લક્ષ્યાય કે હવે વધારે શાળાઓ કે કોલેજોની જરૂર નથી તો તે સ્વાભાવિક છે હ. અણાંજ કેળવણી ખાતાના વડાએ તેના ૧૯૧૩-૧૪ ના રિપોર્ટમાં

કશું છે કે અંગાળમાં કેળવણી લઇ શકે તેવી પુરૂષ વસ્તીના પ્રમાણમાં પુરૂષ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૨.૮૬ ટકા છે જ્યારે ખરી રીતે એવું કશું છેજ નહિ. વસ્તુતઃ હિંદમાં ૧૫ ટકાને બદલે ૩૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લઇ શકે તેમ છે. આ એ ગણતરી પ્રમાણે અંગાળમાં કેળવણી લઇ શકે તેવી પુરૂષ વસ્તીના માત્ર ૨૧. ૪૪ ટકાજ અભ્યસ કરે છે, એટલે કે અંગાળની બાળક અને તરૂણ પુરૂષ પ્રજાનો માત્ર પાંચમો ભાગજ કેળવણીનો આશીર્વાદ પામે છે. પરંતુ સરકારી કેળવણી ખાતાની ગણતરી પ્રમાણે તો હાલ છે તેથી બમણી કેળવણીના સંસ્થાઓ કેબી થઇ જાય પછી નવી શાળાઓ કે કોલેજોની જરૂર રહેતીજ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દેશમાં કેળવણીની સ્થિતિ જેવી છે તેથી વિશેષ સારી માનવાને ઉપરની બૂદ્ધિભરેલી ગણતરી કારણ આપે છે અને તેથી કેળવણી ખાતાનો ઉત્સાહ અને તેની પ્રગતિ જેટલા પ્રમાણમાં જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં દેખાતાં નથી.

પરંતુ મિ. શાર્પ હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી લઇ શકે તેવી વસ્તી માત્ર ૧૫ ટકા જેટલીજ ગણે છે તેનું કંઈક કારણ સૂચવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે કહે છે કે જે દેશના લોકોની મોટી સંખ્યા ખેતીવાડીનો ધંધો કરે છે ત્યાં કેળવણી લેવાની મુદત ઘણી ટુકી હોય છે અને ત્યાં કેળવણીનું મોટું પ્રમાણ આવશ્યક નથી. આ દલીલ પ્રમાણે તો જે દેશમાં લોકો શિકાર ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હોય ત્યાં કેળવણી લેવાની મુદત હોઇ શકેજ નહિ અને ત્યાં કેળવણીનું કશું પ્રમાણ આવશ્યક હોયજ નહિ ! આ જાતની દલીલ કેટલી બૂદ્ધિભરેલી અને અર્થાર્થક્ષેત્ર છે તે આપોઆપ જણાઈ આવશે. મુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઇંગ્લંડ વિગેરે દેશોમાં ખેતીનો કેળવણી કેટલા મોટા અને બહોળા પ્રમાણમાં અપાય છે તે મિ. શાર્પ બૂલી ગયા હોય એમ જણાય છે. ઇંગ્લંડનું અવલોકન કરીએ તો ત્યાં ખેતીવાડી અને તેને લગતાં શાઓ અને કળાઓ સંબંધી ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી

આપનારી અનેક કેળવણી સંસ્થાઓ છે. ઓક્સફર્ડ, પ્રિન્સિપલ, વિક્ટોરિય, માયેસ્ટર, લીડઝ, આદિ યુનિવર્સિટીઓ, અને નાથ વેલ્સ, આર્મસ્ટ્રોંગ, ન્યુકેસલ, રેડિંગ, વાઈ, કેટ, આદિ કોલેજોમાં ખેતીવાડીને લગતી ઉચી કેળવણી અપાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં વસ્તીનો ધણો મોટો ભાગ ખેતીના ધંધા ઉપર પોતાનું ગુજરાત ચલાવે છે, અને ત્યાં ખેતીને લગતી કેળવણી આપનારી ૬૯ યુનિવર્સિટી અને કોલેજો છે, જેમાંની ૧૭ સંસ્થાઓ કાળા લોકોને માટે છે જે અમેરિકાના જંગલી હાથસી લોકોને ખેતીવાડીના અભ્યાસ માટે કોલેજોની જરૂર હોઈ શકે તો પછી હિંદુસ્તાનમાં એ જરૂર શા માટે નથી અને આ દેશમાંજ કેળવણીની મુદત ઓછી અને કેળવણીનું પ્રમાણ બહુ હલકું હોવું જોઈએ તે સમજી શકાતું નથી. સને ૧૯૧૨-૧૩ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ખેતીને લગતી ૨૩૦૦ હાઇસ્કૂલો હતી, અને પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા અતિશય વધારે હતી. અને ખેતીની લગતી કેળવણી એટલે સામાન્ય અને સાહિત્યવિષયક કેળવણીને તેમાં સમાવેશ નથી એમ સમજવાનું નથી.

હવે, ફ્રાન્સ લખ્યો. ત્યાં સને ૧૯૦૬ માં કામ કરનારી ૨,૭૭, ૨૦,૮૭૯ ની વસ્તીમાં ૮૭,૭૭,૦૫૩, લોકો ખેતીનો ધંધો કરતા હતા. એટલે ફ્રાન્સ ખેતીનો દેશ છે એ ચોક્કસ છે. છતાં ત્યાં ૪ કરોડ અને ૯૦ લાખની વસ્તીમાં ૬૩,૬૮, ૨૪૧ વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લેતા હતા. અને તે પછી કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ બાકી કરતાં. આયરલેન્ડ ખેતીનો દેશ છે તે જગજહર છે. છતાં ત્યાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરનારાંઓની સંખ્યા ૧૬.૧૬ ટકા છે છતાં 'હંદમાં' કેળવણીનો શક્યતા અને જરૂર ખૂબ ધોરણ ઉપર અંધાય એ દિલીપ સિદ્ધારી છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં આ વિષયમાં હિંદુ ધોરણ પશ્ચિમના ધોરણથી ખૂબ પાડવામાં નહિ આવે.

[૫૬]

હિંદુસ્તાનમાં મોતની સજા.

છેવટે મિ. રિવરટ મેકનિસે ઇડિયા ઑફિસ પાસેથી હિંદુસ્તાનમાં મોતની સજા સંબંધી વિગત મેળવી છે. એ વિગત ઉપર સદ હેનરી ક્રાઉને “ ઇડિયા ” પત્રમાં ધ્યાન ખેંચનારી ટીકા કરી છે. ઇડિયા ઑફિસ તરફથી જે વિગત પૂરી પાડવામાં આવી છે તે કમ નથીએ ઘણી અધુરી છે. આ વિગતમાં જે ગુન્હેગારોને સેશન કોર્ટ તરફથી મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી તેની સંખ્યા આપવામાં આવી છે, પરંતુ જે ગુન્હેગારોની મોતની સજા છેવટે હાઇકોર્ટ તરફથી રદ કરવામાં આવી હતી તેઓની સંખ્યા આપવામાં આવી નથી. પરંતુ બીજે કેસોથી એવી માહિતી મળી છે કે આ પ્રમાણે રદ કરવામાં આવતી મોતની સજાની સંખ્યા લગભગ ૩૦ થી ૪૦ ટકા છે. આ અતિ ઉપયોગી હકીકત ઇડિયા ઑફિસે આપી નથી તે એક ગંભીર ખામી છે. તેમજ દેશનિકાલની સજા ફેરગાને કેટલાં ઓને મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી તેની વિગત પણ મળી નથી, જે કે આ પદ્ધતિ હિંદમાં હયાતી વરાવે છે તે ચોક્કસ છે.

બીજી વિષયોમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વિગત એ છે કે સને ૧૯૨૨ માં ૫૭ કહેવાતા ગુન્હેગારો કે જેઓને કોર્ટ તરફથી નિર્દોષ ઠરાવી છોડી સૂકામાં આવ્યા હતા તેઓની સામે સ્થાનિક સરકારે અપીલ કરી હતી અને તેમાં આઠ જજને મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી—મુંબઇમાં બે જજને, અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં છ જજને. સને ૧૯૧૩ માં આ જાનની નિર્દોષ ઠરેલા ગુન્હેગારોની સામે ૨૪ અપીલ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેને પરિણામે કોઇને મોતની સજા થઈ નહોતી. ૧૯૧૩ માં સીનાપુરના ફસ સંબંધી ચળવળ થઈ હતી તેની કંઇક સારી અસર થવા પામી હતી. ગયા વર્ષમાં

આશ્ચર્યની વાત છે કે મદ્રાસમાં આ પ્રકારની ૧૧ અપીલો સ્થાનિક સરકારે કરી હતી, ત્યારે મુઅમ્મિં સને ૧૯૧૨ માં ૧૫ અપીલો આંકડો ધરીને સને ૧૯૧૩ માં ચૂંપ સુધી પહોંચ્યો હતો, અને બિહાર તથા ઓરિસામાં ૧૭ ની સંખ્યા ધરીને ૧૯૧૩ ની સાલમાં માત્ર ૧ સુધી આવી હતી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં પણ આ જાતની અપીલની સંખ્યા ૧૦ થી ધરીને ૪ સુધી પહોંચી હતી. ખાસ જાણવા જેવી હકીકત એ છે કે અંગાગમાં આ જાતની અપીલ કોઈ વરસમાં કરવામાં આવીજ નહોતી, અને અંગાગમાં કદિ પણ આ પ્રકારની અપીલો થઈ છે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે.

મળેલી વિગત ઉપરથી હિંદના જુદા જુદા સેશન કોર્ટોનું લગણું મોતની સજા ફરમાવવા તરફ કેવું છે તેનો ઠીક ખ્યાલ મળે છે. ઈંગ્લેન્ડ પીનલ કોડનો એક ક્લાયુ કાયદો એવો છે કે જેથી મોતના સજાને બદલે કોર્ટ ધારે તો દેશ નિકાલની સજા ફરમાવી શકે છે. આ જાતની સત્તા ઈંગ્લેન્ડનો કોર્ટોને નથી હવે, અંગાગમાં કે જ્યાંની ડીસ્ટ્રિક્ટ સેશન કોર્ટો ઉપર કલકત્તાના મજબૂત હાઇકોર્ટની સખ્ત દેખરેખ છે ત્યાં સને ૧૯૧૩ માં ૨૨ : ગુન્હેગારો ખૂતના અપરાધી ઠર્યા હતા, પરંતુ તેઓમાંના માત્ર ૧૩ ટકાને મોતની સજા ફરવાવવામાં આવી હતી અને બાકીના ૮૭ ટકાને જન્મદેશ નિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યારે બર્મા કે જ્યાં હાઇકોર્ટ મિત્રકુલ છેજ નહિ અને સિવિલ સર્વિસની વગ નીચે કામ કરતી માત્ર નવજી ચીફ કોર્ટ છે ત્યાં રંગ જૂદોજ છે-ત્યાં ૨૫૮ ગુન્હેગારો ખૂતના અપરાધી ઠર્યા હતા, જેમાં ૧૦ ટકાને મોતની સજા અને માત્ર ૪૦ ટકાને દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી હતી ! તેરીજ રીને પંજાબમાં ૫૯ ટકાને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા હતા અને ૪૧ ટકા દેશનિકાલ થયા હતા. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૫૪ ટકાને ફાંસી અને ૪૬ ટકાને દેશનિકાલની સજા થઈ હતી. પંજાબની ચીફ કોર્ટ બર્માની કોર્ટની લગભગ લાગુનમાજ છે અને કલકત્તા હાઇકોર્ટ કરતા સંયુક્ત પ્રાંતની હાઇકોર્ટની આબરૂ જૂદા પ્રકારની છે, જો કે

તે ગ્રીફ કોર્ટ કરતાં વધારે સારી છે. માસ અને મુંઝવે હાથકોટી લગભગ કસકતા જેવી છે, જે કે તેમાં પચુ થેડા ફરક છે. મદ્રાસમાં ૩૩ ટકાને મોતની સજા અને ૬૭ ટકાને દેશનિકાલની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી. મુંબઈમાં ૩૫ ટકા ફાંસીના અને ૬૫ ટકા દેશનિકાલના હતા.

જુદી જુદી સેશન કોર્ટોમાં જે જે ગ્રુન્હેમારો સામે ખૂનના આરોપો સને ૧૯૧૩ માં ઘડવામાં આવ્યા હતા તેમાંના ૫૦ ટકાને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકવામાં આવ્યા. બંગાળ સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબમાં આ જાતની સંખ્યા લગભગ સરખીજ છે. પરંતુ મદ્રાસમાં આ પ્રમાણે ૬૫ ટકા નિર્દોષ ઠરાવ્યા હતા, બર્મામાં ૪૪ ટકા, અને મુંબઈમાં ૩૬ ટકા. કોર્ટની અને પોલિસના જૂદમની હાડમારી તેમજ જીંદગીની દહેશત અને બીતિ નિર્દોષ માણસોને આ પ્રમાણે સહન કરવી પડે છે તેઓની સંખ્યા ચમકાવનારી છે. આટલાં બધાં નિર્દોષ માણસોની જીંદગીઓ જોખમમાં મુકાવનાર પોલિસની વર્તણૂક ઉપર શું કહેવું તે સમજી શકાતું નથી. આ જાતની પોલિસ પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમાં અતિ વિચિત્ર અને ભયંકર છે. સર્વ ગ્રુન્દાઓ તપાસીશું તો જણાશે કે લગભગ દરેક પ્રાંતમાં સર્વ આરોપોમાં આરોપી મોતે મોટો ભાગ કોર્ટ અને પોલિસની હાડમારી અને ત્રાસદાયક ચિંતા ભોગવ્યા પછી નિર્દોષ ઠરે છે. માત્ર બંગાળમાં આ સ્થિતિ ઓછ પ્રમાણમાં છે. પરંતુ સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબની સ્થિતિ અતિ જંબીર છે. દાખલા તરીકે પંજાબમાં સને ૧૯૧૨ માં ૨,૧૮,૫૪ ગ્રુન્હેમારોને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મુકવામાં આવ્યા હતા, સારે જોએ ઉપર ગ્રુન્દા સાબીત કરવામાં આવ્યા હતા અને સજા ફરમાવવામાં આવી હતી તેઓની સંખ્યા માત્ર ૭૫,૪૪૨ હતી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ જંબીર અને ચિંતા ઉપજાવનારી સ્થિતિ સુધારવાને નામદાર સરકાર પગલાં ભરશે.

[“ હિંદુસ્તાન, ” તા. ૧૬-૪-૧૫.]



[૫૭]

મુંબઈની જાહેર સંસ્થાઓ જીવ વિનાની કેમ છે ?

મુંબઈની જાહેર જાહેગીનું જેઓએ યથાર્થ અવલોકન કર્યું હશે તેઓને જણાયા વિના રહ્યું નાહ હોય કે આપણી જાહેર સંસ્થાઓમાં જે ચેતન અને ઉત્સાહ જોઈએ તે બહુ લાગ્યેજ દેખાય છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નહાની નહાની શાંતિઓનાં કેટલાક નહાનાં મંડળોમાં જે ઉત્સાહ દષ્ટિગોચર થાય છે તે મોટાં ખાતાઓમાં દષ્ટિગોચર થતો નથી. મુંબઈ શહેર અતિ મોટા અને ગંભીર પ્રસંગો વિના જાગૃત થતું નથી તે તેની ખલિહારો છે. ખાસ શ્રીકાવનારા અથવા ગંભીર સંજોગો ઉભા થાય છે ત્યારેજ મુંબઈની મોટી જાહેર સંસ્થાઓમાં ગત કે ચેતન જોવામાં આવે છે. નહિતર, મુંબઈમાં કોઈ અજાણ્યા મુસાફરો આવે તો તેઓને એમજ જણાય કે મુંબઈમાં જાહેર જીવન છેજ નહિ, અથવા તો જાહેર પ્રશ્નો મુંબઈમાં ઉભા થતાજ નથી. અહીં જાહેર સંસ્થાઓ એટલે કે સરકારી કે સત્તાવાળાઓનાં ખાતાંઓ સમજવાનાં નથી. કારણ કે જો એમ હોય તો પછી આપણી કોરપોરેશન નિશ્ચેતન છે તે કહી શકાયજ કેમ ? હજુ બે દિવસ પહેલાંજ એ જીવતી જાગતી સભામાં વિદ્વાન સભાસદો ગાળાગાળી ઉપર આત્યા હતા ! તેટલા માટે અમે જાહેર સંસ્થાઓ એટલે કે લોકો તરફથી આલતાં જાહેર મંડળો કહેવા માગીએ છીએ.

આવાં મંડળોની સભાઓ આખા વરસમાં કોઈકજવાર મળે છે અને મળે છે ત્યારે અજાણ્યા માંડ્યા શુદ્ધશૈલ તે સભાઓને શોભાવે છે. બાબે પ્રેસિડેન્સી એસોસિએશન, પ્રેસિડેન્સી રિફોર્મ એસોસિએશન, અને બીજાં અનેક મંડળોની આવી શૈશવીય સ્થિતિ છે તે કોઈથી

અગત્ય નથી. ત્યારે આ પ્રકારની જડતાનું કારણ શું ? કાં તો સંસ્થાઓની જરૂર નથી અને કાંતો જે જરૂર પૂરી પાડવાને આ સંસ્થાઓ ઉભી થાય છે તે જરૂર તે પૂરી પાડી શકતી નથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે આપણે ત્યાં ધણા થોડા લોકો હજી જાહેર જીવનનો મર્મ સમજે છે. જાહેર જવાબદારી ખજાણાને બહુ ભુજા દિદીઓ ઉત્સુક છે દેશનો કે પ્રજાના અમુક ભાગની ઉન્નતિ અર્થે આત્મ-ત્યાગ કરવો અથવા કંઈક મહેનત ઉઠાવવી તે દરેક પ્રજાજનની યતિવિરૂદ્ધ છે એ ખ્યાલે લોકોના મગજમાં ભાગ્યેજ પ્રવેશ કર્યો છે. છતાં થોડા છુટા છવાયા ઉત્સાહી લોકો જાહેર સેવા અર્થે સંસ્થાઓ સ્થાપે છે અને પરિણામે એ સંસ્થાઓના ઉદ્દેશો પાર ઉતારવાને ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ મળતા નથી એટલે આ સંસ્થાઓ શુષ્ક અને જડ બની જાય છે. જાહેર જીવનમાં ખરેખરો રસ લેનારા કેટલા મુંબઈનિવાસીઓ હશે ? અમે માનીએ છીએ કે આગળનાં ૨૨૨૫ ઉપર ગણાય તેટલાજ.

સભાઓમાં બનીકનીને સારા લેખાસમાં હાજરી આપનારાઓની સંખ્યા કોઈ કોઈ મોટા પ્રસંગે મોટા હોલમાં સારી દેખાય છે. પરંતુ તે ઉપરથી મુંબઈના જાહેર જીવનમાં રસ લેનારા અને જાહેર જીવનને આવશ્યક માનનારાની સંખ્યા તેટલી મોટી માનવી તે ભૂલ લાગે છે. હા, મુંબઈની કલબો, જીમખાના, ગમ્મત રમતનાં ખાતાં, ઓ. માનપાનના મેળાવડાઓ, આદિમાં મુંબઈજારાઓની મોટી મેદની થાય છે. પરંતુ ત્યારે આપણા જાહેર પ્રમોનો ગંભીર વિચાર કરવા, અને જાહેર જવાબદારીને માત્ર પોતાની હાજરીથી ચોરો પહોં બોલો ઉઠાવી લેવા માણસોની શોધ થાય છે ત્યારે કોઈ નજરે ચડતા નથી. આનું મૂળ કારણ એજ કે આપણા સામાન્ય શહેરીઓ તો શું પરંતુ આપણા કેળવણીના વિદ્યાર્થી પણ જાહેર જીવનની કિંમત અને જરૂરિયાત સમજતા નથી. અને જ્યાં જ્યાં તેઓ હાજરી આપે છે અથવા બીજી કોઈ રીતે ભાગ લે છે ત્યાં ત્યાં બહુ અંશે દેખાડેથી લીધે, અથવા શરમથી દબાઈને, અથવા બીજી કંઈ

ઉપયોગી કામ નહિ હોવાથી જોવામાં આવે છે. પરંતુ ખાસ કરજ તરીકે, જીવનની આવશ્યકતા તરીકે, દેશદાઝને લીધે, અથવા અંતરની ચિંતાને લીધે, તેમાંના ધણી થોડા લોકો જાહેર સંસ્થાઓના સભાસદ થાય છે અથવા તો જાહેર હિલચાલોમાં પોતાનો હિસ્સો આપે છે.

આવી સ્થિતિમાં મુંબઈની જાહેર સંસ્થાઓ જીવ વિનાના હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? સમસ્ત હિંદમાં અથવા આપણા પ્રાંતમાં અમુક ઉપયોગી પ્રશ્ન ઉભો થયો હોય ત્યારે અમુક અમુક સંસ્થાએ અમુક કરાવો પસાર કરવાજ જોઈએ, એવા રવૈયાને આધીન થઈને મુંબઈની ધણી સંસ્થાઓ કોઈ કોઈવાર પોતે જીવતી છે એમ જાહેરમાં દેખાવ કરે છે. પરંતુ દેશના નહાના મોટા સર્વ ઉપયોગી પ્રશ્નોના કળજીથી અભ્યાસ કરવો, તેની ઉત્સાહપૂર્વક ચર્ચા કરવી અને તેનો યથાર્થ નિર્ણય લઈ આવવા માટે કાર્યસાધક પગલાં ભરવાં, એ જાતની ચક્ષુ અને ચેતનવતી પ્રવૃત્તિ બહુ થોડી સંસ્થાઓમાં જોવામાં આવે છે. અને ત્યાંસુધી આપણી ઉછરતી જુવાન પ્રજાનું વળણ જાહેર જીવનની તરફ ઉદાસીન, બેદરકાર અને તિરસ્કારભરેલું કાયમ રહેશે ત્યાંસુધી આપણી જાહેર સંસ્થાઓ કે આપણું જાહેર જીવન ખરી જાગૃતિના ખ્યાસ આપે તે આશા બ્યર્થ છે. મુકીબર જરૂર દેશમંદોતેએ આપણા જાહેર જીવનમાં જે હિસ્સો આપ્યો છે તેથી આપણે શોભીએ છીએ, અને તેથીજ હજુ પણ આપણે કંઈક જીવતા દેખાઈએ છીએ. પરંતુ હજુ પણ એ નરવીરો ઉપર સર્વ જવાબદારી છોડી દેવી અને તેઓને એકલે હાથે તરફડિયાં મારવાં દેવાં તે મુંબઈની જુવાન પ્રજાને કોઈ રીતે શોભાભરેલું નથી અને મુંબઈના જાહેર જીવનને વિનાશકારક છે અને આશા રાખીએ છીએ કે મુંબઈના કેળવાયેલા અને જુવાન શહેરીઓ જાહેર જીવનની જવાબદારી હવે સમજશે અને મુંબઈની જાહેર સંસ્થાઓમાં જીવ મૂકવાને પ્રયત્ન કરી પોતાનું જીવન સફળ કરશે.

[હિન્દુસ્થાન—અગ્રસેખ,

તા. ૧૪-૨-૧૯]

[૫૮]

આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં દેશી ભાષાનું સ્થાન.

વાઇસરોયની કાઉન્સીલમાં મિ. રાયનિંગરે દેશી ભાષાદ્વારા માધ્યમિક ફળવણી આપવા સંબંધી જે ઠરાવ રજુ કર્યો હતો તે જો કે અમુક ચર્ચા પછી પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો હતો, તથાપિ આ પ્રશ્ન એટલો બધો મહત્વનો છે કે તે સંબંધી સવિસ્તર ચર્ચા આવશ્યક છે. અલખત, કેટલાક લોકપ્રતિનિધિઓએ આ ઠરાવની સામે વિરુદ્ધતા બતાવી હતી, પરંતુ તેથી તેઓ આ પ્રશ્નમાં આખા દેશ તરફથી બોક્ષતા હતા એમ માનવાને કારણ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ અંગ્રેજી ફળવણી પામેલા આખા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ તરીકે તેઓના વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યા હતા એમ પણ કહી શકાશે નહિ. આ અતિ ઉપયોગી પ્રશ્ન સંબંધી આખા દેશમાં ભિન્ન ભિન્ન મત છે.

અંગ્રેજી ભાષાથી હિંદને અતિ મોટો લાભ થયો છે, અને જીવિતમાં અંગ્રેજી ભાષા વિના આ દેશને ચાલે તેમ નથી એ સંબંધી બહુ મતભેદ હોય એમ અમે માનતા નથી, જો કે કેટલાક જુના વિચારના લોકો એમ કાઠ કાઠ વાર બોલી ઉઠે છે કે કેટલોક અનર્થ અંગ્રેજી ભાષાને આભારી છે ! પરંતુ આ પાછલો વર્ગ મંબીર વિચારથી આમ કહેતો હોય એમ માનવાને કારણ નથી. હવે અંગ્રેજી ભાષાની ઉપયોગિતા સ્વીકારવી તે એક વાત છે, અને તેની ખાતર દેશી ભાષાઓને તિલાંજલ આપવી તે બીજી વાત છે. અંગ્રેજી ભાષાની સાથે દેશી ભાષાઓનો વિકાસ કરવાને આપણે પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો હતો તો અત્યારે આ પ્રશ્ન ઉભો થાતજ નહિ. પરંતુ અફસોસની વાત છે કે જ્યારે આપણી શાળાઓ અને આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયો

અંગ્રેજી ભાષા પાછળ અધ્યાત્મ શ્રમ લાઇ રહેલ છે, ત્યારે આપણી દેશી ભાષાઓનો ભાવ પૂછાતોજ નથી. જ્યાંસુધી શાળાઓમાં અને યુનિવર્સિટીઓમાં અમુક ભાષાને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું ન હોય ત્યાંસુધી એ ભાષાની જોઇએ તેવી સમૃદ્ધિ થવી મુશ્કેલ છે. આ કારણથીજ આંતરબ્રહ્મ મિ. રાયનિંગરે ઉપર્યુક્ત ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.

આ ઠરાવ બહુ નમ્ર હતો, છતાં તેની સામે જે સખ્ત વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે જોઇને અમને આશ્ચર્ય થાય છે. અંગ્રેજી સાતમા ધોરણ સુધી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં આવે અને છતાં અંગ્રેજીને બીજી ભાષા તરીકે ફરજિયાત રાખવામાં આવે તેમાં અમારા મિત્ર “સાંજ વર્તમાન” જણાવવાની દિગ્મત કરે છે તેમ “દેશમાં મોટો અસંતાપ ફેલાશે” તેવું કારણ શું તે સમજી શકાતું નથી. એટલુંજ નહિ, પણ મિત્ર “સાંજ વર્તમાન” જણાવે છે કે “તકરાર આવી હતી તે ઉપરથી એટલું તો ખુલ્લું પુરવાર થાય છે કે દેશનો મોટો ભાગ આવા ફેરફારની સામે સખ્ત લાગણી ધરાવે છે” ! ધન્ય છે “સાંજ વર્તમાન” ની તર્કશક્તિને અને અનુમાન શક્તિને ! સાડાસાત મેંઝગેએ અને “સાંજ વર્તમાન” મળીને સાડા આઠ વ્યક્તિએ વિરૂદ્ધતા બતાવી તેટલું કાંમે જાણીએ છીએ, પરંતુ તે ઉપરથી “દેશનો મોટો ભાગ” વિરૂદ્ધ છે એમ કહેવું તે માફ ન કરી શકાય તેવી અત્યુક્તિ છે. અંગ્રેજી ભાષાથી આપણી ઉન્નતિ થઇ છે તેથી આપણી માતૃભાષાથી આપણી અવનતિ થવી જોઇએ એ ન્યાયશાસ્ત્રમાં શું ? “સાંજ વર્તમાન” આખા જમતમાં એવો એક પણ સુધરેલો કે કુધરેલો દેશ બતાવશે કે જ્યાં માતૃભાષાદ્વારા સર્વ શિક્ષણ આપવામાં આવતું ન હોય ! હિંદની પ્રેતલીક ભાષાઓ હવે અમુક વિષયોને માટે પ્રવૃત્તી ખીસેલી અને અપ-ટુ-ડેટ નહિ હોય તે જામે કમલ ધરીએ છીએ. પરંતુ અમારા મિત્ર ખીલવવાની બહુ વાત કરતા નથી, પરંતુ અંગ્રેજી, અંગ્રેજી, અને અંગ્રેજીનો જ પોષક કરી રહ્યા છે !

પરંતુ અંગ્રેજને દેશવટો આપવાનું કહે છે કાણુ ? કેટલાક પારસીભાષાઓ બાળકોને ધાવણુમાંજ અંગ્રેજીનો ડોઝ દેવા મંજૂ છે તેમ આખી હિંદી પ્રજા કરે તોએ અમને વાંધો નથી. પરંતુ તેની સાથે માતૃભાષાનો નાશ શા માટે કરવો જોઈએ ? હજુ યુનીવર્સિટીમાં માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો સવાલ ઉભો થયો નથી, પરંતુ માધ્યમિક શાળાઓમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવાની વાત આવે છે ત્યાં આટલો ખળભળાટ થઈ રહે છે ! પરંતુ અમારી ખાતરી છે કે જ્યાં સુધી માતૃભાષાની ખીલવણી ઉંચા પ્રકારની નહિ થાય ત્યાંસુધી દેશનું સાહિત્ય નિર્જીવ, નિર્માલ્ય, અને નિઃસત્ત્વ રહેવાનું; અને જ્યાં સુધી દેશનું સાહિત્ય શ્રેષ્ઠ હશે ત્યાં સુધી આખો પ્રજા સંસ્કારી, કેળવાયેલી, અને પ્રગતિના માર્ગ ઉપર ચાલનારી થાય તે આશય વ્યર્થ છે.

“ સાંજ વર્તમાન ” હિંદમાં એક ભાષા સંબંધી મોટું બાણ આપે છે, પરંતુ તેના સ્મરણમાં છે ખરું કે ૩૧ કરોડ માણસની વસ્તીમાં માત્ર ૧૦ લાખ માણસોજ અંગ્રેજી જાણે છે ? અને લગભગ પાંચ કરોડ માણસો ખંજાગી બોલે છે, સાત કરોડ માણસો હિંદી બોલે છે, બે કરોડ મરાઠી બોલે છે, અને સવા કરોડ ગુજરાતી બોલે છે તેઓનું શું ? સામાન્ય વ્યવહારને માટે દેશના મોટા ભાગમાં હિંદી વપરાય છે. અને અંગ્રેજી જાણનારોમાં અંગ્રેજી સામાન્ય ભાષા હોય તેની સામે અમને કશો વાંધો નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણા દેશમાં દિનપ્રતિદિન અંગ્રેજીનો પ્રચાર વિસ્તાર પામે એમ અમે ધૃઢીએ છીએ. પરંતુ તે સાથે આપણે આપણી માતૃભાષાઓ ખીલવવાની છે, અને દરેક પ્રાંતને પોતાની ભાષાનો વિકાસ કરવાની છુટ તેમજ અનુકૂળતા આપવાની છે. તેથી પ્રજાકીય એકતા થવામાં કાંઈ અતનો આશય આવે એમ અમે માનતા નથી. કદાચ યુનીવર્સિટી શિક્ષણક્રમને પહેલી વળવા જેટલી કેટલીક દેશી ભાષાઓ ખીલેલી નહિ હોય, તો પણ માધ્યમિક શાળાઓમાં દેશી ભાષાઓ ચાલી

ન શકે એ અમે સ્વીકારતા નથી. અલગત્ત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, રસાયણશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, આદિ અનેક વિષયો ઉપર અંગ્રેજી ભાષામાં સંખ્યાબંધ અને ઉંચા પુસ્તકો છે અને દેશી ભાષામાં નથી. પરંતુ એ સર્વ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, ગુજરાતી, તામિલ કે તેલુગુ ભાષામાં યથાર્થ રીતે ઉતારી નજ શકાય એમ માનવું બેહુકું છે. આ સર્વ ભાષાઓનો ભંડોળ સારો છે, વળી તામિલ અને તેલુગુ સિવાય બીજી ભાષાઓને સંસ્કૃત જેવી સંપૂર્ણ અને ઉત્તમ ભાષાનો મોટો આધાર છે. ઉપરાંત, અંગ્રેજી ભાષાના દૈનિક પ્રયોગ દેશી ભાષાઓમાં પ્રચલિત થઇ ગયા છે અને ચતા જાય છે, એટલે એ દિશામાં મુશ્કેલી ઓછી થતી જાય છે.

અફસોસની વાત છે કે “સાંજ વર્તમાન” જેવા દૈનિક પોતાની માતૃભાષાની શક્યતા, ઉપયોગિતા અને અનિવાર્યતા સમજી શકતા નથી. દેશી ભાષાઓના વિરોધીઓની દલીલો ફટલીકવાર આગસ ઉપરજ અવલંબેલી હોય છે. “હવે કોણુ દેશી ભાષા સુધારવા બેસે ? ચલતી હય વો ચાલને દો” — આ જાતનું વળણુ ધણીવાર જોવામાં આવે છે, પરંતુ ભાષા એ દેશનો મહા પ્રાણ છે; માત્ર અમુક વર્ગની ખુશી ઉપર તેનો નિર્ણય થઇ શકશે નહિ, પરંતુ સમસ્ત દેશના હિત પ્રમાણેજ તેનો નિકાલ કાઢવો જોઇશે. છેવટે અમે એટલુંજ કહીશું કે અંગ્રેજી ભાષા માટે અમને બહુ માન છે, તે ભાષા આપણા દેશમાં કાયમ રહેવી જોઇએ એમ અમારો અભિપ્રાય છે, અંગ્રેજી ભાષાનો દેશમાં વિસ્તાર એવો જોઇએ એવો પણ અમારો મત છે, તથાપિ દેશી ભાષાઓના સંપૂર્ણ વિકાસ વિના સમસ્ત દેશમાં સંસ્કૃતિ ફેલાવાની નથી, તેના વિના આખા હિંદમાં જગૃતિ અને ચેતન આવવાનાં નથી, અને શાળાઓમાં દેશી ભાષાઓને વધારે યોગ્ય સ્થાન આપ્યા વિના આ વિકાસ થવાનો નથી એમ અમારું દૃઢ માનવું છે.

—[“ હિન્દુસ્તાન, ” — અમલેખ;

તા. ૨૨-૩-૧૫]

[૫૬]

હિંદુ યુનિવર્સિટી.

હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યની રેળવણીમાં હિંદુ યુનિવર્સિટી ખાસ અગત્યનો પાઠ ભજવશે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી એમ અમે માનીએ છીએ. હજારો વર્ષ થયાં પોષાયેલી અને સમૃદ્ધ થયેલી હિંદુ સંસ્કૃતિને પ્રકાશિત અને ઉત્તેજિત કરવાને હિંદુ યુનિવર્સિટીનો પાયો નાખવામાં આવ્યો છે. આ અતિ વિશાળ અને ઉપયોગી સંસ્થાને જન્મ આપવા માટે પંડિત મદન મોહન માનવિયા, મિસીસ એસંટ, દર્ભંગાના મહારાજ અને પંડિત સુંદરલાલને ધન્યવાદ થટે છે. ગયા સોમવારેજ હિંદુ યુનિવર્સિટી બિલ વાઇસરોયની કૌંસિલમાં સર હારકોર્ટ બટલરે રજુ કર્યું હતું. છેવટે હિંદુ પ્રજના મોટા ભાગની મહેઞાએ આ પ્રમાણે ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તે આનંદની વાત છે.

અલખત સરકાર તરફથી આ બિલ પ્રમાણે હિંદુ યુનિવર્સિટીને તેના વહીવટમાં અને તેટલી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે, તે છતાં તેથી પણ વિશેષ છુટ આ મહાન યુનિવર્સિટીને આપી ન શકાય તેમ અમે માનતા નથી. પરંતુ સર હારકોર્ટ બટલર આપણને ખાતરી આપે છે કે જે અંકુશો સરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યા છે તે અંકુશોનો ઉપયોગ કોઇ અનિવાર્ય પ્રસંગેજ કરવામાં આવશે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે નામદાર સરકાર તરફથી આપવામાં આવેલી આ ખાતરી અમલમાં મૂકાશે, અને થોડા સમયમાં હિંદુ યુનિવર્સિટીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે. સર હારકોર્ટ બટલરે હાલની યુનિવર્સિટીઓ સાથે હિંદુ યુનિવર્સિટીને સરખાવીને એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો કે હાલ ચાલતી યુનિવર્સિટીઓ

કરતાં હિંદુ યુનિવર્સિટીને વિશેષ છુટ આપવામાં આવી છે. આ વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે, પરંતુ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આ સ્વતંત્રતાની ખાતરજ હિંદુ યુનિવર્સિટીનો જન્મ થયો છે. કારણકે હાલની જે શિક્ષણ પદ્ધતિ અને અભ્યાસના ક્રમ છે તે હિંદને સર્વથા અનુકૂળ નથી તેથીજ આ નવી સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. અને તેથી જો આ સંસ્થાની કાર્યપદ્ધતિમાં હાલ ચાલતી આવતી શિક્ષણપદ્ધતિના વાતાવરણમાં ઉછરેલા ઑફિસના માથું મારે, અને પોતાના જીના વિચારો પાછા હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરે તો આ પ્રયોગની નવીનતાનો હોપ થાય છે, અને ધારેલી યોજના બ્યર્થ જાય છે. તેટલા માટેજ અમારું એમ માનવું છે કે હજુ પણ હિંદુ યુનિવર્સિટીના ચાલકોને વિશેષ છુટ આપવામાં આવશે તેમ તેમ આ યુનિવર્સિટીની સફળતા વિશેષ થશે. અને આ યુનિવર્સિટીના ચાલકો સર્વ સુધ્ધશાળી, વિદ્વાન, અનુભવી, અને વફાદાર નાગરકો છે તે સંબંધી સરકારને જરા પણ શંકા હોવાનું કારણ નથી.

હાલની યુનિવર્સિટી પદ્ધતિથી આપણને ધણો લાભ થયો છે તે અમે કબુલ કરીએ છીએ. પરંતુ તેની સાથે એટલું પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે કેળવણી ગમે તે સાધનો દ્વારા આપવામાં આવે તો પણ તેની સારી અસર થયા વિના રહેવાની નથી. તેજ પ્રમાણે હાલની યુનિવર્સિટીઓ આપણી પ્રગતિમાં ઉપયોગી થઈ છે. પરંતુ તેથી કેળવણીનાં સાધનો વધારે અનુકૂળ, વધારે ઉપયોગી, વધારે વિશાળ, અને વધારે કાર્યસાધક થઈ ન શકે એમ કોઈથી કહી શકાશે નહિ. આપણી યુનિવર્સિટીઓથીજ હિંદની એકતા થઈ છે એટલી હદ સુધી અમે જઈ શકતા નથી. હિંદની જે કાંઈ એકતા થવા પામી છે તેનાં અનેક કારણો છે, અને હજુ એ એકતા દૃઢીભૂત કરવાને ધણો આવકાશ છે. રાષ્ટ્રિય ભાવના, કેળવણી, સાહિત્ય વિકાસ, પશ્ચિમ સાથેનો સંબંધ, નવા યુગનું ચેતન, આદિ અનેક

સંજોગોને લીધે હિંદુ જનગૃહ થયું છે, અને તેમાં હિંદુની યુનિવર્સિટીઓએ ધણું અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તે અમે કબુલ કરીએ છીએ. પરંતુ તેથી કરીને એમ નહિ કહી શકાય કે હિંદુ યુનિવર્સિટીથી એ જાતનો લાભ નહિ થાય. હિંદુઓ પોતાના દેશની પોતાના ધર્મની, પોતાની સમાજવ્યવસ્થાની, પોતાના ઇતિહાસની ખુશીઓ અને ખામીઓનો યથાર્થ અભ્યાસ કરવાની સાથે નવા જમાનાનું શિક્ષણ લે, તો તેથી તેઓની ભાવના સંકુચિત શી રીતે થઈ જાય તે અમે સમજી શકતા નથી. તેવીજ રીતે મુસલમાની પોતાના ધર્મનું અને પોતાના સમાજ-અધારણનું યથાર્થ અવલોકન કરીને નવા યુગની જરૂરિયાતો સમજે તો તેઓ દેશનું દિન ઝરાઝર શા માટે વિચારી ન શકે તેનું કારણ અમારા જાણવામાં નથી.

અંગ્રેજો, જાપાની લોકો, જર્મનો, અમેરિકનો, તેમજ બીજી યુરોપીય પ્રજાઓ, પોતાના દેશનો ઇતિહાસ, પોતાના દેશની ખાસિયતો, પોતાનો ધર્મ, પોતાનું સમાજઅધારણ વિગેરે તેઓની શિક્ષણ પદ્ધતિમાંથી બાદ કરતા નથી, અને છતાં તેઓ તેથી કાઠ રીતે તેઓની પ્રજાકીય પ્રગતિમાં પાછા હકયા નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ જર્મનીની બીજી ગમે તેટલી ખામીઓ હોય અને અત્યારે જે રાક્ષસી બળ તે ખતાવી રહ્યું છે તે બંધે ખોટું રસ્તે વપરાતું હોય, તો પણ આ આત્મબળ, આ સાધનસંપત્તિ અને આ પ્રજાકીયતા તેણે પોતાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં પોતાના દેશને હંમેશાં મોખરે રાખ્યો છે તે કારણનેજ ખાસ આભારી છે. સંક્ષેપમાં, કાઠપણ પ્રજા પોતાના સમાજનો ઇતિહાસ, પોતાના ધર્મનો ઇતિહાસ, અને પોતાની ખાસિયતો યથાર્થ રીતે સમજે તો તેને સરવાળે ગેરલાભ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની ખરી ફરજો બજાવવાને અને પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓનો સાક્ષાત્કાર કરવાને તે વડેજ તે સફળ થઈ શકશે.

તેટલા માટે હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાથી આપણી પ્રજાકીય એકતા ખંડિત થવાનો જરા પણ ભય રાખવાની જરૂર નથી. અમે

તો એમ માનીએ છીએ કે હિંદુ યુનિવર્સિટી અનેક મહાન બુદ્ધિ-
શાળી અને વફાદાર દેશભક્તો ઉત્પન્ન કરશે, અને હાલ જે
ઉપરછળું દેશાભિમાન દેખાય છે તેને બદલે સંગીન, તલસ્પર્શી,
અને હૃદયની ઉંડી લાગણીઓથી ભીનું થયેલું દેશાભિમાન દૃષ્ટિ-
ગોચર થશે. અને તેથી સરવાળે હિંદુ દોમને, સમસ્ત હિંદી પ્રજાને
તેમજ સ્ત્રીશ સંસ્તનતને અપૂર્વ કીર્તિ, માન અને લાભ મળશે.

—[“ હિન્દુસ્તાન ” અમરેખ,

તા. ૨૪-૩-૧૫.]



[૬૦]

હિંદમાં અનાથાશ્રમો.



ગયા માસમાં ગવર્નમેંટ ઑફ ઈન્ડિયા તરફથી હિંદમાં હિંદુ તેમજ મુસલમાની અનાથાશ્રમોની તપસીત પૂરી પાડવામાં આવી હતી. આ તપસીત અધૂરી છે તે દેખીતું છે. કારણ કે તેમાં પંદરપુરમાં પ્રાર્થના સમાજ તરફથી ચલાવવામાં આવતું અનાથાશ્રમ તેમજ અમદાવાદનું મહિપતરામ અનાથાશ્રમ જોવામાં આવતાં નથી. તે ઉપરાંત ચણુ બીજાં કેટલાંકની નોંધ ન લેવાણી હોય તો તે અનવાજોગ છે. સરકારે જે આંકડા પુરા પાડ્યા છે તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં કુલ ૯૦ અનાથાશ્રમોમાં ૪૯ હિંદુ અને ૪૧ મુસલમાન અનાથાશ્રમો છે. આ સંસ્થાઓમાં કુલ ૪૦૬૭ નિરાધાર બાળકો છે, જેમાં ૩૫૪૦ છોકરાઓ અને ૫૫૭ છોકરીઓ છે. હિંદુ અનાથાશ્રમોમાં ૧૮૬૩ છોકરાઓ અને ૪૮૩ છોકરીઓ છે, ત્યારે મુસલમાન અનાથાશ્રમોમાં ૧૬૪૭ છોકરાઓ અને ૧૧૪ છોકરીઓ છે. મદ્રાસ ઇન્ડાક્રામાં આવી ૮ સંસ્થાઓ છે, અને તેમાં ૫૦૦ બાળકો છે. મુંબઈ ઇન્ડાક્રામાં ૨૩ સંસ્થાઓ અને ૧૨૬૭ નિરાધાર બાળકો છે. બંગાળમાં ૭ સંસ્થાઓ અને ૩૧૪ છોકરાઓ છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૨૪ સંસ્થાઓ અને ૮૮૯ બાળકો, પંજાબમાં ૧૯ સંસ્થાઓ અને ૧૦૮૬ બાળકો, બિહાર અને ઓરિસામાં ૩ સંસ્થાઓ અને ૬૨ છોકરાઓ. સેંટ્રલ પ્રોવિન્સ અને બિહારમાં ૫ સંસ્થાઓ અને ૬૭ બાળકો, અને આસામમાં એકજ હિંદુ અનાથાશ્રમ અને ૧૮ બાળકો છે.

આ પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રાંતમાં સૌ કરતાં વધારે અનાથાશ્રમોની સંખ્યા છે, અને ત્યાર પછી બીજે નંબરે મુંબઈ આવે છે. પરંતુ બાળકોની સંખ્યામાં મુંબઈ આખા હિંદુસ્તાનમાં પહેલે નંબરે આવે

છે, ત્યાર પછી પંજાબ, અને ત્યાર પછી સંયુક્ત પ્રાંત છે. ગણવા જેવી હકીકત એ છે કે સર્વ પ્રાંતોમાં ઊકરીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે, અને મુસલમાની ઊકરીઓ કરતાં હિંદુ ઊકરીઓની સંખ્યા ચાર ગણી મોટી છે. મુસલમાની ઊકરાઓની સંખ્યા હિંદુ કરતાં માત્ર ૨૪૬ ઓછી છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં મુંબઈ તથા પંજાબમાં નિરાધાર બાળકોની સંખ્યા આશ્ચર્યજનક છે. કારણકે મુંબઈ ઇલાકાની તેમજ પંજાબની દરેકની લગભગ બે કરોડ જેટલી વસ્તી છે, ત્યારે સંયુક્ત પ્રાંતની ચાર કરોડ અને સિત્તેર લાખની વસ્તી છે, મદ્રાસ ઇલાકામાં ચાર કરોડ અને ન્દશ લાખ માણસોની વસ્તી છે, અને બંગાળાની સાડાચાર કરોડની વસ્તી છે. મુંબઈ અને પંજાબ આ પ્રમાણે નિરાધાર બાળકોની સંખ્યામાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે તે શોચનીય છે. પરંતુ તેનાં કારણો સ્પષ્ટ છે. છેલ્લા ૧૫ વર્ષમાં દુકાળ અને પ્લેગને લીધે મુંબઈ ઇલાકાને તેમજ પંજાબને અતિશય સહન કરવું પડ્યું છે, અને તેથી કરીને હજારો ઊકરાઓ માથાપ વિનાનાં નિરાધાર થઈ ગયાં છે. તે સાથે બીજું એ પણ કારણ છે કે આ ઇલાકાઓમાં હવે એક પ્રકારની ધાર્મિક અને સામાજિક લાગણી દઢીભૂત થવા લાગી છે, કે જેથી હિંદુ બાળકો ખ્રિસ્તી મિશનરી સંસ્થાઓના હાથમાં ન જાય તે માટે હવે અનેક લોકોમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ છે. ખાસ કરીને આ બાબતમાં આર્યસમાજે બહુ ઉપયોગી કાર્ય હાથ ધર્યું છે, અને તે ખાતે અમે આર્યસમાજને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. સંયુક્ત પ્રાંતનાં ૧૨ હિંદુ અનાથાશ્રમોમાં ત્રણ આર્યસમાજને આભારી છે.

આર્યસમાજે આ દિશામાં જે મહત્ત્વની સેવા બજાવી છે તેના પ્રમાણમાં બ્રહ્મસમાજે બહુ થોડું કંઈ છે એમ કહી શકાય. વિના ચાલતું નથી. આખા લિસ્ટમાં બ્રહ્મસમાજનાં માત્ર બેજ અનાથાશ્રમો છે, અને ત્રીજું પંડરપુરનું અનાથાશ્રમ તેમાં નોંધાયું નથી તે. બ્રહ્મસમા-

જના એક અનાથાશ્રમમાં ૪૩ છોકરાઓ અને ૧૫ છોકરીઓ છે, અને આસામના અનાથાશ્રમમાં માત્ર ૧૮ છોકરાઓ છે.

આ સર્વ અનાથાશ્રમોમાં કુલ બાળકોની સંખ્યા તપાસતાં જણાય છે કે જે હજારો બાળકો માથાપ વિનાનાં અને નિરાધાર અવસ્થામાં છે તેમાંથી ઘણી ન્હાની સંખ્યા આ અનાથાશ્રમોનો લાભ લે છે. પરંતુ ૪૦૦૦ બાળકો પણ આ આશ્રમોમાં થયાં છે તે ખતાવી આપે છે કે હવે હિંદુઓની પ્રાચીન પદ્ધતિ ધીમે ધીમે ધસાતી જાય છે, કે જે પદ્ધતિ પ્રમાણે ખાનગી કુટુંબો અને શાંતિઓ નિરાધાર બાળકોને આશ્રય આપવો તે પોતાની પવિત્ર ફરજ સમજતાં હતાં. તેનું બીજું કારણ એ પણ છે કે, ગરીબી, દુકાળ, પ્લેગ આદિને લીધે હવે હિંદુ કુટુંબોમાં નિરાધાર બાળકોને આશ્રય આપવા જેટલી શક્તિ રહી નથી. મુસલમાન લોકોની વસ્તીના પ્રમાણમાં હિંદુઓ કરતાં તે કામનાં બાળકો વધારે સંખ્યામાં અનાથાશ્રમોનો આશ્રય લે છે. અને તેનું એક મુખ્ય કારણ મુસલમાનોમાં નાતજાતના ભેદનો અભાવ છે.

હિંદુ તેમજ મુસલમાન અનાથાશ્રમોમાં છોકરીઓની ઘણી ન્હાની સંખ્યા છોકરીઓનાં બાળલગ્નને આભારી છે. કારણકે માથાપ વિનાની છોકરીઓ પોતાના સાસરિયામાં પોતાનો ગુજરો ચલાવી શકે છે. પરંતુ તે ઉપરાંત એમ માનવાને પણ કારણ છે કે કેટલીક નિરાધાર છોકરીઓ દુષ્ટચારનો ધંધો લઈને પોતાની આજીવિકાનાં સાધનો મેળવે છે, અને તેથી એ સ્થિતિની બહુ ગંભીર તપાસ થવાની જરૂર છે. ન્હાની નિરાધાર બાળકીઓને અધમ સ્ત્રીઓના હાથમાં જતાં કેમ અટકાવવી તે એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. માત્ર આર્ય-સમાજ અને બ્રહ્મસમાજની મદદથી ચાલતાં અનાથાશ્રમોમાં જ મોટે ભાગે છોકરીઓ જોવામાં આવે છે. તેટલા માટે બીજાં અનાથાશ્રમોએ પણ નિરાધાર છોકરીઓને આકર્ષવાને પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર

છે. પરંતુ અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે છોકરાઓને માટે જે જન-તાના અનાયાત્રમો છે તેથી લિન્ન વ્યવસ્થાવાળાં છોકરીઓ માટેનાં જીદાં અનાયાત્રમો જોઈએ. છોકરીઓની જરૂરિયાતો તદ્દન જીદા પ્ર-કારનીજ છે, અને તેથી તેઓને માટે જીદી સગવડો આવશ્યક છે.

આપણા દેશનો આર્થિક સ્થિતિમાં ધણો ફેરફાર થયો છે, અને તેને લીધે આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા તે પ્રમાણે ગોઠવવી જોઈશે. જે કે દક્ષિણ અને ક્યુટક જેવા પ્રાંતોમાં હજી પ્રાચીન રીતભાત અને ભાવનાઓ કેટલેક અંશે ચલ્લુ છે, તો પણ બીજા પ્રાંતોમાં લોકોના આચારવિચાર બદલાતા જાય છે. હજી પણ ખાનગી કુટુંબો અને જ્ઞાતિઓ નિરાધાર બાળકોનું રક્ષણ કરવા તત્પર રહે તો તે ધણું ધણ છે. પરંતુ અનેક કારણોને લીધે આ પદ્ધતિ કમી થતી જાય છે તેથી નિરાધાર બાળકોને પ્રાચીન પદ્ધતિનું રક્ષણ ન મળે તેમ અર્વાચીન વ્યવસ્થા પણ તેઓને માટે કરવામાં ન આવે તો લાખો બાળકોની ભયંકર દુર્દશા થવાની. એટલા માટે પ્રાચીન ભાવના ધણ છે તે કબુલ કર્યા છતાં આખા દેશમાં ઠેકઠેકાણે અર્વાચીન વ્યવસ્થાવાળાં સંખ્યાબંધ અનાયાત્રમો સ્થાપવાની અતિશય જરૂર છે. ત્યારેજ આપણે આપણાં હજારો નિરાધાર બાળકોની જરૂરિયાતો ચૂરી પાડી શકીશું. ત્યારેજ સમાજમાં નિર્થક માનુષિક વ્યય થતો અટકશે, અને ત્યારેજ હિંદુસ્તાનમાંથી ગરીબી અને નિરાધારતા દૂર થશે.

[હિન્દુસ્તાન—અગ્રલેખ,

તા. ૨૫-૩-૧૫]



[૬૧]

શું હિંદુ ધર્મ જ્ઞાતિ પદ્ધતિ માટે

જવાબદાર છે ?



સર નારાયણ ચંદાવરકરે “ કૌમનવીત્ર ”માં જ્ઞાતિ ઉપર એક ઘણો મનનીય લેખ લખ્યો છે. તેમાં તે જણાવે છે કે હિંદુ ધર્મને અસંખ્ય જ્ઞાતિ વિભાગો માટે જવાબદાર ગણવો જોઈએ નહિ. અમુક ધર્મનું રહસ્ય તે ધર્મમાં ઉદ્ભવતા સંજોગો ઉપરથી માપવાનું નથી. જે એમજ હોય તો પછી ૨૦૦૦ વર્ષ પછી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ આ ખૂનખાર લડાઈમાં જોડાયા છે તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મને લડાઈ અને પ્રકૃતિની પૂજની હિમાયત કરનારો ધર્મ લેખવો જોઈએ. અમુક ધર્મનો મર્મ સમજવા માટે આપણે તેનાં મૂળગામી સૂત્રો અને તેનાં ખરા સત્યો તપાસવાં જોઈએ. અને એ પ્રમાણે તપાસીએ તો હિંદુ ધર્મમાં જ્ઞાતિઓના ભાગલા પાડવાનું ક્યાંય પણ સૂચન નથી. વેદ અને ઉપનિષદ્ હિંદુ ધર્મનાં પ્રભવસ્થાન છે, અને તેમાં જ્ઞાતિઓ સંબંધી કશો ઉલ્લેખ નથી. ભગવદ્ગીતા કે જે હિંદુઓમાં સર્વમાન્ય છે, તેમાં પણ ચાર વર્ણાશ્રમો માત્ર ગુણ કર્મને આધારેજ સૂચવાયા છે. અલખત, આ મૂલ સિદ્ધાંતો જુદી જવાયા છે, અને તેથી હાલની શોચનીય રિતિ દિલી થઈ છે રીતરિવાજો, આસપાસના સંજોગો આદિને લીધે નવાં તત્ત્વો હવે જૂનાં પુરાણો થઈ ગયાં છે, અને ખીજા નવા તત્ત્વની જરૂર છે. છતાં હિંદુ કોમ તેને ચોટી રહી છે તેથીજ હિંદુ સમાજમાં હાલ ક્ષોભ થઈ રહ્યો છે. જૂના રિવાજને હિંદુઓએ

જોઈએ તેના કરતાં વધારે માન આપ્યું છે, અને એ માન આપવામાં ધર્મનું જહાનું ધુસાડી દીધું છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જ્ઞાતિ સંસ્થા ધર્મના કારણથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પરંતુ ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના વિપર્યાસથી ટપી રહી છે. અને એ સિદ્ધાંતો પાછી તેની અસલ સ્થિતિમાં શુદ્ધ અને નિર્મળ સ્વરૂપમાં સ્થાપિત થશે ત્યારે આપોઆપ જ્ઞાતિઓની નિરર્થકતા અને હાનિ સમજાશે. તેટલા માટે જ્ઞાતિઓના આ વિશાળ વેલાને નિર્મૂળ કરવો હોય તો સત્ય ધાર્મિક સિદ્ધાંતો, અને ધર્મશાસ્ત્રોનાં ઉંડાં રહસ્ય લોકો સમજી શકે તેવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ એમ સર નારાયણનો અભિપ્રાય છે.

—“ હિન્દુસ્થાન, ”

તા. ૧૨-૪-૧૫.



[૬૨]

વનિતા વિશ્રામ.

મુંબઈ શહેરમાં થોડા સમયમાં 'ધણી જાહેર સંસ્થાઓનાં નવાં મકાનો ઉઠાં થવા પામ્યાં છે. ખાસ કરીને 'સેન્ટ્રલ રોડ' જાહેર સંસ્થાઓનો રસ્તો થઈ ગયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. સર્વેટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી, સોશયલ સર્વિસ લીગ, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, આર્યન સ્વધરહુડ, આર્ય મંડળ, કપોળ નિવાસ, ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય, આદિ સર્વ સંસ્થાઓ આ રસ્તા ઉપર એકઠી થઈ છે. તેમાં ગયા 'મંગળવારે' વનિતા વિશ્રામની સુંદર અને સગવડભરેલી ઇમારતનો વધારો થયો છે. સુરતનું વનિતા વિશ્રામ સ્થાપનાર ઉત્સાહી બહેનો ગં. સ્વ. શિવગૌરી ગજ્જર તથા ગં. સ્વ. બાજીગૌરીના ખાસ પ્રયાસથી મુંબઈમાં આ વનિતા વિશ્રામની સ્થાપના થઈ છે. લગભગ એક લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ આ મકાન પાછળ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં રૂ. ૫૦ હજારના ઉદાર સખાવત બાઈ ઝવેરબાઈ ભગવાનદાસ નરોત્તમદાસ તરફથી થઈ છે, અને તેથી વનિતા વિશ્રામના મકાનનું નામ ઝવેરબાઈ ભગવાનદાસ નરોત્તમદાસનું આપવામાં આવ્યું છે. બીજા સખી ગૃહસ્થોએ અને સ્ત્રીઓએ રૂ. ૨૦ હજારની મદદ આપી છે, અને હવે રૂ. ૩૦ હજાર ઘટે છે તે અમે આશા રાખીએ છીએ કે મુંબઈના શ્રીમંત શહેરીઓ જલદીથી પૂરા કરી આપશે.

આ મકાન જેનું ચિત્ર બીજા લામ ઉપર આપ્યું છે તે ખુલ્લું મુકવાની શુભ ક્રિયા ગયા મંગળવારે નામદાર બેઠી વિશ્વિંમજના મુખ્યાર્ચક હાથે કરવામાં આવી હતી તે ચોખ્ખા જ થયું હતું. મારણ કે એ નામદાર હિંદુસ્તાની સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના વિષયમાં મણિજી રસ લીધે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્ત્રી ઉન્નતિના સમયના પ્રયત્નોમાં તે ચોખ્ખાથી બનતા પ્રયાસો કરી રહ્યાં છે.

આપણા દેશમાં આપણા સ્ત્રી વર્ગની ઉન્નતિ માટે હજુ એટલું બધું કરવાનું છે કે તેઓને માટે જે કાંઈ નવી સંસ્થા ઉત્પન્ન થાય તે સર્વથા આવકારદાયક છે. વનિતા વિશ્રામના એક દૂરદી મિત્ર માલવીએ મંગળવારના મેળાવડામાં જણાવ્યું હતું તેમ મુંબઈના વનિતા વિશ્રામમાં લગભગ ૫૦ વિધવાઓ અથવા નિરાધાર કુમારીઓને રહેવાની સગવડ કરવામાં આવશે. સુરતના વનિતા વિશ્રામની બહારની સ્ત્રીઓને કેવળણીના સ્થાન તરીકે વિશેષ ઉપયોગમાં લેવાશે. ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી પુસ્તકોના એક સારી લાઈબ્રેરી આ સંસ્થામાં રાખવામાં આવનાર છે, તેમજ કેવળણી સમઘી એક ઉપયોગી પ્રદર્શન પણ ગોઠવવાનો અભિલાષ છે. જુદા જુદા ઉપયોગી વિષયો ઉપર સ્ત્રીઓને માટે જાહેર લાપણીની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવશે એમ મિત્ર માલવીએ જણાવ્યું હતું. તે ઉપરાંત છોકરીઓને માટે એક મદત છતાં આદર્શ શાળા ખોલવામાં આવશે, જેમાં આરોગ્ય-શાસ્ત્ર, નર્સિંગ, ગૃહવ્યવસ્થા, શિક્ષણનું જ્ઞાન, આદિ વિષયો શીખવવામાં આવશે. આ પ્રમાણે વનિતા વિશ્રામ મુંબઈમાં ખાસ કરીને ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગને ઘણું આવકારદાયક સ્થાન થઈ પડશે એમાં જરા પણ શંકા નથી. અત્યાર સુધી મં. સ્વ. ન્હાની બહેન ગજૂરે તથા એમનાં સહકારિણી મં. સ્વ. બાજીગૌરીએ સુરતનું વનિતા વિશ્રામ જે ઉત્સાહથી, જે ગંભીરતાથી અને જે વલેકથી ચલાવ્યું છે અને ખીલવ્યું છે તે આપણને મુંબઈના વનિતા વિશ્રામ માટે ઘણી સારી આશા આપે છે.

આ સ્થળે અમારે એક સૂચના કરવી જોઈએ. તે એ કે મુંબઈ જાહેરમાં સ્ત્રીઓની લગભગ ત્રણ ચાર સંસ્થાઓ છે. તે સર્વ વચ્ચે થોડા સહકાર અને કાર્યની વહેંચણી થાય તો પૈસા, શક્તિ અને સમયનો ઓછો વ્યય થાય એટલુંજ નહિ પણ કાર્ય પણ વિશેષ સંગીન થાય એમ અમારું માનવું છે. સેવાસદન, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, અને વનિતા વિશ્રામના કેટલાક ઉદ્દેશો તેમજ તેઓની કેટલીક

પ્રવૃત્તિઓ સામાન્ય છે અને સામાન્ય રહેશે તે દેખાતું છે. તેથી જો અમુક પ્રવૃત્તિઓ એકજ સંસ્થાને સોંપવામાં આવે, અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ બીજી સંસ્થા ઉપાડી લે, તો ઘન અને મહેનતની ઘણી સારી કચકસર થઈ શકશે અને સર્વ સંસ્થાઓના ઉદ્દેશો વિશેષ સફળ થશે. આપણા દેશમાં નવી સંસ્થાઓ ઉભી કરવાનો વા વાથો છે તે બહુ સંતોષની અને આનંદનો વાત છે, પરંતુ હજી જુદી જુદી સંસ્થાઓનો સહકાર કરી તેઓને તાલમય અને પરસ્પર સહાયબૂત બનાવવાના પ્રયત્નોનો આરંભ પણ થયો નથી. તેથી કેટલીક શક્તિ, કેટલાક સમય, કેટલીક સાધનસંપાત્ત, નિર્વર્થક રીતે ખર્ચાય છે એમ અમારું માનવું છે.

વળી, એક વાત યાદ રાખવાની જરૂર છે કે મુંબઈ શહેરમાં આ જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં કાર્ય કરનારાં લગભગ એના એજ માણસો હોય છે. પારણામ એ આવે છે કે આ ઉત્સાહી કાર્ય કરનારાઓને પોતાની શક્તિ અનેક ઠેકાણુ ખર્ચવી પડે છે, તથા તેઓનું કાર્ય જાંઘએ તેવું સંગીન, સંતાપદારક અને અર્થસાધક નાવડતું નથા. અનેક પ્રવૃત્તિઓ આ કાર્ય કરનારાઓએ હાથમાં લેવા ન જાંઘએ એમ કેટલાક રાજબાઈના ટાવરમાં ખેસાને વાત કરનારા કાલ્યા માણસો શિખામણુ આપવા માંડે છે. આ શિખામણુ આપવા ઘણી સહેલી છે; પરંતુ આપણા દેશના આ સંક્રાંતકાળમાં એ શિખામણુ અમલમાં મુકવી કેટલી મુશ્કેલ છે, અને જાહેર સેવાનો પ્રશ્ન કેટલા વિકટ છે તે તેઓ સમજી શકતા નથી. જેઓ ખરેખર જાહેર સેવાને પોતાની પવિત્ર દરજ્જા સમજે છે, અને જેઓ આપણા દેશની ચિંતાભરી સ્થિતિથી વાકેફ છે, તેઓ ગમે તેવી નવ્ર સંસ્થાઓને પણ કાર્ય કરનારાઓના અભાવના કારણથી મરી જવા દઈ શકે તેમ નથી. સંસ્થાઓ ઉભી થતીજ જાય છે, છતાં અફસોસની વાત છે કે કામ કરનારાઓ મુઠ્ઠીભરજ રહ્યા છે. અને વધારે શોકની વાત તો એ છે કે ટીકાકારો, મુરખીવટનો આ-ખર કરનારાઓ અને તમારા જોનારાઓની સંખ્યા બચકર રીતે

વધવા મંડી છે. આવી સ્થિતિમાં જે જે સંસ્થાઓ પરસ્પર કાર્યની વહેંચણી કરી શકે અને એકબીજાને મદદરૂપ થઈ શકે તેઓને સહકાર કરવાની અતિશય આવશ્યકતા છે. ઉભી થયેલી સંસ્થાઓને જીવંતી રાખવી હોય અને તે સાથે તેઓના અભિલાષો પરિપૂર્ણ કરવા હોય તો તે સંસ્થાઓનો સહકાર એ ઉત્તમ માર્ગ છે. તેથીજ અમે વનિતા વિશ્રામનો આત્મકરણપૂર્વક સત્કાર કરવાની સાથે તેના જેવી ટેલેક પ્રગતિઓ જે જે સંસ્થાઓએ ઉપાડેલી છે તેઓને સર્વને સાથે મળીને અને પરસ્પર કાર્યની મોઝ વહેંચણી કરીને પોતાના ઉત્તમ ઉદ્દેશો પાર પાડવાની મજબૂત બલામણું કરીએ છીએ.

[“ હિન્દુસ્થાન ” અગ્રલેખ,

તા. ૧૩-૪-૧૫]



[૬૧]

ગુરુકુળ.



છેલ્લા ત્રણ દિવસોમાં સાંટાકુઝમાં આવેલાં ગુરુકુળનો વાર્ષિક-
રસવ ઉજવાયો હતો જેમાં ઉત્સાહી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની મોટી સં-
ખ્યાએ હાજરી આપી હતી. સાંટાકુઝમાં આ પ્રથમજ ઉત્સવ હતો,
અને તેથી મુંબઇનાં આ ન્હાનાં પરાંમાં અપૂર્વ ચેતન દેખાતું હતું.
મુંબઇની આર્યસમાજ તેમજ હિંદુઓની પ્રાચીન કેળવણી પદ્ધતિ
તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર કેટલાક ઉત્સાહી ભોક્ષિના પ્રયાસથી આ
ગુરુકુળ આજથી ચાર વર્ષ પહેલાં નાસિકમાં સ્થપાયું હતું. ત્રણ વર્ષ
આ ગુરુકુળે નાસિકમાં પૂર્ણ કર્યા પછી હવે તે સાંટાકુઝમાં આવ્યું છે,
અને આજ રહે છે કે આ જ્ઞાત પરાંમાં તે ચિરકાલ રહેશે. ચાર
વર્ષની ટુંકી મુદતમાં મુંબઇનાં ગુરુકુળ જે પ્રગતિ કરી છે તે અરેખર
પ્રશંસનીય છે. ઉત્સાહ અને અભિનવેશ આર્યસમાજના પ્રધાન ગુણ
છે, અને એ ગુણનો ઉપયોગ આ સંસ્થાનો વિકાસ કરવામાં તેઓ
કરતાં ચુક્યા નથી એ પરમ સતોષની વાત છે.

હિંદુ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ગુરુકુળ પદ્ધતિને આધારે આ કે-
ળવણી સંસ્થા સ્થાપવામાં આર્યસમાજે કાંઈ ખોટું કર્યું નથી એટલુંજ
નહિ પરંતુ એક અતિ ઘટ પ્રયોગ આરંભ્યો છે, અને તે પ્રયોગમાં
અમે આ સંસ્થાના ચાલકોને તંત્રી રૂપે હવેથી જોઈએ. હિંદુ-
સ્તાનમાં કેળવણીની જેટલી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય તેટલી જોઈ
છે. કારણ કે આપણે ત્યાં કેળવણીની એટલી બધી જરૂર છે કે કેળ-
વણીના પ્રકાર સંબંધી બહુ અર્થ કરવાનો અત્યારે ખાસ અવકાશ
હોય એમ અમે માનતા નથી. અને તેથી ખાસ કરીને હિંદુ પ્રાચીન

ભાવનાઓનું પુનર્જીવન કરવાનો અભિલાષ રાખનાર આ ગુરુકુળ સંવંધા આવકારદાયક હોય તેમાં નવાઈ શી ? પશ્ચિમની પદ્ધતિ ઉપર આપણે ત્યાં છેલ્લા ૬૦ વર્ષ થયાં ફળવણી અપાવી શરૂ થઈ છે, અને તેનાં પરિણામો સંતોષકારક નથી આવ્યાં એટલી હદ સુધી કે હેવાને અમે તૈયાર નથી, તથાપિ આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિ સાથે અર્વાચીન પદ્ધતિનું મિશ્રન થાય એ માર્ગ પણ અજમાવવા લાયક છે એમ અમે માનીએ છીએ. હૃદયના વિકાસને અગ્ર સ્થાન આપવું એ આ સંસ્થાનો એક પ્રધાન હેતુ છે । હિંદુ સંસ્કૃતિ, હિંદુ ધર્મ, હિંદુ સમાજવ્યવસ્થા, હિંદુ રાજ્યનીતિ, અને હિંદુ કળાકૌશલ્યથી હિંદુ પ્રજા વાકેફ થાય એટલું જ નહિ પરંતુ ઉચ્ચ અને જીવંત હિંદુ ભાવનાઓ તેઓના જીવનમાં વણાઈ જાય તે ઇષ્ટ તેમજ આવશ્યક છે. ન્યાંસુધી હિંદુ પ્રજા પોતાનું હિંદુત્વ સમજવા ઉપરંત પોતાના હૃદયમાં ખરાં હિંદુત્વને ઉતારશે નહિ ત્યાંસુધી હિંદુ સંસ્કૃતિ દુનિયાની બીજી સંસ્કૃતિઓમાં ચોખ્ખું સ્થાન મેળવી શકશે નહિ. તેટલા માટેજ હિંદુ યુનિવર્સિટી જેવી ખાસ યુનિવર્સિટીઓ ઉપયોગી તેમજ આવશ્યક છે, અને તેટલા માટેજ ગુરુકુળો પણ સત્કારને પાત્ર છે.

પરંતુ ભાવનાઓથીજ આ ગુરુકુળ સંતોષ નહિ પામે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. જે જે અભિલાષોથી આ સંસ્થા સ્થાપનામાં આવી છે તે તે અભિલાષો સિદ્ધ કરવાને ગુરુકુળના ચાલકો અને મદદ કરનારાઓએ મહાભારત પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે. તેઓએ પ્રાચીન એટલું સાફ એ મંત્રથીજ કૃતકૃત્ય થવાનું નથી, પરંતુ પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉત્તમ હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે પદ્ધતિ આ નવા યુગને પણ બંધબેસતી કરી શકાય એમ જન્મતને બતાવી આપવાનું છે. તેથી હિંદુ ધર્મ, હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદુ નીતિનાં મહાન સૂત્રો આ જમાનાને અનુકૂળ થાય એવી ધટના કરવાની છે. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર એ ઉત્તમ વસ્તુ છે. પરંતુ સાદાઈની સાથે સ્વચ્છતા, સૌંદર્ય, નિર્ધારિતતા, સંગીનતા, આદિ સદ્ગુણો પણ

વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં પ્રકાશી નીકળવા જોઈએ. ઉત્તમ આરિય અને ધર્મપરાયણતાની સાથે તીવ્રશુદ્ધિ, સુદૃઢ શરીર, અને જીવન સત્રામમાં ફતેહ મેળવવા માટે નવા યુગની યોગ્યતાનો યોગ પણ્ય થવો જોઈએ.

આધુનિક કેળવણીની કેટલીક ખામીઓ દૂર કરવાની ગુરુકુળની મહેન્ટ છે, અને એ મહેન્ટ સર્વથા આદરણીય છે. આપણી હિંદુ સભ્યતા માટે હિંદુ સમાજમાં જે આદર, જે લાગણી અને જે માન હોવા જોઈએ તે કેટલીકવાર દષ્ટિગોચર થતાં નથી. અને જો ગુરુકુળ આ દિશામાં ફતેહમંદ થાય તો તે જેવી તેવી ફતેહ ગણાશે નહિ. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે આપણે આધિના થઈને અમારું બધું સારું છે એમ કહેવાનું નથી. એ જાતની માન્યતાથી તો આપણી અધોગતિ થઈ છે અને થશે. વિચારપૂર્વક આપણી સંસ્કૃતિના ઉત્તમ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરી તેનો હાલના વાતાવરણમાં સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લેવો એજ ખરું શાણપણ છે, અને એજ આપણા હિંદુત્વને દીપાવવાનો ખરો માર્ગ છે. તેવીજ રીતે આ નવા પ્રયોગ માટે મંજૂર પ્રયત્નો કરતી વખતે આપણી હાલની કેળવણીને તદ્દન ઉતારી પાડવાની જરૂર હોય એમ અમે માનતા નથી. કદાચ કેટલાંક ઇષ્ટ તત્ત્વો હાલની કેળવણીમાં દેખાતાં નહિ હોય તો પણ હાલની કેળવણીએ હિંદુની જેવી તેવી સેવા બજાવી નથી. છેલ્લાં ૬૦ વર્ષમાં હિંદુસ્તાને જે આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ કરી છે, અને દેશના ખૂણેખૂણામાં અત્યારે જે ક્ષોભ, ચેતન અને જાગૃતિ દષ્ટિગોચર થાય છે, તે હાલની કેળવણીને આભારી છે. અનેક મહાન હિંદી નરવીરો પણ આ કેળવણીના ફળરૂપ ઉત્પન્ન થયા છે, અને હજી પણ ભવિષ્યમાં આ કેળવણીનાં અનેક મહાન શુભ પરિણામો આવશે એમ આશા રાખવી વધારે પડતી નથી.

તેથી હાલની કેળવણી ઉપર પ્રકારો કે આક્ષેપો કરવામાં સમય અને શક્તિનો વ્યય કરવાને બદલે ગુરુકુળના નવીન પ્રયોગને સફળ

કરવા તરફ ગુરુકુળના નેતાઓએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. ઉપરાંત, ગુરુકુળના આદર્શોથી સંતોષ પામીને જેસી રહેવાને બદલે દિનપ્રતાદન ગુરુકુળને આદર્શરૂપ મનાવવાને મથવું જોઈએ. આ કાર્યમાં નવા જમાનાની સર્વ સાધન-સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવો આવશ્યક છે, કારણ કે એટલું બૂલી જવાનું નથી કે ગુરુકુળમાંથી તૈયાર થનાર વિદ્યાર્થીઓને આ યુગમાં જીવન-સંઘર્ષમાં ઝૂકવવાનું છે. તેથી અર્વાચીન સ્થાનની સામગ્રી પણ તૈયાર રાખવી જોઈશે. હિંદુ આદર્શો, હિંદુ સત્યતા, અને હિંદુ બાવનાઓ સાથે અર્વાચીન કુશળતા, અર્વાચીન સાધનસંપન્નતા અને અર્વાચીન યોગ્યતા સંપાદન કરવામાં આવશે ત્યારે જ ગુરુકુળના ઉદ્દેશો સફળ થશે. હાલની રેળવણીથી ખામીઓ પૂરવામાં ગુરુકુળ નવી ખામીઓ ઉત્પન્ન ન કરે તે માટે ખાસ સંજ્ઞાણ રાખવાની છે. પરંતુ આ મહાવ ધર્મ માટે ગુરુકુળને કિત્તેથી ક્ષમંકર્તાઓ, વિદ્વાન સભ્યહકારો અને શ્રીમંત મદદમારોની કાળજી જરૂર છે; હિંદુ સંસ્કૃતિને આમથા સિદ્ધિ કંઈમાં અમરચાત્ત આપનાર આ કાપૂર્ત સંસ્થાની ફતેહ ઇચ્છનારાઓએ તેમાં બને તેટલી મદદ આપવાની છે. શ્રેષ્ઠ પૈસાથી આ કાર્ય સંતોષકારક રીતે પાર કિતરે તેમ નથી. વિદ્વાન શિક્ષકો અને શિક્ષણના ઉત્તમ સાધનો મેળવવા માટે મોટા ફંડોની જરૂર છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાત આ ગુરુકુળને પોતાનું માનીને પોતાનો ઉદાર હાથ તે તરફ લંબાવ્યા વિના રહેશે નહિ, અને જો પૂરતું ધન, ઉત્તમ શિક્ષકો, વિદ્વાન સભ્યહકારો, અને જવલંત કિસાહ ગુરુકુળની મદદમાં હશે તો આ સંસ્થા અવશ્ય આદર્શરૂપ બને.

—[“ હિન્દુસ્તાન ” અગસ્ટ,]

તા. ૨૪-૨-૩૫]

[૬૨]

જર્મન અને ઇંગ્લિશ કેળવણીની સરખામણી.

ધણાં વર્ષ થયાં દિંદુસ્તાનમાં, યુરોપમાં તેમજ અમેરિકામાં જર્મન કેળવણી પદ્ધતિનાં વખાણ સંજ્ઞાયા છે. અને એટલું તો હજીય કરવું જોઈશે કે આજથી પચીસેક વર્ષ પહેલાં ઇંગ્લંડની શાળાઓની વ્યવસ્થા જર્મનીની સરખામણીમાં ઘણી ખામીભરેલી હતી. પરંતુ એમાંની ઘણીખરી ખામીઓ હવે દૂર કરવામાં આવી છે, અને હજી પણ કદાચ જર્મનીમાં યાંત્રિક વ્યવસ્થા મહડિયાતી હતી તો પણ ઇંગ્લંડની શિક્ષણ પદ્ધતિ એકંદરે જર્મનીથી કોઇ રીતે ઉતરતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થીઓમાં નીતિની ભાવના અને શહેરીપણાની જવાબદારી જર્મની કરતાં ઇંગ્લંડમાં ઘણે દરજ્જે ઊંચા પ્રકારની છે. હજી હમણાં સુધી ઇંગ્લંડની કેળવણી પદ્ધતિમાં કોઇ ફેરફારે સમ્ભવવામાં આવતા ત્યારે “જર્મનીમાં આ પદ્ધતિ દાખલ થઇ ગઇ છે” એ જાતની ફલીલ આગળ પરવામાં આવતી, અને એ ફલીલ પ્રમાણુચૂત ગણાતી. પરંતુ, હવે આ લગાઇ પછી જર્મન પદ્ધતિમાં ઇંગ્લંડનો કેટલો વિશ્વાસ રહેશે તે જોવાનું છે. અલબત્ત, આ લગાઇની તૈયારીમાં જર્મન લોકોએ જે બુદ્ધિ, જે દુરદેશી અને જે વ્યવસ્થાશક્તિ બતાવી છે તેથી આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચાણું છે. પરંતુ, તે કેપરથી એક સાબીત થઇ શકતું નથી કે જર્મનીનાં સ્ત્રીપુરુષો ઇંગ્લંડનાં સ્ત્રીપુરુષો કરતાં વધારે કેળવણીએલાં, વધારે સંસ્કારી, વધારે આવડતવાળાં, અથવા તો વધારે આગમ વધેલાં છે.

જર્મનીએ દુનિયામાં આત્મારસધી જે નામના કાઢી છે તેનાં

અનેક કારણો છે. ખાસ કરી તેણે લડાઇની કળા અને તૈયારી તરફ પોતાની શક્તિનો મોટો ભાગ વાપરેલો છે, અને તેથી આ દિશામાં જર્મનીએ લડાઇની શરૂઆતમાં જે દેખાવ કર્યો તે ઉપરથી જર્મનીની શક્તિ અને જર્મનીની ફળવણીનું માપ ફેટલીક વાર મપાય છે. બિઝમાર્કના વખતથી જર્મનીએ લડાઇના શાસ્ત્ર પાછળ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે. તે સમયથી ત્યાંની સામાજિક રાજ્યદારી, અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ આ મૂળ હેતુને આધારેજ થઇ રહી છે. ત્યાંનાં ફળવણી ખાતાંઓ, યુનિવર્સિટીઓ કોલેજો અને શાળાઓમાં પણ યુદ્ધ અને શક્તિદેવીનીજ પૂજા થાય છે. અને આ એક પ્રધાન પ્રદર્શનમાં આખી પ્રજા મચી રહે તેટલા માટે જર્મન પ્રોફેસરો અને શિક્ષકો જર્મનીની ફળવણી અને જર્મન સુધારાનાં વખાણુ ઠેકઠેકાણે કરી રહ્યા છે.

જર્મન ફળવણી-પદ્ધતિ તેમજ જર્મનીનું સામાજિક જીવન અતિશય નિયંત્રિત છે. સ્વતંત્રતા, છૂટ, વ્યક્તિત્વ, એ વસ્તુઓ ઇંગ્લંડના જીવનમાં લગભગ અનિવાર્ય થઇ પડેલ છે ત્યારે જર્મનીને એ વસ્તુઓ સાથે કશું લેવા દેવા નથી. નિયંત્રિતતા અને સ્વતંત્રતા એ બન્ને રિયાતના ગુણો તેમજ દુર્ગુણો છે તેમાં શંકા નથી. અને જર્મની તેમજ ઇંગ્લંડ પોતપોતાની ખાસિયતોના દુર્ગુણોથી તદ્દન મુક્ત છે એમ કોઇથી કહી શકાશે નહિ. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે જર્મનીની પદ્ધતિ જર્મનીને પોતાને ગમે તેટલી ઉપયોગી હોય તથાપિ જગતના વિકાસમાં એ પદ્ધતિ ઉપયોગી થવાને બદલે ફેટલી-કવાર વિનાશકારક નીવડે તેમ છે. ત્યારે ઇંગ્લંડની ફેટલીક ભાવનાઓ માત્ર ઇંગ્લંડના સ્વાર્થની સંકુચિત નજરથી જોઇએ તો ઇંગ્લંડની સ્વાર્થી રાજ્યદારી ઇચ્છાઓને સંતોષે તેમ નથી, પરંતુ ઇંગ્લંડની ભવિષ્યના હિતની તેમજ દુનિયાના હિતની વિશાળ બુદ્ધિથી જોઇએ તો એ ભાવનાઓ અતિશય કિમતી છે. ગુલામગીરી જેવી તાબેદારી જર્મનીની સમાજવ્યવસ્થામાં બહુજ જરૂરની લેખાય છે, અને તેથી

ત્યાં વિચારની કે કાર્યની છુટ પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી છે. નહાન-ચણુથીજ ત્યાં દરેક આગક રાજ્યની જરૂરિયાતો પ્રમાણેજ કેળવવામાં આવે છે અને તેના વ્યક્તિત્વને ખીલવવા માટે બહુ કાળજી બતાવવામાં આવતી નથી. ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં દરેક વિદ્યાર્થી એક સારી વ્યક્તિ અને સારો શહેરી અને તેવી કેળવણી અપાય છે, અને ત્યારબાદ તે આપોઆપ રાજ્યની સારી સેવા કરવા શક્તિમાન થાય છે, જોકે જર્મનીમાં જે યાંત્રિક વ્યવસ્થા છે તેવી વ્યવસ્થામાં અંગ્રેજ વિદ્યાર્થી એકદમ ગોડવાઇ શકે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે.

આખા જર્મનીમાં દરેક દરેક વિદ્યાર્થીની કેળવણીનું ચોક્કસ ધોરણ બંધાઇ ગયેલું હોય છે, પછી વિદ્યાર્થી રાખતો છોકરો હોય કે કોઈ મજૂરના કુટુંબમાંથી આવ્યો હોય. અમુક વયે દરેક આગક અમુક વર્ગમાં દાખલ થાય ત્યારે તેને અમુકજ વિષયો શીખવવામાં આવે છે. દરેક વર્ષે તે યાંત્રિક રીતે ઉંચા ધોરણમાં જાય છે, અને જો કોઈ નિશાળીઓ આમાં નિષ્ફળ નીવડે તો તેનાં માતાપિતા એ નિષ્ફળતાને એક મોટામાં મોટી આફત સમજે છે. અને તેનું કારણ એ કે નિષ્ફળ થયેલા વિદ્યાર્થીને લશ્કરમાં એક વર્ષને બદલે બે વર્ષ ફરજિયાત નોકરી કરવી પડે છે હવે, આ જાતની કેળવણી પ્રજાની અમુક સ્થિતિમાં ઉપયોગી અને કદાચ જરૂરની પણ હોઈ શકે. જ્યારે લોકો જાહેર જવાબદારી સમજતા ન હોય, લોકોમાં શહેરીપણાની ભાવના જાગૃત થઈ ન હોય, અને દેશમાં પ્રજાકીય અદર્શ કિંચા પ્રકારના ન હોય, ત્યારે રાજ્યની જરૂરિયાતો આ પ્રમાણે યાંત્રિક કેળવણીથી બહુ સારી રીતે પૂરી પાડી શકાય છે. જ્યાં જાહેર જવાબદારી અને રાષ્ટ્રીય ભાવણી બહુ થોડા લોકોમાં જોવામાં આવતી હોય ત્યાં જો કે જર્મનીની શક્તિની પૂજા કોઈપણ સમયે અનર્થકર્તાજ હોઈ શકે, તથાપિ જર્મનીનું એક જાતનું નિયમિતપણું અને ત્યાંની વ્યવસ્થા બેદરકાર, અવ્યવસ્થિત અને ઊંચ નિમ્ન થયેલી પ્રજાને એકત્ર, નિયમિત, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવી

શકે એ નિઃસંશય છે. પરંતુ એ સ્થિતિ એ પ્રજાનો અમુક રાષ્ટ્રિક વિકાસ થઇ ગયા પછી કાયમ રાખવામાં આવે તો લોકોના ચારિત્ર્યની કે પ્રજાકીય ભાવનાની ખરી ખીસવણી થઇ શકવી કઠિન છે.

ઉપર જણાવેલ કારણોને લીધે ઇંગ્લેન્ડની રૂઝવણી પદ્ધતિ જર્મન પદ્ધતિ કરતાં વધારે ઉદાર, વધારે ઉપયોગી અને વધારે આદર્શ-રૂપ છે. ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્યતંત્ર સારી રીતે વિકાસ પામેલું છે. ત્યાંના લોકોમાં જાહેર જવાબદારીની ઉચ્ચ ભાવના છે. ત્યાંનાં ઓ-પુરૂષો રાજ્યની માગણી વિના રાજ્યની સહસલામતી ખાતર મોટાં આજ્ઞાનો આપી શકે તેમ જ ત્યાં હવે કાયમને માટે યાંત્રિક વ્યવસ્થાની જરૂર નથી તેમજ દરેક મનુષ્ય પોતાનું જીવન ઉત્તમ રીતે આપી શકે, પોતાની સ્વતંત્રતા સમજી શકે તેમજ જીવતી શકે, અને એવાના હક્કો અને મોતની જવાબદારીઓ સુધારા રીતે ભોગવી શકે, તે જાણતી રૂઝવણી અમાય છે. તેને લીધેજ ત્યાં ફરજિયાત લશ્કરી ત્રેકરી નથી જતાં લાખો માણસો રાજ્યની સેવા કરવાને બદલે મર્યા છે. હોટલા માટેજ ત્યાં અનેક જાતના રાજ્યદારી મત-સલાહકારો જતાં જાય છે. વળી તે વખતે કમ્પ્રમી પ્રજા એક બની મર્યા છે. જર્મનીનું યંત્રની આદેશ આલણું રાજ્યતંત્ર કોઈ દોરનાર વિના ચાલી શકતું નથી, ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં દરેક વ્યક્તિ પોતે પોતાને દોરે છે. જો જર્મનીના યંત્રનો હાથ નિયામક ન હોય તો તે આપોઆપ બધું પડી જાય. ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ નિયામક વિના કટાકડીને વખતે ચલાવી શકે તેમ છે. આલખણ, જર્મન પદ્ધતિના ફાયદા નથી એમ નથી. પરંતુ અતિ વ્યાપક દૃષ્ટિથી એ બે પ્રકારની પદ્ધતિનું સામાન્ય વલણ ઉપર જણાવ્યું છે તે સંભવ છે. અને તેથી ઇંગ્લેન્ડે અત્યાર સુધી કેમ રહીને જો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે તેના પોતાના જાણના માટે તેમજ આપી દુનિયાની પ્રગતિ માટે જર્મનીના માર્ગ કરતાં વધારે ઉચ્ચ છે એમ કહ્યા વિના આલણું નથી.

—“ હિન્દુસ્થાન, ” તા. ૧૨-૪-૧૫.

[૬૩]

દુનિયાની મોટી નહેરો.

ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાને જોડનારા જમીનના દુકડાને કાંપીને પનામાની નહેર હમણાંજ તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ નહેર માંત્રિક કળાની પરાકાષ્ટ સૂચવે છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આજે શાંભલર સાહસ પ્રથમ કદિપણ હાથ ધરવામાં આવ્યું નહોતું. મુનિ-પ્રેક સ્ટેટ્સના પ્રમુખશ્રી આ સાહસ પાર ઉતારવામાં આવ્યું છે, અને તેના ખર્ચ ૪૫ કરોડ રૂપિયા થયો છે. કુંગસઓને કાપી કાપીને અને લાખો ક્યુબિક વાર મટી અને ખડક ખોદી ખોદીને નહેરમાં પાણી ભરવાની યોજના કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી પાણીને જળ અટકાવવાને મોટા પર્વત જેવા લોખંડના દરવાજાઓ કરવા પડ્યા છે. આ લોખંડના દરવાજા એટલા તે મોટા છે કે દરેક દરવાજા ૩૦૦ થી ૬૦૦ ટન વજનમાં થાય છે. દરેક દરવાજા ૪૭ થી ૮૨ ફીટ ઊંચો, ૭ ફીટ જડો અને ૬૫ ફીટ લાંબો છે. નહેરની લંબાઈમાં આવા ૬૨ બારણાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. જેનું કુલ વજન ૫૭૦૦૦ ટન છે. દરેક બારણાંના ખર્ચ લગભગ ૩ લાખ રૂપિયા લાગ્યો છે. આ દરવાજાનું મુખ્ય તાળું ખોલવાને અને બંધ કરવાને જે મંત્ર રાખવામાં આવેલ છે તે એટલું બધું મોટું છે કે લગભગ ૬ સાઈ-લમાં તે પથરાયેલું છે. આ મહાન નહેર સાડાપચાસ માઇલ લાંબી છે, જે આટલાંટિક મહાસાગરના ઉંડા પાણીથી માંડીને પાસિફિક મહાસાગરના ઉંડા પાણી સુધી દેરી જાય છે, જેની પહોળાઈ ૩૦૦ થી ૧૨૦૦ ફીટ છે અને જેની ઉંડાઈ ૪૧ થી ૮૭ ફીટ છે.

પનામાની નહેરનું સાહસ આખી દુનિયામાં સૌથી મોટું સાહસ છે. તેની સરખામણીમાં બીજી નહેરોનો ખર્ચ ઓછો થયો.

છે. સુએઝની નહેર સને ૧૮૧૬ માં ઉઘાડવામાં આવી હતી. તે ૯૯ શીટ લાંબી, ૧૨૧ શીટ પહોળી, અને ૩૧ શીટ ઉંડી છે. તે બાંધવામાં ૩૬ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે.

કીલ કેનાલ જે બાલ્ટિક અને નૉર્થસીને જર્મનીમાં થઇને જોડે છે અને જેમાં જર્મનીનો કાફલો અત્યારે છૂપાઇ ખેડો છે તે ૬૧ માઇલ લાંબી છે, ૨૯૩ માઇલ ઉંડી છે, અને તેની પહોળાઇ તળિયે ૭૨ શીટ અને સપાટી ઉપર ઓછામાં ઓછી ૧૯૨ શીટ છે તેનો ખર્ચ રૂ. ૧૧ કરોડ થયો છે.

મૅચેસ્ટરની નહેર મૅચેસ્ટરને લિવરપૂલ પાસેની મર્સી નદી સાથે તેમજ આટલાંટિક સમુદ્ર સાથે જોડે છે. તે ૩૫૩ માઇલ લાંબી, ૧૩૦ ફુટ તાળિયે પહોળી અને ૧૭૫ શીટ સપાટી ઉપર પહોળી, અને ઓછામાં ઓછી ૨૬ શીટ ઉંડી છે. તેનો કુલ ખર્ચ ૨૨૧ કરોડ રૂપિયા થયો હતા.

કોનસ્ટાન્ટ અને સેન્ટ પિટર્સબર્ગની નહેર સેન્ટપિટર્સબર્ગને કોનસ્ટાન્ટના દરિયા સાથે જોડે છે. તે ૧૬ માઇલ લાંબી, ૨૨૦ થી ૩૫૦ શીટ પહોળી અને ૨૦૩ શીટ ઉંડી છે. તેનો ખર્ચ ૩ કરોડ રૂપિયા થયો છે.

વેલાંડની નહેર ઍન્ટારિયો સરોવર ઉપરના ડલહાઉસીને કેનેડાની બાજુ ધરી સરોવર ઉપરના કોલબર્ન બંદરને જોડે છે. તેની લંબાઇ ૨૭ માઇલ છે. તેનો ખર્ચ ૭ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપિયા થયો છે.

કાલેડોનિઅન કેનાલ જે આટલાંટિક મહાસાગરને ઉત્તર સમુદ્ર સાથે જોડે છે અને જે ગ્રેટ બ્રીટનની આસપાસ ૪૦૦ માઇલની મુસાફરીનો બચાવ કરે છે તે કુલ ૩૦૦ માઇલ લાંબી છે, ૫૯ થી ૧૨૦ શીટ પહોળી અને ૧૭ શીટ ઉંડી છે. તેનો ખર્ચ રૂ. ૨ કરોડ અને ૧૦ લાખ પડ્યો છે.

નોર્થ હૉલ્ન્ડ કેનાલ આમસ્ટરડામથી હેલ્ડર સુધી લંબ ૧૧૫ છે. તેની લંબાઈ ૫૨ માઇલ, પહોળાઈ ૧૨૫ ફીટ, અને ઉંડાઈ ૨૦ ફીટ છે. તેમાંથી ૧૩૦૦ ટનનાં વહાણો પસાર થઈ શકે છે.

કોરિંથ કેનાલ કોરિંથના અખાતને ઇજી નામના અખાત સાથે જોડી ઓસ્માટિક બંદરોથી ૧૭૫ માઇલનું અંતર ઓછું કરી નાખે છે, અને બ્રૂમધ્ય સમુદ્રનાં બંદરોથી ૧૦૦ માઇલનું અંતર ઓછું કરે છે. તે માત્ર ૪ માઇલ લાંબી, ૭૨ ફીટ પહોળી અને ૨૬૧ ફીટ ઉંડી છે.

એલ્પ અને દ્રાવની નહેર ૪૧ માઇલ લાંબી અને ૧૦ ફીટ ઉંડી છે. તે ઉત્તર સમુદ્ર સાથે જોડે છે. તેનો ખર્ચ રૂ. ૧૧, ૧૭, ૮૪, ૦૦૦ લાગ્યો હતો. તેમાં ૮૦૦ ટનનાં વહાણો આવજન કરી શકે છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે પનામાની નહેરમાં સૌથી વિશેષ ખર્ચ થયો છે, સૌથી વધારે મૂશ્કેલી પડી છે, અને સૌથી વધારે યાંત્રિક કળાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે.

—[“ હિન્દુસ્તાન, ”—તંત્રીની નોંધ,

તા. ૧૨-૪-૧૫]



[૬૪]

ધારાશાસ્ત્રી વધારે ઉપયોગી

કે શિક્ષણશાસ્ત્રી ?

મિં પાધ્યેના પ્રમુખપણા નીચે ગયા રવિવારે મુ'અમના આર્યન અષ્ટરહુડ તરફથી ઈમ્પીરિયલ કાઉન્સિલના સલાસદ તરીકે આનં મિં સેતલવડે ચુટાયા તે ખાતે એમને અભિનંદન આપવાનો એક મેળાવડો થયો હતો. મિં પાધ્યેએ મિં સેતલવડનું સ્વાગત કરતાં કેટલાક અગત્યના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. તેમાં નોંધ લેવાલાયક એક એ હકીકત કહી હતી કે વકીલો ગમે તેટલા હુશિયાર અને બાહોશ હશે પરંતુ કેળવણીની બાબતમાં તેઓ રસ લેતા નથી એ તેઓની એક ખામી છે. છતાં મિં સેતલવડે કેળવણીના વિષય પાછળ ધણું ધ્યાન આપ્યું છે તે ખાતે એમને ધન્યવાદ થતો છે. અમે મિં પાધ્યે સાથે મળતા થઈએ છીએ કે મોટે ભાગે ધારાશાસ્ત્રીઓ કેળવણીના વિષય તરફ બહુ બેદરકાર રહે છે. અને તેથીજ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણી જોટલી પ્રગતિ થવી જોઈએ તેટલી થઈ નથી, કારણકે જો વકીલો આ વિષય ઉપાડી લે તો તેઓ ધણી ઉપયોગી સેવા બજાવી શકે તેમ છે. મિં સેતલવડે આ બાબતમાં બહુ રમુજી છતાં ધ્યાન ખેંચનારો જવાબ આપ્યો હતો. એમણે કહ્યું હતું કે જો કે મિં પાધ્યે વકીલોથી દૂર રહેવાની ઈચ્છા બતાવે છે તથાપિ જો મિં પાધ્યે એક ધારાશાસ્ત્રી થયા હતા તો દેશને વધારે ઉપયોગી થઈ પડત. કારણ કે દેશના જાહેર જીવન માટે જે આવડત જોઈએ તે આવડત એક ધારાશાસ્ત્રીમાં વધારે હોય છે. અનુષ્ઠ સ્વભાવ બરાબર સમજવાના પ્રસંગે ધારાશાસ્ત્રીઓને વિશેષ મળે છે, અને તેથી જ જાહેર સેવા માટે વશેષ

લાયક થાય છે. દરેક પ્રશ્નની જુદી જુદી બાબતો તપાસવાને ધારાશાસ્ત્રીઓ ટેવાયેલા હોય છે, અને આ કેળવણી જાહેર જીવનમાં અતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે. મિં સેતલવડનો આ અભિપ્રાય બહો વજનદાર છે એમાં શક નથી. જાહેર જીવનમાં જો ધારાશાસ્ત્રીઓ ધારે તો શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે ખરા, પરંતુ અક્ષોસની વાત અટલીજ છે કે વકીલવર્ગના બહુ થોડા લોકો એમ ધારવાની તસ્દી લે છે ! અલબત્ત, વકીલના ધંધાએ ઘણા લોકસેવકો આપ્યા છે, પરંતુ એ ધંધામાંથી જોટલા જણ જાહેર સેવા માટે બહાર પડી શકે તેનો ફટલો બધો નહાનો લાગે હજી સૂધી જાહેર જીવનમાં દેખાયો છે ! છતાં હવે કદાચ મુંબઈના વકીલો, બેરિસ્ટરો અને અડવોકેટોમાં મિં સેતલવડના શબ્દોથી નવું ચેતન આવે તો બનવાજોગ છે ! અમે ઇચ્છીએ કે મિં સેતલવડના શબ્દો સાચા ઠરાવવાને અનેક ધારાશાસ્ત્રીઓ જાહેર જીવનમાં શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કરતાં વધારે ઉપ-યોગી થવાને બહાર પડે.

—[“ હિન્દુસ્તાન, ” એપ્રિલ ૧૯૧૫]



[૬૫]

સુલેહ કરતી વખતે કોની સલાહ લેવાશે ?

લડાઇ પૂરી થયા બાદ કોલકરારો ચોકસ કરતી વખતે, અલખત. ગ્રેટ બ્રિટનની મ.ગણીઓ ઉપર પ્રથમ ધ્યાન આપાશે. પરંતુ તે ઉપરાંત, આગળ મિત્ર રાજ્યોની ઇચ્છાઓ પણ વિચારવામાં આવશે તે બુદ્ધિગમાનું નથી, અને તેથીજ કોલકરારો કેવા પ્રકારના થશે તે અત્યારે ચોકસ રીતે કહી શકાય તેમ નથી. આ બાબત તરફ લોર્ડ મિલ્નરે બહુ ઠીક ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તે કહે છે કે કદાચ દુશ્મનોની સંપૂર્ણ હાર થાય તો જીતનાર માત્ર ગ્રેટ બ્રિટનજ નહિ ગણાય, પરંતુ તેની સાથે મિત્ર રાજ્યો કે જેઓએ આ લડાઇમાં આટલું બધું સહન કર્યું છે તેઓ પણ જીતનારની બાબુમાં ગણાશે, અને તેથી કોલકરારોમાં તેઓનો અવાજ પણ સાંભળવો પડશે. તેથી અત્યારે બલિષ્ઠની સુલેહની શરતો જેઓએ કદપી રાખી છે તેઓને કદાચ નિરાંત થવું પડશે. ખાસ કરીને ઑસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા અને કનેડાના બ્રિટિશ સંસ્થાનવાસીઓ અત્યારથી જે સ્વપ્નાં ઘડવા મંડ્યા છે તે સ્વપ્નાંઓમાં સુલેહને સમયે ઘણો ફેરફાર થશે લોર્ડ મિલ્નરની આ સૂચનામાં “વરટ મિન્ટર ગેઝેટ” બહુ ઉપયોગી વધારો કર્યો છે. તે એ કે સુલેહને વખતે ગ્રેટ બ્રિટન મંસ્થાનો તેમજ હિંદુસ્તાનનો મત જાણવાને પ્રયત્ન કરશે. કારણકે તે સુલેહની આખા સામ્રાજ્ય ઉપર અસર થશે. અને તેથી બ્રિટિશ સંસ્થાનોને એમાં જેટલો ભાગ લેવાનો હક છે તેથી ઓછો હકક હિંદને નથી. અને તે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ હવે બરાબર સમજે છે એમ અમારી આશા છે, આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સુલેહ કરતી વખતે મિત્ર રાજ્યો ઉપરાંત બ્રિટિશ સંસ્થાનો અને હિંદની ઇચ્છાઓ પણ ધ્યાનમાં રાખવી પડશે, અને તેથી આજથી કોલકરારોનું બલિષ્ઠ ભાખવું તે અતિશય મુશ્કેલ છે.

—[“હિન્દુસ્તાન,” એપ્રિલ ૧૯૧૫]

૬૬]

જાતિઓનો ઉપયોગ.

હાલની હિંદુ જાતિ પદ્ધતિનાં અનેક અનિષ્ટ પરિણામો હવે જગ જાહેર છે. એ પદ્ધતિ સુધારવાને જૂદા જૂદા માર્ગો સૂચવાય છે, પરંતુ હજી આ પ્રશ્નનો સંતોષકારક નિકાલ આવ્યો નથી. આધુનિક જાતિઓથી એકંદરે લાભ કરતાં ગેરલાભ વિશેષ છે એ વિષે સમજી લોકોમાં બહુ મતભેદ હોય એમ અમે માનતા નથી. પરંતુ આ પરિસ્થિતિનો અંત શી રીતે લાવવો તે મોટી મુશ્કેલી છે. જો કોઈ જાદુઈ લાકડીથી હાલની અર્ગાશ્ચિત જાતિ સંસ્થાઓનો અંત લાઈ આવી શકાતો હોય તો કોઈ પણ દિવસ દ્વિતીયીને એ અંત લાઈ આવવામાં સંકાય થાય એ બનવાજોગ નથી. પરંતુ અનેક કારણોને લીધે જાતિઓનું સંપૂર્ણ ઉચ્છેદન એકદમ થવું સંભવિત નથી. અને સ્થિતિ આવી હોવાથી આ હાનિકારક સંસ્થાને થોડી પણ દિતકર શી રીતે બનાવી શકાય એ પ્રશ્ન ઉપયોગી તેમજ વિચારણીય થઈ પડે છે.

જાતિઓ હાલ જે અનર્થ કરી રહી છે તે અટકાવીને તેની પ્રવૃત્તિઓ કોઈ સારા માર્ગ તરફ વાળી નજ શકાય એમ તો કહી શકાશે નહિ. દર્શાવતી રીતે, જાતિઓને પરસ્પર સહાયક સહકાર મંડળોમાં ફેરવી શકાય તેમ છે, અને તેથી જેવો તેવો લાભ નથી. ડાકામાં સહકાર મંડળોની આડંબી કોન્ફરન્સ હમણાંજ મળી હતી. તેમાં બાણુ પાર્વતીશંકર ચોધરીએ જાતિઓનાં સહકાર-મંડળો સંબંધી કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરેલી છે. આવાં મંડળોમાં કેટલાક કાર્યસાધક અને ઉદાર ઉદ્દેશો રાખી શકાય. ચોક્કસ જાતિઓનાં સહકાર મંડળો પાતળેનાના

મંડળમાં ગરીબ છોકરાંઓ માટે કેળવણીની ચોક્કસ સગવડ કરી શકે. અલખત, હાલ પણ કેટલીક જાતિઓ પોતાના જાતિબંધુઓ માટે કેળવણીની સંસ્થાઓ ચલાવે છે, પરંતુ હજુ તે પૂરતી વ્યવસ્થાઓ અને ઉદાર તેમજ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી ચલાવવામાં આવતી નથી. વળી, જે જાતિભાઈઓ અથવા મંડળના સભાસદો કામ ધંધા વિનાના હોય તેઓને નોકરીઓ અથવા ધંધે સ્થગવવાની જવાબદારી પણ જાત સહકાર મંડળો પોતાને માથે લઇ શકે. તેમજ નિરાધાર બાળકો, વિધવાઓ વિગેરેને આવાં મંડળો મદદ કરી શકે. તેમજ દસ સંબંધી, ધંધાદારી સંબંધી, કેળવણી સંબંધી, વિગેરે અનેક બાબતોની ચોક્કસ માહિતી આ મંડળો દ્વારા દરેક જાતિભાઈને મળી શકે.

ઉપર જણાવેલી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ કેટલીક જાતિઓ ચલાવતી હતી અને હજુ ચલાવે છે. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિઓ દેશનું હિત સમજીને વિશાળ દૃષ્ટિ રાખીને અને દરેક રીતે સમજપૂર્વક બહુ થોડા પ્રમાણમાં થાય છે એમ કહી વિના ચાલશે નહિ. હાલની જાતિઓ કાર્યની વહેંચણી કરીને પોતાની ફરજો અને જવાબદારીઓ વધારે અસરકારક રીતે બજાવવાને બદલે ઝગડાઓ કંકાસો અને માગમારીઓમાં ગુંથાયેલી વધારે જોવામાં આવે છે. માંહોમાંહેની ઈર્ષ્યાઓ, સ્પર્ધાઓ અને હોંસાતોસીમાં આપણી જાતિઓ જે પૈસો, જુરસો અને સમય વાપરે છે તેનો હજારો ભાગ સમસ્ત જાતિની સર્વદેશીય ઉન્નતિ કરવામાં અને દેશની સેવા બજાવવામાં વાપરતી નથી. ધારાધોરણો, નિયમો, વ્યવસ્થા, આદિ વસ્તુઓને જાતિઓએ ધણી વખત થયાં તિલાંજલિ આપી છે, અને તેથી જ્યાં નબર કરીએ છીએ ત્યાં અધાધુધી, અસ્તવ્યસ્તતા, મારામારી અને ખેંચાપેંચા જોવામાં આવે છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિઓ વચ્ચે ઝગડાઓ અને તાણા-તાણીને જેટલું ઉપયોગીપણું આપવામાં આવે છે તેટલું આખી સંસ્થાના હિતને આપવામાં આવતું નથી.

ખરી દુઃખદાયક સ્થિતિ તો એ છે કે જાતિઓએ જૂના જમાનાનું જાકીપણું, જૂના જમુનાના વહેમો અને જૂના જમાનાના નિર્રથક રીતરિવાજો અસલ સ્થિતિમાં કાયમ રાખ્યા છે. પરંતુ નવા જમાનાની જરૂરિયાતો તરફ જાકીપણું આપ્યું નથી. જે સંસ્થા નવા જમાનાને અનુકૂળ થઈ ન શકે તે આખા દેશની પ્રગતિમાં અત્યંત વિઘ્નરૂપ થયા વિના રહેવાની નથી. આપણી જાતિઓ હજી પણ આંતરિક સાંકડા વિચારો ધરાવે છે; હજી પણ નિમોલ્ય કંકા-સોના પાતાવરણથી વિંટળાયેલી છે; અને હજી પણ ભવિષ્યની પ્રગતિ અને પોતાનું જીવન સુધારવા કરતાં આપદાદાના દ્રુવામાં ટૂંચી મરવું બહેતર માને છે. આ સ્થિતિ આંતરિક વિંટળાવનક છે તેમાં શંકા નથી. પરંતુ એ સ્થિતિને કેમ પસંદી નાંખવી તે મહા પ્રશ્ન છે. જાતિઓનો ઉચ્છેદ કરવાની વાતો કરીએ છીએ તો જાતિઓના બહાદુર વકીલો ધૂરરીર થઈ જાય છે અને ઉચ્છેદકોનો ઉચ્છેદ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. જાતિઓનો નાશ કદાચ આપોઆપ આંતરિક રોગને લીધે થશે તે બહુ સંભવિત છે. તેનો સ્વાભાવિક નાશ થાય તે દરમિયાન ઉપર દર્શાવેલ માર્ગ જેવો કાષ્ઠક માર્ગ ગ્રહણ કરી જાતિઓનો ઉપયોગ થાય તો કાંઈક ઠીક છે. જે જાતિઓનો સદુપયોગ નહીં થાય તે પછી તેનો દુરુપયોગ થતો અટકાવી શકાશે નહિ. તેટલાં જોડે જાતિઓને જુદા જુદા પ્રકારનાં સહકાર મંડળોનું રૂપ આપી તેની પાસે કષ્ટક વ્યવસ્થિત ઉપયોગી અને હિતકારક કાર્ય કરવા તકાય તો એ તક જાતિઓના દિમાયતિઓએ તજવા દેવી ન જોઈએ; પણ જૂના વિચારનાઓને કરવું કાંઈ નથી અને જેઓ કાંઈ કામ કરે છે તેમાં વિઘ્ન નાખતે એ સ્થિતિ શોચનીય છે.

—[“ હિન્દુસ્તાન ” અગ્રેષ્ઠ,

તા. ૮-૫-૧૫]

[૬૭]

આપણી કેળવણીની એક નિષ્ફળતા.

આપણી આધુનિક કેળવણીપદ્ધતિની અનેક ખામીઓ છે તેમાં શક નથી. પરંતુ એ સર્વ ખામીઓમાં કેળવણી અને જીવન વચ્ચે જે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો છે તે અતિ ગંભીર ખામી છે. કેળવણી લેતી વખતે વિદ્યાર્થીને જીવનની મહાન ભાવનાઓનું ભાન થાય તે કાષ્ટ રીતે અનિષ્ટ છે એમ અમે કહેતા નથી. પરંતુ તેની સાથે જે વાતાવરણમાં વિદ્યાર્થી પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનો હોય તે વાતાવરણને અનુકૂળ થઈ જવા જેટલી શક્તિ પણ તેનામાં ભરવાની છે. સુધારના છોકરાએ કાળીદાસ અને શેક્સપિયરનાં નાટકોની મઝા નહિ ચાખતી એમ કહેવાનો આશય નથી, પરંતુ તેણે પોતાનાં ઓળખોળો ઉપયોગ પણ શિખવાનો છે તે જૂલી જવાનું નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એશઆરામમાં જીવન ગાળનાર શેઠીયાઓના છોકરાઓને પણ જીવનમાં હાથ, પગ, આંખો, કાન, આદિ અનેક ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવાનો છે. છતાં આજકાલ માત્ર મનને અધૂરું પણ કેળવવામાં આવે છે ત્યારે શરીરની અન્ય શક્તિઓને કાંઈપણ જાતની કેળવણી આપવામાં આવતી નથી.

હાલની શાળાઓમાંથી તેમજ યુનિવર્સિટીઓમાંથી પાસ થતા સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ એવા જોવામાં આવે છે કે જેઓ એક પેન્સિલ સુંદર અને સુધડ રીતે કેમ ધડવી તે પણ જાણતા નથી. એવા અનેક ટ્રેન્યુએટો આપણે ત્યાં મોજુદ છે કે જેઓ એક સાદી નોટબુક કેમ ખાંધવી તેનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી. નવલકથાઓ વાંચવાની શક્તિને કેળવણી કહેવી, અને હાથનો યથાર્થ અને સુંદર ઉપયોગ

કરવાની શક્તિને કેળવણી શા માટે ન કરેવી તે સમજી શકાતું નથી. મેલેરિયા નામનો તાવ અથવા તો પ્લેગ શાં કારણોથી લાગુ પડે છે તે કેટલાક કહેવાતા કેળવાયેલાઓ જાણતા હશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. વિશ્વવિદ્યાલયની મોટી ડિગ્રીઓ ધરાવનારા એવા અનેક ઝળકતા હીરાઓ છે કે જેઓ પોતાની નહાની ઝોરડીની સર્વ કાચની બારીઓ બંધ કરી અંદર બેસે છે, તે એવી મતલબથી કે કાચની બારીઓ માંથી પ્રકાશ આવે છે એટલે હવાની આવજનવ પણ થશેજ ! ખુલ્લી હવાના ફાયદા અને તેની જરૂરિયાત સંબંધી કદાચ પોપટિયું જ્ઞાન ધણી ધરાવતા હશે, પરંતુ એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ હમેશના જીવનમાં કેટલા થોડા કરે છે ! ઑકિસજન અને હાઇડ્રોજનના પ્રશ્નોમાં સો ટકા માર્ક મેળવી લાવનારા અનેક જથ્થુ પાણીને સ્વચ્છ બનાવવાના સાધનોથી સર્વથા અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે. ધરતું સાદું લેમ્પ બગડી ગયું હોય તો લગભગ બધા ઍલ્યુમિનેટના નોકરોને બોરાની દુકાને દોડાવવામાં આવે છે !

શું આ બધું જીંદગીમાં આવશ્યક નથી ? શું આધરન. સર વૉલ્ટર ર્કોટ અને લવજીતિ કરતાં આ વસ્તુઓની સરવાળે કિંમત ઝોછી છે ? કદાચ આધરનનો મોજશોખના વિભાગમાં સમાવેશ થઈ શકશે, પરંતુ માંદાઓની સારવાર કરવાની કળા, રાંધવાની અને શીવવાની કળા, કપડાં ધોવાની કળા, કપડાં સંકેતવાની કળા, ધર સુધડ અને સુંદર રાખવાની કળા, આદિ વસ્તુઓ હમેશના જીવનની જરૂરિયાતોજ રહેવાની. દિલાસો એટલોજ છે કે આજકાલ કન્યાઓની કેળવણીમાં આ જરૂરની આબતો તરફ કંઈક લક્ષ અપાવા માંડ્યું છે. તથાપિ હજી પણ કન્યાઓની સર્વ શક્તિઓને કેળવવાને માટે પૂરતા પ્રયત્નો થતા હોય એમ અમે માનતા નથી. શિક્ષણ આપનારાઓએ રમરણમાં રાખવાનું છે કે મનુષ્યે માત્ર વાંચવા લખવાની કળાથીજ જીવવાનું નથી, પરંતુ હાથ, પગ, કાન, ચક્ષુ, આદિ અનેક ઇન્દ્રિયો વડે જીવવાનું છે. તેથી જ્યાંસુધી આ સર્વ ઇન્દ્રિયોને કેળવનારી

આપક અને સંગીન કેળવણી દરેક બાળકને આપવામાં ન આવે ત્યાંસુધી કેળવણીનો હેતુ સિદ્ધ થયો છે એમ કહી શકાશે નહિ,

અફસોસની વાત છે કે આજકાલ પોતાના હાથથી કામ કરવું તે હલકું ગણાય છે. ખાનદાન કુટુંબ એજ ગણાય છે કે જ્યાં નહાના બાળકથી માંડીને મોટા વૃદ્ધ માણસ પર્યંત કોઇ પણ પોતાના હાથથી કે પગથી મોજશોખ સિવાયનું કાંઈપણ કામકાજ કરવાની તસ્દી ન લેતું હોય ! હાથ વતી અન્ન ખાવું પડે છે અને બીજા કેટલીક અનિવાર્ય હાજતોમાં તસ્દી લેવી પડે છે તેમાંથી પણ મુક્તિ મળી શકતી હોય તો આ નવા જમાનાનાં સુધરેલાં અને ખાનદાન લોકો એ મુક્તિ મેળવવાને પાછી પાની બરે તેમ નથી ! એમ કહેવાય છે કે થોડાં વર્ષ પહેલાં એક પારસી અનાથાશ્રમમાં ત્યાં રહેનારા “અનાથ” બાળકોએ હડતાળ પાડી હતી. અને એ હડતાળનું કારણ એ હતું કે બાળકો પાસે એમના પોતાનાજ છુટ સાફ કરાવવામાં આવતા હતા ! આ અનાથ બાળકો આવું હડહડતું અપમાન શી રીતે સહન કરી શકે ? ઇંગ્લંડની ઇટન અને હરોની સ્કૂલોમાં મોટા ઉમરાવજનદાઓ બીજા છોકરાઓના જૂદ સાફ કરી આપે તેમાં તેઓની ખાનદાનીને લાજન લાગેલું તેઓ ન સમજે, પરંતુ હિંદી બાળકો પોતાનાજ છુટ સાફ કરે તેમાં પોતાની ખાનદાનીને મોટું કલંક માને તે આપણી આધુનિક કેળવણીની બલિહારી છે ? આ બચકર કેળવણી પદ્ધતિ બદલાવવાનો સમય શું હવે સમીપ આવ્યો નથી ? માનસિક તેમજ શારીરિક કેળવણીનો સંયોગ કર્યા વિના આપણા જીવનમાં જે અતિ શોચનીય પક્ષાઘાત છે તે દળવાનો નથી. દેશમાં માત્ર મુડદાલ વિદ્વાનો અને ભણેલાઓનીજ જરૂર નથી; પરંતુ કાર્યકુશળ, બુદ્ધિશાળી, જવલંત ઉત્સાહવાળા, ચેતનમય શહેરીઓની ખરી આવશ્યકતા છે.

—[“ હિન્દુસ્તાન ” —અમ્રલેખ,

તા. ૮-૫-૧૫]

[૬૮]

અંત્યજ વર્ગની મુશ્કેલીઓ.

મદ્રાસ પ્રદેશમાં માયાવરમ નામના ગામને થોડા સમય પહેલાં શ્રીયુત ગાંધીએ એક મુલાકાત આપી હતી. માયાવરમના રહીશોએ શ્રીયુત ગાંધીને માનપત્ર આપ્યું હતું અને તે માનપત્રના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ અંત્યજ વર્ગની સ્થિતિ ઉપર ઘણા અગત્યના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. અંત્યજ વર્ગે માનપત્ર આપ્યું હતું તેમાં પોતાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ જાહેર કરી હતી. આ મુશ્કેલીઓ હિંદુ-સ્તાનના માત્ર એકજ ભાગમાં નથી, પરંતુ લગભગ સર્વત્ર છે. તેઓને પાણી મેળવવાનાં સાધનો નથી, તેઓને ખોરાકની સમસ્યા નથી, તેઓ શાળાઓનો લાભ લઈ શકતા નથી, તેઓને દેવાલયોમાં દાખલ થવાનો પરવાનો નથી, અને તેઓને માટે કાર્ટનાં દાર પથ્રુ ખુલ્લાં નથી ! હિંદની પ્રગતિની આપણે વાતો કરીએ છીએ પરંતુ લગભગ પાંચ કરોડ હિંદીઓને આપણે ભયંકર અવેગતિએ પહોં આડ્યા છે. તેઓને અધોગાતની ખામમાંથી ઉંચકવાને કેટલા જથ્થા પ્રયત્ન કરે છે ? જેઓએ અંત્યજ વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાને પ્રયત્નો આરંભ્યા છે તેઓને ધન્યવાદ થયે છે, પરંતુ આ પ્રયત્નો મહાસાગરમાં એક ટિંદુ સમાન છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. કરોડો માણસોને હલકાં જનવરની જાંદગી જેવી જાંદગી ગાળવી પડે તે દેશ ઉપર જેવીતેવી આકૃત નથી.

અને આ શોચનીય સ્થિતિ માટે જવાબદાર કોણ છે ? નહિ કે બિચારો અંત્યજ વર્ગ, પરંતુ તેના ઉપર જોહુકમી ચલાવનારા ખાત્રણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોજ આ શરમભરેલી સ્થિતિ માટે જવા-

બહાર છે. શું આ સ્થિતિ આપણે હમેશને માટે કાયમજ રાખવી છે ? શું અંત્યજ વર્ગ તરફ ખતાવવામાં આવતી વર્તણૂક કાંઈ હિંદુ ધર્મના ફરમાનને અનુસરીને છે ? હિંદુ ધર્મમાં ક્યાંય પણ આ જાતનું ફરમાન કે સૂચન પણ હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી. હિંદુ જાતિની અંદર અંત્યજ અથવા અસ્પર્શ્ય વર્ગની હયાતી હોવાનું પણ ક્યાંય સૂચન નથી. અને કદાચ કાંઈ એમ ખતાવે કે હિંદુ ધર્મનો આ પ્રમાણે આદેશ છે તો શું એ આદેશ પ્રમાણે વર્તવાને આપણે અંધારેલા છીએ ? નહિજ. જે ધર્મમાં આ જાતની જાતિ-લિન્નતાનો ઉપદેશ થતો હોય અથવા જે ધર્મમાં કરોડો મનુષ્યોની અધોગતિ કરવાનું ફરમાન થયું હોય તે ધર્મ પૂજ્ય નથી પરંતુ તિરસ્કારને પાત્ર છે. પરંતુ એ નિઃસંદેહ છે કે હિંદુ ધર્મમાં આવી મૂર્ખાધભરેલી પદ્ધતિને સ્થાનજ નથી. હિંદુ ધર્મ અતિ ઉદાર, આપક અને મનુષ્ય માત્રને દેવની માફક પૂજવાનો ઉપદેશ કરનારો છે. હિંદુ ધર્મની ભગવદ્ગીતાજ કહે છે કે ખરો બ્રાહ્મણ એ છે કે જે પંડિત કે ચાંડાલ તરફ સમાનદૃષ્ટિથી જુએ છે.

દેડ, ભંગી અને બીજા અંત્યજ વર્ગની પાયમાલી કરનાર પ્રથમ તો બ્રાહ્મણો છે, અને ત્યાર પછી બાકીનો દ્વિજ વર્ગ પણ તેને માટે જવાબદાર છે. આભડછેટ, સ્પર્શ્યસ્પર્શ્ય, અને છીટછાટ, એ હિંદુસ્તાનનાં મોટામાં મોટાં કલંક છે. આ કલંક દૂર કરવાને હજી જાંઘએ તેવાં મજબૂત પગલાં ભરાતાં નથી તે અફસોસની વાત છે. આપણે સર્વ શ્રીયુત ગોખલે કે શ્રીયુત ગાંધી કે બીજા કાંઈ મહાન નરનાં વખાણ કરવાને તથા તેઓને માનપત્ર આપવાને હરહ-મેશ તૈયાર હોઈએ છીએ. પરંતુ આ મહાન પુરૂષો જે ઉત્તમ વિચારો ખતાવે છે તે પ્રમાણે વર્તવાને તલભાર પણ મરજી ખતાવતા નથી તે આપણી કર્તવ્યપરાયણતા કેટલી છે તેનો સારો ખ્યાલ આપે છે. શ્રીયુત ગાંધી અતિશય ભારપૂર્વક કહે છે કે અંત્યજ વર્ગની આ

સ્થિતિ બંધ થવી જોઈએ, અત્યંત વર્ગની અગવડો દૂર થવી જોઈએ, અને છીટછાટ તથા આભડછેટ જેવી વસ્તુ હિંદુ ધર્મમાં ક્યાંય પણ દૃષ્ટિગોચર થતીજ નથી. છતાં કેટલા હિંદુઓ ગ્રાધી-જીને પગલે ચાલવાને તૈયાર છે? મોટાઓનાં બાપણો સાંભળી તાળીઓ પાડવામાં કશી સાર્થકતા નથી, પરંતુ તેઓના ઉત્તમ ઉપદેશને યથા-શક્તિ અનુસરવામાંજ ખરી સિદ્ધિ છે.

પરંતુ વિચારોને આચારમાં મુકતી વખતે ખરી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. અનેક કેળવણીઓ માને છે કે અત્યંત વર્ગને આપણે હડહડતો અન્યાય કરીએ છીએ, છતાં એ અન્યાય દૂર કરવામાં કાર્ય-સાધક પગલાં ભરનાર બહુ થોડા છે. લાખો બાળકો કેળવણી વિનાનાં રહે છે તેનું મૂળ કારણ અત્યંત વર્ગ સામેની છીટછાટ છે. લાખો માણસો મંદકીમાં અને અંધારામાં સડે છે તેનું ખરું કારણ એ છે કે આ અસ્પર્શ લોકોની સ્થિતિ સુધારવી એ કોઇ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતું નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાકો તે ધર્મ વિરુદ્ધ ગણે છે ! અત્યંત વર્ગને માટે દૂવાઓ, તળાવો કે બીજાં જળાશયોના કિનારે જવાની પણ છૂટ નથી ! અત્યંત વર્ગને હરવાફરવાનાં કે રમતગમતનાં સ્થળોની મુલાકાત લેવાનો અધિકાર નથી ! અત્યંત વર્ગથી દેવ પણ અલગાઇ જાય છે ! અત્યંત વર્ગનાં બાળકોની હાજરીથી સરસ્વતી દેવી પણ રિસાઇ જાય છે ! તો પછી અત્યંત વર્ગના પડખાયાથી દુકાનો અને માર્કેટો, મકાનો અને માણસો, માડીઓ અને વહાણો, વટલાઇ જાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

આ કર્મથી આપણે પોતાનાજ પગ ઉપર ફૂલાડી મારી રહ્યા છીએ. આપણે આપણા પોતાના લોભને સંસ્કારી અને સુખી જીવનની એકપણ અનુકૂળતા નહિ આપીએ તો પછી જેઓ એ અનુકૂળતાઓ આપી શકે છે તેઓ પોતાના ધર્મમાં તેઓને ખેંચી બેસે અને તેટલે દરજ્જે હિંદુ જાતિ નમળી થશે. હજારો હિંદુઓ ખ્રિસ્તી

અને ઇસલામ ધર્મ સ્વીકારે છે તેનું મૂળ કારણ અત્યંત વર્ગ તરફની આપણી વર્તણૂક છે. આ વર્ગમાંથીજ ખ્રિસ્તી ધર્મના નવા અનુયાયીઓ મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે. છતાં હિંદુ જાતિ કાણુ જણે ક્યારે જન્મીત થશે ? લાખે હિંદુઓને હિંદુ ધર્મના સહાયક અને પોષક બનાવવાને બદલે હિંદુ ધર્મના પ્રતિસ્પર્ધિ અને દુશ્મન બનાવવાનું કાર્ય આપણે લઇ બેઠા છીએ. આર્થ સમાજની આજ આ દિશામાં ઉધડી છે તે સંતોષની વાત છે. પરંતુ બીજા અનેક હિંદુઓએ આ કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઇએ. ખાસ કરીને કેળવાયલા ઓએ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢવાને બહાર પડવું જોઇએ. નહિતર હિંદુ જાતિ સંખ્યામાં, ચારિત્ર્યમાં અને તેથી સાધનસંપત્તિમાં દિન પ્રતિદિન નબળી પડતી જશે તે નિઃશંક છે.

—[“ હિન્દુસ્તાન, ”—અગ્રલેખ,

તા. ૧૫-૫-૧૫]



[૬૯]

ગુજરાતમાં કેળવણી પરિપદ્ધતી જરૂર.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ્ધ સુરત ખાતે મળી ત્યારે કેળવણી સંબંધી કેટલાક અગત્યના ઠરાવો પરિપદ્ધ સમક્ષ લાવવાનાં કેટલાકાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ કંઈક મતભેદને લીધે એવા ઠરાવો પરિપદ્ધ સમક્ષ આવી શક્યા નથી. અલખત, સાહિત્ય પરિપદ્ધે મોટે ભાગે સાહિત્યને લગતા સવાલોનું ચર્ચાવા જેમજેમ છેતાં કેળવણીના કેટલાક સવાલો સાહિત્યને અંગે છે તે જૂલો જવાતું નથી. એટલું કબુલ કરવું જેમજેમ કે કેટલાક કેળવણીવિષયક ઠરાવો રાજદારી રૂપ પકડે તે સંભવિત છે, અને એમ થાય તો પછી પરિપદ્ધમાં એવા અનેક સાહિત્યવિલાસી અને સરકારી નોકરી કરનારા ગૃહસ્થો છે કે જેઓને આવી રાજદારી ચર્ચામાંથી દૂર રહેવું પડશે. ગુજરાતમાં કેળવાયેલા અને ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ માત્ર મુઠીભર છે, તેમાંથી આ પ્રમાણે કેટલાક જણ સાહિત્ય પરિપદ્ધને છોડી જાય તે હાલ આપણને પોસાય તેમ નથી તે ચોક્કસ છે. પરંતુ, ત્યારે ગુજરાતે કેળવણીના અનેક ઉપયોગી પ્રશ્નોને શું ખોરંબે નાંખવા ? આ મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, અને તેને અંગેજ અમે ગુજરાતમાં એક જૂદી કેળવણી પરિપદ્ધ રચવાની જલામણ કરીએ છીએ.

અલખત, સમરત હિંદુસ્તાન માટે એક વ્યાપક કેળવણી પરિપદ્ધતી જરૂર છે. પરંતુ તે ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રાંતની જુદી જુદી જરૂરિયાતો સમજવાને અને તેને પહોંચી વળવાને કેટલીક પ્રાંતિક કેળવણી પરિપદ્ધો પણ આવશ્યક છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ્ધ આથી

કરીને બીજું કેટલુંક અગત્યનું કામ ઉપાડી લેવાને છુટી થશે, અને કેળવણીની જે ચર્ચાઓમાં સરકારી નોકરો સામેલ થઇ શકશે તેના તરફથી ખાસ ધ્યાન આપી શકશે. ગુજરાતમાં કેળવણીને લગતા સવાલો અનેક છે અને તે અતિ મહત્વના છે. પ્રાર્થમિક કેળવણીને લગતો પ્રશ્ન હાથ ધરવાની અતિશય જરૂર છે તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં અનેક પ્રકારના સુધારાઓની જરૂર છે. તે ઉપરાંત સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન ઓછો ગંભીર નથી. આ બધી બાબતોને પહોંચી વળવાને સાહિત્યનીજ ચર્ચા કરનારી સાહિત્ય પરિષદ શી રીતે સમર્થ થઇ શકવાની હતી ? અમારો એવો મત છે કે સાહિત્યને લગતી બાબતોનો સંતોષકારક નિકાલ લઇ આવવાને માટે પણ અત્યારે સાહિત્ય પરિષદમાં શક્તિ જેવામાં આવતી નથી, અને તેથીજ તેને સ્થાયી અને સંગીન સ્વરૂપ આપવાની હીલચાલ કેટલાક ઉત્સાહી લોકોએ ઉપાડી લીધી છે.

ગુજરાતની કેળવણી પરિષદ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ચાલતી અનેક કેળવણી પદ્ધતિઓનો વિચાર કરી અમુક નિર્ણયાત્મક પગલાં ભરે તો કેળવણીની કેટલીક મુશ્કેલ ગુંચો ઉકેલી ન શકાય એમ નથી. આ બધું કાર્ય કૉન્ગ્રેસ પાસે કરાવવું તે અશક્ય છે. કાર્યની વહેંચણી વિના આપણે કાંઇપણ કાર્ય સંગીન રીતે કરી શકવાના નથી. એમ કહેવા માગતા નથી કે જે સંસ્થાઓ ચાલુ હોય તેઓનો ઉપયોગ ન કરવો પરંતુ ચાલુ સંસ્થાઓ પાસે કાંઇ પણ વ્યવસ્થા વિના દરેક પ્રકારનાં કાર્ય કરાવવાનો અભિલાષ મૂર્ખાઇ-ભરેલો છે એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી. આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિષયોનો શંભુમેળો કરવાથી એક પણ કાર્ય સંતોષકારક રીતે સિદ્ધ થતું નથી. કેળવણી પરિષદના ઉદ્દેશો અને તેની કાર્ય પદ્ધતિ ઓક્સ રીતે બીજી સંસ્થાઓથી લિન્ન અને મર્યાદિત કરી શકાય. આખા હિંદમાં જેમ કેળવણીનો પ્રશ્ન સર્વથી ઉપયોગી પ્રશ્ન છે તેમ ગુજરાતમાં પણ એ પ્રશ્ન મૂલગામી છે તેમાં શક નથી. કન્યા

કેળવણી, વિજ્ઞાનની કેળવણી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઔદ્યોગિક કેળવણી, આદિ અનેક ઉપયોગી બાબતોની પરંપરા છે કે જે સંબંધી કાર્ય-સાધક અને ઉંડો વિચાર કરવાની પણ શરૂઆત હજી ગુજરાતે કરી નથી. અને જેમ જેમ આપણે આ મહત્વના સવાલોનો નિર્ણય લંબાવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ એ સવાલો મુશ્કેલ થતા જાય છે.

આવતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ક્યાં ભરાશે તે હજી ચોક્કસ નથી. પરંતુ જો એ પરિષદ મુંબઈમાં ભરવામાં આવે તો બહુ લાભકારક થઈ પડશે એમ અમારું માનવું છે. કારણ કે જો સાહિત્ય પરિષદ મુંબઈમાં ભરાય તો તેજ વખતે ગુજરાત કેળવણી પરિષદનો આરંભ પણ મુંબઈમાં થઈ શકે. મુંબઈ હવે કેળવણીના ગુજરાતી બોનું કેન્દ્રસ્થાન બનતું જાય છે. સાહિત્ય પરિષદનું સ્થાયી મધ્યસ્થળ મુંબઈમાંજ રાખવામાં આવશે એમ માનવાને મંજૂર કારણ છે. વળી સાહિત્ય પરિષદનું નવું સ્થાયી બધારણુ પણ આવતી પરિષદમાં રજી થનાર છે આ બધી હકીકતોના વિચાર કરતાં કેળવણી પરિષદ પણ મુંબઈમાંજ આવતી સાહિત્ય પરિષદ વખતેજ ભરવામાં આવે તો બહુ ફોટોમંદ શરૂઆત થાય એમ લાગે છે.

ગુજરાતી કેળવણી પરિષદને આરંભમાંજ ચોક્કસ સ્વરૂપ આપી દેવું એમ અમે કહેતા નથી. પરંતુ પ્રથમ તો એક પ્રયોગ તરીકે શરૂઆત કરવાની છે. એનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે ઘડાવા દેવું. કામચલાઉ બંધારણથી મંગલચરણ કરવું, અને પછી કંઈક નિશ્ચિત થટના કરવી એ વધારે સલાહકારક લાગે છે. આ પ્રમાણે દરેક પ્રાંત પોતાને લગતા કેળવણીના પ્રશ્નો ઉપર મંબીર વિચાર ચક્ષુથી કાંઈપણ નિર્ણય ઉપર નહિ આવી શકે ત્યાંસુધી હિંદી કોન્ગ્રેસના તેમજ આપણી ધારાસભાઓમાં હિંદી પ્રતિનિધિઓના હાથ આપણે મંજૂર કરી શકીશું નહિ. ઉપર ટપકથી કેળવણી સંબંધી સર્વસામાન્ય ગોળ-ગોળ સિદ્ધિઓની વાતો કરવી તે બસ નથી. પરંતુ દેશના ખુણેખુ-

આમાં કેળવણીની જરૂરિયાત, કેળવણીની સ્થિતિ, કેળવણીની શક્યતા, કેળવણીની પદ્ધતિ, આદિ ઉપયોગી વસ્તુઓનું ખારીક અવલોકન કરી તેમાંથી ચોક્કસ, કાર્યસાધક નિષ્કૃષ્ટો તારવી કાઢવામાં આવે ત્યારેજ કેળવણીના મહાન પ્રશ્નનો નિકાલ થઇ શકશે. તેટલા માટે અમે સમસ્ત ગુજરાતને અપીલ કરીએ છીએ કે જેમ અને તેમ દ્વારાથી ગુજરાતમાં એક કેળવણી પરિપક્વની સ્થાપના કરવાની ખાસ જરૂર છે.

—[“ હિન્દુસ્થાન ” અમલેખ]

તા. ૭-૬-૧૫]



(૭૦)

મેટ્રિકની કતલ.

મેટ્રિકની પરીક્ષાનું પરિણામ હમણાંજ બહાર પડ્યું છે. એ પરિણામ અતિ આશ્ચર્યજનક છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ચાર હજાર વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેસે અને તેમાંથી માત્ર એક હજારજ પાસ થાય તે આપણાં કેળવણી ખાતાંઓ તેમજ આપણાં યુનીવર્સિટી સંબંધી ડેટલાક અગત્યના પ્રશ્ન ઉભા કરે છે. એટલું જૂલો જવાતું નથી કે હાઈસ્કૂલોમાંથી પણ ઘણી મોટી સંખ્યાને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસવા માટે ફોર્મ આપવામાં આવતાં નથી. મતલબ કે હાઈસ્કૂલોના આલાકો ગળી ગળીને લાયક છોકરાઓનેજ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસવાની રજા આપે છે. તેમાંથી પણ માત્ર ૨૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત હમંદ થાય અને ૭૫ ટકા નિષ્ફળ નીવડે તેનો અર્થ શો ? તેનો અર્થ એજ કે મેટ્રિક માટે અબ્બસ કરનારાઓમાંથી લગભગ ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ પાસ કરવા જેટલી આપણી ક્ષાળાઓ સક્ષિત ધરાવે છે, અને લગભગ ૮૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પાસ થવાને નાલાયક ઠરાવવામાં આવે. અથવા તો આપણા પરીક્ષકો પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓની કતલ કરવાનું નિમિત્ત હોવા જોઈએ. હાઈસ્કૂલોની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મં-
જીરો નથી. એ સંબંધી બે મત લાગ્યેજ હશે. પરંતુ તે ઉપરાંત મેટ્રિકની પરીક્ષાનાં બેઠાંઓ હિંદુસ્તાનની ગરમીને લીધે જોઈએ તેવાં નથી રહેતાં એમ પણ જણાય છે. પરીક્ષકો પોતાની અ-
ક્ષણના થોરણ પ્રમાણે બિચારા વિદ્યાર્થીઓની કસોટી કરતા હોય તો તે પરીક્ષકો જોઈએ એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. વળી ડેટલાકો ફિલ્ડ ટ્રેનિંગ કેળવણીની કસોટી કરવાને બદલે તેઓનું ઉપરટપકેનું જ્ઞાન પરીક્ષા તે કસોટી તરફ વધારે દેરાયેલા હોય છે. દાખલા ત-
રીકે જોઈએ. મેટ્રિકમાં વિદ્યાર્થીઓ આખો દાખલો સાચી રીતે ગણ્યો હોય

પરંતુ જવાબમાં ક્યાંક સરવાળા બાદબાકીમાં ભૂલ કરી દીધી હોય તો તેને થત્ય માર્ક આપવામાં આવે છે ! આ પરીક્ષા નથી, પરંતુ ચા-કુદી શાષ્ટાંકની કંજુસાઇનો નમુનો છે. અલખત, વિદ્યાર્થીઓને ચો-ક્કસાઇ અને એકાગ્રતા શિખવાની છે. પરંતુ તે આ રીતે શિખવાતી નથી. ઉપરટપકેની ભૂલો માટે થોડા માર્ક કાપી લેવાથી એ હેતુ સિધ્ધ થઇ શકશે. પરંતુ આખા સવાલનો જવાબ ચોત્તે ચોત્તે આપ્યો હોય અને શરતચુદ્ધાં એકાદ ભૂલ થઇ ગઇ હોય તો તેને માટે નિ-શ્ચયની બધી મહેનત ઉપર પાણી ફેરવી દેવું તે મૂર્ખતા અને ધૂષ્ટ-તાની પરકાષ્ટા છે. કેટલાક એવા પરીક્ષકો છે કે જેઓ ઇતિહાસના કોઇ પ્રશ્નનો વિદ્યાર્થીએ ગમે તેટલો સારો જવાબ આપ્યો હોય, પરંતુ અમુક લગાઇની તારીખ ખોટી આપી હોય તો આખા જવાબ ઉપર ચોક્કડી મુદત્તાં અચકાતા નથી ! આ પ્રકારની પરીક્ષા પદ્ધતિ વિના મેટ્રિકની આટલી બચકર કતલ સંભવે નહિ અને છતાં યુનિ-વર્સિટીની આખો ઉધડતી નથી તે તાજુખીની વાત છે. કેળવણીખા-તામાંથી ચૂટેલા પરીક્ષકો બહારના પરીક્ષકો કરતાં વધારે ઉદાર છે એમ અમે માનતા નથી, અને એ દલીલમાં કોઇ પણ ખતનો દમ નથી. કારણકે શાળાઓની પરીક્ષા ત્યાંના માસ્તરોજ લે છે, છતાં તેઓ પણ આ જાતની કતલ અલાવવામાં બાકી રાખતા નથી. હકી-કત એ છે કે આપણે ત્યાં પરીક્ષાનો બહુ ખોટો ખ્યાલ ધર કરી રહ્યો છે, તે જડમૂળથી કાઢી નાખવાની જરૂર છે. પરીક્ષા વિદ્યાર્થીએ આખા વર્ષ કરેલા અભ્યાસની બ્યાપક કસોટી છે. પરીક્ષાર્થી વિદ્યાર્થીની સર્વ પ્રકારની શક્તિ અને તેનો સામાન્ય શુદ્ધિ વિકાસ માપ-વાના છે. પરંતુ પરીક્ષકને ગમે તેવી રીતે પરીક્ષા દેનારે નવ કાંક-રીની રમતમાં પસાર થઇ જવું અથવા પરીક્ષકના દાવપેચ સમજી-લઇ દેખાવની ખાતર સારી પદ્ધતિજ ખેલવી, એ પરીક્ષાનો ઉદ્દેશ નથી. આજ કાલની પરીક્ષાએ આવું શોચનીય સ્વરૂપ પકડ્યું છે એમ આખા વિના રહેવું નથી.

જેમ પરીક્ષકો પરીક્ષાનો ખરો મર્મ સમજતા નથી તેમ શાળાના માસ્તરો પણ કેળવણીનો ખરો મર્મ જૂલો જાય છે. એવા અનેક માસ્તરો છે કે જેઓ પોતાના શિષ્યોને ૩૬૫ દિવસ ગોખણપટ્ટીનાજ પાઠો જણાવ્યા કરે છે. ભુદ્ધિવિકાસ અર્થે કેળવણી છે તે બહુ થોડા સમજે છે. કેળવણીનો જીવનમાં ઉપયોગ કરવાનો છે તે થોડા શિક્ષકો માને છે. પછી પોપટિયું જ્ઞાન ક્યાં સુધી ટકી શકે ? ઉપરટપકેની ગોખણપટ્ટીમાં વિદ્યાર્થીને રસ હોયજ નહિ, અને રસ વિનાની વાત મગજમાં પચવી બહુ મુશ્કેલ છે, પરિણામે પરીક્ષા વખતે ગોખણપટ્ટીની પટ્ટાચાંચમાં પસાર થવું એ એક પ્રકારની આસમાની-સુલતાની થઈ પડે છે. પચાવેલું જ્ઞાન બહુ થોડું હોય છે, એટલે આપણે હાલ જોઈએ છીએ તેવી કતલો ધમધોકાર ચાલે છે. આ પરીક્ષાની પહેલાંની પરીક્ષામાં પણ મૅટ્રિકનું પરિણામ અત્યંત લચકર આવ્યું હતું. તે પરીક્ષામાં નાપાસ થયેલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ આ પરીક્ષામાં બેઠા હતા. છતાં આટલી મોટી નિષ્ફળતા થઈ છે તેથી તેને માટે હાઈ-સ્કૂલના શિક્ષકો અને ખાસ કરીને મૅટ્રિકના પરીક્ષકો સર્વથી વધારે જવાબદાર છે. મુંબઈની યુનિવર્સિટીએ અને હાઈસ્કૂલોએ હવે જલદીથી જગૃત થવું જોઈએ, અને દર વરસે લગભગ ૪ થી ૫ હજાર વિદ્યાર્થીઓની શક્તિનો, તેઓના ધનનો, તેઓના સમયનો અને તેઓના જીવનનો આ લચકર બચ અટકાવવો જોઈએ.

—[“ હિંદુસ્થાન ” અગ્રસેષ,]

તા. ૧૨-૬-૧૫]

[૭૧]

નવા યુગની સ્ત્રી.



નવા યુગની સ્ત્રી

સુવર્ણ કલશમાં માટી કે માટીના વાસણમાં સુવર્ણ જેવી દેખાવાને બદલે સુવર્ણ કલશમાં સુવર્ણ જેવી શોભશે; સુંદર શરીરમાં જડ બુદ્ધિ અથવા તીવ્ર બુદ્ધિ સાથે જડ શરીરની માલેક બનવાને બદલે ચેતનમય શરીરમાં ચેતનવતી બુદ્ધિની અધિષ્ઠાત્રી બનશે; પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાં જગપ્રસિદ્ધ કલંકની કીર્તિથી ઝાળખાવાને બદલે ચંદ્રની સંનિધિમાં ઝગમગતા તારલિયાના ઝાંખા પ્રકાશથી પ્રકાશશે; પ્રતાપી પુરુષના કિમતી પડછાયાને બદલે સામાન્ય મનુષ્યના સાદા મુકુટમણિનું સ્થાન સ્વીકારશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

બાળકોનાં શરીરની રક્ષક બનશે, જીવાનોનાં મનની માલેક બનશે, વૃદ્ધોના આત્માની ઉદ્ધારક બનશે; માંદાઓની દયાની દેવી થઇને માવજત કરશે; ગરીબોને ગરીબીમાંથી ઉગારશે, દુઃખીયાંઓનાં દુઃખ નિવારવા મોટાં બલિદાનો આપશે; દેશને જરૂર હશે તો પોતાનું સર્વસ્વ લૂટાવી દેશે, માતૃભૂમિને ચરણે જીંદગી અર્પશે; પુરુષના સત્કાર્યમાં તેની યુલામ થઇને રહેશે, તેના દુષ્કાર્યમાં દુશ્મન થઇને સામે ચરશે; જ્યાં પરસ્પર ફરજો બજાવવાની ઉત્સુકતા હશે ત્યાં પોતાની ફરજોને જ વચ્ચાર કરશે, જ્યાં હક્કોનું સામ્રાજ્ય હશે ત્યાં હથોડાથી પણ પોતાના હક્કો તરફ દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

હૃદયનાં પરાક્રમે કરી બતાવશે, જેની પાસે પુરુષનાં શરીરનાં

તેમજ મનનાં પરાક્રમે ઝાંખા દેખાશે; મૃદમાં અને સમાજમાં સંસ્કૃતિ અને શાંતિ ફેલાવશે, જેના વિના પુરૂષ-આચાર્યો અને અધ્યાપકોના પ્રયત્નો રેતીના રણમાં જળવૃષ્ટિ જેવા જણાશે; દશ ઉપાધ્યાય કરતાં એક આચાર્ય, સો આચાર્ય કરતાં એક પિતા, અને હજાર પિતા કરતાં એક માતા, બાળકના શિક્ષક તરીકે વધારે માનને અને આદરને પાત્ર છે, એવું મનુનું મહાવાક્ય સિદ્ધ કરી આપશે; મનુષ્ય એટલે માત્ર પુરૂષ જ નહિ, પરંતુ પુરૂષ, સ્ત્રી અને સંતતિની એકરૂપતા, એ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતના સાક્ષાત્કાર કરાવશે; પવિત્ર અને સાત્ત્વિક સ્નેહલગ્નજ જગતની મહાન ફત્તેહો, ઉચ્ચ આશાઓ અને ઉદાર ભાવનાઓને ચિરંજીવ કરવાનું અનુપમ સાધન છે તે પોતાના આદર્શ સંસારથી બતાવી આપશે; સ્થૂળ સૌંદર્યનો આધાર સૂક્ષ્મ સૌંદર્ય ઉપર છે, અને સૂક્ષ્મ શક્તિથી ભરપૂર સરોવરના આશ્રય વિના સ્થૂળ શક્તિનું ઝરણુ ક્ષણભંગુર છે, એ અચળ નિયમ પોતાના સૂક્ષ્મ સામર્થ્યથી પુરૂષના મન ઉપર ઠસાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

સંયમ, સદ્ગુણ અને સ્વાતંત્ર્યની મહત્તા કદિ નહોતી તેવી સ્થાપિત કરશે; વાસનાઓ, દુર્ગુણ અને દાસત્વના બેડીઓ હમેશને માટે તોડશે; પુરૂષ અને પ્રતિના પરસ્પર મંબધની અનિચાર્યતા સિદ્ધ કરશે; પુરૂષ જે યુદ્ધનોજ ઉપદેશ કરશે, તો પોતે શાંતિના પાક જણાવશે; પુરૂષ જે જડતાનાંજ ગુણગાન કરશે, તો પોતે ચેતનની દીવાલિ પ્રકટાવશે; પુરૂષ જે બુદ્ધિનો દાવો કરશે, તો પોતે કડાપથનો અનુચાર કરાવશે; પુરૂષ જે સૂર્ય થશે તો પોતે પ્રકાશ બનશે; પુરૂષ જે સમુદ્ર બનશે તો પોતે સમુત્પત્ત; પુરૂષ જે પવન તો પોતે ગતિ; પુરૂષ જે સૂત્રધાર તો પોતે નટી; પુરૂષ સતાર તો પોતે સંગીત; પુરૂષ શામ તો પોતે કલા; પુરૂષ ન્યાય તો પોતે કરુણા; પુરૂષ ઓળખ તો પોતે સૌંદર્ય; પુરૂષ શબ્દ તો પોતે અર્થ; પુરૂષ બળ તો પોતે

ધૈર્ય; પુરૂષ વાસના તો પોતે સંયમ; પુરૂષ સત્તા તો પોતે લક્ષ્મી; પુરૂષ ઈચ્છા તો પોતે સિદ્ધિ; પુરૂષ અગ્નિ તો પોતે અમૃત; પુરૂષ જીજ્ઞ તો પોતે ધરણી; પુરૂષ પુષ્પ તો પોતે પરાગ; પુરૂષ જાયા તો પોતે શાંતિ; પુરૂષ રથ તો પોતે ચક્ર; પુરૂષ મહારથિ તો પોતે સારથિ; પુરૂષ કાર્ય તો પોતે વાચા; પુરૂષ વાચા તો પોતે વિચાર; પુરૂષ વિચાર તો પોતે જીવ; પુરૂષ જીવ તો પોતે આત્મા.

નવા યુગની સ્ત્રી

હુશિયારીનું પ્રદર્શન કરવાને બદલે સત્યશોધક થશે; જીંદગીના પૃથક્કરણમાં સમય ગાળવાને બદલે સાર્થક જીવન જીવવામાં કૃતકૃત્યતા; માનશે; એક હજાર વાંકાચૂંકા માર્ગોમાં ભ્રમણ કરવાની સ્વતંત્રતાને બદલે એકજ સીધા માર્ગ ઉપર પ્રગતિ કરવાની વિંટબણ સ્વીકારશે; દુર્ગંધમય ખાબોચિયાની શાંતિને બદલે ખુશનુમા નિર્માળ ઝરણામાં અથડાવું કબૂલ રાખશે; પ્રમાદ કરતાં કાર્યમાં વધારે તન્મય બનશે; કાર્ય કરતાં જીવનને વધારે કિંમતી ગણશે; પોતાના કરતાં પારકાના સુખનો વિશેષ વિચાર કરશે; પારકાની ભૌતિક વાસનાઓ કરતાં પોતાના આત્માના હક્ક પ્રથમ સંતોષશે; વિશ્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું અને પારકાનું એવા સંકુચિત ભેદો ભૂલી જશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

જીવન સાફ અને મનન હિંચું રાખશે; શરીર સુદૃઢ અને હૃદય ક્રાંતિમય રાખશે; અંતર શાંત અને શુદ્ધિ ચપલ રાખશે; વાસનાઓમાં વૃદ્ધ અને ક્ષમામાં બાલક બનશે; ઉદારતામાં પુરૂષથી વધુ હોવાથી, સ્વાર્થમાં પુરૂષથી હિતરતી અને સંસ્કૃતિમાં પુરૂષની સમોવડી બનશે; સહનશીલતામાં સીતા જેવી, સ્નેહમાં સાવિત્રી જેવી, શુદ્ધિમાં ગાર્ગી જેવી અને બહાદુરીમાં જ્ઞાન ઓફ આર્ક જેવી પ્રકાશશે; ગૃહમાં મંત્રી અને સમાજમાં સલાહકરું કાર્ય કરશે; કેળવણીમાં મોખરે ઉભશે અને રાજસાસનમાં સલાહકાર તરીકે આદર પામશે; નિરક્ષરતા અને

અગાનને દેશવટો આપશે; સર્વત્ર જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાનનો દીપક પ્રગટાવશે; મૃદરાજ્યમાં અપૂર્વ રસ લેશે, પણ દેશના રાજ્યથી છૂટી પડીને નહિ; વસતીપત્રકમાં માત્ર બાળકાને જન્મ આપનારી અબલુ માતા તરીકે જ ગણાશે નહિ, પણ સમસ્ત સમાજના અતિ ઉપયોગી અંગ તરીકે; પોતાના નહાના સંસારના લ્હાવાઓ ભોગવશે, પણ સમાજરૂપી મોટા સંસારના લ્હાવાઓને તિલાંજલિ આપીને નહિ.

નવા યુગની સ્ત્રી

પોતાની કે પોતાના કુટુંબની ઉન્નતિથી જ સંતોષ નહિ માને. પરંતુ ઘેરઘેર અને શહેરશહેર પોતાની માતૃભૂમિની ઉન્નતિનો ખૂનિ જમાવશે; સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર કંઠક અને કવેશમાં પોતાનું કિમતી આયુષ્ય નહિ વીતાવે, પરંતુ ઉભયના કલ્યાણ માટે પોતાની સર્વ વાસનાઓનું અને મમતાઓનું બલિદાન આપશે અને પુરુષને આપતાં શિખવશે; પોતે દેશનું હિત કરવા અસમર્થ હશે તો પુરુષને તેની કલ્યાણપ્રગતિમાંથી અટકાવશે નહિ; પુરુષમાં કંઈ પણ જવાહોર નહિ હોય તેથી પોતે તેની જાયાની પેઠે નિશ્ચેતન પડી નહિ રહે; બલિષ્ઠની પ્રજનનું રક્ષણ પુરુષથી નહિ થાય તેથી પોતે પણ પુરુષની સામે હાથ જોડીને બેસી નહિ રહે; પુરુષ જાતિનો ફાલ દિનપ્રતિદિન રસકસ વિનાનો નીકળશે, તેથી પોતાની જાતિનો ફાલ પણ પુરુષજાતિનું અનુકરણ કરી બચાડવા તત્પર નહિ થાય; નિરાશાભરેલા, સંકુચિત, મધીન, અને જડ વિચારોનો કચરો મમે તેવાં પ્રિય સ્નેહીજનની માલિકીનો હશે તો પણ તેને આશ્વાભર્યા, વિજ્ઞાન, નિર્ભળ, ઉજગતા વિચારોના ઘોષથી ઘોષ નાંખતાં અચકાશે નહિ, અને આખા દેશ ઉપર, સાત્ત્વિક આનંદ અને ચેતનનો સાગર છટકાવવાને પોતાની વહાવામાં ચલાવી વસ્તુનો ભોગ આનંદભેર આપશે.

નવા યુગની રત્નો

જૂના જમાનાના ધર્મ કરતાં નવા યુગના ધર્મમાં વધારે તા-
લીન રહેશે; આત્મિક ઉન્નતિની વાતો કરવા પહેલાં શરીરના અને
મનના મળ ધોવાનું કાર્ય પ્રથમ પાર ઉતારશે; મંદિરો શશુઆસ્થા
પહેલાં મંદિરો તરફ દોરી જતા રસ્તાને પ્રથમ ઝાડી ઝુડી સાફ કરશે;
વેદોના માત્ર મુખપાઠ કરવા પહેલાં શરીરને તંદુરસ્ત, મનને સ્વચ્છ,
હૃદયને ઉદાર, અને આસપાસના વાતાવરણને ચેતનમય બનાવવાનો
પ્રથમ પગલાં ભરશે; બાપણો આપવા પહેલાં તીવ્ર શુદ્ધિ, ઉદાર,
પ્રમાણિક ઉદ્યમ, સંગીન અભ્યાસ, વિશાળ અનુભવ, નિર્દોષ વર્તન,
અને બીજા જીવનની સામગ્રી પ્રથમ તૈયાર કરી રાખશે; ઉપદેશ આપવા
પહેલાં ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર પ્રથમ પ્રાપ્ત કરશે; હકો માગવા પહેલાં
હકોનો ઉપયોગ કરવાની કળા પ્રથમ હાથ કરશે; મોટા મનોરથો બાંધવા
પહેલાં નહાના ધર્મો પ્રથમ બળવશે; મોક્ષનું શાસ્ત્ર શરૂ કરવા પહેલાં
સંસારશાસ્ત્રમાં પારંગતતા મેળવશે; સીતાના આદર્શનાં મુખ્યગાન
ગાવા પહેલાં મિસ ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલના આદર્શ સૂચી પહેલવઢ
પ્રથમ પ્રચલન કરશે; સંસ્કૃત પાઠશાળામાં કે અંગ્રેજી વિશ્વવિદ્યાલયમાં
પંડિતાની પદ્વી મેળવ્યા પહેલાં દાષત્યોની નિશાળમાં સારી દાષત્ય
તરીકેનું સર્ટિફિકેટ પ્રથમ મેળવી લાવશે; ધર્મગ્રંથોના જ્ઞાનનો ફેલાવો
લોકોમાં કરવાને બહાર પડવા પહેલાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્યશાસ્ત્રનો
એકડો તેમની પાસે પ્રથમ ઘૂંટાવશે; ઋષિ મુનિઓના દર્શનોનું અનુક-
રણ કરવાની સલાહોમાં અપીલ કરવા પહેલાં સાદા શહેરીના આદર્શ
જીવનનો મર્મ પ્રથમ નહાનાં ઝુંપડાઓમાં સમજાવશે; સમસ્ત વિશ્વના
આધ્યાત્મિક હયાથુ કરવાની પ્રતીજ્ઞ લેવા પહેલાં પોતાના દેશની
આર્થિક અને સાંસ્કારિક ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય પ્રથમ સિદ્ધ કરશે.

નવા યુગની રત્નો

પુરૂષને શરમાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી શરમાશે ઝાઝી; પુરૂષને

દીપાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી દીપશે ઓછી; પુરૂષથી પૂજશે વિશેષ, પણ પુરૂષને પૂજશે ઓછી; પુરૂષને હંફાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી હંફશે ઓછી.

નવા યુગની સ્ત્રી

બોલશે વિશેષ પણ બકશે ઓછું; ચામશે વિશેષ, પણ ઉધશે ઓછું; વાંચશે વિશેષ, પણ નિંદશે ઓછું; વિચારશે વિશેષ, પણ ક્ષુભારશે ઓછું; હસશે વિશેષ, પણ રડશે ઓછું; માગશે વિશેષ, પણ ખર્ચશે ઓછું; પડદા કરતાં પ્લેટફોર્મ વિશેષ શોધશે; મંદિરો કરતાં મેદાનોમાં વિશેષ મહાલશે; કપડાં કરતાં પુસ્તકો વિશેષ સંભાળશે; ફર્નિચર કરતાં સ્વચ્છતા વિશેષ વસાવશે; ભોજનશાળા કરતાં વ્યાયામ-શાળા વિશેષ ચહાશે; જીભ કરતાં મગજ વિશેષ વાપરશે; વાર્તાઓ કરતાં વિજ્ઞાન વિશેષ વાંચશે; છપ્પાં કરતાં સ્પર્ધા વિશેષ ખતાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

કાંઈ બોલાવશે તો મેંદાંઓનાં મૌન ધારણ નહિ કરે, છતાં સ્વભાવજન્ય ગૌરવ ધારણ કરશે; ઍમોફિનની વાચાળતા નહિ ખતાવે, છતાં કુદરતી મધુરતા ખતાવશે; કાંઈ છંછેડશે તો પથરા નહિ ફેંકે, છતાં ક્ષમા મંગાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી ક્ષમા આપશે, પણ,

શક્તિને લીધે, અશક્તિને લીધે નહિ; ઉદારતાને લીધે, પરાધીનતાને લીધે નહિ; સ્નેહને લીધે, ભયને લીધે નહિ.

નવા યુગની સ્ત્રી જીતશે, પણ

આંધુઓથી નહિ, આંખના તેજથી; “ નિરાધાર ”ના મશકુર-ચણાથી નહિ, પોતાના અધિકારથી; પોલીસકોર્ટ દ્વારા નહિ, ગૃહસ્થાન દ્વારા; ખુશામતથી નહિ, પ્રેમથી; રડાવીને નહિ, હસાવીને.

નવા યુગની સ્ત્રી પૂજ્યો, પણ

રૂઢિને નહિ, સ્વાતંત્ર્યને; અમાવસ્થાને નહિ, પૂર્ણિમાને; મહાશ્વેતે નહિ, સૂર્યને; દેવતાઓને નહિ, દેવને; પુરાણોને નહિ, સનાતનને; મૂર્તિને નહિ, આત્માને; પુરૂષને નહિ, પુરૂષના હૃદયને.

નવા યુગની સ્ત્રી રમણો, પણ

રસોડામાં નહિ, બગીચામાં; ધુમાડામાં નહિ, પરનમાં; અંધકારમાં નહિ, પ્રકાશમાં; ખુરશીપર નહિ, ટેકરીપર; સોફાપર નહિ, રેતીપર; ગાડીમાં નહિ, ઝાડીમાં; ભોંયરામાં નહિ, મગનમાં; પાલખીમાં નહિ, સમુદ્રમાં; જનાવર સાથે નહિ, કુદરત સાથે; જડ સાથે નહિ, ચેતન સાથે; ફરજ માટે નહિ, આનંદ માટે; હક્ક માટે નહિ, જરૂરિયાત માટે; રિવાજ માટે નહિ, સ્વભાવ માટે; બોજઓને રીઝવવા નહિ, આત્માને સંતોષવા.

નવા યુગની સ્ત્રી વિચારણો, પણ

પડોશીના ઝખડાઓ નહિ, પોતાના જીવનધર્મ; ખાવાની વાતોઓ નહિ, સંસારની ખુબી ખામીઓ; ઘરજીનો દુકાનો નહિ, ગરીબનાં મકાનો; ઝવેરાતના નમુનાઓ નહિ, જીંદગીના આદર્શો.

નવા યુગની સ્ત્રી ઓળખાણો, પણ

શિક્ષા ચહેરાથી નહિ, તંદુરસ્ત લાલીથી; શરીરનો નમગામથી નહિ, હૃદયની સત્તાથી; સાડીના આકર્ષણથી નહિ, નેત્રના જાદુથી; આજુબજુના તેજથી નહિ, બુદ્ધિના ગૌરવથી; આજી ઝગહગાટથી નહિ, આંતર વિશુદ્ધિથી; “ અબળા ” ના નામથી નહિ, અનેરાં પરાક્રમથી; કલેશમય ગુલામગીરોથી નહિ, સ્નેહમય લામણીથી; મૂર્ખાઇની કાળી ટીલીથી નહિ, ત્રિવિધ સંપત્તિના કુમકુમથી; પુરૂષના રમકડાં તરીકે નહિ, પુરૂષને રમાડનાર તરીકે; દેશના બાર તરીકે નહિ, જન્મત-

ના ઉદ્ધારક તરીકે; ઉત્પાદક ચંત્ર તરીકે નહિ, ચેતનમય શક્તિ તરીકે; કલાની દાસી તરીકે નહિ, કલાની રાણી તરીકે; ગૃહની પુતળી તરીકે નહિ, સંસારના મહારથિ તરીકે.

નવા યુગની સ્ત્રી

આગમથી શરમાશે તેમજ આળસુઓને શરમાવશે; વહેમોથી ન્હાસશે તેમજ વહેમીઓને ન્હાસાડશે; દુઃખોથી દયાશે નહિ તેમજ દુઃખીઓને દયાવશે નહિ; પદવીથી મત્તકાશે નહિ તેમજ પદવોધારીઓને મત્તકાવશે નહિ; જ્યાં લાગણીની જરૂર હશે ત્યાં સ્નેહ વરસાવશે; જ્યાં દિલાસાની જરૂર હશે ત્યાં દુઃખમાત્ર અળપાવશે; જ્યાં સ્ત્રીની જરૂર હશે ત્યાં આત્માના ન્યોછાવર કરશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

જગતે જોયું નથી તે બતાવશે; કેમળતાને દબતા સાથે દીપાવશે; સૌંદર્યને સામર્થ્ય સાથે મિલાવશે; કળાને ઉપયોગિતા સાથે જોડશે; હૃદયને બુદ્ધિથી અજવાળશે; બુદ્ધિને હૃદયથી મ્હાત કરશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

પુરૂષ જેમ કરશે તેમ નહિ કરે, પણ પુરૂષ જે નહિ કરી શકે તે કરશે; પુરૂષને કમાવતે નહિ આપે, પણ પુરૂષની કમાણીમાં ભાગ પડાવશે; પુરૂષના જેટલું ધન નહિ કમાય પણ પુરૂષ અચાવશે તેથી વિશેષ અચારી આપશે; પુરૂષની જવાબદારીનો હિસ્સો નહિ માગે પણ પુરૂષની અકક્ષનો ધમ્મરો તોડશે; પુરૂષની ફરજો છીનવી નહિ લે, પણ પોતાના હક્કો છીનવવા દેશે નહિ; પોતાનોજ કકકો ખરો નહિ કરે, પણ પુરૂષનોજ કકકો ખરો ચવા દેશે નહિ; પોતાની ભાવના ઉંચી ઝાંવશે, પણ પુરૂષની ભાવના નીચી ઝાંવવા દેશે નહિ; પોતે સ્વાર્થત્યાગ કરશે, પણ પુરૂષને મોજ-સોખમાં આળોટવા દેશે નહિ; પોતે ઉડાવ થશે, પણ પુરૂષને ઉદારતા સ્વીકારશે; પોતે જાગૃત થશે, પણ પુરૂષને ઉંધવા દેશે નહિ; પોતે

દોડશે, પણ પુરુષને બેસવા દેશે નહિ; પોતે બહાદુર થશે, પણ પુરુષને બાથલો થવા દેશે નહિ; પોતે લડશે, પણ પુરુષને રડવા દેશે નહિ; પોતે બંડ છોડાવશે, પણ પુરુષને જુલ્મી રહેવા દેશે નહિ; પોતે સહન કરશે, પણ પુરુષને સહનશીલ થતાં શિખવશે; પોતે સંકટો વેકશે, પણ પુરુષને પીગળાવશે; પોતે બંધનો તોડશે, પણ પુરુષનાં બંધનો તોડાવશે; પોતે નાચશે પણ પુરુષને હસાવશે; પોતે સ્વર્ગમાં હોશે, પણ પુરુષને નર્કમાં સડવા દેશે નહિ; પોતે યોગ સાધશે, પણ પુરુષને યોગબ્રષ્ટ થવા દેશે નહિ; પોતે પ્રાણુ પાથરશે, પણ પુરુષનાં પ્રાણુ બચાવશે; પોતે મોક્ષ મેળવશે, પણ પુરુષને મોક્ષ અપાવશે.

[“ વિચાર-પુષ્પ-માલા ” પુષ્પ ૨, ઇ. સ. ૧૯૧૫]



[૭૨]

“ જાતિસંસ્થાને દેશોપયોગી કેમ બનાવાય ? ”

“ જાતિ સંસ્થાને દેશોપયોગી કેમ બનાવાય ? ” એ શીર્ષક નીચેની ચર્ચામાં મારા નમ્ર અભિપ્રાય માટે આપની માગણીને જો કે હું પૂરતો ન્યાય આપી શકું તેમ નથી, તથાપ એ સંબંધી એક બે દષ્ટિબંદુઓ સૂચવી મારા ઝણુમંથો હું મુક્ત થવા ઇચ્છું.

“ જાતિસંસ્થાને દેશોપયોગી કેમ બનાવાય ? ” એ મથાળું જાતિને લગતા મૂલ્યગામી પ્રશ્નોની ચર્ચાને અનુકૂળ નથી. પરંતુ તે છતાં જાતિને લગતી વ્યાપક ચર્ચા તેમાંથી ઉદ્ભવી છે તો હું પણ ઉપરના મથાળાને વળગી ન રહું તો ક્ષતવ્ય ગણુશો.

આપણા દેશોદયમાં અને આપણી રાષ્ટ્રીયતામાં હાલની જાતિ-ચક્રિત ધણી વિધનકર છે એ વાત ઉપર ધણા લોકો ભાર મૂકે છે. આ વાતનું હજુ પૂરતું સંશોધન થયું હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ દેશોદય કરતાં પણ વ્યક્તિ વિકાસમાં જાતિ બહુ વિધન નાખે છે એટલું તો ચોક્કસ છે. જાતિની ઉપાધિઓ અનેક શ્રીમંત તેમજ શુદ્ધિશાલી નરોને સાંકડા ચીલામાં દાખી રાખે છે અને દુનિયાના ખુલ્લા વાતાવરણને લાભ લેવા દેતી નથી તે સુવિદિત છે. જે ભોક્ષા પોતાની સાધનસંપત્તિ, પોતાનો સમય અને પોતાની તકા પોતાના આત્મવિકાસમાં વાપરી શકે તેઓમાંનો ધણો ભોટો ભાગ તે સર્વનો ઉપયોગ જાતિના ઝંખડાઓમાં, જાતિભોજનોમાં અને જાતિને લગતી બીજા કેટલીક નિર્માલ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં કરતો જોવામાં આવે છે.

આવીજ સ્થિતિ જેઓ જાતિને સુધારવા માગે છે તેઓની

થવાનો સંભવ છે. આપણે ત્યાં એટલું બધું અજ્ઞાન અને જાણીપણું વ્યાપી રહ્યું છે કે દલીલો, ભાષણો અને દેશાભિમાનનો દુંદુભિનાદ આપણી જ્ઞાતિઓ ઉપર અસર કરી શકે તેમ નથી. જ્ઞાતિઓ કેળવાયેલા વર્ગની મદદ વગર સુધરી શકે તેમ નથી તે જ્ઞાતિ રક્ષકો પણ સ્વીકારે છે. પરંતુ એ સુધારણા કરવામાં કેળવાયેલ વર્ગની એ ચાર પેઢીના સતત પ્રયત્નો પણ સફળ થાય એમ હાલનો મામલો જોતાં જણાતું નથી. અને જેટલા કેળવાયેલાઓનાં જ્ઞાતિદેવીને બલિદાન આપીશું તેટલા માતૃભૂમિ-દેવીની સેવામાંથી ઓછા થવાના, કારણ કે અનુબંધની શક્તિઓ મર્યાદિત છે. એક દિશામાં તેનો વ્યવ કરવો હોય તો બીજી દિશામાં તેની કરકસર કરવીજ જોઈએ. એટલુંજ નહિ, પરંતુ જડતાની મૂર્તિ જ્ઞાતિને ચેતનવતી બનાવવાનો અભિલાષ રાખનાર વ્યક્તિને એ પ્રયત્નમાં પોતાનો આત્મવિકાસ આ જન્મ માટે તો ઓકું રાખવો પડશે.

જ્ઞાતિનું સુકાન કેળવાયેલાઓના હાથમાં રહેવું જોઈએ એ બહુ સુંદર સિદ્ધાંત છે. પરંતુ એ સિદ્ધાંતને આચારમાં મૂકવા પહેલાં પ્રશ્ન કાલ આવી ન પહોંચે એટલી સંભાળ રાખવાની છે. જ્ઞાતિના પુરાણા, નિરક્ષર નેતાઓ તો સાફ ઉતર આપે છે કે, “ સુકાન તમારા હાથમાં આપીએ તો પછી જ્ઞાતિનું નાવ તળિયેજ જવા દઈએ તો શું યોદું ? કુધારો અને સુધારો. ગુલામગીરી અને સ્વતંત્રતા, નર્ક અને સ્વર્ગ, અધઃપતન અને મોક્ષ, એ સર્વ દ્વંદ્વોની હયાતી એ ‘ સુકાન ’ ને લાધેજ છે. રાજદારી, ધાર્મિક કે સામાજિક ઉચ્ચપાલો એ સુગ્રનને માટેજ થાય છે. દેવગનવના વિગ્રહો એ સુકાનનેજ આભારી છે. અને એ સુકાનની ખાતરજ જ્ઞાતિઓના આજ્ઞાકો જ્ઞાતિની ગુંચો ઉકેલવા કરતાં તમારી કહેવાતી રાષ્ટ્રોન્નતિની હોળી કરવી વધારે સ્પષ્ટ મણુશે. ”

જ્ઞાતિનું વાતાવરણ જો કેળવાયેલ વર્ગને પણ ઉન્નતાવસ્થામાં ઝૂકી દે તો પછી જ્ઞાતિના અજ્ઞાન સામ્રાજ્યનું પૂછવું શું ? હમણાંજ

આપણી સાહિત્યપરિષદ કે જેને જાતિભેદ સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી, તેના ઉપર પણ જાતિના દૃષ્ટિબિંદુથી આક્ષેપો થાય છે તો પછી અન્યત્ર આપણી શી ગતિ ? પરિષદ ઉપર થયેલો આક્ષેપ સત્ય છે કે નહિ તેની ચર્ચામાં હું ઉતરવા માગતો નથી, પરંતુ મ્હારો મુદ્દો એટલોજ છે કે સાહિત્યના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં પણ જો જાતિ ભેદનું સ્મરણ થાય છે તો કેટલો અધો અનર્થ થવાનો ભય આવી પડે છે ! “ મુણુકર્મથી જાતિ છે ” એ સૂત્રનો ઉપયોગ કેટલા ઘોડા કરે છે ! આ અનિષ્ટ સ્થિતિ ન્યાંમુધી આપણે ત્યાં અમંજ્ય જાતિભેદો થોરતી માફક ઠેકઠેકાણે ફાલી રહ્યા છે ત્યાંમુધી સર્વથા દૂર થઈ શકશે ખરી ?

હું “ સ્પૃહણીય ” અને “ શક્ય ” ની સમય છતાં સત્તાને નિરર્થક મીમાંસામાં ઉતરવા માગતો નથી પરંતુ જેમ રા. ચંદ્રશંકરે એક સૂત્ર બહાર પાડ્યું છે કે, “ જેટલું સ્પૃહણીય હોય તેટલું બધું કાંઈ શક્ય હોતું નથી ” તેમ હું એક બીજું સૂત્ર રજુ કરવાની હિમ્મત ધરું કે જેટલું સ્પૃહણીય હોય તેટલું શક્ય હોતુંજ જોઈએ મનુષ્યની સ્પૃહાઓ, આશાઓ અને ભાવનાઓ શક્યતા વિના ઉદ્ભવેજ નહિ તમારાં ઘેલામાં ઘેલાં સ્વપ્નાઓ પણ શક્યતાની ખજાંદાબુનિ વિના ઉત્પન્ન થઈ શકેજ નહિ. તેથી જેમ રા. ચંદ્રશંકરેનું જાતિસુધારાનું સ્વપ્ન અશક્ય નથી, તેમ રા. ધૃણુકાન્ત ઝંઘેરીની ઉચ્છેદની ભાવના પણ અશક્ય નથી. માત્ર જે વસ્તુ સ્પૃહણીય હોય તે કેમ હાથ કરવી એજ પ્રશ્ન છે.

એ માર્ગ તો દેખીતાજ છે. બંડ અને શાન્ત અવગાધ. જેને જે માર્ગ અનુકૂળ લાગે તેણે તે પ્રયત્ન કરવાનો છે. પરંતુ જાતિની બેડીઓ તોડ્યા વિના તેઓનો મોક્ષ નથી.

કેળવણી ફંડો, આદિના દૃષ્ટાંતથી જાતિનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. જાતિઓ ન હત તો શું કેળવણી ફંડો ઉભાં નજ થાત ! જાતિઓ ન હત તો સંખાવતો કરનારા શું કરત એ માનસશાસ્ત્રનો ખદ્મ મુંચવણ ભરેલો પ્રશ્ન હોય એમ હું માનતો નથી. સંખાવતોની

જરૂર તો રહેતજ, અને તેથી સખી ગૃહસ્થોને ધન વાપરવાનું ક્ષેત્ર પણ મળતજ. આપણે ત્યાં જે કાંઈ ધણ છે તે જ્ઞાતિપદ્ધતિનેજ આભારી છે અને તે બીજી કાંઈ ઉદાર પદ્ધતિમાં અસંભવિત છે એમ સૂચવવું એ જ્ઞાતિની વધારે પડતી પૂજા છે.

જ્ઞાતિ સુધારણા ધર્મના બળથી થઈ શકશે એવી એક ત્રિચિત્ર સૂચના કરવામાં આવી છે. મિ. મુનશીની ધર્મમાં આ શ્રદ્ધા જોઈ હતી. તાબુત થાઈં છું. તે જૂલી જામ છે કે આપણા ધર્મમાં નવી જાવના કે નવા ચેતનની સંક્રાંતિ કરવી તે જ્ઞાતિને બીજા કાંઈ સ્વતંત્ર પ્રયત્નથી સુધારવી તેના કરતાં હજારગણું કઠિન કાર્ય છે. દરેક સાંસારિક સુધારામાં આપણા ધર્મને આગળ કરવાની પદ્ધતિ મને તો હસનીય લાગે છે. ધર્મ જીવનનો આત્મા છે તે ખરું છે; પરંતુ આત્માની અને બોળિયાની જરૂરિયાતો બિન્ન બિન્ન છે તે જૂલી જવાનું નથી. દરેક દર્દ માટે એકજ જડીયુટિ હોઈ શકે નહિ. વિધવાઓનો સ્થિતિ સુધારવી હોય તો ધર્મશાસ્ત્ર આગળ ધરવાં, બાળ લગ્ન અટકાવવાં હોય તો ધર્મ ઉપર બાપણુ આપવાં, આર્થિક મુશ્કેલી હોય તો ધર્મને શરણે જવું, અને શહેરની ગદગી સાફ કરવી હોય તોયે ધર્મસૂત્રો લલકારવાં, —આનો અર્થ શો ? અર્થ એટલોજ કે આપણે કાર્યકારણનો સંબંધ બરાબર વિચારવાની તરદી લેતા નથી.

અલખત, આપણો હિંદુ ધર્મ તથા તેનો વ્યાખ્યા બહુ વ્યાપક છે. છતાં એ વ્યાપકતા એવી નથી કે માત્ર તેના આધારેજ આપણા જીવનની હમેશની નહાનીમોટી અસંખ્ય યુગ્મો સહેલાઈથી ઉકેલી શકાય. તેટલા માટે જ્ઞાતિપદ્ધતિથી ઉભી થયેલી સાંસારિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવી હોય તો કાંઈ નવા પ્રકારની ધર્મઝનુન કે ધર્મવેલ્લણ ઉત્પન્ન કરવાથી ખતી શકે તેમ નથી. પરંતુ સાંસારિક ઉપાયો અને શસ્ત્રો વડેજ એ સાંસારિક મુશ્કેલીઓનો ખરો પ્રતિકાર થઈ શકશે.

જાતિઓ કે જ્ઞાતિઓ મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરી, કે વેદથી તે આવી આવી, કે બુદ્ધ પછી તેનો રાફડો ફાટ્યો એ ઇતિહાસમાં પુરાણશા-

જીઓને ગમે તેટલો રમ્મ હોય, પણ આપણી સાદી સમજ તો આપણને એટલું જ કહે છે કે અત્યારે ચાર હજાર કે ચાર લાખના પણ મળે નથી. આપણા પ્રગતિ માર્ગમાં જે સંસારથી વિદ્યન આવતું હોય તેને તિલાંજલિ આપવી એમ છે, પછી એ સંસ્થા પુરાણી હોય કે ‘અપ-દુ-ડેટ, હોય. માત્ર જાતિઓથીજ આપણી પામમાલી થઈ છે એમ કહેવું તે માફ ન કરી શકાય તેવી અત્યુક્તિ છે. પરંતુ એટલું તો નિઃસંશય છે કે જાતિઓથી આપણી ઉન્નતિ થઈ નથી અને ચલાની નથી.

જાતિ તોડવી એટલે કાંઈ મૂર્તિમંત બાવજાના ચુરેચુરા કરવા એવો અર્થ નથી. જાતિ એ એક પ્રકારની ભાવનાજ છે. તેને બદલીને બીજી ઉદાર અને હિતકારક ભાવનાનું આરોપણ કરવું એટલું જ આવશ્યક છે. પછી આ ફેરફારને ‘ઉચ્છેદ’ કહો કે ‘સ્વયંભૂ સુત્રારો’ કહો. ‘સ્વયંભૂ સુત્રારો’ થી જાતિભાવનાનું સ્વરૂપ બદલી શકાતું હોય તો પછી ઝંઘડાનું કારણ નથી. કદાચ આ શક્ય હશે, પણ તેને સંબંધિત, આજ્ઞાનક, અને સિદ્ધ કરી બનાવવું એ ‘સ્વયંભૂ સુત્રારો’ ની જવાબદારી છે. તેમજ ઉચ્છેદથી પરિણામ ત્વરિત અને ચોક્કસ આવશે તેની ખાતરી કરી આપવી ને ‘ઉચ્છેદક સુત્રારો’ નું કર્તવ્ય છે. દરેક વ્યક્તિના આત્મવિકાસ માટે તથા આપણા દેશના અબુદય માટે આપણે ત્યાં જેટલી સ્થિતિસ્થાપકતા, વ્યવસ્થા અને પ્રગતિ જેમણે તેટલી આપણી જાતિઓમાં કાંઈ પણ બદલવી આવવી શકતી હોય તો પછી “ જાતિ ” શબ્દથી કાંઈ અલગાવું નથી. અને જે એ સ્થિતિ જાતિના ઉન્નતિનથી વધારે ત્વરિત સિદ્ધ થઈ શકતી હોય તો “ ઉન્નતિ ” શબ્દથી કાંઈએ મૂર્જામત થવાનું કારણ નથી. આ બે માર્ગોની યોગ્યતા અંતર્યામી પ્રમાણિક અભિપ્રાય-ભિન્નતા રહેવાનીજ, તેથી જેને જે માર્ગ અનુકૂળ હોય તે માર્ગે જાતિનાં હાનિકારક બંધનો તરાથી તોડવાં એજ સર્વ દલીલનો સરવાળો છે.

[“ કપોળ ” જુન, જુલાઈ, ૧૯૧૫]

[૭૩]

જ્ઞાતિઓનું ભવિષ્ય.

હિંદુ જ્ઞાતિઓનાં ચાર ભવિષ્ય કહી શકાય:-

- ૧ સર્વ જ્ઞાતિઓ સદંતર નિર્મૂળ થઇ એક હિંદુ કોમ બને.
- ૨ વર્ણાશ્રમને અવલંબીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની ચાર જ્ઞાતિઓ બની રહે. ૩ સગવડ પ્રમાણે અને હજમ આદિના અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓના દબાણથી ન્હાની ન્હાની પેટા જ્ઞાતિઓ એકત્ર થઈ જાય.
- ૪ હાલ છે તેના કરતાં પણ વધારે તડ, તક્ષાઓ, વધારે ખાખોચિયાઓ અને ચોતરાઓ ઉત્પન્ન થાય.

આવું ભવિષ્ય એક બે જમાનાઓ પછીનું એટલે કે સાવ આસેનું જ કહી શકાય. સૈકા બે સૈકાઓની કલ્પના કરવી હાલ નકામી છે-જો કે હિંદુ કોમની સ્થિરતા અને સ્થિતિસ્થાપકતા એટલી અચાગ છે કે કદાચ મન્વંતરે પછીનું બાબેલું બાવલ્ય પણ આચુ ઠરી જાય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. હવે ઉપર કલ્પેલી ચાર સ્થિતિ ઓ એક પછી એક વિચારી જઇએ અને તેમાંથી સૌથી વધારે સંભાવત શું છે તેનું તારણ કહાડવા પ્રયત્ન કરાએ.

પ્રથમ દર્શાવેલી સ્થિતિ તો ત્યારેજ શક્ય થઇ પડે કે ન્યારે કોઈ અણુધાર્યો ઝંઝાવાત હિંદુ કોમને પટકી પાડે-ગાંડા સંસારસુધારકોનાં વાર્ષિક રોઢણાંઓથી કે દૈનિક બકવાદથી આ આલીશાન ઇમારત તૂટી પડે એ સ્વપ્ને પણ બનવાનું નથી. આપણને શું ગમે અને શું ન ગમે, એ અનિવાર્ય હકીકતોનો દુનિયામાં નિરર્થક પ્રશ્ન છે. મહેને તો ગમે છે કે સમગ્ર હિન્દુ કોમનું એકવર્તી સામ્રાજ્ય સારી આલમમાં આણુ વર્તાવે; પણ મહારી કે તમારી પસંદગી પ્રમાણે કુદરતનું ચક્ર અનુસરતું નથી એ કડવી કથા અંતરે ઉતારવાની છે. સુધારકો અર્ધા

સદી થયાં જ્ઞાતિ-સંપ્રદાય સામે દારૂગોળો લઈને મંડ્યા છે, છતાં શું તેઓ એક કાંકરી પણ ખેરવી શક્યા છે ? સુધારકોએ ન્યાયથી આ પટ્ટાખાજી શરૂ કરી ત્યાર સૂચીમાં કેટલીક જ્ઞાતિઓ ભોંયભેળી થઈ ? જ્ઞાતિ સંસ્થાઓનું એન્સસ લો એટલે સાચી ખીના આંખની મીટમાં બહાર આવશે. સોશયલ ક્રાન્ડરન્સોના રૂપાળા રિપોર્ટમાં સત્ય લકીકત મળવાની નથી; એ મળુ-એક કચરામાં અર્ધો તોલો નગદી પણ લાથ કરવી મુશ્કેલ છે. પણ જરા વધારે આજળા વિચારીએ. સુધારકોએ પોતે આ દશામાં શાં પરાક્રમ કર્યો ? ગઈ કાલ સૂચી આપણે તાળુખીથી જોઈ રહ્યા છીએ કે પોતાનાં બાળકોઓ પરણાવવાનાં હોય છે ત્યારે પોતાનીજ સાંકડી જ્ઞાતિ સિવાય બ્યારની હાનયામાં તેઓ પોતાની દૃષ્ટિ દોડાવી શકતા નથી. તેઓની લાચાર લાલત તરફ અલગન આપણી દિલસોજી છે; પરિસ્થિતિ અતિ વિકટ છે એ પણ આપણને કબૂલ છે; છતાં સરવાળો આ છે એમાં કોઈથી મીનમેષ થઈ શકે એમ છે ? તથાપિ ન્યારે દંભભરેલી દલીલો અને સફાર્પ સાથે બચાવ કરવામાં આવે ત્યારે સુધારકોના દિલસોજ મિત્રોને ખજી ક્રોધ ચડે તો તે સ્વાભાવિક છે. દષ્ટાંત તરીકે, કેટલાકો એમ સમજાવવા મથે છે કે અમારો પુત્ર કિમ્બલાયક થયો એટલે લક્ષ્મી બાળકમાં તે સ્વતંત્ર છે અને અમારી જ્ઞાતિમાંજ તે લક્ષ કરવા ચાહે છે તેથી અમારાથી માથું કેમ મરાય ? અમારી પુત્રી બણેલી ગણેલી હોઈને પોતાનો ભવિષ્યનો સાથી તે શોધી શકે તેમ છે, અને તેવો સાથી અમારી જ્ઞાતિમાંજ તેને મળી ગયો. પછી અક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય કિપર અમારાથી અંકુશ કેમ મુકાય ? ઘણું જીવો સુધારકો ! પણ તેની સાથે આકાશવાણી સરી પડે છે કે “ ઘણું જીવો જ્ઞાતિ-સંસ્થાઓ ! ” એ આકાશવાણી મંગલમયી છે કે અપશુકન સૂચવનારી તે તો વિધાતા બાણે !

હવે બીજી શક્યતા વિચારીએ. વર્ણશ્રમનું કિપરચોટિયું જ્ઞાન ધરાવનારા અને સુધારકોથી બીલકુલ છૂટા પડવા જેટલી હિમ્મત

વગરના ત્રિશંકુઓની આ મધ્યસ્થ સ્થિતિ છે. મનુ મહારાજના વર્ણાશ્રમ પાછા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન એ આકાશ સાથે બાથોડીયાં લેવા જેવો પ્રયત્ન છે. અત્યારે વર્ણાશ્રમેના આગ્રહ શી રીતે ચાલવાના હતા ? વસ્તુતઃ સંકરતા એ તો આ યુગની અપૂર્વતા અને ખુબી છે. સંકરતાને આકૃતજ માની લેવી એમ શા માટે ? પણ આપણે પ્રસ્તુત પ્રશ્નથી વેગળા નીકળી જઈએ છીએ. મૂળ વર્ણાશ્રમેનો જમાનો પાછો લાવવાનું સ્વપ્ન પાયા વગરનું દેખાય છે. હા, જે ભિન્નભિન્ન અને અસ્તવ્યસ્ત હાલતમાં હિન્દુ માનવતા અત્યારે વિખરાયેલી છે એ હાલતના દરેક રૂપાંતરને અમુક વર્ણ કે આશ્રમની રચના ઠોકી દેવી હોય તો કોઈ અટકાયત કરી શકતું નથી. એમ તો રૂપ, આફ્રિકા અને અમેરિકાના માનવ મેળામાંથી પણ ખાસા ચાર વર્ણાશ્રમે ઉપજવી શકાય, પરંતુ મનુ મહારાજે વર્ણાશ્રમ ધર્મનો જે ઉચ્ચગ્રાહ જગતને શિખવ્યો છે અને જે શાસ્ત્રીય સરણી ઉપર હિન્દુ જાતિની પગથી ગોઠવી છે તે તો હમેશને માટે આપણી દૃષ્ટિમાંથી અદૃશ્ય થયેલ છે એ આપણે ભારે અફસોસની સાથે કબૂલ કરી લેવું જોઈએ. તો પછી બિચારા જીના જમાનાના યુદ્ધ બ્રાહ્મણોની પીઠ ઠોકી તેઓને ખોટો દિલાસો દેવો કે અમે તમારી જ્ઞાતઓનું નિકંદન કપાડી છેવટે વર્ણાશ્રમનું પુનર્જીવન કરીશું એ સાર છેતરપીંડી છે; અને અધીરા સુધારકોના કાનમાં મુલસદી રીતે ફૂંક મારવી કે અમે તમારી સાથેજ છીએ-માત્ર હાલે હાલે આગળ વધવાનું અમે રાખ્યું છે-પ્રથમ ચાર વર્ણાશ્રમ સૂઝી પહોંચવા દો પછી સૌ સારાં વાનાં થઈ રહેશે-આ કારીગીરીમાં બીજતા અને અપ્રમાણિકતા છે. અલબત્ત આ બધી અતડી દશાનું મુળ કારણ તો આ પ્રશ્ન પર સ્વચ્છ વિચાર કરવાની અશક્તિ સિવાય બીજું કશું નથી એમ મ્હારો નમ્ર મત છે.

ત્રીજો માર્ગ કદાચ જાતે દલાડે વધારે અખત્યાર થશે એમ દીસે છે. ન્હાની ન્હાની પેટા જ્ઞાતિઓને એકત્ર થવું પડે તો આશ્ચર્ય જોવું નથી. કાં તો ખોખા જેવડી જ્ઞાતિઓ ધસાધને નિર્મૂલ થશે અગર

તો વર કન્યાના અસહ્ય દુકાળના કારણે સમવડ પ્રમાણે પરસ્પર મળી જશે. પણ એમાં હિંદુ કોમનો શુક્રવાર વળે એ આશા વ્યર્થ છે. થીમડાં અને મલમપટ્ટાથી સમાજઘટનાઓની સુધારણા સંભવતી નથી. છતાં આ રૂપાંતર સૌથી કુદરતી અને સંજોગોને માન આપનારું થશે એમાં શક નથી. એ રૂપાંતર પહેલાં ચોથી દશાનો એક વાર અનુભવ થઈ ગયો હશે તે બનવાનું છે. ગામોગામ સાંકડા ચીલાઓ, ઠેર ઠેર ખોખા જેવડાં ખાખોચિયાં, તથા ઘેરઘેર તસુ જેવડાં એક અને ચોતરાઓ—હિંદુ જનતા હળુ અતિ તીક્ષ્ણ સ્વરૂપમાં નિરખશે એવા ધણાએ સંભવો છે. તેની સાથે સાથે પરસ્પર મીલનનો પ્રયોગ પણ રચાશે ખરો જ. પણ એ સર્વનો સરવાળો, હાલના કરતાં વધારે આશાજનક કે વધારે પ્રાણદાયી નિવડે એવા ગ્રહ અત્યારે તો હિંદુ કોમને દેખાતા નથી.

વાંચનારને હું હદખાર નિરાશાવાદી લાગીશ એ સ્વાભાવિક છે. જેઓ મને પિછાણે છે તેઓ માને છે કે હું આશાવાદીઓમાં અગ્રગણ્ય છું—છતાં હિંદુ સમાજ માટે મ્હારા આ નિરાશાવાદની ભીતરમાં મ્હારી અથાગ આશા છૂપાયેલી છે. ભૂમિતિશાસ્ત્રથી સમાજઘટના રચાઈ નહિ શકે એ સિદ્ધ કરવા હું મથી રહ્યો છું. ગણિતવિદ્યાથી કે તર્કવાદથી હિંદુ કોમની પિટબનાઓ નહિ ફેડાય એ મહાન વાત હું રજૂ કરી રહ્યો છું. ન્યાયશાસ્ત્રનાં ચોકઠાંઓથી કે શાસ્ત્રોના કોરડાઓથી ચોવીસ કરોડ માનવ જાતને ઝાંસીએ લટકાવી નહિ શકાય એ સાચી બાબત હું પુકારી રહ્યો છું. હું તો કોઈ એવા મનુ ભગવાનની આશા ઉપર લટકી રહ્યો છું કે જેના દર્શનમાત્રથી હિંદુ કોમનું પરિવર્તન થઈ જાય; અને મહાન ધર્મધુરંધરો, પંડિતો, સમાજવાદીઓ અને સત્યાગ્રહીઓ જે અતિ વિકટ પર્વતની એક નહાની સરખી ખીણ પણ ઓળંગી શક્યા નથી એ સમગ્ર પહાડ એવા કોઈ મનુ ભગવાનના એકજ પાદપંક્જના સ્પર્શમાત્રથી ઓળંગાઈ જાય. હું એવી કોઈ પુણ્યવંતી મનુસ્મૃતિની રાહ જોઈ રહ્યો છું કે

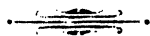
જેમાં થીગડાં અને મલમપટ્ટાઓની વાત ન હોય, જેમાં શાસ્ત્રની ખારાક્ષરી ઘૂંટવાની વાત ન હોય, જેમાં ભાષાશાસ્ત્ર જાણ ન હોય, જેમાં પાંડિતોના વિતંડાવાદ ન હોય, જેમ જનતા વિષે કોઈ પ્રકારની જૂઠી વ્યાપ્તિઓ, અવ્યાપ્તિઓ ? વ્યાપ્તિઓ ન હોય; છતાં જેમાં હિન્દુ કોમ તો શું પણ સકલ જાતિ માટે સુઘટ ઘટનાઓનું અપૂર્વ સમાજશાસ્ત્ર નીતરી રહે જેમાં સુગ્રથિત સમાજવ્યવસ્થાનાં સર્વમાન્ય સૂત્રો પારિજ્ઞાનકર્તાની માફક દૂરથી મનુષ્ય માત્રને આકર્ષી રહ્યાં હોય; અને વણક્રમ જેવી કોઈ અનેરી અજબ સૃષ્ટિનાં દર્શન હો કે સારી હિન્દુ જાતિ સેંકડો જમાનાઓ માટે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા અને ચેત

આવી કામઘેતુ સમી મનુસ્મૃતિ અને આવા સર્વ શાસ્ત્રે રોમણિ સમા મનુ ભગવાન્ જ્યાં સુધી આપણે ત્યાં પાછા ન ત્યા સુધી હિન્દુ કોમની ઉત્કાન્તિ માટે તલભાર પણ આશા અને એવા સર્વદર્શી ભગવાન્ અને એવી ન્યોતિર્મય સ્મૃતિ અભિ ઉપર સમય આવ્યે દેખા દેશે જ એમ મહાદેવ આશાવાસ સાક્ષી પૂરે છે. બાકી હિન્દુ કોમની સુધારણાના વિષયમાં આ જ સુધારાવાદ, શાસ્ત્રવાદ અને સત્યાગ્રહવાદ મદારી નમ્ર બુદ્ધિને બંધવાદ, ભયાનક ઉંઠવૈદ અને ઉંઠા અધિકારમાં ગોથાં ખવ માયામય નાટક જ ભાસે છે, જેની સામે અહાના વંશજને પ જડયા પડયા પણ અદ્વૈત્ય કરી રહ્યા છે !

[“ સૌરાષ્ટ્ર-કદય ” અશાઠ, ૧૯૭]



—તૃતીય ખંડ—



રાજ્ય પ્રકરણ

[૭૪]

જર્મનીમાં પ્રકૃતિ દેવીની પૂજા.

છેલ્લાં પચાસ વર્ષનો જર્મનીનો ઇતિહાસ આપણે તપાસીશું તો સાફ જણાઈ આવશે કે લડાઈનો જે જવાળામુખી હાલ શાદી નીકળ્યો છે તે પ્રથમ જર્મનીની ભૂમિમાંજ ધુધવાતો હતો. એ જવાળામુખી જર્મનીમાં વર્ષોનાં વર્ષ સુધી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. પોતાની ભયંકર ઈચ્છાઓ પાર પાડવાને જર્મની ઘણા વખત થયાં રાહ જોઈને બેઠું હતું, અને પહેલીજ તકે તેના અંતરમાં ધુધવાતો અગ્નિ લાવાની મારફત ભભુકી ઊઠ્યો છે.

જર્મનીની મહત્તા સામે આપણે આંખમીચામણાં કરવા માગતા નથી. જગતના સાહિત્યમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, કળાકૌશલ્યમાં જર્મનીએ જે મોટો ફાળો આપ્યો છે તે અમે ભુલી જતા નથી. પરંતુ કેટલીકવાર દુષ્ટ વાસનાઓ અતિ મહાન્ બુદ્ધિને પણ બદલી નાંખે છે, અને ગમે તેવા ઉચ્ચગામી આત્માને પણ કુંડિત બનાવી દે છે. અને જર્મનીના સંબંધમાં આ સ્થિતિ ઊભી થઈ છે એમ અમે ભાર દઈને કહીએ છીએ. સને ૧૮૭૧ ની ફેબ્રુઆરી જર્મનીએ સ્થૂળ શક્તિની, ઔદિક સામર્થ્યની, પ્રકૃતિદેવીની પૂજા શરૂ કરી છે, અને ન્યાય, સત્યનિષ્ઠા, ધર્મપરાયણતા, આદિ દેવી સહગુણોને તિલાંજલિ આપી છે તેમાં જરાપણ શંકા નથી.

જર્મન ઇતિહાસમાં એક સૈફો પાછળ દષ્ટિ કરીએ તો ચાર મહાન્ વ્યક્તિઓ આપણી નજર આગળ ખરી થાય છે. એક બાબુ પ્રખર તત્ત્વજ્ઞ કેન્ટ અને ફિષ્ટે, અને બીજી બાબુ મહાન્ સાક્ષરો મટે અને શિલર. જર્મનીના પ્રજાજીવન ઉપર આ ચાર મહાન્ નરોએ જે અમોઘ અસર કરી છે તેટલી આ જમાનામાં કોઈપણ દેશના મહાન્

નેતાઓએ પોતાના સ્વદેશ-જીવન ઉપર કરી હોય તે અમારા જાણવામાં નથી. અને થોડો સમય એમ પણ મનાતું હતું કે આ ચાર વ્યક્તિઓ ૧૯ મા સૈકાના આત્મારૂપ અને આદર્શરૂપ મનાશે તેમજ કાયમ રહેશે. ગટે અને શિલર જીવનકળામાં અને કેન્ટ અને ફ્રિષ્ટે રાજકીય અને સામાજિક ધર્મમાં જર્મનીના તેમજ આખા જગતના ગુરૂ તરીકે પૂજાશે એટલી બધી એમના સમયમાં એમની પૂજા થતી જોવામાં આવતી હતી. કવિ શિલર સૌંદર્ય, તાલમયતા, એકતા અને પ્રેમ, જીવનના કિંદેશ તરીકે જગત સમક્ષ ધરી રહ્યો હતો. ગટે સંપૂર્ણતા, વ્યાપકતા અને તન્મયતાના પાઠ શિખવી રહ્યો હતો. ત્યારે કેન્ટ અને ફ્રિષ્ટે રાજકીય અને સામાજિક બાબતોમાં ધર્મ, ન્યાય અને જાહેર જવાબદારીના પવિત્ર સિદ્ધાંતો જર્મનીમાં ફેલાવી રહ્યા હતા. અને એ સિદ્ધાંતો ઉપર નવીન યુશીઆ અને નવીન જર્મનીની રમણીય ધર્માસત બાંધવા આશા રાખી રહ્યા હતા.

થોડા સમય સુધી આ ચાર વીર નરોની આશાઓ સફળ થશે એવું પણ દેખાયું. પરંતુ ખરી રીતે જર્મનીનો જીવનપ્રવાહ એ દિશામાં વહેવાને બદલે જીંદીજ દિશામાં વહેતો હતો. આ મહાત્માઓના મહાભારત પ્રયત્નથી તુરતમાં તો જર્મનીને માત્ર એકજ ફાયદો થયો; અને તે એ કે નેપોલિયનની રાજ્યનીતિથી અને બહાદુરીથી જર્મન પ્રજાને જે સંકટો અને જે પરાજયો સહન કરવા પડ્યા હતા તે સર્વ ભુલ્લી જઈને પોતાનામાં વધારે આત્મમાન રાખતાં જર્મન લોકો શિખ્યા; એટલુંજ નહિ પણ જર્મનીના લોકોમાં તેથી પોતાના દેશને માટે આત્મબોગ આપવાનો જીરુસો પેદા થયો, કે જે જીરુસાને લીધે તેઓ આગળ ઉપર રણસંઘ્રામમાં જતેહો મેળવી શક્યા. તેવીજ રીતે કેળવણી માટે આખા દેશના ખુણેખુણામાં અપૂર્વ ચળવળ શરૂ થઈ, અને તેને પરિણામે જર્મની દેશ શાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોથી છવાઈ રહ્યો.

પરંતુ આ જીરુસો, આ ચળવળ, આ મહાત્વાકાંક્ષા, આ માનસિક પ્રગતિ, બહુ થોડા સમય માટેજ હતાં. જેમ ૧૯ મા સૈકાનાં

પહેલાં પચાસ વર્ષ જર્મનીમાં વિચારેનું સામ્રાજ્ય હતું, તેમ એ સૈકાનાં પાછલાં વર્ષમાં ત્યાં સ્થૂળ વાસનાઓનું, પ્રકૃતિનું, જડ પદાર્થોનું, અને સામાજિક લોભ અને તૃષ્ણાનું સામ્રાજ્ય થયું. એક સૈકા પહેલાં જર્મની જડ પદાર્થોમાં ગરીબ હતું, તેા ચૈતન્યયુક્ત ભાવનાઓમાં જગતની ટોચે હતું. આજે જર્મની સ્થૂળ પદાર્થોમાં કિન્નત છે, તેા આત્મિક કિન્નતિ અને કૃચ્છ્ર ભાવનાઓમાં અધોગતિએ પહોંચેલું છે. આગળના મહાન્ વિચારોની જર્મનીએ હોળી કરી નાંખી છે. તેની કૃચ્છ્ર ભાવનાઓ પવનમાં ઉડી ગઈ છે. તેના કિન્નત અભિલાષોને ડોકરે મારવામાં આવ્યા છે.

જે કિષ્ટે પહેલાં જર્મનીના મહાત્મા તરીકે પૂજતો હતો તેની અત્યારે લાંસિ કરવામાં આવે છે. જે કિષ્ટેના વિચારો અહ્મતા શાન્દની પેઠે પૂજતા હતા તે વિચારો હાલ કોરીની કિમ્મતે પણ જર્મની સ્વીકારવા ના પાડે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે ઝોગણીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં જર્મની પોતાની છેલ્લી લડત માટે મહાભારત પ્રયત્નો કરી રહ્યું હતું ત્યારે બર્લિન યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર તરીકે કિષ્ટેએ પોતાના સ્વદેશ બંધુઓને જે યાદગાર શબ્દો કહ્યા છે તે શબ્દો અત્યારે જર્મનીએ દારૂગોળાથી ગળનમાં ડુંકી દીધા છે ! તે સમયે કિષ્ટેએ કહ્યું હતું કે,

“ આ દિવસોમાં સમુદ્રની જે સ્વતંત્રતા સંબંધી વારંવાર કહેવામાં આવે છે તે જર્મન લોકોના જીવન પ્રબંધથી કલટુંજ છે. સૈકાઓ સુધી જર્મનીએ આ સ્વતંત્રતા મેળવવાને કોષપણ જાતની ઇચ્છા બતાવી નથી, અને બવિષ્યમાં પણ બતાવશે નહિ. અને એવી ઇચ્છા બતાવવાની જરૂર પણ નથી.....”

“ અહા ! દુનિઆના બીજા જોગાર્ધમાંથી લુટતો માલ પરબારો સીધી રીતે પચાવી પાડવાને ભાગ્યદેવીએ આપણને અત્યારસુધી અટકાવ્યા છે તે પરોક્ષ રીતે પચાવી પાડતાં પણ આપણને અટકાવી શકે તો કેટલું સાઈ ?.....”

એકે તરફ ફિજીનેના આ વિચારો જુઓ, અને બીજી તરફ હાલના જર્મન લોકોની ભાવનાઓ તપાસો તો કેટલો બધો ભયંકર તફાવત મળી પડે છે. રાત્ર કંપસર કે તેના અનુયાયીઓનો સિદ્ધાંત આ સાથે સરખાવતાં કેટલો બધો સ્થૂળ, અધર્મ અને સ્વાર્થથી ભરેલો લાગે છે !

જર્મનીના મનોરથો કેટલા બદલાઈ ગયા છે તેનો ખ્યાલ જર્મન પ્રજાના નેતાઓના શબ્દોમાંથીજ પૂરતો મળી શકે તેમ છે, અને આ શબ્દો હાલની ખુનખાર લડાઈ ઉભી થયા પછી બોલાયા નથી, પરંતુ તે પહેલાં ઘણા વર્ષ થયાં એ વિચારો જાહેરમાં સુકાયા છે. પાંચ છ વર્ષ પહેલાંજ જુના યુનિવર્સિટીના જર્મન પ્રોફેસર ડૉક્ટર રીને કહ્યું હતું કે,—

“ માત્ર સ્થૂળ વસ્તુઓનીજ કિંમત આંકવી અને પ્રકૃતિ ઉપરજ કાબુ મેળવવો, એ જાતની એકદેસીયતાની અસર વિનાશક છે, અને એ જાતનું એકતાસ્થી વળણ જર્મનીમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષ થયાં શરૂ થઈ ચુક્યું છે. આપણે જર્મનો હવે વિચારકો, કવિઓ અને આશાવાદી પ્રજા મટીને માત્ર પ્રકૃતિ હાથ કરવા તરફ દોરાયલા છીએ. શું આપણે જર્મનો હવે આર્થિક અને નૈતિક વિકાસનું સમતોલન રાખી શક્યા છીએ, કે જે જાતનું સમતોલન ગ્રીક લોકોમાં હતું ? નહીંજ. અદળતઃ દોલતની સાથે આપણાં પ્રજાકીય જીવન ઉપર કાળી છાયાઓ પથરાયલી છે. જેમ વ્યક્તિમાં તેમ પ્રજામાં દોલતના વધારાની સાથે નૈતિક લાગણી અને નૈતિક શક્તિનો ઘટાડો થાય છે તે આપણે જોઈએ છીએ. ”

પ્રોફેસર ડૉક્ટર રીનેના આ યાદગાર શબ્દો અત્યારે શું આપણને અક્ષરે અક્ષર ખરા લાગતા નથી ? અર્ધા સૈફા સુધી જર્મનીએ આત્માની પૂજા છોડીને પ્રકૃતિની પૂજા જારી રાખી છે તે બીજા દેશના લોકોજ નહીં પરંતુ જર્મનીના મહાન વિચારકો પણ એક અવાજે

જાહેર કરે છે. સને ૧૮૬૦ થી જે લડત માટે મહાન તૈયારીઓ અને પ્રયત્નો જર્મનીએ કરેલ છે, તે લડત જગતની સંસ્કૃતિ માટે નથી, તે લડત નૈતિક અને રાજકીય ભાવનાઓને માટે નથી, તે લડત કોઈપણ જાતના પવિત્ર સિદ્ધાંતોને માટે નથી; તે લડત માત્ર પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય મેળવવા માટે, જર્મનીની સ્થૂળ વાસનાઓ સંતોષવા માટે, બીજાઓનું પચાવી પાડવા માટે, અને બીજી પ્રજાઓમાં સર્વોપરિ સત્તા હાથ કરવા માટેજ હતી અને છે.

[“અખબારે સોદાગર.” અગ્રલેખ, તા. ૩૦-૧૨-૧૪]



[૭૫]

જર્મનીનો આત્મઘાત

જર્મનીમાં થોડાં વર્ષ પહેલાં આત્મિક ઉન્નતિનાં અને સાત્ત્વિક ભાવનાઓનાં જે ભવ્ય કાવ્યો લખાતાં તે હવે શ્રીથી જર્મની કોઇ પણ દિવસે લખી શકશે કે નહીં તે ઘણુંજ શંકાભરેલું છે. છેલ્લા અર્ધા સૈકા થયાં જર્મની એમજ માનતું આવ્યું છે કે જીવનની સાત્ત્વિક ભાવનાઓની હોળી કર્યા વિના રાજકીય સત્તા અને સ્થૂળ પદાર્થો મળી શકતાજ નથી ! અને ગમે તે અલિદાન આપીને પણ પોતાથી અને તેટલી રાજસત્તા પચાવી પાડવી એ જર્મનીનો મોટો મનોરથ છે, એટલે લાગણી, હૃદય, અંતઃકરણ, ન્યાય અને સત્ય સાથે જર્મનીના બ્રહ્મ હવે કોઇ રીતે મળે તેમ નથી. ક્ષત્ર વિચારો, સાત્ત્વિક ભાવનાં કાવ્યો અથવા તો એવા વિચારો કે લાગણીઓ દર્શાવનારા જર્મન સાધુઓ હમેશને માટે જર્મનીમાંથી વિદાયગીરી લે તો જર્મની તેને માટે આંસુનું એક પણ બિંદુ પાડે તેમ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ ભૂતકાળના પોતાના મહાન સુધીઓને પણ હવે જર્મની અંતઃકરણથી ચલાતું હોય એમ માની શકાતું નથી. થોડાજ વખત ઉપર શિલર જેવા મહાત્માની શતવર્ષી જ્યારે જર્મનીમાં કિન્નવવામાં આવી હતી ત્યારે ક્યાંય પણ તેને માટે રજમાત્ર કિત્સાહ જેવામાં આવ્યો નહોતો, અને અર્લિનની સરકારી નાટકશાળાઓ અને રંગ-ભૂમિઓએ તે મહાન દિવસે તે મહાન પુરૂષ માટે એક પણ શબ્દ આનંદનો, ઉત્સાહનો કે ગર્વનો કહેવા જોટલી 'નિર્બળતા' બતાવી નહોતી !

આ જમાનામાં હવે જર્મનીના નેતાઓ શિલર કે ક્ષિપ્ટે નથી, પરંતુ બિઝમાર્ક અને કેસર છે. હવે ત્યાં આત્માની પૂજા નથી, પરંતુ

પ્રકૃતિની ઉપાસના છે, હવે ત્યાં માનસિક બળ માટે ચળવળ નથી પરંતુ સ્થૂલ પદાર્થો અને ઔદિક સત્તા માટે વલખાં છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષ સુધી જર્મનીની રાજનીતિ આ સ્થૂલ વાસનાથીજ દોરાયલી છે. અને એ રાજનીતિના ગુરૂ પ્રિન્સ બિઝમાર્ક હતો. બિઝમાર્કની રાજનીતિનો મુદ્રાલેખ એજ હતો કે “રાજનીતિના પ્રશ્નો એ સત્તાના પ્રશ્નો છે” અને એ મુદ્રાલેખ પ્રમાણે તેના અનુયાયીઓ અત્યાર સુધી ચાલતા આવ્યા છે.

રાજનીતિની બાબતોમાં સત્ય, ન્યાય કે પ્રમાણિકતાને કાંઈ લેવા દેવા છે એમ બિઝમાર્કના ચેલાઓ માનતાજ નથી! આ જાતનું વલણ જર્મનીમાં આકસ્મિક સમજવાનું નથી, અથવા તો આ વલણ હમણાંજ સળગી ઉઠ્યું અથવા તો આ ભયંકર લડાઈમાં છેલ્લી વખતે બ્રહ્મ કરાયું એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. આ વલણ તો જર્મનીના કંઠા સિદ્ધાંતોનું પરિણામ છે. આ સિદ્ધાંતો તૈયાર કરવામાં જર્મનાઓ એક દીલથી અને ખંતથી અરધા સૈંકા સુધી મહેનત કરી છે. શયતાનયત માટે પણ મહેનત કરવી પડે છે, શ્રમ ઉઠાવવો પડે છે, અનેક પ્રયત્નો વડે મંડ્યા રહેવું પડે છે. અને જર્મનીની જે શયતાનયતનાં આપણને લાલ દર્શન થાય છે તે શયતાનયત બિઝમાર્કના ચેલાઓનાં ખાસ માનસિક કારખાનાંઓમાં તૈયાર કરવામાં આવી છે. અને તેથીજ તેનું જોસ અને તેની ભયંકરતા અને તેની અધમતા આટલી દદ સુધી જોવામાં આવે છે.

બિઝમાર્કને હમેશાં સત્તા સિવાય બીજા સિદ્ધાંતો માટે ઘણાજ કંઠાળો હતો. વિચાર અને મનન કરનારાં માણસો માટે તેને તિરસ્કાર હતો. રાજકીય કે આર્થિક બાબતોમાં પુરાણી ભાવનાઓને પગલે ચાલનારાંઓનો તે કટ્ટો શત્રુ હતો. કોઈ પણ રસ્તે સત્તા મેળવવી, કોઈ પણ રસ્તે છાપો મારવો, કોઈ પણ રસ્તે જર્મનીની શક્તિનું પ્રદર્શન કરવું, તે બિઝમાર્કનો જીવનમંત્ર હતો. બિઝમાર્ક અને તેના અનુયા-

યંત્રો વચ્ચે તકાવત એટલેજ કે બિઝમાર્ક પાસે પોતાની ઇચ્છા ખાર પાડવા માટે આત્મબળ હતું અને તે બળ અજમાવવાની તકે પણ હતી. સારે તેનું અનુકરણ કરનારાઓ પાસે ઇચ્છા છે, હેવાનયત છે, પણ આત્મબળ નથી; તેમ અત્યાર સુધી તેઓને તક પણ મળતી નહોતી. અને તેથીજ તેઓ બિઝમાર્કની મૂર્તિ પાસે તેના પરછાયા જેવા લાગે છે. આટલાં વર્ષ સુધી કાંઈક તક માટે તેઓ તરફથીનાં મારતા હતા, અને હવે પહેલીજ તકે તેઓએ પોતાના અંતરનું વિષ બહાર કાઢવાને આનાકાની કરી નથી !

જર્મનીએ દુનીઆના ભલા માટે કે નહાનાં રાજ્યોના સંરક્ષણ માટે કાળજી હંમેશને માટે છોડી દીધી છે. તેણે ઉઠાવેલી આ લડાઇ સ્વાર્થમય છે તેમાં જરા પણ શંકા નથી. પરંતુ કદાચ રાજસત્તા માટે મારામારી કરનારી પ્રજા સ્વાર્થથી આંધળી હોય તે બનવાજોગ છે; પણ છેવટે દુનીઆનું ચક્રવર્તી રાજ્ય મેળવીને પણ તેથી પરોક્ષ રીતે દુનીઆનું ભલું કરવાને તે સમર્થ હોય તો તો તેની આપખુદી માટે પણ ક્ષમા આપી શકાય. પણ જર્મનીની રગ જેઓ જાણે છે તેઓ સમજી શકે છે કે કદાચ દૈવી અકસ્માતથી જર્મની જીતે તો પણ તેથી દુનીઆને તો સુધારામાં, સંસ્કૃતિમાં અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમાં ખોવાનુંજ છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ મોટું સામ્રાજ્ય પચાવી પાડે તો- પણ તે વખતે જર્મની સો વરસની પહેલાંના જેવું જર્મની દીસશે નહીંજ. માંહોમાંહેના કળ્યાઓથી છુટું પડેલું, વિભક્ત અને નિર્બળ જર્મની ગટે, શિલર, કેન્ટ અને ફ્રિન્કે ઉત્પન્ન કરી શક્યું હતું, પરંતુ સત્તાથી અંધ થયેલું જર્મની એવી મહાન વ્યક્તિઓ ફરીથી ઉત્પન્ન કરવાને માટે અશક્તજ રહેવાનું.

આધુનિક જર્મનીમાં કેટલેક દરજ્જે રોમન લોકોની પદ્ધતિ દાખલ થયેલી છે. રાજતંત્રનું યંત્ર, ભવ્યતા અને મોટા દબદબાભરેલા દેખાવો માટે પ્રેમ, દુનીઆ ઉપર પોતાના મોટાઈ અને પોતાની બડાઈની

છાપ પાડવાને અધીરાપણું, આ સર્વમાં જર્મનીએ રામન પ્રજનું અનુકરણ કર્યું છે. અને આ સર્વની પાછળ જર્મનીની ‘ પ્રકૃતિપૂજા ’ અથવા ‘ મૂર્તિપૂજા ’ વ્યાપી રહી છે તે ચોક્કસ છે. એ પ્રકૃતિપૂજનને જર્મનીમાં સામ્રાજ્યનો ઝુટેા, આર્થિક ઉથલપાથલ, વિનાશક શસ્ત્રોની શોધ, અને લશ્કરી ઝંઝાવાનમાં યાહોમ, એ સર્વ સ્થિતિ આભારી છે.

રશિયન કહે છે તેમ જો એક પ્રજાની શિલ્પકળા તેની ભાવનાઓ અને તેના આત્માનું પ્રતિબિંબ હોય તો જર્મનીની શિલ્પકળા ખરેખર એ પ્રમાણેજ છે. છેલ્લાં ૩૫ વર્ષ થયાં જર્મનીનાં શહેરોની બાંધણી તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. અને આ નવી બાંધણી બનાવી આપે છે કે જર્મનીની ભાવનાઓમાં અજબ રીતે ફેરફાર થયેલો હોવો જોઈએ. જર્મનીની નવી બાંધણીમાં દરેક ઠેકાણે સ્થૂલતાનુંજ પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે, જ્યારે તેના પહેલાંની બાંધણીમાં કળા અને સૌંદર્ય તરફજ ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. હવે તો કળા પછી અને કદ પહેલું એજ જર્મન શિલ્પકળાનો મુદ્રાલેખ હોય એમ જણાય છે. તેથી જર્મન મકાનો આત્મા વિનાનાં શરીર જેવાં દેખાય છે. એ જાણવા જેવું છે કે લૅમ્પર્ગમાં બિઝમાર્કનું પુતળું પણ રાક્ષસી કદનુંજ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે એક સ્મારકને બદલે શયતાન જેવું વધારે દેખાય છે ! પ્રાચીન જર્મનીનાં મકાનો સૌંદર્ય ચાલનારા લોકો માટે બાંધવામાં આવ્યાં હશે એમ દેખાય છે, ત્યારે હાલનાં જર્મન લોકોને રહેવાનાં મકાનો લશ્કરના પગાવ માટેજ ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હોય એવો દેખાવ આપે છે.

એટલું ખરું છે કે પહેલાનું વિખટત જર્મની કેટલેક અંશે સંપીલું અને સંયુક્ત થયું છે, પહેલાંનું ગરીબ જર્મની પૈસાદાર થયું છે, અને પહેલાંનું નિર્બળ જર્મની જોરવાળું થયું છે. છતાં પહેલાંનું જર્મની હુનીઆના શિક્ષક અને સલાહકાર તરીકે લેખાતું તે હવે હુનીઆને ચેતવણી તરીકે અને સમુદ્રમાં ખરાબા તરીકેજ ઉપયોગમાં આવી શકે

તેમ છે. અત્યારે જર્મનીનું સ્થૂળ સામર્થ્ય પહેલાં કરતાં ભયંકર રીતે વધારે છે છતાં પહેલાં કરતાં અત્યારે દુનીઆ ઉપર તેની કેટલી બધી ઓછી અસર છે ? દુનીઆની સુધરેલી પ્રજાઓનો ઇતિહાસ સાજી રીતે બતાવે છે કે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ શક્તિ એક સરખી રહી શકતીજ નથી. આત્માનું જોસ શરીરની ક્રિમત્તતાથી નાશ પામે છે. માત્ર સ્થૂળ શક્તિ છેવટે શૂન્યમાંજ વિરામે છે. ખરી શક્તિ છેવટે માનસિક અને આત્મિકજ હોઈ શકે. અને સ્થૂળ સત્તાનું અંતિમ પારણામ શું હોઈ શકે ? જે બળને આધારે એ સત્તા રહેલી હોય તે બલ ગયું એટલે એ સત્તા પણ ગઈ સમજવાના. રોમે સ્થૂળ બલથી જગતનું આત્રાજ્ય મેળવ્યું પરંતુ એ બળને પોપનાઈ લશ્કર ન્યારે ગયું ત્યારે રોમની સત્તા પણ પલાયમાન થઈ. બીજી બાજુએ ગ્રીસમાં રોમનું સ્થૂળ બલ નહોતું, પરંતુ ગ્રીસનું બુદ્ધિબલ અને ભાવનાઓનું બલ અમોઘ હતું, તેથીજ ન્યાં રોમની તલવારની અસરનું નામાનશાન નથી ત્યાં ગ્રીસની બુદ્ધિની અસર અમરતાને પામી; એટલું જ નહીં પણ રોમના પંજામાં ગ્રીસનું શરીર પકડાયું છતાં ગ્રીસનો આત્મા રોમના આત્મા ઉપર આત્રાજ્ય કરવાને શક્તમાન થયો !

એથી પણ ભયંકર સ્થિતિએ જર્મનીને પહોંચાડવાને બિઝમાર્કના ચેલાઓ અને કૈસર તૈયાર થયેલ છે. જર્મીનના દુકડા માટે જર્મની આત્મા વેચવાને આગળ પડ્યું છે. પરિણામ એ આવશે કે જર્મીનનો દુકડો જર્મનીને મળવાનો નથી અને મળશે તો તે લાંબો સમય ન બવાનો નથી, પરંતુ આત્મા ખોઈ બેઠા પછી જર્મની દેશની બહોળ-લાલી, જગતમાં જર્મનીની નામના, સુધરેલી પ્રજાઓમાં જર્મનીની ગણતી, અને ભૂતકાળમાં જર્મન મહાત્માઓએ એકઠો કરેલો જ્ઞાનનો મહાન સંચય, જર્મની હમેશને માટે ગુમાવી બેસશે.

[“ અખબારે સોદાગર, ” અગ્રલેખ, તા. ૧-૧-૧૫]

૭૬

શ્રીદેવે લડાઈ શા માટે સ્વીકારી ?

તા. ૧૨ મી ૧૮૨૭એ જીવસં મિત્ર બાલકરે ૧૪૨૮૩ આતે લડાઈનાં કારણો સંબંધી જે યાદગાર શબ્દો કહ્યા છે તે ખરેખર મનનીય છે. આ બયાનક લડાઈ માત્ર એક કાલુવારના અકસ્માતને લીધે ઉભી થઈ છે એમ સમજવાનું નથી. આ લડાઈનાં કારણો ઘણાં ઉંડાં અને અને લાંબા સમયનાં છે. અમુક રાજ્યે બીજા રાજ્યના અમુક હિસ્સેનો જવાબ બરાબર દીધો નહિ, અથવા તો ઑસ્ટ્રિયા પહેલાં રશિયાએ લશ્કરની હીલચાલ શરૂ કરી, અથવા તો રશિયા પહેલાં જર્મનીએ લશ્કર તૈયાર કર્યું. —આ બધી દટીકતને લડાઈના મૂલગામી કારણ સાથે કાંઈપણ લેવા દેવા નથી.

તેથી ગયા જુલાઈ માસમાં બનેલા બનાવો તરફ આપણે નજર કરીએ અને ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ન તપાસીએ તો દુન્યાની જોરાવર પ્રગ્નઓનો પ્રવાહ કદા બાજુ વહે છે, ચલુસંગ્રામો શા માટે રચાય છે, અને આખા જગત ઉપર સુલેહનું વાતાવરણ શી રીતે ફેલાવી શકાય, તે આપણી સમજમાં આવવું મુશ્કેલ થઈ પડશે.

આ લડાઈનાં કારણો વર્ષો થયાં ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કરતાં હતાં. ન્યારે લડાઈની બચાકર સ્થિતિ ઉભી કરવાને વર્ષો સુધી જાણતાં અજાણતાં જુદા જુદા દેશનાં વિગ્રહી મળને કામે લાગ્યાં હતાં ત્યારે ઑસ્ટ્રિયા કરતાં રશિયાએ અમુક કલાક વહેલું લશ્કર તૈયાર કરવા માંડ્યું, કે રશિયા કરતાં ઑસ્ટ્રિયાની હીલચાલ અમુક કલાક વહેલી શરૂ થઈ, એ પ્રકારનાં સુથણાં કરવાથી શો શયદો ? આ પ્રમાણે મીઠા એચ. એન. બ્રેસસ્ટર્ડ જર્મનીની સાથે રશિયાને પણ આ લડાઈનું જવાબદાર ગણે છે, અને તે એટલા માટેજ કે તે જુદા જુદા સંદેશ-

ઓમાંથી એવું અનુમાન કરે છે કે ઑસ્ટ્રિયા પહેલાં થોડા કલાક આગળ રશીયાએ લશ્કરની હીલચાલ શરૂ કરી !

પરંતુ મી. એલ્સફર્ડ અને તેની પેઠે માનનારાઓ બુલી જાય છે કે રશીયાએ હીલચાલ પ્રથમ શરૂ કરી હોય કે ન હોય પરંતુ જર્મનીએ તો નિશ્ચયજ્ઞ કરી રાખ્યો હતો કે કોઈ પણ પહેલી તકે જાપો મારવો. ઐટલિયને રણસંગ્રામમાં કદાચ મોટું ઝુકાવ્યું હત તો પણ શું જર્મની પોતાનો અંતિમ હેતુ છોટી દેત ? ઑસ્ટ્રિયાના પ્રિન્સનું ખુન થયું ન હત તો પણ શું જર્મની બીજું બંધનું શોધી ન કાઢત ? ફ્રાન્સ તદ્દન ચુપ રહેત તો પણ શું જર્મની પોતે વધો સુધી કરેલી તૈયારીનો ઉપયોગ ન કરત ?

અમુક રાજ્યના તટસ્થપણા ઉપર જોરજુલમથી પગ મુકવામાં આવતો હતો. અને જુદાં જુદાં રાજ્યોએ કરેલા કોલકરારો ઉપર પાણી ફરી જતું હતું, તેથી ન્યાયની ખાતર ઐટલિયને મોખરે આવીને લડાઈની જવાબદારી માથે ઉઠાવી છે તે વાત ખરી છે. પરંતુ ઐટલિયને આ ગંભીર પગલું ભર્યું છે તે માત્ર આટલા માટેજ હોવું ન જોઈએ અને નથીજ. આખી દુનિયા ઉપર લડાઈની જે ડાંગ કાયમ ઉગામેલી રહી હતી, અને વિઘ્નહી લોકોના મનોરથો પુરા પાડનારી જે ફૂર તલવાર સર્વ પ્રજાઓ ઉપર ઝડપી રહી હતી, તે ડાંગ અને તે તલવારનો હમેશને માટે નાશ કરવાનેજ ઐટલનું આ પગલું હોવું જોઈએ અને છે. લડાઈનાં ઉપલાક્યાં કારણો દૂર કરવાનેજ ઐટલ બહાર આવ્યું નથી, પરંતુ તેનાં ઉંડાં મૂલગામી કારણો દૂર કરવાને તેણે આ જોખમ ખેડ્યું છે.

ખરી આશ્ત કોલકરારો સાચવવાની મુશ્કેલીમાં નથી, પરંતુ કોલકરારો તોડવાને ઉશ્કેરનાર સેતાનને તેની ઈચ્છા પ્રમાણે આગળ ધસવા દેવામાં છે. સર્વિયા અને બેલજીયમ ઉપર જર્મનીએ કરેલો લા ફૂર અને અન્યાયી છે તે ખરૂં છે. ફ્લેન્ડર્સ અને ફ્રાન્સની ઉત્તરમાં

જર્મનીનો અત્યાચાર યુરોપની સભ્યતાને નીચું જોવાડવાનાર છે તે પણ સત્ય છે. પરંતુ સર્વિયા, બેલગ્રામ, રૂઝવર્સ વિગેરે જર્મનીના ભેતાની જીવનમાં માત્ર નહાના બનાવો સમજવાના છે. આ સર્વ પાપ અને આ સર્વ આક્રમક ભુલાવી દે તેવું મહાપાપ દુન્યાને પોતાની ગુલામ બનાવવાનો જર્મનીનો મનોરથ છે. આખા યુરોપની સભ્યતાને ઝાંખપ લગાડનારી કોઈ અતિ બચાકર વસ્તુ હોય તો તે જાહોજલાલી ભોગવવાની દૃષ્ટિ દે સત્તાવાન થવાની દૃષ્ટિ, અથવા તો રાજ્ય વધારવાની દૃષ્ટિ નથી; પરંતુ બીજી પ્રગ્નઓનું ગમે તે થાઓ, બીજાં રાજ્યોનું સત્યાનાશ વળી જાઓ, બીજાં દેશોની સભ્યતા અને જાહોજલાલીની હોળી થઈ જાઓ, પણ સર્વ અમારા ગુલામ થાઓ અને અમારી સત્તા પાસે નમે, એવી આપમુદીનો ઝુડો ફરકાવનાર જર્મન રાજ્યનીતિ અને એ રાજ્યનીતિને ક્ષેત્રિત કરનાર લોકોની ધેસલજન આખા યુરોપને શાપરૂપ થઈ પડી છે.

તેટલા માટે શ્રીરત્ન માત્ર બેલગ્રામને છોડાવવા અથવા સંવિધાનું રક્ષણ કરવાનેજ બહાર પડ્યું નથી. પરંતુ દુન્યાની બીજી પ્રગ્નઓની સભ્યતા જાળવવાની ખાતર, અનેક રાજ્યો ઉપર હમેશને માટે ઝડપી રહેલી તલવારને પાછી કાયમને માટે મ્યાનમાં મુકાવવાની ખાતર, તેમજ જંગલમાં શાંતિનું અખંડ વાતાવરણ ફેલાવવાની ખાતર આખું શ્રીરત્ન સામ્રાજ્ય લડી રહ્યું છે.

માત્ર જર્મનીમાંજ નહિ પરંતુ બીજા અનેક દેશોમાં લડાઈની તરફેણ કરનારાઓ અને જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર હુમનાહનો અગ્નિ સળગાવનાર ભેતાનોનાં મોહાં હમેશને માટે બંધ કરવા શ્રીરત્ન આગળ પડ્યું છે. લોર્ડ નોર્થક્લિફ જેવા લડાઈના ખેરખાંઓ કહાય આ આક્રમકમાં મજા પણ માને અને વર્ષો થયાં મુશ્કેલી વડીલાત કરનારા વીરનરોની હાંસિ કરવાને બહાર પણ આવે તેથી શ્રીરત્નના બુદ્ધિશાળી અને શાણા નેતાઓએ જે મુશ્કેલી રાજ્યનીતિ અપત્યાર



કરવાની અત્યારમુધી લડત ચલાવી હતી તેને માટે તેઓને કૌશલ્ય રીતે વજોવી શકાય તેમ નથી.

અલખત, સુક્ષેદની રાજ્યનીતિની સલાહ આપનારા આ વખતે ખોટા પડ્યા છે, અને લડાઈના ખેરખાંઓ સાચા પડ્યા છે; પરંતુ તેથી લડાઈના ઉપાસકોએ મલકાવાનું નથી. છેલ્લા વર્ષ મુધી સુક્ષેદની રાજ્યનીતિ માટે લડત ચલાવનારાઓની દલીલ તેમજ એમનું અનુમાન સત્ય હતાં. જર્મન શહેનશાહની રાજ્યનીતિ છેલ્લા વર્ષ મુધી સુક્ષેદ ભરી હતી; માત્ર એક વર્ષ થયાંજ તેનું વલણ બદલાયું તે બેલશ્ચયના રાજા પણ કહે છે. અને એ વલણ બદલાવાનું મૂળ કારણ શું? અલખત ચિટનના જર્મન દુરમતો અને લડાઈમાં મોક્ષ સમજનારા જર્મન પ્રેક્ષકો. પરંતુ તેની સાથે જોએએ જર્મન શહેનશાહને આ સેતાનોના હાથમાં જવાનું પડેલું રીતે કેતેજન આપ્યું તેઓ આ લડાઈ માટે ઓછા જવાબદાર નથી.

જર્મનીનું વાતાવરણ લડાઈના વિચારોથી ભરચક થઈ ગયું છે તે ખરું છે. પરંતુ એ વાતાવરણને છેલ્લાં દસ વર્ષ મુધી ચિટનના કેટલાક છાપાવાળાઓએ ઝુઝુમી રહેલી આફતના ટુંકાઓ વગાડી વગાડીને ઓછું ખળભળાવ્યું નથી. લડાઈ આજે થશે, કાલે થશે, એવાં બ્યુગલો ટુંકી ટુંકીને કેટલાક છાપાવાળાઓએ જર્મનીના ત્રાણ વિચારેને વધારે ફરફરી મુક્યા હતા તેમાં જરાપણ શક નથી. અને તેથી આજે લડાઈનું બ્યુગલ ટુંકનારાઓએ ભાખેલું ભવિષ્ય ખરું પડ્યું છે તેથી તેઓની રાજ્યનીતિ ખરી હતી એમ સમજવાનું નથી.

બલે સુક્ષેદના સાર્થીઓ આજે ખોટા પડ્યા હોય. પરંતુ તેથી તેઓએ શરમાવાનું કારણ નથી. જ્યારે આ ખુનખાર સુદ્ધ પાણું સમા જશે ત્યારે તેઓ પાછા દુનિયાની પ્રતને એકત્ર કરવાને અને આખા જગતની સભ્યતાનો પાયો સુક્ષેદ, શાંતિ અને મૈત્રી ઉપર રચવાને તનતોડ જહેમત ઉઠાવશે. જોકે લડાઈનાજ વાતાવરણમાં શવનારા

રાક્ષસો પાછો કોઈ ખીલે શત્રુ શોધી કાઢશે, અને ખીલ આફતનો ઠંકો વગાડશે, તથાપિ શું તેઓના હાથ અિટિશ સામ્રાજ્ય આ છેલ્લી લડતથી હમેશને માટે નબળા કરી નહિ નાખે ? શું હવે ભવિષ્યની દુનિઆ લગાઈનો અગ્નિ સળગાવનારાઓ માટે વધારે પ્રતિકૂળ અને મુશ્કેલ થઈ નહિ પડે ?

આ લગાઈ અનેક જુનાં દેહો અને દુઃખોનો અંત લાવશે. અને એ દુઃખોની સાથે તેનું કિત્પત્ત કરનારા, અને દુશ્મનાઈ જગાવનારા સેતાનોની સત્તાનો પણ અંત શા માટે નહિ લાવે ? એ અંત લાઠ આવવા માટેજ આખું ાિટિશ સામ્રાજ્ય બદલ પડ્યું છે; જગતની સભ્યતાને કચરી નાંખનારાં યંત્રોનો અંત લાવવાનેજ અિટન અને હિંદુસ્થાન પોતાનું લોહી આપી રહ્યાં છે; દુન્યાનું સાત્વિક શુવન તા-મસિક અને રાજસિક વિકારોથી વિપ્રભવ બનાવનારાં ઝેરી તત્વોને નિર્મૂલ કરવાનેજ આ મહાન ઉશ્કણપાત્ર થઈ રહી છે.

[“ હિન્દુસ્તાન ”]

અમરેષ, તા. ૬-૧-૧૫]



૭૭

લડાઈથી હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમાં શો ફેરફાર થશે ?

ઓ મહાભારત જંગની જુદા જુદા દેશો ઉપર પરિણામે શી અસર થશે તે જો કે હજી કંઈપી શકાય તેમ નથી. તોપણ હિંદુસ્થાન સંબંધી કેટલુંક ચોક્કસ અનુમાન બાંધવાને આપણી પાસે કારણો છે. બીજા દેશો અને ખાસ કરીને યુરોપીય દેશોમાં રાજકીય ફેરફારો શા થશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ હિંદને માટે એ વાત બહુ મુશ્કેલ બનેલી જણાતી નથી. અિટન અને હિંદની એકતા અતિ ગાઢ થશે તેમાં અત્યારે તો જરાપણ શંકા નથી. હિંદની વરાદારી માટે હવે ઈંગ્લાંડને જરાપણ અંદેશો રહ્યો નથી અને રહેવો ન જોઈએ એ દેખીતું છે.

શ્રિટીશ છત્ર તળે હિંદ સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે અત્યારસુધી જે માગણી કરી રહ્યું હતું તે માગણી હવે ધાર્યા કરતાં વહેલી સંતોષવામાં આવશે તે અમારી ખાત્રી છે. કેટલાક દેવી ઍગ્લો-ઈન્ડિયના હિંદ સામે પહેલાં જે કડવી લાગણી ઈંગ્લાંડમાં ઉશ્કેરવાને મહેનત કરતા હતા તેઓના હાથ હંમેશને માટે ભોંયે પડ્યા છે તે નિર્વિવાદ છે. કેટલાક હિંદના શત્રુઓ હિંદની પ્રગતિમાં આવરણો નાખવાને જૂઠાણાં ફેલાવવાને તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તે જૂઠાણાંઓ હવે કદાપિ પણ ચાલી શકે તેમ નથી. કેટલીક નિખાલસ વાતો હિંદ અિટનને મિત્ર તરીકે કહેતાં અચકાતું હતું તે કહેતાં હવે સંકેત્ય પામશે નહિ. હિંદની સમ્યક્તા માટે આખા યુરોપમાં પ્રથમ જે માન નહોતું તે હવે આપોઆપ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ.

હવે એમ પણ આશા રાખી શકાશે કે પહેલાં હિંદના પ્રશ્નો

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચાતા ત્યારે તે તરફ જે શોચનીય બેદરકારી પાર્લામેન્ટના મેમ્બરો બતાવતા તે બેદરકારી અદ્વચ્ચ થશે. હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક અંગ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સર્વ કરતાં વધારે ઉપયોગી અંગ છે તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નીચેની દરેક પ્રગ્ન હવે માનતી થશે. બ્રિટિશ સંસ્થાનો હિંદ તરફ આજથી વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોશે એમ માનવામાં અમે વધારે પડતા આશાવાદી છીએ એમ બાબેજ કહી શકાશે. બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં હિંદીઓના હક્કો અને હિંદીઓના રાહેરીપણાના રક્ષણ માટે અત્યારસુધી બ્રિટને જે કાળજી બતાવી છે તેના કરતાં અનેકગણી વધારે કાળજી બતાવવામાં આવશે તે નિઃસંશય છે.

પશ્ચિમના લોકો સુધરેલાપણાનાં ચિન્હોમાં શારીરિક બલ અને હિંમત, તેમજ લડાયક શક્તિ અને બહાદુરીને પ્રથમ પદ આપે છે, તેથી હવે હિંદુસ્થાને આ લડાઈમાં વીરતાબરેલો ભાગ લીધેલો હોવાથી તેની કદર પણ સુધરેલી પ્રગ્ન તરીકે કરવાને તેઓ નહિ અચકાય એમ આશા રાખીશું. હિંદુસ્થાન ધર્મમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, અધ્યાત્મ વિદ્યામાં, બુધ્ધિબળમાં, સાહિત્યમાં અને સાત્ત્વિક ભાવનાઓમાં સર્વ દેશોથી સર્વોપરિ હતું અને છે, પરંતુ તેની ગણના પશ્ચિમનાં મુલકો પાસે આજદિન સુધી બહુ ઓછી થતી હતી તે સર્વ કોઈ જાણે છે. સ્થૂલ પ્રકૃતિનું પૂજક પશ્ચિમ હિંદની સૂક્ષ્મ મહત્તાની કદર કરી શક્યું નહોતું. અને તેથીજ યુરોપ કે અમેરીકામાં લખાયેલાં કોઈ પણ પુસ્તકો કે ન્યુસપેપરો લીઓ, પરંતુ તેમાં હિંદને એક અંધારામાં પડેલા નિર્જીવ દેશ તરીકેજ જોવામાં આવતો હતો. કોઈપણ ઇતિહાસ જુઓ તો તેમાં યુરોપનાં જુદાં જુદાં અતિ નહાનાં રાજ્યોનું લખાણુથી પિંજણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ યુરોપ જેવડા મોટા અને જગતની વસ્તીના છઠ્ઠા ભાગની વસ્તીવાળા દેશને માત્ર બે લીટીમાં અને તે પણ સમજ વીનાની બે લીટીમાં બતાવી દેવામાં આવે છે.

લગભગ આખું યુરોપ અજ્ઞાનના અંધકારમાં અને જંગલીપણામાં સડતું હતું તે વખતે જે હિંદુસ્થાન સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું તે હિંદુસ્થાનનું નામનિવાન આપવાની તસ્દી પણ યુરોપીય બાબામાં લખનારા અનેક ઇતિહાસકારોએ લીધી નથી ! એટલુંજ નહિ પરંતુ સમાજવ્યવસ્થા અને રાજકીય બંધારણોમાં જે દેશે આખા જગતને ઉપયોગી ભંડાર આપ્યો છે તે દેશ સંબંધી એક પણ શબ્દ આજનાં સમાજશાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવતો નથી. માત્ર કોઇ કોઇ પુસ્તકમાં જંગલી પ્રાણીઓની ઇતિહાસ ચીતરતી વખતેજ હિંદુસ્થાનને યાદ કરવાની આ મહેરબાની મહેરબાની કરે છે; અથવા તો પ્રાચીન ખંડેરોના શોધકો હિંદુસ્થાનને એ ખંડેરોની નામાવલિમાં કોઈ કોઈ વાર સ્થાન આપે છે. વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે અધ્યાત્મ વિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાન જે દેશની રંગરંગમાં છે, અને જે દેશના દરેક બાળકને ધાવણમાંજ તેનું અધ્યયન કરાવવામાં આવતું હતું, અને હવે પણ જે દેશ એ વિષયોમાં સૌથી આગળ છે, તે દેશને યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞો તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં પણ યાદ કરવાને યોગ્ય ધારતા નથી !

આ બધી સ્થિતિ હાલની લડાઈ ફેરવી નાંખશે તેમાં જરા પણ સંકા નથી. સ્થૂલ શક્તિનું પૂર્વક પશ્ચિમ રણસંગ્રામ ઉપર તમે લોહીની નીકો ન વહેવડાવો ત્યાં સુધી તમારી કદર ન કરે એ અતિ શોચનીય છે, પરંતુ એ તક છેવટે હિંદને મળી છે તે સહભાગ્ય છે. અને વધારે સંતોષ અને આનંદની વાત તો એ છે કે શ્રીકૃતને સહાય આપવામાં હિંદના પુત્રો પ્રાણત્યાગ કરી રહ્યા છે, અને તેથી હિંદ સાથે સાથે બીજું પશ્ચિમ પણ સાથે છે. એક એ કે જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નીચે હિંદુસ્થાને શાંતિ અને સુકોદ ભોગવી છે તે તરફ વફાદારી બતાવી હિંદના દેશીઓનો અવિશ્વાસ કાયમને માટે નિર્મૂલ્ય કર્યો છે, અને બીજું એ કે જે પશ્ચિમને હિંદનું સ્મરણ પણ નહોતું તે પશ્ચિમ હવે હિંદુસ્થાનને એક સુધરેલી, લડાયક અને બહાદુર પ્રજા તરીકે

ઓળખવા મંડ્યું છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ હિંદુસ્થાનની સરખામણીમાં જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા આદિ દેશો યુરોપમાં છતાં કેટલા બધા જંગલી, કૂર, અને તામસિક વૃત્તિના છે એ વાત પણ હવે પશ્ચિમના સર્વ સોદા કબુલ કરવા લાગ્યા છે.

ખંડેલાં દુનિઆનો દોર એવો હતો કે યુરોપીય પ્રજાઓ સાથે હિંદી પ્રજાનું નામ લેવું એ પણ એક મહા ઘોર પાપ લેખાતું હતું. અને જર્મની તો શું પરંતુ હંગેરી જેવા દેશો પાસે પણ હિંદુસ્થાન એક જંગલી દેશજ ગણાતો હતો. પરંતુ પરમ સંતોષની વાત છે કે હવે હિંદુસ્થાનની ખરી સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ આખું યુરોપ અને અમેરિકા કબુલ કરે છે, અને તેની સરખામણીમાં જર્મની જેવા દેશો પણ જંગલી ગણાવાની સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે. આપણે આશા રાખીશું કે હિંદુસ્થાનની આ છેવટની કસોટી પછી દર્મેશન માટે આ સત્ય તુલના કાયમ રહેશે, અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ આ પ્રાચીન ભૂમિ તરફ માન અને આદરની દૃષ્ટિથી જોતાં શીખશે. કારણ કે એટલું તો એક્સ છે કે સાન્નિધ્ય આવનારોનો વિકાસ આ દેશમાં થયો છે તેટલો ક્યાંય પણ થયો નથી. તેમજ ખરી ગાદાદુરી અને વીરતા આ દેશના લોકોએ બતાવી છે તેવી હજુ બહુ થોડા દેશોમાં જોવામાં આવી છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ ન્યાય અને સત્ય આ દેશમાં જેટલાં પૂજ્ય છે તેટલાં કોઈ પણ દેશમાં પૂજ્યતાં નથી. અને તેથીજ જે વખતે હિંદની વફાદારી માટે આખી દુનિયા ભયંત્રની નજરથી જોઈ રહી હતી, અને જર્મની જેવા ગાહોશ દેશે તેને માટે પૂરતી શંકા બતાવી હતી, તે વખતે આખી દુનિયાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરીને હિંદ પોતાના પરમ મિત્ર અને સહાયક બ્રિટનની બાંહે સંપૂર્ણ વફાદારીથી ઉભું રહ્યું છે.

અમારી ખાત્રી છે કે કટાકટીના સમયે હિંદુસ્થાન બ્રિટન તરફ બતાવેલી પોતાની સંગીન મિત્રતા, લડાઈમાં કિતરી પુરવાર

કચેલી હિમ્મત અને બહાદુરી તથા રણસંગ્રામ ઉપર દાખવેલા આત્માના બલ સાથે શારીરિક અને માનસિક શક્તિ, ભવિષ્યમાં હિંદને પશ્ચિમની ગણનામાં ધણીજ ઉચ્ચ કોટિએ મુકશે, અને તેથી ઇસ્ટન અને હિંદનો મંથન અતિ ગાઢ અને મજબૂત થશે.

“હિંદુસ્તાન”

અગ્રલેખ તા-૧૨-૧-૧૫



૭૮

કૅંગ્રેસનું એકીકરણ શી રીતે થઈ શકે ?

છેલ્લી ઇંડિયન નેશનલ કૅંગ્રેસ મળી ત્યારે ઉદ્ધામ પક્ષનું મધ્યમ સાથે શી રીતે જોડાણ થાય તે સંબંધી ચર્ચા ઉભી થઈ હતી. તે એ જોડાણ છેવટે કેમ ન થયું તે કટલાકેને આશ્ચર્ય ઉપજાવે પરંતુ સર્વ હકીકત જરા વધારે ખારીકીથી તપાસતાં અમને તેમાં નવાઈ જેવું લાગતું નથી.

અલખન, મિસીસ બેસન્ટે કૅંગ્રેસનું એકીકરણ કરવા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

હાલની શાંતિનીય સ્થિતિ માટે અમે માત્ર એકજ પક્ષને દોષ માગતા નથી. પ્રથમ તો આપણા દેશની સેવા કરવાને ઉત્સુક જેઓ તેમજ જાહેર છાપાઓએ એટલું સમજવાનું છે કે જેટલા મ પક્ષના છે તેટલા રાજદ્રોહી છે એવી માન્યતાથીજ ચર્ચા શરૂ થી તે ઘણું બુલભરેલું છે. તેમજ જેઓ એમ માને છે કે સરકારની પે સાથે શાંતિથી ચાલ્યાં અને મગજના ઉકળાટ બતાવ્યા વિના હસ્તાનની પ્રગતિ થઈ નજ શકે તેઓ સમાજશાસ્ત્ર અને મનુષ્ય ભાવથી તદ્દન અચાન છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓની બુદ્ધિમાં કે ગંભીર ખામી છે એમ કહ્યા વના ચાલતું નથી.

હવે, આપણી રાષ્ટ્રિય કૅંગ્રેસમાં જુદા જુદા અભિપ્રાય અને ચારના કેળવાયેલા અને શાણા માણસો સાથે મળીને કામ કરે એ જુદા દૃષ્ટિબાજો છે. આપણા દેશના કોઈપણ બુદ્ધિશાળી માણસો હસ્તાનની સેવામાં ભાગ ન લે એમ કોઈ પણ સમજી દિંદી છશે નહિ. અને ઉદ્ધામ તેમજ મધ્યમ પક્ષમાં અનેક શાણા,

બુધ્ધિશાળી અને સંસ્કારી માણસો છે એટલું તો દરેક જાણ કરી શકે. તેટલા માટે જો આ સર્વ કેળવણી દ્વારા એકસ પીથી દેશની સેવા કરવામાં તત્પર બને, અને નાણાક આંદોલનના પ્રોત્સાહનો દૂર કરી ઉદાર દીલથી સેવા એજ પોતાનો ધર્મ સમજે, એવી ઇચ્છાથી અનેક તટસ્થો આ બે પક્ષને સંયુક્ત થયેલા જોવાને આતુર છે. અને અમને બીજાં કારણો નથી મળ્યાં ત્યાંસુધી અમે માનીએ છીએ કે 'મિસીસ બેસન્ટ' આવી ઉદાર ભાવનાથીજ આ મુશ્કેલી દૂર કરી શકે. મુંબઈનું એક અઢવાડિક પત્ર મિસીસ બેસન્ટના પ્રયત્નને ઉતારી પાડે છે તે અમારા મનથી ઘણી સંક્રાંત અને વિદારી દષ્ટિનું પરિણામ છે.

પરંતુ જો કે અમે આવા પ્રયત્નોને વધારી લઈએ છીએ અને એવા પ્રયત્નો કરનારને અભિનંદીએ છીએ, તોપણ અમારે કહેવું જોઈએ કે જ્યાંસુધી આ બંને પક્ષ થોડું થોડું જરૂર નહિ કરે ત્યાંસુધી ખરી એકતા થવાની નથી. જો ઉદામ પક્ષ પોતાનોજ કંઠો ખરો માનશે, અને મધ્યમ વર્ગ જરાપણ નમતું નહિ મુકે, તો સંયુક્ત કૌન્સિલની આશા નિષ્ફળ સમજવાની છે.

હકીકત એવી છે કે ઉદામ પક્ષના કેટલાક લોકો કહે છે કે તેઓનો માર્ગ મધ્યમ પક્ષથી તદ્દન જુદો છે. હવે, કૌન્સિલના હાલના બંધારણની પહેલીજ ક્લમ પ્રમાણે જાહેર મત કેળવવો, રાજકીય સુધારા માટે કાયદેસર ચળવળ હિંદુસ્થાનમાં તેમજ ઇંગ્લાંડમાં ચલાવવી, સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરવા, વિગેરે પધ્ધતિઓ કૌન્સિલે અપનાવવાની છે. જો ઉદામ પક્ષ આ પહેલીજ ક્લમ સ્વીકારતાં ન હોય અને આ પધ્ધતિથી તેઓની પધ્ધતિ જુદી હોય તો પછી મિ. કાળે પુછે છે તેમ મધ્યમ પક્ષને પુછવાનો અધિકાર છે કે ઉદામ પક્ષની ખરી પધ્ધતિ શી છે. કારણ કે ઉદામોના મનથી કંઈ જુદી પધ્ધતિ હોય અને મધ્યમોની પધ્ધતિ જુદી હોય,

અને એ પધ્ધતિમાં એમાંથી એકે પક્ષ ફેરફાર કરી શકે તેમ નજર હોય, તો પછી થીમમાં મારીને તૈયાર કરેલી એકતા ક્યાંસુધી ચાલવાની? એટલા માટે દરેક પક્ષે પોતપોતાની પધ્ધતિઓ શી છે તે ઘણીજ સ્પષ્ટતાથી જાહેરમાં મુકવાની જરૂર છે કે જેથી પાછળથી જેરસમજીતી કબી ન થાય. અને જે પરિણામે આ બધી બાબતોનું નિરાકરણ કરી, કૌન્સેસને આગળ લઈ જવા જેટલી એકતા સાધી શકે તોજ બંને પક્ષોએ જોડાણ કરવું; નહિતર લાલ જે કાંઈ કાર્ય થાય છે તેટલું પણ એ વિષય પક્ષોના ખાત્યાદાથી નહિ થઈ શકે.

અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે કાર્ય કરવાની પધ્ધતિની બાબતમાં બંને પક્ષો થોડું જતું નજર કરી શકે તેવું નથી. દાખલા તરીકે, મિસીસ એસ્ટ વિગેરે જેઓ બંને પક્ષોનું જોડાણ સૂચવે છે તેઓ મધ્યમ માર્ગ ઉપર આવવાને ખુશી દર્શો અને એવા માર્ગ સંભવિત દર્શો ત્યારેજ આવી સૂચના કરી શકતાં દર્શો. વળી, “કૌન્સિલ્ટટયુશનલ” અથવા તો “કાયદેસર” શબ્દ ઉપર ઘણી મારામારી થવા સંભવ છે. તેથી એવા ગાળગોળ અને વ્યાપક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાને બદલે જે જે બાબતોમાં મતભેદ થવા સંભવ હોય તે બાબતો સ્પષ્ટ રીતેજ મુકાય, અને પછી તેમાં દરેક પક્ષને કેટલું જતું કરવું પરશે તે ચોક્કસ કરવામાં આવે, તોજ કાયમનું અને લાભદાયક ઐક્ય થઈ શકશે.

એટલું યાદ રાખવાનું છે કે બીજા પક્ષ અમુક ઇરાદાથી જોડાય, અને મધ્યમ પક્ષને તે ઇરાદાની મુદ્દિતી ન હોય, અને પછી બહુમતથી કૌન્સેસનું નાવ હંકારવામાં આવે, તો એવી સ્થિતિમાં મધ્યમ કે ઉદ્દામ પક્ષ એ બહુમતને અનુસરી શકશે કે નહિ તે પ્રથમથીજ વિચારી જવાનું છે. જોડાણ ક્યાં પછી શરૂ થાય, અને નાહાક વાદ-વિવાદમાં અને મારામારીમાં સમય અને શક્તિનો વ્યય થાય તે કોઈ પણ રીતે ઇચ્છવાજોગ નથી.

છેવટમાં અમે એટલુંજ કહીશું કે જેઓ આપણા દેશની ઉન્નતિ ઇચ્છે છે, અને જેઓ યથાશક્તિ દેશની સેવા કરવા માગે છે તેઓ

“ઇંડિયન નેશનલ કૅંગ્રેસ” જેવી મહાન સંસ્થાને તોડી પાડવાને હલકો ધરોહો નહિજ રાખે. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓએ પોતાના અંગત વિચારો અને અંગત આશયોને ઘડીબર અલગ રાખી આ મહાન સંસ્થાદ્વારા હિંદભૂમના ઉત્તમ પુત્રોને સેવા કરવાની તક મળે તેવું વાતાવરણ ફેલાવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ મહાભારત કાર્યમાં પોતાની ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ અને મનોરથો સંતોષવાને બદલે આખા સમાજનો વિચાર કરવાનો છે, અને પોતાનોજ કક્કો ખરો કરવાને બદલે દેશના ભલાની ખાતર પોતાના અભિલાષો અને વિચારો ઉપર અંકુશ મુકી ખરો આત્મત્યાગ બતાવવાનો છે. ઉદામોએ મધ્યમોને ગાળો દેવાને બદલે તેઓની સાથે જોડાઈને કામ કરવાને આગળ પડવાનું છે. જ્ઞાતામાં જવાથીજ દેશની સેવા થઈ શકે તેવા છીછરા ખ્યાલો છોડી દેવાના છે. મધ્યમોએ પોતાપણું થોડો સમય ભુલી જઈ પોતાની માતૃભૂમિની ખાતર નમતું આપવું પડે તો શરમાવાનું નથી; અને જ્ઞાતામાં જનારા સર્વ લોકો ભયંકરજ હોવા જોઈએ એવા વિચિત્ર વિચારોને મગજમાં પેસવા દેવા ન જોઈએ.

આવતા વર્ષની કૅંગ્રેસ મુંબઈમાં ભરાવાની છે. મુંબઈનું મુંબઈ, આગળ વધેલું મુંબઈ, દેશનું હિત સમજનારું મુંબઈ, આવતે વર્ષે બંને પક્ષોનું જોડાણ કરી આપવાનું માન નહિ લે? આશા છે કે આપણા અગ્રેસરો, જાહેર પ્રજા અને જાહેર ઠાપાંઓ દેશમાં સંપ, સુલેહ અને એકતાને અનુકૂળ વાતાવરણ ફેલાવવાનાજ પ્રયત્ન કરશે. નાહાક પરસ્પર વિરોધ, આક્ષેપો અને કડવાશને ઉત્તેજિત કરવામાં કોઈ પક્ષનું, કૅંગ્રેસનું અથવા તો આપણા દેશનું હિત નથી એ દરેક જણે સ્મરણમાં રાખવાનું છે. હુશિયારી અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ મારા-મારીમાં, તીખાં તખતમાં લખાણો કરવામાં કરવા કરતાં શાંતિનું વાતાવરણ ફેલાવવામાં કરવામાં આવશે તો હિંદની ઉન્નતિનો સૂર્ય વહેલો જશે.

“હિન્દુસ્થાન”

[અમરેખ, તા. ૨૧-૧-૧૫ ગુરુવાર]

૭૯

આ લડાઈ છેવટની શી રીતે કરી શકાય ?



આ ખુનખાર લડાઈ આપણા ઇતિહાસમાં છેવટની લડાઈ નીવડે એમ સર્વ દૂરદેશી અને સમજીતુ લોકોની ઇચ્છા છે તે નિઃશંક છે. પરંતુ ઇચ્છા વસ્તુ એક છે અને તેને પાર પાડવાના માર્ગો બીજીજ વસ્તુ છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે આ લડાઈમાં મિત્ર રાજ્યો એવી ફત્તેહ મેળવે કે જેથી દુશ્મનની સત્તાને હંમેશાં માટે નાશ થાય તો ભવિષ્યમાં આ પ્રકારના મહાભારત યુધ્ધનાં ફરીથી દર્શન નહિ થાય. અલબત્ત, ભવિષ્યની મુસોલ માટે અને નહાનાં રાજ્યોની શાંતિ માટે જર્મની જેવા બલવાન અને સત્તાંધ દેશને પોતાની દુષ્ટ શક્તિના શિખર ઉપરથી હંમેશાં માટે એકદમ નીચે ફેંકવાની જરૂર છેજ. પરંતુ આટલીજ વસ્તુ મુસોલ અને શાંતિનું વાતાવરણ જગત ઉપર અવિચલ કરવાને બસ છે એમ કદિ પણ સમજવાનું નથી.

ક્રમત દેશને નમ્ર બનાવવાની સાથે આપણે ન્યાય, સત્ય, સંપ અને શાંતિનું વાતાવરણ ફેલાવવાને જો બનતા પ્રયત્નો નહિ કરીએ તો દુશ્મનાઈ અને દ્વેષનો અગ્નિ કાયમ ધ્રુવવાતો રહેશે, અને વળી જ્યારે કોઈ તણખો નાખશે ત્યારે જવાબામુખીની પેઠે ફાટી નીકળશે. તેટલા માટે આપણે બહાદુરીથી, કમર કસીને અને સચોટ રીતે અત્યારે લડવાની જરૂર છે તે ખરૂં છે; પરંતુ તેથી દુશ્મનાઈ અને દ્વેષની લાગણીઓ ઉત્તેજિત કરવાની જરૂર છે એમ અમે માનતા નથી. દુશ્મન કદાચ અતિશયોક્તિ, અર્ધ-સત્યો અને જૂઠાણાંથી આપણી સામે દ્વેષની લાગણી ફેલાવવાને હિતકારા અને શરમભરેલા પ્રયત્નો કરતો હોય તેથી આપણે પણ એ અધમ પદ્ધતિને અધીન થવું લાજમ નથી.

દુસ્મન આ ત્રાસદાયક લડાઈની પહેલ કરી છે તે આપું જગત બાણ છે. તેમજ લડાઈમાં દુસ્મનના હાથે થયેા અત્યાચાર થયેા છે તે પ્રજા ક્રોધથી અભાષ્યું નથી. પરંતુ તેથી કરીને આપણે દુસ્મનની અધમતા છે તેથી વધારે કાળી ચીતરવી અથવા તો દેવની લાગણીના અગ્નિને જોસખંધ ધમ્મણથી કુંડે જવો તે એક ભયંકર ભૂલ છે. અમારી ખાત્રી છે કે આપણા જે દેશાભિમાની અને બહાદુર સૌપાદઓ મિત્ર રાજ્યો માટે પોતાનાં રક્ત રેડી રહ્યા છે, તેઓ આપણાં કેટલાંક છાપાંઓમાં અતિશયોક્તિભરેલા હેવાસો માટે આપણને જરાપણુ ધન્યવાદ દેતા નહિજ હોય; એટલુંજ નહિ, પરંતુ અર્ધ સત્યો અને ગુડાણાં ન ફેલાય તેવું અંતઃકરણપૂર્વક ઠચ્છના દશે.

અમારું આ અનુમાન સત્ય છે એ એટલા ઉપરથી જણાશે કે રણસંગ્રામ ઉપરથી આપણા બહાદુર લડવૈયાઓ જે જે હેવાસો મોકલે છે તે મોટે ભાગે નષ્ટ, ન્યાયપૂર્ણ, યથાર્થ, અને સત્ય રીતે વર્ણવામાં આવે છે; ત્યારે લડાઈથી દૂર બેઠેલા, આરામ ખુરશીમાં આજોટતા પોતાના ધંધા રોજગાર ધમધોકાર ચલાવતા સજ્જનોના હાથથી જે કંઈ લખાય છે તે થણે અંશે દેવખુદિ કિત્તમ કરનારાં, દુસ્મનના વધારનારાં, અત્યુક્તિભરેલાં, અર્ધાં સાચાં અથવા ગુડાં લખાણો જોવામાં આવે છે. શાણી ચિત્રીશ સરકાર આ હકીકત સમજે છે તેથી જ એમના રિપોર્ટો પણ નષ્ટ રીતે અને જેમ અને તેમ દેવની લાગણી ન દેખાય તેમ બહાર પાડવામાં આવે છે.

બહુ દેવની લાગણી ઉત્તેજિત કરવાથીજ આપણે વધારે બહાદુરીથી અને જીવ ઉપર આવીને લડશું એમ માનનારાઓનાં મગજ પ્રમિત થયેલાં હોવાં જોઈએ એમ અમને દેશા વિના ચાલવું નથી. મિત્ર રાજ્યોની સર્વ પ્રજાઓ દીવા જેવું સ્પષ્ટ સમજે છે કે આપણે ન્યાય, સત્ય અને ભવિષ્યની શાંતિ માટે લડવાનું છે; અને શું આ મહાન ભાવના કરતાં દેવ અને દુસ્મનનાની લાગણી માણસને વધારે

મનુષ્ય અને બહાદુર બનાવી શકે ખરી? આપણા હજારો બહાદુર લોકો દેવની લાગણીથી ઉશ્કેરાઈને પોતાના પ્રાણ આપવા બહાર પડે છે એમ કહેનારાઓની શુદ્ધિનો શોચનીય પક્ષાત્રાત થયો હોવો જોઈએ.

યાદ રાખવાનું છે કે આ જગી જગ પછી પાછા ખીંગ જગી લડવાનો અવસર ન આવે તે આપણા સર્વની અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા છે. અને જ્યારે લડાઈ પૂરી થશે ત્યારે આપણે અત્યારે લખાણુ થી કે વાણીથી કે વર્તનથી ઉશ્કેરેલો દ્રેષ શમી જશે એમ માનવાનું નથી. અત્યારે જેઓ રણસંગ્રામ ઉપર જઈ શકતા નથી તેઓની ફરજ એ છે કે ભવિષ્યમાં જગતની શાંતિના ભંગ ન થાય એવી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. લડાઈ સળગી છે તે ખરું છે. તેથી લડો, અને બહાદુરીથી લડો. દુશ્મનના દોષો જરૂર બહાર પાડો, કે જેથી સુધરેલી પ્રજા કેને કહેવી તેની ખરી ભાવના જગત સમજે. પરંતુ જ્યાં અધમતા નથી ત્યાં તે છે એમ ન કહો; જ્યાં થોડી નીચતા છે ત્યાં ભરચક નીચતા છે એમ અસત્ય ન લખો; જ્યાં દ્રેષનું કારણ નથી ત્યાં નવાં કારણો ઉભાં ન કરો; જ્યાં અમુક માણસો ભયંકર છે ત્યાં આખી પ્રજાનો વિનિપાત થયો છે એમ ડોઝી ન બેસાડો; જ્યાં થોડા દુશુણો છે ત્યાં કોઈ પણ સહગુણની ગંધ સરખી નથી એવી ન માનવા જેવી વાતો લખી હાસ્યપાત્ર ન બનો; જ્યાં ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળ કલુષિત છે ત્યાં ભવિષ્યનો અગાઉથી અધઃપાત ન કરો.

આપણે જગતની સર્વ પ્રજાઓની એકતા કરવી છે. મનુષ્ય જાતિ માટે મહાત્માઓએ કલ્પેલાં સોનેરી સ્વપ્નાંઓ ખરાં કર્યાં છે. અને તેમાં કોઈપણ પ્રજાની વિમુખતા કે જુદાઈ ચાલે તેમ નથી. ભવિષ્યમાં, અને સર્વની આશા છે કે નજીકના ભવિષ્યમાં આપણે સર્વેએ સંપ અને સહગુણોની સુવર્ણ સાંકળથી જોડાવું છે. તેથી અત્યારે જગતના સમસ્ત કુટુંબમાંથી કોઈ ઉદ્ધત માણસે ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું છે તેને સીધો કરવો તે અવશ્ય આપણી ફરજ છે. અને તેથી તેને

યોગ્ય નસિયત આપવાને આપણને તત્ત્વજ્ઞાન પોસાય તેમ નથી; પરંતુ આપણી બહાદુરીથી તેને પરહેજ કરવાની સાથે આપણા કુંકુબની ભવિષ્યની એકતા અશક્ય બને એવું કશું ન થવા પ્રાપ્તિ તે માટે ઘણી ઘણી સાવચેતી રાખવાની છે. અને એમ થશે ત્યારેજ આ ખુનખાર લડાઇ દુનિઆના ઇતિહાસમાં છેલ્લીજ કરવાને આપણે સમર્થ થઇશું.

“ હિન્દુસ્થાન ”

અગ્રસેખ તા. ૫-૨-૧૫ શુક્રવાર



૮૦

કૌઝિસ એકત્ર કરનારાઓને એક અપીલ.



કૌઝિસ એકત્ર કરવાનો મિસીસ બેસન્ટનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. તેનો ખુલાસો મિસીસ બેસન્ટે, મિં ગોખલેએ, મિં તિલકે, તેમજ મિં સુબારાવે બહાર પાડ્યો છે. તેમજ જુદા જુદા પક્ષનાં જુદાં જુદાં છાપાંઓએ એ સંબંધી બિનબિન અભિપ્રાયો જાહેરમાં મૂક્યા છે. હવે, આ અભિપ્રાયો, આ ટીકાઓ અને આ આક્ષેપોથીજ આપણે અટકવું છે કે કાંઈ આગળ કર્તવ્ય કરવું છે? અમારો નમ્ર મત એવો છે કે ખાસ વ્યક્તિઓ ઉપર ટીકાઓ અને સામા પક્ષની ખામીઓ ઉપર સમય અને શક્તિ વાપરી નાંખવાને બદલે ભૂતકાળની ભૂલો સુધારીને આ મુશ્કેલ સ્થિતિમાંથી કંઈક માર્ગ કાઢવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

અમુકે અમુક શબ્દ વાપર્યા હતા, અને અમુકે હકીકત પાછળથી બનવાને બદલે આગળથી જન્મ પામી હતી, અને અમુકના અભિપ્રાયો ભૂતકાળમાં અમુક પ્રકારના હતા, વિગેરે બાબતોની ચર્ચાથી સરવાળે બહુ લાભ હોય એમ અમે માનતા નથી. તમે આ પક્ષના છો તેથી તમારા અભિપ્રાય આવાજ હોવા જોઈએ, અને તમે મુંબઈના છો તેથી તમારી કાર્યપદ્ધતિ અમુક પ્રકારનીજ હોવી જોઈએ, એ જાતની દલીલો કાળક્ષેપ કરનારી છે. મિં તિલકે પ્રથમ ગમે તેવા વિચારો ધરાવ્યા હોય, પણ હાલ તે એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેતા હોય કે ગવર્નમેન્ટનો બાય-કોટ એ તેની કાર્યપદ્ધતિ બિલકૂલ છેજ નહિ, તો પછી તેના હાલના આ પ્રમાણિક શબ્દો તરફજ ધ્યાન આપવું જોઈએ. તેવીજ રીતે મિં ગોખલે અને મિસીસ બેસન્ટને એમ માનવાને ખાસ કારણ હોય કે મિં તિલકની કાર્યપદ્ધતિથી કૌઝિસને નુકસાન પહોંચશે, તો પછી

મિં તિલકે જોળજોળ જવાબ દેવાનો નથી કે નુકસાન નહિ પહોંચે, પરંતુ કૌંઝેસમાં આવીને પોતે શું કરવા માગે છે અને ક્યા અને કેવા માર્ગો અખત્યાર કરવા ધારે છે તે સ્પષ્ટતાથી જણાવવું જોઈએ.

અમને કૌંઝેસના નયમેને અધીન થઇને કૌંઝેસમાં દાખલ થવા દો; ત્યાર પછી અમારા મતને અનુસરનારા કૌંઝેસમાં વધારે સંખ્યામાં થશે તો પછી કૌંઝેસે અમારો માર્ગ પ્રદર્શ કરવોજ પડશે, તેટલા માટે અમારો કાર્યક્રમ તમારી પાસે જાહેરમાં મૂકવાને શું અમે બંધાવેલા છીએ?—આ જાતની દલીલ કદાચ મિં તિલકનો પક્ષ કરે તો દલીલની દૃષ્ટિથી કદાચ તે વ્યાજબી પણ હોય. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે દલીલોથી અને સવાલ-જવાબથી કૌંઝેસની એકતા થવી અશક્ય છે. બન્ને બાજુને પૂરતો સંતોષ ન થાય અને ઉભય પક્ષ એકબીજામાં વિશ્વાસ રાખી ન શકે, ત્યાં સુધી કૌંઝેસનું જોડાણ થવું દોષ રીતે સંભવિત હોય તે અમે જોઈ શકતા નથી. તેથી એકબીજાના દહ અને દલીલો ઉપર બહુ આધાર રાખવાને બદલે ઉદાર દિલથી સાફ સાર ખુલાસા કરવામાં આવશે. અને પરસ્પર સંતોષ આપીને તથા બાંધદોડ કરીને કામ લેવામાં આવશે તોજ આ શોચનીય સ્થિતિનો અંત આવશે.

અમે હજુ મજબૂત રીતે માનીએ છીએ કે કૌંઝેસની એકતા કરવાની તક દર્મેશને માટે હાથમાંથી ગઈ નથી. હજુ પણ જો જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓ ભૂતકાળ ભૂલી જઈ થોડીક મમતાનો ત્યાગ કરી, પરસ્પર આપ-લે કરશે, તથા એકબીજાની ખામીઓ અને દોષો જાહેરમાં લાવવાને બદલે તિષ્ઠપક્ષપાતથી પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુઓ જાહેરમાં મૂકશે, તો આવતા વર્ષમાં એકત્ર કૌંઝેસનાં દર્શન તદ્દન અલબ્ધ નથી. સામી બાજુનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવાને અને ન્યાયપૂર્વક તથા કાંઈપણ અત્યુક્તિ વિના સર્વ સમક્ષ તે મૂકવાને જે પ્રયત્નો થયા છે તેથી અતિ વધારે પ્રયત્નો ઉભય પક્ષ તરફથી થવા જોઈએ એમ અમારું શ્રદ્ધાનું છે.

મનુષ્ય સુધરી શકેજ નહિ, અથવા મનુષ્યના વિચારોમાં સમય જતાં પરિવર્તન થઈ શકેજ નહિ, એમ કહેવાને અમે તૈયાર નથી. તેવીજ રીતે અમુક પક્ષ ભૂલ કરી શકેજ નહિ, અને અમુક પક્ષના વિચારોમાં સત્યની ગંધ પણ હોઈ શકેજ નહિ, એમ માનવું એ એક માથ ન કરી શકાય તેવી ધૃષ્ટતા છે. તેથી અમે સર્વ પક્ષના નેતાઓ અને અનુયાયીઓને નમ્ર રીતે આપીલ કરીએ છીએ કે મહેરબાની કરીને ગઈ ગુજરી ભૂલી જાઓ, સામા પક્ષની ખામીઓને બદલે ખૂબીઓ જોવાને પ્રયત્ન કરો, વ્યક્તિઓને વળગી રહેવાને બદલે આખી સમાજનો વિચાર કરો, શબ્દગ્નજમાં રમવાને બદલે મોકળા મનથી અને ઉદાર હૃદયથી બધી બાબતોનાં દૃષ્ટિબિંદુ સમજો, અને પોતાનું કે પોતાના પક્ષનું મમત્વ આગળ ધરવાને બદલે આખા દેશનું હિત ઉરમાં ધરો.

આપણા બધા જાહેર સવાલોમાં કેટલીકવાર આપણે “ હા ” અને “ ના ” એવા એ પક્ષ પાડી દઈએ છીએ; અથવા સુધરેલા અને સુધરેલા, પાછળ રહેલા અને આગળ પડેલા, મવાલ અને ઉદામ, વિગેરે વિરોધી વર્ગો ઉભા કરીએ છીએ. પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવનું જેઓએ થોડું પણ અવલોકન કર્યું છે તેઓ સમજી શકશે કે ખરી રીતે જન-મંડળમાં આવા એક એકથી તદ્દન વિરુદ્ધ પક્ષો હયાતી ધરાવતાજ નથી. પુરાણા લોકોમાં કેટલીક વાર સુધારાના સંસ્કાર હોય છે, અને સુધરેલાઓ પણ ઘણીવાર વહેમોના દાસ હોય છે. મવાલોમાં પણ સ્વદેશભક્તિ આરૂઢ હોય છે, અને ઉદામો પણ સ્થિતિ અને શક્તિની મર્યાદા સમજતા હોય છે. જે આ દાષ્ટથી આપણે સર્વ કૌંઝેસના ઉભય પક્ષોનું જોડાણ કરવાને આગળ પડીશું તો જેટલી નિષ્ફળતા આપણને ભૂતકાળમાં મળી છે તેવી ભવિષ્યમાં નહિ મળે એમ આશા રાખી શકાય છે.

“ હિંદુસ્થાન ”

અમસેખ, તા. ૧૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫, શુક્રવાર.

૮૧

મહાન દેશભક્ત શ્રીયુત ગોખલેનું અકાળ મૃત્યુ.

There is an honour, which may be ranked among the greatest.....that is, of such as sacrifice themselves to death or danger for the good of their country.

BACON.

આજે આખા હિંદમાં અતિશય ગમગીનીનું વાતાવરણ ઊભાયું છે. કદિ ન રૂઝાય તેવો કારી ધા હિંદ ઉપર પડ્યો છે. હિંદુસ્થાનનો મહાન નાયક, સેવક અને ભક્ત હિંદી પ્રજાએ ગુમાવ્યો છે. લોકમાન્ય આનંદબલ્લભ સરવૈયા ગોખલે માત્ર ૪૯ વર્ષની વયે ગાંધી રાત્રિના ૧૦-૨૫ વાગતે પુના ખાતે સ્વર્ગવાસ થયાના અતિ દિલગીરીભરેલા અને ચોકાવનારા સમાચાર આખા દેશ ઉપર ફરી વળ્યા છે. હિંદુસ્થાન ઉપર આ સમયે કોઈ મોટામાં મોટી આફત આવી હોય તો આ મહાન દેશભક્તને આજે આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ તેજ છે. ગયા બુધવારે તો શ્રીયુત ગોખલે પુનાથી ઉપડી મુંબઈ આવી દિલ્હી ખાતે રવાના થવાના હતા એવું પ્રોગ્રામ બહાર પડ્યું હતું; પરંતુ હાંસણનો અચાનક હુમલો થવાથી તેઓને એ પ્રોગ્રામ ડાકતરી સલાહને લીધે આઠ દિવસ મુલતવી રાખવું પડ્યું હતું. છેવટે એ હકીકતનું આવું શોકજનક પરિણામ આવ્યું છે!

શ્રીયુત ગોખલેએ હિંદની જે અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે, હિંદને માટે તેઓ રાત્રિદિવસ જે અથાગ શ્રમ ઉઠાવી રહ્યા હતા, અને હિંદના ભવિષ્યના સુકાની તરીકે આખી પ્રજાની એમના તરફ જે દાષ્ટ ઠરી

રહી હતી, તે સર્વના વિચાર કરતાં એમનું અકાળ મૃત્યુ સર્વથા અસહ્ય થઇ પડે છે. સ્વદેશ સેવાને જે બીજા યોગ આ નરરને અંગીકાર કર્યો હતો તેવો યોગ આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં બહુ યોગ નરવીરોએ સાધ્યો છે તે નિઃસંશય છે.

પોતાના જીવનની શરૂઆતથીજ આ મહાન નર લોકસેવાને પોતાના જીવનમંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. ૧૮ વર્ષની વયે બી. એ.ની ડિગ્રી મેળવીને તુરતજ મિ. ગોખલે “દાખલુ એન્જીકેસન સોસાયટી” કે જેના સ્થાપકો આપ્તે, અગરકર, તિલક વિગેરે હતા, તે સંસ્થામાં દાખલ થયા, અને જીજ્ઞ પગારે પ્રોફેસર તરીકે આ પ્રજાકીય સંસ્થાની સેવા કરવાને બહાર પડયા. ૨૦ વર્ષ સુધી પ્રતીશા-પૂર્વક માત્ર ૭૫ રૂપિયાના નહાના પગારમાં મિ. ગોખલેએ આ સંસ્થાની મહાન સેવા બજાવી. આ સંસ્થા તરફથી ચલાવવામાં આવતી શરૂઆતના કૉલેજના માત્ર પ્રોફેસર તરીકેજ મિ. ગોખલેની સેવા પૂરી થતી નહોતી. પરંતુ એ કૉલેજના સ્તંભરૂપ મિ. ગોખલે હતા. કૉલેજમાં પડતી રજાના દિવસોમાં પણ આરામ લેવાને બદલે અખંડ શ્રમ અને અસહ્ય મુશીબતો વેઠી કૉલેજને માટે નાણાં ઉધરાવવાનું કાર્ય કરતા. એ રીતે એમણે આ કૉલેજને માટે બે લાખ રૂપિયા જેવડી મોટી રકમ મેળવી આપી હતી. આ પ્રમાણે પોતાની બર જીવાનીનાં અતિ દિમતા ૨૦ વર્ષ આ પ્રજાકીય સંસ્થાને એમણે અર્પણ કર્યા હતાં. અને શ્રીયુત ગોખલેએ એમના જીવનમાં માત્ર આ એકજ જાહેર સેવા કરી હોત તોપણ એમનું નામ એક મહાન દેશભક્ત તરીકે અમર રહેત એમાં યત્કિચિંત સંશય નથી. પરંતુ એ ઉપરાંત મિ. ગોખલેએ પોતાના હુંકા જીવનમાં એટલાં બધાં મહાન કાર્યો કર્યાં છે કે એમનું નામ હિંદના આખા ઇતિહાસમાં હમેશને માટે સોનેરી અક્ષરથી કોતરાઈ રહેશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એમનું અતિ ઉર્જવલ અને અમીસ જીવન આખી બ્રિટિશ શહેનશાહતના ઇતિહાસમાં આદર્શરૂપ થઇ પડશે.

અમારી ખાત્રી છે કે લોકમાન્ય શ્રીયુત ગોખલે જે ઈંગ્લંડમાં તેમજ ગોરી ચામડી સહિત જન્મ્યા હતા તેઓ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના પ્રાથમ મિનિસ્ટરની પદવી શોભાવી શક્યા હતા. તેવીજ રીતે તેઓ એક અમેરીકન અથવા ફ્રેંચમેન જન્મ્યા હતા તે તે અમેરીકન કે ફ્રેંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે એમની ગણના થઈ શકી હતા. તેથી જે કે હિંદમાં જન્મ લીધાથી તેઓ આ માન મેળવી શક્યા નથી, તે પણ અમારા મનથી તેથી પણ મોટું માન તેઓ મેળવી શક્યા છે; અને તે એ કે હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં મહાભારત શ્રમ ઉઠાવી, અતિ તીવ્ર બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, સ્વદેશ સેવાની ભાવનામાં અભિનિવેશ કરી, રાજકર્તાઓ તરફ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી અને સ્વદેશપ્રેમથી તરફ પૂર્ણ પ્રેમથી વર્તન કરી, તેમણે આટલી નહાની વયમાં હિંદની પ્રગતિમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજકર્તાઓ તેમજ પ્રજાજનમાં અપૂર્વ આદર, પ્રેમ અને માનને પાત્ર બન્યા છે.

જ્યારે મિં ગોખલે પ્રરચુસન કોલેજના પ્રોફેસર હતા ત્યારથીજ એમણે હિંદની રાજદ્વારી લડતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. મહામિન્યાયમૂર્તિ રાનડે તરફથી મિં ગોખલેનાં જીવનને તે વખતથીજ અપૂર્વ પ્રેરણા મળવા મંડી હતી. રાનડે સરકારી નોકર હોઇને પ્રજાકીય ચળવળમાં ભાગ લઈ ન શક્યા, પરંતુ એમણે પોતાના મહાન ઉદ્દેશો શ્રીયુત ગોખલે મારફત સિદ્ધ કરવાનું ધણુંજ ઉહાપણુભરેલું પમણું ભર્યું. અને કોણ કહી શકે કે મિં ગોખલેએ રાનડેની સર્વ આશાઓ સવાઈ રીતે સફલ કરી નથી ? જેમ સોક્રેટસનો શિષ્ય પ્લોટો થયો તેમ રાનડેના શિષ્ય ગોખલેએ બુદ્ધિના ધાર્યા કરતાં અધિક કાર્ય કરી બતાવ્યું છે. રાનડેની સાથે ગોખલેએ તેર ચૌદ વર્ષ સુધી અર્થસામ્રાજ્યના બાદીક અભ્યાસ કર્યો હતો. આજે હિંદના આર્થિક અને રાજ્યદ્વારી પ્રશ્નોમાં મિં ગોખલેએ જે અજવાળું પ્રાપ્તું છે તથા જે આહોશી બતાવી છે તેની બરાબરી કોઈથી થઈ શકે તેજ નથી. અને

તેનું ખરૂં કારણ એજ છે કે મિં ગોખલેએ ન્હાનપણથીજ હિંદની સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું, અને માત્ર લાગણીથી અને વાતેથી સેવા થઇ શકે નહિ એમ તેઓ સમજતા હતા. તેથી હિંદના પ્રજોના ખારીક અબ્યાસમાં એમણે જીવન પર્વત અથાગ મહેનત ઉઠાવી હતી. વર્તમાનપત્રના થોકે થોક વાંચવામાં, સરકારી રિપોર્ટોના ટુંગરે તપાસવામાં, અર્થશાસ્ત્રનાં અસંખ્ય પુસ્તકો સમજવામાં અને આંકડાઓ, હિસાબો અને ગણતરીઓના ગીચ જંગલોમાંથી પસાર થવામાં, શ્રીયુત ગોખલેએ પોતાના શરીરની, આરામની, પૈસાની કે સગવડની ચત્કિચિત્ દરકાર કરી નથી. તેથીજ જાહેર પ્લેટફોર્મ ઉપર કે સરકારની ધારાસભામાં, ઇંગ્લાંડમાં, હિંદુસ્થાનમાં કે આફ્રિકામાં, ખાનગી વાતચીતમાં કે જાહેર છાપાઓમાં, પ્રગ્ન કે સરકાર, સર્વ ઉપર ૧૫૦ ગોખલેના શબ્દોની ડાંડી અસર થઇ અને મિં ગોખલેના અભિપ્રાયો સર્વમાન્ય ગણાયા.

શ્રીયુત ગોખલેની ન્હાની વયમાંજ એમની શક્તિ અને એમની દેશદાઝ ઉપર લોકોને એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે મોટી મોટી સંસ્થાઓનાં મુકાન એમના હાથમાં મૂકવામાં કોઇને સંકોચ થતો નહિ. પુનાની “ સાર્વજનિક સભા ” જે સમયે ઘણીજ ઉપયોગી સંસ્થા ગણાતી હતી, તે સમયે મિં ગોખલેનું વય માત્ર ૨૧ વર્ષનું હતું તોપણ એમને તેના મંત્રી નીમવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત મુંબઈ ઇલાકાની રાજદ્વારી પરિષદના મંત્રી તરીકે ચાર વર્ષ સુધી મિં ગોખલેએ સેવા બજાવી, અને સને ૧૮૯૫માં નેશનલ કોંગ્રેસ પુનામાં મળી ત્યારે પણ તેના સેક્રેટરી તરીકે મિં ગોખલેએ જવાબદારી લઇ લીધી હતી.

સને ૧૮૯૭ માં ઇંગ્લાંડમાં હિંદી સરકારની ઉપજ ખર્ચના આંકડા તપાસવા માટે અને તેમાં યોગ્ય ફેરફાર સૂચવવા માટે વેલ્થી કમીશન નિમાયું હતું; તેમાં પણ જીખાની દેવા માટે માત્ર ૩૧ વર્ષની

ઉમરે મુંબઈ તરફથી મિં ગોખલેને મોકલવામાં આવ્યા હતા. બાહોશ, અનુભવી અને વિદ્વાન કમીશનરે સામે સાક્ષી આપવી તે જેવું તેવું કાર્ય નહોતું. મિં ગોખલેની ઉલટપાલટ તપાસમાં એમણે જે બારીકી, જે અભ્યાસ, અને જે વિદ્વતા બતાવી હતી તેથી આખું હિંદ ખુશ-ખુશ થઈ ગયું હતું. મિં ગોખલેની જીબાનીનાં ૭૦ છાપેલાં પાનાં ભરાયાં છે, અને તેની ઉલટપાલટ તપાસમાં લગભગ તેથી બમણાં પાનાં ભરાયાં છે. આ કમીશનમાં મિં ગોખલેએ હિંદી સરકારને તેમજ પ્રજાને બતાવી આપ્યું હતું કે હિંદના રાજદારી પ્રશ્નોનો એમણે કેટલો બધો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો.

કોંગ્રેસની એક બેઠક વખતે મિં રામેશચંદ્ર દત્તે જાહેરમાં કહ્યું હતું કે મિં ગોખલે આપણા ભવિષ્યના મહાન આગેવાન થશે અને આજે મિં દત્તની ભવિષ્યવાણી ખરી પડેલી આપણે જોઈએ છીએ. હિંદુસ્થાનની પ્રજાને લગતો એવો એક પણ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન નથી કે જેમાં મિં ગોખલેએ આગળ પડતો ભાગ લીધો ન હોય, અને જેમાં પોતાની વિદ્વતા અને પોતાના અનુભવનો અપૂર્વ પ્રકાશ પાડ્યો ન હોય. મીઠાના કરનો સવાલ હો કે સનંદી નોકરીનો સવાલ હો, લશ્કરી ખર્ચનો સવાલ હો કે લોકપ્રતિનિધિત્વનો સવાલ હો, દુકાળનો સવાલ હો કે જમીન મહેસુલનો સવાલ હો, કેળવણીનો સવાલ હો કે આફ્રિકાનો સવાલ હો, દેશના હિતના ગમે તે પ્રશ્ન હો પરંતુ તેમાં મિં ગોખલે આરપાર ઉતરતા, અને તેમાં દંઢતાથી, સ્વતંત્રતાથી, એકનિષ્ઠાથી, અને અનન્ય સ્વદેશ-પ્રેમથી લડત ચલાવતા. ધારાસભામાં મિં ગોખલેની દલીલોની સરકારને પણ ગણના કરવી પડતી અને લોર્ડ કર્ઝનથી માંડીને જે જે વાઈસરોય મિં ગોખલેના સંબંધમાં આવેલ છે તેણે એમની શક્તિનાં એમની સ્વદેશપ્રીતિનાં તથા એમની બુદ્ધિનાં ખુલ્લા દિલથી અત્યંત વખાણ કર્યાં છે. એટલુંજ નહિ પણ સરકારની નજરમાં પણ મિં ગોખલેના અભિપ્રાયો સર્વથી વિશેષ

મનનીય ગણાયા છે. નામદાર શહેનશાહ અને ના. શહેનશાહબાનુએ મિ. ગોખલેની સાથે વિલાયતમાં ખાસ ખાણું લઇ મિ. ગોખલે માટે પોતાનું માન બતાવ્યું છે. છતાં મિ. ગોખલેના નમ્રતા એટલી બધી હતી કે એમણે નાઇટહુડનો ખિતાબ સરકારના આગ્રહ છતાં સ્વીકાર્યો નથી.

કૅંગ્રેસનું નાવ આટલી સહીસલામતીથી અને બાહોશીથી ચલાવવામાં મિ. ગોખલેનો ખાસ હાથ હતો અને કૅંગ્રેસે જે લડતોમાં ફતેહ મેળવી છે તેમાંની ઘણી મિ. ગોખલેના પ્રયત્નોને ખાસ આભારી છે. ધારાસભામાં પ્રબળ તત્વ વધારવામાં આપણને જે ફતેહ મળી છે તેમાં મિ. ગોખલેનો કેટલો બધો હાથ હતો તે લોર્ડ મોલીએ પોતેજ જાહેરમાં કહ્યું છે.

પરંતુ આટલેથીજ શ્રીયુત ગોખલે અટક્યા નથી. સર્વિસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી જેવી મહાન સંસ્થા કે જેમાં દેશના બાહોશ અને કેળવાયલા વિદ્વાનો દેશને માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી દાખલ થયા છે તેનો પાયો નાંખી તેમ ગોખલેએ પોતાનાં જીવનને અને પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાએને અમર કરેલ છે. એ સંસ્થાએ મિ. ગાંધી જેવા નરતનનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે આપણે હમણાંજ જાણ્યું છે. અને મિ. ગાંધી જેવા કર્મયોગી મિ. ગોખલેને પોતાના ગુરુ કહે તે મહુર્મને ઓછું માન નથી. આફ્રિકામાં જ્યારે શ્રીયુત ગોખલે હિંદ તરફથી સિધાવ્યા ત્યારેજ એમણે પોતાની મહત્તાથી મિ. ગાંધીનું મન હરી લીધું હતું, અને આફ્રિકાના પ્રશ્નો નિકાલ કરવામાં મિ. ગોખલે કેટલા સહાયભૂત થયા છે તે જગજગહેર છે. અતિ અશસોસની વાત એ છે કે આ બે મહાન પુરુષોનો સહકાર થવાનો જ્યારે યોગ આવ્યો ત્યારે તેમાંથી એક અચાનક ગુમ થઇ ગયેલ છે. મિ. ગોખલેનું છેવટનું મોડું કાર્ય ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ કમિશનમાં હતું. આ કમિશનમાં નિમાયા બાદ હિંદની વસ્તુસ્થિતિ કમીશનરોના

ખ્યાલમાં આવે તે માટે એમણે અતુલ શ્રમ લીધો છે. અમારી છેલ્લી આશા એટલીજ છે કે શ્રીયુત ગોખલે આ કમિશનમાં એમનો અતિ કિંમતી અને વજનદાર અભિપ્રાય પાછળ મૂકી ગયા હોય.

શ્રીયુત ગોખલેની મહાન જીવનકલાની રૂપરેખા દોરવા જઈએ તોપણ પુસ્તકોનાં પુસ્તકો ભરાય તેમ છે, તેથી એ અશકય વસ્તુ માટે પ્રયત્ન નહિ કરતાં અમે એટલુંજ ઈચ્છીશું કે હિંદના પુત્રો આ નરવારના આદર્શ જીવનને પોતાના હૃદયમાં કોતરી રાખશે, અને તેનું થોડું પણ અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરશે. શ્રીયુત ગોખલેનું સ્થાન તો દમેશને માટે ખાલીજ રહેશે. પરંતુ જો તેઓના મહાન જીવનથી કિત્તેજિત થઈ તેઓએ હાથમાં લીધેલું મહાન કાર્ય પાર પાડવામાં આપણે થોડા પણ ફતેહમંદ થઈશું તો એમના આત્માને અવશ્ય શાંતિ મળશે. શ્રીયુત ગોખલેના કુટુંબજન તરફ અમે અંતઃકરણપૂર્વક દિલસોજી બતાવીએ છીએ, અને સ્વર્ગસ્થના અતિ પવિત્ર અને મહાન આત્માને ચિરકાલ શાંતિ મળે એવી વિશ્વનિયામકને પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

“હિંદુસ્થાન”

અગ્રસેખ, તા. ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫, શનિવાર.



૮૨

રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ અને સંસાર સુધારો

ગયા મંગળવારે વિસ્તૃત કોલેજમાં વેપારી કોલેજના લેકચરર મિં. મજસુદારે “પ્રજાતંત્રીય રાજ્યતંત્રની મર્યાદા,” ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું, જે વખતે આં મિં ક્લૉડ હિલે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. ભાષણકર્તાએ તેમજ પ્રમુખે રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ અને સંસાર સુધારાના પરસ્પર સંબંધ વિષે કેટલાક વિચારણીય વિચારો દર્શાવ્યા હતા, કે જે વિચારો આપણે અનેકવાર બીજા અનેક દિશામાંથી અનુભવીએ છીએ. આ વિચારો વિચારો તરીકે થણા ઉમદા છે. અને એ પ્રમાણે સર્વ દેશનાં રાજ્યતંત્રો તેમજ સામાજિક સંસ્થાઓ ચલાવવામાં આવે તો હાલ જે ગેરવ્યવસ્થા આખી દુનિયા ઉપર ચાલે છે તે ગેરવ્યવસ્થા બહુ અંશે દૂર થઈ જાય. કેળવણી અને સંસ્કાર વિના લોકોનો દાવો કોઈપણ પ્રગતિએ કે કોઈપણ પ્રગતિને ન કરવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત થણો સુંદર અને સુઘટ છે. પરંતુ એ સિદ્ધાંત આચારમાં ફેટલો મૂકી શકાય એ ગંભીર ચર્ચાનો વિષય છે.

રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ કરવા પહેલાં સાંસારિક પ્રગતિ કરવી જોઈએ, તેમજ રાજ્યદ્વારી સમાનતાનો દાવો કરવા પહેલાં સાંસારિક સમાનતા મેળવવી જોઈએ, આ પ્રકારનું હલાપણ થણું પ્રશંસનીય છે. પરંતુ જેટલું આ હલાપણ શબ્દોમાં સહેલ છે તેવું સમાજજીવનમાં નથી એ અતિ ઉપયોગી લટીકત જૂલી જવાની નથી. હિંદુસ્તાનમાં શાંતિઓનું જંગલ સાફ થઈ જાય તો આ દેશને પરમ લાભ થાય એમાં બહુ શંકા નથી, પરંતુ આ જંગલ સાફ થયા પહેલાં હિંદુસ્તાન રાજકીય સમાનતા મેળવી નજ શકે, અને એ સમાનતાનું અધિકારી થઈ નજ શકે એમ કહેવું તે એક પ્રકારની મૂઠના છે. “ઈમ્પ્રોવ્સી,” “પ્રગતિ”

કીય રાજ્યતંત્ર” આદિની વાતો કરતી વખતે આપણે પશ્ચિમના દૃષ્ટાંતો બહુ આપીએ છીએ, અને પશ્ચિમે પ્રથમ સાંસારિક સમાનતા હાથે કર્યા પછીજ રાજકીય સમાનતા મેળવી છે, એમ હિંદી પ્રજા ઉપર ઠસાવવાને ઘણા પ્રયત્નો થાય છે. પરંતુ જે પશ્ચિમ સાંસારિક સમાનતાએ પહોંચેલું કહેવાય છે તે સમાનતાનું યથાર્થ પૃથકકરણ કરવાને બહુ થોડાં માણસો પ્રયત્ન કરે છે.

જો સાંસારિક સમાનતા રાજકીય સમાનતા ભોગવવાને માટે અનિવાર્ય રીતે આવશ્યકજ હોય, તો આર્થિક સમાનતા સાંસારિક સમાનતા માટે ઓછી આવશ્યક નથી. છતાં આર્થિક સમાનતાની ગંધનો પણ અનુભવ હજુ પશ્ચિમમાં થયો હોય એમ અમે માનતા નથી. અને તેને પરિણામે પશ્ચિમમાં સાંસારિક ભિન્નતા, અસમાનતા અને વિરોધ હિંદુસ્તાનમાં છે તેથી વિશેષ નહિ તો તેટલા પ્રમાણમાં તો છેજ. કદાચ હિંદુસ્તાનના બેદો એક પ્રકારના હશે, તો પશ્ચિમના બેદો જૂદા પ્રકારના હશે. જો એ બેદો સુધરેલા પશ્ચિમમાં ન હતા તો “ સોસ્યાલિસ્ટ પાર્ટી,” “ સોશ્યલ ડીમોક્રેટિક પાર્ટી ” “ ટ્રેડ યુનિયનો,” “ લેબર પાર્ટી,” આદિ બાબતો ત્યાં દૃષ્ટિગોચર નજ થાત. અને છતાં સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ગરીબ અને શ્રીમંત, કામદાર વર્ગ અને સાહુકાર વર્ગ, બાકુતો અને જમીનદારો, આદિ બેદોથી જે ભેદ ઉત્પન્ન થાય તે કદિ પણ રાજકીય સમાનતામાં આવરણરૂપ કે બાધરૂપ લેખવામાં આવ્યો હોય એમ પશ્ચિમના આખા રાજકીય ઇતિહાસમાં ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી.

એટલુંજ નહિ, પરંતુ કેટલીક સાંસારિક સમાનતાનો આધાર રાજકીય સમાનતા ઉપર રહેલો છે એ વાત મિં મઝમુદાર તેમજ મિં હિલ બૂલી ગયા હોય એમ જણાય છે. એકજ બાબત આપણે તપાસીએ. ધારો કે હિંદુ શાંતિઓના સર્વ બેદો નષ્ટ કરવા એમાંજ ખરી ઉન્નતિ છે. હવે એ બેદોને નષ્ટ કરવા માટે એ પદ્ધતિ પ્રમાણે

ચાલનારાઓમાં કેળવણી, સંસ્કાર અને સુધારાના વિચારો ફેલાવવાનું જોઈએ. અને તેને માટે આખા દેશમાં કેળવણી ફેલાવવી જોઈએ. પરંતુ રાજ્યના યંત્ર વિના એ કાર્ય અશક્ય છે, અને તેથી જેઓને આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે તેઓને રાજ્યતંત્રમાં સમાન હકક ન હોય તો રાજ્યનાં યંત્રને ગતિમાં કોણ મૂકશે? તેવીજ રીતે ધારો કે ઇંગ્લંડમાં મજૂર વર્ગ પોતાની સાંસારિક અધોગતિ દૂર કરી ઉચ્ચ વર્ગની ભૂમિકાએ પહોંચવા માગે છે. હવે પાર્લામેન્ટના યંત્ર સિવાય તેઓ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ તેવી સુધારી નજર શકે. પોતાની મુશ્કેલીઓ અને પોતાનાં દુઃખો દૂર કરવાને રાજ્યના યંત્રની જરૂર છે, પરંતુ જ્યાં સૂધી સમાન રાજકીય હકકો ન હોય, અને જ્યાં સૂધી એ યંત્ર બીજાઓનાજ હાથમાં હોય ત્યાં સૂધી આ રાજકીય યંત્રને મજૂર વર્ગની વતી ચલાવશે કોણ? હવે આવી સ્થિતિમાં મિં. હિલ કે મિં. મજમુદાર જેવા રાજ્યતત્ત્વજ્ઞો આવીને કહે કે પ્રથમ તમે સાંસારિક સમાનતા મેળવો અને પછી રાજકીય સમાનતાનો દાવો કરજો તો તે એક અર્થરહિત, નિષ્ફળ દલીલચક્ર જણાશે.

અમે મિં. મજમુદાર તેમજ મિં. હિલ સાથે સંપૂર્ણ રીતે એકમત છીએ કે સ્વરાજ્ય અને સંસ્કૃતિની ભાવનાઓને હિંદમાં ફોતેહમંદ કરવાને નહાની બાબતોમાં આપણી આ ભાવના ઉતારવાની જરૂર છે. પરંતુ તેથી એમ શકિત થતું નથી કે રાજ્યદારી પ્રગતિ સાંસારિક પ્રગતિ થયા પછીજ થઈ શકે. અલબત્ત, રાજદારી સ્વતંત્રતાને લાયક થવા માટે આખી પ્રજામાં એવાં થોડાં માણસો તો જોઈએ કે જેઓ એ જવાબદારી યથાર્થ રીતે સમજી શકે તેમજ પાર ઉતારી શકે. અને હિંદમાં એવાં અને એટલાં માણસો નથી તે હિંદના સપ્તમાં સપ્ત રીકાકારથી પણ કહી શકાશે નહિ.

તેવીજ રીતે પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર માટે આખી પ્રજામાં અમુક પ્રમાણમાં કેળવણી અને સંસ્કાર જોઈએ એ વાતની કોઈથી ના પાડી

શકાશે નહિ. અને એ કેળવણી કે સંસ્કાર એટલે માત્ર લખવા વાંચવાની શક્તિજ સમજવાની નથી. જે પ્રગ્નમાં એકંદરે ચારિત્ર્યના ઉચ્ચ આદર્શો, નીતિની ઉચ્ચ ભાવના, તીવ્ર બુદ્ધિ અને કાર્યકુશળતાનું ઠીક પ્રમાણ હોય તેને સંસ્કારી સુધરેલી પ્રગ્ન કહીએ તો ખોટું નહિ કહેવાય. અને એવી પ્રગ્નઓમાં હિંદની પ્રગ્નની ગણના શું થઈ શકે તેમ નથીજ ? અલગત કદાચ યુરોપીય પ્રગ્નમાં વાંચવા લખવાની કળા વધારે ફેલાયલી હશે, તેમજ રાજ્ય ખટપટમાં તેઓ વધારે કેળવાયેલ હશે, પરંતુ બુદ્ધિમાં, ચારિત્ર્યમાં, ભાવનાઓમાં, ભૂતકાળની ઉર્જાવળ કીર્તિમાં, કે યોગ્ય તકો મળે તો કાર્યકુશળતામાં હિંદુસ્તાનના લોકો કરતાં હુનિયાની કોઈપણ પ્રગ્ન વધારે દાવો કરી શકે તેમ નથી. હાલ જે યુરોપીય તથા અમેરિકન રાજ્યોમાં પ્રગ્નકીય રાજ્યતંત્રો છે ત્યાં શું આખી પ્રગ્ન પાર્લામેન્ટના મેમ્બરો જેવી શાણી કે બુદ્ધિશાળી છે ? પશ્ચિમની કહેવાતી સુધરેલી પ્રગ્નઓમાં લાખો અને કરોડો મત આપનારાઓની બુદ્ધિ, તેઓનું ચારિત્ર્ય, અને રાજ્યની જવાબદારી સમજવાની તેઓની શક્તિ, કેટલામાં છે તે ત્યાંના અનુભવીઓ સમજે છે. છતાં તે કરોડો માણસોને રાજકીય હક્ક આપવામાં પશ્ચિમે કાંઈ પણ ખેટું ક્યું હોય એમ અમે માનતા નથી. તો પછી હિંદુસ્તાનમાં નવા સિદ્ધાંતો અને નવા રાજ્યસૂત્રો શા માટે લાગુ પાડવાં નેહ્યએ તે સમજી શકાતું નથી. હિંદુસ્તાને સાંસારિક બાબતોમાં ઘણો સુધારો કરવાનું છે તેની કોઈ ના પાડતું નથી, પરંતુ એ સુધારો સંપૂર્ણ થઈ જાય ત્યાંસુધી રાજ્યદારી પ્રગતિ મૂલતવી રાખવાની જરૂર છે ખરી ?

“હિંદુસ્તાન”

અમ્રલેખ, તા-૬-૩-૧૫.

૮૩

હાઇકોર્ટના એક અમલદારનો ગવર્નર કરતાં વધારે પગાર !



ગયા મંગળવારે ગવર્નરની કૌન્સિલમાં ઑ. મિ. વી. જી. પટેલે એક અગત્યનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. તે ઠરાવ પ્રમાણે મુંબઈ હાઇકોર્ટના ઑફિશ્યલ એસાઇની કે જેને હાલ નિયમિત પગારને બદલે દરેક કામ ઉપર અમુક ટકા શી મળે છે તેનો ચોક્કસ પગાર સરકાર તરફથી કરી આપવાની સૂચના થઈ હતી. તેવીજ રીતે ઑફિશ્યલ રીસીવરની જગા જૂદી ઉભી કરી તેનો પણ ચોક્કસ પગાર ઠરાવવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી. આ બંને ઑફિસરોની ફરજ અત્યાર સુધી એકજ ઑફિસરના હાથમાં હતી, અને નિયમિત પગારને બદલે આ એકજ ઑફિસરને ઑફિશ્યલ એસાઇની તરીકે, તથા ઑફિશ્યલ રીસીવર તરીકે શીના રૂપમાં લાખો રૂપિયાનો લાભ મળતો હતો. આ પ્રમાણે છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં ઑફિશ્યલ એસાઇની તરીકે છેલ્લા ઑફિસરને રૂ. ૭,૦૭૦૫૮ નો લાભ મળ્યો હતો, અને તેથી સરાસરી દર મહિને તેનો પગાર રૂ. ૧૦૧૧૭ નો પડ્યો હતો ! આ હિસાબે ઑફિશ્યલ એસાઇનીનો પગાર હાઇકોર્ટના ચીફ જજના પગારથી બેવડો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ નામદાર ગવર્નરના પગારની લગોલગ છે ! કારણકે નામદાર ગવર્નરનો પગાર રૂ. ૧૦૬૬૬ છે.

પરંતુ આથી પણ વધારે રકમ ઑફિશ્યલ એસાઇનીને કોઇવાર મળેલી છે. એમ કહેવાય છે કે એક વરસમાં ઑફિશ્યલ એસાઇનીને રૂ. ૨, ૭૦, ૦૦૦ મળ્યા હતા, અને તે હિસાબે નામદાર વાઇસરોયના પગાર કરતાં પણ તેનો દરમાયો વધી ગયો હતો ! આ અતિ અન્યાય આ. નિ. ૨૬

ભરેલી પદ્ધતિ બંધ કરવાને ઓ. મિ. પટેલનો ઠરાવ સ્વીકારી
 લેવામાં હતાપણુ બતાવ્યું છે. માત્ર આશ્ચર્યની વાત તો એટલીજ
 છે કે જાહેર પૈસાનો આ ભયંકર વ્યય અટકાવવાને સરકારે આટલા
 વખત સુધી કાંઈ પણ પગલું ભર્યું નહોતું. આજથી ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં
 હાઇકોર્ટના ત્રણ ઑફિસરો, જોઈએ તેના કરતાં મોટા પગારો ખાતા
 હતા, અને સને ૧૮૯૩ માં ઑનરબલ મિ. સેતલવડે તે બાબત
 તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તે સમયે નાદારી કોર્ટના
 ક્લાર્કનો માસિક પગાર રૂ. ૫૦૦૦ હતો, કે જે પગાર હાઇ કોર્ટના
 ચીફ જજનો પણ હતો ! તેમજ ઑડમિનિસ્ટ્રેટર જનરલનો પગાર
 પણ એટલો બધો મોટો હતો કે તે સંબંધી અનેક વાર ચર્ચા ઉભી
 થઈ હતી. સદ્ભાગ્યે આ ઑફિસરોના પગાર તો ઓછા કરવામાં
 આવ્યા હતા. હાલ નાદારી કોર્ટના ક્લાર્કને ૮૦૦ રૂ. નો માસિક
 પગાર આપવામાં આવે છે અને તે જે ફરજો બજાવે છે તેના
 પ્રમાણમાં આ પગાર તદ્દન પૂરતો છે. તેવીજ રીતે ઑડમિનિસ્ટ્રેટર જનરલને
 પણ તેના કાર્યના પ્રમાણમાં પૂરતો ચોક્કસ પગાર આપવામાં આવે છે. પરંતુ
 ઑફિસીયલ એસાઇની માટેની ફરિયાદ તે વખતે ધ્યાનમાં લેવામાં આવી
 ન હતી. અને આજ દિન સુધીમાં જાહેર પ્રજાનો પુષ્કળ પૈસો ઑફિ-
 શીયલ એસાઇનીના ખીસાં ભરવામાં ગયો છે. બંગાલ અને મદ્રાસ
 ઇલાકામાં ઑફિશીયલ એસાઇનીનો ચોક્કસ દરમાયો ઘણા વખત થયાં
 થઈ ગયો છે. પરંતુ મુંબઈ ઇલાકામાંજ ઑફિશીયલ એસાઇનીનું કલ્પ-
 તર ખૂંચવી લેવાની સરકારે હજી સુધી હિંમત કરી નહોતી.

ઑફિશીયલ એસાઇનીના નસીબનો સિતારો મુંબઈ હાઇ કોર્ટમાં
 કેટલો તેજ હતો તે ઉપર જણાવેલા આંકડા ઉપરથી જણાશે. પ્રથમ
 તો ઑફિશીયલ એસાઇની તરીકે ૧૯૧૩ સુધીનાં છેલ્લાં પાંચ વરસની
 સરાસરીમાં તેને રૂ. ૩૬૨૨ નો દરમાયો પડ્યો હતો. પરંતુ એટલેથીજ
 ખસ થતું નથી. કારણકે ઑફિસીયલ એસાઇનીને ઑફિસીયલ રીસીવર
 તેમજ લિક્વિડેટર તરીકે નિમવાનો હાઇ કોર્ટમાં રહેલો પડી ગયો છે.

હાઇ કોર્ટના એક અમલદારનો ગવર્નર કરતાં વધારે પગાર! ૪૦૩

ઑશિશીયલ એસાઇની નિમતી વખતે તેની પાસેથી પચાસ કે સાઠ હજાર રૂપિયાની જમીનગીરી લેવામાં આવે છે. અને તેથી ઑશિશીયલ રીસીવર નીમતી વખતે પણ જમીનગીરીની જરૂર હોવાથી ઑશિશીયલ એસાઇનીનો રીસીવર તરીકે ઉપયોગ કરી લેવામાં આવે છે. અને તેવીજ રીતે જૅઇન્ટ સ્ટોક કંપનીઓના લિક્વીડેટર તરીકે તેનેજ નિમવામાં આવે છે. અને પરિણામે આ ત્રણે ઑશિસોમાંથી શી અને કમીશન તરીકે આ ઑશિસરની ૧૯૧૩ સુધીનાં પાંચ વર્ષોમાં નીચે પ્રમાણે કમાણી હતી.

સને ૧૯૦૯-૩. ૧૦૮૨૨૪.

સને ૧૯૧૦-૩. ૧૦૪૧૭૫.

સને ૧૯૧૧-૩. ૧૪૭,૭૭૫.

સને ૧૯૧૨-૩. ૧૫૬,૩૮૮.

સને ૧૯૧૩-૩. ૯૦,૪૯૩.

જે ઑશિસ ઉપર પૈસાની આટલી વૃદ્ધિ થાય તે ઑશિસ તરફ આનરબલ મિં એનલવડે કહ્યું તેમ મોટા સિનિયર ઑરરટરો પણ લલચાય તો તેમાં નવાઇ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં આ જાતનો પૈસાનો જાહેર વ્યય અનેક દિશામાં થાય છે, અને સરકાર તેને કોત્તેજન આપે છે તે અતિ શોચનીય છે. જ્યારે ધારાસભાઓમાં લોકપ્રતિનિધિઓ આ પ્રકારની જૂલબરેલી પદ્ધતિ તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચે છે ત્યારે સરકાર કેટલીકવાર તે તરફ ખિલકૂલ બેદરકારી બતાવે છે, અને સરકારના કેટલાક વકીલો છીછરી દલીલોથી લોકપ્રતિનિધિઓનાં મ્હોડાં બંધ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. શું એ આશ્ચર્યની વાત નથી કે જે નિંદ્ય પદ્ધતિ હવે સુધારવાને સરકારે કબૂલ કર્યું છે તે પદ્ધતિ મિં એનલવડની સને ૧૮૯૩ ની લડત છતાં તે દિવસથી આજસુધી ચાલુ રાખવામાં આવી? અમે આશા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં સરકાર આવી સૂચનાઓનો જલદીથી

૮૪

લૉર્ડ હાર્ડિંગે બજાવેલી હિંદની અમૂલ્ય સેવા.

આ વર્ષેજ હિંદના લોકપ્રિય વાઘસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંગની પાંચ વર્ષની મુદત પૂરી થાય છે, અને જો હિંદી પ્રજાની વિનતિ ધ્યાનમાં લઈ એમની મુદત લંબાવવામાં નહિ આવે તો તે નામદાર થોડો સમયમાં હિંદનો કિનારો છોડી જશે. અમે ઇચ્છીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે લૉર્ડ હાર્ડિંગ જેવા લોકપ્રિય, દૂરદેશી અને શાણા વાઘસરૉયનો લાભ ખાસ કરીને આ અધિને વખતે હિંદુસ્તાનને વધારે વખત આપવાને નામદાર શહેનશાહનું પ્રધાનમંડળ યોગ્ય ધારશે. અને કદાચ ખીળા પાંચ વર્ષ સૂધી લૉર્ડ હાર્ડિંગની મુદત લંબાવી ન શકાય તો લડાઈ પૂરી થતાં પૂધી એ મુદત લંબાવવામાં આવશે તો પણ હિંદી પ્રજાને ઘણો સંતોષ થશે. કારણ કે લડાઈના ગંભીર સમયમાં લૉર્ડ હાર્ડિંગ જેવા શાણા, ડરેલ પ્રકૃતિના અને દિલસોજ રાજ્ય-કર્તાની ખાસ જરૂર છે.

લૉર્ડ હાર્ડિંગે છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષમાં હિંદુસ્તાનની એટલી બધી કિમતી સેવા બજાવી છે કે તેની વિગતવાર નોંધ અત્રે આપી શકાય તેમ નથી. તથાપિ આ તકે એમનાં કેટલાંક મહાન કાર્યોની ઉડતી નોંધ લેવાય તો અનુચિત ગણાશે નહિ. પ્રથમ તો એ નામદારે હિંદુસ્તાનમાં પગ મૂક્યો ત્યારે બંગાળ આદિ પ્રાંતોમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો. પરંતુ દિલ્હી દરબાર વખતે બંગાળને એકત્ર કરી લૉર્ડ હાર્ડિંગે બંગાળની તેમજ આખી હિંદની પ્રજાનો સંપૂર્ણ પ્રેમ મેળવ્યો છે. એ નામદાર ઉપર કોઈ હિંચકારા હાથથી જે જોખમ

આવી પડ્યું હતું તે જોખમમાંથી તે નામદાર સહીસલામત પસાર થયા તે વખતે હિંદુસ્તાનના સર્વ લોકોની લાગણી એમના તરફ ઉભરાઈ રહી હતી, અને તે વખતેજ આ દિલસોજ વાઘસરાય માટે લોકોમાં કેટલો બધો ઉડા પ્રેમ હતો તે પ્રતીત થયું હતું. આ શોચનીય બનાવ પછી પણ લૉર્ડ હાર્ડિંગે હિંદની પ્રગતિમાં જરા પણ વિઘ્ન આવવા દીધું નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ સંપૂર્ણ દિલોગ્ગનીથી અને હિંમતથી હિંદને સ્વતંત્રતા અને પ્રગતિના માર્ગ ઉપર લઈ ગયેલ છે, તેથી એમણે પોતાની મહાન ઉદારતા અને અત્યંત ઉદાપણુભરેલી રાજ્ય-નીતિનો અચૂક પૂરાવો આપ્યો હતો.

તેવીજ રીતે દલ્હી દરબાર વખતે આખા સામ્રાજ્યના રાજ-એને દિલ્હી ખાતે એકત્ર કરી માંહોમાંહે જે લાગણી અને દિલસોજી ઉત્પન્ન કરી છે તે માટે આખી બ્રિટિશ સલ્તનત લૉર્ડ હાર્ડિંગની આભારી રહેશે. તેમજ એમણે નામદાર શહેનશાહની હિંદમાં પધરામણી કરાવી લોકોની ઉંડી વફાદારીનો ખરો ખ્યાલ આખી દુનિયાને આપીને હિંદની તેમજ સામ્રાજ્યની પરમ સેવા બજાવી છે. તે ઉપરાંત, દક્ષિણ આફ્રિકાના વિકટ પ્રશ્નમાં પોતે હિંદુસ્તાન તરફથી બહુજ હિંમતથી અને સ્પષ્ટતાથી જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે અમે આશા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો ભૂલી નહિ જાય. હિંદી સંસ્થા-નવાસીઓની તુરંતની કેટલીક હાડભારીઓ દૂર કરાવવામાં જેમ શ્રીયુત ગાંધી તથા ગોખલેએ હિંદી પ્રજા તરફથી અમૂલ્ય મહેનત ઉઠાવી છે, તેમ બ્રિટન તરફથી લૉર્ડ હાર્ડિંગે પણ પણ શ્રીયુત ગાંધી અને મિં. ગોખલેના પ્રયત્નોને અંતિમ સફળતા અપાવવામાં જેવી તેવી મદદ કરી નથી. અને અમારી ખાત્રી છે કે જો લૉર્ડ હાર્ડિંગ વધારે સમય હિંદુસ્તાનમાં રહેશે તો હજુ પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને વિશેષ સ્વતંત્રતા અપાવવાને ચુકશે નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજાં બ્રિટિશ સંસ્થા-નોમાં જે સંકુચિત રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી છે અને જેથી હિંદીઓને માટે એ સંસ્થાનોનાં દાર લગભગ બંધ થઈ ગયાં

છે, તે રાજ્યનીતિ વધારે ઉદાર કરવાને લોર્ડ હાર્ડિંગ મજબૂત પગલાં ભરશે અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદને યોગ્ય અને માનભરી પદવી અપાવશે.

આ લડાઇના સમયમાં પણ આપણા લોકપ્રિય વાઇસરોય હિંદ ઉપર ઉપકાર કર્યા વિના રહ્યા નથી. લગભગ એક સૈકા પહેલાં અર્ધ ઑફ ઝેલ્મ જેવાએ હિંદી લશ્કરને યુરોપીય રણબૂમિ ઉપર ઉતારવા સામે મજબૂત વાંધો બતાવ્યો હતો, અને આજદિન સુધી વીલ્યમ પિટના મતની સામે કોઇ પગલું ભરી શક્યું નહોતું છતાં લોર્ડ હાર્ડિંગે હિંદી લશ્કરને યુરોપીય રણસંગ્રામ ઉપર મોકલાવી જે હિંમત, જે વિચારસ્વતંત્રતા, અને જે ઉદાર રાજ્યનીતિ બતાવી છે તે ખરેખર અભિનંદનીય છે. આ મહાન યુદ્ધમાં બે લાખ હિંદી લશ્કરને ઉતારી હિંદને પોતાની વશદારી બતાવવાને તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું પોતે એક ઉપયોગી અંગ છે એવું બાન કરાવવાને લોર્ડ હાર્ડિંગે અમૂલ્ય તક આપી છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ આજથી હિંદને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં અતિ અગ્રસ્થાન મેળવી આપ્યું છે.

જેમ રાજ્યદારી બાબતોમાં હિંદની સેવા એ નામદારે બજાવી છે તેમ આર્થિક બાબતોમાં પણ હિંદનું જેવું તેવું હિત કર્યું નથી. છેલ્લું બજેટ બહાર પાડી એમણે આખી પ્રજાને ચકિત કરેલ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. કારણ કે આટલા મોટા પાયા ઉપર લડાઇ ચાલે છે, અને સરકારને તેમાં મોટો ખર્ચ ઉઠાવવાનો છે, છતાં હિંદી પ્રજા ઉપર જરા પણ કરનો બોજો વધારવામાં આવ્યો નથી એથી આખી પ્રજા સ્નાનદાશ્વર્ય પામી છે. તે ઉપરાંત, ધર્ડની નિકાસ સરકારે હાથ કરીને લડાઇની મુશ્કેલીઓ ઉભી ન થાય અને પ્રજાને ધર્ડની તંગી ભોગવવી ન પડે, છતાં અણિને સમયે ગ્રેટ બ્રિટનને અમૂલ્ય મદદ આપી શકાય, એ સર્વ ઉદ્દેશો સિદ્ધ કર્યા છે, તે ખાતે પણ લોર્ડ હાર્ડિંગને મુખ્યાર્કબાદી અને ધન્યવાદ ધટે છે. છેવટે સંયુક્ત પ્રાંતને કારોબારી કાઉન્સિલ આપવાનું જાહેરનામું તૈયાર કરી બ્રિટિશ

પાર્લામેન્ટમાં મંજૂર થવા મોકલાવી એ નામદારે હિંદની મહેત્તાઓ પ્રતિ પોતાની દિલસોજી સાબીત કરી આપી છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ સુદીબર ઉમરાવેના સંકુચિત વિચારોને લીધે આ જાહેરનામું મંજૂર થયું નહિ તેથી ગયા ગુરુવારેજ નામદાર વાઇસરૉયે આ ઉમરાવેની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી છે. આ પ્રમાણે લૉડ્ હાર્ડિંગે હિંદની જે અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવી છે, અને હિંદની ઉચ્ચ ભાવનાઓ જે ઉદાર બુદ્ધિથી તે નામદાર જુએ છે, તથા હિંદની રાજ્યદારી અને આર્થિક પ્રગતિ માટે જે કાળજી કરે છે, તે બહુ થોડા વાઇસરૉયેની કારકીર્દિમાં માલુમ પડે છે. અમારી આશા છે કે આ દિલસોજી અને પ્રજાપ્રિય વાઇસરૉયને હિંદમાં વધારે સમય રોકવામાં આવશે. અને એ નામદાર ગમે ત્યારે હિંદ છોડી જશે, પરંતુ હિંદ ઉપર કરેલા અગણિત ઉપકારો હિંદના ઇતિહાસમાં ચિરકાળ સોનેરી અક્ષરે કોતરાઇ રહેશે.

“ ૧૯૬૨-૨૩ ”

[અમલેખ, તા. ૨૯-૩-૧૫]

૮૫

મહાન બ્રાંતિ !

જમતમાં યુદ્ધ આવશ્યક છે કે નહિ અને તેના ફાયદા ગેરફાયદા શા છે તેના ઉપર મિ. નોર્મન એન્ગેલે “ મહાન બ્રાંતિ ” નામનું એક અપૂર્વ પુસ્તક ધણું વર્ષો પહેલાં બહાર પાડ્યું છે. અને લડાઈ સંબંધી આ એક પુસ્તકે પશ્ચિમની સમસ્ત પ્રજાઓમાં જે ચળવળ અને ચર્ચા ઉભી કરી છે તેવી ચર્ચા બાંગ્લેશ બીજા કોઇ કારણથી કદિ પણ ઉભી થઇ હશે. મિ. નોર્મન એન્ગેલ, અલબત્ત, સુલેહ-શાંતિનો પક્ષપાત કરનારા છે, પરંતુ તે માત્ર લાગણીના ઉપલક્ષ ઉમળકને લીધે નહિ પણ ઉંડાં આંતરિક અને રાજ્યદ્વારી કારણોને લીધે. એમના “ મહાન બ્રાંતિ ” નામના પુસ્તકમાં તે એમ કહેવા માંગતા નથી કે લડાઈ એ એક મહાન બ્રાંતિ છે એટલે કે તે તદ્દન અસંભવિત અથવા અસંભવ્ય છે. લડાઈ અને ઝઘડાઓ તો થવાનાજ એની એ ના પાડતા નથી. પરંતુ લડાઈ કરવાથી રાજ્યદ્વારી અથવા આર્થિક લાભ મેળવવાને જે રાજ્યો અભિલાષ રાખે છે તેઓ એક મોટા ભ્રમમાં છે એવો એમનો મજબૂત અભિપ્રાય છે.

હવે તત્ત્વજ્ઞો અને મહાન વિચારકો ગમે તેવી મોટી ભાવનાઓ બાંધે અને ગમે તેવા આદર્શો રજુ કરે, પરંતુ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે જ્યાંસુધી અનેક બળવાન પ્રજાઓ પોતાનો સ્વભાવ બદલે નહિ, જ્યાંસુધી રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચે ઇર્ષ્યા અને દુશ્મનાઈ નિર્મૂળ થાય નહિ, અને જ્યાં સુધી રૂપરૂપ, સરસાસરસી અને એક બીજા ઉપર લાભ મેળવી જવાની મારામારીનો જમાનો પૂરો થાય નહિ, ત્યાંસુધી જંગો મચવાનાં, અને પછી એ જંગોનાં પરિણામ સારાં આવે કે ખરાબ પરંતુ ભોડેનો મોટો ભાગ એ જંગોના પ્રવાહમાં

ઉત્સાહપૂર્વક અને ઘણીવાર ઉન્માદપૂર્વક તણાવાનો. અલખત, આ વસ્તુસ્થિતિ બદલાવવામાં મિ. નોર્મન એન્જેલ જેવા ઉદાર અને બુદ્ધિશાળી મનવાદી અતિશય સહાયભૂત થયા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ એ બુદ્ધિપૂર્વક બાંધેલા અને પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો લોકોની લાગણી ઉપર અસર કરી ન શકે ત્યાંસૂધી તેની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. અને તેથી કેટલીકવાર મહાન ખૂનખાર યુદ્ધો થી થતી બચાંકર પાયમાલી, શિખામણ અને દલીલથી ભરેલાં અનેક ભાષણો કરતાં વિશેષ સચોટ રીતે ભવિષ્યમાં લડાઈ અટકાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે એ સંભવિત છે.

જર્મન પ્રજાએ જે સાહસ ખેડ્યું છે અને દુનિયામાં લોકોની નીકો વહેંચાવવાની જે જોગવાઈ કરી આપી છે તેનું મૂળ કારણ ૧ મ. નોર્મન એન્જેલ જણાવે છે તેમ લડાઈથી પોતાના દેશની વિશેષ પ્રગતિ અને આબાદી થશે એવી તેઓની ઉઠી માન્યતા છે! જર્મની એમ સમજતું આવ્યું છે કે સુખ એટલે પૈસો અને જાહોજલાલી; પૈસો અને જાહોજલાલી એટલે રાષ્ટ્રીય સત્તા; રાષ્ટ્રીય સત્તા એટલે જમીન-પોતાની કે પારકાની; પારકાની જમીન મેળવવી એટલે કે મારામારી; અને તેથી મારામારી એટલે સમસ્ત પ્રજાની સર્વ પ્રકારની આબાદી! આ જાતનો વિચિત્ર સિદ્ધાંત બિઝમાર્કના વખતથી જર્મનીમાં સ્થાપિત થયો છે. અને એ સિદ્ધાંતને જર્મનીએ એટલી ગંભીર રીતે અમલમાં મૂક્યો છે, અને તેની પાછળ એટલો તો લખ-લૂટ ખર્ચ કર્યો છે કે કેટલીકવાર બીજાં રાજ્યોને પણ ભ્રાંતિ થઈ છે કે કદાચ એ સિદ્ધાંતજ સત્ય સિદ્ધાંત હશે!

તે ઉપરથી કેટલાક અંગ્રેજ રાજ્યનીતિજ્ઞો પણ એમ સમજવા મંડ્યા કે અંગ્રેજ પ્રજાની જાહોજલાલી તેઓની રાજ્યદારી સત્તાને આભારી છે, અને તેઓની રાજ્યદારી સત્તા તેઓના દરીઆ-સર્વોપરિપણને આભારી છે. તે ઉપરાંત, ઈંગ્લાંડમાં એ પણ વિચાર ઝૂક્યો.

કે જર્મનીની વધતી જતી વસ્તી પોતાનો સમાસ કરવાને પારકો પ્રદેશ પચાવવાને પ્રયત્ન કરશે, અને એ પ્રયત્નમાં જરૂર પડશે તો તે ખીજાં રાજ્યો સાથે રમખાણમાં ઉતરશે. તેથી તે રમખાણ વખતે ઇંગ્લંડને પોતાની નબળાઈને લીધે સહન કરવું ન પડે તેથી ઇંગ્લંડને નૌકાબળ ઉપર અઢળક પૈસો વાપરવો પડ્યો છે. છતાં સ્વાર્થથી ઉન્નત અને જર્મનીએ ઇંગ્લંડની અચાવની તૈયારીઓ ધ્યાનમાં રાખી દિન પ્રતિદિન લશ્કર અને નૌકા પાછળ કરેડો પૈડ ખર્ચી નાંખ્યા છે. જેમ જર્મનીનો ભય વધતો ગયો તેમ ઇંગ્લંડને વધારે મજબૂત સાવચેતી રાખવી પડી, અને જેમ ઇંગ્લંડની સાવચેતી વધતી ગઈ તેમ જર્મની ઇંગ્લંડની સાવચેતી ઉપર પણ લાભ મેળવી જવાને વધારે લડાઈની તૈયારી કરવું ગયું. આ પ્રમાણે એક બાબુથી અચાવની ખાતર તો ખીજી બાબુથી પારકું પચાવી પાડવાની શક્તિ તૈયાર રાખવાની ખાતર લડાઈની સામગ્રીઓ અજબ રીતે એકઠી થતી ગઈ, અને તેની અસર યુરોપનાં ખીજાં રાજ્યો ઉપર પણ થઈ.

આ પ્રમાણે યુરોપનું વાતાવરણ જુદા જુદા સંજોગોને લીધે એકઠાં થયેલાં વાદળાંઓથી છવાયું હતું. ચક્રમક અને વીજળી માટે માત્ર ધર્ષણની જરૂર હતી. તે ધર્ષણ થયું અને લડાઈની વધુત પ્રકટ થઈ. જ્યારે કોઈપણ બળવાન રાજ્યના મનોરથો સ્વાર્થભય હોય છે અને તે મનોરથો પૂરા પાડવાને તે પોતાનું રાક્ષસી બળ એકઠું કરે છે, ત્યારે ખીજી પ્રજાઓએ પોતાના અને પોતાનાં ત્રિ રાજ્યોના અચાવની ખાતર તેની સાથે તૈયારીઓ રાખવી પડે છે, અને પ્રસંગ આવે ત્યારે સંગ્રામમાં ઉતરવું પડે છે. ઇંગ્લંડ આ કારણથીજ આ યુદ્ધમાં તણાયું છે, અને તેથી આ યુદ્ધની જવાબદારી તેના ઉપર નથી એમ માન્યા વિના ચાલશે નહિ. અલબત્ત, જર્મનીની ભયાનક હીલચાલોની સામે ઇંગ્લંડને પણ શેત્રંજની રમતમાં પોતાનો અચાવ ગોઠવી રાખવો પડ્યો હતો, પરંતુ એ સ્થિતિનું મૂળ જવાબદાર જર્મની હતું તે નિઃસંશય છે.

આ લડાઈનાં પરિણામની જર્મનીએ જે આશા રાખી હતી તે એક મહાન ભ્રાંતિ હતી તે લડાઈનું છેવટ પૂરવાર કરી આપશે. કારણ કે આ લડાઈમાં જર્મની જે બલિદાનો આપી રહી છે તેથી શું તેના પૈસા, આબાદી કે સુખ વધશે એમ કોઈ કહી શકશે ખરું? નહિં. બેલ્ગિયમ, ફ્રાન્સ અને હોલાંડમાં વર્તાવેલા ત્રાસો પછી જર્મની નૈતિક બળમાં આગળ વધશે ખરું? નહિં. કદાચ જર્મની કોઈ પ્રદેશના થોડી જમીન ખચાવી પાડવા ધારે કે સમય થાય તો પણ તેથી શું એક પણ જર્મન વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકશે ખરું? નહિં. છુટી છવાયેલી નદાની જીતોથી પણ શું જર્મની ઇંગ્લંડનો વેપાર કે ઇંગ્લંડનાં સંસ્થાના લાભ શકશે ખરું? નહિં. આ જમાનામાં હવે ખ્રિસ્તને કે ખ્રિસ્તનાં સંસ્થાનોને જર્મન બનાવવાની શક્યતા પણ છે ખરી? નહિં. છતાં બ્રાંતમય જર્મની આંધળુ થઇને 'ઝંપલાયું' છે, લડાઈ તેની ભ્રાંતિ દૂર કરશે તે નિઃસંશય છે. તેથી જે મહાન ભ્રાંતિ એક બળવાન સ્વાર્થી રાજ્ય વિવેકપૂર્વક વિચાર કરીને દૂર કરી શક્યું નથી તે દૂર કરવામાં આ રણસંગ્રામ ઉપયોગી થશે એવી આશા રહે છે. અને આ મહાન યુદ્ધથી આ પરિણામ આવે તો મિ. નોર્મન એન્ગેલ પણ આ લડાઈ માટે શોક નહિ કરે એવી અમારી ખાતરી છે.

“ હિંદુસ્તાન ” અમલોખ,

મંગળવાર તા. ૬-૪-૧૫



૮૬

પૂર્વ અને પશ્ચિમ ક્યારે જોડાશે ?

હાલના અતિ ગંભીર મામલામાં ઉપરનો અતિ ગંભીર પ્રશ્ન ઘણા વિચારશીલ લોકોના મનમાં ઝૂલ્યો હશે. કારણ કે આ અપૂર્વ યુદ્ધમાં માત્ર એક બે રાજ્યોની મર્યાદાઓ જ ચોક્કસ થવાની નથી, પરંતુ આખા યુરોપનો અને સંભવ છે કે આખી પૃથ્વીનો નકશો બદલાઈ જવાનો છે, રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે નવીન સંબંધ શરૂ થવાનો છે, રાજ્યદારી સિદ્ધાંતો તેમજ ઘટનાઓનું પરિવર્તન થવાનું છે, અને અનેક પ્રજાઓનાં ભવિષ્ય નવેસરથી બંધાવાનાં છે. આવી સ્થિતિમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનો પરસ્પર સંબંધ પણ ગંભીર પરિવર્તન અનુભવે તો આશ્ચર્ય નથી. રૂસો-જેપાર્નિઝ લડાઈ પછી પૂર્વ વધારે બહાર આવ્યું છે, અને જગત્તી રાજ્યનીતિમાં પૂર્વને કંઈકે સ્થાન અપાવા મંડ્યું છે. પરંતુ આ જંગ પછી પૂર્વ જગત્તી રાજ્યદારી હીલચાલોમાં અગ્રસ્થાન લેશે એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે.

સમગ્ર અને નિર્બળ પ્રજાઓ વચ્ચેનો સંબંધ હવેથી વિશેષ ચોક્કસ થશે તે નિવિવાદ છે, અને એમાં નિર્બળ રાજ્યોની સહીસલામતી તેમજ આખાદી તરફ ખાસ ધ્યાન અપાશે. બેલ્જિયમ, પોલાંડ, સર્વિયા, ગ્રીસ અને બીજાં બાહકન રાજ્યો તેમજ તુર્કીની ભવિષ્યની રૂપરેખા દોરાયાવિના આ લડાઈના અંતે કોલકરારો મંજુર થઈ જાય એમ અમે માનતા નથી. ખાસ કરીને બેલ્જિયમ, પોલાંડ, પોલાંડ, જેવા દેશોને ભવિષ્યમાં ભયંકર બલિદાનો આપવાં ન પડે તેની સાવ-એતી રાખવી જોઈશે. તેની સાથે કદાચ પૂર્વનો નકશો ન બદલાય તો તે સંભવિત છે, પરંતુ યુરોપ અમેરિકાનો એશિયા અને આફ્રિકા સાથેનો સંબંધ તો બદલાશે. હિંદુસ્તાન આ પ્રસંગે લડાઈમાં ઝૂકાવીને ખિટક

સામ્રાજ્યમાં જે સ્થાન મેળવ્યું છે તે સ્થાન કાયમ રહેશે એટલુંજ નહિ પરંતુ વિશેષ દઢીમૂત થશે. પૂર્વની સર્વ પ્રજાઓ જંગલી અને પશ્ચિમની સર્વ પ્રજાઓ સુધરેલી એ ભુલભરેલો ખ્યાલ કેટલેક અંશે દૂર થયો છે, અને લડાઈનો અંત આવ્યા પછી નિર્ભૂળ થશે. પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં પણ જંગલી તત્ત્વો રહેલાં છે, અને પૂર્વની પ્રજાઓ પણ સંસ્કૃતિના આદર્શો વિનાની નથી, એ હકીકત ભવિષ્યમાં પાછી ભૂલાય તેમ નથી.

તેથી પૂર્વ અને પશ્ચિમને સાથે જોડાવાની આના કરતાં વધારે સારી તક હોય એમ દેખાતું નથી. આ સમયેજ લોકોના દિલમાં પૂર્વની મહત્તા, પૂર્વની ઉપયોગિતા, પૂર્વની શક્તિ અને પૂર્વની સંસ્કૃતિ ખાસ ધ્યાનમાં આવી છે. આ સમયેજ પશ્ચિમની અપૂર્ણતા, પશ્ચિમની વિષમતા, પશ્ચિમની મુશ્કેલીઓ, પશ્ચિમની અસ્વસ્થતા અને પશ્ચિમની અશાંતિ આખી દુનિયાની સમજમાં આવી છે. તેટલા માટે મગર પશ્ચિમ નમ્ર થયું છે, અને નિરાશાવાદી પૂર્વમાં આત્મમાન ઉત્પન્ન થયું છે. અને તેથી આ પ્રસંગ પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંયોગ કરી આપવાને માટે ઉત્તમ છે.

જો આ પ્રસંગે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બેળાં ન મળે, જો આ તકનો ઉપયોગ ઉભયની એકતા કરવામાં ન થાય, તો પછી ભવિષ્યમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાથે મળશે કે નહિ તે કલ્પી શકાતું નથી. “ પૂર્વ તે પૂર્વ છે અને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ છે, બંને કદી પણ બેળાં થઈ શકેજ નહિ ”—આ નિરાશાવાદ દુનિયામાં ફેલાવનાર કિપલિંગને બહો પાડવાની આ એક અને એકજ તક છે એમ અમે માનીએ છીએ. આ તક જવા દેવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં પૂર્વનો તેમજ પશ્ચિમનો સંતોષકારક વિકાસ થઈ શકે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. પૂર્વ અગ્રીય થયું છે. તે તેના લલાટમાંજ લખ્યું છે. પશ્ચિમમાં દુશ્મનાઈનો દાવાવજ સળગ્યો છે તે હજારો માઈલથી દેખાય છે, આ બે કારણોથી

પૂર્વની પહેલાંની નિર્બળતા ઓછી થશે, અને પશ્ચિમનું પહેલાનું જોસ કમી થશે. એવી સ્થિતિમાં પશ્ચિમને પૂર્વ માટે માન ઉત્પન્ન થશે અને પૂર્વ માટે માન ઉત્પન્ન થાય તો પૂર્વની ગરજ તો કરવી પડશેજ. પૂર્વને પણ પોતાનો હક લાંબે સમયે મળેલો જોઇ પશ્ચિમને બેટવાનું દિલ થશે. પરંતુ લાંબા સમય સુધી બન્ને બેટવાનું મુલતવી રાખશે તો પછી પૂર્વની મગરૂરી વધી જશે અને પશ્ચિમની ઈર્ષ્યા વધી જશે, જેને પરિણામે સામસામી અથડાઅથડી થાય તો આશ્ચર્ય નહિ. અને તેથી પશ્ચિમનાં વિચ્છેદી રાજ્યોમાં પૂર્વનાં વિચ્છેદી તત્ત્વો આમેજ થવાથી લડાઈનો, મારામારીનો અને દુશ્મનાઈનો, અગ્નિ વધારે જોસથી ભભુકી નીકળવાનો.

આજથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ સંયુક્ત થાય તો પૂર્વની સંસ્કૃતિથી પશ્ચિમમાં સાત્ત્વિક તત્ત્વ દાખલ થઈ શકશે અને પૂર્વને નવીન ચેતન મળશે, પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંયોગથી પશ્ચિમના માંહોમાંહેના કેટલાક ઝંઘડાઓ અદસ્ય થશે, અને દુનિઆ સ્વાર્થી અને સંકુચિત પ્રવૃત્તિ-ઓમાંથી બહાર નીકળી વશાળ અને ઉદાર ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવાને તત્પર થશે. પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ ઘણા વખત થયાં આકર્ષાયું છે તે સ્પષ્ટ છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને પોતાની કરી લેવાને પૂર્વ ક્યારનું બહાર પડી ચૂક્યું છે. પશ્ચિમ અત્યારસુધી પૂર્વ તરફ બેદરકાર રહ્યું હતું. માત્ર પૂર્વને પોતાના ખોરાક તરીકે અથવા પોતાના ખગ્નના તરીકે પશ્ચિમ માનતું હતું. હવે પશ્ચિમ પૂર્વને સમોવાડિયા તરીકે, મિત્ર તરીકે, સલાહકાર તરીકે, અને શિક્ષાગુરુ તરીકે માનતાં શીખશે. પૂર્વમાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનાં પ્રદર્શનોજ નથી, પરંતુ જીવન છે, શક્તિ છે, અને બહાદુરી છે, અને સમયને અનુકૂળ થવાની સ્થિતિસ્થાપકતા છે, એવું તારતમ્ય હવે આ લડાઈમાંથી નીકળશે. આ ગુણો પશ્ચિમના મનથી બહુ કિમતી છે તેથી તે પૂર્વને આદર આપશે.

તેથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ આજેજ મળશે એમ માનવાને મજબૂત સંજ્ઞો ઉભા થયા છે. અત્યારસુધી વિનાયક પ્રવૃત્તિ, કોઈનું

પચાવી પાડવાની શક્તિ, રાજ્યદારી ખટપટ અને અપ્રમાણુકતા, આદિ ગુણો સુધરેલી પ્રજાનાં લક્ષણો ગણાતાં હતાં. અને તે લક્ષણો પૂર્વમાં બહુ બહાર નહોતાં આવ્યાં તેથી તેની સુધરેલી પ્રજામાં ગણતરી થતી નહોતી. હવે એ ગુણો જંગલી અવસ્થાના લેખાવા લાગ્યા છે એટલે પૂર્વની ગણતરી સુધરેલા દેશોમાં થઈ શકશે. અને જો એમ થાય તો પછી પશ્ચિમને પૂર્વ સાથે જોડાવામાં સંકેત નહિ થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ વખતેજ ઉભયના મિત્ર મળતા આવે છે એમ અમે માનીએ છીએ. અને અનુમાનથી આ કરતાં વધારે સારી તક કલ્પી શકાતી નથી. તેથી હાલને માટે કહી શકાય કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જો જોડાશે તો આજેજ, નહિતર કદિ નહિ.

હિંદુસ્થાન-અગ્રલેખ,

તા. ૭-૪-૧૫.

૮૭

“ પ્રથમ તમારૂં ઘર સુધારો ! ”



ગયા અઠવાડિયામાં કૃષ્ણનગર ખાતે મળેલી બંગાળી પ્રાંતિક કોન્ફરન્સના પ્રમુખ બાબુ મોતીલાલ ઘોષે પોતાનાં યાદગાર ભાષણમાં જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાં “ પ્રથમ તમારૂં ઘર સુધારો ” એ વિચાર અતિ મહત્વનો હતો. બાબુ મોતીલાલનાં પ્રમુખ તરીકેનાં ભાષણમાં એટલી બધી ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે આ ભાષણ હિંદની પ્રગતિ ઉપર બહાર પાડવામાં આવેલા અનેક વિચારોમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન રોકે છે એમ અમારૂં માનવું છે. પ્રથમ તો બાબુ મોતીલાલ ઘોષે એક વાત બહુ સ્પષ્ટતાથી કહી હતી, અને તે એ કે હિંદની સ્થિતિ સુધારવાના જે મુખ્ય માર્ગ છે. એક માર્ગ રાજ્યદારી હક્કો મેળવવા માટે ચળવળ કરવી તે, અને બીજો માર્ગ આત્માવલંબન. દેશની હાલની સ્થિતિ જોતાં આપણી પ્રગતિ માટે સરકારી મદદની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. પરંતુ આપણા મુખ્ય પ્રયત્નો આપણું પોતાનું ઘર સુધારવા પાછળ કરવા જોઈએ, અને રાજ્યદારી ઉદાપોહ કરતાં પણ આ પ્રયત્નો તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાવું જોઈએ.

કેટલીક જરૂરિયતો અને મુશ્કેલીઓ આપણી મેળેજ આપણે ઉભી કરી છે. અને આ ખામીઓ સરકારી મદદ વિના આપણે દૂર કરી શકીએ તેમ છીએ. દાખલા તરીકે, કેટલીકવાર એવી શરિયાત થાય છે કે સરકારની રાજ્યનીતિ પરોક્ષ રીતે દારૂના વ્યસનને ઉત્તેજન આપે છે. પરંતુ જો આપણા લોકો દારૂ ન પીએ તો સરકાર તેઓને પરાણે પાતી નથી. બીજી શરિયાત એ છે કે પરદેશી માલ આપણા સ્વદેશી ઉદ્યોગને ફોક્લી ખાય છે. પરંતુ તેનો રસ્તો આપણા હાથમાં જ છે કે પરદેશી માલ જેમ અને તેમ ન વાપરવો. તેમજ કોર્ટ અડવાથી

આપણા હાથો રૂપિયા બરબાદ જાય છે. પરંતુ કોર્ટ ચૂડવું ન ચૂડવું આપણા હાથમાં છે. માંહેમાંહે કનિયા પતાવી દેવામાં આવે તો આ અનિષ્ટિ રિશતિ આપોઆપ દૂર થશે. કેટલીકવાર પોલિસની ખરાબ વર્તણૂક અથવા મેજિસ્ટ્રેટોના અન્યાયની ફરિયાદ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આપણે મારામારી કરવી છોડી દઈએ, અને કનિયા ઉભા થાય તો પતાવટ કરી નાંખીએ તો આ અન્યાયની ફરિયાદ ઘણી ઓછી થઈ જાય.

જેમ કેટલીક બાબતમાં સરકારની બેદરકારી જોવામાં આવે છે તેમ ઘણી બાબતમાં આપણા લોકોની અજ્ઞાનતા અને બેદરકારી ઓછી નથી. હિંદની વસતીમાં ઘણો મોટો ભાગ ખેડૂત વર્ગ છે. પરંતુ ખેતી કેમ સુધારવી તેનું તેઓને જ્ઞાન નથી. તેવીજ રીતે આપણા કારીગરો પણ ઝપાટાબંધ અદસ્ય થતા જાય છે. તેનું કારણ શું? એજ કે જૂની કારીગરી કેમ જળવી રાખવી અને નવી કારીગરી અને કળા કેમ હાથ કરવી તેના તેઓને જરાયે ખ્યાલ નથી. વળી, આપણે ત્યાં હજારો મનુષ્યો પોતાને માથે અનેક દરદો વહેરી લે છે, અને આરોગ્યના સામાન્ય જ્ઞાનના અભાવે મરણશયરણ થાય છે. માત્ર કુદરતના અને આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો તેઓના મગજ ઉપર યુક્તિસર ઠસાવવામાં આવે તો કેટલી બધી જીંદગીઓ બચી જાય! પરંતુ આ સાદી બાબતો સામાન્ય અને અજ્ઞાન જનસમૂહને સમજાવનારા સ્વદેશ-બકતો અને લોકસેવકો ક્યાં છે? ખ્રિસ્તી દેશોમાં એટલું તો સાફ છે કે તેઓના પાદરીઓ આવી કેટલીક ફરજો બજાવે છે, પરંતુ આપણે ત્યાં તો ન મળે પંડિતો, ન મળે આચાર્યો, કે જેઓ આ ધર્મ પોતાને માથે ઉઠાવી લે.

આપણા દેશમાં પૂરતી વ્યવસ્થાથી કાર્ય થતું નથી તેથી આપણી અગ્રોધ શક્તિનો નિર્ણયક વ્યય થાય છે. કૉન્ગ્રેસો, કૉમિસો, કે પરિષદો વરસમાં કે બે વરસ કે ત્રણ વરસે એકવાર મળવાથી દેશનું દારિદ્ર્ય

રીતે એ આશા મુજબલવત છે. બાપુ મોતીલાલ ઘોષનો મજબૂત અભિ-
પ્રાય છે કે દરેક પ્રાંતે પોતાની સુધારણાની સર્વ જવાબદારી પોતાને
માથે લઇ લેવી જોઈએ, અને તેને માટે ખાસ મધ્ય કમિટી નીમાવી
જોઈએ. ૨૫ થી ૩૦ અગ્રેસરીએ આખા પ્રાંતનું કાર્ય ઉપાડી લેવું
જોઈએ. તેઓએ દરેક ડિસ્ટ્રિક્ટમાં એક એ પગારદાર અને સમર્થ
એજન્ટો નીમવા જોઈએ, કે જે એજન્ટોનું કાર્ય તેઓના ડિસ્ટ્રિક્ટમાં
કમિટીના વિચારોને અમલમાં મૂકવાનું હોવું જોઈએ. એજન્ટો કુશળ,
પ્રમાણિક, દેશદાઝવાળા, રાજ્ય અને પ્રજા તરફ વશદાર, બુદ્ધિશાળી
અને ધર્મપરાયણ હોવા જોઈએ. આ પ્રમાણે કાર્યની વહેંચણી કર્યા
વિના, અને પગારદાર દેશસેવકો ઉપર જવાબદારી મૂક્યા વિના, કોંગ્રે-
સોમાં કે કોન્ફરન્સોમાં કે પરિષદોમાં પ્રકટ કરવામાં આવતી મોટી
મોટી ભાવનાઓનો સાક્ષાત્કાર કદિ પણ થવાનો નથી.

આ ડિસ્ટ્રિક્ટ એજન્ટોએ ઠેરઠેર લોકોને દેશની રાજ્યદારી, આર્થિક
અને સાંસારિક સ્થિતિથી વાફેર કરવા જોઈએ, અને દરેક નાગરિક,
રંક કે શ્રીમંત, નહાનો કે મોટો, શું કરી શકે, શી રીતે કરી શકે,
સા માટે કરી શકે, તે સ્પષ્ટ રીતે સર્વત્ર સમજાવવું જોઈએ. ત્યારેજ
લોકો ખરી કેળવણી મેળવી શકશે, ત્યારેજ ખરું સ્વદેશાભિમાન પ્રકટ
થશે. અને ત્યારેજ સરકાર લોકમતને વધારે માન અને આદર આપ-
વામાં પોતાનું માન માનશે. દરેક ડિસ્ટ્રિક્ટના કાર્યકર્તાઓ નીચલું
ઓગ્રામ પોતાના કાર્યક્રમમાં ગોઠવી શકે:-

- (૧) સ્વદેશી ઉદ્યોગની ખીલવણી.
- (૨) દેશની ખેતીનો વિકાસ.
- (૩) છાપાઓ, ભાષણો, પુસ્તકો અને સભાઓથી લોકોની કેળવણી.
- (૪) અંદર અંદરના જગડાઓની લવાહોથી પતાવટ, અને કોર્ટોમાં
ખરબાદ ચલાવેલા પેસાનો સંદુષયોગ.
- (૫) પ્રજાકીય રીતે મુજબ સામાન્ય તેમજ કળાકૌશલ્યને લગતી કેળવણી.

- (૬) આરોગ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો ફેલાવો.
- (૭) અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું સરળ જ્ઞાન.
- (૮) સાંસારિક મુશ્કેલીઓનો યુક્તસર નિકાલ.
- (૯) જ્ઞાતિભેદો તેમજ હિંદુ, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચેના ભેદો ગાળી નાંખી પરસ્પર ભ્રાતૃભાવનો પ્રસાર.

પરંતુ આ મહાન કાર્ય પાર ઉતારવાને ઉત્સાહી, કર્તવ્યનિષ્ઠ, અને યુવાન દેશભક્તોની જરૂર છે. બાબુ મોતીલાલ ઘોષે કહ્યું છે તેમ દેશનો મોક્ષ વૃદ્ધ લોકોના હાથમાં કરતાં યુવકોના હાથમાં વિશેષ છે. રાજ્યને વશદાર રહીને પ્રજાની સેવા કરવાને અનેક યુવાનો બહાર પડે ત્યારેજ આ ગંભીર પ્રશ્ન ઉકેલી શકાય તેમ છે. ૩૧ કરોડ માનવીઓની સ્થિતિ સુધારવાને મોટા પાયા ઉપર કાર્યની વ્યવસ્થા રચાવી જોઈએ, અને ઘણી મોટી સંખ્યામાં કાર્ય કરનારાઓએ બહાર પડવું જોઈએ.

હિંદુસ્થાન—અમલોખ,

તા. ૯-૪-૧૫



૮૮

લોકપ્રતિનિધિત્વ એટલે શું ?



સંયુક્ત પ્રાંતને કારોબારી કાઉન્સિલ આપવા સામે હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સમાં જે ચર્ચા થઈ હતી તેનો વિગતવાર રિપોર્ટ જાહેરમાં આવ્યો છે. તે ચર્ચામાં લોર્ડ મેકડોનલ્ડ, લોર્ડ સિડનહૅમ અને લોર્ડ કર્ઝન તરફથી જે વિચિત્ર દલીલો કરવામાં આવી છે તેથી ઉપરનો પ્રશ્ન અતિ ગંભીર સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત થાય છે કે લોક પ્રતિનિધિત્વ એટલે શું ? જ્યાં સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભાના સર્વ લોકપ્રતિનિધિઓ સંયુક્ત પ્રાંતના લેજિસલેટીવ ગવર્નર સર જેમ્સ મેસ્ટન, નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ હાઉડેન્ગ હિંદી પ્રધાન લોર્ડ કુ, આખો હિંદ પ્રેસ, અને જેટલા હિંદી પ્રતિનિધિઓએ આ વિષય ઉપર અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે સર્વ સંયુક્ત પ્રાંતને કારોબારી કાઉન્સિલ આપવી જોઈએ એવો મજબૂત અભિપ્રાય દર્શાવે છે, ત્યાં લોર્ડ મેકડોનલ્ડ કહે છે કે માત્ર હિંદની બે ટકા પ્રજા આ ફેરફારની તરફેણમાં છે, અને ૯૮ ટકા વિરુદ્ધ છે ! આ અડસટ્ટો લોર્ડ મેકડોનલ્ડે શી રીતે કહાડ્યો તે અમે સમજી શકતા તથી. લોર્ડ સિડનહૅમ સફળથી જણાવે છે કે બહુ તો સંયુક્ત પ્રાંતના ૧૦૦૦૦ માણસો આ માગણી કરે છે, પરંતુ બાકીના ૪ કરોડ અને ૮૦ લાખ લોકો કાં તો વિરુદ્ધ છે અથવા તો આ બાબત બેદરકાર છે ! લોર્ડ સિડનહૅમને ઉમરાવપાઠું આપવામાં આવ્યું ત્યારે એ ફેરફારની તરફેણમાં કેટલા અંગ્રિજો હતા તેનો અડસટ્ટો લોર્ડ સિડનહૅમ કાઢ્યો છે ખરો ? અથવા તો જે ૪૭ ઉમરાવોએ આ સંયુક્ત પ્રાંતને કારોબારી કાઉન્સિલ નહિ આપવા દેવાનો ઠરાવ કર્યો તે કેટલા ખ્રિષ્ટીશાના પ્રતિનિધિઓ હતા તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ખરો ?

વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે વાઇસરોયની કાઉન્સિલના સૌથી અનુભવી મેમ્બરો—એટલે કે સર રૉબર્ટ કાર્લાઇલ, સર હાર્કોર્ટ બટલર, અને સર રૅન્ડોલ્ફ ક્રૉફ્ટ આ ફેરફારની વિરુદ્ધ છે. હવે આ ત્રણ ગૃહસ્થો હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ક્યારે સાબીત થયા? પરંતુ તે વખતે “અનુભવ” ની, વિદ્વાતાની અને કેળવણીની લાયકાત દલીલ તરીકે વપરાય છે, અને જ્યારે હિંદી અગ્રેસરોના અભિપ્રાયોની રાત આવે છે ત્યારે તેઓ હિંદના પ્રતિનિધિજ નથી એવી દલીલ રજુ થાય છે! લૉર્ડ સિડનહૅમ આગળ જમ્ને કહે છે કે અયોધ્યા પ્રાંતનો આખો રાજ્ય વર્ગ આ પગલાની સામે છે. હવે આ રાજ્ય વર્ગનો મોટો ભાગ એટલે કે ગણ્યાગાંડ્યા માત્ર ત્રણ રાજ્યઓજ કે જેઓને આ પ્રશ્ન સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી. છતાં તેઓને તો આખા દેશના પ્રતિનિધિ ગણવાજ જોઈએ!

બીજી દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે આ જાતની પ્રગતિની માગણી માત્ર રાજ્યદ્વારી હીલચાલના નેતાઓ તરફથીજ કરવામાં આવે છે, પરંતુ કરોડો હિંદીઓને તેની દરકાર પણ નથી! અમે પૂછીએ છીએ કે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ મુઠ્ઠીભર રાજ્યદ્વારી નેતાઓ સિવાય બીજું કોણ ચલાવે છે? અને જા કરોડ માણસોનો મત દરેક બાબતમાં ૬૭૦ પ્રતિનિધિઓ પૂછે છે ખરા કે? બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર, કે ફ્રેંચ રાજ્યતંત્ર કે અમેરિકન રાજ્યતંત્ર કે જર્મન રાજ્યતંત્ર મુઠ્ઠીભર અગ્રેસરોના હાથમાંજ છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જે મહાન પ્રજાનો દિનપ્રતિદિન ઉભા થાય છે અને તેના જે નિર્ણયો થાય છે તેમાં યુરોપીય પ્રજામાંનો કેટલો ભાગ સમજપૂર્વક ભાગ લે છે અથવા તો પોતાનો અભિપ્રાય જાહેરમાં મૂકે છે? જે દરેક વિષયમાં આખી પ્રજાનો અવાજ સંભળાવવોજ જોઈએ તો આખી સુધરેલી દુનિયાનું રાજ્યતંત્ર આ પગેજ અટકી જાય. તો આ મહાન લડાઈમાં એક સીપાઈથી એક પણ ઈંચ કોઈપણ દિશામાં ચાલી ન શકાય. તો લૉર્ડ સિડનહૅમ, લૉર્ડ મેકડૉનલ અને લૉર્ડ કર્ઝનથી કદાચ હાર્ડિસ આદિ

લૉર્ડ્ઝમાં “ કાયદેસર ” એક મિનિટ ઉભા પણ ન રહેવાય. તેટલા માટેજ પ્રતિનિધિત્વનો અતિ અર્થસૂચક, કાર્યસાધક અને લોકહિતવર્ધક સિદ્ધાંત સર્વત્ર સ્વીકારાયો છે, છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જે દેશમાં આ મહાન સિદ્ધાંતની ખાસ ખીલવણી થઈ છે અને જે દેશનું આખું રાજ્યતંત્ર એ સિદ્ધાંત ઉપર અવલંબે છે તે દેશનાજ ઉમરાવો આ સિદ્ધાંતને દરિયામાં ફેંકી દેવાને ઉભા થાય છે !

હિંદના ૩૧ કરોડ માણસો લૉર્ડ પ્રેક્ટીસલ અને લૉર્ડ સિડનહમ કે સર જૉહન હ્યુએટ જેવાં ડાહ્યાં, શાણાં અને સમજુ છે એમ કોઇ દાવો કરતુંજ નથી. હિંદમાં જે ચેતન અને ક્ષોભ દેખાય છે તે દરેકે દરેક હિંદની રંગમાં વ્યાપી રહેલ છે એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા તો માત્ર આ ઉમરાવોજ બતાવી શકે. કારણકે તેઓ ત્યાં સુધી કહે છે કે સંયુક્ત પ્રાંતનાં ૫ કરોડ માણસો કારોબારી કાઉન્સિલની વિરુદ્ધ છે ! આ વિરુદ્ધતા બતાવવા જેટલી શક્તિ અને સમજ આ ૫ કરોડમાં હત તો આ મહેરબાન ઉમરાવોને હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝમાં આ વિષય ઉપર બોલવાની તસ્દી લેવી પડતજ નહિ. તાજુબીની વાત છે કે આ હિંદહિતૈષીઓના અભિપ્રાય સાથે મળતા થવાની બુધ્ધિ અને સ્વતંત્રતા ૩૧ કરોડ હિંદીઓમાં છે. પરંતુ હિંદના પ્રતિનિધિઓના વિચારોને જ્યારે તેઓ મળતા થાય છે ત્યારે તો તેઓ મૂર્ખ થઈ જાય છે ! છતાં અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે હિંદની આખી પ્રજા, જેમ આખી દુનિયામાં છે તેમ, સંપૂર્ણ રીતે કેળવાયેલી અને દેશના સર્વ પ્રશ્નો સમજનારી નથી. તેથી તો કાઉન્સિલો અને પાર્લામેંટોની જરૂર છે. જો દરેક માણસ ડાહ્યો, સમજુ અને સર્વજ્ઞ હોય તો પ્રતિનિધિત્વની ઉપાધિ શા માટે જોઈએ ?

એટલા માટેજ હિંદના કેળવાયેલા વર્ગે આખા દેશની જવાબદારી સમજીને દેશની જરૂરિયાતો જાહેરમાં લાવવી જોઈએ. અને એટલા માટે કેળવાયેલા વર્ગનો અભિપ્રાય એજ દેશનો ખરો અભિપ્રાય માનવો જોઈએ. અને આ સ્થિતિ માત્ર હિંદનીજ નથી, પરંતુ દરેક યુરોપીય અને અમેરિકન

પ્રજ્ઞની છે. કારણકે જો હિંદની ધારાસભામાં બેસતા હિંદી પ્રતિનિધિઓને હિંદની આખી પ્રજાના તરફથી ગણવામાં ન આવે તો પછી આ આખું રાજ્યતંત્ર એક મોટું શર્સ બના જાય છે. તો પછી હિંદી પ્રજાના અભિપ્રાયો શી રીતે મેળવવા ? શું હિંદી પ્રતિનિધિઓ કરતાં હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં વિરાજતા ઉમરાવો હિંદુસ્તાનની રાજના વધારે જાણકાર સમજવા ?

અમે દિલ્લહીર છીએ કે આ પ્રકારની અતિ ગંભીર અને ભયંકર દલીલનો ઉત્તર લૉર્ડ કુ તરફથી જોઈએ તેવો વાળવામાં નથી આવ્યો. લૉર્ડ મેરલે હાજર હતા અને એમણે લૉર્ડ કર્ઝનના બૂલબરેલા વિચારોની ઝાટકણી કેમ ન કહાડી તે આશ્ચર્યની વાત છે. તેવીજ રીતે લૉર્ડ ઇસ્ટિંગ્હમનું મૌન પણ સમજાતું નથી. બ્રિટિશ પ્રધાનોએ પોતાનો કેસ બરોબર રજુ કરવાને પૂરતી તૈયારી રાખી નહોતી એમ જણાય છે. અને તેઓ ઉમરાવોના ખેતાઓ દેવામાં બહુ લાંબો વિચાર કરતા જણાતા નથી. કારણકે લિબરલ સરકારના હાથે ઉમરાવો થયેલા ગૃહ-સ્થાન સરકારના કાર્યની વિરુદ્ધ થાય છે. લૉર્ડ મેક્ડોનેલ અને લૉર્ડ સિડનહમના દાખલા મોળુદ છે. તેવી રીતે નાઇટહુડ આપવામાં પણ જોઈએ તેના કરતાં વધારે ઉદારતા બતાવવામાં આવે છે. સર વેલેન્ટાઇન ચિરોલ અને સર જે. ડી. રીઝનાં નાઇટહુડ હવે લિબરલ સરકાર કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે ? લોકપ્રતિનિધિત્વ એ લિબરલ સરકારની વહાલામાં વહાલી વસ્તુ છે. એ વસ્તુને ઠોકરે માનનારા ગૃહસ્થો ઉપર નવાજેશો બક્ષવા પહેલાં લિબરલ સરકાર હવે ખેવાર વિચાર કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

હિંદુસ્તાન,

અમ્રેલેખ, તા. ૧૨-૪-૧૫

૮૯

હિંદી નેતાઓ અને પ્રજા વચ્ચે સંબંધ.

થોડા સમય પહેલાં શ્રીયુત મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી મુંબઈમાં અનાથાશ્રમોના એક મેળાવડામાં પ્રમુખસ્થાને વિરાજ્યા હતા ત્યારે તેમણે જણાવ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનનો થોડો અનુભવ મેળવતાં એમને ઘણી નિરાશા ઉપજી હતી. તેઓ જ્યાં જ્યાં ફર્યા ત્યાં ત્યાં દંભ, બાલ્ય આડંબર અને ડાકડમાક વિશેષ દષ્ટિગોચર થયો. પરંતુ સત્યને માટે ખરો પ્રેમ, દેશના સેવા કરવાને ઉંડી લાગણી, અને પ્રમાણિક પ્રયત્ન. બાળ્યેજ જોવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે “કોન્સેમ્પોલિટન કલબ”માં પણ શ્રીયુત ગાંધીએ એવો ઉદ્ગાર બહાર કહાડ્યો હતો કે આખાં હિંદુસ્તાનના નેતાઓ સાથે એમના ગ્રહ મળતા નથી. આ પ્રકારના ઉદ્ગારોનો મર્મ એટલોજ જણાય છે કે શ્રીયુત ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી પ્રજાના અગ્રણી હતા, અને પ્રજાકીય લડતોજ તેઓ અત્યાર સુધી લડતા આવ્યા છે. લોકોનાં મુખદુઃખો સમજવાં અને તેમાં ભાગ લેવો, એટલુંજ નહિ પરંતુ લોકોમાંના એક કહેવરાવવું એ શ્રીયુત ગાંધીનો જીવનમંત્ર છે. ત્યારે હિંદુસ્તાનના ખીજા અગ્રેસરો જો કે દેશને માટે ઉદાર લાગણીઓ ધરાવતા હશે અને જો કે તેઓદેશહિતની હિલચાલોમાં પોતાથી બનતો ભાગ લે છે, તો પણ લોકોના ચમત્તે લોકોને મદદરૂપ થવાનો માર્ગ લગ્યુ ઘણા થોડાઓએ સ્વીકાર્યો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં હિંદી નેતાઓ અને સમસ્ત હિંદી પ્રજા વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ એ મહાન અને ગંભીર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આપણા દેશના કેળવાયેલા અગ્રણી ગણાતા થોડા પુરૂષો આખી હિંદી સમાજની રજા સમજીને

અને તેઓના જીવનમાં સંપૂર્ણ રસ લઈને જે કાર્ય સિદ્ધ કરી શકશે તે અન્યથા કરી શકશે નહિ. શ્રીયુત ગાંધીની દક્ષિણ આફ્રિકામાં આટલી બધી ફતેહ થઈ, અને ત્યાંના નિરાશાજનક અને ત્રાસદાયક વાતાવરણમાં અબણ અને નિરાધાર હિંદીઓ પોતાનું પાણી બતાવી શક્યા તેનું મૂળ કારણ એજ કે શ્રીયુત ગાંધી જેવા નાયકે હિંદી કલાકો, હિંદી દુકાનદારો અને હિંદી મજૂરોમાં બળી જઈને, તેઓના વિશ્વાસ મેળવીને, તેઓનાં હૃદય પોતાને હાથ કરીને, પોતાની લડત આગળ ચલાવી હતી. જે હિંદના લોકનાયકો હિંદી પ્રજાની લાગણીઓ ઉપર પૂરતો કાળુ મેળવે તો અત્યારે દેશહિતનાં જે કાર્યો થાય છે તેથી દશગણું વધારે અને દશગણી વિશેષ સફળતાથી તે કાર્યો સિદ્ધ થઈ શકે. દષ્ટાંત તરીકે, મુંબઈમાં કૂવા પૂરાવવાની સામે મુંબઈની આખી વસ્તીની લાગણી ઉકેરાણી હતી, તે તરફ મુંબઈના જે અગ્રેસરોએ દિલ્લોજી બતાવી હતી તેથી તેઓ ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ કેટલો બધો મજબૂત થયો છે તે જાણીતી વાત છે. અને જેઓએ લોકોની જરૂરિયાતો તરફ ધ્યાનકેન્દ્ર બેઠકારી બતાવી હતી તેઓ લોકોની દિલ્લોજી કેટલી ખોઈ ખેઠા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આવતી મ્યુનીસીપાલ ચુનટણીમાં તેઓ કેટલા બધા લોકોની મદદ ખોઈ ખેસવાના છે તે કોઈથી અન્યથું નથી.

પરંતુ, અગ્રેસરોની વાત છે કે હજુસુધી લોકનાયકોએ લોકોની હાજરો સમજવાને અને લોકોની લાગણી જીતી લેવાને જોઈએ તેવા પ્રયત્નો કર્યા નથી. અને તેથીજ શ્રીયુત ગાંધી કહે છે કે હિંદના ખીજા અગ્રેસરોને મારી સાથે અને તેમ નથી. કારણ કે શ્રીયુત ગાંધી લોકોમાં વસનારા, લોકોની રીતિએ રહેનારા, લોકોની જરૂરિયાતો પ્રથમ જોનારા અને લોકોની સેવા કરનારાજ છે. ત્યારે ખીજા કેટલાક નાયકો અહર આકાશમાં ઉડે છે. તેઓ દેશના પ્રશ્નોમાં રસ નથી લેતા એમ નથી. પરંતુ તે રસ રસ લેવાની ખાતરજ હોય એમ કેટલીકવાર દેખાય છે. અંતરની ઉંડી લાગણીને લીધે તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. પરંતુ

કેટલાક રાજ્યદારી સિદ્ધાંતો હિંદુસ્થાનમાં અમલમાં મૂકવા જોઈએ એમ માને છે અને તેટલા માટે તેટલા પ્રયત્નો કરે છે. શ્રીકૃત ગાંધી એ સિદ્ધાંતો પુસ્તકોમાંથી કે બીજી પ્રજાઓની દેખાદેખીમાંથી ઉપજાવી કાઢવાને બદલે આપણા લોકોની બીતરમાં પેસીને તેઓનાં દુઃખો અને મુશ્કેલીઓ અનુભવીને આ સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કરે છે, અને પછી તે અનુસાર પોતાનું જીવન પોતાના બંધુઓના ચરણમાં અર્પે છે.

તેથી જ્યારે શ્રીકૃત ગાંધીની દેશસેવા ખાસ હૃદયના ઉમળકાને લીધે છે ત્યારે બીજાઓની સેવા બુદ્ધિપૂર્વક માનેલી માન્યતાતે લીધે છે. આ ઉભય માર્ગો આપણા દેશને તો ઉપયોગી છેજ. કોઈ પણ રસ્તે દેશનું હિત થાય તે ઇષ્ટ છે. પરંતુ આ માર્ગોનાં પરિણામમાં તરાવત પડવા સંભવ છે. જે નાયક લોકોનો ચર્ચને લોકોની સેવા બળવે છે તે હમેશને માટે લોકોના દિલનો માલિક બને છે, અને તેથી ભવિષ્યમાં પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે. પરંતુ જે અગ્રેસરો લોકોના મુશ્કેલીઓ અને મહેરબાનો ચર્ચને તેઓને મદદ કરે છે તેઓ દેશની ઉન્નતિના સર્વ પ્રશ્નોમાં લોકો સાથે જોઈએ તેવો સહકાર કરી શકતા નથી. અને આખી પ્રજા સાથે સહકાર ન થવો એટલું શું ? એટલે એક પ્રકારનો અસહ્ય પક્ષાધાત; એટલે રાષ્ટ્રિય પ્રગતિમાં અતિ દુઃખકર વિધન; એટલે પ્રજાકીય ભાવનાઓનું સદંતર ચીમળાઈ જવું.

આજકાલ લોકોની મુશ્કેલીઓ અને લોકોની સગવડો તરફ બિલકૂલ ધ્યાન આપાતું નથી તેનું ખરું કારણ શું છે ? એજ કે દેશના ધણા અગ્રેસરો જાહેર જીવનને એક પ્રકારની મોજશોખ માની બેઠા છે. રેલવેમાં ત્રાગ વર્ગના ઉતારોની હાડમારીઓ કેમ દિવસે દિવસે વધતીજ જાય છે ? ગરીબ લોકોનાં રહેઠાણો શા માટે ગંદાં, સડેલાં અંધકારમય અને દુર્ગંધમય જોવામાં આવે છે ? મજૂરો અને ગરીબો માટે આરામનાં અને આનંદનાં સાધનો કેમ ક્યાંય જોવામાં નથી

આવતાં ? સર્વત્ર જુખમરો અને દહોં આટલા બધા મોટા પ્રમાણમાં શા માટે જોવામાં આવે છે ? આ સર્વનો ઉત્તર એજ છે કે લોકોની જરૂરીયાતો તરફ અગ્રેસરો બેઠકાર છે. તાહેર જીવન લોકોની સેવા કરતાં મોજશોખ તરીકે, કીર્તિ અર્થે અને માનપાન મેળવવા ખાતર વિશેષ જીવાય છે. લોકોનાં હુખો જોઈને જેઓનાં હૃદય કંપી ઉઠે તેવા વીર નરો—શ્રીયુત ગાંધી અને સ્વર્ગસ્થ ગોખલેનાં બીનાં જીગર-વાળા લોકનાયકો હિંદમાં ક્યાં છે ? લોકો અને લોકનાયકો વચ્ચે આ જાતનો અતિ ગાઢ સંબંધ સ્થાપિત નહિ થાય ત્યાંસુધી હિંદની પ્રજાકીય ઉન્નતિનો સમય દૂર છે. બપકાબંધ કપડાં અને બપકાબંધ ભાષણોથી લોકોનું દારિદ્ર્ય શીટવાતું નથી. પરંતુ મહાબલેશ્વરની ટેકરી ઉપરથી નીચે ઉતરી, મોટરકારમાંથી પગ જમીન ઉપર મૂકી, લોકોને હાથ ઉઘાડવાથીજ લોકોની ખરી સેવા થઇ શકશે.

“હિંદુસ્થાન”—અગ્રલેખ,

તા. ૩-૫-૧૫

૯૦

સુલેહની એકજ શરત.



લડાઈની હમેશની ઝપાઝપીમાં આપણે સર્વ એટલા તલ્લીન થઈ ગયા છીએ કે તેના પરિણામ સંબંધી વિચાર કરવા જોડો આવકાશ પણ આપણને રહ્યો નથી. છતાં આ રણસંગ્રામ કંઈક અંતિમ હેતુથી અને કંઈક ચોક્કસ પરિણામોની ખાતર રચવામાં આવેલ છે તે જૂલો જવાનું નથી. લડાઈ પૂરી થયે આપણે દુશ્મનની સાથે શી શરતો કરવા માગીએ છીએ તે સ્પષ્ટ રીતે બહાર પાડવામાં આવ્યું હોય તો દુશ્મન કેટલીક જૂલો અફવાઓ ફેલાવી રહેલ છે તે પાયા વિનાની થઈ જાય, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેથી મિત્ર રાજ્યોના શુભ હેતુઓ વિશેષ પ્રકાશમાં આવે. એ ઉપરાંત, મિત્ર રાજ્યોનો અંતિમ હેતુ યથાર્થ રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય તો લડાઈ ક્યાં સુધી લડવાની છે અને તેમાં વિજય મેળવવા માટે મિત્ર રાજ્યોએ કેવા પ્રયત્નો કરવાના છે તે જનસમૂહ વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકે. અત્યારે મિત્ર રાજ્યોની શરતો જાહેરમાં મુકવામાં નથી આવી તેથી દુશ્મન એવાં જૂઠાણાં ફેલાવી શકે છે કે આ લડાઈનો ઉદ્દેશ જર્મનીને ઉજડ વેરાન કરવાનો છે ! કોસક સિપાઈઓ, તુર્કો, ગુર્ખા, અને સીખોના હાથથી જર્મનીનાં શહેરોને જમીનદોસ્ત કરવાનાં છે ! જર્મનીને રશિયાના હાથમાં મુકવાનું છે ! અને આગાખાનના લશ્કરના કબજામાં ઝવેરિયા સોંપી દેવાનું છે ! આવાં જૂઠાણાં તટસ્થ રાજ્યો તેમજ જર્મનીમાં લડાઈ વિરૂદ્ધના પક્ષ ઉપર અસર કરવાને દુશ્મન ફેલાવે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. અને તેથીજ જો મિત્ર રાજ્યો સુલેહ કરતી વખતે શી શરતો ચોક્કસ કરવા માગે છે તેની રૂપરેખા જાહેરમાં મુકવામાં આવી હોય તો એકંદરે તેથી મિત્ર રાજ્યોને ધણો લાભ છે.

અલખત લડાઈના આરંભમાં જ બ્રિટિશ રાજ્ય તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે કે આ યુદ્ધ પ્રુશિયાનું લશ્કરી બળ નબળું કરી આખી દુનિયા ઉપર દાગોળાનું અને લશ્કરોનું સામ્રાજ્ય દૂર કરવાને માટે લડવામાં આવે છે, પરંતુ, માત્ર પ્રુશિયામાંથી લશ્કરી રાજ્ય દૂર કરવાનું નથી પણ આખી દુનિયા ઉપરથી, એ અતિ ઉપયોગી હકીકત સ્મરણમાં રાખવાની છે. કારણ કે જર્મનીને છિન્નબિન્ન કરી તેના ભાગલા કરી નાખી તેને પચાવી પાડવાનો મિત્રરાજ્યોનો જરા પણ ધરાંદા નથીજ. જેવી સ્થિતિ બેલ્જિયમની જર્મનીએ કરી છે તેવી સ્થિતિ જ જર્મનીની કરવી શક્ય હોય તો પણ મિત્રરાજ્યો તેમ કરવા જરાયે આતુર નથી, અને જો જર્મનીને આ પ્રમાણે તોડી પાડવાનું નથી તો પછી તેનું લશ્કરી બળ શી રીતે ઓછું કરી શકાય તેમ હતું ? શું એક વખત વાપરી નાંખેલ તપાઈઓ તેમજ હથિયારો અને દાગોળો તે ભવિષ્યમાં ફરીથી તૈયાર કરી શકશે નહિ ? એટલુંજ નહિ પરંતુ આ વખત પરાજય સહન કર્યા પછી જર્મની ભવિષ્યમાં વધારે મોટી તૈયારીઓ કરવા શા માટે નહિ લગ્નચાય ? અને જમીનના થોડા ટુકડા કદાચ આ લડાઈમાં આપણે જર્મની પાસેથી ખુંચવી લઈશું તેથી શું તેની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓમાં તે કોઈ રીતે નબળું પડશે ? ટૂંકામાં જર્મનીનો આ લડાઈમાં પરાજય કરી તેનું બળ થોડો સમય ઓછું કરી નાંખવું તેમાં ખરી કાર્યસિદ્ધિ થવાની નથી. તેથી તો ફરીથી યુરોપીય રાજ્યો લશ્કરી તૈયારીઓની સરસાસરસીમાં ખૂંકાવશે.

તેટલા માટે સુસેહની શરતમાં માત્ર જર્મનીનું લશ્કરી બળ કમતી થાય એટલું બસ નથી. મિત્રરાજ્યોએ આ વખતે તો એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવો જોઈએ કે હવેથી આ લશ્કરી સરસાઈ હમેશને માટે અદશ્ય થાય. રાજ્યોનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો, ગુપ્ત કોલકરારો, એક દેશીય શરતો, સામસામી સાવચેતીઓ, આ સર્વ વસ્તુઓ વિઘ્નને ઉત્પન્ન કરનાર છે. કારણ કે જેમ આપણે આજે બેલ્જિયમ અતે પોલાંડની સ્થિતિથી કંપી ઉઠીએ છીએ, તેમ આવતી કાલે જુદાં

મંડળો રચાયાં હોય અને જર્મનીને બદલે ધારો કે રશિયા અતિ બળ-
વાન થઇ પડે તો તેના હાથથી ઑસ્ટ્રિયા, ટર્કી કે બીજાં બાલ્કન
રાજ્યોની એવી સ્થિતિ ન થાય એમ માનવાને કારણ નથી. તેથી
મિ. ઍરિક્સનને એકવાર કહ્યું હતું તેમ એવી કોઈ વ્યવસ્થા થવી
જોઈએ કે જેમાં જર્મની પણ ભાગ લઈ શકે, અને જેમાં જર્મનીને
ખાત્રી આપવામાં આવે કે ભવિષ્યમાં આપણે ફ્રાન્સ કે રશિયા કોઈ-
પણ જર્મની વિરુદ્ધ હિંસચાલ કદિ પણ કરવા માંગતાં નથી અને
તેથી જર્મનીએ પણ પોતાની લશ્કરી સાવચેતીઓ હંમેશાં માટે
બંધ રાખવી.

“ બેલ્ગ-સ ઓફ પાવર ”—સત્તાનું સમતોલપણું સાચવવામાંજ યુ-
રોપીય રાજ્યો અનેક ખૂનખાર લડાઈઓ લડ્યાં છે. એ કહેવાતું સમ-
તોલપણું કદિ રહેવાનું નથી, અને એ કહેવાતા સમતોલપણાના બહા-
ના નીચેજ જંગો મચે છે. માટે આ સમતોલપણાના ભૂતને વિદાય-
ગીરી આપી આખી દુનિઆમાં સર્વત્ર હંમેશાં માટે શાંતિ રહે, અને
પ્રજા પોતાની પ્રગતિ કરવાને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્રતા ભોગવે એ હેતુથીજ
રાજ્યો વચ્ચે કોલકરારો થવા જોઈએ. અને એ સુલેહની પ્રથમ અને
મુખ્ય શરત હોવી જોઈએ. દરેક પ્રજા પછી તે નહાની હોય કે મોટી,
નિર્બળ હોય કે સખળ, ગમે તેવી હોય, તેના હક્કોની સંધની સાથે
સરખી ગણના કરવી, તેના પ્રગતિના માર્ગમાં બહારનાં રાજ્યોએ કોઈ-
પણ પ્રકારનું વિધન ન નાંખવું, અને તેના ઉપર કોઈપણ જાતની દબા-
મણી ન કરવી, એ રાજ્યસૂત્ર સર્વ રાજ્યોએ સ્વીકારવું જોઈએ. એક
રાજ્યના બીજા રાજ્યે મિત્ર કહેવરાવવું, અને ત્રીજાના પ્રતિસ્પર્ધિ
તરીકે ઓળખાવવું, એ જાતની રાજ્યદ્વારી ખટપટોથી યુરોપની કે આ-
ખા જગતની શાંતિ કદિ પણ જળવાવાની નથી, એ જાતના મિત્રાચ્ચ-
રીઓ એ મિત્રતાના બહારનાં રાજ્યોને બહુ હાનિકારક થઇ પડે છે.
તેથી પરિણામે એ બે ત્રણ ત્રણ રાજ્યોની ટોળીઓ બંધાઇ જાય છે,

અને આખરે માંહોમાંહે ચક્રમક થયા વિના રહેતી નથી. આખા એશિયા ખંડની પ્રગતિ આટલી બધી અટકી પડી છે, અને એશિયાને રાજ્યદારી બાબતમાં અસાર સુધી આટલું બધું સહન કરવું પડ્યું છે તેનું મૂળ કારણ આ પ્રકારના યુરોપીય રાજ્યદારી મિત્રાચાર્યો છે. તેથી આવી મિત્રાચાર્યો જે ખરી રીતે પરસ્પર દુશ્મનોની ટોળાઓનો પાક છેવટે બજવે છે તેનો અંત લઘુ આવવો જોઈએ; અને એક મહાન રાજ્યમંડળ સ્થાપવું જોઈએ કે જેની અંદર આખી દુનિયાનાં સર્વ નહાનાં મોટાં રાજ્યો અને દેશો, કાળા લોકો અને ગોરા લોકો, યુરોપીય, એશિયન, અમેરિકન અને આફ્રિકન, સર્વનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આ મહામંડળના ચોક્કસ સિદ્ધાંતો અને નિયમો પ્રમાણે દુનિયાની રાજ્યદારી વ્યવસ્થા રચાવી જોઈએ.

આ દિશામાં જો આ લડાઈનું પરિણામ નહિ આવે, તો ભવિષ્ય ઓછું જોખમકારક નથી. કારણ કે ધારો કે જર્મનીનો પરાજય થયો, રશિયાને બાલ્કન રાજ્યો ઉપર સત્તા મળી, ડાર્ફનલ્સ રશિયાના હાથમાં ગયું, કેટલાક જર્મન પ્રાંતો પણ રશિયાને મળ્યા, અને એ ઉપરાંત જર્મનીને મહાત્ કરવાનો ગર્વ પણ રશિયાએ મેળવ્યો, આ સ્થિતિની અસર ૨૦ કે ૩૦ કે ૪૦ વર્ષ પછી રશિયા ઉપર શી થશે? જો છેલ્લાં ૪૦ વર્ષમાં એક ફત્તેહથી જર્મની આટલું ઉન્માદી થઈ ગયું છે તો શું રશિયા એટલું બધું સાત્ત્વિક અને તત્ત્વદર્શી છે કે તેના ઉપર કાંઈ પણ અસર નહિ થાય? જર્મનીને જમીનદોસ્ત કરવાથી દુનિયાની પીડા પતતી નથી. એક પીડા દૂર થાય છે તો બીજી ઉભી જ છે. અને પછી શું ફરીથી સત્તાનું સમતોલપાણું જળવવાં દુનિયા ઉપર લડાઈની આફત ઉતારવી? લશ્કરી સત્તાનો હમેશને માટે નાશ કરવો હોય તો જર્મનીનો નાશ બસ નથી. પરંતુ જર્મનીને મહાત્ કરીને જર્મનીને એવી માનસિક સ્થિતિમાં મૂકી દેવું કે તે હમેશને માટે તેના લશ્કરી પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરે. અને તેના સાથે દુનિયાની બીજી મોટી પ્રજાઓ પણ લશ્કરી સરસાઈની પૂર્ણાહુતિ અને જરૂર લાગે તો હોળી

કરે, કે જેથી દુનિયા ઉપર સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહે,——આ પરમ ઉદ્દેશથી આ જંગ લડાય છે. અને સુસેહ વખતે આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય એવી શરતોજ એકલ્પ થાય તે માટે આજથી આખી દુનિયાની પ્રજાઓએ સાવચેત રહેવાનું છે.

હિંદુસ્તાન

અમરેશ્વર, તા. ૫-૫-૧૪ બુધવાર

—૦૦૦—

૯૧

લડાઈ અને સમાજશાસ્ત્ર.

આ લડાઈએ ઘણી માન્યતાઓને ફેરવી નાખી છે, ઘણા સિદ્ધાંતોને ફેરવી નાંખ્યા છે, અને કદાચ કોઈ શાસ્ત્રને ફેરવી નાંખે તો આશ્ચર્ય નથી. આ લડાઈથી માત્ર રાજ્યદ્વારી વિચારોનું જ પરિવર્તન થશે એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ આખા સમાજશાસ્ત્રના કેટલાક સિદ્ધાંતો હવે ફરીથી વિચારવા પડશે. પ્રથમ તો Survival of the fittest (સૌથી લાયક માણસની હવાની) નો સિદ્ધાંત પુનઃ તપાસવો પડશે. કારણ કે આ રજૂસંસ્કારમાંથી સૌથી લાયક માણસો જ મોખરે છે, અને પાછળ તો બાળકો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને માંદાં માણસો જ રહે છે. સૌથી બનાદૂર, સૌથી ઈર્ષ્ટ યનિષ્ઠ, સૌથી તન્દુરસ્ત, સૌથી મજબૂત, સૌથી લડાકુ અને સૌથી જીવવાન પુરૂષો રજૂક્રમિ કિપર પોતાના જીવને જોખમે કિતરે છે, અને તમાનો કિતમ ભાગ પોતાના પ્રાણનું અલિદાન આપે છે. સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આપણાં લશ્કરો તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ જેમ અને તેમ અવિધ્યની પ્રજા નિર્બલ અને સત્ત્વદીન રહે એવી રીતે યોજાયેલી છે. કારણ કે લશ્કરમાં સૌથી કિતમ આંધાવાળા અને ૧૮ થી ૪૫ વર્ષના વયવાળાને જ દાખલ કરવામાં આવે છે અને જેઓમાં સ્વદેશાભિમાનની લાગણી સારી રીતે જગૃત હોય છે તેઓ જ આગળ આવે છે. આથી કરીને લશ્કરમાં દાખલ થનારા પુરૂષો સામાન્ય રીતે આખી પ્રજાની સર્વોત્તમ વ્યક્તિઓ હોય છે. બ્રિટન પોતાના કિતમ પુત્રો રજૂસંસ્કાર તરફ મોકલે છે એ અભિમાન લેવા લાયક હકીકત સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આપણને નિરાશ બનાવે છે. કારણ કે દેશનાં આ મદાન રત્નો પોતાના અઠાળ અદસ્થ થવાથી બ્રિટનને સ્વતંત્રતા અને માન આપી જશે તે ખરૂં

છે, પરંતુ તે સાથે તેઓ ક્ષિત્રની ભવિષ્યની પ્રગ્નને ચારિત્ર્યમાં, તેમજ શારીરિક અને માનસિક શક્તિમાં વધારે ગરીબ અને નિર્બળ મૂકતા જશે.

જ્યારે હજારો કુંવારા જુવાન સિપાઈઓ યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપે છે ત્યારે એના અર્થ એજ થાય છે કે આ ઉત્તમ માણસોનાં મરણથી ભવિષ્યની પ્રગ્નનો શારીરિક અને માનસિક વારસો તેટલે દરજ્જે ઓછી ક્ષિમ્તનો થતો જાય છે. અલબત્ત, જ્યાં સુધી નફાની લડાઈઓ લડાતી હતી ત્યાંસુધી આ પ્રશ્ન એટલી બધી તીવ્ર રીતે લોકોની નજર આગળ આવતો નહોતો. કારણ કે ઘેર રહેનારા અને લડનારા પુરૂષોની સંખ્યા વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત હોય, અને લડાઈમાં જનારાઓ પ્રમાણમાં બહુ થોડા હોય તો ભવિષ્યની પ્રગ્ન ઉપર એકદમ ગંભીર અસર થવા પામતી નથી. પરંતુ આ મોટા જંગમાં તો રણમુખિ ઉપર ઉતરનારાઓની સંખ્યા લગભગ ઘેર બેસનારાઓ જેટલી જ થવા જાય છે, અને તેથી આ પ્રશ્ન અતિ ગંભીર સ્વરૂપ પકડે છે. દાખલા તરીકે, એવો અડસટ્ટો થયો છે કે ક્ષિત્રમાં ૧૮ થી ૪૫ વર્ષની વયના પુરૂષો ૬૨,૫૦,૦૦૦ એટલે કે આખી વસ્તીના ૧૩.૮ ટકા છે. હવે એમ કહેવાય છે કે જરૂર જણાશે તો લગભગ ૩૦ લાખ માણસોનું લશ્કર ક્ષિત્ર તૈયાર કરશે; એટલે કે ૧૮ થી ૪૫ વર્ષની વયનો દરેક બીજો માણસ યુદ્ધમાં ઉતરશે. આ સંખ્યામયી દરેક બીજો માણસ આંખ મીંચીને ચુંટવામાં આવે તો પણ અતિ લયંકર સંખ્યામાં ઉત્તમ માણસોની ખોટ સહન કરવી પડે. તો પછી ખાસ ચુંટીને આટલાઓમાંથી પણ ઉત્તમ માણસોને લશ્કરમાં દાખલ કરવામાં આવે તો પછી પ્રગ્નના સર્વોત્તમ તત્ત્વનો નાશ થાય તેમાં નવાઈ શી?

અને જેમ આ નિયમ ક્ષિત્રને લાગુ પડે છે તેમ આ જંગમાં ભાગ લેનારી સર્વ પ્રગ્નને તે લાગુ પડે છે. રશિયન, ફ્રેંચ, જર્મન, આદિ પ્રજાઓને પણ આ યુદ્ધમાં પોતાનાં ઉત્તમ માણસોની અતિ

મદાન સંખ્યાનો ભોગ દેવો પડે છે અને પડશે. આથી કરીને લડાઈ એ મનુષ્ય જાતિના વિકાસક્રમને અટકાવનારી અને ઉત્તમ પુરુષોને સુટી લઈને તેઓનો નાશ કરનારી થઈ પડે છે. જીવનસંગ્રામમાં પોતાની શારીરિક, માનાસિક અને આત્મિક શક્તિને લીધે જેઓ સૌથી લાયક છે તેઓનાં રણસંગ્રામમાં પ્રથમ બલિદાન અપાય છે, અને જેઓ અનંક અશક્તિઓને લીધે જીવનસંગ્રામમાં સર્વથી ઓછાં લાયક છે તેઓનું પ્રમાણ વધારી આપરામાં આ યુદ્ધ અનુકૂળતા કરી આપે છે. આ અતિ અનિષ્ટ અને ગંભીર પરિણામ તરફ હાલ તો લડાઈમાં ઉતરેલી કોઈપણ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચાય તેમ નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં આ મહા પ્રશ્નનો સર્વ પ્રજાઓ વિચાર કરવા દોરાય અને તેથી આવી જનદવાસ્થ્યોનો હર્મેશને માટે અંત લાવવા લલચાય તો પણ આ લડાઈનું એક અતિ શુભ પરિણામ આવ્યું ગણાશે. તે ઉપરાંત મનુષ્ય જાતિની કિંમતમાં કંઈક ફેરફાર થઈને હાલની શોચનીય સમાજવ્યવસ્થા બદલવામાં આવે તો લડાઈમાંથી આખા જનસમૂહો મોટો લાભ મેળવ્યો લેખાશે.

કુંવારાપણને આખા યુરોપમાં જે ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે તેથી યુરોપની પ્રજામાં જન્મપ્રમાણ ઘણું ઓછું થતું જાય છે. ત્યાંનાં ઉત્તમ માણસો કુંવારાં રહી ભવિષ્યની પ્રજાનો વારસો ઘણો નિર્માલ્ય કરી નાખે છે. દેશને માટે રણજૂનિ ઉપર મરવું તે અલગત સ્વદેશાભિમાન છે, પરંતુ દેશને માટે ઉત્તમ બાળકોનો વારસો મૂકવો તે ઓછું સ્વદેશાભિમાન નથી. લડાઈમાં જે બચકર સંહાર થાય છે તે ઉપર હજી જોઈએ તેવો ગંભીર વિચાર કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ જ્યારે લડાઈ પૂરી થશે ત્યારે ઉત્તમ માણસોની ખોટની ગણતરી થશે, અને તે વખતે બીજા સમાજિક વ્યય શી રીતે અટકાવવો તે અતિ ગંભીર પ્રશ્ન થઈ પડશે. સમસ્ત પ્રજાને નિઃસત્ત્વ અને નિર્બળ બનાવવાનાં અનેક કારણોને કેમ નિર્મૂલ કરવાં તે એક વિચારણીય બાબત થશે. ક્ષય, દારૂ, બૂખમરો, આદિ અનેક અટકાવી શકાય તેવા

સંજોગોથી પ્રજાનાં કેટલાંક ઉત્તમ માણસો લાખોની સંખ્યામાં મરણ-શરણ થાય છે એ હકીકતની નોંધ તે સમયે ખાસ લેવાશે. હાલ લડાઈમાં જે અલગ પૈસાની હોળી થાય છે તે પૈસાનો નહતો ભાગ સુલેહના સમયમાં લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં વપરાયો હોય તો અત્યારે દુનિઆમાંથી ગરીબી, દુઃખ, દર્દ અને મરણ કેટલાં બધાં ઓછાં થઈ ગયાં હોય ! શાંતિના સમયમાં કોઈ પણ પાર્લામેન્ટમાં ૧ કરોડ કે ૫૦ લાખ પૌંડ પ્રજાના હિત માટે વાપરવાની દરખાસ્ત આવી હોય તો આખી પાર્લામેન્ટ બળભળી ઉઠે. આજે અજાણે પૌંડ લડાઈ અર્થે વાપરવાના ઠરાવો એક અવાજે સ્વીકારવામાં આવે છે. જર્મન નૌકા-બળને પહોંચી વળવાને જ્યારે બ્રિટિશ નૌકાબળને વધારવાની દરખાસ્તો મૂકાવી ત્યારે શાંતિના ચાલકો કહેતા કે ૨૦ લાખ પૌંડ એક દેડ-નોટમાં તમે ખર્ચો છો, પરંતુ ૨૩ લાખ પૌંડમાં તો ૧૦ હજાર સુંદર મકાનો ગરીબોને માટે પૂરાં પાડી શકાય. પરંતુ હવે થોડા સમયમાં આ લડાઈમાં ખિટનને હંમેશાં ૧૦ લાખ પૌંડનો ખર્ચ થશે એ સંભવિત છે, અને તેથી લડાઈમાં જે ખર્ચ હંમેશાં થશે તે ખર્ચથી દરરોજ ૧૦ હજાર સુંદર કુપડાંઓ ખિટનમાં ઉભાં થઈ શકે.

પરંતુ આકસ્મિક આફતો તરફ લોકોનું ધ્યાન નેટલું ખેંચાય છે તેટલું હંમેશની આફતો તરફ ખેંચાતું નથી. લડાઈના પ્રથમ છ મહિનામાં ખિટને બહુ તો ૧૦ હજાર માણસો ખોયાં હશે, પરંતુ તેટલાજ અરસામાં સમાજની ગેરવ્યવસ્થાને લીધે ગરીબીથી ઉદ્ભવતાં અને અટકાવી શકાય તેવાં કારણોને લીધે ખિટનમાં લગભગ ૧ લાખ માણસો મરણશરણ થયાં તેની નોંધ કોણ લે છે ? આપણી કલ્પના-શક્તિ કાંઈ પણ શોરબકાર વિના જગૃત થતી નથી તે ઓછું શોચનીય છે ? લડાઈની આફતો આકસ્મિક છે, પરંતુ સુલેહના સમયની આફતો નિરંતર છે, છતાં આકસ્મિક આફતો દૂર કરવા આપણે મહા ભારત મહેનત કેડાવીએ છીએ, અને હંમેશની આફતો લાથ જોડીને સહન કરીએ છીએ. લડાઈમાં આપણી તૈયારીઓની ખામી માટે ગમે

તે કહેવામાં આવે પરંતુ સુલેહના જીવન માટે જે તૈયારી આપણે રાખીએ છીએ તેથી હજાર ગણી વધારે સારી તૈયારી આપણે લડાઈ માટે રાખી છે અને રાખીએ છીએ.

અત્યારે આટલો વ્યય કર્યા પછી પણ સામાજિક જીવન ઉપર લડાઈની શી અસર થશે ? લડાઈમાં અઢળક ધન વાપરવા કરતાં લોકોની ઉન્નતિ અર્થે તે વાપરવાને શું રાજ્યનેનાઓ દોરાશે ? નહિજ. તે સમયે આવી દલીલ કરવામાં આવશે કે રાજ્યને ખર્ચ ઘણો થઈ ગયો છે તેથી હાલ થોડાં વર્ષ સામાજિક સુધારાઓ મુલતવી રાખવા પડશે ! આગળ સામાજિક પ્રગતિ માટે જેટલો ખર્ચ થતો હતો તેટલો પણ કદાચ હવે કરવામાં ન આવે તો આશ્ચર્ય નથી. અને આ સ્થિતિ માત્ર ખ્રિસ્તનાંજ ઉપસ્થિત થશે એમ માનવાને કારણ નથી. આ મદાન લડાઈમાં ભાગ લેનાર દરેક રાજ્યની સામાજિક પ્રગતિમાં આ પ્રમાણે મોટાં વિધ્ન નડશે એ વિશેષ સંભવિત છે. રાજ્યદ્વારી દૃષ્ટિથી કદાચ કોઈ કોઈ રાજ્યને ફાયદો થશે, અને આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં સર્વ મોટાં રાજ્યોની રાજ્યનીતિ નીતિના તત્ત્વ ઉપર અવલંબિત રહે. પરંતુ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી એ મોટા અનર્થો ઉભા થશે તે નિઃસંક છે. એક તો એ કે લાખો ઉત્તમ પુરુષોના નાશ થયો હશે અને તેથી ભવિષ્યની પ્રજાનો માનસિક વારસો અતિ નબળો રહેશે. અને ખીજો અનર્થ એ કે સામાજિક પ્રગતિનાં મદાન કાર્યો વધારે ત્વરિત રીતે પૂર્ણ કરવાની આવશ્યકતા વધવા છતાં તે કાર્યો હાથ ધરવામાં દરેક રાજ્ય અચકાશે અને તેથી સામાજિક સુધારો વર્ષો સુધી ખોરખે પડશે.

નવા ઉલોગો ખીલવવા માટે, ગરીબોને સારાં મકાનો અને પૂરતું પોષણ આપવા માટે, સડેલાં અને ગંદાં રહેઠાણોને અંત લાવવા માટે, દરેક ઘરમાં સુધરેલા જમાનાની સર્વ સગવડો પૂરી પાડવા માટે, અને દરેક શહેરી કે ગામડિયાને સુધરેલી જીંદગી ગાળવાનાં સાધનો આપવા અર્થે આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થામાં યોગ્ય ફેરફારો

કરવાને માટે, જે ધન, જે શક્તિ અને જે સાધનો જોઈએ તે સર્વ આ ખૂનખાર લડાઈમાં વપરાઈ ગયેલાં હોવાથી એ સર્વ ઉપયોગી કાર્યો લાંબા સમય સુધી સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. તેથી લડાઈને લાંબે જે સાક્ષાત્ મહાન હાનિ થશે તે ઉપરાંત આ પરોક્ષ હાનિ ઓછી બચાવે નથી.

હિન્દુસ્થાન,

તા. ૧૫-૫-૧૫ શાનવાર.



૬૨

રાષ્ટ્રીય ભાવના અને લડાઈ.



રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં બે પ્રકારનાં પરિણામ આવતાં આપણે જોઈએ છીએ. એક બાબુ નહાતાં અથવા નિર્બળ રાજ્યો પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવવાને આ ભાવનાથી તૈયાર થાય છે, તો બીજી બાબુથી મોટાં જોરાવર રાજ્યો બીજાં રાજ્યોને ગુલામગીરીની ધુસરીમાં નાંખવાને પ્રયત્ન કરે છે. જે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાની શરૂઆત થાય છે ત્યાં પ્રથમ તો સ્વતંત્રતા માટે જાગૃતિ થાય છે, અને ન્યાય તથા સત્ત્વ માટે મંથન કરવામાં આવે છે. ત્યાં કોષપણ રાજ્યને ઉપરી કરતાં સમોવડું વિશેષ પસંદ કરવામાં આવે છે, પરંતુ જેમ જેમ બીજાં જોરાવર રાજ્યોનું એક રાજ્ય સમોવડું થવા શક્તિમાન થાય છે તેમ તેમ તેઓનું સમોવડું કાયમ રહેવાને બદલે તેઓનું અથવા બીજાઓનું ઉપરી થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેનામાં શરૂ થાય છે અને તેને લીધેજ લડાઈ, મારામારી, અને ગુલામીનો યુગ શરૂ થાય છે. અલબત્ત, રાજ્ય-દ્વારી સ્વતંત્રતા માટે શરૂઆતમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના બહુજ જરૂરની છે, પરંતુ એ ભાવના વધારે પડતી આગળ લઈ જવામાં આવે અને પોતાના દેશ માટે પ્રેમની સાથે બીજાઓના દેશ માટે દ્વેષ અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય તો તેનું પરિણામ બાદવાસ્થળીમાંજ આવે તે નિઃશંક છે.

યુરોપમાં આ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન થવાથીજ ત્યાંનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતાનો આટલો વિકાસ થયો છે, પરંતુ તેની સાથે એ રાષ્ટ્રીયતાની હદ બહાર પૂજા કરવાથીજ સને ૧૮૧૫ થી માંડીને અત્યાર સુધી યુરોપ લડાઈ અને મારામારીની ખુવારીમાંથી મુક્ત થયું નથી. સને ૧૭૯૩માં ફ્રેંચ પ્રજાએ રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઝુંડો ફરકાવ્યો ત્યારથી યુરોપની જૂદી જૂદી પ્રજા એક પછી એક પોતાના રાષ્ટ્રીય

હકકો અને પોતાની રાષ્ટ્રીય મહેત્તાઓ માટે યુદ્ધમાં ઉતરવા માંડી. ૧૯ મા સૈકામાં આ રાષ્ટ્રીય ભાવનાના પરિણામે જે મોટાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા બહાર આવી, અને તે રાજ્યો જર્મની અને ઇટલી. એજ સૈકામાં મગ્યાર પ્રજાએ સ્વતંત્ર પ્રજાઓની સમાવડી તરીકે પોતાનો દાવો ફતેહમંદીથી કબૂલ કરાવ્યો. ગ્રીસની સ્વતંત્રતા, પોલાંડની નિષ્ફળતા અને આયરલેન્ડની અર્ધી ફતેહ પણ આ સૈકામાંજ થઈ. ૧૯ મા સૈકાનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં તેમજ આ સૈકાની શરૂઆતમાં સ્લાવ પ્રજાઓ બહારમાં આવી, અને આ સ્લાવ પ્રજાઓની રાષ્ટ્રીય ભાવના વધારે તીવ્ર થવાથીજ યૂરોપમાં હાલ થોડા સમય થયાં ઝગડાઓ પાછા શરૂ છે, તેમજ આ બચંકર યુદ્ધ પણ એ પ્રજાઓની રાષ્ટ્રીય ભાવનાનેજ આભારી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અલબત્ત, તેની સાથે જર્મની અને ઑસ્ટ્રીયાની રાષ્ટ્રીયતા હદ ઓળંગી ગઈ છે એ વાત આ લડાઈનું મુખ્ય કારણ છે એ તો દીવાળેવું સ્પષ્ટ છે.

હાલની રાષ્ટ્રીયતા માત્ર દેશસ્થ નથી પરંતુ રાજકીય છે. ઐટલિયનમાં જે કે અનેક પ્રજાઓ આવેલી છે છતાં સ્કોટ, વેલ્સ અને ઇંગ્લીશ લોકોમાં એકજ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય ભાવના છે, અને તે રાજ્યને અવલંબીને છે તેમાં શક નથી. આયરલેન્ડને સ્વરાજ્ય અપાયા પછી આઈરીશ લોકોની રાષ્ટ્રીયતા પણ ઐટલનની બીજી પ્રજાઓની ભાવના સાથે મળી જશે એમ આશા રાખવાને કારણે છે. ફ્રાન્સ પણ ઘણા વખત થયાં એકજ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી રંગાયેલું છે, જે કે જર્મનીના કૂર હાથથી ફ્રાન્સનું એક અંગ બલાતકારે છુટું પાડવામાં આવ્યું છે તે જૂલો જવાનું નથી. જર્મનીમાં પોલ લોકો, ડેન લોકો અને આલ્સેસ લોરેનના ફ્રેન્ચ લોકોનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ મોટે ભાગે ત્યાં જર્મન રાષ્ટ્રીયતા બહુ મજબૂત અને ધણીવાર હદ બહાર જેવામાં આવે છે. ઇટલીમાં સર્વ ઇટાલીયનોજ છે, જે કે કેટલાક ઇટાલીયનોને ઑસ્ટ્રિયા પચાવી પડ્યું છે. ઑસ્ટ્રિયા હંગરીમાં અનેક પ્રજાઓનો શંભુમેળો છે તેથી ત્યાં રાષ્ટ્રીય ભાવના એક બનતી જાય છે.

આ સ્વદેશાભિમાન અને આ રાષ્ટ્રીયતાથી જગતમાં સ્વતંત્રતા અને પ્રગતિય ભાવનાનું સંચારણ ચોમેર થયું છે તે સંતોષની વાત છે. પરંતુ તેની સાથે દુનિયામાં અશાંતિ વધવા માંડી છે તે પણ ચોક્કસ છે. માંચેસ્ટરના મહાન અર્થશાસ્ત્રીઓ કોબ્ડેન અને બ્રાહ્મટ તથા આ જમાનાના શાન્તિપ્રિય મિન્ નોર્મન એન્ગેલનો સિદ્ધાંત એવો છે કે સુલેહ અને સંપર્થીજ સર્વ પ્રજાઓની આર્થિક અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ છે, તથાપિ યુરોપની ઉન્નત રાષ્ટ્રીય ભાવનાએ આ સિદ્ધાંતને દારઆમાં ફેંકી દીધો છે. હવે તો પોતાના રાજ્યને કેમ વિસ્તારવું, પોતાની જાહોજલાલી બીજાના ભોગે કેમ વધારવી, અને બીજાં રાજ્યોને પોતાના ઉપયોગમાં શી રીતે લેવાં, એ જાતની સ્વાર્થી વાસનાનું રૂપ યુરોપીય રાષ્ટ્રીયતાએ લીધું છે. એ વાસનાને એકદમ તૃપ્ત કરવાને અલારે જર્મની બહાર આવ્યું છે. મિત્ર રાજ્યો જર્મનીની ઇચ્છાઓ બર આવવા નહિ દે તે ચોક્કસ છે. પરંતુ આ મારામારીથી દુનિયાએ આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. કારણ કે રાષ્ટ્રીયતાના ઉન્માદે આખા યુરોપને ધણાં વર્ષ થયાં થેણું બનાવી દીધું હતું. બજવાન રાજ્યો સિવાય બીજાં રાજ્યોને, રે! સમસ્ત આફ્રિકા અને એશિયાને સર્વોપરિ યુરોપના ખોરાક તરીકેજ લેખવામાં આવતાં હતાં! કેણે કેનો કેટલો દુકડો ખાઈ જવો એ તકરારમાં યુરોપ ધણા સમય થયાં મશગૂલ હતું. તેથી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષ થયાં ભયંકર યુદ્ધની સામગ્રી યુરોપમાં આપોઆપ તૈયાર થતી હતી, અને એ દારૂ ભડકો થવાને માટે તણખાનીજ રાહ જોતો હતો, જે તણખો સને ૧૯૧૪માં મળી આવ્યો. પરંતુ હવે આખી દુનીયાની આશા છે કે મિત્ર રાજ્યો ઉન્માદી રાષ્ટ્રીયતાની દેવી જર્મનીનો સંહાર કરશે, અને ભવિષ્યમાં હમેશને માટે દરેક પ્રજાને માત્ર પોતાનો વિકાસ કરવા અથે રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉપયોગ કરવાની ફરજ પાડશે.

હિન્દુસ્તાન,

અમલેખ, તા. ૪-૬-૧૫ શુક્રવાર.

૯૩

હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ.



સુરતમાં ભાષણ

મુંબઈની હોમરૂલ લીગ તરફથી ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં હાલની રાજદ્વારી સ્થિતિ વિષે ભાષણમાળાઓ ગોઠવવામાં આવી છે તે સંબંધમાં ગયા રવિવારે મુંબઈથી મિ. બી. જી. હૉર્નીમૅન, રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, વિભાકર ઍરિસ્ટર, રા. બેંકર વિગેરે સુરત ગયા હતા. રા. રતનશી ધરમસિંહ, મિ. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, રા. કનૈયાલાલ એમ. મુનશી, રા. મનમુખલાલ એમ. માસ્તર વિગેરે ભણ્ય ગયા હતા. સુરત ખાતે આર્યસમાજ હોલમાં હાલની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ વિષે મિ. હૉર્નીમૅનના પ્રમુખપણા હેઠળ ભાષણો કરવામાં આવ્યાં હતાં. સભામાં સાતસો ઉપર માણસો હાજર હતા. ભારે ઉત્સાહથી કામ ચાલ્યું હતું.

રા. વિભાકરે નીચલું ભાષણ કર્યું હતું:-

જ્યારથી ક્રાન્સની રણબૂમિ તરફ દિંદી લશ્કર રવાના થવા માંડ્યું ત્યારથી દિંદનું રાજકીય વાતાવરણ દિન પ્રતિદિન આશાજનક થતું જતું હતું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક સરખા ભાગીદાર તરીકે હવે દિંદની મળત્રી બહુ ત્વરાથી થશે એમ સર્વત્ર વાતો ચાલી રહી હતી. બ્રિટિશ પ્રધાનો, સંસ્થાનેના અગ્રગણ્ય અમલદારો, ઇંગ્લેંડના લોક-નાયકો, અને જાહેર છાપાંઓ એક અવાજે દિંદની વફાદારી, સ્વાર્થ-ત્યાગ અને સામ્રાજ્યના ભાગીદાર તરીકે દિંદની લાયકાત માટે પરીક્ષ તેમજ અપરીક્ષ રીતે ગુણગાન ગાઈ રહ્યા હતા. જે દિંદ પા સૈકાની લડત અને અથાગ પરિશ્રમથી પોતાની મહેચ્છાઓ અને સામ્રાજ્યની સેવા કરવાના અભિલાષો સિદ્ધ કરી શક્યું નહોતું તે આંખના ચમકારામાં સિદ્ધ થવાની અણિ ઉપર આવ્યું. આ અપૂર્વ પગલું ભરવાની

હિંમત, દીર્ઘદષ્ટિ અને ઉદારતા માટે સર્વ માન લૉડ હાર્ડિંગનેજ ધટે છે. તેણે હિંદ પર અચાગ વિશ્વાસ મૂક્યો. હિંદે તે વિશ્વાસ દિલોગનીથી પરિપૂર્ણ કર્યો. વિશ્વાસ પરિપૂર્ણ થયો તેનું એક કારણ લૉડ હાર્ડિંગનું ઉદાર અને ન્યાયશીલ રાજતંત્ર, અને ખીજું કારણ હિંદની વશાદારી, અમીરી તથા એકનિષ્ઠા. હવે હિંદ તરફ ધ્રિટનનો “દાષકોણ” બદલાયો છે એમ ઠેર ઠેર વાતો થવા માંડી. કર્તવ્યનિષ્ઠ હિંદ પોતાની નિસ્વાર્થતાની અને સામ્રાજ્યસેવાની કદર થતી જોઈ મલકાયું—વધારે ઉત્તેજિત બન્યું—અને તેથી સામ્રાજ્યની ખાતર માણસો તેમજ દોલતનો અપરિમિત ભોગ આપવાને તૈયાર બન્યું.

સામ્રાજ્યના હિતની ખાતર ધ્રિટન ચાહે તે હિંદ પાસેથી માગી લે એવી સામ્રાજ્યને કોરે પાને સહી કરી આપનાર પરતંત્ર પ્રજા તરીકે જગતના ઇતિહાસમાં હિંદ સિવાય કોઈ બહાર પડ્યું હોય એમ આપણા જાણવામાં નથી. છતાં હજુ તો રણસંગ્રામ ઉપર તોપોની ગર્જનાઓ શમી નથી, એરોપ્લેનોના સુસવાટા બંધ થયા નથી, અગ્નિની જ્વાળાઓ સમી નથી, બહાદુર વશાદાર હિંદી સિપાઈઓનાં ખૂન સૂકાયાં નથી, અને હિંદે આપેલા કરોડો રૂપિયાના સરવાળા પણ મૂકાયા નથી, ત્યાંજ હિંદને કેવો બદલો મળે છે ? બદલો ? બદલાનું નામ ઉચ્ચારતાં કેટલાક અતિ શાણા, હરેલ, ઠંડાગાર, લોકેની બુકુટિ ઉંચી ચઢી જાય છે; તેઓ કહે છે કે. “સામ્રાજ્ય માટે પ્રાણ પાથરો, પણ બદલાની વાત ન કરો !”

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચ ન સેવાનાં ફલની વળી ઇચ્છા રખાઈ કે ? કેવી સંકુચિત, કુદ્ર, સ્વાર્થમય સંસારી પાખી દષ્ટિ !! આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ હાપણબરેહું તરવરાત સામ્રાજ્યના ચાલકો, કે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના મેમ્બરો કે બ્રિટિશ પ્રજા તરફથી આપણને શિખવવામાં નથી આવતું, પરંતુ જેઓ હિંદના નોકરો છે અને હિંદનું જીણ ખાય છે, છતાં જેઓ નથી સામ્રાજ્યના

પ્રતિનિધિઓ કે નથી હિંદના પ્રતિનિધિઓ તેઓ આ સોંધા બ્રહ્મચારીની દુકાનદારી કરી રહ્યા છે.

બદલો કહો, ન્યાય કહો, વિવેક કહો, ફરજ કહો, કે ધર્મ કહો—ગમે તે કહો, પરંતુ દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ સમજી શકે છે કે માત્ર આકાશના બાથકા ભરવાની ખાતર અથવા તો પોતે મરણ-શરણ થયા બાદ પોતાની કબર ઉપર કૃતિસ્તંભ રોપવાની ખાતર કોઈ પણ પ્રજા બીજી પ્રજા માટે પોતાનાં લોહી રેડી શક્તી નથી. આખી પ્રજાનાં સાહસો અને બલિદાનો બિલકૂલ નિરર્થક હોય શકે જ નહિ. અલબત્ત, હુંકા સ્વાર્થની દાષ્ટ ધિક્કારવા યોગ્ય છે. પરંતુ અંતિમ મોક્ષની અભિલાષા રાખવી એ કાંઈ ક્ષુદ્ર બદલાની આશા રાખ્યા બરાબર નથી. મોક્ષને માટે દરેક વ્યક્તિ અને દરેક પ્રજા તરફડિયાં મારી રહેલ છે. અમે પણ અમારું સર્વસ્વ યાહોમ કર્યું તે એટલા માટે કે સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર વાવટા નીચે અમે પણ અમારા મોક્ષનો ન્દાનો સ્વતંત્ર વાવટો આજકાલ ઉડાડી શકીશું. જો અમને આટલાં પણ બદલો માગવો લક્ક ન હોય, તો સામ્રાજ્યે અમારી પાસેથી આ આત્મભોગની આશા શી મિશાલે રાખી હતી વા? ભારતવર્ષની પ્રજાનાં જન-માલની આટલાં વર્ષ રક્ષા કરવા માટે? કબૂલ. એ રક્ષણના ફલની આશા રાખવાનો સામ્રાજ્યને સંપૂર્ણ લક્ક હતો. પરંતુ એવી આશા રાખવી એનું નામજ બદલો અને દુકાનદારી! અને એ સામાજિક દુકાનદારી કોઈ રીતે અધર્મ્ય નથી, પરંતુ ધર્મ્ય તેમજ અનિવાર્ય છે એમ ધ્રિયનના તેમજ હિંદના અગ્રગણ્ય લોકનાયકો કબૂલ રાખે છે આ કારણસર સામ્રાજ્યની છાયા નીચે પોતાનો મોક્ષ જલદીથી મેળવવાનો હિંદનો લક્ક અપૂર્વ રીતે મળ્યો. બન્યો છે.

છતાં આજ અરસામાં એક કમનસીબ દિવસે શાન્ત આશાવાદી વશાદાર મદ્રાસને લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે પોતાના દુહાભિનાદથી બળભળાવી મૂક્યું અને ફાડી તોડીને કહ્યું કે “તમારી આશાઓ નાબૂદ છે, સ્વરાજ્યનાં તમારાં સ્વપ્નાંઓ લાંબા સમય સુધી સ્વપ્નાંઓજ રહેવાનાં

છે, તમે હજી સ્વરાજને લાયક ક્યાં છો ? અહિંને વખતે તમે અમને મદદ કરી તેથી તમારી લાયકાતમાં શી રીતે વધારો થયો ?”—આ એક દૃષ્ટિકોણ !

પંજાબમાંથી સર માઇકલ ઓડવાયર પણ એ દિશામાંજ વિદ્યાર્થી અને એ નામદારે હિન્દની આશાઓ અને મહંત્તાઓ ઉપર સીલ મારીને જણાવ્યું કે “ સ્વરાજ માટેની તમારી ચળવળ અમને નાપસંદ છે એટલુંજ નહિ પણ ગાંધી સહીસલામતીને નુકસાનકારક છે ! ” આ બીજો દૃષ્ટિકોણ !

મુંબઈ હિંદનું નાક છે તેથી આ દિશામાં શુભ મંગલાચરણ કરવાનો હક તો લૉર્ડાવલિંગ્ટનનો હતો, અને તે હક્કના ઉપયોગ એમણે અચ્છી રીતે કર્યો. મિસીસ બેસંટને પવિત્ર મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રવેશ નહિ કરવાનો હુકમ કરાડવાનું અપૂર્વ માન લૉર્ડાવલિંગ્ટનને જ ધટે છે. ત્યાર બાદ તો અનેક પ્રાંતોના “ નવાબો ” તરફથી અનેક પરાક્રમે ભજવવામાં આવ્યાં. છેવટે આ નવાબોને જણાવ્યું કે અરધું કામ કરવામાં મજા નથી. મારવો તો મીર મારવો; ન્હાનાં અટકચાળાંથી હિંદના કિછાળા મારતો આશાપ્રવાહ અટકવાનો નથી.—છેવટે ધણે વિચાર કરીને બહુ સંભાગપૂર્વક—જબરદસ્ત તૈયારી કરીને—લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડે ઉડીથી મદ્રાસ સુધીની મુસાફરી કરવાની તકલીફ ઉઠાવીને બોમ્બે છાડ્યો, અને હોમરૂલના આત્માને સેલ આપી. મિસીસ બેસંટ ગયાં એટલે હોમરૂલ ગયું એમ લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડની ખાત્રી હતી. છતાં એમનું ‘મ્હોડું’ બધે રાખવા ઉપરાંત એમના લાથપગ પણ બાંધી દેવાની સાવચેતી રાખવાનું ગવર્નર સાહેબ ચૂક્યા નહિ, તેથી ઇ.મ. ઍરન્ડેઇલ તથા મિ. વાડીઆને પણ નજરકેદ કર્યા.

હિંદના આશાપ્રવાહને અટકાવવાનો આ પ્રયત્ન કેટલો સફલ થયો છે તે હવે સમસ્ત દુનયા જાણી શકી છે; મિસીસ બેસંટનો દેહ બંદિવાન છે, છતાં તેનો આત્મા મુક્ત છે એ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન

લૉર્ડ પેન્ટલૉન્ડ ક્યાંથી સમજી શકે ? જ્યાં છ મહીનાની જહેમતથી હોમ રૂલ લીગના ૩૫૦ મેમ્બર માંડમાંડ થઇ રાક્યા હતા, ત્યાં આજે દર દિવસમાં એક જગર મેમ્બરો મળ્યા છે. જ્યાં ૫૦ નો આંકડો હતો ત્યાં ૫૦૦ નો થયો છે, જ્યાં ૫૦૦ નો હતો ત્યાં ૫૦૦૦ નો થયો છે, ને જ્યાં ૫૦૦૦ નો હતો ત્યાં ખુદાની મહેરબાનીથી તા. ૧૬ મી જુન સને ૧૯૧૮ માં પચાસ જગરનો થયો. જ્યાં હોમરૂલ રાંતની અમુક સોમાં ગણતરી થતી હતી, ત્યાં લાખોની ગ્રંથિઓ થવા માંડી છે. જ્યાં વિનીત અને દિદામના બેદ હતા ત્યાં રાષ્ટ્રીયતા અને એકતાના જય-ધોષ સમળાઇ રહ્યા છે. જ્યાં નાદ્રા હતી. ત્યાં જગૃતિ થઇ છે. જ્યાં દુશ્મનાઇ હતી ત્યાં મિત્રતા વહેબરી છે. જ્યાં “આઈ” અને “ત્યાઈ” બોલાતું હતું ત્યાં “આપણું” બોલાય છે. હંદમાં દારૂમીરથી કન્યા કુમારી પર્યન્ત, અને પેશાવરથી બ્રહ્મદેશ પર્યન્ત, “હોમરૂલ” “હોમરૂલ” ની ગર્જનાઓ થઇ રહી છે.

દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ પેન્ટલૉન્ડ અને લૉર્ડ વિલિંગ્ટન ! દીર્ઘાયુ થાઓ, સર માઈકલ ઓડ્વાયર અને મી. હેંકલી ! અને દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ કે જેઓએ અમારાં સોનંદરી સ્વપ્નાઓની ઉપા આડે આવનારાં વાદળાંઓ આટલી ઝડપથી ખસેડી મૂક્યાં છે !

બસ આ હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ. પરંતુ એ સ્થિતિ માત્ર જાણવાથીજ શક્ય નથી, એ સ્થિતિનો ક્રિતમ ઉપયોગ કરી લેવો એમાંજ આપણી કુશળતા, આપણી સ્વદેશપ્રીતિ, આપણી વફાદારી અને આપણા ચારિત્ર્યની ખરી કસોટી છે. કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારો, તેમજ એંગ્લોઇન્ડિયન દોસ્તો આપણી મહત્વાકાંક્ષા સામે આક્ષેપો મૂકે છે તે વિચારવા જેવા છે. તેઓ કહે છે કે સ્વરાજ્ય માટે ચળવળ કરનારા માત્ર મુઠ્ઠીબર કેળવાએલાઓજ છે. અને જો કે એ કેળવાએલાઓ સમસ્ત હિંદની આશાઓના પ્રાતનિધિ છે એ ભૂલી જવાનું નથી, છતાં આપણા ટીકાકાર મિત્રોની ટીકાનો ખરો કિતર તો

એ જ છે કે હિંદના ખૂણેખૂણામાં જાગૃતિ કરી સ્વરાજ્ય માટે દરેક હિંદીની આંતર ઇચ્છા પ્રકાશમાં લાવવી કે જેથી આપણા ઐંગ્લો-ઇન્ડિયન મુરખીઓને સંતોષ થાય. એટલુંજ યાદ રાખવાનું છે કે છેવટે હિંદના ભવિષ્યની કુચી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ અને બ્રિટિશ પ્રજાના હાથમાં છે, અને નહિ કે બ્રિટિશ સહનનતાના મુસાફર એજન્ટોના હાથમાં. અને તે સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે બ્રિટિશ પ્રજા સ્વતંત્રતા અને મોક્ષની ઉપાસક છે. બ્રિટન હિંદને સામ્રાજ્યનો મળજીત, સક્રિય, ચેતનમય અંશ જોવાને ખુશી છે, અને નહિ કે પદ્માધાતથી નકામું થઈ ગયેલું દાડ-પિંજર. તેથીજ રીતે આપણે પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના માનનીય ભાગીદાર બની દળ પણ સામ્રાજ્યની અપૂર્વ સેવા કરી સામ્રાજ્યને સોંપાવવા માગીએ છીએ. તેટલા માટે કોઈની મગદૂર નથી કે આપણી વશદારી માટે રજ પણ શંકા બતાવી શકે. આપણે આપણા લોહીથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ફત્તાવેજ ઉપર સહી કરી આપી બ્રિટન સાથે લગ્ન કર્યું છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં બંને છૂટાછેડા છૂટથી થતા હોય, પરંતુ હિંદની પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિ તો જીવનમાં એકજ લગ્ન સ્વીકારે છે, એટલુંજ નહિ પણ મૃત્યુ બાદ પણ એ લગ્નબંધન પવિત્ર તેમજ અમર માને છે. તેટલા માટે સામ્રાજ્યની સોંમાં રહીને આપણે મોક્ષની આશા નહિ કરીએ તો ક્યારે કરીશું? લગ્ન મોક્ષ માટે છે નહિ કે પરાધીનતા માટે.

તેથી એ મોક્ષ મેળવવાના પ્રયત્નમાં કોઈ પણ પ્રકારની ભીતિ રાખવાની નથી. અદેખા પ્યાર કરનારાઓથી નથી છેતરાવાનું કે નથી ડરવાનું. પવિત્ર મોક્ષ એ આપણું જીવનલક્ષ્ય છે, એ આપણું સાધ્ય છે. એ મોક્ષ એનું નામ જ હોમરજ્ઞ. તેટલા માટે “હોમરજ્ઞ” ના નામ માત્રથી ભડકવાનું નથી. હોમરજ્ઞ માગવું અને હોમરજ્ઞ માટે જીવન અર્પવું એ પાપ નથી, એ ગુન્હો નથી. હોમરજ્ઞ એ પ્રજામાત્રનું પોષણ છે—એ ન છે—જીવન છે. હોમરજ્ઞ મેળવવા પ્રયત્ન ન કરવો તે દેશદ્રોહ છે તેમજ રાજ્યદ્રોહ છે. જેઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અંશ

દોસ્તો અને શુભેચ્છકો હશે તેઓજ એક દિલથી હિંદને માટે હોમરૂલ મેળવવાની હિમ્મત બતાવી શકશે. કારણ કે ભૂતી જવાનું નથી કે હોમરૂલ વિનાનું હિંદ અિટનનું એક અપંગ અંગ છે; ત્યારે હોમરૂલ સહિત હિંદ માત્ર અિટનના માથાનો મુકુટ છે એટલુંજ નહિ પણ તેની જમણી બાજ છે. માત્ર અિટીશ સામ્રાજ્યના શત્રુઓજ હિંદના હોમરૂલના માર્ગમાં જરા પણ વિધ્ન નાંખવાને તત્પર થશે.

હોમરૂલ માટે હિંદની લાયકાતની મૂર્ખાઈ ભરેલી દલીલોના જવાબો દેવામાં આપણે આપણો સમય ગુમાવવાનો નથી. હિંદ અનેક બાબતો માટે નાલાયક ગણાતું આવ્યું છે, છતાં તક મળ્યે હિંદ જ્યારે જ્યારે પોતાનું પાણી બતાવે છે ત્યારે લાયકાતના બીજા પ્રદેશો આપણા હિતૈર્થીઓએ શોધી કહાડવા પડે છે. હજી ૧૯૧૪ ની નાલ સુધી હિંદી સિપાઈઓ યુરોપીય સિપાઈઓના સાથમાં કે વિરૂદ્ધમાં લડવાને બિલકૂલ નાલાયક હતા! ૧૯૧૫ માં એ લાયકાત આસમાનમાંથી ઉતરી! થોડાંજ વર્ષ પહેલાં ઈડિયા કૌંસિલમાં બેસવાને કાંઈ પણ હિંદી લાયક ન હતો. એ નાલાયકીની છેલ્લી ઘડી પછીની ઘડીએ એક લાયક હિંદી જન્મ્યો! ત્યાર બાદ ઘણો વખત સુધી ઈડિયા કૌંસિલ માટે હિંદમાં બે લાયક માણસ જન્મ્યાજ નહિ. પરંતુ એક રળીયામણી સવારે આખરે આપણા પરીશ્રકોને માલુમ પડ્યું કે હિંદમાં બે લાયક માણસ છે. આખરે સને ૧૯૧૭ના જુલાઈ માસના મંગલાચરણમાં ઈડિયા કાઉન્સિલ માટે ત્રણ લાયક હિંદી હોવાની આપણને ખાત્રી મળી છે. એજ રીતે પ્રાંતિક કૌંસિલ તથા વાઇસરૉયની કૌંસિલમાં પણ ધામે ધામે લાયક હિંદીઓ વધારે સંખ્યામાં જન્મતા જાય છે, અને એટલું ચોક્કસ સમજવું કે જે દિવસે હિંદ માટે હોમ રૂલનો અરપેચ વિલાયતથી રવાના થશે તે જ દિવસે હિંદમાં પરમાત્માની કૃપાથી અનેક લાયક હિંદીઓનો જન્મ ૨૪ કલાકમાં થઈ જવાનોજ !! આપણા અંન્ધો-ઈડિયન ભાઈઓને બસે મદદ ન

હોય, પરંતુ આપણે અશ્રદ્ધા રાખવી પોસાય તેમ નથી. સહુરસ્વા
જયુષ્ઠરા Nothing succeeds like success. બસ, હોમશ્રદ્ધા
સામેની દલીલોનો ઉત્તર આ જુની પુરાણી ઠહેવતો સચોટ રીતે
ખરો પાડે છે.

—“હિન્દુસ્તાન” તા. ૧૯-૭-૧૭, તથા

“નવજીવન અને સત્ય”, ઑગસ્ટ ૧૯૧૭ પૃષ્ઠ ૧૦૨.

૯૫

વર્તમાન ક્રાન્સનો તનખો.

‘ ઓરિટાઇડ પ્રાચન્ડ. ’

જેમ આ દારણુ યુદ્ધમાં ક્રાન્સનાં અપૂર્વ પરાક્રમેનાં અંપૂર્ણ ઇતિહાસ દુનિયા પાસે હજુ રજુ થયો નથી, તેમ ક્રાન્સનો મુખ્ય પ્રધાન ‘ ઓરિટાઇડ પ્રાચન્ડ ’ જે આ દારણુ ક્રાન્સનો ખરો પ્રાણ છે તેના જીવનની મહત્તા હજુ જગતથી દૂરપાથલીજ રહી છે. ન્યારે ઓસ્ટ્રિયા, જર્મની અને બલ્ગેરિયાનાં લશ્કરો સર્વિયા ચીરિને પસાર થવા માંડ્યાં ત્યારે અચાનક અમેરિકા, ચીસ, હોલેંડ, સ્પેઇન, નાર્વે, સ્વીડન, અને રિવટ્જ્લાંડમાં સુલેહના બજારો સંભળાવા શરૂ થયા. અને તટસ્થ રાજ્યો માની બેઠાં કે હવે લડાઈના અંત આવ્યો; કેટલાકેએ તો સુલેહના કાલકરાર પણ ઊપાને તૈયાર કર્યા. અને માત્ર તેના ઉપર મિત્ર રાજ્યોની સહીનીજ ચાર હતી !

પરંતુ તેજ દારણુ ક્રાન્સમાં કંઈક જુદાંજ, જખરડસ્ત. વીજળીના અમકારા જેવો ધ્યાન ખેંચનારો, જાણે કે ધમકેતુ ખર્ચો હોય તેવા અણુવાર્થો બનાવ બન્યો ! તે વખતે એક ન્દાનો માણસ, ઝેંટરટન કાલર અને કાળી નેટકાઈમાં સજ્જ થયેલો. ઘિટનના જગવિખ્યાત લોહક ન્યોર્ગ જેવો આબેહુબ દેખાતો, ક્રાન્સની રાજસભામાં બહુજ શાંત રીતે દાખલ થયો, તે પ્રવેશતાંજ ત્રિતરાત્ર્યોને સરખાવે તેવી સુલેહની અફવાઓના ચૂરેચૂરા થયા ! ક્રાન્સની પાલ્કામેટમાં આ માણસ જે બોલ્યો અને જેવી રીતે બોલ્યો તેથી સર્વની ખાત્રી શરૂ કે નહીં સુધી ત્રિતરાત્ર્યોની અંપૂર્ણ શતેક થાય નહિ ત્યાં સુધી, પછી બસ

જમાનાઓ વીતી જાય તો પણ, આ લડાઈ ચાલુજ રહેવાની. તેના શબ્દોમાં ‘મશીન ગન’ નો વેગ હતો, ભયંકર સુરંગની ઉજ્જ્વળતા હતી, ક્રાન્સની ખાઈઓની સુદૃઢતા હતી. તેણે ઝોટલુંજ કહ્યું: “સુલેહ? અલબત્ત, સુલેહ આપણે ઇચ્છીએજ છીએ. સુલેહની આપણને ઝોટલી બધી જરૂર છે કે તે મેળવવાને કદાચ બીજાં ૪૦ વર્ષ આપણે લડવું પડશે તોયે આપણે લડવાને તૈયાર છીએ”!

આ તનખો ક્યાંથી ઝર્યો? ક્રાન્સના પાંચ વાર મુખ્ય પ્રધાન થયેલ ‘આયન્ડ’ ના મુખમાંથી. અને એ તનખાની અસર ક્રાન્સ ઉપર શી થઈ? એજ કે તેની આ બીજમ પ્રતીકા ઉપર મત લેવામાં આવ્યા. પરંતુ મતનું પરિણામ? પરિણામ તનખાની તરફેણમાં પડે અને વિરૂદ્ધ એક! આટલો જબરદસ્ત બહુમત ‘સીન’ નદીના તટ ઉપરના ‘બુર્બોન રાજમહેલ’ માં કદિ પણ કોઈ પણ મુખ્ય પ્રધાને જીત્યો હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી.

આયન્ડનું વય ૫૬ વર્ષનું છે. તેને જગતમાં જાણીતો કરવામાં બી દેવીનો તેના ઉપર જરાયે ઉપકાર નથી. જે મુશ્કેલીસીમાંથી દુનિયાના અનેક નેતાઓ કિપ્ત્ર થયા છે, જે ગરીબીના ગર્ભમાંથી પ્રતિભાશાલી તારાઓ જગતના ક્ષિતિજ ઉપર ચમક્યા છે, જે દરિદ્રતાના ગુંગળાવી નાંખનાર વાનાવરણમાંથી વીરતા, સાધુતા, કિદારતા, સ્વતંત્રતા અને કર્તવ્યપરાયણતાની દિવ્ય વિશ્લૂતિઓ પ્રકટ થઈ છે, તેજ સ્થિતિનાં માખાપોને ખોળે ક્રાન્સના મુખ્ય પ્રધાને જન્મ લીધો હતો. તો પછી આયન્ડ મજૂરોનો મિત્ર અને ‘સોસયલિસ્ટ, પંથનો પ્રાણ’ મનાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? અલબત્ત, જન્મના કારણથી તે સોસયલિસ્ટ થયો, પરંતુ સોસયલિસ્ટ પાર્ટીના જનરલ સેક્રેટરી તો તેની મધુર ભાષા, તેની તીવ્ર બુદ્ધિ, અને તેના નૈસર્ગિક વક્તૃત્વના પ્રતાપથીજ તે થયો.

તે છતાં આયન્ડ સંકુચિત ક્ષેત્ર માટે સર્જાયોજ નથી. એકજ ચીલામાં પડી રહેવાની સામે તેણે મહાન પ્રતીકા લીધી છે. પ્રગતિ,

તિ, વિસ્તૃતિ, એજ એના આત્મકમલને નવ નવીન અને જીવંત પે છે. તેટલા માટેજ આયન્ડે જાહેર છાપાઓમાં લખવાની પ્રવૃત્તિ હોય. તેટલા માટેજ અનેક છાપાઓમાં તેના વિચારો પ્રકટ થયા. ખાસ કરીને “લા લાન્તર્ન” નામનું સુપ્રસિદ્ધ છાપું કે જે રખાનાંઓના શ્રીમંત માલિકોના કદા દુશ્મન તરીકે મશહૂર હતું તેનેજ યન્ડના જાહેર આભપ્રાયો છાપવાનું પ્રથમ માન મળ્યું.

એ જાણવા જેવી હકીકત છે કે પ્રથમનો આયન્ડ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ફરનારો અને કાવ્યમય તરંગોમાંજ મસ્ત રહેનારો હતો. પરંતુ વર્તમાન યન્ડ જુદોજ છે. તે કવિ છે તેમજ વ્યવહારકુશલ વેપારી પણ છે. વના અને વ્યવહારકુશલતાનો અજબ સંગમ તેના જીવનમાં થયેલો છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, સ્વપ્ન અને જાગૃતિ, ભાવના અને સત્ય, સર્વના યોગ કરવો એ આયન્ડનો મહાન મનોરથ હતો, અને તે ફલિતાર્થ તેણે પોતાનાજ જીવનમાં કરી બતાવ્યો છે. જેમની યુવાવસ્થામાં તેનો ઉજળતો ઉત્સાહ અને તેની ચેતનવતી ભાવનાઓ તા તરફ ફ્રેન્ચ પ્રજાનું આકર્ષણ કરી રહ્યાં હતાં, તેમ અત્યારે તેનું નસિક સમતોલપણું, તેનું અપૂર્વ શાણપણ, અને તેનું ઝગકતું હૃદયોદય, યરોપના એક અગ્રગણ્ય રાજદારી પુરુષ તરીકે તેની તિ ફેલાવી રહેલ છે.

ક્રાન્સના ‘ચે’અર ઓફ ડેપ્યુટીઝ’ના સભાસદ તરીકે આયન્ડની યમ ચૂંટણી સને ૧૯૦૨ માં થઈ હતી. સને ૧૯૦૫માં રાજ્યસભા ને ધર્મસત્તાને જૂદાં પાડવાનો જે અતિ ચર્ચાસ્પદ અને મહત્વનો મહો ફ્રેન્ચ રાજસભામાં પસાર થવાનો હતો તેના ઉપર વિચાર ચલાવવાને નિમાયેલી કમીટીના પ્રમુખ તરીકે આયન્ડની ચૂંટણી થઈ હતી. ઉપરથી સમજી શકાશે કે તે કેટલી ઝડપથી પોતાનો અધિકાર માવતો જતો હતો. તેણે આ વિષય ઉપર જે રિપોર્ટ કર્યો છે તે ક્રાન્સના રાજદારી ઇતિહાસમાં અગ્રસ્થાન રોકે છે. આ સચોટ, સરલ,

અર્થપૂર્ણ રિપોર્ટને આધારેજ છેવટે ઉક્ત કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ ૧૯૦૬ ની નવી 'કમિનિટ' માં કેળવણીના તથા ધર્મના ખાતાના પ્રધાન તરીકે આયન્ડને સ્વીકારવામાં આવ્યો.

આ વખતથી તેની વ્યવહારકુશલતાનો વધારે ને વધારે વિકાસ થવા માંડ્યો. સને ૧૯૦૯ માં તેનામાં વ્યવહારકુશલતા અને ભાવનાનાં શક્તિ રમ્ય રીતે એકત્ર થઈને એકસરખા પ્રકાશથી પ્રકાશવા લાગી. ખીજા કોઈ મનુષ્યના જીવનમાં આ પરસ્પર વિરોધી ગુણોનું ઠંઠું યુદ્ધ જનમ્યુંજ હત, અથવા એમાંથી એક ગુણનું સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય સ્થપાયુંજ હત, પરંતુ આયન્ડે આ દ્વિપુટિને એક બનાવી, અને સંભવિત છે કે તેના પ્રતાપેજ તે તુરંતજ ક્રાન્સનો મુખ્ય પ્રધાન બનહેર થયો.

આયન્ડ મુખ્ય પ્રધાન બનહેર થતાંજ 'સોસાયલિસ્ટ પાર્ટી'માં ચક્રચાર થઈ રહી. એક જગી સભામાં આયન્ડનું નામ મજૂરોના સાથી તરીકે ખાતલ કરવામાં આવ્યું. રાજ્યસત્તાધારી મજૂરોના સાથી હોઈ શકેજ કેમ ? છતાં આયન્ડને ન્યાય આપવાની ખાતર કહેવું પડશે કે 'રીપબ્લિકન' થયા છતાં આયન્ડ સોસાયલિસ્ટ જેવો ને તેવાજ છે. તે કાર્યકુશળ થયો છે, છતાં તેના આદર્શો તેની સાથેજ રહ્યા છે. હજુ પણ તેનું મધુર સ્વપ્ન એજ છે કે 'લક્ષ્મીદેવી'નાં 'મજૂરદેવ' સાથે લગ્ન થાય, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર સંસાર ઉન્નત અને સુખમય બને. આયન્ડ વિચારે તથા ભાવનાઓમાં ઉદ્દામ અને વ્યવહાર તથા કાર્યમાં વિનીત છે. 'આવતી કાલની' તેની રૂપરેખા તરણોનાં સ્વપ્નાંઓ કરતાં પણ વધારે ઉત્સાહપ્રેરક છે, તથાપ 'આજ'ની પ્રવૃત્તિ માટે તેની કાર્યક્ષતા એટલી મહાન છે કે કેસર પણ તેને મ્હાત કરી શકે તેમ નથી. અતિ રમણીય સ્વપ્ન ધડી તેને જીવંત સત્યમાં ઉતારવાં-તેને માટેજ ક્રાન્સનો મુખ્ય પ્રધાન જીવે છે.

આયન્ડની ઉદ્વેગમશીલતા ઉપર ઘડિયાળના ટકોરા દર્શી પણ અસર કરી શકતા નથી. સવારના આઠથી રાત્રિના આઠ સુધી સતત

કાર્ય કરવું એ તેના મનથી રમત છે. ક્રાન્સના મુખ્ય પ્રધાનની ઑરિસ માંત્રિક ચક્રીની માફક સતત દબ્યાજ કરે છે. ત્યાં આખો દિવસ કૅબિ-નેટના સભાસદો, પ્રધાનો, એલચીઓ, સેનેટરો, ડેપ્યુટીઓ, ડેલીગેટો, આદિ અનેક લોકોની આવજા ચાલુજ રહે છે. સવારથી રાત્રિ પર્યંત તેના મગજમાં નવીન વિચારોનો પ્રવાહ વહાજ કરે છે, અને છતાં તે આશ્ચર્યજનક રીતે સર્વને સહેલાઈથી પચાવી શકે છે. તેની દષ્ટિ વિશાળ અને વ્યાપક છે. અને તેથીજ ખીજઓના વિચાર જાણવાની તેનામાં જિજ્ઞાસા અને ઉદારતા છે. તે સમજે છે કે દુનિયામાં ઘણું જાણવાનું છે, અને તે એકલે હાથે બની શકે તેમ નથી.

ફ્રેંચ ‘રીપબ્લિક’નો પ્રેસિડેન્ટ અમેરિકન ‘રીપબ્લિક’ના પ્રેસિડેન્ટની માફક સુલેહનેજ ચાલનારો છે. છતાં પ્રેસિડેન્ટ વિસ્તન કરતાં પ્રેસિડેન્ટ આયન્ડ વધારે નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે લશ્કરી તૈયારી તે આ જમાનાની અનિવાર્ય જરૂરીયાત છે, અને હજુ પ્રજાઓને કાણુમાં રાખવાનું તે એકજ કાર્યસાધન છે. તેની આ દીર્ઘદષ્ટિને લીધેજ ‘આયન્ડ કોણુ છે?’ તેના જવાબમાં એક જાણીના અંગ્રેજ રાજદ્વારી લેખકે કહ્યું હતું કે “તે આખા યુરોપમાં મોટામાં મોટો માણસ છે.”

હાલ બેલ્જિયમની જે સ્થિતિ થઇ છે તેના કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ સ્થિતિમાંથી ક્રાન્સને થોડા સમય ઉપર બચાવનાર આયન્ડજ હતો. જ્યાં સૂધી જર્મની અને ક્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ જાહેર નહોતું થયું ત્યાં સૂધી આ અતિ મહત્વની હકીકત જાહેરમાં આવી શકી નહોતી. પરંતુ હવે યુરોપનાં રાજ્યદ્વારી નાટકોમાંનું આ ઘણુંજ દિલ ઉશ્કેરનારું ખરું નાટક બહાર આવ્યું છે.

જ્યારે આયન્ડ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ખીજ વખત અધિકાર ભોગવતો હતો તેજ અરસામાં સને ૧૯૧૦ ના ઑક્ટોબરની ૫ મી તારીખે ક્રાન્સની ઉત્તર રેલ્વેના વડાઓ તથા તેના કામદારો વચ્ચે સખ્ત

ક્યારે ઉભો થયો. હમેશની માફક કામદારની માગણી વધારે પણ મજૂરીના ઓછા કલાકો, અને પગારના ઓછામાં ઓછા દરની ચોક્કસ કરવા સાબંધી હતી. સંબંધિત છે કે તેઓની માગણી સંબંધી. તે વખતે ફ્રેંચ ચેંબરની સભા બરાચલી નહોતી, તેથી મજૂરોના કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ મુખ્ય પ્રધાનને સીધી અરજ કારણ કે રેલ્વે ઓફિસરો તેઓની શરિયાદ તરફ ધ્યાન આપે નહોતા. આયન્ડે સંપૂર્ણ દિલસોજી બતાવી. જો રેલ્વે મજૂરો પોતા કેસ સાબીત કરે તો પોતા મધ્યસ્થ તરીકે રેલ્વે ઓફિસરોને ઠીક ઠીક આવવાનું વચન આપ્યું. આયન્ડેનો ઉત્તર સ્પષ્ટ હતો. “ વ્યવહાર બંધ પડે એ ગવર્નમેન્ટ કદિ પણ સ્વીકારી શકે તેમ ન આપણે રેલ્વે વ્યવહાર દેશની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત છે. ઓફિસરો નહિ માને તો ગવર્નમેન્ટને અનિવાર્ય ફરજ બાબતવીજ પડશે

રેલ્વે વ્યવહાર ક્રાન્સને અનિવાર્ય રીતે ઉપયોગી હોવાનાં કારણે તે વખતે આયન્ડે કહ્યાં નહોતાં, પરંતુ ત્યાર પછીના ઇતિહાસે સર્વ આંખ ઉઘાડી. જર્મનીએ ક્રાન્સને અચાનક હુમલાથી દાબી દેવ મજબૂત તૈયારીઓ કરી રાખી હતી તે વાત ફ્રેંચ પ્રેસિડેન્ટની બહાર નહોતી. જર્મની માત્ર અનુકૂળ સંજોગોનીજ રાહ જોતું હતું આયન્ડેની તીવ્ર યુદ્ધિ સમજતી હતી.

હવે જો આવે સમયે રેલ્વેની હડતાળ પડે તો જર્મનીના હુમલા સામે લશ્કર એકઠું કરવાનું અને આખા દેશના બચાવનું ખર્ચ સાથે ક્રાન્સ ખોઈ બેસે તે સ્પષ્ટ હતું. જો રેલ્વે વ્યવહાર બંધ થાય ક્રાન્સને લાચાર, નરાધાર બાળકની માફક જર્મન રાક્ષસોના હાથે જવું પડે તે આયન્ડેની યુદ્ધિએ વીજળીક ત્વરાથી જાણી લીધું. લા એકઠું કરી ચક્રવાની ક્રાન્સની અશક્તિને પરિણામે કેસરના હાથે ક્રાન્સની સ્થિતિ લક્ષ્યેષ્ય જોડીજ થાત; કેસરનું લશ્કર પારીસ તે સમયે ક્રાન્સ, મુઝીબર પણ દારૂઓના વાપરમાં પિના, પચાવી પાડતો

આ વાતોનોજ વિચાર કરતો અને રેલ્વે અમલદારો તથા કામદારો વચ્ચે સુસેદ શી રીતે કરવી તેની ગણતરી કરતો. ખાચન્ડ તેની ઓફિસમાં બેઠો હતો, ત્યાં ધનધોર વાદળાંઓમાંથી ત્રાસદાયક ગર્જનાની સાથે વીજળીના ચમકારાની માફક રેલ્વે કામદારોની હડતાળ જાહેર થઈ. વાત આટલે સૂધી વધી જશે તે ખાચન્ડે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. પરંતુ એ સમય ચમત્કારોનોજ હતો. દુરતજ મજૂરોના મુખ્ય સ્થળેથી ઢૂંકમ બહાર પડ્યો કે, “ક્રાન્સની સર્વ રેલ્વે ઉપર કામ બંધ કરો!” આંખના પલકારામાં નોંધર્ન રેલ્વે, ઇસ્ટર્ન રેલ્વે, ફ્રેન્ચ અને જર્મન સરલદની રેલ્વે, પારીસ, લ્યૉ અને બુમ્બ સમુદ્રને જોડનારી રેલ્વે, વિગેરે અનેક લાઇનના પાટાઓ ઉપરની ટ્રેઇનોનાં પૈડાંઓ જાણે પક્ષાઘાત થયો હોય તેમ ધીમાં પડી ગયાં. બીજી પળે અનેક રેલ્વેનો વ્યવહાર તદ્દન અટકી પડ્યો. ઇંગ્લંડ બેલ્જિયમ અને લક્સેમ્બર્ગ સાથેના સંબંધ આપોઆપ તૂટી ગયો.

પરંતુ આફત અહિંથીજ પૂરી થતી નહોતી. રેલ્વે કામદારો ઉપરાંત ગોદીઓમાં કામ કરનારાઓ, ટ્રામોનાં માણસો, મિત્તીઓ, દુકાનના ક્લાર્કો, ખારવાઓ, અને બીજા અનેક હડતાળ પાડવાની તૈયારીમાં હતા. આ તોફાન આલ્જિરિયામાં પણ સળગ્યું. દરિયામાં માર્ગ બંધ થવાનો ભય ઉભો થયો. કેટલેક ઠેકાણે તારનાં અને ટેલીફોનનાં દોરડાંઓ તોડી નાખવામાં આવ્યાં. અનેક રેલ્વે એન્જિનો ઉંધાં વાળી દેવામાં આવ્યાં. ભાંગેલાં એન્જિનોનાં આવરણોથી રેલ્વે લાઇનો નકામી થઇ પડી. અફવા ઉડી કે પૂલોને સુરંગથી ઉડાડી નાખવામાં આવશે. ઠેકઠેકાણે લશ્કરનો જખ્તો રાખવામાં આવ્યો. વાતાવરણ કાળાં વાદળાંઓથી છવાયું.

આ પ્રસંગો રંગભૂમિ ઉપરજ નેવામાં આવી શકે. છતાં ખાચન્ડને એ પ્રસંગનો તેના જીવનમાંજ સાક્ષાત્કાર થયો, એટલુંજ નહિ પણ આ પ્રસંગમાંથી ક્રાન્સને બચાવવાનું મહા ભયંકર જોખમ તેને શિરે

આવ્યું. આયન્ડે જોયું કે દેશ ઉપર મહાન આફત ઝડપી રહી છે, છતાં તેનાં કારણો જાહેરમાં મૂકી શકાય તેમ ન હોતાં. જે મજૂર વર્ગ અમેરિકાની માફક ફ્રાન્સમાં અતિ મહાન રાજદ્વારી શક્તિ ધરાવતો હતો તેના હાથથી જ ફ્રાન્સને તોફાનના દરિયામાં ફેંકવામાં આવ્યું હતું, અને છતાં ફ્રાન્સને આ દારણુ સ્થિતિમાંથી બચાવવાનો માર્ગ એક જ હતો-એ જ મજૂર વર્ગ ઉપર રાજસત્તાનો અતિ મજબૂત ફટકો! બીજી બાબુથી મજૂર વર્ગ ઉપર સખ્ત પગલું ભરવાથી આખી પ્રગમમાં ક્ષોભ, સંતાપ, ઉશ્કેરણી, એટલાં બધાં ઉભરાઈ જાય કે એવું પગલું ભરનાર વ્યક્તિના ટૂંકડે ટૂંકડા થઈ જતાં એક મીનીટની પણ વાર ન લાગે.

આ સર્વ છતાં ખરું કારણ જાહેર કરવાથી જર્મની સાથે તુરંત જ લડાઈમાં ઉતરવાનું કારણ આપોઆપ ઉભું થતું હતું. આવી સ્થિતિમાં આયન્ડે માત્ર એ જ માર્ગ ખુલ્લા હતા. એક તો એ કે પોતે મજૂરોને ગણાઈને હડતાળ ચાલુ રહેવા દેવી અને તેથી દેશ ઉપર જે આફત આવે તે સહન કરવી. બીજો એ કે પોતે પોતાના ભવિષ્યનું અને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાનું બલિદાન આપીને માતૃભૂમિને આશ્તમાંથી બચાવવી. છેવટે આયન્ડે આત્મબલિદાનનો જ અને તેથી અમર પ્રીતિનો જ માર્ગ સ્વીકાર્યો. પોતાના રાજદ્વારી ભવિષ્યને તિલાંજલિ આપીને તેણે લશ્કરી હુકમ બહાર પાડ્યો અને હડતાળીઆઓને ૨૧ દિવસ માટે લશ્કરી નોકરીમાં જોડાવાની ફરજ પાડી.

આખની મીટમાં હડતાળીઆઓ સિપાઈઓ બન્યા, અને હવે હુકમનો અનાદર એટલે લશ્કરી હુકમને તાબે થઈને મજૂરો સિપાઈઓ તરીકે હાજર થયા. અને લશ્કરી હુકમથી જ તેઓને રેલ્વે ઉપર કામ કરવાની ફરજ પડી! સિપાઈઓના હાથથી ટ્રેઈનોનાં પેડાંઓ ચાલતાં થયાં! એક જ દિવસમાં આ મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ થયું, એક જ વીર નરની બુદ્ધિના એક જ અમકારથી જર્મનીની દુષ્ટ આશાઓ ધૂળમાં મળી અને ફ્રાન્સ છુટ્યું.

ક્રાન્સ જીવ્યું, પણ આયન્ડ જીવશે કે નહિ તે હજી જોવાનું હતું. ફ્રેન્ચ રાજસભામાં તેના આ કાર્ય માટે જવાબ આપવાનો બાકી હતો. છેવટે ફ્રેન્ચ રાજસભા મળી. પરંતુ આયન્ડે સભામાં પગ મૂક્યો કે તે જ ક્ષણે આભ ફાટી પડે તેમ સોરયલિસ્ટ મેમ્બરો (જેઓની સંખ્યા તે વખતે ૭૫ની હતી), ‘ લેબરાઇટસ, ’ તથા સામા પક્ષના સભાસદોએ તિરસ્કારની ગર્જનાઓથી આખી રાજસભા ધ્રુગવી મૂકી. “ વિશ્વાસ-ધાતી, ” “ જૂઠ્ઠી, ” આદિ અનેક વિશેષણો મુખ્ય પ્રધાન ઉપર ફેંકાયાં. આયન્ડ ખુલાસો કરવાને ઉભો થયો, પરંતુ સભાસદો વધારે ઉશ્કેરાયા. મિનીટોની મિનીટો સૂધી તુચ્છકારના શબ્દો, શિટકારની સીસકારીઓ, તોશનના પડધાઓ, ચાલુજ રહ્યા. કોઇએ તેને નરપિશાચના નામથી વધાવ્યો, કોઇએ તેને રાક્ષસના નામની પુખ્તોજલિ આપી, કોઇએ તેને નીચ, હરામી, દુષ્ટ, બદમાશનાં વિશેષણોથી સત્કાર્યો. સભાના પ્રમુખ મિ. ખ્રિસેન તરફથી આ અપમાનોનો ધોધ અટકાવવાને મહાભારત પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. પણ નિષ્ફલ. ઉત્તર ઍટ્લાંટિક મહાસાગરમાં મધ્ય શિયાળાનું દારણ તોફાન માનવ શક્તિથી શમી શકે તોજ આજની રાજસભાનું તોફાન મિ. ખ્રિસેનથી શમી શકે તેમ હતું.

હતાં આ તોફાનની મધ્યમાં ઉભેલો આયન્ડ કેવો દેખાતો હતો કે સરોવર જેવો શાન્ત, પર્વત જેવો ગંભીર, અને જવાળામુખીમાંથી ફાટી નીકળતા તનખાના જેવો ઓજસ્વી ! આ દીલ ઉશ્કેરનારા પ્રસંગે તેનું મુખકમલ હમેશ કરતાં વધારે સ્વસ્થ દેખાતું હતું ! સંભવિત છે કે તે આ ઉકળાટ જોઈને મનમાં મલકાતો હતો. છેવટે ખ્રિસેન તરફ ફરીને તેણે સંકેતમાં સમગ્ગન્યું. “ મને એકલો છોડો. હું જરાયે ગભરાતો નથી. ”

દરેક હૃદયભેદક તોફાનની મધ્યમાં એક ક્ષણ એવી આવી જાય છે કે જ્યારે અર્પૂર્વ શાન્તિ સર્વત્ર ફેલાઇ રહે છે. એવી એક ક્ષણ આ રાજસભામાં પણ આવી. ક્રાન્સના એક ધણુજ સુવિખ્યાત

એકદરના હાથ નીચે તાલીમ લેનાર ખાયન્ડ આવી તક ચૂકે ખરો ? સહસા તેણે તેની મધુર, સંગીતમય, હૃદયહારક વાણીનાં લોકયુગ્મકથી આખી રાજસભાનું ધ્યાન આકર્ષ્યું :

“ગૃહસ્થો, મ્હારા ઉપર અંગત આશ્રેયો અને અપમાનોના જે હુંમરે ખડકાયા છે તેનો પ્રત્યુત્તર આપવાનો મ્હારો હક્ક જતો કરવાની મને રજા આપશો ? મ્હારી પહેલી ફરજ દેશપ્રતિ છે—અને દેશ મ્હારી રાહ જુએ છે.” આસમાનમાંથી દેવવાણી થઈ હોય તેમ સર્વ સાંભળી રહ્યા. ખાયન્ડે વશીકરણ કર્યું. રાજસભાનું કાર્ય આગળ ચાલ્યું.

આ રીતે એ ઐતિહાસિક ચર્યા શરૂ થઈ. ચાર દિવસ સુધી આ ચર્યા ચાલી, હમેશાં મોટી રાત્રિ સુધી રાજસભા ખેઠી. પરંતુ દિન પ્રતિદિન રાજદ્વારી ઝંઝાવાતે વધારે દારૂણ સ્વરૂપ પકડ્યું. રાજસભાનો અભિ આખા દેશમાં ધુંધવાઈ રહ્યો. જવાળામુખી ક્યાં ક્યારે ફાટશે તે કોઈથી કળી શકાય તેમ ન હોતું, છતાં પરિણામે જવાળામુખી શટશેજ એ ભય સર્વવ્યાપક હતો.

ખાયન્ડ છેવટ સુધી દૃઢ રહ્યો. પોતે ભરેલાં પગલાંનું ખરું કારણ તેણે અંત સુધી જાહેર ન કર્યું. તેના ખુલાસો એટલેજ હતો કે, “ મ્હારે જે કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી તે મ્હેં કર્યું છે, મ્હારું કાર્ય ફતેહમંદ નિવડ્યું છે, અને દેશને મેં શાન્તિ આપી છે.” પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે પરિસ્થિતિ અસહ્ય અને વિનાશકારક થવાની અણિ ઉપર આવવા લાગી ત્યારે તેણે ખરી હકીકત જાહેરમાં મૂકવાની ગંભીર જવાબદારી જોઈ, અને નીચેના ઐતિહાસિક શબ્દો તેના મુખમાંથી નિકળતાંજ આખી રાજસભા ઉછળી પડી.

“ હવે હું તમને એક એવી હકીકત કહેવાનો છું કે તમે સર્વ તમારી જગ્યાએથી ઉછળીજ પડશો. જે કાયદેસર પગલાંથી મવર્નમેંટ ફેશની સરહદ અને રેલ્વેની માલેક રહી શકી છે તે પગલું જો આ કાર્પોરેશન માટે ખૂલું ન થાત, તો દેશના રક્ષણનું આ સૌથી ઉપયોગી

સાધન પોતાના હાથમાં રાખવાની ખાતર કદાચ ગમે તેટલું ગેરકાયદેસર પગલું ભરવું પડત તો તે પણ ગવર્નમેંટ ખુશીથી ભરત.”

‘જોહકમી,’ ‘જૂઝમ,’ ‘આપખુદી,’ ‘કાયદાનો ભંગ,’ વિગેરે ત્રાડો સંભળાઈ રહી. એક દિશામાંથી ગાજવીજ થઈ,—“રાજનામું આપ.” બીજી દિશામાંથી સુસવાટ આવ્યો,—“નહિં, નહિં; તે ખરો છે.” ત્રીજી દિશામાંથી ધસ્તીકંપ થયો,—“આપખુદી સત્તાધારીને તોડી પાડો.” ચોથી દિશામાંથી ગંભીર ધ્વનિ નીકળ્યો,—“ડેન્ટન તથા ગેમ્બેટાએ પણ એજ કહેલું હતું.”

તુચ્છકારો, ગાળો, ફિટકારો, સીસદારીઓ, તિરસ્કારો, ધમકીઓ, સોગનો, સુસવાટીઓ, નિઃશ્વાસો, તાળીઓ, ખોંખારાઓ, ગર્જનાઓથી ફેન્ય રાજસભા રાયતાનની રાજસભા કરતાં પણ વધારે વિકાળ દેખાવા લાગી. અતિ વૃદ્ધ સભાસદોએ પાછળથી કબૂલ કર્યું છે કે આવું રમખાણ તેઓની જીંદગીમાં તેઓએ કદિપણ અનુભવ્યું નહોતું.

પરંતુ ખામન્ડ તો અદ્ય વાળીને પોતાને સ્થળે નિશ્ચળ, શાન્ત, ખલાદૂર, ધીર, ગંભીર, ઉભો હતો. એક ફેન્યમેન છતાં તે આટલો શાન્ત રહી શક્યો તે અતિ આશ્ચર્યની વાત છે. કહેવાય છે કે લગભગ એક કલાક તે આ સ્થિતિમાં ઉભો રહ્યો. રમખાણ શમી જવાની તે રાહ જોતો હતો, પરંતુ તેની એ આશા વ્યર્થ હતી. તેથી છેવટે સરકારી રીપોર્ટરો તરફ ફરીને તેણે પોતાનું ભાષણ પૂરું કર્યું. ભાષણ પૂરું કરીને બહુજ સ્વસ્થતાથી તેણે પોતાના જગા લીધી. અર્ધી રાજસભા તેના ટૂંકડે ટૂંકડા કરવાને તૈયાર હતી છતાં તેના અંગે એક રોમાંચ પણ ન અનુભવ્યું.

તે દિવસે મત તો લઈ શકાયજ ક્યાંથી ? પરંતુ દીવાનાઓની સભામાં એકજ શાણો હતો અને તે ખામન્ડ હતો એ વાત તો સિદ્ધ થઈ. તેનું જે ભાષણ કોઈએ સાંભળ્યું નહોતું તે બીજે દિવસે ઘેરઘેર રાજીંગ પત્રોમાં વંચ્યું. બોકો ચકિત થયા. ખામન્ડની મહત્તા એકદમ

સમગ્રણી. દેશ ઉપરથી પસાર થયેલી આપ્તતનું સહસ્રા સર્વત્ર જાન થયું. ચારે દિશામાં “ ક્રાન્સનો ઉદારક, ” “ ક્રાન્સનો આત્મા, ” “ ક્રાન્સનો તનખો, ” “ આયન્ડ ” “ આયન્ડ ” “ આયન્ડ ” નો ઉચ્ચાર થઈ રહ્યો.

તોશનનં દિવસે મત જોવામાં આવત તો ગવર્નમેંટ ધણીજ સરમ ભરેલી રીતે મરણશરણ થાત. બીજે દિવસે બપોરે મત જોવામાં આવ્યા, તેનું પરિણામ તમે શું ધારો છો ? ૩૮૮ મત ગવર્નમેંટની તરફેણમાં અને માત્ર ૯૪ વરફમાં ! આયન્ડની અપૂર્વ ફતેહ જાહેર થઈ.

જેના જીવનમાં આવો તનખો તપી રહ્યો છે અને જે ક્રાન્સનો આત્મા સ્વીકારાઈ ચૂક્યો છે, તેના હાથમાં અત્યારે ક્રાન્સનું ભવિષ્ય સોંપવામાં આવ્યું છે. કેસરનું મગદૂર છે કે આ તનખાથી હાજ્યા વિના તે પાછો જાય ?

[“ વીસમી સદી. ” — જુલાઈ, ૧૯૧૬]

— સંકલિત —

“ આત્મ નિવેદન ” એ એક એવું ગ્રંથ છે, જે આત્મિક જીવનના સર્વ સત્યોનું વર્ણન કરે છે. આ ગ્રંથનાં અંશો આત્મિક જીવનનાં સર્વ સત્યોનું વર્ણન કરે છે. આ ગ્રંથનાં અંશો આત્મિક જીવનનાં સર્વ સત્યોનું વર્ણન કરે છે. આ ગ્રંથનાં અંશો આત્મિક જીવનનાં સર્વ સત્યોનું વર્ણન કરે છે.

૯૬

લોઈડ જ્યોર્જ

શ્રિદાનનું તેજ, ચેતન અને ગૌરવ.

“ લોઈડ જ્યોર્જ કોણ છે ? ” આ પ્રશ્ન હજુ વીસ વર્ષ પહેલાંજ ઇંગ્લંડના રસ્તા ઉપર પૂછાતો હતો. આજે આજુ ઇંગ્લંડ લોઈડ જ્યોર્જ માટે મગર છે, સમસ્ત યુરોપ લોઈડ જ્યોર્જને અદિતીય માનની નજરથી જુએ છે, સમગ્ર શ્રિદીશ સદાનતની આશા લોઈડ જ્યોર્જ છે, પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી લોઈડ જ્યોર્જનું નામ મશહૂર છે. ડેવિડ લોઈડ જ્યોર્જ પારણામાં જન્મ્યો હતો ત્યાં તેના પિતાનું અવસાન થયું; તેના ભવિષ્યના પ્રતિસ્પર્ધિએ જ્યારે અઢગક દોડનની રેલમહેલમાં, અને ઇંગ્લંડની મગર યુનિવર્સિટીઓનાં બન્ધ મહાલોમાં, બેઠેલા અને સુખમય છંદગી ગાળતા હતા ત્યારે ન્હાનો ડેવિડ તેની વિધવા માતા સાથે તેના ગરીબ મામા સ્વિડ લોઈડને ત્યાં વેઈસ્ટના એક ન્હાના ગામડામાં પોતાનું નવ શિક્ષણ લેતો હતો. જે કંકસર, જે જાહેમન, જે ગરીબી, જે મુશ્કેલી, લોઈડ જ્યોર્જ પોતાના આગજીવનમાં અનુભવી છે તે પાછી કદિ પણ તેના મગજમાંથી ભૂંસાઈ નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેના જનકાળના આ અનુભવને લીધેજ અત્યારે તે ગરીબોના ઉદ્ધારક અને મજૂરોના મિત્ર બની શક્યો છે.

એ જાણવા જેવું છે કે લોઈડ જ્યોર્જ અત્યારે જે શિખર ઉપર પહોંચેલ છે તે શિખરના પાયો તેનાં અનેક વ્હાલોઓના આત્મસાગ અને સ્વાર્થત્યાગ ઉપર રચાયેલ છે. જે પ્રમાણમાં લોઈડ જ્યોર્જને

કુટુંબીઓની દિલસોજી અને વફાદાર મિત્રોની સાહાય્ય મળી છે તેટલી બાળ્યેજ કોઇ મહાન નરને મળી હશે. તેના મામાએ બાળ ઉંચિડને પિતાના અવસાનની ખોટ કાઢ પણ જણાવા દીધી નહોતી; વિધવા માતાએ ન્હાના ઉંચિડનાં સુખ અને આનંદને માટે પોતાના પ્રાણ પાશ્ર્વ થતા; જાહેર જીવનમાં ઉંચિડ આગળ આવે અને લોકોમાં વાહવાહ મેળવે તેટલા માટે ઉંચિડના ભાઈએ સોલિસિટરના ધંધાની બધી જવાબદારી પોતાને માથે વ્હોરી લીધી; બહેને ભાઈની અનેક વાર માન તરીકે સેવાઓ કરી; પત્નીએ આજ પર્યંત લોહડ જ્યોર્જના જીવનની ભરતીઓટમાં ઉત્તેજન અને આશ્વાસન આપેલ છે; પુત્ર-પુત્રીઓ પતાના ઉઘમશીલ જીવનમાં આરામકુંજો બનીને રહેલ છે; મિત્રોએ લોહડ જ્યોર્જ ઉપરના ધા પોતે સહન કરી, તેને કરવાનાં પ્રાયશ્ચિતો પોતે કરી લઇ, લોહડ જ્યોર્જના જીવનપ્રવાહને સતત જોસ આપ્યું છે.

જાહેર પ્રજામતની એ બલિહારી છે કે જે પુરૂષ સને ૧૯૦૧ માં લોકોના ખૂતી દૂમલાથી મહા મુશીબતે બચી ગયો હતો તે આજે આખી પ્રજાને માનીતો થયો છે, એટલુંજ નહિ પણ ઇંગ્લંડના અગ્રગણ્ય લોકનાયક અને મુખ્ય પ્રધાન તરીકે સ્વીકારાયો છે. પણ જેમ પ્રજામતની બલિહારી છે તેમ લોહડ જ્યોર્જના જીવનની બલિહારી ઓછી નથી. તેના જીવનમાં જે પરિવર્તનો થયાં છે અને જે ત્વરાથી થયાં છે તે બાળ્યેજ બીજા કોઈના જીવનમાં થયેલ હશે. ૧૯૦૧ માં લોહડ જ્યોર્જ જોર લોકોની સામેના યુદ્ધનો કટામાં કટો દુરમન હતો, અને તેટલા માટેજ બર્મિંગહામમાં ઇંગ્લંડે યુદ્ધમાં ઝુકાવ્યું તેની સામે મજબૂત હીલચાલ ઉપાડવાને તે મથો હતો. પરંતુ આખી પ્રજા યુદ્ધની તરફેણમાં હતી, તેથી લોહડ જ્યોર્જને બર્મિંગહામમાંથી જીવતો જવા દે તેમ નહોતી. છેવટે એક પોલિસના સિપાઇના દૂધા પેરમાં તેને લોહમાંથી ન્હાસવું પડ્યું હતું. તેજ લોહડ જ્યોર્જ અને ૧૯૧૪ માં આ મહાભારત યુદ્ધની તરફેણમાં હતો, એટલુંજ

નહિ પણ આ યુદ્ધ જેટલા જોસથી ચલાવવું જોઈએ તેટલા જોસથી તે ચલાવવામાં આવતું નથી એવા તેના દૃઢ અભિપ્રાયને લીધે તો અસકિવથને પોતાનું પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું છે.

છતાં લૉર્ડિ ન્યૉર્જના વિચારપ્રવાહમાં જે પરિવર્તનો થયાં છે તે તેના ઉચ્ચ આદર્શો અને સિદ્ધાંતોને અનુસરીને થયાં છે તે ભૂલી જવાનું નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઈ સામે તેની દલીલો ઘણી મજબૂત હતી. તેના અસરકારક શબ્દો હજી પણ ભૂલાય તેમ નથી કે, “આફ્રિકાની ટેકરીઓ ઉપર ફેંકવામાં આવતી દરેક ગોળા દીઠ એક વૃદ્ધ માણસના પેન્શનના પગારનો ધૂમાડો થાય છે.” અને તે સમયે આ અભિપ્રાય જાહેર કરવામાં તેણે જેવી તેવી બહાદૂરી બતાવી નહોતી. કારણ કે તે કાણે આખા અિટનમાં લડાઈની ઉશ્કેરણીને જર લાગુ પડ્યો હતો. લિયરલ પાર્ટીના લગભગ સર્વ અયગ્રહ્ય નાયકો દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઈની સહાનુભૂતિમાં હતા. લૉર્ડ રૉઝબરી, મિ. અંસકિવથ, સર એડવર્ડ ગ્રે, સર હેનરી કાઉલર તેમજ લૉર્ડ સૉલ્સબરી અને મિ. બાકર લડાઈની મધ્યમાં સલાહની સૂચના કરનારને દેશનો કટ્ટા દુશ્મન માનનારા હતા. ત્યારે સર હેનરી કૉમ્બેલ-બેનરમેન, કે જે તે વખતે લિયરલ પાર્ટીના અગ્રેસર હતા, તેનું પોતાનું મન આફ્રિકાની લડાઈ સંબંધી શંકાશીલ હતું. આવા વાતાવરણમાં આખા ઇંગ્લાંડમાં લડાઈ સામે દુનિયા ચલાવવો, લોકોને લડાઈનાં અનિષ્ટ પરિણામો સમજાવવાં, સલાહશાંતિ માટે સલાહ આપવી, અને આખા દેશની ખફા સહન કરવી, તે માત્ર લૉર્ડિ ન્યૉર્જની વજ્ર છાતીજ કરી શકે. “આપણે આ લડાઈમાં આપણા હકોને માટે નથી લડતા, સિદ્ધાંતોને માટે નથી લડતા, આપણા ઉપર આવી પડેલી કોઈ આફત દૂર કરવાને નથી લડતા, તેમ આપણા બચાવ માટે નથી લડતા, - તો પછી આ લડાઈ લડવાનો આપણને શો લક્ષ છે ?” આ જાતની દલીલોથી તેણે આખા ઇંગ્લાંડને મળવી મૂક્યું હતું.

આની સાથે સને ૧૯૧૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં લંડનના ક્વીન્સ આ. ૩૦

હોલમાં બોલાયેલા લોઈડ જર્જોર્જના યાદગાર શબ્દો સરખાવોઃ
 “હુનિઆ ન્હાની પ્રજાઓની ઘણી આભારી છે. જગતની મહાન્
 કળાઓ ન્હાની પ્રજાઓની કૃતિઓ છે. જગતનું મહાન્ ચિરંજીવ
 સાહિત્ય ન્હાની પ્રજાઓ પાસેથી મળેલું છે. અનેક યુગો થયાં જે
 પરાક્રમે અને વીરત્વભરેલાં કાર્યોની કથાઓ શૌર્યથી મનુષ્યનાં રૂપાં
 ઉભાં કરે છે તે સર્વ ન્હાની પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અર્થે લડવામાં
 આવેલાં યુધ્ધો સંબંધી છે. અને છતાં જે બેલ્જિયમ અને સર્વિયાની
 ન્હાની પ્રજાઓ ફૂર જર્મનીના રાક્ષસી હાથ નીચે કચડાઈ જતી અને
 દબાઈ જતી આપણે જોઈ રહ્યા હતા, તે આપણે અનંતકાળ પર્યંત
 શરમ ભરેલી રીતે જગતના ઇતિહાસમાં દેખાવું પડત.” એ મહાન્
 ભાષણનું ગૌરવ અને મહત્ત્વ બતાવવાને આ એકજ કક્ષે બસ છે.
 આ ભાષણનું ભાષાન્તર વેદશ, બલ્ગેરિયન, ડેનિશ, હ્ય, ફ્રેન્ચ, જર્મન,
 ગ્રીક, ઇટલિયન, પોર્ચુગિઝ, રુસિયન, રશિયન, સર્વિયન, સ્પેનિશ
 અને સ્વીડીશ ભાષામાં છપાઈને ઠેર ઠેર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે.

આ રાજકીય ભાવના લોઈડ જર્જોર્જના જીવનમંત્ર છે-તેની
 સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રેરક બળ છે-તેના સર્વ સિદ્ધાંતોનો મૂલગામી પાયો
 છે. અને તેટલા માટેજ આફ્રિકાની લડાઈ સામે તેનું બંડ અને આ
 લડાઈમાં તેનો અભિનિવેશ હવે સમજી શકાશે. જે વીર નરે પોતાની
 માતૃભૂમિ વેઇલ્સના રક્ષણ માટે, વેઇલ્સની પ્રગતિ માટે, વેઇલ્સની
 ઉન્નતિ માટે, પોતાનું પૂર્વ જીવન અપણું દુર્યુ હતું તે નરનું હૃદય
 દક્ષિણ આફ્રિકાને છિન્નભિન્ન થયેલું શી રીતે જોઈ શકે? અને તેજ
 હૃદય બેલ્જિયમ અને સર્વિયાનો વિનાશ શી રીતે સહન કરી શકે?
 લોઈડ જર્જોર્જ લડાઈની ખાતર લડાઈનો ચાહક નથી. તે સાચી રીતે
 કહે છે કે “હું લડાઈનો ચાહનારો નથી. છતાં મને આ લડાઈમાં એક
 વસ્તુ ગમે છે, તે એ કે આપણે આ યુદ્ધમાં પવિત્ર અંતઃક્રમથી
 સામેલ થયા છીએ. આપણે આમાં દુશું પણ મેળવવાનું નથી, તેથી
 હું ઉલટો ખુશ છું. કારણ કે કાંઈ પણ સ્થૂલ લાભના લોભની ખાતર

એક અચ્છા, પ્રમાણિક, કર્તવ્યપરાયણ જીવાનને પોતાની જીંદગીનું બલિદાન આપવાનું કહેવું પડે તો હું ખરેખર દિલગીરજ થાઉં. એ સ્થિતિમાં હું કદિ પણ એમ કરી ન શકું. મહારા પોતાના એ મુંઢ છોકરાઓ નવા લરકરમાં છે, અને હું મહારા છોકરાઓને દિક્ષાગ્નિથી ચાહું છું. શું તમે એમ ધારો છો કે હુદ્ર લોભની ખાતર હું તેઓની જીંદગી જોખમમાં નાખવાને મોટું ખરે? નહિ. જો એમ હોય તો મહારે ખરેખર શરમાવું જોઈએ. પરંતુ સ્વતંત્રતા, આત્મમાન, અને સર્વ પ્રજાઓનાં સુખશાન્તિની ખાતર, તેમજ ખ્રિશ્ચિયાના અસહ્ય જૂદમનો અંત લાવવાની ખાતર, મહારા પુત્રો ખુશખુશાલ ગયા છે, અને તેઓને મહારે આશીર્વાદ છે.”

આવા ઉદાર આદર્શ અને મહાન્ સિદ્ધાંતને માટેજ લોહડ ન્યૉર્જ સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ન્હાનપણથીજ તેના જીવનની આ ચમકનો અનુભવ અનેક લોકોને થતો આવ્યો છે. ન્યારે તેણે પોતાના સોલિસિટરના ઘંઘામાં લગ્ન શરૂઆત કરી હતી અને ક્રિસ્ટિયન પાર્લામેન્ટનાં દર્શન પણ કર્યાં નહોતાં, ત્યારે પણ તેની ન્યાયવૃત્તિ ઓછા જોસવાળી નહોતી. રાજ્યસ્થાપિત દેવળમાં નહિ માનનારો એક પાદરી ન્યારે લોહડ ન્યૉર્જના ગામમાં મરણ પામ્યો ત્યારે તેની છેલ્લી ઇચ્છા મૃત્યુ પછી તેના બાળકની કબરમાં દફનાવાની હતી. પરંતુ રાજ્યનું માનીતું પાદરી મંડળ પોતાના દેવળમાં એક “નાસ્તિક” ગણાતા પુરૂષને કેમ દાટવા દે? દેવળના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા. સોલિસિટર લોહડ ન્યૉર્જનો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો. ન્યાય અને સત્યના ચાલકે એકજ મજબૂત ઉત્તર આપ્યો: “ન્યાં એ માણસને દફનાવાની ઇચ્છા હતી ત્યાં એને દફનાવાનો હક છે.” પ્રશ્ન થયો, “પરંતુ દરવાજાઓને તાળું મારવામાં આવ્યું છે.” લોહડ ન્યૉર્જે સચોટ રસ્તો બતાવ્યો: “દરવાજા તોડી પાડો.” છેવટે દરવાજાઓ તોડી પાડવામાં આવ્યા, મૃત્યુ પામેલ પાદરી તેના બાળકની મૃત્યુશય્યામાં છેવટે સૂતો, લોહડ ન્યૉર્જને કોઈ મ્હડવું પડ્યું, અપીલ થઈ, અને

અંતમાં વેષ્ટસનો ઉછરતો સેલિસિટર અને ઇંગ્લંડનો ભાવખનો પ્રાઇમ મિનિસ્ટર સત્ય, ન્યાય અને હક્કની લડતમાં વિજયવંત થયો.

“દરવાજાઓ તોડી પાડો” એ લૉહડ ન્યૉર્જની મગજની કુંચી છે. તે રવૈયામાં કે પ્રાચીનતામાં કે પ્રમાણપત્રોમાં કે અનુકરણમાં માનતો નથી. એ રીતે તે જાગરદસ્ત મૂર્તિખંડન કરનારો છે. તે અપૂર્વ કલ્પનાઓમાંજ મસ્ત રહે છે. ઊચ્છિષ્ટને તે અડકતો પણ નથી. અપૂર્વતા, નવીનતા, અદ્વિતીયતા, વિચિત્રતા, લૉહડ ન્યૉર્જની રંગેરંગમાં, જ્ઞાતપ્રેત થઇ રહેલ છે. સર્વ જૂનું અને નકામું તોડી પાડવામાં તેને અજામ આનંદ પડે છે. મ્હોટાં વિદ્વા સામે બાથ બીડવામાં તે પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને છે. જેમ કાર્ય મદાન, તેમ લૉહડ ન્યૉર્જનું જોસ મદાન; જેમ દુસ્મન પ્રતિભાશાલી, તેમ લૉહડ ન્યૉર્જની કમ્મર મજબૂત; જેમ જોખમ ભયંકર તેમ લૉહડ ન્યૉર્જનું ઝંપલાવું વેગભરેલું; જેમ વિદ્વા આનવાર્ય તેમ લૉહડ ન્યૉર્જનો આશાવાદ હેરાત પમાડનારો. મ્હોટા શિકારનેજ તેને શોખ છે. લૉર્ડ રોજખરી, એમ્પરલેન, સર હેનરી કંમ્પબેલ-બનરમેન, સર વિલિયમ હારકોર્ટ, સ્પીકર આર્થ ધી હાડિસ આર્થ ફ્રામન્સ મિંગ ગલી, મિંગ એસકિવથ-આ જાતના પુરૂષો સામે તેને અથડાવું પડ્યું છે, અને છતાં કોઈ વાર લૉહડ ન્યૉર્જ છતાયેલ હોય એમ કોઈના સાંભળવામાં નથી. રાજ્યદારી મધ્યકુસ્તીમાં તેનું મગજ એટલું તો ચપળ, ચક્રાર, અને તીક્ષ્ણ છે કે ગમે તેવાં મજબૂત વિદ્વાની આરપાર તે રસ્તો કરી શકે છે. તેને વિચારવાને થોભવું પડતું નથી. વિચારવું અને વિચાર ક્રિયામાં ઉતારવો એ બંને કાર્ય સાથેજ થાય છે. ભય જેવી વસ્તુ તેની જાણમાં નથી. તેથીજ તેની વાણી અતિ તીક્ષ્ણ, સચોટ, અસરકારક, અને જવાળામુખી સરીખી છે. એક વખતે ન્યારે તેણે એક સભામાં રજુકાર કર્યો કે “વેષ્ટસ માટે હોમ રલ, રફોર્ટલાંડ માટે હોમ રલ, આયરલેંડ માટે હોમ રલ, ઇંગ્લંડ માટે હોમ રલ,” ત્યારે એક તોફાનીએ ટાપસી પૂરી: “અને નર્ક માટે પણ હોમ રલ!”

લોહડિ ન્યૉર્જે ખુશ મિત્રજથી ઉત્તર આપ્યો: “કબૂલ; દરેક માણસ પોતાના સ્વદેશ માટે ઉભો થાય એ જોવાને હું ખુશી છું”!

લોહડિ ન્યૉર્જની અખંડ ચેતનશક્તિનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે તે ધારે ત્યારે, ગમે તેવા વાનાવરણમાં આરામ લઈ શકે છે. તે ચાલતી મોટરમાં ઘસઘસાટ કંધી શકે છે. સામાન્ય લોકોને જે અગવડાં લાગે છે તેમાં તે આનંદ માની લે છે. ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ અને શ્રમથી તે થાકતો નથી. નહાના અકસ્માતો અને અગવડોથી ખીંજાઓ કંટાળી જાય છે ત્યારે લોહડિ ન્યૉર્જ વિધોની વચમાં અદૃઢાસ્ય કરે છે. એક વાર તેના બે મિત્રોને અતિશય કંટાળો આવ્યો હતો. કારણ કે અખંડ વરસાદ અને ટ્રેનની અગવડોને કીધે તેઓ થાકીને લોથ પોથ થઈ ગયા. મદા મુશીબતે આરામ લેવાની તક એક જગ્યાને સર્વને મળી. જ્યારે સ્ટેશનના વેસ્ટિંગ રૂમમાં લોહડિ ન્યૉર્જના મિત્રો ગરમ કોશી લેવાને નિરાતે બેઠા, ત્યારે લોહડિ ન્યૉર્જ હજી ઉભો ઉભો નવું છાપું વાંચતો હતો! તુરંતજ તેના મિત્રો તરફ ફરીને તે બોલ્યો, “તમને રસ પડે તેવા નવીન સમાચાર આપું. ‘વાટન હીથ’માં મ્હારા મકાન ઉપર ઝાંખ્ય પડ્યાનો તાર છે!” તેના કુદુમ્બ માટે લોહડિ ન્યૉર્જ પ્રાણ આપે તેમ છે. છતાં આવા ભયંકર સમાચાર વાંચ્યા પછી પણ ન મળે તેને ત્યાંતા કે ભય: તેની છાતી ભયની બાબતમાં વજ્ર જેવી છે, છતાં પોતાના કુદુમ્બ માટે તેમજ સ્વદેશ માટે અતિશય કામગીરી છે. લોહડિ ન્યૉર્જ જેવું બહાદુર છગર બહુ થોડાઓનું હશે. છતાં તેના દિલની એક નિર્બળતા છે ખરી, અને તે તેનાં બાળકો છે.

એક વાર લોહડિ ન્યૉર્જની બહાલી પુત્રી મેગનને ફ્રાંસલાવીને ઉઠાવી જવાના કાવત્રા સંબંધી તેને બહારગામ ખાખર મળ્યા. તુરંતજ તે તાર ઓફિસે દોડ્યો, તેની પત્નીને તાર મોકલ્યો, અને પોતાના “નહાના પેકેટ”ની સંભાળ રાખવાની સૂચના મોકલાવી. આ હકીકત

જ્યારે તેના મિત્રોને તે કહેતો હતો ત્યારે તેની આંખમાં તેની બહાલી પુત્રી માટેનો પ્રેમ અને તેના ક્રોધનો તનખો આપોઆપ દેખાઈ આવતો હતો. તેજ વખતે તેને પોતાના સમસ્ત દેશનાં બાળકો માટે લાગણી થઈ આવી, અને આ કૂર લગાંઈ માટે જવાબદાર હુશ્મનો સામે વેરનું વિષ તેની નસેનસમાં ફરી વળ્યું. આ બનાવ અને વાતચીત તેની પારીસની મુસાફરી દરમિયાનજ બનેલ. જ્યારે તે પારીસના સ્ટેશને ઉતર્યો ત્યારે તેની મ્હોટી પુત્રી ઓલવેનને તે મળ્યો, અને પિતા પુત્રી કરતાં ભાઈ બહેનની માફક બંને એક બીજાને ભેટયાં. આ પુત્રી તે એજ વીરાંગના કે જેણે એક વાર પોતાના પિતાની ઉપર ફેંકવામાં આવેલો ધા ત્રીલી લીધો હતો. પુત્રીએ આ બહાદુરી પોતાના પિતા પાસેથી વારસામાં મેળવી છે. આ પુત્રી સાથેનો પતનો મેળાપ નજરે જોનાર તેના મિત્રો કહે છે કે કોઈ કદિ પણ કંઈ ન શકે કે આટલો પ્રેમાળ પુત્રીવત્સલ પિતા અન્યાય સામે ભયંકર વાદની માફક ઉછળે છે. છતાં એ વાદની માફક ઉછળવું અને હર્ષનાં આંસુથી પોતાનાં પ્યારાંઓને ભેટવું એ બંને વસ્તુઓનું પ્રેરક તત્ત્વ એકજ છે. નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય. જૂનું અને સહેલું નાશ કરવાનીજ શક્તિ લોહડ જ્યોર્જ ધરાવે છે એમ નથી, પરંતુ બગડેલું શી રીતે સુધારવું, ખંડેરનું સમીકરણ શી રીતે કરવું, જરાવસ્થાનું નવીકરણ શી રીતે બનાવવું, - એ અતિ ઉપયોગી કલા અપ્રતિમ રીતે આપણા મુખ્ય પ્રધાને હાથ કરી છે. સમાજસુધારણાના મહાન ક્ષેત્રમાં તેની કલ્પનાઓ ગગનચુાંબ શિખરો પર્યંત પહોંચેલી છે. સામાજિક અન્યાય, રાજ્યદારી પક્ષપાત, આર્થિક દુઃખો, દૂર કરવાને તેણે તેની આખી જીંદગી તનતોડ મહેનત કરેલી છે. તેની કલ્પનાઓ, તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખરેખર ભવ્ય છે. “આયલાંડને માટે હોમ રૂલ, ઇંગ્લંડને માટે હોમ રૂલ, સ્કોટલાંડને માટે હોમ રૂલ, વેલ્શ્સને માટે હોમ રૂલ આપણે મેળવીશું” આ આશા લાંબા સમય પહેલાં તે બહાર પાડી ચૂકેલ છે. છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે તેની સર્વ

આશાઓનો ફલિતાર્થ કરી બતાવવાને તે સર્વથા સમર્થ નીવડેલ નથી. હજુ પણ તેની જન્મભૂમિ વેઈલ્સને હોમ રૂલ મળેલ નથી; અને રાજ્યસ્થાપત ધર્મમાંથી સ્વતંત્રતા પણ વેઈલ્સને હજુ અણુ થોડા વખત થયાંજ મળેલી છે. અલબત્ત, વેઈલ્સ માટે જ્યારે લોહિટ જ્યોર્જની મજબૂત લડતો પાર્લામેન્ટમાં ચાલતી ત્યારે કેબિનેટના સભાસદ તરીકેની તેની જવાબદારી નહોતી. સને ૧૮૯૦ માં જ્યારે તેણે પાર્લામેન્ટમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેનો સુદ્રાસેખ—“સ્વતંત્ર ધર્મ, સ્વતંત્ર પ્રજા, સ્વતંત્ર જમીન”—માં પૂરે થતો હતો. પરંતુ કેબિનેટમાં દાખલ થતાં તેની જવાબદારી વધી, તેનું કલ્પનાક્ષેત્ર પણ વિશાળ થયું, અને તેટલે દરજ્જે તેની જૂની ભાવનાઓ ઉપર અંકુશ મૂકાયો. છતાં હજુ પણ લોહિટ જ્યોર્જ તેની જન્મભૂમિ માટે મગર છે, તેની માતૃ-ભાષા ઉપર આક્રીન છે, તેના પ્રિય પ્રાન્તને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર બનાવવા માટે ઉત્સુક છે. તેના હૃદયમાં સ્વદેશાભિમાનનો તનખો માત્ર તપતો નથી, પણ પ્રજાવળે છે.

સામાજિક સુધારણા માટેના તેના પ્રયત્નો આજકાલના નથી, પરંતુ આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં “વેઈલ્સ માટે હોમ-રૂલ” નો ઝુંડો તેણે ઉઠાવ્યો ત્યારથી છે. સને ૧૯૦૯નું તેનું સુવિખ્યાત બજેટ જોઈને આખું બ્રિટન આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું હતું, અને ઉમરાવોની સભા બળભળી ઉઠી હતી. શ્રીમંતો અને ઉમરાવોનો ઇગરો તોડવો અને ગરીબોની ખાંચ પકડવી, એ લોહિટ જ્યોર્જની સામાજિક સુધારણાનું કેન્દ્રસ્થાન છે. સામાજિક દુઃખોનું મોટું કારણ શ્રીમંતોનો જમીન ઉપરનો ઇગરો છે એ તેનો મજબૂત અભિપ્રાય છે. જમીનદારોજ દેશની દરિદ્રતા માટે જવાબદાર છે એમ તે દઢતાપૂર્વક માને છે. અને તેટલા માટેજ ઉમરાવોની સભાને જમીન-દાસ્ત કરવાના તેણે મહાભારત પ્રયત્ન કરેલા છે. સને ૧૯૦૫માં પ્રધાન-મંડળમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. સને ૧૯૦૮ માં બમ્બેની પદવી મેળવી. સને ૧૯૦૮માં તેનું ઐતિહાસિક બજેટ કે જે અતિશય લોકપ્રિય બજેટ

હતું તે પાર્લામેન્ટ પાસે રળું થયું; પરંતુ ઉમરાવોની સલાએ એ બજેટ પસાર થવા ન દીધું, છતાં લોહડ ન્યોર્જને છંછેડવામાં ઉમરાવોએ અતિ ગંભીર ભૂલ ખાધી. સને ૧૯૦૭ માં ઉમરાવો ઉપર જબરજસ્ત હુમલો લઇ આવવાની તક તે શોધતો હતો. છેવટે એ તક ૧૯૦૯ માં મળી. ઉમરાવો આ લોકપ્રિય બજેટથી ચમક્યા. જમીનદારો અને દારૂના ઇન્ડસ્ટ્રી ઉપર કર વધારવામાં આવ્યો હતો. ઈનકમ ટેક્સમાં પણ શ્રીમંતો ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ઉમરાવો અને શ્રીમંતો આ બજેટની સામે થયા, તોયે આખું પ્રજાકીય બજ બજેટની તરફેણમાં હતું. “તમારી ડ્રેડનોટો બાંધવાને માટે શું અમે ગરીબ મજૂરોના રોટલો ગિરવી મૂકીશું?” આ પ્રશ્ન લોહડ ન્યોર્જે ઉમરાવોને પૂછ્યો; અને તેનો ચાદગાર ઉત્તર પણ પોતેજ આપ્યો: “કદી નહિ; એમ કરવા કરતાં, મ્હારા નામદારો, તમને રવાના કરીશું”.

લોહડ ન્યોર્જે પોતાનું વચન પાળ્યું, આખા દેશમાં જબરજસ્ત ચળવળ ચલાવી. ઉમરાવોની સત્તા ઉપર અંકુશ મૂકવાને માટે દારૂગોળો તૈયાર રાખ્યો, અને છેવટે ઉમરાવોએ પોતેજ સને ૧૯૧૧ના ઑગસ્ટ-માં “પાર્લામેન્ટ બિલ” પસાર કરી પોતાની મૃત્યુશૈયા મિલકાવી. છેવટે ૧૯૦૯ નું બજેટ પસાર થયું. આ બજેટના ત્રણ ખાસ સિદ્ધાંતો હતા: (૧) કર સ્થિતિસ્થાપક હોવો જોઈએ કે જેથી જેમ જરૂરિયાત વધતી જાય તેમ વધારે કર ઉઘરાવી શકાય. (૨) જે ધંધાઓ અને વ્યાપાર ઉપર આમદાનીનો આધાર છે તેના ઉપર બહુ સખ્તાઈથી કર પડવો જોઈએ નહિ (૩) આખી પ્રજાના સર્વ વર્ગોએ કરમાં યથાશક્તિ પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઈએ. લોકોની જરૂરિયાતો અને મજૂર વર્ગની કમાણી ઉપર બજેટમાં કર નાખવામાં આવ્યો ન હતો. મોજશોખો અને વધારાની કમાણી ઉપરજ કરનો મ્હોટો ભોગ મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ જાતના બજેટની આવશ્યકતા બતાવતાં આ ગરીબોના દોસ્તે ઉચ્ચારેલાં માર્મિક વચનો ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં

કદી પણ બૂલાશે નહિ: “ગરીબી શું છે? તમે પોતે તેનો કદિ પણ અનુભવ કર્યો છે? ન કર્યો હોય, તો પ્રભુનો આભાર માનો કે તમે ગરીબોનાં હુખો અને લાલચોથી દૂર રહ્યા છો. ખીજાઓને ગરીબી સહન કરતાં તમે જોયાં છે? તો પ્રભુને પ્રાર્થના કરો કે તમને ક્ષમા કરે, કારણ કે તમે તે દૂર કરવાને તમારાથી અનતો પ્રયત્ન કર્યો નથી. એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે દોહનમાં આઝોટતો આ દેશ આ પ્રકારની સ્થિતિ અત્યાર સુધી સહન કરી શક્યો એ વિચારથીજ કંપી ઉડશે. અમાનુષિકતા અને ખાસ અન્યાયની વાત તો એક બાબુ રહી, પણ આ ખરેખર લૂટનાજ ધંધો છે, કારણ કે આ દેશની દોહનને જે ભાગ મજૂર વર્ગના છે તે આપણે જમ કરી રહ્યા છીએ.”

આ અતિ કિદાર ભાવવાળું મહાન અજેટ માત્ર લોઈડ ન્યોર્નની કારકીર્દિમાં હત તો પણ તે કારકીર્દિ અતિ પ્રતિભાશાલી ગણાત. પરંતુ આ ઉપરાંત ઈંગ્લેંડની જમીનને ધનરદારોના પંજામાંથી મુક્ત કરવાના તેના પ્રયત્નો, વૃદ્ધાવસ્થા માટે પેન્શનનો કાયદો, આખી પ્રજાને માટે દર્દ તથા નિરૂપમ સામે રાજ્ય તરફથી વિશેષ ઉતારવાની વ્યવસ્થા કરનારું અંધારણ, અને એ ઉપરાંત મજૂર વર્ગ અને પ્રજા માટે અનેક ઉપયોગી અને હિતકારક પ્રવૃત્તિઓ અને વ્યવસ્થાઓ, આ સર્વ આ નરરત્નના હૃવનવ્યાપારમાં ઉમેરવાનાં છે. શાન્તિના સમયમાં લોઈડ ન્યોર્નની પ્રજાકીય સેવાઓ ખરેખર અપ્રતિમ છે. છતાં આ મહાભારત યુદ્ધમાં તેની સેવા શાન્તિના સમયની સેવા કરતાં પણ હેરાત પમાડનારી છે. લોઈડ ન્યોર્ન દારૂગોળા તૈયાર કરવાની અતિ ગંભીર જવાબદારી પોતાને માથે લીધી ન હત તો મિત્ર રાજ્યોએ અત્યાર સુધી જે બહાદુરી બરેલી અને રત્નેશ્વર લડત ચલાવી છે તે ચલાવી શકત કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે.

સોળ વર્ષ પહેલાં જે માણસ આફ્રિકાની લડાઈ સામેની વિરૂદ્ધતા માટે લગભગ ફ્રાંસને લોકડે ચૂકી જવાની તૈયારીમાં હતો તેની આજે લોઈડ કીચનર ગયા પછી આ મહા યુદ્ધમાં પ્રથમપંક્તિએ લોકો

તરફથી પૂજા થાય છે. જે વખતે કેસરે ઇંગ્લંડની છેલ્લી મુલાકાત લીધી તે વખતે લૉઇડ જ્યૉર્જે ઇચ્છા રાખી હતી તો કેસરના હાથથી મ્હોટામાં મ્હોટો ખિતાબ અને માન મેળવી શકત. પરંતુ વેઇલ્સના ક્રુ'પ્સાંમાં જન્મેલો “ડેવિડ” કેસર જેવાનું પણ મુરખ્ખીવટ સ્વીકારે તેવો નહોતો. છતાં જાણવા જેવી વાત છે કે જે નર કેસર પાસેથી કાંઈ પણ માનપાન લેવાને નાપુશ હતો તેણે જર્મની પાસેથી ઘણું મેળવ્યું છે, અને એ અનુભવને લીધે ઇંગ્લંડની સામાજિક સુધારણા તેમજ અત્યારની લશ્કરી તૈયારીઓમાં તે અપૂર્વ ચેતન મૂકી શક્યો છે. જ્યારે લૉઇડ જ્યૉર્જે જર્મનીની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેણે જર્મનીની જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો આત્મા હાથ કર્યો હતો, અને તેઓની પદ્ધતિનાં ઉપયોગી તત્ત્વો તેણે ઇંગ્લંડમાં અનેક દિશામાં દાખલ કરી દીધાં છે. જર્મનીની પ્રગતિથી અને જર્મનીની કાર્યકુશળતાથી તે એટલો તો ખુશ થઈ ગયો હતો કે જ્યારે ઇંગ્લંડમાં તેણે પાછો પગ મૂક્યો ત્યારે તેનાં કાર્તુનો બહાર પડ્યાં, કે જેમાં જર્મન રેસમાં જર્મન પાછપ ફૂંકતો, અને જર્મન વસ્તુઓનાં નામનાં લેખલોવાળાં જર્મન પાર્સલો સહિત તેને ચિતરવામાં આવ્યો હતો. “જર્મન બાપણો,” “નૌકા કાપલો ઘટાડો,” “જર્મનીમાં કદ પદ્ધતિએ કામ થાય છે,” “વૃદ્ધાવસ્થા માટે પેન્શન સંબંધી સુચનાઓ,” “જર્મન પ્રેસ,” “જર્મન ખાણું ” વિગેરે જૂદાં જૂદાં લેખલોથી તેનાં પાર્સલો કલ્પવામાં આવ્યાં હતાં !

જર્મનીના વિચારો યુદ્ધ કરવાના છેજ નહિ એવો મજબૂત અભિપ્રાય લઇને લૉઇડ જ્યૉર્જે જર્મનીથી પાછો ફરેલ. એ અભિપ્રાય ખોટો પડ્યો છે તે જગતે જોયું છે. છતાં જર્મનીની લશ્કરી તૈયારીઓ જોવાની તક લૉઇડ જ્યૉર્જેને જર્મનીમાં મળી શકી નહોતી, અને તેણે તેના અભિપ્રાય અને તેટલા અવલોકન પછી બાંધ્યો હતો, એટલું તેને ન્યાય આપવાની ખાતર કહેવું જોઈએ. જર્મનીની મુલાકાતમાં લશ્કરી હીલચાલ સંબંધી કદાચ તે છેતરાયો હશે, પરંતુ સાંના સમગ્ર અવલોકનથી તેણે ઇંગ્લંડને અતુલ લાભ કરી આપ્યો છે તે

નિર્વિવાદ છે. દારૂગોળા ખાતાના અમાત્ય તરીકે તેણે આ મહાયુદ્ધમાં જે પાઠ ભજવ્યો છે તે દુનિયાના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહેશે. ન્યારે લોહડ નર્ચોર્ન ખજાનચી તરીકેની પોતાની પદવી છોડીને દારૂગોળા-ખાતું પોતાના હાથમાં લીધું ત્યારે આ ખાતાનો તેને નહોતો કાંઈ અનુભવ, નહોતાં કાંઈ સાધનો, નહોતી કાંઈ ચોક્કસ થયેલી કાર્યપદ્ધતિ, અને નહોતો જરા પણ સમય કે જે દરમિયાન પ્રયોગોમાં એક ક્ષણ પણ શુભાવી શકાય. દરેકે દરેક સાધન તેને નવું ઉભું કરવાનું હતું. પરંતુ તેની યુદ્ધ વીજળિની ચમકવાળી, સ્વતંત્ર હતી, રૂઢિચુસ્ત નહોતી. અને તેથીજ તે આ મહાભારત કાર્ય પાર ઉતારી શક્યો. આખા દેશમાં ઠેરઠેર તે જાતે હાજર થયો. દિલ ઉશ્કેરનારાં ભાષણો આપ્યાં; મજૂરોને શૌર્ય ચલાવ્યું; શ્રીમંતોને ફરજના પાઠ શિખવ્યા; અનેક પ્રકારનાં કારખાનાંઓ દારૂગોળાના કારખાનામાં આંખની મીટમાં બદલાવ્યાં; દેશના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને પોતાની યુદ્ધ વાપરવાની ફરજ પાડી; ન્યાં શૂન્ય હતું ત્યાં દારૂગોળાનાં કારખાનાંઓની મહાન જાળ પથરાઈ; ન્યાં સમગ્રવટની જરૂર હતી ત્યાં સમગ્રવટ કરી; ન્યાં વીર-ધોપણાની જરૂર હતી ત્યાં ચમક ભરેલા શબ્દોની ધારા ચલાવી; ન્યાં વ્યવસ્થાની જરૂર હતી ત્યાં પવનવેગથી વ્યૂહરચના ગોઠવાઈ ગઈ; ન્યાં સત્તા વાપરવાની જરૂર લાગી ત્યાં લડાઈના કાયદાનું માર્મિક સૂચન વજ્રપાતની માફક ફેંકવામાં આવ્યું; ન્યાં પરસ્પર દ્વેષ, સ્વાર્થ અને કુસંપ હતાં ત્યાં સ્વદેશાભિમાન, ઇંચ્છાંકનું ભવિષ્ય, સુધરેલી પ્રજાઓના ગગનચુંબિ આદર્શો, ન્હાની પ્રજાઓ માટે દિલસોજી આદિ અનેક હૃદયસ્પર્શી આવેશો દરેકે દરેક શહેરોને મહાત કર્યો. “ઇંચ્છાંક દરેકે દરેક માણસ પાસેથી પોતાની ફરજ બજાવવાની આશા રાખે છે-” આ નેલ્સનના જગપ્રસિદ્ધ વાક્ય ઉપર લોહડ નર્ચોર્ન છેકે માર્યો, અને લખ્યું કે “ઇંચ્છાંક દરેકે દરેક મનુષ્યને પોતાની ફરજ બજાવવાની ફરજ પાડે છે.”

જેમ બ્રિટિશ ખજાનચી તરીકે લોહડ નર્ચોર્નનાં પરાક્રમે અહલુત હતાં તેથી વિશેષ અહલુત દારૂગોળા ખાતાના અમાત્ય તરીકે તેનાં

કાર્યો દેખાયાં છે. આ ઘોર યુદ્ધ જ્યારે મિત્ર રાજ્યો જીતીને પરવારશે ત્યારે એ વિજયમાં દરેકે દરેક ખ્રિટીશ પ્રજાજનનો હિસ્સો ગણાશેજ, છતાં તેમાં લોહડું જ્યોર્જનો હિસ્સો અતુલ, અમાપ, અપૂર્વ ગણાશે એમાં રજ પણ સંદેહ નથી. જે લોહડું જ્યોર્જનો જીવનપ્રવાહ અસાર સુધી આટલા વેગથી વહ્યો છે તે ભવિષ્યમાં હજુ રાજ્યદારી રંગભૂમિ ઉપર શા શા પાંદો ભજવશે તેની કલ્પના કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. છતાં એવો એક પણ પુરુષ હોય કે જેના હાથમાં ભવિષ્યની કુંચી રહેલી હોય તો તે એક અવાજે લોહડું જ્યોર્જ છે. કારણ કે તેની કલ્પનાઓ, તેની પ્રજાપ્રીય ભાવનાઓ, તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ, તેના આદર્શો, સિદ્ધ કરવાને તેના જેવો ખીજો કોઇ સમર્થ માણસ રાજ્યદારી ક્ષિતિજ ઉપર અત્યારે તો દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. કિયત્તર ગયો, ત્યારે તેનું સ્થાન લોહડું જ્યોર્જજ લઈ શકે. એસકિવથ મુખ્ય પ્રધાનપદ છોડે ત્યારે લોહડું જ્યોર્જજ ત્યાં વિરાજી શકે તે હમણાંનાજ અનાવોએ સિદ્ધ કર્યું છે. અને આટલી આટલી વિવિધ ગંભીર જવાબદારીઓ તેના મગજ ઉપર મૂકાયા છતાં તે સર્વને પહોંચી વળે છે તે તેની શક્તિનું કઈકે ભાન કરાવી શકે છે. તેની બુદ્ધિની ચપળતા મનુષ્યને દિગ્ અનાવી દે છે. તે કાર્યમાં દોડતો હોય તે દરમિયાન નવી માહિતી મેળવી લે છે. અને નવું જ્ઞાન મેળવતી વખતેજ તે જ્ઞાનને તે પચાવી લે છે. નવી રાજ્યનીતિ ક્ષણે ક્ષણે તે ઉભી કરે છે. ઉચ્છિષ્ટ રાજ્યનીતિનું અનુકરણ તે સમજતો નથી. જૂનાં સૂત્રો, જૂની પદ્ધતિઓ, જૂની રીતિઓ, તેની બુદ્ધિના વેગને રોકી શકે તેમ નથી. તેનું મગજ પ્રતિક્ષણે નવી સૃષ્ટિઓ ઉભી કરે છે. ક્ષણે ક્ષણ તે નવ-નવીન છે. તેને માટે ભૂતકાળ છેજ નહિ--માત્ર જીવતું જામતું વર્તમાનજ; તેના કોઈ ગુરૂઓ નથી,--માત્ર ચાલુ સ્થિતિ અને હકીકતજ તેના ગુરૂ છે.

લડાઇ પૂરી થયા બાદ આખી ખ્રિટીશ સલ્તનત ઉપર અતિ મહાન જવાબદારીઓ આવશેજ. લડાઇ પહેલાંનાં દક્ષિણિંદુઓ હવે

નભી શકશે નહિ. ઇંગ્લાંડનું જૂનું રાજ્યદારી વાતાવરણ લડાઈ પછી હતું ન હતું થઈ જશે. નવી આશાઓ, નવી વ્યવસ્થાઓ, નવા સંબંધો, નવા પ્રશ્નો, નવી જવાબદારીઓ, નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ, ખ્રિસ્તીમાં-મિત્ર રાજ્યોમાં, દુશ્મન રાજ્યોમાં, ખ્રિસ્તી સંસ્થાનામાં, તેમજ હિંદમાં દેખાવ દેશે. એ સર્વને એક વ્યાપક વિરાટ દૃષ્ટિથી અવલોકી આ સર્વ નવીન ચેતનનું મંથન કરી ભવિષ્યની નવીન પ્રજા માટે નવીન નવનીત તારવી આપવાની ખુદ્દિ અને શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં લોહડ જ્યોર્જ ધરાવે છે તેટલા પ્રમાણમાં ખીન્ને કોઈ પણ રાજ્યદારી પુરૂષ ભાગ્યે જ ધરાવતો હશે. ખ્રિસ્તી સદનતનાં અંગેનો પરસ્પર સંબંધ ચોક્કસ કરવામાં લોહડ જ્યોર્જની સાહાય્ય લેવી પડશે. અત્યાર સુધી જે પ્રશ્નો અનિવાર્ય અને મહાન્ ગણાતા હતા તે કદાચ લડાઈ પછી આપોઆપ કાયદાપોથી ઉપર ચઢી જશે. “આયર્લાંડ માટે હોમ-રૂલ, વેલ્શ માટે હોમ-રૂલ, સ્કોટલાંડ માટે હોમ-રૂલ, ઇંગ્લાંડ માટે હોમ-રૂલ” નાં સ્વપ્નાંઓ લાંબા સમય પહેલાં જે વીર નરે ઘડ્યાં હતાં તે આ લડાઈ પછી તેની પ્રજાકીય ભાવનાને વફાદાર રહી, તેમજ જે ન્હાની પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા માટે આ રણસંગ્રામ રચાયો છે તેઓનાં દર્દનું નિદાન રાજ્યદારી ધન્વંતરી માફક સમજી લઈ, હિંદને પણ ‘હોમ-રૂલ’ અપાવવાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવે, અને તેની ન્યાયચૂંતિ, તેની ઉદારતા, તેની સત્યપ્રિયતા, તેની માતૃભૂમિ માટેની જવલંત પ્રીતનાં જીવંત ઉદાહરણોમાં એક અતિ ઉજ્જવલ ઉદાહરણ ઉમેરે તો આપણે આશ્ચર્ય પામીશું નહિ.

[“ વીસમી સદી ” જાન્યુઆરી ૧૯૧૭.]

૯૭

રાજદ્વારી ચળવળ અને વિદ્યાર્થીઓ.



“ રાજદ્વારી ચળવળમાં વિદ્યાર્થીઓ સક્રિય ભાગ લીધા વિના રાજ્યશાસ્ત્ર તથા આપણા રાજદ્વારી પ્રશ્નોમાં રસ લઈ તેનો અભ્યાસ કરી શકે અને રાજદ્વારી નેતાઓની નજર નીચે સ્વયંસેવકો તરીકે તથા એ પ્રકારનો અન્ય સેવાધર્મ અજ્ઞની શકે તેટલા માટે તેઓને રાજદ્વારી તેમજ ખીજી કોઈપણ જાહેર સભામાં હાજરી આપવા છૂટ મળવી અતિ આવશ્યક છે એમ આ પરિષદ મંજૂર રીતે માને છે અને તેથી મુંબઈ ઇલાકાની શાળાઓ તથા કૌલેજોના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ કરીને હોમરૂલ લીગની સભાઓમાં તેમજ ન્યાં હોમરૂલની હિમાયત થતી હોય તેવી સભાઓમાં એટલું જ નહિ પણ સર્વ જાહેર સભાઓમાં હાજરી આપવાની મના કરનારા મુંબઈ સરકારના તા. ૭ મી જુન ૧૯૧૭ ના હુકમ સામે આ પરિષદ પોતાનો સખ્ત વાંધો જાહેર કરે છે, અને એમ માને છે કે આ હુકમ વિદ્યાર્થીઓના જીવન-વિકાસમાં પ્રતિબંધ કરનારો, વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોના સંબંધમાં કડવાશ ઉત્પન્ન કરનારો અને માળાપોના લક્ષ ઉપર હુમલો કરનારો છે. તેટલા માટે આ હુકમ તુરતજ પાછો ખેંચી લેવાને આ પરિષદ નામદાર સરકારને મંજૂર ભલામણ કરે છે. ”

આ હરાવને રા. નૃસિંહદાસ જગવાનદાસ વિભાકરે ટેકો આપતાં જણાવ્યું કે મુંબઈ સરકારનો વાંધાભરેલો હરાવ ૭ જૂન ૧૯૧૭નો છે. તેમાં કહ્યું છે કે લૉર્ડ સિડનહામે ૧૯૦૮ માં કાઢેલો હરાવ શિક્ષકોએ ખાસ અમલમાં મૂકેલો. અને વળી તેમાં ઉમેર્યું કે હોમ રૂલની કોઈ પણ સભામાં તે ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓએ જવું નહિ. આ હુકમ સખ્તાઈ ભર્યો છે. માત્ર કે હોમરૂલમાં વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લે તે આનંદ છે. ધારો કે

આપણા નેતાઓને તેઓ સભાઓમાં સાંભળે તે ઝેર સમાન છે. તો પણ આ ઠરાવ અમલમાં શી રીતે મૂકાઈ શકે તે સમજાઈ શકતું નથી. જે તે અમલમાં મૂકવો હોય તો દરેક શિક્ષકે વિદ્યાર્થી ઉપર છુપી પોલીસતું કામ કરવું પડશે. એમ થાય તો તેમની વચ્ચેના એખલાસની લાગણી, માન અને સહભાવ સચવાય નહિ અને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય. સરકાર પોતાના સરકયુલરની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે વિદ્યાર્થી જીવનમાં શાંતિ રહે, કુટુંબો છિન્ન-ભિન્ન ન થાય, ઑર્ડર અને ડિસિપ્લીન સચવાય અને દેશની ઉન્નતિ વધારે થાય તે માટે આ ઠરાવ ઘડાયો છે. હું પૂછું છું કે આપણા વિદ્યાર્થીઓ વૉલન્ટીયર થવાથી, તથા કૉંગ્રેસનાં ભાષણો સાંભળ્યાથી કેટલાંનાં કુટુંબ છિન્નભિન્ન થયાં છે? ખીજે પ્રશ્ન એ છે કે, જે વિદ્યાર્થીઓને શહેરી બનાવવા છે, સામ્રાજ્યના સાહાયક બનાવવા છે તેમને તે કામ માટે સરકાર શું કેળવણી આપે છે? હાલનો કમ જુઓ તો જણાશે કે તે માટે કાંઈ પણ ગોઠવણ નથીજ. શું માર્સનના ઇતિહાસથી આવું ભાન થશે? એલફિન્સ્ટન કૉલેજના એક પ્રોફેસરે લિંદી રાજ્યબંધારણ વિષે એક પુરાક લખ્યું છે તે મ્હારા જોવામાં આવ્યું છે. તેમાં બધી લકીકત સમતોડ રીતે મૂકી નથી. તેમાં સરકારનો પક્ષ લીધો છે, વઢીલાત કરી છે અને આપણને અન્યાય કર્યો છે. તે પુસ્તક ઐગ્લો ઇન્ડિયન દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયું છે. તો સરકારને શો અધિકાર છે કે આપણી કૉંગ્રેસમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓને અટકાવે છે. વૉલન્ટીયર થઈને ડિસિપ્લીન અને ઑર્ડરનો ભંગ તે નથી કરતો પણ હલદો જાગવે છે. વૉલન્ટીયરો વિના આપણું કૉંગ્રેસમાં શું થાય? આપણા પ્રજાજીવનની ખીલવણીને માટે સરકારે પોતાનો ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવો જોઈએ.

[ખીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ, તા. ૨૦મી અને તા. ૨૧મી ઑક્ટોબર ૧૯૧૭ ને રાજ મળેલી બેઠકનો અહેવાલ.]



૯૮

૧૯૦૭ ના તિલક

અને

૧૯૨૦ ના ‘લોકમાન્ય’

અત્યારે સમગ્ર હિન્દ સ્વર્ગસ્થ “લોકમાન્ય” નાં ગુણગાન ગાવામાં મગફરી માની રહ્યું છે. કોઈની તાકાત નથી કે એ સંકીર્તનના મંગીતમાં કોઈ પોતાનો એસૂરો અવાજ કહાડી શકે. એવું કોઈ કમનસીબ નથી કે જે “તિલક મહારાજની જય” બોલવામાં પાછળ પાની ભરે. સૌના એ “લોકમાન્ય” હતા અને છે. અત્યારે સૌ સ્વર્ગસ્થના સ્નેહિઓ, અનુયાયીઓ અને સહકારીઓ હોવાનો દાવો કરે છે. સૌ એમના સિદ્ધાંતોને આદર આપી રહેલ છે. સૌ એમના સ્વદેશપ્રેમને પુષ્પોથી વધાવી રહ્યાં છે. સૌ એ રાષ્ટ્રીયતાના “મહા-દેવ” નાં પૂજન-અર્ચન કરી રહ્યાં છે. અત્યારે એ પૂજન-અર્ચનમાં ભાગ ન લેવો એ લગભગ અસ્પૃશ્ય ગણાવા બરોબર છે. લોક લાગણીના આ ઘોષમાં જેઓ અત્યારે એકરસ થઈ ન શકે તેઓ ઘણા કાળ સૂધી ભારતીય રાષ્ટ્ર-ગંગામાંથી બહાર ફેંકાઈ જાય એવી અમત્કૃતિ સ્વર્ગસ્થ પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે. રાષ્ટ્ર-મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો પરવાનો અત્યારે તેઓનેજ છે કે જેઓ “લોકમાન્ય” માટે ફૂલોની છાંય લઈને આવ્યા હોય. આ સને ૧૯૨૦નો ઇતિહાસ !

અને સને ૧૯૦૭ નો ઇતિહાસ ? ૧૯૦૭ માં “તિલક” ના અનુયાયી ગણાવું તે મહા પાપ લેખાવું હતું ! એ જમાનામાં તિલકની પ્રશંસા ખાસ ખાનગી મંડળોમાંજ ગ્રુમ રીતે ધીમા સ્વરથીજ થઈ શકતી ! જેમ અત્યારે “લોકમાન્ય” ના વિરોધી તરીકે ઓળખાવામાં મહા નોખમ ખોવા જેવું છે, તેમ ૧૯૦૭ માં “તિલક” ની જમણી

બાળુએ મુકાબર મરણિયાજ ઉભા રહી શકતા ! તે સમયે “તિલકાષ્ટ” કહેવરાવવું એ જાહેર હિમ્મત અને મરદાનગીરીની પરિસિમા હતી ! એ વખતમાં તિલકની છાયામાં આવવું એટલે કે સી. આઇ. ડી. ની જાળમાં સપડાવું ! એ થરથરાટીના જમાનામાં મ્હે “તિલકાષ્ટ” તરીકે પહેલી જાહેર દીક્ષા લીધી એ પ્રસંગ હજી પણ હું મ્હારા નમ્ર જીવનનો મગફળીમાં મગફળી પ્રસંગ માની રહ્યો છું ! ૧૯૦૭ના ડિસેમ્બરમાં સુરતનો “બાલાજીનો ચક્રો” હિંદના રાજ્યદારી ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ બન્યો. બાલુ અરવિંદ ઘોશ, સરદાર અજીતસિંહ, શ્રીયુત ખાપડે અને આ લેખક “બાલાજીના ચક્રો” માં તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બર પહેલાં “તિલક મહારાજ” ની તરફેણમાં લોકલાગણી કેળવવામાં જે મરણિયાપણું બતાવી રહ્યા હતા તે હજી પણ હું બૂલ્યો નથી. અરવિંદ બાલુ, અજીતસિંહ અને ખાપડે તો જૂના જોગી હતા, પણ એ સાહેબોની મંનિધિમાં ઉભાને “શ્રીયુત તિલક”ના સાથી તરીકે “મોડરેટો” ઉપર પ્રદારો કરવાનું માન મને તો જીંદગીમાં પહેલીજ વાર પ્રાપ્ત થયું ! અને હું માનું છું કે તેજ દિવસે સી. આઇ. ડી. ની નોંધપોથીમાં હું પહેલીજવાર વિરાજમાન થયો !

સુરતના વાવાઝોડામાં હું કેમ સપડાયો તે હજી પણ હું સમજી શકતો નથી. પરંતુ એટલું તો મને યાદ છે કે સ્વર્ગસ્થના આદર્શોએ મ્હારા તરફ જીવન ઉપર તે સમયે કેંઈ અજાણ અસર કરી હતી. સ્વર્ગસ્થના સ્વદેશપ્રેમનું લોહચુંબક ભારતની ઉછરતી પ્રજાને કેવી અનિવાર્ય રીતે ખેંચી રહ્યું હતું તેના જીવંત દર્શનોમાંનો હું એક છું. ૧૯૦૭ માં જો કે ૧૮ વર્ષની મ્હારી વય કાચી ગણાય છતાં મગફળી વિના હું કહી શકું કે મ્હારી વયના પ્રમાણમાં હું બહુ ડાહ્યો અને શાણો હતો ! એકદમ શબ્દજાળમાં તણાઈ જઈ એવા કોમળ હૃદયનો હું ન હતો. છતાં હું “તિલક મહારાજ”ના સંઘમાં બન્યો એ એમના સ્વદેશભિમાનની જાળમાં પ્રતાપ હતા એમ કહેવામાં ઘૂંટ નહિ ગણાઉં.

એક “ગુજરાતી”ને “ તિલક મહારાજ ”ની બાંધધરી કરતો જોઈને એઓ પોતે તે વખતે આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. હું અરધા બંગાલી લેખા-સમાં હતો તેથી મને “ ગુજરાતી ” માં બોલવાની લોકોએ શરૂ પાડી ત્યાં સુધી સ્વર્ગસ્થ મને અરવિંદ સાથે આવેલો કાંઈ બંગાળી જીવાનજ મારી બેઠા હતા ! મને આ માન્યતામાં “ ગુજરાત ”નું અપમાન દેખાયું. એ વાત મેં તિલક મહારાજને તેજ વખતે કહેવાની હિમ્મત પણ ખતાવી. તે વખતે મને એટલેજ જવાબ મળ્યો “ હું ઇચ્છુ છું કે ગુજરાતીઓ વિષે મહાઈ એસ્ટિમેઇટ બોલું શરૂ. ”

સુરતમાં મેં યાહોમ તો કર્યું, પરંતુ એમ. એ. નો અભ્યાસ ચાલુ રાખવા વડીલોએ ફરમાવ્યું. તેથી સેન્ટ એવિયર્સ કોલેજનાં દર્શન ફરીથી કરવાં પડ્યાં ! પરિણામ એ આવ્યું કે તે વખતના પ્રિન્સીપાલ શાધર ફેકમેને સુરતમાં મહારા બાપણો માટે મહારી સખ્ત ઝાટકણી કહાડી અને જે “ તિલક ”ના સંઘમાં હું ફરીથી દેખાઈ તો મને કોલેજમાંથી હસ્તીસ કરવાની “ સાફ ચેતવણી ” આપી !

શાધર ફેકમેનની ધમકી પછી હું તિલક તરફ વધારે ખેંચાયો. કોલેજમાં પાછો જોડાયો, પરંતુ ત્યાંની પ્રયોગશાળામાં મહારા સાથીઓ સાથે “તિલક”ની વાતો કરવામાં હું કલાકોના કલાકો ગાળતો ! લેબોરેટરીનાં બારણાં બંધ કરીને સ્વદેશાભિમાનની ઝનુનનાં ગીતો હું મહારા સહાધ્યા-યીઓને સંભળાતો ! રસાયણશાસ્ત્રના પ્રેફેસર સિરપ પ્રયોગશાળાનું બારણું છાનુંમાનું ખોલતા, અને કહેતા કે મહારી ખાત્રી છે કે “ વિ-બાકર ” તિલકનીજ વાતો કરતો હશે ! તે વખતે “ તિલક ખટલો ” હાઇકોર્ટમાં ચાલતો હતો, અને અમને લેબોરેટરીમાં તિલક સિવાય કાંઈ સુઝતું નહોતું ! તિલક વિષે જાણવાને એક વાર શાધર સિરપે આતુરતા ખતાવી ! મેં એ તકનો લાભ લઈ શાધર સિરપને “ તિલક પોલિટિક્સ ” હિપર મહાનું સરખું બાપણ આપી દીધું ! સંસ્કૃતના પ્રેફેસર શાધર હેગલિનને તિલક માટે માન હતું, અને તેથીજ હું એમનો માનીતો થયો હતો એમ માનવાને મને કારણ છે !

પણ આ ઉપરથી માની નથી લેવાનું કે ૧૯૧૭ માં “લોકમાન્ય” દેશ ઉપર જે જાદુ ચલાવ્યું તે જાદુ ૧૯૦૭ માં તેઓ ચલાવી શક્યા હતા. હા, જેઓ એમના નિકટ સંબંધમાં આવતા તેઓ એમની દેશદાઝથી ધાવલ થના, પરંતુ મ્હોટો જનસમૂહ તો એમની કાર્યપદ્ધતિથી કંપતો. એઓનું સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ એટલે કે રાજદ્રોહ ! ઠાઠા લેખાના “હરેલ” રાજ્યદારી પુરૂષો અને “અનુભવી” વૃદ્ધો તિલકની છાયામાં પણ નહિ આવવા માટે જીવવાનો તે શિખામણ હતા. એ વૃદ્ધો, એ અનુભવીઓ, એ શાણાઓ, અત્યારે હજારોની સંખ્યામાં દેયાત છે ! તેઓ હજારોની સંખ્યામાં હવે “લોકમાન્ય” નાં ગુણગાન ગાઈ રહ્યા છે ! રાજ્યદારી શાણપણ અને સમતોલપણનો દાવો કરનારા ૧૯૦૭માં અમને તરણેને “મૂર્ખ,” “કિનાવળીયા,” વિચાર “વિનાના,” “તિલકથી અંગ્રહ ગયેલા આંધળા” દેશભક્તો ગણતા ! અત્યારે એજ ઠાલપણના કટકાઓ તિલકના જીવનની મહત્તા બતાવવાને બદલ નીકળી આયા છે ! સુરતની કૅબ્રેસ પછી જે છાપાંઓ તિલકને હટધૂત કરી રહ્યાં હતાં તે છાપાંઓ અત્યારે કોલમોનાં કોલમો તિલકની પ્રશંસામાં ચિતરી રહ્યાં છે ! છતાં જે સિદ્ધાંતો માટે તિલક સુરતમાં લડ્યા એજ સિદ્ધાંતો અને એજ આદર્શો વડે તેઓ ખરા “લોકમાન્ય” થઈ શક્યા છે.

૧૯૦૭ માં ગુજરાતનું એવું કોઈ શહેર કે ગામડું નહોતું કે જે તિલકનું સ્વાગત કરવાની હિમ્મત બનાવી શકે ! અને એકજ દશકા પછીનું ગુજરાત ? ૧૯૧૭ માં હોમરૂલ લીગ તરફથી મૂકે “લોકમાન્ય” સાથે ભરૂચ મોકલવામાં આવ્યો હતો, અને એ મુમ્તાઝીમાં સહગતની સાથેજ બધો સમય ગાળવાનું મૂકે સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એટલે એ સમયનો દેખાવ મ્હોં જાને અનુભવ્યો હતો. ભરૂચ શહેરની જે વસ્તી છે તેના કરતાં લગભગ સવા દોઢ ગણી સંખ્યામાં ભરૂચની ગણીગણીમાં ચાણસોની મેદની “તિલક મેહારાજ” નાં દર્શન કરવાને ઉભરાઈ જતી હતી. લગભગ ચારેક કલાકે અમે રોશનથી ઉતારે પહોંચ્યા !

ફોનોના તો વરસાદ વરસતા હતા ! અસંખ્ય પુષ્પહારોથી “લોકમાન્ય”-ને એટલા તો લાદવામાં આવ્યા હતા કે એમના ગળામાંથી ઉતરેલા હારોથી બીજી ઘોડાગાડીઓ ભરચક થઈ ગઈ ! મ્હારું ન્હાનું શરીર પણ પુષ્પાના હારોથી લગભગ દટાઈ ગયું ! અને સાંગે ભાષણ વખતે ભર્યની બહારના દેખાવનું શું વર્ણન કરું ? સાગર છલકાય તેમ માનવ જાતિ ત્યાં છલકાતી હતી. “લોક-પ્રભુ” નાં દર્શન કરવાને હજારો માણસોનો મેજો ભર્યને પાદરે એકઠો મળ્યો હતો. મોટો માંચડો પ્લેટફોર્મ તરિકે ઉભો કર્યો હતો. પણ દરેક ક્ષણે માણસોના ભારથી તે માંચડો ટૂંકું ટૂંકું થઈ રહ્યો હતો. આ માનવ-સાગરને સંબોધવો કેમ એ “લોકમાન્ય”ને સલાહ થઈ પડ્યો ! મ્હેં મ્હોટામાં મ્હોટો અવાજ લગભગ પોણો કલાક સૂંધી ખેંચ્યો ત્યારે “લોકમાન્ય”ને સાંભળવા જેટલી શાંતિ ફેલાણી. છતાં “વિભાકર, લોકમાન્યનાં સૌને દર્શન કરાવો દર્શન કરાવો, નહિતર સભા હાથ નહિં રહે”—એવી ગર્જનાઓથી કાનના પડદા ફાટી જતા હતા. પ્લેટફોર્મની ચારે બાજુ મહા મહેનતે “લોકમાન્ય” ને ફેરવ્યા ત્યારે કંઈક શાન્તિ થઈ !

આ દેખાવ જોઈને ઉતારે ગયા. અને મ્હેં તિલક મહારાજને શું કહ્યું હશે તે વાચકે કદાપી લીધુંજ હશે. બહુ નમ્રતાથી મ્હેં લોકમાન્યને કહ્યું : “મહારાજ, ૧૯૦૭ના ડીસેમ્બરની યાદી આપું છું. ગુજરાતીઓ માટે આપે કરેલી કટાક્ષનું સ્મરણ કરાવવા ચાહું છું. કેમ. ગુજરાતને હવે તો શરમાવા જેવું નથી ને ?”—લોકમાન્ય આ વખતે ગુજરાત ઉપર ફિદા થઈ ગયા હતા, અને તેથી આ જૂનું સ્મરણ આપવા માટે મ્હારા ઉપર પણ શીદા થયા ! ગુજરાતે મહારાષ્ટ્ર કરતાં પણ વધારે જાગૃતિ દાખવી છે એમ મ્હને ખાત્રી આપી ! તેને માટે મિસીસ બેસન્ટ અને અમે જીવાનિયાઓની ન્હાની ટૂંકડીને અંતઃકરણપૂર્વક ભારે ધન્યવાદ આપ્યો. મ્હને શેર એક લોહી મ્હડ્યું. ગુજરાત તરફ કદી નહોતી તેવી મમતા થઈ.

૧૯૧૭ માં ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર “લોકમાન્ય”ને આમંત્રવામાં આવ્યા. જે ગુજરાત તિલકના નામથી થરથરતું હતું તે ગુજરાત લોકમાન્યનાં પુનિત પગલાંથી પાવન થવાને થેલું બન્યું. ગોધરા, સુરત આદિ સ્થળોમાં ભર્યની માફક લોકમાન્યનાં દેવની માફક પૂજન થયાં. ૧૯૧૭ થી આજ પર્યંત એ પૂજા વધતીજ ચાલી.

ત્યારે શું ૧૯૧૭ ના “તિલક” અને ૧૯૨૦ ના “લોકમાન્ય” તે એકજ વ્યક્તિ નહિ? ના, એજ વ્યક્તિ, એજ ચારિત્ર્ય, એજ સ્વદેશપ્રીતિ, એજ ભાવનાઓ, એજ તપ અને એજ આત્મત્યાગ. લોકમાન્ય તો સદાયે એના એજ હતા. પણ આપણે બદલાયા. ૧૯૧૭ માં એમનું આત્મ ગૌરવ અને એમના આદર્શો ઓળખવા જેટલી આપણામાં શક્તિ નહોતી. એમના તેજમાં ઊભા રહેવા જેટલી આપણામાં પવિત્રતા નહોતી. એમના તપની આપણને કિમ્મત નહોતી. એક દશકામાં દુઃખના સમુદ્રની છોળોથી આપણી કેટલીક મલિનતા ધોવાઈ ગઈ. આપણો આત્મા ઘણે અંશે શુદ્ધ થયો. ઝંઝાવાતના પહેલા સપાટાથી જે લોભ ભારતીય દેહને ચતો હતો તે લોભ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થયો. અંતરાત્મા ઉપર જે અધી છાઈ હતી તે દૂર થવા લાગી. અને તેથીજ સૂર્યનાં તેજ ઝીલવાને આપણે સમર્થ થયા !

લોકમાન્યના પરલોકવાસ માટે આંસુઓ પાડવાં કે દેશના શિરો-મણિને પારખનાં આપણને દશકાઓ લાગે છે એ આપણી હતભાગ્યના ઉપર આંસુઓ પાડવાં ?

[“વીસમી સદી.” જુલાઈ, ૧૯૨૦]

૯૯

હિન્દ સ્વરાજ્યને “લાયક” થાય

દરમિઆન “સરકાર માખાપ” માટે કામકાજની નહાની ટીપ.

નામદાર મૉન્ટેગ્યુ તથા લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ હિંદવાસીઓને એકદમ સ્વરાજ્યના શિખર ઉપર મ્હોટો ફૂદકો મારવાની ના પાડે છે—અલબત્ત, હિંદના હિતની ખાતરજ. તેમજ ખીજા ઍન્ગ્લો-ઇન્ડિયન હિતૈષીઓ પણ પ્રમાણિકપણે માને છે કે સ્પેશ્યલ કૉન્ગ્રેસ તથા મૉસ્લેમ લીગની માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવે તો હિંદના રાજકીય બંધારણમાં પૃથ્વી પ્રલય કરતાં પણ વધારે ગંભીર અને જોખમકારક પરિણામો આવે ! વળી બિચારાં કરોડો અબોલ, અબણ, ગરીબ હિંદીઓની જવાબદારી “સરકાર માખાપ” ઉપર છે એટલે એમ એકદમ આ નિરાધાર મેંદાં જેવાં માણસોને ભૂખ્યા વાદ જેવા સ્વાર્થી કેળવાયેલા વર્ગના મ્હોડામાં ફેંકવામાં આવે તો જરૂર એ કેળવાયેલા વાઘો ગરીબ બિચારાં બકરાંઓનું ચાવણુંજ કરી જાય, અને અત્યાર સૂધી મહા મહેનતે ઍન્ગ્લો-ઇન્ડિયન રખેવાળોએ જે મેંદાંઓને પાળી પોષીને ઉછેર્યાં છે તેઓનું નામનિશાન ન રહે ! અને છેવટે કરોડો હિંદીઓના જનમાલનું રક્ષણ તો નિઃસ્વાર્થી ઍન્ગ્લો-ઇન્ડિયન વેપારીઓ તથા કેટલાક ઉદાર અમલદારો ઉપરજ ટીંગાઇ રહેલું છે એમાં કાંઈ શંકા છે ખરી ?

હિંદીઓમાં દેશદાઝ ગમે તેટલી હશે; પરંતુ ઍન્ગ્લો-ઇન્ડિયન ભાઇઓ જેટલું કાર્યકૌશલ્ય તેઓમાં કદિ પણ આવે તેમ છે ખરું ? અને એ કાર્યકૌશલ્ય ઉપર તો હિંદના રાજતંત્રનો આખો મદારથ છે. એ કાર્યકૌશલ્યનો વિચાર કરીનેજ લૉર્ડ કર્ઝને પોતાના શ્રીમુખે હિંદના યૂરોપીય વ્યાપારીઓને એક વખત અભિનંદન આપ્યું હતું કે “આપણા સિવિલિયન ભાઇઓ પોતાના કાર્યકૌશલ્યથી હિંદને

રાજતંત્રની લગામ સંભાળે છે, અને તમે યુરોપીય વેપારી ગૃહસ્થો તમારા કાર્યકૌશલ્યથી હિંદનો આર્થિક કસ કઢાડી રહ્યા છો, એટલે તમે ઉભય એકસરખી સેવા બજારી રહ્યા છો !”

હકીકત આમ હોઈને હિંદનું ભવિષ્ય હજી એકાદ બે સેકા લોડ સિડનહામ જેવા “ દાના મિત્ર ” ના હાથમાં રાખવામાં આવે તો કાંઈ ખોટું નથી. મિસ્ટર વેબ જેવા શાણા અર્થશાસ્ત્રીઓ અને મિસ્ટર હેઝલી જેવા શાણા સૂએદારો જ્યાંસૂધી આપણે ત્યાં મેળુદ છે ત્યાંસૂધી હિંદને ખિલકૂલ આંચ આવવાની નથી. ખિયારા નિઃસ્વાર્થ ઍન્જલો-ઈડિયનો હિંદમાં ખ્રિશ્તિ તત્ત્વ જળવવાને અને સામ્રાજ્યની સેવા બજાવવાને દોઢ સેકા સૂધી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. તેઓ તમારું દ્વિત સાચવવાને, રૈયતનાં માખાપ તરીકે આંસુંઓ લૂછવાને, અને ગરમ હિંદમાં સુન્દેહ અને શાન્તિનું ઠંડું વાતાવરણ ફેલાવવાને યથાશક્તિ યથામતિ પોતાનાં તન મન ધનના ન્યોછાવર કરી રહ્યા છે. તમે જો નકામી ચળવળ અને બેહુદી માગણીઓ નહિ કરતાં સભ્યતાથી, નમ્રતાથી, વિનિત ભાવથી, તેઓની પાસે દિન પ્રતિદિન અરજ ગુજરતા રહેશે તો જનતા દહાડે સૌ સારાં વાનાં થઈ રહેશે. તમારે રૈટલાનું કામ છે કે ટપટપનું ? સ્વરાજ્ય એ ખોટી “ ટપટપ ” છે. સુરાજ્ય એટલે હાવકું રાજ્ય, એટલે કે જનમાલની સલામતી સાચવનારું રાજ્ય, એ ખરો “ રૈટલો ” છે. સ્વતંત્રતા અને સ્વનિર્માણ એ પ્રેસિડન્ટ વિફસનની ખોટી “ ટપટપ ” છે. “ મહેતાજી મારે નહિ ને ભણાવે નહિ ” છતાં પોતે ઉંધે અને નિશાળી આંખોને નિરાંતે ઉંધવા દે એમાંજ આપણો અને “ સરકાર માખાપ ” નો “ રૈટલો ” છે એમ લોડ સિડનહામ જેવા મહાન રાજ્યદારી પંડિતોનો અભિપ્રાય છે.

માટે મ્હારો તો મત છે કે મૉડરેટ કૉન્ફરન્સે “ ટપટપ ” ની વાતો છોડી દહને બટકું “ રૈટલો ” મળે એવો કાંઈ રસ્તો કરવો

જોઈએ. અને એટલું તો આપણે કબૂલ કરવુંજ પડશે કે જે કે આપણા દુસ્ત્રીઓ આપણે બાળક હોઈને આપણને “ ટપટપ ” કરવા નથી દેતા તથાપિ આપણે માગીએ તો આપણને “ રેટકો ” આપવાની તેઓની ના નથી. માત્ર રીતસર, વિવેકસર, માગવું જોઈએ. માગો એટલે મળ્યુંજ સમજો. મોંડરેટ ભાઈઓનો એ દિશામાં બહુ મીઠો અનુભવ છે. તેઓને પૂછો એટલે તેઓ ખાત્રી આપશે. તેટલા માટે મ્હારી તો મોંડરેટ ભાઈઓને ખાસ અર્જ છે કે તેઓએ દિલ્હી મુકામે અગર સીમલાની શીતળ ટેકરી ઉપર ડિસ્પેન્સરીની શીતળ ઋતુમાં એક ખાસ મોંડરેટ શીતળ કોન્સરન્સ ભરવું અને તેમાં મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ યોજના ઉપર ઉદાપોદ નહિ કરતાં “ સરકાર મા આપ ” ને એટલુંજ નમ્રતાપૂર્વક જણાવવું કે:

“ ગરીબપરવર ! તમે અમને આ દોઢસો વર્ષમાં જે કાંઈ આપ્યું છે તે ધણું છે. તમે હવે જે આપવા ચાહો છો તે અમારી લાયકાતથી વધારે પડતું છે. માટે મહેરબાની કરીને અમારો સુખનો રેટકો ટાળીને અમને રાજતંત્રની દુઃખની ધુંસરીમાં શા માટે નાંખો છો ? વળી નામદાર મોન્ટેગ્યુ તથા ચેમ્સફર્ડ સાહેબની યોજના જવાબદાર રાજતંત્રની દિશામાં ચોક્કસ પ્રગતિ કરનાર પગલું છે એટલુંજ નહિ પણ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર કરતાં પણ એ છોગાં આગળ છે. માટે ખુદાની ખાતર સખૂર કરો ! આટલા બધા વેગથી આગળ ન ધપો ! અમારે નથી જોઈતું સ્વાતંત્ર્ય કે નથી જોઈતું સ્વનિર્માણ ! સુખાન અકા ! અમારે વળી સ્વરાજ્યનું શું અથાણું કરવું છે ! તમે અમારું ઘર સંભાળતા હો તો અમે નિરાંતે સાત મણની તળાઈમાં સૂઈ રહેવાને તૈયાર છીએ. માટે એક વાર ફરીથી એક ન્હાતું સરખું વચન આપો કે તમે અમારાં માખાપ છો અને અમે તમારાં આસાંકિત છોઈ છીએ. ”

આ જાતનું મેમોરિયલ મોંડરેટો દ્રાફ્ટ કરીને સરકારને મોકલી દે તો કામ સત્તર આના થઈ જાય. અલબત્ત, હું એમ નથી કહેતો

કે મહેં જે ભાષામાં અરજનામું ટૂંકામાં સૂચવ્યું છે તેવી કડક અને બાકી ભાષા વાપરવી. મહારી ખાત્રી છે કે મોડરેટ કંપમાં ઘણા સારા ફાક્ટ કરનારાઓ છે, જેવા કે ૨૦ સમર્થ, ૨૦ સુરેન્દ્રનાથ, ૨૦ સેતલવડ, ૨૦ ભૂલાભાઈ, વિગેરે. એટલે તેઓ સાહેબો મહારા કરતાં વધારે વિવેકવાળી અને મોડાશભરેલી સુવાળી ભાષામાં આ વિનતિપત્ર લખી શકશે.

જો આ પ્રમાણે “ હોમ રૂલ ” ની નવી ઉપાધિમાંથી આપણે મુક્ત થઈ જઈએ તો પછી બહુ કામ બાકી રહેતું નથી. બાકી માત્ર ન્હાનો સરખો કાર્યક્રમ “ સરકાર માખાપ ” માટે રહે છે. એ કાર્યક્રમની ઉડતી નોંધ નીચે આપી છે તે ઉપરથી જણાશે કે ખરી રીતે હિંદુસ્તાનમાં બહુ સમારકામ બાકી રહેતું જ નથી. ત્યારે ખુદાવંદ સિવિલિયન સરકાર માટે કામકાજની એ ન્હાની ટીપ આપણે વિચારી જઈએ.

(૧) પ્રથમ તો આ દેશની કેળવણીમાં સહેજ વધારો કરવો જોઈએ. હિંદમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં ૨.૮ ટકા છોકરાં નિશાળે જાય છે તે જરા વધારીને જે બેલ્જિયમ માટે ખિટને આ મહાન યુદ્ધમાં આટલી બધી લાગણી બતાવી છે તે બેલ્જિયમમાં લડાઈ પહેલાં જે ૧૯ ટકાનું પ્રમાણ હતું તેટલું માત્ર હિંદમાં થઈ જાય તો ઘણું. આપણે તેથી વધારે જોઈએ નથી. અથવા હાલ હિંદનાં છોકરાંઓ નિશાળે જવાને જર્મન છોકરાંઓ જેવાં “ નાલાયક ” હોય તો પછી પ્રશિયામાં જે ૧૮ ટકા છોકરાંઓ નિશાળે જાય છે તેવું ન્હાનું પ્રમાણ અહિં રાખવામાં આવશે તોપણ ચાલશે.

પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ હિંદમાં માણસ દીઠ વાર્ષિક એક આનાનો જખરદસ્ત ખર્ચ “ સરકાર માખાપ ” ઉઠાવે છે, તે જરા વધારીને અમેરિકા કે જેની રાજ્યપદ્ધિત ઉપર આખું ખિટન અત્યારે ફિદા છે તેનું સહેજ અનુકરણ કરીને અમેરિકામાં દર માણસ દીઠ

જેમ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ વાર્ષિક બાર રૂપિયા ખર્ચાય છે તેમ અહિં ખર્ચવાની થોડી તકલીફ “સરકાર માળાપ” લે એમ અમારી નહાની સરખી નમ્ર માગણી છે. અને અમેરિકા જેવા સરકારી દેશનું અનુકરણ કરવાને જંગલું હિંદ નાલાયક હોય તો પછી અધમ જર્મનીમાં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ માણસ દીઠ ૫ રૂપિયા ૨ આનાની નજીવી રકમ ખર્ચાય છે તે નજીવી રકમ જર્મની કરતાં આ ઓછા અધમ દેશમાં ખર્ચવાની “સરકાર માળાપ” મહેરબાની કરી શકે છે. મક્ત અને ઈરજિયાત કેળવણી ઑસ્ટ્રિયા-હંગરી તથા બલ્ગેરિયામાં પણ છે, તો પછી હિંદને ઑસ્ટ્રિયા-હંગરી તથા બલ્ગેરિયાથી પણ નાલાયક અને નીચું માનવામાં નહિ આવે એમ આશા છે. તેથી લગરીક એ દિશામાં સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાની આપણે રત્ન લઇશું.

કેળવણીની બાબતમાં એક છેલ્લું નફાનું સરખું કામ સરકારને સૂચવીને આ પ્રકરણ ખતમ કરીશું. અમેરિકાના સીટીઓમાં દસ વર્ષની ઉપરના ૩૫ ટકા શખ્સો વાંચી લખી શકતા નથી, હિંદુસ્તાનમાં માત્ર ૯૨.૫ ટકા જ વાંચી લખી શકતા નથી. અમેરિકાના સીટીઓ જેટલા હિંદીઓ વાંચી લખી શકે એવી વ્યવસ્થા જરા થઇ જાય તો હાલ એકાદ જમાનો સુખે દુઃખે ચલાવી લેવાય. વળી આગળ ઉપર હિંદની “લાયકાત” ની પરીક્ષા લીધા પછી રાયલ કમિશન આગળ વધવાનું કે પાછળ હટવાનું સૂચવે તે રીતે થઈ રહેશે.

(૨) કેટલાક મૂર્ખ હિંદી અર્થશાસ્ત્રીઓ હિંદને ગરીબ માને છે, પરંતુ જેઓને હિંદનો કસ કલાડતાં આવડે છે તેઓ તો હિંદને કાચું સોનું માને છે. આ બાબતમાં યુરોપીય વેપારીઓનોજ અભિપ્રાય સાચો જણાય છે. છતાં હજારે હિંદ દર વર્ષ દર માણસ દીઠ માત્ર પોણાચાર રૂપિયાનોજ કર આપે છે. ફ્રાન્સ દર વર્ષે માણસ દીઠ ૭૫ રૂપિયાનો કર આપે છે. બિયાઈ ગરીબ બેલ્જિયમ પણ ૬૦ રૂપિયાનો વાર્ષિક કર આપતું હતું. અને જેના ઉપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો બધો

ભાર છે તે યુનાઇટેડ કિંગડમ પણ લગભગ ૬૨ રૂપિયાનો કર આપે છે. તો પછી યુનાઇટેડ કિંગડમ જેટલી મહેસૂલ તો હિંદે આપવીજ નેહએ કે નહિ? સામ્રાજ્યના લાભ બધા ભોગવવા અને મહેસૂલ બરાબર ન આપવી તે ચાલે કે? છતાં હિંદ પોણાચાર રૂપિયાજ કેમ આપતું હશે? શક્તિ નહિ હોય? ખોટી વાત! શક્તિ છે પણ પોતાની શક્તિ તે છૂપાવે છે! તેથી સિવિલિયન સરકારને જરા એટલીજ વિનંતિ કરવાની કે હિંદ પાસેથી પણ મહેસૂલના માણસ દીડ દર વર્ષે ૬૦ રૂપિયા ઓછામાં ઓછા લેવા. લોકો શક્તિ છૂપાવતા હોય તો તેઓને દંડીને મહેસૂલ ઉઘરાવવી. કદાચ દેવયોગે ન કરે નારાયણ તે એટલી મહેસૂલ આપવાની શક્તિ ન હોય તો પછી સહેજ મહેનત લઈને “સરકાર માથાપે” તેઓની શક્તિ ખીસવવી. એમાં કાંઈ બહુ મોટી વાત નથી. માત્ર ખેડુતો વિગેરેના ખીસામાં પોણાચાર રૂપિયાને બદલે દસ દસ રૂપિયાની નોટના છ ન્હાના ટૂકડા દરવર્ષે પડી જાય એવી થોડી સગવડ થઈ જાય તો મૂર્ખ રેયન સરકારની કંઈક જીવ જોડી સેવા કરવાને “લાયક” થાય.

આ બાબતમાં આપણો બહુ આગ્રહ નથી. આ તો ૧૮૬૧ સરકારની મહેસૂલ બધા સુવરેલા તેમજ જંગલી દેશોથી પ્રમાણમાં ઓછી નોંધને જરા જીવ બળે છે.

(૩) ઉપરનાં બે ન્હાનાં કામોથી “સરકાર માથાપ” પરવારે તો એક બે “પરચુટણ બાબતો” તરફ ધ્યાન ખેંચી શકાય. દાખલા તરીકે, ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યનાં બધાં બાળકો એકસરખાં સુખ-શાન્તિ ભોગવે એમ દરેકે દરેક વફાદાર સામ્રાજ્યવાદી ચાહે છે. તેથી ઇંગ્લંડ તથા આસ્ટ્રેલિયાના દરેક શહેરી દીડ વાર્ષિક આમદાની જેટલી હિંદની આમદાની થઈ જાય તો સામ્રાજ્યની બહારની પ્રજાઓ આપણી ખોટી દીકા ન કરી શકે. હિંદને ખાસ પૈસાનો લોભ કે મોહ નથી. અમે તો સુસ્ત માયાવાદિઓ છીએ, છતાં દુનિઆદારીમાં રહેવું

એટલે ઇંગ્લંડ અને ઑસ્ટ્રેલિયાની માણસ દીઠ વાર્ષિક આવક ૬૦૦ રૂપિયા હોય અને હિંદની ૩૦ રૂપિયા હોય તેથી કોઇ દિવસે કોઇ ટકાર તો કરે ને ?

હિંદની ગરીબી માટે જવાબદાર તો હિંદ પોતે જ છે. તેમાં નથી દોષ રાજતંત્રનો કે નથી ગલતી યુરોપીય વેપારી બંધુઓની. છતાં આગમ્ય હિંદ જરા કામે લાગે અને ઉડાઉ હિંદી પ્રગ્ન જરા પૈસો બેળો કરી શકે એવી કંઈક તજનીજ પાંચ પચાસ વરસમાં થઈ નહિ શકે ? કામ બહુ મહોટું નથી. ઑસ્ટ્રેલિયા અને હિંદ વચ્ચે થોડીજ મજલ દાપવાની છે. “કુચ્છ પરવા નહીં” પદ્ધતિએ ચાલીશું તો પણ વહેલી મોડી ખેપ પૂરી થયા વિના રહેવાની નથી. તેથી એચાર ઇંડિયન કમીશનો ભરીને જરા આગળ “ચાલવા” ના નિર્ણય ઉપર સરકાર આવે તો મહેરબાની.

અલબત્ત, ઇંગ્લંડમાં માણસ દીઠ ૪૫૦૦ રૂપિયાની મુડી ગણાય છે અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં ૫૫૫૦ રૂપિયાની મુડી ગણાય છે તેટલી મુડી માણસ દીઠ હિંદમાં થઈ જાય તો પછી “કુચ્છ પરવા નહીં.” તેથી હિંદની માણસ દીઠ ૧૪૨. ૧૨ રૂપિયાની મુડીને માત્ર ત્રીસેક ગણી કરી શકાય એવા પગલાં જ્યારે લેવાં ઘટે ત્યારે લઈ લેવાની ગરીબપરવરને અમારી બે હાથ જોડીને અર્જ છે.

(૪) જીવું મરવું એ પ્રભુતા હાથની વાત છે, એમાં માણસનું કાંઈ ચાલતું નથી. ડાક્ટરો કહે છે કે કેળવણી, સ્વચ્છતા, પોષણ, સાધન સંપત્તિ, વિગેરે ઉપર માણસની તનદુરસ્તીનાં ઘણાં આધાર છે. પણ એ ડાક્ટરોની ખોટી ડંદાસ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહિ પણ એવી નાસ્તિક માન્યતા ધરાવી નહિ શકે. આનંદની વાત છે કે એ બાબતમાં હિંદી સરકાર ચુસ્ત તત્ત્વજ્ઞાની છે. હિંદુસ્તાનમાં દર હજારે મરણ પ્રમાણ ૩૦ નું, ઇંગ્લંડમાં ૧૪ નું, અને ન્યુઝીલેન્ડમાં ૨૦ નું, એ બધા કુદરતના ખેલ છે. તેવીજ રીતે હિંદમાં સ્ત્રી પુર-

પોના આયુષની સરેરાસ ૨૨.૫૯ અને ૨૨.૩૧ છે અને ઇંગ્લંડમાં ૪૬.૪ અને ૫૦.૨ છે, તે પણ કુદરતનીજ માયા છે. છતાં સંસાર એવો નહારો છે કે જ્યાં કુચ્છી કુદરતના હાથમાં હોય છે ત્યાં પણ કેટલાક યુગલીખોરો ભલાં માણસોનો દોષ કહાડે છે.

અલખત, મુંબઈની ગંધાતી અંધારી ખોલીઓમાં લોકો ખદબદે કે સીમવાના સરકારી મહેલના આરામખાગમાં બુલે તોપણ મરવાના હશે તે મરશે અને જીવવાના હશે તે જીવશે. શું કોઈ ખેડૂત દુષ્કાળમાં મરણ પામે છે તે ખોરાકની ખામીએ મરે છે ? શું હંડીમાં કંપતા બિખારીઓ વચ્ચે અભાવે મરણ શરણ થાય છે ? શું ગરીબ મજૂરો ગંદી ચાલીઓની હવાથી લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી નથી શકતા?—જો આમ કોઈ માનતું હોય તો તે ખાંડ ખાય છે, જીવન મરણ એ તો ઇશ્વરની લીલા છે—માયાના ખેલ છે—જૂદી મોહમ્મળ છે. એમાં માણસનું ગર્જનું શું ? છતાં નાસ્તિકો ધર્મપરાયણ સિવિલિયન ભાઈઓ ઉપર દોષનો ખોટો ટોપણો ન મૂકે તેટલા માટે નીચે પ્રમાણે સહેજ વ્યવસ્થા થઈ જાય તો સરકારની એટલી જવાબદારી ઓછી. પ્રથમ તો એવી એક ન્હાની સગવડ કરી દેવી કે કોઈપણ હિંદી પ્રમાણુક ઉદ્યમને અભાવે બિખ ન માગે. ઉપરાંત, પેટપૂરતું ખાવાનું, ટાઢ તડ-કામાંથી બચી શકે તેટલું પહેરવા ઓઢવાનું અને પ્રાણ ટકી શકે તેટલી ખુદશી હવામાં રહેવાનું, દરેક દરેક શહેરીને મળે એવી લગરીક વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

પછી દરેકને ડાકટરી મદદ નહિ મળે તો ચાલશે. દરેકને ફરવા હરવાનું નહિ મળે તો પણ વાંધો નથી. દરેકને થોડો આરામનો વખત નહિ હોય તોયે “ કુચ્છ પરવા નહીં ”. અને કદાચ દરેક જણ વાંચી લખી નહિ શકે તો પણ પછી જીવન—મગ્ન તથા તનદુસ્તીની ખાખ-તમાં “ સરકાર માખાય ” તો દોષ કોઈપણ કહાડી નહિ શકે.

આપણી ખાત્રી છે કે આટલી મોટી જવાબદારી માત્ર ઉપર

દર્શાવેલી એ ત્રણ ન્હાની સગવડો કરવાથીજ પતી જતી હોવાથી શાણી સરકાર એ તરફ જરૂર પોતાનું લક્ષ દોડાવશે.

(૫) હવે આ કામો સાથે એક એ ન્હાનાં પેટાકામો છે તે તો જરૂર આપણી કાર્યક્રમ સરકાર ઘડીના છૂટા ભાગમાં પતાવી દેશે. નામદાર મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ એમ્સફૉર્ડ વ્યાજખી રીતે જણાવે છે કે હિંદમાં પ્રજાકીય પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા માટે મન આપનારાં પૂરતાં પ્રજાકીય મંડળો નથી; અને લૉર્ડ સિડનહામ, મદ્રાસ મેલ, “પાયેનિયર” મૉનિંગ પોસ્ટ, વિગેરે રાજ્યદારી ઉસ્તાદોનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે એવો મન આપવા માટે હિંદની પ્રજા લાયકજ નથી.

કેટલાક મૉડરેટ હિંદીઓના પણ એવોજ અભિપ્રાય છે કે એવી પ્રજાકીય ચુંટણી કરવા માટે અબણુ જંગલી હિંદી પ્રજા નાલાયક છે. આ મહોટા રાજ્યનીતિજ્ઞો આમ કહે છે એટલે હકીકત એમ હોવીજ નોંધએ. તેથી એ “લાયકાત” હિંદી પ્રજામાં આવે એવી જરા વ્યવસ્થા કરવાને “સરકાર માથાપ” મહેરબાની કરશે? અલબત્ત, એ લાયકાત તો હાલમાં જે રાજ્યતંત્રની પદ્ધતિ છે તે માર્ગેજ આવી શકશે. હિંદી પ્રજાની રાજ્યદારી કેળવણી તો “સરકાર માથાપ” નાં સર્વ કાર્યો માટે જાહેર પસંદગી બતાવવામાં અને “ચાંદે ચાંદ” કહેવામાંજ પ્રાપ્ત કરી શકાશે. ખાસ કરીને મૉડરેટ કૉન્ફરન્સો, અખાલણુ પરિષદો, માનચાંદના મેળાવડાઓ, વફાદારીનાં સરઘસો, વિગેરે મંડળોમાં રાજ્યદારી જ્ઞાનનો બહોળો વિકાસ થઈ શકે છે, તેથી આ પદ્ધતિનો લગ્ન પણુ વધારે બહોળો ફેલાવો કરવામાં આવે તો લોકો ઝડપથી રાજ્યનીતિમાં પ્રારંભ થઈ જાય.

હોમરૂલ લીગની સભાઓ, કૉન્ગ્રેસ, મૉસ્લમ લીગ, પ્રાન્તિક કૉન્ફરન્સો, વગેરે ખોટા તમાશા છે. તેમાં ખંડે રાજ્યદારી જ્ઞાન મળી શકતું નથી. તેમાં લોકોની રાજ્યદારી બુધ્ધિની ખીલવણી થઈ શકતી નથી. તેમાં પ્રજાકીય આવનાઓ ખોપાતી નથી. તેમાં જવાબદાર

રાજ્યતંત્ર માટેની લાયકાત મેળવી શકાતી નથી. તેમાં અધિષ્ઠાતૃત્વ મન આપવાની જવાબદારી ઉઠાવી શકાતી નથી.

તેથી કૉંગ્રેસ હોમરૂલ લીગ આદિ સંસ્થાઓ સંકેતી લેવાનો દરાર ઇમ્પીરિયલ કૉસિલમાં પસાર થવો જોઈએ, અને લોકોના રાજ્યદારી કેળવણીનો નવો સફે શરૂ કરવા માટે ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન મંડળો મૉડરેટ કૉન્ફરન્સો, અને નવા આવતા તથા જૂના સિધાવતા ન્દાના મહોટા અમલદારોને માનપત્ર આપવાના મેળાવડાઓનું કાર્ય ધમધોકાર આગળ વધારવું જોઈએ. એ સર્વ કાર્ય કેમ ક્ષેત્રમંદ ઉતારવું તે “સરકાર માંઆપ” ને કહેવું પડે તેમ નથી. મુદ્દો માત્ર એટલોજ કે હિંદી પ્રજા મન આપવાને લાયક થાય અને રાજ્યદારી કેળવણી ગ્રહણ કરી શકે એવી ન્દાની સરખી યોચના ઍન્ગ્લો-ઇન્ડિયન અમલદારો, વેપારીઓ, અધ્યાપકો અને મૉડરેટ મદાશયોની મદદથી થઈ જાય તો પછી રાજ્યદારી કક્કો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર હિંદી પ્રજાના લાયમાં મૂકતાં હિંદના હિતૈષીઓને સંકોચ ન થાય. અલગત, ૧૫૦ વર્ષના પ્રયત્ન પછી પણ આ હિતૈષીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદે હજુ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની લાયકાતનો કક્કો પણ નથી વૂંટ્યો. પણ આ દોઢસો વર્ષમાં જે ઝડપે આ રાજ્યદારી કેળવણીનું કામ આગળ વધે જાય છે તે ઝડપે જે બરાબર કાયમ રહેશે તો ખીન દોઢસો વર્ષમાં બહુ સંતોષકારક પ્રગતિ થઈ શકશે.

(૬) હિંદ પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રને ખાસ નાલાયક એટલા માટે છે કે હિંદમાં સંકેતો ગાતિઓ, પંથો, ધર્મો, તંત્રો, વિગેરે ધર કરી રહેલ છે, એમ કેટલાક મહાન ઍન્ગ્લો-ઇન્ડિયન સમાજશાસ્ત્રીઓ કહી રહ્યા છે. અને કેટલાક સમાજશાસ્ત્રના ખેરખાંઓ તો ત્યાં સૂધી માને છે કે જે દેશમાં આટલા વિભાગો અને આટલા પરસ્પર વિરોધો છે તે દેશ કદિ પણ સ્વરાજ્યને લાયક થઈ શકશેજ નહિ, અને તેવા દેશે તો એકાદ માનવંતર સૂધી યુરોપીય મુરખીવદ નીચેજ પોતાનો

ગુજરાત કરવો પડશે. કારણ સાફ છે. યુરોપમાં નથી જાતીય ભેદ કે નથી વર્ગીય ભેદ. પશ્ચિમમાં તો સૌ એકજ પ્રજાનાં બાળક છે. ત્યાં નથી ટંટાઓ કે નથી લડાઈઓ, ત્યાં નથી સામાજિક વિરોધો કે સાંસારિક કલહો. ત્યાં તો વાઘ અને બકરી એકજ આરે પાણી પીએ છે. અલખત, લંડનના “ ઇસ્ટ એન્ડ ” માં રહેનારાંઓ ગંધાતી બખોલોમાં સડે છે અને “ વેસ્ટ એન્ડ ” નાં રહીશો મહાલયોમાં મહાસે છે, પરંતુ તેમાં કંઈ જાતિભેદ નથી. અલખત, એક હિંદુ જાતિમાં તવંગરમાં તવંગર પુરૂષ ગરીબમાં ગરીબ કુટુંબની છોકરી સાથે પરણી શકે છે, પરંતુ છેવટે તેનું નામ તો જાતિજ ને? અલખત, પશ્ચિમમાં કારખાનાંવાળાઓ અને કામદાર વર્ગ વચ્ચે કામચલાવી જાનવાસ્થળી સળંગેલી રહે છે, પણ તેને કંઈ જાતિકલહ કહી શકાશે ખરો? બંને સર્વ હિંદીઓની રાષ્ટ્રીય ભાવના એક હોય છતાં છેવટે મુસલમાનો તે મુસલમાનો અને હિંદુઓ તે હિંદુઓ, ડાક્ટર નાયર તે નાયર અને વેલ્ખી સાહેબ તે વેલ્ખી સાહેબ! બંને આખા યુરોપમાં લાખો માનવીઓના ખૂનની નદીઓ વહેતી હોય, છતાં એ ખૂનની નદીઓ જાતિકંકાસને લીધે છે એમ કોઈ સાબીત કરી શકશે?

અને દુનિયામાં મોટામાં મોટી નાલાયકી તે કોઈપણ જાતિમાં હોવું તેજ છે. શંકા હોય તો વિચારી જુઓ કે કદિ પણ રાજ્ય-કારભાર હિંદીઓએ ચલાવ્યા છે ખરા! હિંદીઓએ કદિ પણ પ્રજાકીય રાજતંત્રનાં દર્શન કર્યાં છે ખરાં? હિંદીઓએ આખા ભવમાં સ્વતંત્રતા અને સ્વાનર્મણનાં સ્વપ્ન પણ બાંધ્યાં છે ખરાં? અને શા માટે નહિ? કારણ કે હિંદમાં બિજા બિજા જાતિઓ, પંથો, તથા ધર્મોની હયાતી છે. તેટલા માટે ખુદાવંદ સરકારે આ ન્હાનું સરખું કામ હાથમાં ધરવાનું છે. સમાજસમીકરણ એ કંઈ મોટી વાત નથી. તેમાં કંઈ પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રની જરૂર નથી. હિંદના જાતીય ભેદો દૂર થાય, હિંદના સાંસારિક કલહોનો અંત આવે, બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો લડતા બંધ રહે, અને છેવટે ડાક્ટર નાયર તથા શ્રીમુત શાસ્ત્રીની

એકતાનતા થઈ જાય, એવા રસ્તા શોધી કહાડવા એ સરકાર માટે બહુ મોટી વાત નથી. તેમાં પ્રજાની મદદની જરૂર નથી. મી. પટેલે લગ્નના ખરડાઓ સૂચવવાની પણ જરૂર નથી. સરકારના હાથ મોટા છે. તેઓ શકે તે કરવાને સમર્થ છે. સમાજસમીકરણ કે પ્રજાનું નવીકરણ કાંઈ ચળવળથી નથી થતું, કેળવણીથી નથી થતું, જવાબદાર રાજ્યપંચાયતોથી નથી થતું, પરંતુ કાયદાથી થઈ શકે છે, સરકારના હુકમથી થઈ શકે છે, “સરકાર માખાપ” ની મીઠી નજરથી થઈ શકે છે. એટલે સરકાર ધારે તો આ ન્હાનું કામ કાંઈ વિસાતમાં નથી.

(૭) એક ન્હાની વાત જરા બૂલમાં રહી ગઈ. હિંદમાં લગભગ ૧૭૧૦ લાખ એકર જમીન ખેડી શકાય તેવી છે છતાં હાલ ખેડયા વિનાની પડી રહી છે. કાં તો આટલી જમીન બૂલમાં ખેડયા વિનાની રહી ગઈ હશે અથવા તો ખેતકૂદ ખેડુતોના આગસને લીધે હશે; પરંતુ કદાચ કોઈ મૂર્ખ દીકાકાર પાણીની નહેરોની ખામીનું કારણ ન બતાવે એટલા માટે જેમ આ દોઢસો વર્ષના અરસામાં હાલ ૪૭૦ લાખ એકર જમીન માટે પાણીની નહેરોની સગવડ જેવામાં આવે છે તેમ આ ૧૭૧૦ લાખ એકર જમીન માટે પણ સગવડ થઈ જાય તો પછી કોઈ દુષ્ટો સરકારની સામે દૂધમાંથી પૂરા કહાડી ન શકે.

એક બીજી ન્હાનકડી વાત. હિંદમાં એકર દીઠ ધઉંની સરેરાશ ઉપજ ૯ થી ૧૨ ખુશલ છે. આ ઉપજને સહેજ વધારીને પ્રશિઆમાં જેમ એકર દીઠ ૪૦ ખુશલ ઉપજ છે તેટલી ઉપજ સૂધી લઈ જાય તો ખેડુતોને બિચારાઓને જરા રોડત મળે અને સરકાર માખાપની મહેસૂલમાં પણ થોડો વધારો થાય. પ્રશિઆ આપણું દુરમન હોઈને તેનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છા ન હોય તો પછી સ્કોટલેન્ડની એકર દીઠ ૩૯ ખુશલની સરેરાશ પણ ચાલશે.

આ ઉપરાંત ખેડુતોનાં છોકરાંઓ તથા ઢોરોનો ખચાવ થાય, ગામડાંઓમાં સરસ્વતી દેવીનાં ન્હાનકડાં મંદિરો બંધાય, ગામડાંઓમાંથી

ધૂળના ઢગલાઓ ઝાઝા થઇ નહેરેનાં નીર વહેતાં થાય, જંગલી ખેડુતોને જરા સુધરેલા સાહેબોની સંસ્કૃતિનો અનુભવ મળે-એવી એવી ન્હાની સગવડો તો સરકાર જરૂર કરી આપશે જ.

(૮) છેવટમાં ખેડુતનાં દુઃખો, રેલ્વે અને સ્ટ્રીમરોમાં મુસાફરી કરનારાંઓનાં દુઃખો, મજૂરોનાં દુઃખો, નોકરિયાતોનાં દુઃખો, અત્યંત વર્ગનાં દુઃખો, બ્રૂખમરાથી પીડાતી પ્રમ્લનાં દુઃખો, દર્દોમાં રીબાતાં શહેરીઓનાં દુઃખો, શાંતિઓનાં દુઃખો, ધર્મપંથોનાં દુઃખો, એ સર્વ દુઃખપરંપરાની ટીપ બહુ મ્હોટી નથી. એમાંનાં કેટલાંક દુઃખો ખરી રીતે દુઃખ નથી, પણ સરકારની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી મુખ્ય છે. જે સાચાં દુઃખ છે તે તો તમે સર્વ સ્વરાજ્યને લાયક થશો તે પહેલાં જરૂર નિર્મૂલ થઇ જશે; અને દુઃખ નિર્મૂલ થયાં તો પછી તમારે સ્વરાજ્ય જોઈ એ શા માટે ?

[“ હિન્દુસ્થાન ” દીપોત્સવી અંક, સં. ૧૯૭૪, ત્રયેશ્વર ૧૯૧૮.]



૧૦૦

સ્વરાજ્ય સમારંભ.



આજે કોંગ્રેસને દશતરે એક કરોડ સ્વરાજ્યવાદીઓ નોંધાઇ ચૂક્યા છે. દાડનાં તમામ પીઠાઓ બંધ થયાં છે. એક કરોડથીયે અદકી રકમ તિલક સ્વરાજ્ય કૂંડમાં જમા થઈ ચૂકી છે. ૨૦ લાખથીયે વધારે ચરખા દિવસ રાત ફરી રહ્યા છે. અસંખ્ય પરદેશી કપડાંઓની હુતાશની યકટી રહી છે. સરકારી લરકર કરતાં ઘણી ગંજવર સંખ્યામાં અસ-લકારીઓ ખાદીના યુનિફોર્મમાં અલિં તલિં ફરી રહ્યાં છે. વેપારીઓએ પરદેશી માલનો બલિષ્ઠકાર કરવાનાં પ્રતિજ્ઞાપત્રો ઉપર સહીઓ કરી દીધી છે. સ્પર્ધાર્પરર્થના ભેદભાવનો વિલય થયો છે. દેશના સુનંદા, બુદ્ધિમાન, નવ-જીવનોથી સરકારી જોડખાનાંઓ ભરાઈ ગયાં છે. સરકારી શાળાઓ હચમચી ગઇ છે. સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની અસંખ્ય ખામીઓ પ્રગળે દૈયે કોતરાઈ ચૂકી છે. પાશ્ચાત્ય સુધારાનું પાખંડ પ્રકાશમાં મૂકાઇ ગયું છે. વકીલો અને ઍરિસ્ટોરોની પ્રતિષ્ઠા હિન્દના રાજ્યદારી પ્રકરણમાં હતી ન હતી થઈ છે. હુંકામાં સ્વરાજ્ય-યજ્ઞ અર્થે કરવાનાં સર્વ ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા કરાઇ ચૂક્યાં છે. સ્વરાજ્ય-સાધના હવે સમ્પૂર્ણ થઇ છે. આજે તો સ્વરાજ્ય-પ્રતિમાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા છે. આજે તો સ્વરાજ્ય સમારંભ છે.

એ પ્રતિષ્ઠાપનને શુભ અવસરે—એ સમારંભના મંગલ ચોધડિયે કોઇ પૂછશો નહિ કે પંજબનો સીતમ ગુજરનારોનો યોગ્ય નસિયત મળી ચૂકી યા નહિ ! ખીલાફતના અન્યાયનો સવાલ આ પ્રસંગે કોઇ માદ કરશો નહિ ! હિંદનાં કારાગૃહોમાં કરમાઈ જતાં હિંદનાં આશા-પુષ્પોને હિંદની સ્વાધીનતાની આબ હવા ભેવડો ક્યારે અધિકાર પ્રાપ્ત થશે એ સંશય ઉરે ધરશો નહિ ! સીતમગાર કમદાઓ, એ

જંગલી કાયદાઓને રચનાઈ એકલથ્યુ રાજતંત્ર, એ પોકલ રાજતંત્રને નિભાવનાઈ સ્વાર્થી સામ્રાજ્ય, અને એ દાંભિક સામ્રાજ્યની સહેમાં તણાતું મુશ્કેલ વિશ્વપ્રજામંડળ—આ સર્વને ઉથલાવીને માનવ જાતિને જીવવા લાયક કોઈ નવીન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા જેટલી સ્વાધીનતા હિંદને હસ્તગત થઈ કે નહિ તેવો પ્રશ્ન ઉઠાવવાની કોઈ અશ્રદ્ધા દાખવશો નહિ ! આર્થ સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ દુનિઆના ખંડે ખંડે પહોંચાડવાની તાકાત આપણામાં આવી કે નહિ એવી આશંકા આ પળે કોઈ કરશો નહિ ! કારણ કે આજે તો સ્વરાજ્ય સમારંભ છે !

વિકલભાઈ સાહેબ, તમે પણ તમારી મર્મસ્પર્શી કસોટીઓને અત્યારે તો અંતરમાં જ શમાવજો ! આપણાં નાણાંની વ્યવસ્થા આપણા હાથમાં રાખવાનો અત્યારે લોભ બતાવશો નહિ ! કાયદાઓ ઘડવા અને રદ કરવાનો અધિકાર મેળવવાની મહેજમાં હાલ તણાશો નહિ ! લસ્કરી ખર્ચની આવી તમારા સ્વાધીનમાં લેવાની લોહુપતા દાખવશો નહિ ! શિટ્શ સંસ્થાનોમાં હિંદનો મોભો સ્થાપિત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પર ભરી શીટશો નહિ ! હિન્દનાં કામદારોની કારીગરી, હિન્દના ઉદ્યોગોની રિહિસિદ્ધિ, અને હિન્દના વ્યાપારની સ્વતંત્રતા રક્ષવાની રાજસત્તાથી રાચશો નહિ ! કારણ કે આજે તો સ્વરાજ સમારંભ છે.

અલ્લી ખિરાદરો ! ખામોશ ! ઇસ્લામી દુનિયામાં ઇસ્લામની આજુ વર્તાવવાની વાત હાલ મોકુફ કરો ! આરબ સ્વતંત્રતા, તુર્કી ધર્મસત્તા, અને એશિયાઈ આઝાદીનાં તમારાં સ્વપ્નાંઓ પર હાલ પડેલો નાંખો ! ખ્રિસ્તી રાજસત્તા નીચે દબેલી ઇસ્લામી કબજેરીમાં તાકાત ડુંકવાની તકલીફ ન હોય તો ત્રીકે ધસારાથી, ચકુદી આક્રમણથી, કે આર્મિનિ-નિયન સરસાધથી ન મોકો ! હિંદ સિવાય સારી દુનિઆની પ્રજાઓનું પ્રતિનિધિ મંડળ ઇસ્લામ, હિન્દ અને એશિયાની આઝાદીને જીંદગી બક્ષવી કે નહિ, તેનો કેંસલો કરવાને ઇસ્તિબુલના રાજમહેલમાં એકઠું થયું છે. તેમાં તમારી હાજરી, તમારો અવાજ, તમારો અધિકાર,

તમારી સત્તા, અજમાવવાની અધીરાઇ કે અશાન્તિ ન બતાવો !
ખામોશ ! બિરાદરો ! આજે સ્વરાજ સમારંભ છે.

સ્થૂલ સ્વરાજ્યના સ્થૂલ સ્વરૂપની આજે કોઇ વાતો કરશે નહિ !
આધ્યાત્મિક સ્વરાજની સૂક્ષ્મતાને જડ સંસારના મોહથી કે રાજસત્તાની
માયાથી માપશે નહિ ! કૉંગ્રેસનાં વ્યાખ્યાન પીઠ ઉપર પસાર થયેલાં
પ્રોગ્રામોના શબ્દાર્થ અસહકારીઓની આંખોમાં કોઇ ફેંકશે નહિ !
શયતાનયત ઉપર ચાલી રહેલી સલ્તનતની જડ ઉમેઠી નાંખવાના
સંકલ્પોને કોઈ યાદ કરશે નહિ ! સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા, સ્વરાજ્યસિ-
દ્ધિની સાધના અને સામગ્રી, સ્વરાજ્ય-ધ્યેય, અને સ્વરાજ્યમાં સામ્રાજ્યના
સ્થાનની નિર્માલ્ય ચર્ચામાં કોઇ ઉતરશે નહિ ! કારણ આજે સ્વરા-
જ સમારંભ છે.

આહો ત્યારે સ્વરાજ્ય તમારી હોંશમાં છે એ આધ્યાત્મિક મંત્ર
જાણ્યા પછી સ્વરાજ્ય સાધનાના સંશયાત્મક માર્ગે કોઇ ગબડશે
નહિ ! આધ્યાત્મિક તૈયારી થઈ રહ્યા પછી રાજ્યદારી બીનતૈયારીનાં
રોટલાં કોઇ રડશે નહિ ! ઓછામાં ઓછા એક કરોડ આદમીઓ
સ્વદેશ ખાતર પોતાનું સર્વસ્વ આપવા તત્પર ન હોય તોયે એટલાં
માનવીઓ સ્વરાજ્યના સાચા સિપાઈઓ છે એ વિષે દિલમાં ચત્કિ-
ચિત્ત સંદેહ ધરશે નહિ ! આમાં કદિ કદિ રાગદ્વેષ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા,
નિર્માલ્ય સરસાઈઓ, સેવા કરતાં સરદારી મેળવવાની પેરવીઓ, અને
લોકસેવાને બદલે સૂક્ષ્મ પાખંડો, દૃષ્ટિગોચર થાય તેથી યુદ્ધની આ-
ધ્યાત્મિક જીતમાં ઉણપ આવેલી ગણશે નહિ ! પ્રમુખીય રાજતંત્રની
પ્રાપ્તિને દિવસે ગરીબ અને તવંગર, કિંચા અને નીચા, અમીર અને મુદ્દલીસ,
માલેક મોટરવાલા અને મોટર હાંકનારા, વિગેરે વચ્ચેનો ભેદ ન ભૂલાય
તો તેથી સ્વરાજ્યની સ્વાધીનતાને ઉતારી પાડશે નહિ ! ૩૩ કરોડ
દેવતાઓ બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા શું પૂરી થઈ?—એવો નિરાશજનક
પ્રશ્ન કરશે નહિ ! કારણ આજ સ્વરાજ્ય સમારંભ છે !

સહકારીઓને તરછોડશો નહિ કારણ એઓ પણ પ્રજનાયકો હતા અને સ્વદેશસેવકો છે. પરદેશીઓને તિરસ્કારશો નહિ કારણ કે આપણે મનુષ્યો સામે યુદ્ધ નથી, મનુષ્યની કૃતિઓ સામે યુદ્ધેસ છે ! અંત્યજોના અરપૃથક્ત્વને એકજ આધ્યાત્મિક અંજલિથી ઘોષ નાંખજો, નહિતર સ્વરાજ્યની ઇમારત ગળડી પડશે. પરંતુ ખાદી ધારણ કરી નથી તેની સાથે સહબોજન કરશો નહિ ! જેણે વડીલાત છોડી નથી તેને વ્યાખ્યાન પીડ ઉપર આવવાનો પરવાનો આપશો નહિ ! જેણે શયતાની શિક્ષણને તિલાંજલિ આપી નથી તેની સલાહ કે સાહાય્ય કદિ સ્વીકારશો નહિ ! જેણે અસહકારની પરીક્ષામાં પૂરા ૧૦૦ દોકડા મેળવ્યા નથી તેને સ્વરાજ્ય-મંદિરને દ્વારે આમંત્રણ નહિ ! કારણ આજે સ્વરાજ્ય સમારંભ છે !

વાંચનાર માની ન લે કે આ ક્ષણે જે અનન્ય આત્મત્યાગ, પવિત્ર પ્રાણશુદ્ધિ, અને મગર મરદાની સ્વરાજ્યની શોધમાં દૃષ્ટિગોચર થઈ રહેલ છે તેના ઉપર આ લેખક શિદા નથી. કોઈ પણ પ્રજાસમૂહે અપાર અશક્તિ છતાં, આટલાં અસંખ્ય બળોની સામે, આટલા વેગથી, આટલા અભિનિવેશથી, આટલી શાન્તિથી, આટલા સંયમથી છતાં આટલી અડગતાથી આવું ધર્મયુદ્ધ લડવાનો દાખલો જગતના સારા ઇતિહાસને દરતરે નોંધાયો હોય એવું માનવસ્મૃતિમાં નથી. છતાં ધર્મયુદ્ધ પણ પરિણામની અપેક્ષા રાખે છે. આધ્યાત્મિક પ્રયત્નોનું પણ કંઈક આધ્યાત્મિક નિશાન હોય છે. આત્માના ન્યોછાવર પણ કોઈ આત્મદેવ ઉપર હોય છે. યોગ સાધનામાં પણ સૂક્ષ્મ લક્ષ્ય નિર્દિષ્ટ હોય છે. યોગની ક્રિયામાં તો ચત્કિંચત્ શક્તિનો દુર્વ્યય ઘટે નહિ. સાચા યોગ સાધકે તો પળે પળનો હિસાબ રાખવાનો છે : પ્રત્યેક ક્રિયા સહેતુક કરવાની છે : પ્રત્યેક સાધનાના પ્રમાણમાં પરિણામ પાર ઉતારવાનું છે. તેથીજ ન્યારે આ જમાનાના એક અદ્વિતીય આત્મનિષ્ઠ તપસ્વી એક અદ્વિતીય મહાભારત લડી રહ્યા છે અને સકલ માનવ સમાજની દૃષ્ટિ ખેંચી રહ્યા છે ત્યારે તેઓ

એમનું નિશાન ચૂકી ન જાય, અગર તો તેઓનું નિશાન વીંધવામાં વધારે પડતો દારૂગોળો ન વાપરી નાંખે, એવી ફિકર જેઓ અસહકાર કે સહકારમાં પ્રવાહપતિત થયા નથી તેવા તટસ્થોને કદાચ થાય તો તે ક્ષમ્ય છે.

આ માર્ગ નહિ તો બીજો કયો માર્ગ-એ પ્રશ્ન, મહાત્મનું ! અમને પૂછશે નહિ. અસહકારના માર્ગમાં કાંટા ભોંકાયાથી સહકારી-ઓની દુનિયા સ્વર્ગની કુલવાડી નથી બની જતી, કે તટસ્થો વિમાનમાં ઉડવાનો પરવાનો મેળવતા નથી. છતાં અસહકારની અંદર પણ ન્યારા પંથ હોઈ શકે. પરંતુ એ ચર્ચામાં ઉતરવાનો હવે કોઈને અધિકાર હોઈ શકે ખરો ? અસહકારવાદીઓને એ ચર્ચા સાંભળવાનો અવકાશ પણ હોય ખરો ? જેને પુરાણ રાજ્યદારીઓ અને મુઘ્ધ સંસારીઓ સ્વરાજ્યના નામથી ઓળખે છે તેની પુરાણ કથા અત્યારે હવે ઘણી મોટી છે. અત્યારે તો સ્વરાજ્ય સમારંભ છે ! તેટલા માટે પ્રિય અસહકારવાદી ! એ ત્હારા સ્વરાજ્ય સમારંભમાં

શિવાસ્તે પન્થાનઃ સન્તુ ।

—[“ ગરવી ગુજરાત, ” જુલાઈ ૧૯૨૧, “ સ્વરાજ્ય અંક. ”]



૧૦૧

આર્થર ત્રિફિથ.

“ સીન શીન ” નો પ્રાણદાતા-આયરલેંડનો મોક્ષવિધાયક.

આયરલેંડ સેકાઓ થયાં હુદ્દેવથી ઠાર થઈ રહ્યું છે; છતાં ૧૨ મી ઑગસ્ટ ૧૮૨૨ ને દિને તેના પ્રાણસમા આર્થર ત્રિફિથના અવસાન જેવું હુદ્દેવ એ દુર્ભાગી દેશે કદિ પણ અનુમન્યું નથી. અજબ તો એ છે કે ત્રિફિથના અવસાનથી બરાબર સો વરસ પહેલાં વાઇકાઉન્ટ કેસલરે કે જે આયરલેંડની ગુલામીનો એક જબરદસ્ત સ્તંભ હતો તે પણ આજ તિથિએ બરાબર ૧૨ મી ઑગસ્ટ ૧૮૨૨ ને દિને મૃત્યુ-શય્યામાં પોકયો હતો ! કેસલરેએ જે જાહેરે આયરલેંડને પહેરાવ્યાં તે જાહેરેને વિદાર્ણ કરવામાં ત્રિફિથે પોતાનું જીવન સમસ્ત અર્પણ કર્યું. તેથીજ જ્યારે કેસલરેનું શબ વેસ્ટમિન્સ્ટર ઍબીમાં દાખલ થયેલ ત્યારે આખો જનસમૂહ આનંદના ઉદ્ગારો પોકારી રહ્યો હતો, ત્યારે બીજી બાજુ આજે ત્રિફિથના સ્વર્ગવાસના સમાચાર જાહેર થતાંજ આખા ગ્રેટ બ્રિટનની જનતા શોકસમુદ્રમાં ગિરજતાર છે. જે બ્રિટનનાં જોરદાર તોડવાને ત્રિફિથે “ સીન શીન ” ની અપૂર્વ, અભેદ, અજેય સેના ઉભી કરી અને જે બ્રિટનની રાજ્યદારી કુન્નેહને આ આઝાદીના આશકે તોખા પોકારાવી તેજ બ્રિટનની પાર્લામેન્ટ, તેજ બ્રિટનની કેબિનેટ, તેજ બ્રિટનનો મુખ્ય પ્રધાન, તેજ બ્રિટનનો સમગ્ર જાહેર પ્રેસ અને તેજ બ્રિટનનો આખો લોકસમૂહ આજે એક અવાજે મુક્તકંઠે ત્રિફિથનાં સંકીર્તન ગાઈ રહેલ છે !

“ સિન શીન ” એટલે કે “ અમે પોતેજ ” એ મહેત્રાવી શબ્દ-હયનો રચનાર ત્રિફિથ હતો. એ ચમત્કારિક આધારિશ શબ્દો ઉપર તો આયરલેંડની રાજ્યદારી ચળવળનું ચણતર ચણાયું. “ સીન શીન ”

તો પંથ થઇ પડ્યો-આયરલેન્ડના મહાન્ પક્ષ તરીકે તેની સ્થાપના થઇ. પવિત્ર પ્રગ્નકીય ધર્મ તરીકે તેની પૂજા થઈ! પરંતુ ત્યારે ચિરિથે “સીન શીન”ની જવધોષણા કરી ત્યારે તે પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શક્યો નહિ હોય કે “અમે પોતે” એટલે કોણ? તે વખતે તો તેના એકજ અર્થ હતો કે “અમે પોતે” એટલે અસ્ટર અને ગ્રેટબ્રીટનની સામે ઉભેલું આયરલેન્ડ; નહિ એણું, નહિ વધારે! કોણે કદ્યું હતું કે ચિદ્રિથનો પ્રથમ સાથી ડી વૅલેરા એક દિવસે પ્રતિસ્પર્ધિ થઈને ઉભો રહેશે અને “સીન શીન” ને ડી વૅલેરાજ પચાની પાડશે?

“આજનો ઉદ્દામ આવતી કાલનો વિનિત છે”-એ માનસશાસ્ત્રના અર્થગંભીર સૂત્રનો અનુભવ હિંદનો વર્તમાન રાજદ્વારી ઇતિહાસ આપણને દિનપ્રતિદિન આપી રહેલ છે. એજ અનુભવ આયરલેન્ડને પણ થયો, સને ૧૯૦૪ માં ચિદ્રિથ જેવો “માથાનો ફરેલ” આયરલેન્ડની ભૂમિ ઉપર ખીજે કોઇ ન હોતો. તે સમયે એના જેવો તીખો આગ ઉદ્દામ જનની જન્મભૂમિની કૂખે ખીજે કોઇ અવતર્યો નહોતો. આગે ઉદ્દામોના ઉદ્દામ ડી વૅલેરાની અગ્નિજવાળ પાસે ચિરિથ ચંદ્ર જેવો શીતળ અને શાન્તિપ્રેરક દેખાઇ રહ્યો છે!

છતાં આયરલેન્ડના પંનાના પુત્રોમાં ચિરિથનું નામ અગ્રસ્થાનેજ વિરાજશે. એકોનેલ કે પાનેલથી ચિદ્રિથની દેશસેવા તલભાર પણ ઉતરે તેમ નથી. એકોનેલે આયરલેન્ડને ધાર્મિક આઝાદી અપાવી; પાનેલે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અપાવ્યું; આર્થિક ચિદ્રિથે પ્રગ્નકીય મુકિત-મંદિરના દરવાજા ખોલી આપ્યા.

જ્યાં સૂત્રી આધરિશ ઇતિહાસ મોજુદ છે ત્યાંસૂધી ચિરિથની સને ૧૯૦૪ ની વિચારમુદ્ધિનાં સ્મરણો ભૂંસાવાનાં નથી. એ સાલમાં તેણે “સીન શીન” ની યોજના આધરીશ પ્રગ્ન પાસે જાહેર કરી; પ્રગ્નએ એ યોજના અશક્ય ગણી હસી કહાડી! ચિરિથ એમ હસી કહાડ્યે હસી કહાય તેવો નહોતો. તેણે તો આયરલેન્ડની તરણ પ્રગ્નનાં

બેજાંઓ ઉપર પોતાનો અખૂટ મારો શરૂ રાખ્યો. આખરે સમય આવતાંજ એજ “સીન શીન” આયરલેન્ડની યુદ્ધ સામગ્રીમાં સૌથી કિમતી હથિયાર થઇ પડ્યું! અલબત્ત, એ હાથયારની વપરાસ સૌના ધાર્મ્ય કરતાં ભારે જોખમકારક થઇ પડી; છતાં જ્યાંસૂંથી મિશ્નિયના પ્રાણમાં પ્રાણ હતા ત્યાંસૂંથી એ બહાદર તમામ જોખમો અને આફતોના દાવાનળને ખાળી રહ્યો હતો. અને આટલું નિઃસંદેહ છે કે આજે તેની માતૃભૂમિના સર્વ ભયો અને મંશયો છતાં મિશ્નિયની દૂરદેશીએ શાધી કહાડેલી વ્યૂહરચના જ સલામત રહી છે, અને એ રચના ઉપરજ આધરીશ સ્વાધીનતાની ભવ્ય ઇમારત આજકાલ પરિપૂર્ણ થવાની અણિ ઉપર છે.

એ ખરું છે કે “ડબ્લ શહેનશાહી” એની યોજનાનો પાયો હતો; પરંતુ તે સમયે વ્યવસ્થા હતી તે કરતાં એ ઘણી આગળ પડતી હતી. એ પણ ખરું છે કે છેલ્લા મહાયુદ્ધના દાવાનળથી સીન શીનની કુન્નેહખાજીમાં અનેક અનિવાર્ય ફેરફારો થવા પામ્યા હતા. છતાં ૧૯૦૪ માં મિશ્નિયે “હંગેરીનો પુનરુદ્ધાર” એ નામના જાપામાં જે રાજમાર્ગ આધરીશ પ્રગળે સૂચવ્યો છે તેજ શાહમાર્ગના ચીલે ચીલે તરણુ આયરલેન્ડ આજ દિન પર્થત આલ્યું આલ્યું છે. મિશ્નિયની યોજનાનો સૌથી ધ્યાન ખેંચનારો મુદ્દો ઈંગ્લીશ પાર્લામેન્ટ સાથે છૂટાછેડા કરવા વિષેનો હતો; અને એ મુદ્દો આધરીશ ચળવળમાંથી પાછો કદી ખસ્યો નથી. મિશ્નિયનો સિદ્ધાંત હતો કે ઈંગ્લિશ પાર્લામેન્ટમાં આયરલેન્ડના પ્રતિનિધિઓ બેસે એનો અર્થ એજ કે પરદેશી રાજમંડળની ધુંસરી યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ કાયમ રાખવી. તે સમયે હંગેરીમાં જે પ્રગ્મકીય પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું તેનો દાખલો લઈને મિશ્નિયે આધરીશ પ્રગળે જૂનાં રાજ્યદ્વારી બંધનો ફેંકી દેવાને જખરજસ્ત અપીલ કરી. સને ૧૭૮૨ ના મૂળ કરાર ઉપર તેમજ ૧૭૮૩ ના “રીનનસિએશન ઍક્ટ” ઉપર મુસ્તાક રહેવાને મિશ્નિયે આધરીશ પ્રજા સમૂહને મજબૂત બલામણુ કરી. ઈંગ્લિશ પાર્લામેન્ટનું

છત્ર ફેંકી દેવાનો સંકલ્પ થનાંજ આધરીશ પ્રજામંડળ (Dail) ની જરૂર અનિવાર્ય દેખાણી; અને આયરલેન્ડની સ્થાનક કૌંસિલોનો આ પ્રજામંડળના પાયા તરીકે તુરતજ ઉપયોગ થયો. મહાત્મા ગાંધી પણ હિન્દી પાર્લામેન્ટના પાયાએ કૉન્ગ્રેસ કમીટીઓ ઉપર રચાવા આહતા હતા તે સ્ફુરણ કદાચ આધરિશ ઇતિહાસમાંથી તો મળ્યું નહીં હોય ?

પણ આગળ ચાલીએ:-શિક્ષિતનું ત્રીજું પ્રોગ્રામ એ હતું કે આયરલેન્ડમાં બ્રિટિશ સિવિલ કોર્ટોની સત્તા સદંતર નાશ કરવી અને તેને બદલે સર્વત્ર લવાદીનાં ન્યાયમંદિરો ઉભાં કરવાં ! જાણે કે શિક્ષિત અને મહાત્મા ગાંધીએ સાથે એસીને પ્રત્યેકની માનુભૂમિ માટે એક-સરખી વ્યૂહરચના ગોઠવી ન હોય ! પણ જ્યારે હિંદમાં લવાદ કોર્ટોની યોજના લગભગ કાગળ ઉપરજ રહી ત્યારે આયરલેન્ડમાં આજે ઠેર ઠેર લવાદ કોર્ટો (Arbitration Courts) આધરીશ પ્રજાના કળ્યાણોની પતાવટ કરી રહી છે અને બ્રિટિશ સિવિલ કોર્ટોની શાખ હતી ન હતી થઈ ગઈ છે. શિક્ષિતનો ચોથો કાર્યક્રમ આયરલેન્ડના રાજ્યદ્વારી પ્રતિનિધિઓ અને વેપારી એજન્ટોને દેશદેશાવરમાં મોકલી આયરલેન્ડની સ્વતંત્રતા જગમગાડી કરવા સંબંધી હતો. હિન્દી કૉન્ગ્રેસમાં પણ આ ખ્યાલની ચર્ચાઓ થઈ ચૂકી છે-માત્ર તેનો અમલ કોઈ કરી શક્યું નથી !

આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય અસહકારનો પ્રથમ ઉત્પાદક આર્થિક શિક્ષિત હતો. મહાત્મા ગાંધીજીનો અસહકાર પણ શિક્ષિતના અસહકાર પાસે પાણી ભરે છે એમ કાર્યસાધકતાની દૃષ્ટિથી કહેવાઈ જાય છે ! અલબત્ત, ૧૯૦૪ ના આયરલેન્ડ માટે શિક્ષિતનો અસહકાર અતિ જલદ હતો; તે સમયે આયરલેન્ડ અસહકારની ભરમ પચાવી શકે તેમ નહોતું. અસહકાર પચાવવાને આયરલેન્ડના આખા દેહનું પરિવર્તન આવશ્યક હતું. પણ એ પારવર્તન છેવટે થયું અને આયરલેન્ડ અસહકાર કરતાં

પણ વધારે ભારે ઔષધિઓ પચાવવા માંડ્યું. આઈરીશ વૉલન્ટિયર સેનાની દોડધામ અને સીન પ્રીનની ધસારાખંધ કુચથી આઈરીશ પ્રજના આણુઆણુમાં બળ અને ચેતન ઉભરાવા લાગ્યાં. એક ડઝન વર્ષો સુધી મિશ્રિયે જે પ્રજાસંઘ માટે તનતોડ મહેનત ઉઠાવી હતી તે પ્રજાસંઘ હી વૉલેરાના હાથમાં જઈને પડ્યો; અને હી વૉલેરાએ અસહકારની અવધિ કરી ! ક્યાં હિન્દનો ભયયુક્ત, સંશયયુક્ત, નિરાશાયુક્ત, અધકચરો અસહકાર અને ક્યાં આયરલેન્ડનો ચેતનમય, જાગતોજાગે, જવાળામુખી સરીખો અસહકાર !-પણ હિન્દને એક દિલાસો છે. આયરલેન્ડના અસહકારમાં લોહીના સાગરો છલકાય છે; મહાત્મા ગાંધીના અસહકારમાં અલિંસાની કમાલ થઈ છે.

આર્થર મિશ્રિય જેવા વિચારકો આયરલેન્ડને ખોળે બહુ થોડા જન્મ્યા છે. તેના જેવું શુદ્ધ, પ્રમાણિક, દેશાતુરાગી જાહેર જીવન જગતના જુજ પ્રજનાયકો જીવી શક્યા છે, છતાં મિશ્રિયની નસેનસમાં અજામ ચેતનાનો આત્મ ભર્યો હતો-વિચારમાં ધીર અને શાન્ત; છતાં કલ્પનાઓ કરવામાં, સ્વપ્નાઓ રચવામાં, સ્વદેશ માટે મહત્વાકાંક્ષાઓ ઘડવામાં પાણીદાર ચરખી થોડા જેવા તેના વેગ હતો. ઇંગ્લિશ રાજ્યદારી પુરખો કરતાં બીજા યુરોપીય દેશોના પ્રજાકીય નેતાઓને એ વધારે મળતો આવતો હતો. એના જેવા નમુનાઓ ઇંગ્લંડમાં તો ક્યાંયે નજરે પડતા નથી-તેને માટે તો ઇટલી કે રશિયામાં નજર નાંખવી પડે. ઇંગ્લિશ રાજ્યદારી નેતાઓને પોતાની કાર્યપદ્ધતિમાં મોટા ફરીરા વિના એક ડગલું પણ ચાલતું નથી; મોટા હામઉમાક વગર તેઓ પ્રજના નેતા બની શકતા નથી; ભપક અને જગહજાટ ન હોય તો લોકસેવામાં તેઓને રસ રહેતો નથી. લૉર્ડ કર્ઝન, લૉમ્બડ ન્યોર્થ, ચર્ચિલ, એચ. ઇ. સ્મિથ, બાદ્શર, એ બધા આકાશમાં ઉછળતા બંબ-ગોળાઓ છે; દીવાળીમાં જગજગ બળતા દેદીપ્યમાન મેહતાઓ છે. ભારે મિશ્રિય જેવા તો શાન્ત ચન્દ્રિકા સાથે એકમેક થઈ જઈ આંખાં છતાં અચ્ચલ તેજ વરસાવનારા તારલિયાઓ છે; નામ છતાં નિશ્ચલ,

દૂરથી જાંખા છતાં પાસે જાઓ તો તેજોમય, ઓછા વ્યક્ત છતાં પ્રજ્ઞના પ્રાણરૂપ, એ પ્રકાશમૂર્તિઓ છે.

ચિદ્રિથે ગ્રેસના કૅમ્પોઝીટર તરીકે જીવન શરૂ કર્યું, અને એક અગ્રગણ્ય તંત્રી તરીકે થોડાજ સમયમાં આયરલેન્ડના ખૂણેખૂણામાં પંકાયો. છ જળરહસ્ત છાપાંઓ તેના હાથમાંથી પસાર થઈ ગયાં, છતાં તેની સિંદગર્જના માટે છાપાંઓની ખામી નજ આવી. “ધી-યુનાઈટેડ આઈરીશમેન” નામના છાપા વડે તેણે આઈરીશ સાહિત્યને સજીવન કર્યું. પાંચ વરસમાં તો એ છાપાંએ આઈરીશ સાહિત્યનો ડંકો વગાડી દીધો. તે સમયે આયરલેન્ડમાં એવો એક પણ મશહૂર સાહિત્યકાર નહોતો કે જે ચિદ્રિથના વાજાંત્ર મારફત પોતાના સાહિત્યસરોવર દેશ સમસ્તને સંભળાવી રહ્યો ન હોય. પણ આ બધી પ્રવૃત્તિઓથી વિઠળાયેલો ચિદ્રિથ ગરીબીમાં ડૂબેલો હતો. તેને પૈસાની પરવા નહતી. પોતાના સુખસાધન તરફ તે સર્વથા ઉદાસીન હતો, જે કે બીજાંઓની સુખસગવડો માટે તે મરી શીટતો. પોતાના તરફ અતિ સખ્ત-બીજાઓ તરફ અતિ ભક્ષો-જાણે કે મહાત્મા ગાંધીની બીજી પ્રતિમા ! દિનરાત નિરંતર ઉઘમ, ઉઘમ ને ઉઘમ-દોડધામ વગરનો છતાં આરામ વગરનો ઉઘમ-એ તેનો જીવનપ્રવાહ ! લોહા જેવી એની નક્કર કાયા પણ એ અસહ્ય અવિરત પરિશ્રમ નીચે પચાસ વરસની મધ્યાવસ્થામાંજ ચૂર્ણ થઈ ગઈ.

ચિદ્રિથનું દરેક લખાણ કટાક્ષમય હતું, અને તેની દરેક કટાક્ષ બંદુકની ગોળીસમાન હતી. જેમ રાજ્યપ્રકરણમાં ડેવિસ તેનો ગુરૂ હતો તેમ તેની લેખનપદ્ધતિમાં રિવફટ અને મિચેલ તેના આદર્શ હતા. તેનું ગદ્ય ટૂંકું, સચોટ, કટાક્ષમય અને છાતીમાં પેસી જાય તેવું હતું. આંકડાઓ અને હકીકતોનો પોતાની દક્ષિણમાં ઉપયોગ કરી લેવાની તેનામાં અજબ શક્તિ હતી. શરૂઆતમાં તો તેનાં લખાણો તલવારની ધાર જેવાં તીક્ષ્ણ, લાગણીવિહીન, ઠાંધ ઠાંધવાર કર અને હ્યારક્લિન હતાં. તેનાં તીરો એટલી છૂટથી, એટલી ત્વરાથી, એટલી હૃદયહીનતાથી

છૂટતાં કે કોણ ક્યારે તેનો શિકાર થશે તે કહી શકાતું નહિ. ત્હેના રાજ્યદારી, આર્થિક અને ઐતિહાસિક લેખો ઉપરાંત કાવ્યો, કવિતો, કવિતાઓ, સંવાદો, નાટકનાં દ્રશ્યો અને સાહિત્યની ખીજ અનેક બાનીઓ તે પોતાનાં છાપાંઓમાં દિનરાત લખતો. પણ આ બધી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓનું નિશાન એક અને એકજ હતું—અને તે આયરલેન્ડનો મોક્ષ ! આયરલેન્ડમાંથી ઇંગ્લિશનો બહિષ્કાર ! આઘરીશ પ્રજાની અખંડ અચલ સ્વાધીનતા !

જેમ ગ્રિફિથનું સ્વદેશાભિમાન તેજેમય હતું તેમ તેની રાજ્ય-દક્ષતા પણ અતિ ઉંચા પ્રકારની હતી. આયરલેન્ડને છેલ્લી ધડીએ તેણે જે દિશામાં દોર્યું તે દિશા એટલી ચોક્કસાઈ ભરેલી, એટલી સલામત અને છતાં એટલી આત્મમાનવાળી હતી કે એ સિવાય આયરલેન્ડ માટે બીજો વધારે ઐયસ્કર માર્ગ હજી સૂઝી કોઈ કહી શક્યું નથી. આ કાર્ય તેણે કેટલી દક્ષતાથી તથા જીદીજીદી પરિસ્થિતિમાં પાર ઉતાર્યું તે બાણીતો ઇતિહાસ છે. પ્રથમ તો લંડનમાં થયેલી રાજ્યદારી ચર્ચામાં તેણે સંશયાત્મક આઘરીશ કંમિનિટ પાસે ઇંગ્લંડ સાથેની સુલેહની શરતો કબૂલ કરાવી. ત્યારબાદ આઘરીશ પાર્લામેન્ટ [Dail] કરેલા કરારને ફેંકી દેવાની અણિપર હતી ત્યારે એ વિનાશકારક પગલું તેણે અટકાવ્યું. અને છેવટમાં તેણે આઘરીશ પ્રધાનમંડળ પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી કે જો સુલેહના કરારો હી વંશેરાની પાર્ટી લશ્કરીબળથી તોડવા ચાહે તો તે બળવાને લશ્કરીબળથી તારાજ કરવો. અને એ પણ દેવની બલિહારી કે જે દિને બંડખોર પાર્ટીનું લશ્કરીબળ કાયમને માટે ચૂર્ણ થયું તેજ દિવસે ગ્રિફિથ સ્વર્ગવાસ પામ્યો !

આ તેની લડતમાં મહત્ત્વ કૉલિન્સ તેનો જમણો બાહુ હતો. આયરલેન્ડનું બૉલન્ટિયર લશ્કર તૈયાર કરનાર કૉલિન્સ હતો. સીનશીનની કૃપી મોલીસનો સરદાર પણ કૉલિન્સ હતો. બ્રિટિશ સત્તાધારીઓને અખંડર શિકસ્ત આપનાર અને બ્રિટિશ લશ્કરને તોખા પોકરાવનાર પણ

કૉલિન્સ હતો. |અટન કૉલિન્સથી એટલું તો થરથરી રહ્યું હતું કે કૉલિન્સના માથા માટે દસ દસ હજાર પૌંડનાં ધનામે બહેર થયાં હતાં ! એ પ્રમાણે સ્વભાવ અને કુદરતી બક્ષિસોમાં કૉલિન્સ અને ગ્રિફિથ ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેવા એક બીજાથી બિલકૂલ ભિન્ન હતા. ગ્રિફિથ સખ્ત, અચ્ચ, ગંભીર હતો; કૉલિન્સ બાળક જેવો, ચંચલ, અસ્થિર, ખેરવા હતો. ગ્રિફિથમાં “ ગ્લૉનઝુલ ” ની બાંધારી છાયા હતી; કૉલિન્સમાં આધરીશ કેવિટ્ઠ બબક હતી. ગ્રિફિથની સમગ્ર જીવન-પ્રવૃત્તિ છાપાંઓમાં અને તેના અભ્યાસના ઓરડામાં સંક્રાંત થઈ હતી; કૉલિન્સનો જીવનપ્રવાહ તોશનોમાં, લડનોમાં, દિલ ડરકરનારાં સાહસોમાં વહી રહ્યો હતો, કે જે સાહસોનાં બ્યાન આજે આયરલેન્ડમાં ઘેર ઘેર ગાથાઓ અને કથાઓ રૂપે રસપૂર્વક સંભળાઈ રહ્યાં છે ! પરંતુ એક મહાન્ સિદ્ધાંતમાં ગ્રિફિથ તથા કૉલિન્સ સંમત હતા અને તેથીજ બન્ને જાણ એકસાથે આયરલેન્ડનાં પ્રગતિરથનાં ચક્ર બની શક્યા: તે સિદ્ધાંત એ હતો કે આયરલેન્ડ એક જીવતો જગતો દેશ છે, તેની પ્રજા એક જીવતી જગતી પ્રજા છે, આયરલેન્ડે લંઘેશના અળી રહેલા સવાક્ષેના ઉકેલ કલાડવાના છે, અને એ ઉકેલ કલાડવામાં જે જાતની કાર્યપદ્ધતિઓ અને સાહસો ખેડવાં પડે તે ખેડવાં. બીજી બાજુથી હી વેલેરાનો ઉદ્દામ પક્ષ આયરલેન્ડ માટે પ્રથમ અશક્ય સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ રચીને એ કલ્પના-પ્રદેશને અનુકૂળ થવા આખી પ્રજાને લ્યોડાવતી ઘડવાનો પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. એ પ્રયોગના ઝળઝળાટથી કૉલિન્સ જેવો સહૃદય શૂરવીર બચી શક્યો એ કૉલિન્સની મહત્તા અને સંગીનતા. હી વેલેરા રોબેસપીયરની માફક પોતાની ભાવનાસૃષ્ટિની ખાતર આખી પ્રજાને ગમે તેટલાં જીડાં પાણીમાં ડિતારવામાં પાણું ફરીને જોનારો નથી. પરંતુ કૉલિન્સ જીંદગીના અનુભવથી સમજી શક્યો હતો અને ગ્રિફિથ ઇતિહાસના અભ્યાસથી પામી ગયો હતો કે જો તમે એક પ્રજાને સ્વાતંત્ર્યના બહાના નીચે બંડખોર લસકરી અંધાધુંધીમાં બળતી મૂકી દો તો |નસંદેહ છે કે એ પ્રજા પરિણામે તમારી સ્વપ્નસૃષ્ટિનાં દર્શન કરી શકવાની

નથી, પણ ભરમીભૂત થયેલી ભાવનાઓની ખાખ સાથે આખરે ભળી જવાની છે.

આયરલેન્ડના કમનસીબની શી વાત કરવી? અણિને વખતે ઓકોનેલ ગયો! અણિને વખતે પાર્નેલ ગયો! અણિને વખતે ડેવિસ ગયો! અણિને વખતે રૅડમંડ ગયો! અને ખરા કટોકટીને વખતે ટ્રિક્લિથ અને કૉલિન્સ ગયા! ટ્રિક્લિથે માતૃભૂમિ માટે દેહને દળી નાંખ્યો, કૉલિન્સ સ્વદેશયત્રમાં ૩૨ વર્ષની ભર જુવાનીમાં પોતાનાજ દેશખંધુના ગોળીબહારનો ભોગ બન્યો! આઘરીશ રીપબ્લિકન દળ નિરાસ્ત થતાંજ અને આઘરીશ ફ્રી સ્ટેઇટની ચણતરનાં મંગલમુહૂર્ત થતાંજ ફ્રી સ્ટેઇટનો પ્રેસીડન્ટ અને તેના લશ્કરનો કમાન્ડર-ઇન-ચીફ આયરલેન્ડને છેડલા પ્રણામ કરી ગયા! **બહુરસ્ના વસુંધરા હો કે ન હો** પણ આયરલેન્ડની કુખે તો પાંજા ટ્રિક્લિથ અને કૉલિન્સ જન્મે ત્યારે સાચા!

[“હિન્દુસ્તાન.”

દીપોત્સવી અંક, સં. ૧૯૭૮]

૧૦૨

લોર્ડ નૉર્થકિલ્ક

“ પત્રકારોના નેપોલિયન ”

વાઈકાઉન્ટ નૉર્થકિલ્કની જીવનરેખા દોરવી એટલે કે યુરોપ સમસ્તની રાજ્યકાન્તિનો છેલ્લો એ દશકાનો ઇતિહાસ ચિતરવો ! એટલે કે પત્રકારોની દુનિયાની એક અદ્વિતીય વ્યક્તિનું પા સદી સુધી ખીચોખીચ મહા બનાવોથી છલોછલ ભરેલું જીવન આલેખવું !

ગ્રેટ બ્રિટનના રાજ્યદારી ઇતિહાસ ઉપર કોઈ એક અવનવી વ્યક્તિએ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ અને કેબિનેટની સેંકડો બેઠકો કરતાં પણ ભારે મહાભારત અસર કરી હોય તો તે વ્યક્તિ જાહેર છાપખાનાંઓના સામ્રાજ્યના “ શહેનશાહ ” સમો આ ચમકદાર તંત્રી અને અધિપતિ હતો, કે જેને “ પૅલ મૅલ જૅઝેટ ” (Pall Mall Gazette) “ પત્રકારોના નેપોલિયન ”ના બહુ સાર્થક અલંકારથી નિવાજે છે. લંડનની “ ફ્લીટ સ્ટ્રીટ ” કે જે બ્રિટીશ જાહેર પ્રેસનું કેન્દ્રસ્થાન છે તેનો ત્રીસ વર્ષનો અખંડ અધિષ્ઠાના આદર્શ હામ્સવર્થ એકજ હતો, કે જેને ફ્લીટ સ્ટ્રીટની બદારનું જગત “ લોર્ડ નૉર્થકિલ્ક ”ના આડંબરભર્યા નામથી ઓળખે છે. નૉર્થકિલ્ક કરતાં બ્રિટનની રાજ્યદારી રંગભૂમિનો વંધારે મશહૂર સુત્રધાર હજી આમની સભાને દશરે નોંધાયો નથી. નૉર્થકિલ્કની ક્લમ ઉપર દુનિયાનાં મહા રાજ્યોનો દોર હતો. તે ચાહે તો ચોવીસ કલાકમાં કુરૂક્ષેત્રે ઉભાં કરે, ચાહે તો મુખ્ય પ્રધાનોના યૂઝ્યા ઉડાડે, ચાહે તો પાર્લામેન્ટોનાં જોરદારના ચૂરા કરે, ચાહે તો ખૂનખાર રણસંગ્રામો પર સુસેહનાં તહનામાંઓ લખાવે, ચાહે તો મદોન્મત રાજપુરુષોને ભોંયભેળા કરે, અને તેનું દિલ ચાહે તો તે પોતાનાં પ્રીતિપાત્રને રાજ્યના તાજ પહેરાવે ! કહે છે કે જર્મની સાથેનું કુરૂક્ષેત્ર રચનાર એનોજ

વેગભર્યો જમણો હાથ અને એનીજ તીક્ષ્ણ વાગધારા હતાં ! ઍરિકવથને પ્રધાનપદ પરથી ખસેડીને લૉહીડ જર્જોર્જનું પ્રતિષ્ઠાપન કરનાર પણ એ જ ! પાછાં મદમસ્ત લૉહીડ જર્જોર્જનાં પાણી ઉતારનાર પણ એજ ! અમેરિકાને મધ્યયુદ્ધમાં ઘસડી આણનાર પણ એજ ! અને વિદસનનાં ૧૪ પોઈટોના ચૂરા કરનાર પણ એજ ! આ તેનાં રાજ્યદ્વારી પરાક્રમો છતાં તે જીવનપર્યંત પત્રકારોની આલમતોજ શાક બન્યો, અને પત્રકારની તીક્ષ્ણ દટારોથી જ તેણે ભલભલા યોદ્ધાઓને શિકરતો આપી અને ભલભલા દુર્ભેદ દિલાઓને સર કર્યા.

અઃલ્ફ્રેડ હામ્સવર્થ બચપણમાંથી પત્રકારની જીંદગી માટે નિર્માણો હતા. સને ૧૮૬૫ જુલાઈની ૧૫ મી તારીખે ડબ્લીન પાસેના “ ચૅપલ ઝૉઇડ ” (Chapel Zoid) ગામમાં તેનો જન્મ થયો, અને સને ૧૮૮૧ માં તેણે લંડનની બ્રહેર છાપાંની આશ્રસામાં આંટાફેરા શરૂ કર્યા; “ રેફરી ” (Referee) પત્રવાળા આલ્ફ્રેડ મોર્ટનને એક છોકરાઓનું છાપું કહાડવામાં તે મદદગાર થયો; અને “ ધી બૉયઝ ઇલસ્ટ્રેટેડ ” (The Boys, Illustrated) ના ચર્ચા વિભાગનો તંત્રી નિભાયો. તે સાથે “ ટિટ-બિટ્સ ” (Tit-Bits) માં પણ એના લેખો આવવા લાગ્યા, અને બીજે વર્ષે “ ધી બાઈસાઈકલિંગ ન્યુસ ” (The Bicycling News) તથા ધી સાઈકલિસ્ટ (The Cyclist) જેવાં ખાસ વિષયનાં છાપાંઓનાં કૉલમો પણ તેના હાથથી ભરાવા માંડ્યાં. અહીંથી તેનું ચર્ચણ ભેળું છાપાંની સ્પષ્ટમાં આગળ ચાલ્યું. “ ચર્ચા-કારોને જવાબ ” (Answers to Correspondents) નામના પત્રની યોજના તેના હાથથી ઘડવામાં આવી. સને ૧૮૮૨ જુનની ૧૨ મીએ એ પત્ર Answers ના નામથી પ્રકટ થયું. આ પ્રયત્તિઓમાં આલ્ફ્રેડની મહેનત અથાગ હતી; કારણ કે તેના પર મ્હોટા કુટુંબનું પોષણ કરવાનો ભાર હતો. ૨૪ વર્ષની વયે આલ્ફ્રેડ ૧૫૫૦ વગરનો થયો ત્યારે નવ બાંકુઓના ભરણપોષણની જવાબદારી તેને માથે

આવીને પડી. આવી તંગ હાલતમાં તે માર્ગ કરી શક્યો તેનું પહેલું અને છેલ્લું દારણુ તેનો જોરાવર જમણો હાથજ હતો—તેની કંઠમની કટારજ હતી—સતત અવિચ્છિન્ન ઉઘોગ કરવાની તેની શક્તિજ હતી.

સને ૧૮૮૮ માં આલ્ફ્રેડ હાર્મ્સવર્થનાં મિસ મેરી મિલનર સાથે લગ્ન થયાં સ્વારથી તેની જીંદગીનો સફેા બદલ્યો. આલ્ફ્રેડને તેના પ્રગતિક્રમમાં તેની તરફથી ભારે જોસ મળ્યું. સને ૧૮૮૯ માં તો “ પેઈટર નૉરટર સ્કેવર ”ની ઓફિસમાં આલ્ફ્રેડ, તેની પત્ની, અને તેઓનો ઉઘમશીલ સેક્રેટરી જ્હૉન્ન સટન પોતાનાં છાપાંને કેમ આગળ ધપાવવું તેની મહાન્ યોજનાઓ ઘડવામાં મશગૂલ દેખાયાં. એ અરસામાં આલ્ફ્રેડનો ભાઈ હૃરોલ્ડ આ ત્રિપુટિ સાથે જોડાયો. હૃરોલ્ડના જોડાવાની સાથેજ આલ્ફ્રેડના વિજયડંડા વાગ્યા. મેનેજમેંટ—વ્યવસ્થા—નાણાં સંબંધી ગણતરી—એમાં હૃરોલ્ડ એકકો હતો. કોઈ જાતનો એવો કાગળ નહોતો કે જેનું વજન હૃરોલ્ડ જાણતો ન હોય; કોઈ એવી શાલા નહોતી કે હૃરોલ્ડ તેની કિંમત જાણતો ન હોય; છાપખાનાની એવી કોઈ જરૂરીયાત નહોતી કે જેના બગર-ભાવ હૃરોલ્ડની આંગળીને ટેરવે ન હોય. સર આર્થર પીયર્સન જેવા સમર્થ પત્રકારને લોર્ડ નૉર્થકિલ્ડની અજબ ફત્તેહની અદેખાઈ કરતાં એક વાર કહેવું પડ્યું હતું કે “ નૉર્થકિલ્ડના ભાઈ જેવો મહને એક ભાઈ હત તો હું કદી નિષ્પજ થાતજ નહિ. ” હજી બંને હાર્મ્સવર્થ ભાઈઓ ન્હાના પોરીયા હતા ત્યાં તો તેઓની કમાણી વાર્ષિક ૩૦ હજાર પૌંડ સુધી જઈ પહોંચી ! તેઓને જંપ તો હતોજ નહીં “આન્સર્સ” (Answers) પછી “કૉમિક કટ્સ” (Comic Cuts) પ્રકટ કર્યું, અને તેની પાછળ તુરતજ “ ફરગેટ મી નૉટ ” (Forget me not) બહાર પડ્યું.

પરંતુ આ બધી ફતેહો છતાં આલ્ફ્રેડની મહત્વાકાંક્ષા સંતોષાઈ નહોતી—અંદર અસંતોષની ધૂનિ ધુંધવાઈ રહ્યો હતો. સને ૧૮૯૪માં

ટી. પી. એકોનોરના “ ધી ઇવનીંગ સન ” (The Evening Sun) માં કામ કરતા જોન્સ અને ટૂંરી નામના બે જુવાનીયાઓ આફ્રિકા પાસે ખખર લાવ્યા કે “ ધી ઇવનીંગ ન્યુસ ” વેચી નાંખવામાં આવનાર છે. થોડાજ કલાકની અંદર આ છાપાની ખરીદી થઇ ! આફ્રિકાના નિશ્ચયોના વેગ કેટલીક વાર નેપોલિયનના નિશ્ચયોના વેગનું ભાન કરાવે છે ! ૧૮૯૬ ના મેની ૪ થી તારીખે લૉર્ડ નૉર્થકિલ્કિ, લૉર્ડ રૉથરમીયર, અને કુનેડી જોન્સ ની ત્રિપુટિએ “ ધી ડેઇલી મેઇલ ” (The Daily Mail) ની સ્થાપના કરી. ડેઇલી મેઇલના અહ્મુન વિજયની કથા તો તેની વિગતોમાં ઉતર્યા વિના મગજમાં પેસે તેવી નથી. ડેઇલી મેઇલ પછીનો ખીન્ને જખરદસ્ત ચમકારો “ ધી ટાઇમ્સ ” (The Times) ની માલેકી. સર આર્થર પીયરસનનો મ્હોટે ભાગે ટાઇમ્સ ઉપરનો કાબુ હતો. એક “ ડીનર પાર્ટી ” માં લૉર્ડ નૉર્થકિલ્કિને ખખર મળ્યા કે કદાચ “ ટાઇમ્સ ” ખરીદી શકાય. તત્કાલ વેગભર્યા પગલાં ભરાયાં અને નૉર્થકિલ્કિએ જીવન પર્યનની “ ટાઇમ્સ ” ઉપર પોતાની માલેકી સ્થાપી ! ટાઇમ્સે તેના માલેકને બ્રીટીશ જાહેર જીવનમાં અપૂર્વ ઉછાળો આપ્યો. આજે જગત સમસ્તની નજર “ ટાઇમ્સ ” નાં કોલમો ઉપર ફરી રહી છે ! સારા માટે કે નરસા માટે આજે જાહેર છાપાંઓના સેના-દળનું સેનાપતિ ટાઇમ્સ છે.

“ ટાઇમ્સ ” અને “ ડેઇલી મેઇલ ” જેવાં અતિ જોરાવર છાપાં-ઓનો નૉર્થકિલ્કિ જે પ્રકારનો ઉપયોગ કર્યો તે વિષે નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરનારને કહ્યા વિના ચાલશે નહિ કે એ ઉપયોગ એકંદરે પ્રભુ પ્રભુઓ વચ્ચે અથડામણો કરાવવામાં, મ્હોટાં રાજ્યો વચ્ચે રણસંગ્રામો જગાવવામાં અને આખા યુરોપમાં ખુનામરકી તથા યુદ્ધનું વાતાવરણ ફેલાવવામાં થયો હતો. અલબત્ત, તેનું પોતાનું તો એમજ માનવું હતું કે તેણે પોતાનાં છાપાંઓ વડે ઇંગ્લેન્ડને જર્મનીને હાથે ખરાજિત થનાં યાચાવ્યું, —મત્ર રાજ્યોને આ મહાયુદ્ધ જીતાવનાર

“ નૉર્થકિલ્ડ પ્રેસ ” જ હતો, એમ એનો દઢ અભિપ્રાય હતો—
આ માન્યતા કેટલેક અંશે સત્ય હતી. લડાઈને આગળ ધપાવવામાં,
કમજોર અને નરસાદ થઈ જતાં મિત્ર-રાજ્યોનાં સેનાદળને પાણી
ચઢાવવામાં, વિમાનો વિષે અનેક અવનવા ખ્યાલો ધિટનના લશ્કરી
સરદારોને સમજાવવામાં, તેમજ દેશપરદેશ મિત્ર-રાજ્યોનાં અણુગાં ફૂંકી
સર્વત્ર તેઓ તરફ દિલસોજી અને મમતા ઉત્પન્ન કરાવવામાં લૉર્ડ
નૉર્થકિલ્ડની કામગીરી અને કારીગીરી અરેખર અદ્વિતીય હતી.
પોતાની તટસ્થતા જાળવવાની ખાતર, પોતાનાં છાપાંઓની કટારો
તીક્ષ્ણ અસિંધાર જેવી સાચવી રાખવાની ખાતર અને કૃબિનેટને પોતાની
સખ્ત ટીકાઓના બચથી કંપાયમાન રાખવાની ખાતર, લૉર્ડ નૉર્થકિલ્ડે
કૃબિનેટમાં દાખલ થવાના આમંત્રણને અનેકવાર પાછું વાળ્યું હતું;
વિમાનોના પ્રધાન તરીકે તેની નિમણૂક પણ તેણે સ્વીકારી નહોતી.
સમર્થ પત્રકારની સત્તા અને સ્વાધીનતા તે અતું નામ !
લૉર્ડ નૉર્થકિલ્ડની આખી કારકીર્દિમાં લાચારી કે પરવશતા તેણે કદી
અનુભવી નથી. સ્વાવલંબન તેનો જીવનમંત્ર હતો. સત્તા, માનચાંદ
અને ઇસ્કાબો વગર માંગ્યાં તેના પગમાં અથડાતાં હતાં. તેનો પિતા
જે આયરલેન્ડનો એક ઍરીસ્ટર હતો તે પોતાની પાછળ ફૂટી બદામ
મૂકી નહીં ગયેલ, તેની પૂંજમાં માત્ર ૧૪ હોકરાંઓ જ હતાં !
આલ્ફ્રેડ હામ્સલેવર્થ સૌથી મ્હોટો પુત્ર હોઈને અનેક ભાંડુઓ તથા
વિધવા માતાનાં ભરણપોષણ કરવાના ભાર નીચે ન્હાનપણમાંજ મૂકાયો
હતો. કેવળ પોતાના પુરુષાર્થથી જ ત્રીસ વર્ષ પૂરાં કર્યા પહેલાં
આલ્ફ્રેડે પુષ્કળ પુંજ મેળવી લીધી, પોતાની માનાને શ્રીમંતાઈનાં દર્શન
કરાવ્યાં, પોતાના ન્હાના ભાઈઓને ઉચ્ચ કેળવણીનાં સાધનો પૂરાં
પાડ્યાં, અને સૌ ભાઈ બહેનોને માટે સંપત્તિનાં દ્વાર ખોલી દીધાં.
તેને પોતાને માટે માનચાંદની ખોટ જ ન હતીઃ ઍરોનેટ, ઍરન અને
વાઇકાઉન્ટના ઇસ્કાબો એક પછી એક પગમાં પડતા આવ્યા.
૧૯૦૭ માં અમેરિકાની રૉચેસ્ટર યુનિવર્સિટીની એલ. એલ. ટી. ની

ડીઝી તેને ધનાયત કરવામાં આવી; ૧૯૧૭-૧૮ માં અમેરિકા ખાતે નીમાયેષ “બ્રિટિશ વૉર મિશન” [British War Mission] નો તે પ્રમુખ નિમાયો; ૧૯૧૭ માં “સિવિલ એરીયલ ટ્રાન્સપોર્ટ કમિટી” [Civil Aerial Transport Committee] ને ડિરેક્ટર નિમાયો; અને ૧૯૧૮ માં દુશ્મન રાજ્યોમાં ચળવળ ચલાવવાને તેને “ડિરેક્ટર ઓફ પ્રોપેગેન્ડા” [Director of Propaganda] તરીકે ગંભીર જવાબદારીનું કામ સોંપાયું.

નાર્થકિલિય પ્રેસની આ અદ્વિતીય ફતેહનાં અનેક કારણો હતાં:- ખુમારી ભરેલી તટસ્થતા, કોઈની સહેમાં નહીં તણવાની અજબ શક્તિ, વીજગિક ઝડપ, બેસુમાર ખર્ચ કરવાની તાકાત, ફિલ ઉશ્કેરનારી ખબરો, ભલભલા રાજ્યદ્વારી મહારથિઓના ભુક્કાકહાડી નાંખવાનો દારૂગોળો અને જગતની મશહૂર વ્યક્તિઓનાં ભોપાળાં ખુદલા પાડવાની જખરદસ્ત હીમ્મત—આ નોર્થકિલિય પ્રેસની અદ્ભુત યુદ્ધ સામગ્રી હતી. લોર્ડ નોર્થકિલિના હાથથી મ્હોટે ભાગે તારનોજ ઉપયોગ થતો; પત્રવ્યવહારની મંદતા તેને પરવડતી નહીં. છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં તેણે અમેરિકાની ૩૩ સફરો કરી, તે ઉપરથી તેની કામ કરવાની રીતમાત, ત્વરા અને સાદસિકતાનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. તેના અવસાન સમયે તે ૬૦ પત્રોનો માલેક હતો, જે પત્રોની હમેશની ફૂલ ખપત અત્યારે ૩ કરોડ નકલની ગણાય છે!*

ડેઇલી મેઇલ ઉપરાંત, ટાઇમ્સ, ઇવનીંગ ન્યુસ, વિકલી ડિસ્પેચ, મેન્ચેસ્ટર ડેઇલી મેઇલ, અને પેરીસમાં પ્રકટ થતું ડેઇલી મેઇલ,—આ અગ્રગણ્ય જગવિખ્યાત છાપાંઓનો નોર્થકિલિય

* તેમાં ડેઇલી મેઇલ એકનુંજ હમેશનું એવરેજ વેચાણ ૧૩, ૭૨, ૨૬૪ નકલોનું ૧૯૨૨ ના ઓપ્રલમાં હતું; હાલ લગભગ ૧૫ લાખનું હોવું એકએ. ડેઇલી મેઇલ ૧૫૦૦૦ પૌંડની મુઠીથી શરૂ થયું, આજે તેની મુઠી ૨૧ લાખ પૌંડ છે!

ફીટ્ડ માર્શલ હતો. આ ગંભીર છાપાઓનું જૂથ તેની આંગ-
ળીના ટેરવા પર નાચતું, તેની ઇચ્છાઓ દર પળે પ્રકટ કરતું, તેના
શત્રુઓને થરથરાવતું, તેના મિત્રોને આસમાને ચઢાવતું, અને તેની
ખ્યાતીને દુનિયાના એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધી ગળાવતું. લડાઇ
દરમિયાન તેના પ્રેસે બ્રિટિશ પ્રધાનોને અને લશ્કરી લડવીરોને કેવા
કંપાવી મૂક્યા હતા તે કહાણી હવે કોઇથી અગણી નથી. લડાઇના
કામકાજની જાહીરાત માટે તેણે જે જખ્ખરદસ્ત લડત ચલાવી તેવી
લડત ચલાવવાનું ખીજા કોઇનું મગદૂર ન હોતું, એરિક્કવથ અને ક્રીચ-
નરને તેણે જે થપ્પડો મારી તે તેની એક્લાનીજ તાકાત હતી. લૉર્ડ
જ્યૉર્જ જેવો રાજ્યકુશલ અને ખેલાડી પટ્ટાખાજ જે કોઇથી ડર્યો
હોય, કોઇથી ત્રાસ્યો હોય, કોઇથી કંપ્યો હોય, તો તે લૉર્ડ
નૉર્થકિલ્ડથીજ.

લૉર્ડ નૉર્થકિલ્ડની આખી જીવનકલાને રંગ આપનારું તત્ત્વ એક
અને એકજ હતું, તે એ કે તે ઉગતા સૂર્યનેજ પૂજનારો હતો,
ફત્તેહુનોજ આશક હતો, વિજયરથમાંજ મુસાફરી કરનારો
હતો. “ફત્તેહ ક્યાં છે? ક્યારે છે? કોની છે? શામાં છે? શા માટે
છે?”—આ પ્રશ્નોનાજ ઉત્તર ઉપર એની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો દોર હતો.
જે બાળુ શત્રુના ડંકા વાગતા હોય તે બાળુજ તેનું લશ્કર કૂચ
કરતું. વિજય મળતો હોય તો પછી સિદ્ધાંતોની તેને પરવા નહોતી,
આદર્શોનો તેને મોહ નહોતો, નીતિવાદનાં તેને બંધન નહોતાં,
દુનિયા શું કહેશે તેની તેને તલભાર પણ ચિંતા નહોતી. પત્રકારોમાં
તેના જેવો સદ્ગુણીજ હજી ખીજો જન્મ્યો નથી. લોકલાગણીની જેવી
ભરતીઓટ થતી તેવી આ સદ્ગુણીની તેજ મંદી લાગતી. એકજ
પળમાં તે જંગીનાં સૂત્રો ઉથલાવી મારતો, મ્હોટા લોકનાયકોની
બાંધેલી મર્યાદાઓના ચૂરા કરતો, અને ગર્ભ કાઢે પોતે ડુંદુભિનાદથી
જાહેર કરેલી રાજ્યનીતિને વળતીજ સવારે દરિયામાં દફનાવી નવી

રાજ્યનીતિરી દુનિઆ ઉભી કરતો ! એને કોઈ પ્રકારનાં રાગદોષ હતાં જ નહીં ! ફત્તેહ, ફત્તેહ, ફત્તેહ, એજ એનું મુક્તિધામ હતું —બીજી બધી ચીજો એ નિશાનનાં સાધન હતાં. સમયોચિત રંગ બદલવા એજ એનું સાધ્ય હતું.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો બળવો જગાડવામાં તહેને ખોર લોકો સામે કાંઈ ખાસ દોષભાવ હતો નહીં, કે ઇંગ્લેન્ડ માટે એ કાંઈ મરી શીટતો નહોતો; પણ એ યુદ્ધ વડે તેનું મહત્ત્વ હજારગણું વધારી મૂકવાનાજ અભિલાષથી અને લોકલાગણીના પ્રવાહમાં જ રહેલ કરવાની મુશ્કેલી આ અગ્નિ તેણે પ્રકટાવ્યો હતો. લોકોને જોઈતો ખોરાક પૂરો પાડવો એજ એનું લક્ષ્યખિંદુ. લોકોને લાઈઝ જોઈતી હોય તો તે આપવી; તેઓને ફિલ ઉસ્કરનારી આશત જોઈતી હોય તો તે પૂરી પાડવી; પ્રજા ક્રાન્સ સામે છંછેડાયેલી હોય તો ક્રાન્સ સામે દુશ્મનવટ જાહેર કરવું; જર્મની સામે બાથ ભીડવાનો લોકોને ચડસ ચડડ્યો હોય તો તે પૂરો કરવાને તેનાં આખાં છાપાંદળને છોડી મૂકવું;—આ તહેની નીતિરીતિ, આ તહેના આદર્શ, અને આ તહેના જીવનનાં પ્રેરક તત્ત્વો ! આ રીતે છાપખાનાને ગણત્રીબાજ વેપારી યંત્ર બનાવી મૂકવાનું બહું માન લૉર્ડ નૉર્થક્લિફનેજ છે ! પત્રકારનો ધંધો ઉમદા જાહેર પ્રવૃત્તિ મરીને સ્વાર્થમય, દંભમય અને પ્રપંચમય વેપાર બનવા લાગ્યો તે પ્રતાપ આ પ્રત્યક્ષારોના નેપોલિયનનો. નૉર્થક્લિફ પોતે સ્વાર્થ, દંભ કે પ્રપંચી હતો એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. તેના મનથી દુગુણું સદ્ગુણોના ભેદ હતોજ નહીં. એ દુન્યવી દુઢોથી પર હતો ! એને તો વિન્યવંત જીંદગીનું નિશાન સર કરવાનું હતું; અને તેમાં જે કાંઈ શસ્ત્રો તહેને હાથ લાગ્યાં તેના તેણે જ્યોત્ક ઉપયોગ કર્યો.

૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરમાં “ ડેઈલી ન્યુસ ” ના તંત્રી એ. જ. ગાર્ડીનરે લૉર્ડનૉર્થ ક્લિફને જે ખુલ્લો પત્ર લખેલો તે બ્રિટિશ રાજ્યદારી ઇતિહાસમાં કદી ન બૂલાય તેવો છે. એ પત્રમાં ગાર્ડીનરે જે મયંકર

સુરગોથી નૉર્થકિલ્કના ફૂડયા ઉડાડયા છે તે દારણુ ફૂમલાનો તે વખતે તો પ્રતિકાર નૉર્થકિલ્ક કરી નજ થક્યો. જર્મની સામે યુદ્ધના દાવાનળમાં ખીટનને હોમવા માટે ગાર્ડિનરે નૉર્થકિલ્ક ઉપર ધિક્કાર અને તિરસ્કારની મશીનગનો છોડી મૂકવામાં બાકી રાખી નથી. નૉર્થકિલ્કની આખી જીંદગીમાં કોઈએ તેને ખરી શિક્ષત આપી હોય તો તે ગાર્ડિનરે જ આપી હતી. છતાં નૉર્થકિલ્કને શરમ જેવી ચીજ નહોતી—પરાજય જેવી વસ્તુ નહોતી. તેણે તો તેનો જીવનપથ મુકરર કરી રાખ્યો હતો—પછી ભલેને તેની આસપાસ ધિક્કાર અને તિરસ્કારના જવાબામુખીઓ શાટી પડે તોયે તે ચળે તેમ નહોતો. જર્મની સાથેના યુદ્ધમાં કરોડો માનવીઓને હોમાવ્યા પછી પણ પોતે જ સુલેહનો સલાહકાર કહેવાયો—પોતેજ સુલેહનાં તહનામાંઓનો નિર્માતા કહેવાયો. લોકલાગણીના પ્રવાહની દિશા તે ચૂક્યો નહીં. પ્રજાની નાડીના ધબકારા પરથી તેણે તેણે હાથ ઉઠાવ્યો નહીં. “યુનિયન જૅક કરતાં” વિન્યયવજ ઉપર ત્હેની દાષ્ટ વધારે એકાગ્રતાથી ઠરી હતી; સામ્રાજ્ય કરતાં પણ ફત્તેહના રાજ્ય પર તેની વધારે ચોટ હતી.

આવી અદ્વિતિય વ્યાક્તના જીવનની તુલના શી રીતે કરવી? વિન્યયદેવીનો એટલો તો એ આશક હતો કે તેની આ અહ્લુત પૂજા જોધને સામાન્ય જનતા તો તેના ઉપર ઉલટાની શ્રીદા થઇ જાય, અને બહુ ચુસ્ત નીતિજો પણ ત્હેની પારાવાર ગલતીઓની માફી આપવા લલચાઇ જાય. આ મૂલકમશહૂર પત્રકારનું અવસાન તા. ૧૪ મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૨ ને દિને થતાંજ “ડેઇલીન્યુસ” અને “ડેઇલી હેરલ્ડ” સવાય લગભગ તમામ બ્રિટિશ પત્રકારોએ તેનાં સંકીર્તનો એટલાં તો ગાયાં છે કે જાણે નૉર્થકિલ્ક બ્રિટનમાં ઉતરી પડેલો કોઈ ફિરસ્તો ન હોય! સૌ તેની ફતેહો તરફજ જુએ છે! એ ફતેહો શી કીમ્મતે ખરીદવામાં આવી હતી તે તપાસવાની કોઇનામાં હાલ તાકાત કે હીમ્મત નથી! જેનાં દોરદમામ પાસે લૉર્ડ કર્ઝન અને લૉર્ડઝ જ્યૉર્જનાં આભમાન પણ ધડીભર પાણી ભરે—તેના નૈતિક જીવનનું પૃથક્કરણ કરવાની ગમે

તેવા સપ્ન ટીકાકારના પણ છાતી ન ચાલે તે સ્વાભાવિક છે. દુન્યવી ફત્તેહની ચાવીઓ કોઇ જાણવા ઇચ્છતું હોય તો નૉર્થકિલ્કના જીવન કરતાં વધારે આર્થિક અને અર્થસૂચક જીવન ક્યાંય નહીં મળે. પરંતુ એ ફત્તેહની ખાતર તેણે જે જે ઉત્પાતો મચાવ્યા તેની જાણત્રી કરીએ તો કમકમાટી ઉપજ્યા વિના રહેતી નથી. સામ્રાજ્યના નામે તેણે હિન્દુસ્તાનને અન્યાય આપવામાં બાકી રાખી નથી: ઇંગ્લંડમાં ચાલતા રાજકીય પ્રવાહમાં ચ્હડી બેસવાની ખાતર આયરલેંડ કે ઇજિપ્ત, ટર્કી કે હિન્દુસ્તાન સૌને જાહનમમાં મોકલાવવાને તે તૈયાર હતો. પૂર્વનો કોઇ પ્રગ્નનો તે પક્ષ કરતો ત્યારે માત્ર બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળને બ્રિટિશ પ્રગ્નની આંખે કરવાની ખાતરજ, અને તેઓને રહે આપીને પોતાની રાજ્યદારી વ્યૂહરચના ફત્તેહમંદીથી પાર ઉતારવાની ખાતરજ અહ્મદ શકિતઓ—અહ્મદ મહત્ત્વાકાંક્ષા, અહ્મદ વિજયવાંછના, અહ્મદ દુન્યવી શત્રુ અને અહ્મદ નૈતિક અધોગતિ આ સર્વ અહ્મદતાઓનો એકસામટો જૂથ તે પત્રકારોનો શહેનશાહ લોર્ડ નૉર્થ કિલ્ક!

—[“ નવ ચેતન ” દીપોત્સવી અંક, મં. ૧૯૭૮]



૧૦૩

ધારા સભાની ચુંટણી

નૃસિંહદાસ લગવાનદાસ વિભાકર,

ખી. એ. એલએલ. ખી. ઍરિસ્ટર-એટ-લૉ, તર૧થી.

મહાશય,

ત્રણ વર્ષ સૂધી આપણે ધારાસભાઓની લગામ નોકરશાહી તથા લિઅરલ વિનીન પદના હાથમાં છોડી હતી. ત્રણ વર્ષ સૂધી એ ધારાસભાઓમાં નહોતા “અધીરા આશાદીઓ”, કે નહોતા ધારાસભાઓને તોડી પાડવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠેલા “માથાના ફરેલ વિધનકર્તાઓ.” ત્રણ વર્ષ સૂધી “અધારણ” અનુસાર ચળવળ કરનારાઓને આપણે ધારાસભાઓનું ક્ષેત્ર સાવ સુવાંગ સોંપી દીધું હતું. અને છતાં, કાર્ય સિદ્ધિ શી થઈ? હિન્દ ઉપર ગુજરેલા સીતમો શું દૂર થયા? જલિયનવાલા બાગનાં શું પ્રાયશ્ચિત્ત થયાં? ઓવાયર અને તેની સાથેના જીભગાર અમલદારોનાં પેન્શન શું અંધ થયાં? હિન્દનું દુભાયેલું આત્મમાન શું પાછું સંતોપાયું? અગર તો સ્વરાજ્યને પથે શું આપણે જરા પણ આગળ પ્રયાણ કર્યું?

નહિ; ઉલટાની નોકરશાહી ઉન્મત્ત અને અભિમાની બની. ત્રણ વર્ષ સૂધી ધારાસભાઓમાં પ્રજાના સાચા પ્રતિનિધિઓની ગેરહાજરીથી અમલશાહી ઉલટાની નિર્ભય અને નિડર બની. તેથીજ આજે તેનો ગર્વ અને અહંકાર કદિ ન હતો તેટલો છે; તેથીજ જીભગાર રાજ્યસત્તાની શક્તિમાં તેને વિશ્વાસ હતો તેના કરતાં આજે સોગણો વધારે છે. અને તેથીજ તેણે ત્રણ વર્ષ થયાં નથી કર્યો પસ્તાવો કે નથી કર્યું પ્રાયશ્ચિત્ત. એટલુંજ નહિ, પરંતુ જ્યારથી “રાજ્યદારી સુધારા” નાં રણશિંગડાં કુંકાયાં ત્યારથી લોકનાયકોની મહેચ્છાઓને અને આજાદી

માટે પ્રજના પોકારને દાખી નાંખવાને કાયદાનાં ફર, તીક્ષ્ણ અને નિર્ભય શસ્ત્રોની આપણી ઉપર જે વૃષ્ટિ થઈ છે તેવી હિન્દના ઇતિહાસમાં કદિ થઈ નથી.

અને સ્મરણમાં રહે, કે આ બધો ઇતિહાસ વિશ્વયુદ્ધ પછીનો છે ! એ બયાનક સ્મરણમાં ખ્રિસ્તી સલ્તનત રહેશે કે નહિ એવી ન્યારે સર્વત્ર ભીતિ અને શંકા હતી ત્યારે હિન્દી પ્રજાએ ખ્રેસ્તીઓને બલિદાને આપી ખ્રિસ્તને બચાવવાનું કાર્ય ત્યાર પછીનું આ રાજ્યપ્રકરણ ! ગરીબીમાં રીખાતી હિન્દી પ્રજાએ આ મહાન વિગ્રહમાં ખ્રિસ્તની ખાતર દોઢ અબજ રૂપિયાની બક્ષિસ, ૭૫ કરોડનો લશ્કરી ખર્ચ, તથા સરકારી લોકો અને કર વિગેરેના અસંખ્ય ખોળાઓ, તેમજ લાખો માણસોનાં બલિદાનો શા માટે સહન કર્યાં તે યાદ છે કે ? ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્ય સલામત રહે, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય માટે જગત નિર્ભય બને, નહાના રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતા સચવાય, અને સર્વ પ્રજાઓને આત્મનિર્ણયનો અધિકાર મળે, તેની ખાતર હિન્દનો આ અથાગ આત્મત્યાગ હતો. અને તે સમયે મિત્ર રાજ્યોની બચાવવાની રીતિમાં બીજાં કોઈ નહિ પણ મહાત્મા ગાંધીજી પોતે ખ્રિસ્તની વહારે ધાયા હતા ! પરંતુ યુદ્ધ પસાર થયું; તોફાન શમી ગયું; શાન્તિ પથરાઈ; યુદ્ધનાં સરવયાં ચોખ્ખાં કરવાનો સમય આવ્યો; અને હિન્દના આ અતુલ ઉપકારનાં બદલામાં આપણી ઉપકારવશ સરકારે આપણી શી કદરદાની કરી ? એજ કે મહાત્માશ્રીને છ વર્ષનું કારાગૃહ ! શૌકત, મહમદ, લાલાજી, નેહરુજી, દેશમુખ, અને તેમની સાથે બીજા લગભગ ૨૫ લગ્ગર બહાદૂર સ્વરાજ્યવાદીઓની ગીરફતારી ! અને અધૂરામાં પૂરું, કેન્યાના સંસ્થાનનું શરમભરેલું શહેરીપણું અને તે સામ્રાજ્યની નમાલી રક્ષા અને ગુલામી સાથે ?

આના કરતાં આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિની વધારે કશુંજાનક કથા શી હોઈ શકે ? એક બાજુ આપણે ધારાસભાઓને વિધાતા ઉપર છોડી, અને બીજી બાજુ મહાત્માશ્રીની મહાન આશાઓ સિધ્ધ કરવા

જેટલી શક્તિ આપણે બતાવી ન શક્યા. ન ધારાસભાઓમાં આપણે સરકારને યુદ્ધ આપી શક્યા, કે ન ધારાસભાઓની બહાર ત્રિવિધ બહિષ્કારથી આપણે સરકારને નમાવી શક્યા. આપણી ગણતરી ખોટી પડી; આપણી નિર્જાતા આપણે ઓછી ગણી; આપણી શક્તિને આપણે વધારે પડતો આંક મૂક્યો.

પરંતુ, હવે તો જ્યાં આપણે નિષ્વ્રજ થયા છીએ ત્યાં અનેકગણા વધારે ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરીએ; જ્યાં આપણે છુટાછવાયા થઇ ગયા છીએ ત્યાં રાષ્ટ્રીય સંગઠનથી એકત્ર થઇએ; જ્યાં આપણા કાર્યક્રમમાં ટુટીએ હોય ત્યાં પ્રીતી વિચાર કરીને વધારે કાર્યસાધક ક્રમ ગોઠવીએ. અને તેથી કોંગ્રેસના એક નમ્ર સભાસદ તરીકે હું માનું છું કે દેશખંધ દાસે ધારાસભાઓમાં સરકારની સામે ઝૂઝવાનો જે મજબૂત કાર્યક્રમ સૂચવેલ છે તેથી “ સુધારાઓ ” ની નિષ્ફલતા જેટલી ઉઘાડી પડશે તેટલી ધારાસભાઓ તરફ માત્ર વૈરાગ્યભરેલી ઉદાસીનતાથી નહિ પડે-સરકારની એકદુશ્ચુ અમલશાહીની ભયંકરતા તેના સાચા સ્વરૂપમાં ખુલ્લી પાડવાનો ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે ધારાસભાઓને શક્તિવાળા રાષ્ટ્રવાદીઓથી ભરી દેવી. પ્રતિપક્ષીને ભેટો થયા વગર આપણે તેને હરાવી શકતા નથી. યુદ્ધ આપ્યા વગર આપણે વિજય મેળવી શકતા નથી. ધારાસભાઓ રાષ્ટ્રવાદીઓના હાથમાં મૂકાય તો એમાંથી એકજ પરિણામ સંભવે--કાં તો સરકારે પ્રગ્નની ઇચ્છાને સ્વાધીન થવું પડે અથવા તો અમલશાહી રાજનીતિની નાદારી કબૂલ કરવી પડે.

આ સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકવાના અભિલાષથી એક સ્વરાજ્યવાદી અને એક કોંગ્રેસમૈન તરીકે મહેં દક્ષિણ મુંબઇના કોટ, ભુલેશ્વર અને ગિરગામ (એ. સી. અને ડી.) વાડોં તરફથી મ્હારી ઉમેદવારી નોંધાવી છે. આજથી લગભગ ૧૬ વર્ષ પહેલાં હું કોલેજમાંથી એક તરણુ ગ્રેજ્યુએટ તરીકે બહાર નીકળ્યો તેજ વખતે સને ૧૯૦૭ ના એ ચિરસ્મરણીય ડીસેમ્બરમાં મહેં લોકમાન્ય તિલકના હાથથી રાષ્ટ્રીય

દીક્ષા લઇ દેશસેવાનું મંગલાચરણ કર્યું હતું. એ દિવસથી આજ પર્યંત હું યથાશક્તિ માતૃભૂમિની સેવા કરી રહ્યો છું. અને આ અરસામાં આપણી રાજ્યદારી ચળવળના અનેક વિકટ પ્રસંગોમાં મહેં એક રાષ્ટ્રસેવક સેવક તરીકે અગ્ર ભાગ લીધો છે.

જે સમયે મહામદ અલી ઝીણા અને હોર્નિમૅનની બહાદુર ઉત્સાહ-પ્રેરક સરદારી નીચે હોમરૂલની અતિ તીવ્ર, વ્યાપક અને વેગભરી પ્રજાકીય ઝુંબેસથી આખો પ્રાન્ત ખળભળી રહ્યો હતો, ત્યારે એ ઝુંબેસમાં ઝૂકાવનાર જે સુદૃઢર સાહસિક લડવૈયાઓ હતા તેઓમાંના એક હોવાનું મહેને અનન્ય સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. જ્યારે સમગ્ર ગુજરાતને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સ્વરાજ્યની હાકલથી જાગૃત કરવામાં આવ્યું, અને દેશમાં કદિ નહિ અનુભવેલી વ્યવસ્થા અને એકાગ્રતાથી ત્રણ વર્ષ સુધી એકધારી રાજ્યદારી લડત વડે ગુજરાતના રાજકીય જીવનના પાયાં રચવામાં આવ્યા, ત્યારે એ શરૂઆતની સેવા અને મજૂરીમાં મહારો નમ્ર ભાગ હતો. રાષ્ટ્રિય પક્ષના એક સિપાહી તરીકે મહેં આપણી સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં સમય અને તનુદરસ્તીનો બને તેટલો ભોગ આપીને એકનિષ્ઠાથી વર્ષો થયાં મહારો ફાળો આપ્યો છે.

અને હજી પણ હું આપને ખાત્રી આપું છું કે એજ એકનિષ્ઠાથી અને એજ અભિનિવેશથી કૉંગ્રેસના એક ચુસ્ત સભાસદ તરીકે સ્વરાજ્યના ધ્યેયની ખાતર અને આપણા રાષ્ટ્રના આત્મમાનની ખાતર ધારાસભાની અંદર નિહરપણે સખ્તમાં સખ્ત લડત ચલાવવાને હું તૈયાર છું. આપને જે વિશ્વાસ હોય કે હું આપના એક પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાં અમલશાહી સામે ઝૂંબેસ ચલાવવાને શક્તિમાન થઇશ તો હું આશા રાખું છું કે તા. ૧ લી નવેમ્બર ૧૯૨૩ ની આવતી ચુંટણીમાં આપ મહેને આપની બગતી સહાનુભૂતિ અને આપના મત આપીને આભારી કરશો.

હું છું,

આપનો સેવક.

નૃસિંહદાસ બ. વિભાકર.

—[મુંબઈની ધારાસભાની ચુંટણી પ્રસંગે પ્રકટ કરેલ “મેનિફેસ્ટો.”]



—ચતુર્થ ખંડ—



પ્રકીર્ણ.

૧૦૪

શિખર પરથી દષ્ટિપાત.



આજે વસંતનું આશ્વિન ? રસપ્રિય વાયકદંડ ! તમારાં જીવન
 પ્રજ્ઞ વસંત સરીખાં નવીનવીન રસામૃતોથી
 વસંતનાં વધામણાં છલકાય, સુમધુરા રંગોથી રંગાય અને સુકોમલ
 સુગંધિઓથી સોડાય એવી અમારી હૃદયચાંચના
 છે. અમારી પ્રાર્થના છે કે ઋતુરાજના સૌરભભર્યા તેજવાયુ તમારા
 દેહના આણુઅણુમાં ઉલ્લાસથી ચેતના અને બહેક બહેક થતી ખુશખો
 બહલાવી દો; તમારા કલ્પ અને કલેશ, તમારા સ્વાર્થ અને રાગદ્વેષ,
 તમારા મોડ અને મર્દ, તમારાં દુઃખ અને અશુભો-આ સર્વ જ્ઞાતિ-
 ભર્યા અધકારને વસંતની લહરીઓ કોઈ આનંદસાગરની ભરતીમાં
 ધકેલી દો; અને વસંતોત્સવમાં લીન થયેલાં કોલિસોનાં ફૂગન, ખુલ્લુ-
 લોનાં આકાશમંગીત, ગોપગોપીઓના વેણુવિહાર, રે પ્રકૃતિ દેવીનાં
 રસમાન તમારી આત્મચીણામાં કોઈ અજ્ઞ અંકેતાનના, કોઈ વિરલ
 મનોહરતા, કોઈ સુરમ્ય સાધુતા, કોઈ અમૃતમયી મધુરતા, કોઈ સ્વર્ગીય
 પ્રભુતા ભરી ભરીને ઠલવી દો !

x

x

x

x

વસંતનાં વધામણાં તમારે “ રસપ્રિય ” ને વધામણાં આપનાર

અનેક કંદરદાન સંજ્ઞાઓ અને સન્નારીઓ પ્રતિ

આજનાં રસપ્રિય આમારી સહદમ ઉપકારની લાભશ્રી પ્રકટ કરવાની

આ આજનાં વલ્લભ આમે કેસ જવા દઈ લાકીએ ?

છાપાંઓની રસપ્રિય ઉપર “ રસપ્રિય ” નો પ્રસન્ન પ્રવેશ ચનાંજલો

અનેક સુલભ સંજ્ઞાઓ અને બહુરે છાપાંઓએ અમને અનિ કેલમો

આવકાર આપ્યો છે તે માટે અમે તેઓ સર્વના ધણા જ ખર્ચા ઉઠાવે. મંગલાચરણમાં જ અમારા ઉપર અભિનંદનોની જે અણુધારી યુદ્ધિ થઈ છે તે અમને ભારે ઉત્સાહપ્રેરક થઈ પડી છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. પરંતુ આ આભારદર્શનથી એમ ન સમજાય કે અમે અમારી ઉણપોથી વાકેફ નથી. ગુજરાતનાં ભિન્ન ભિન્ન રચિનાં નરનારીઓને સાહિત્ય અને કલાની જુદી જુદી સામગ્રીથી સંતોષવાં એ બહુ સરલ અને સહેલું કાર્ય નથી જ. જેટલાં મનુષ્યો તેટલી જ રસવૃત્તિઓ ! છતાં “ રંગભૂમિ ” ને તો એક બે અપવાદો સિવાય સર્વ દિશામાંથી વધામણાં જ મળ્યાં એ અમારી સફલતા કરતાં અમે અમારું સદ્ભાગ્ય વધારે માનીએ છીએ. તેની સાથે અમારાં વાંચકોને ખાતરી આપીએ છીએ કે એ વધામણાંથી અમારા પ્રયત્નની પર્યાપ્તિ થતી નથી. અમને અપાયેલી મુખ્યારક્યાદીઓ અમે ત્યારે જ જીરવા શક્યાં ગણાઈએ કે જ્યારે અમારા ભત્રવર્યોએ અમારા વિષે જે મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ કહ્યી છે તેને પહોંચી વળવાને અમે યોગ્ય પણું સમર્થ થઈએ, અને જ્યારે ગુર્જર રસોધાનમાં વસંતનાં પનોતાં પગલાં કરાવવામાં અમે ચત્કિચિત્ત સહાયભૂત થઈ શકીએ.

અમારા ઉપર કોઈકે રચળે નિર્માલ્ય અને દ્વેષયુક્ત ટીકાઓ પણ થઈ છે. પરંતુ તેનો પ્રત્યુત્તર નહિ અપવામાં જ અમે અમારી મગરૂરી માનીએ છીએ. કારણ કે ગુર્જર સાહિત્યની સેવા પરસ્પર પ્રહારો અને નિંદાઓથી થવાની નથી. રંગભૂમિ પોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાના કાર્યથી જ તેના નિંદકોનો જવાબ આપે તેમાં જ એની શોભા છે એમ અમને લાગે છે. અલબત્ત, અમારા કેટલાક મિત્રો તો આ ટીકાઓના જવાબમાં અમારી સંસ્પૃત કટારોની ત્રાહ જોઈ રહ્યા હશે, પણ અમે અમારી શ્રેષ્ઠિની એ રીતે શ્રષ્ઠ કરવા ઇચ્છતા નથી. અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે મનુષ્યસ્વભાવ એવો છે કે તેનાં આ અન્યાયયુક્ત અને ઇર્ષ્યાભરેલાં છબ્બલાં સહન થઈ ન શકે, છતાં એવે પ્રસંગે સંયમજ સરવાળે હિતકારક છે એ પણ ભૂલી જવું ન જોઈએ.

તેટલા માટે અમારી લેખનીયી ગુર્જર સાહિત્યના કોઈ પણ ન્હાના કે મોટા ઉપાસકને અન્યાય કે હાનિ ન થાય એ અમારી ખાસ ચિંતા છે. ખાટી, અધારા દીકાકારોને અમારી એટલીજ વિનંતિ છે કે વર્તમાન ગુર્જર સાહિત્યસેવકોનો સેવાનાં અત્યારથી સરવૈયાં કલાડવોં એ વધારે પડતું વહેલું છે.

x x x x

રસ અને કલાની ફૂલવાડી એવી અજબ ચીજ છે કે એ ફૂલ-વાડી કોઈ ખીજનોની કબર ઉપર ખીલાવી સાહિત્ય ફૂલવાડી શકાતી નથી. જેને એ ફૂલવાડી ખીલવવાની શી રીતે ખીલે ? જરા પણ અભિલાષા હોય તેણે સાહિત્યખાતે ખેદાનખેદાન કરવાની વાસના છોડી દેને એક રસમાત્રી તરીકે પ્રમાણિક મજૂરી કરવા મંડી પડવું જોઈએ. સાહિત્યો-ધાનની ખીલવણી માટે ધૈર્ય અને જાહેમત જોઈએ છીએ; ઉદારતા અને સહૃદયતા જોઈએ છીએ; સ્વાર્થમયી અસ્થિમતા, ઇર્ષ્યા કે રાગદ્વેષ નહિ. ગુર્જર સાહિત્યના રસોધાનમાં સાચાં સૌન્દર્ય અને સૌરભ ત્યારેજ ઉભરાશે કે જ્યારે તેના સર્વ પૂજારીઓ અંતરનાં મમત્વ દૂર કરી, પરસ્પર ભવ્રતાનો હાથ આપી, ખરી દિલ્લોગ્નનીયી સાહિત્યની આરાધનામાં તન્મય બનશે. પરમાત્મન્ ! ગુજરાતને આવા દલબર રસમાત્રીઓ આપો અને અમારી સાહિત્ય-ફૂલવાડીમાંથી કૃપણતા તથા મલિનતા દૂર કરી ખુશનુમા વસંતને પધરાવો.

x x x x

વસંતનો ઉચ્ચાર કરતાંજ વસંતવિહીન દુનિઆનો વિચાર આવે છે ! ખાસ કરીને આ સમયે આખી દુનિઆને દુનિયાને વસંતની જાણે વસંતની અનિવાર્ય જરૂર હોય એમ નથી જરૂર. દીસતું ? સર્વ પ્રજાઓ અત્યારે કરમાયેલી અને ચીમળાયેલી નથી જણાતી ? ઋતુઓ વીતી છતાં યુરોપની હજુ પાનખર ઋતુજ ચાલતી હોય એવો ભાસ નથી

થતો ? કેટલાંક ન્હાનાં રાષ્ટ્રો ખરેલાં પુષ્પોની માફક હુંદામેલાં દાદગો-
ચર થાય છે, તો કેટલાંક મહાજ્યો પોતાનાજ વૈરાગિની મદજવાલા-
ઓથી બળીને આખ થતાં જણાય છે. એક બાળુ શરીરબલ ઉપર
નાચી રહેલી રાક્ષસી મહત્વાકાંક્ષા અને ખીજી બાળુ આત્મબલ ઉપર
જીવતી તરફડિયાં ભારતી નિરાધારતા ! આ ભય, ત્રાસ અને વ્યામોહના
વાતાવરણમાં વસંતનાં આગમન ક્યાંથી હોઈ શકે ? ખુશનુમા વસં-
તનાં દર્શન તો ત્યારેજ થઈ શકે કે જ્યારે તેના સ્વાગતની યથાર્થ
તૈયારીઓ થઈ હોય. આત્માની ઓજસ્વિતા, હૃદયના ઉલ્લાસ, બુદ્ધિની
નિર્મલતા અને દેહની શુદ્ધિ વગર વસંતનાં અમોલાં આગમન
થતાં નથી. ભલે નક્ષત્રો બદલાય, ગ્રહો બદલાય, મહિનાઓનાં
નામ બદલાય, રે ઋતુઓની ઋતુઓ વડી જાય, પરંતુ વસંતની પ્રાણ-
પ્રતિષ્ઠા તો ત્યારેજ થાય કે જ્યારે તેનાં ભક્તોનાં હૃદયની ભીતરમાં
વસંત અને વસંતનાંજ ગુંજન થઈ રહ્યાં હોય. પરંતુ જ્યાં ઈર્ષ્યા અને
અસ્ત્યા, રાગ અને દ્વેષ, સ્વાર્થ અને મોહ, વૈર અને ધિક્કાર, આદિ
અનેક ઘેરા ઝેરી રંગોથી સમગ્ર દેહ અને પ્રાણ કલુષિત અને વિપમય
થઈ રહેલ હોય ત્યાં વસંત કદિ ઉગવાની નથી. ત્યાં ઋતુરાજની મીઠી
નજર કદિ થવાની નથી, ત્યાં પાનખર કદિ વીતવાની નથી.

x

x

x

x

આ બધાં અંધ, સ્વાર્થમય રાષ્ટ્રપૂજનનાં ભયાનક પરિણામો છે.

વસંત એવી મોઢી મોહનમૂર્તિ છે કે જ્યાં

કવિવર રવિબાબુની આત્મના યત્ન નથી, જ્યાં હૃદયનાં અર્ધ નથી,

ચેતવણી.

જ્યાં દેહનાં તપ નથી, જ્યાં અંતરનાં આરાધન

નથી, ત્યાં તેનાં સૌભાગ્યવંતાં પગલાં થતાં નથી.

અને તેટલા માટેજ આખા દિશ્વને વસંતનાં દર્શન કરાવવાને ઉત્સુક
કવિવર રવીન્દ્ર બાબુ જગતને અને ભારતને સ્વાર્થમયી સંકુચિત રાષ્ટ્ર-
પૂજથી ચેતાવે છે.

રાષ્ટ્રપૂજા એવી ન હોવી જોઈએ કે બીજા રાષ્ટ્રોની આખ ઉપર તમે તમારા રાષ્ટ્રનું મદભર મહાલય રચો. આ વિશાળ અને ઉદાર ભાવના સંબંધી અમારા અંધુ ‘ગુજરાત’ ના તંત્રીસ્થાનની કઈક ગેરસમજ થઈ હોય એમ અમને લાગે છે. અમારે તેમને યાદ આપવું જોઈએ કે કવિવરની વિશ્વભાવનાના સિદ્ધાંત આપત તો મહાત્મા ગાંધીજીનો પણ મનભેદ નથી. ‘ગુજરાત’ કહે છે કે-“ રવિબાબુ રાષ્ટ્રીય ધર્મની સાચું બંદ ઊઠાવવાનો પ્રયત્ન કરેછે,” તેમજ “ રાષ્ટ્રીયતાનો સાંકડો ધર્મ વિસારી મૂકવો એમ રવિબાબુ શિખવવા નીકળ્યા છે!” —આમ કહેવું તે કવિવરને અન્યાય કરવા જેવું નથી લાગતું? ‘ગુજરાત’ના આ વિચાર સાથે મહાત્મા ગાંધીજીનાં પોતાનાં વચનો સરખાવીએ:—“હું જેટલા દેશપ્રેમનો દાવો કરું છું તેટલાજ કવિ ભારતભૂમિને ચાહનારા છે અને એ પ્રેમજ એટલો અમારી વચ્ચેની પ્રેમની સાંકળને હરહાલતમાં ટકાવી રાખવાને બસ છે,” એટલુંજ નહિ પણ ગાંધીજીએ કવિવરને ઉદ્દેશીને ત્યાં સૂધી લખ્યું છે કે, “જે સ્વર્ગીય સ્વરાજ્ય પોતાના દેશને પ્રાપ્ત થયેલું જોવાનો કવિનો મનોરથ છે તે મેળવવાનું જો કદી હિન્દુસ્તાનના ભાગ્યમાં હશે જ તો તે અદિસાત્મક અસહકારના—નિર્મળ શસ્ત્ર વડે જ મળવાનું એવો મારો વિશ્વાસ છે. કવિને મારી અરજ છે કે ત્હમે દુનિયાને ત્હમારો શાંતિનો સંદેશો બેઘડક સંભળાવ્યે જજો અને અંતરમાં વિશ્વાસ રાખજો કે અસહકારની લડતથી હિન્દુસ્તાન, જે તે પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને વશદાર રહેશે તો, તેમના ઉચ્ચ તેમજ ઉદાત્ત સંદેશના જીવતા અને જાગ્રદગતા દાખલા રૂપેજ પોતાની જાતને સિદ્ધ કરશે. સ્વદેશાભિમાન શબ્દને તેના અદ્યમ અર્થમાંથી ઉગારી લઈ તેને જે વિશાળ અને વ્યાપક વિશ્વબંધુત્વનો સૂચક બનાવવાનો પોતાનો આટલા કાળથી પ્રયત્ન છે તેજ અર્થ આપવાનો અસહકારની પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે.” આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે વિશ્વબંધુત્વ અને ઉદાર સ્વદેશાભિમાનના મહાન વ્યાપક સિદ્ધાંત વિષે કવિવર તેમજ મહાત્માજી સંપૂર્ણ રીતે સંમત છે.

ઉપરાંત, બંગાલની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ભવ્ય ભાવનાઓના અમ-
ગદ્ય નેતા દેશબન્ધુ ચિત્તરંજન દાસ પણ
કવિવર અને પોતાની રાષ્ટ્રભક્તિનો આદર્શ રવિબાપુના
દેશબન્ધુનો એકમત આદર્શ જેટલો જ ઉચ્ચ રાખે છે. છેલ્લી મહા-
સભાના પ્રમુખ સ્થાનથીજ દેશબન્ધુએ કહ્યું કે
કે—“રાષ્ટ્રભક્તિ એક એવી પ્રગતિ છે કે જે દ્વારા એક પ્રજા પોતાને
વ્યક્ત કરી પોતાના આત્માને ઝોળામે છે; અને તે બીજી પ્રજાઓથી
છૂટા પડીને નહિ, બીજી પ્રજાઓના વિરોધી થઈને નહિ, પરંતુ એક
મહાન ઘટનાના ભાગીદાર તરીકે.....હું આજે જે રાષ્ટ્રભક્તિનું
વાત કહું છું તે યુરોપમાં આજે હયાતી ભોગવતી રાષ્ટ્રભાવના સાથે
ભેળવી દેવાની નથી. યુરોપની રાષ્ટ્રીયતા એ હમલો કરનારી રાષ્ટ્રીયતા
છે, સ્વાર્થમય રાષ્ટ્રીયતા છે, નફા તોટાની ગણતરી પર નિર્ભર રહેનારી
દુકાનદારીની રાષ્ટ્રીયતા છે.....હું ભાર દઈને જણાવવા ચાહું છું કે
રાષ્ટ્રભાવના અને જગતની સુલેહ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી.”
આ પ્રમાણે હિંદની ત્રણ મહાન વ્યક્તિઓ સિદ્ધાંતમાં સર્વાંશે એક-
મત છે, અને જો બંધુ ‘ગુજરાત’ પણ આ રાષ્ટ્રધર્મ અને વિશ્વધ-
ર્મની મીમાંસા વધારે સૂક્ષ્મતાથી વિચારી જશે અને એ વિ-
ચારથી મહાન વિચારકોની વિચારશ્રેણી સરખાવી જશે તો અમને
આત્મી છે કે ‘ગુજરાત’ પોતે પણ રવિબાપુ સાથે સંમત થશે.

[“રંગભૂમિ,” માધ, ૧૯૭૬,

વસંત અંક, વર્ષ ૧, અંક ૨.]



૧૦૫

શિખર પરથી દષ્ટિપાત.



હર પળે આખી દુનિયાનાં અસંખ્ય છાપખાનાંઓમાંથી બહાર પડતા અઢગક સાહિત્યકુંગરોને ઉદ્દેશીને એક વાર “દુનિયાનાં છાપ- એક મહાન વિચારકે એક અજબ ઉદ્દગાર કહા- ખાનાંઓ એક ડેલ કે:—“નગતલી દારણુ અધોગતિ અટકાવ- જમાના સૂધી વાનો ફક્ત એક અને એક જ રાખ્યાણુ ઉપાય અંધ રાખવાં” ! છે; અને તે એ કે આખી દુનિયાનાં તમામ છાપખાનાંઓ એક જમાના સૂધી સદંતર અંધ રાખવાં ” !

સુત વાચક સહજ સમજી શકશે કે આ અતિ વિચિત્ર અભિ- પ્રાયની પાછળ બહુજ ગંભીર વિચારશ્રેણિ છુપાયેલી છે. જેટલાં વચનો છપાયાં તેટલાં બધાં વેદવાક્ય-એ ભ્રમણાને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખનાર આ વિચાર છે. એટલું જ નહિ પણ વર્તમાન નગત એકંદરે આત્મ- ધાતક અને ઉચ્છેદક વિચારોનો જ વિનિમય કરી રહેલ છે અને તે વિનિમય કરવામાં છાપખાનાંઓ સર્વથી અગ્ર ભાગ ભજવે છે એ વાતનો આમાં ગૂઢ નિર્દેશ છે. અને જે દિન પ્રતિદિન અસંખ્ય પ્રેસો- માંથી પ્રદટ થતા સાહિત્યના મંજવર ઢગલાઓનું જરા પણ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરશે તો તેમાંથી લાખો રીમનું લખાણુ નિર્માલ્ય અગર નિરૂપયોગી લાગશે, અને લાખો રીમનું ચિત્રામણુ દુષ્ટ લાગણીઓને ઉરકેરનાઈ, નીચ દૂમલાઓ કરનાઈ, કૂર આવેશોને પોષનાઈ અને દલકા રાગરોષ ઉત્પન્ન કરનાઈ જણાયા વિના નહિ રહે.

અલબત્ત, એ ચોક્કસ છપાયેલા સાહિત્યમાંથી કહિં કહિં ઉત્તમ આદર્શો, ગગનચુંગિ ભાવનાઓ અને શયવત પ્રગજવનમાં પ્રાણુ

રેડનાર વિચારે પણ નજરે પડશે; પરંતુ તે જેમ અમાવાસ્થ્યાની રાત્રએ કોઇ દૂર દૂરના થોડા તારલિયાઓ ચમકે તેવી રીતે; જેમ ધગધગતા અંગાર જેવાં રેતીનાં રણમાં કોઇ વિરલ ટાણે મેથરાજની થોડીથી વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે; જેમ ખારા સમુદ્રના જલધોધમાં ક્યાંક મીઠું ઝરણું સરી પડે તેવી રીતે.

પરંતુ મોટે ભાગે વસ્તુસ્થિતિ સમજતી હોય તો કોઈ એક જ છાપું ખારીકાથી અવલોકે, અને તેમાંથી ઉપયોગી અને નિરૂપયોગી, સુંદર અને બદસુરત, પોષક અને શોષક, ઉચ્છેદક અને પ્રાણુવાહક, એમ જૂદાં જૂદાં ખાનાંઓમાં તેમાંનું દરેક વાક્ય ગોઠવી જતો એટલે ઉપરના કથનનો મર્મ સમજશે. ઉધાર ખાણુ એટલી બધી વધી ગયેલી લાગશે કે જામે ખાણુ લગભગ શૂન્યજેતી જણાશે !

x

x

x

x

ખરૂં પૂછે તો દુનિઆના ભયંકર વિચારો અને દારણુ રણ-સંગ્રામો કેને આભારી છે ? દુસ્મનવટની લાગણી દારણુ રણસંગ્રામો ઉશ્કેરનારા અને અનેક પ્રજાઓના દિલમાં કેને આભારી છે ? દ્રેપભાવના હલાહલ ઝેર રેડનારા તમારા દુટ સંદેશાઓની અસંખ્ય નકલો ન હોય, તમારા સ્વાર્થમય જૂઠા ઇતિહાસોની પુનરાવૃત્તિઓ ન હોય, તમારા કુટિલ પ્રયત્નોનાં ઝેરભર્યા પુનઃસ્મરણો ન હોય, તો શું જગતમાં આટલા આટલા રણસંગ્રામો કદિ રચાય ? આટલી લોહીની નદીઓ કદાપિ વહે ? આટલાં રાક્ષસી જીવન કોઈ કાળે જીવાય ?

આપણાં દૈનિકો, સાપ્તાહિકો અને મહાસિકાનાં પાનાંઓમાંથી કુલક લકાકો, અર્થરહિત ચર્ચાઓ, નિર્મોલ્ય જરા સજ્જત કસો-ટીકાઓ, દેવયુક્ત દમલાઓ, ટાલવી કલ્પનાઓ ટીથી કસી જુઓ ! અને જીર્ણશીર્ણ વિચાર પરંપરાના ક્યારને આતલ કરો, બધી તેમાં બીજું શું રહે તેમ છે ! અને જતાં આ કિમતી ખમનાને આપણે હૈયા સરસો ચાંપી

રહ્યા છિએ ! કદિ આપણે વિચાર્યું છે કે આ કિમતી વિચાર-રત્નો વગર દુનિઆ સાવ નાદાર નથી બનવાની ? કદિ આપણે દષ્ટના સરખી પણ કરી છે કે જગત આ ખળના વગર બહુ ખુશખુશાલ જીવી શકે ? કદિ કોઈ સખત કસોટીથી આ સુવર્ણના ગિદ્દવાળા સાહિત્યભંડારને આપણે કરી જોયો છે ? એક વાર એવી કોઈ સાચી કસોટીથી કરી જુઓ, અને પછી જેમ એકજ ટકોરાથી ગંજીયાનાં પાનાંઓના મહેલ તૂટી પડે છે તેમ આ છાપેલાં પાનાંઓની બધી દેખાતી ઇમારત પણ એકજ નિમિષમાં બિલકૂલ પાયા વગરની માલૂમ પડશે.

x

x

x

x

એજ દષ્ટિએ આપણી નાટ્યકલાનો અમે વિચાર કરીએ છિએ ત્યારે અમને એમજ થાય છે કે તમામ રંગ-રંગભૂમિએ! પણ ભૂમિઓના દરવાગ્ન પણ એક જમાના સૂધી એક જમાનો બંધ કરજિયાત બંધ કાં ન રાખવા ? અને એમ ન કાં ન રાખવી ? થાય ત્યાં સૂધી જે ચીલાઓમાં આપણી રંગ-ભૂમિઓનાં ગાડાં ખૂંચ્યાં છે તેમાંથી શું કાળાંતરે પણ તે બહાર નીકળી શકશે ? આપણી નાટ્યકલાનાઓની કૃત્રિ-મતા, જડતા, કુરૂપતા અને વિચારહીનતા બીજી શી રીતે દૂર થઈ શકવાની હતી ? આપણાં અસંખ્ય નાટકો એક ન્હાનકડી વાત સિદ્ધ કરવામાં સેંકડો ગંભીર સત્યોને ઉધાં વળી રહેલ છે તે દુઃખદ કહાણી કઈ રીતે મીઠાવી શકશે ? તે વગર કલાના એક દ્રેકડાનું પ્રદર્શન કરવામાં કલાની આખી મૂર્તિનાં છેદન બેદન થતાં કેમ અટકાવીશું ? સીનસીનરીનાં મિથ્યા અનુકરણ, પ્રાણુવગરનાં સંગીત અને મુદ્દા વગરના બકવાદ બંધ કરવાની બીજી શી જડીયુદ્ધી છે ? ખરાબે ચલેલાં વદાણો પાછાં તરતાં કરવાનું બીજું શું સાધન છે ? કાં તો આ જૂનું ખોળિયું છોડીને બિલકૂલ નવેસરથી પુનર્જીવન, અગર તો કોઈ બહુ શક્તિથી નવી દુનિઆ, નવા જલનિધિ, નવી જીવનનોકાની એકસામટી ઉત્પત્તિ !

x

x

x

x

માનવીના જીવનમાં એક એવો સમય આવે છે કે ત્યારે સદ-

**અસ્તવ્યસ્ત
સમાજ.**

તર પરિવર્તન વગર તેની પ્રગતિ કેવલ અશક્ય થઈ પડે છે, તેમજ સમગ્ર સમાજ પણ ત્યારે સંપૂર્ણ અસ્તવ્યસ્ત દશામાં આવી પડે ત્યારે તે સમાજે પણ નવું ખોળિયું ધારણ કર્યે જ

છૂટકો છે. વર્તમાન માનવ સમાજ પણ કદીક એવી દશામાં સરી પડેલ છે એમ નથી લાગતું ? જરા આસપાસ સૂક્ષ્મ નગર ફેંકશો તો અસ્તવ્યસ્તતાના એક વળેલા બેશો; ધર્મનીતિ, રાત્ત્યપ્રકરણ કે અર્થસાધનાના સર્વ પ્રદેશોમાં અસ્તવ્યસ્તતાની અંધી ચોમેર ફેલાયેલી બેશો; સાહિત્ય અને કલાની લગભગ પ્રત્યેક કૃતિ પર નિરંકુશ પાગલપણાની સ્પેશલ સ્ટેમ્પ બેશો. એટલું જ નહિ, પણ આ યુગની મ્હોટામાં મ્હોટી મગફળી બણો છે કે ? તેની અમર્યાદિત અવ્યવસ્થા, બેની અપાર બેપરવાઈ, તેની અમોઘ સ્વચ્છંદાઈ ! અર્વાચીન એટલે અધાધુંધી અને અસ્તવ્યસ્તતા ! આ જમાનાની ન્હાનામાં ન્હાની બાંધિતથી માંડીને મહાન સામ્રાજ્યનો જીવનપ્રવાહ તપાસી જશો તો સર્વત્ર ડોળાયેલાં પાણી, સર્વત્ર તૂટેલા પૂલો, સર્વત્ર દુબતા બંધો દૃષ્ટિગોચર થશે. પ્રાચીન સમયનો રત્નાગર તો વર્ષાની ભરતીમાં પણ માઝા નથી મૂકતો; પરંતુ વીસમી સદીના માનવીને તો નથી સ્પર્શતી કોઈ માઝાઓ કે મર્યાદાઓ, નથી અવરોધતા કોઈ સંયમ કે નિયમ, નથી બાંધતાં કોઈ બંધનો કે બેડીઓ ! સર્વ ઋતુઓમાં, સર્વ પરિસ્થિતિઓમાં અર્વાચીન મનુષ્ય કાલમર્યાદિત બંધારણો અને શાસ્ત્રવિદિત સમાજવટનાઓથી પર છે.

x

x

x

x

અર્વાચીન માનવી નિયમબદ્ધ દુનિઆના બંધેય વાતાવરણમાં

અર્વાચીન

નિરંકુશતા.

ગુંગાજાઈ જાય છે. સ્વચ્છંદી સમાજની ઝંઝાવાતમાં જ તે પોતાનો પ્રાણવાયુ મેળવી શકે છે. આશ્રમ કે અધિકારની બેચેનતા તેના મગજને બંધબેસતી નથી આવતી. સમાન હકકો,

સમાન અધિકાર, સમાન સ્વતંત્રતા, સમાન શુદ્ધામી, એ તેની ફિલ્સુફી

છે. તેથી જ ગાંધી કાલના જંગલી પ્રદેશો આજે સ્વર્ગધામ તરીકે આદર પામે છે; તેથી જ પ્રાચીન આર્યાતા અર્વાચીન અનાર્યાતા સાથે ધૂળમાં રંગદોળાય છે; તેથી જ આજે ધુળમાં રંગદોળાતા રાષ્ટ્રો દ્વાર્ય આવતી કાલે સંસ્કૃતિને શિખરે ચઢીને બેસશે. વર્ણશ્રમ તૂટ્યા તેમજ જીવનના આશ્રમ તૂટ્યા તે આ શિલ્પુશીને આધારે. નિરંકુશ સમાનતા જ્યાં લઇ જાય ત્યાં જવાને નવા યુગનો મનુષ્ય તૈયાર છે, પણ તેને તમારી વર્ણવ્યવસ્થા કે તમારા અધિકારભેદ છુરીની માફક ભોંકાય છે. તેની દષ્ટિમાં અધિકાર અને અનધિકાર એવી કોઇ ચીજ નથી. એ જૂની સભ્યતાઓ, એ જૂનાં માનપાન, એ જૂનાં પૂજન-અર્ચનનાં તો તેણે ક્યારનાં ખડેર કરી નાંખ્યાં છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને તે મિસ્ટર કૃષ્ણ નથી કહેતો તે તેની વિસ્મૃતિનું કારણ છે, નહિ કે તેની ભેદદષ્ટિનું. મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ તેણે કદિ પણ અંતરથી સ્વીકાર્યું નથી; અને તેથી જ્યારે પણ તક આવશે, ત્યારે મિસ્ટર ગાંધીને તેને અસલ સ્થાને મૂકવાનું તે ચૂકશે નહિ. આ યુગનો સુધરેલો માનવી મૂર્તિપૂજનો કદો દુસ્મન છે, તે આ સખ્યથી: મૂર્તિપૂજનાં અધિકાર ભેદની મંથ છે. અધિકારની વાત આવી એટલે ઉચ્ચનીચનો સવાલ આવ્યો, તેથી પરિણામે વ્યવસ્થા અને બંધારણની માથાકૂટ નડવાની. અરાજકતા અને નિરંકુશતા જ્યાં આદર્શ હોય ત્યાં કાયદાં કાનુનો, નીતિબંધનો, શાસ્ત્રની મર્યાદાઓ અને ધર્મની પાળો ન શાવે.

તેટલા માટે જ આજે કોઇ પણ પ્લેટફોર્મ ઉપરથી કોઈ પણ

માથાનો ફરેલ માનવી ખુદ દશ્વિરનું પણ ડીખળ કરી શકે છે. તેથીજ આજે બારાહરી ઘૂંટતો

કોઇ પણ વિવેકશૂન્ય ઉદ્ધત નિશાળીઓ કોઈ પણ છાપાના તંત્રીસ્થાન પર ચઢી બેસીને

હુનિઆના કોઇ પણ પ્રાતઃસ્મરણીય નામને ગાળો ભાંડી શકે છે. અને શા માટે નહિ? જ્યાં સમાનતાનું સામ્રાજ્ય છે, જ્યાં સમાન હકકોના હુંક-ખનનાંદ થઇ રહ્યા છે, ત્યાં આ સ્વચ્છંદાઈ સામે કોણ અટકાયત

કરી શકે? કોઈ પણ જમાનાના સમર્થમાં સમર્થ રાજમદારી નેતાઓએ
 બલે એક મહાન્ રાજ્યબંધારણ રચવામાં પોતાનો જન્મારો વીત્યો
 હોય, છતાં એ સમસ્ત વિચારસુષ્ટિને એક ક્ષુદ્ર છાપખાનામાં કામ
 કરનાર પોરિયો દલમના એક જ લીસોટાથી એક જ દલાદમાં છિન્નિલિન્ન
 કરી શકે છે. તમારા બાણુ ભગવાનદાસ કે દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ
 બલે અપરિમિત શ્રમથી રાત્રિની રાત્રિઓ ગાળીને સ્વરાજ્યની ગમે
 તેવી મહાન્ યોજના તૈયાર કરે પણ એક જ પળમાં એક ભાંગેલું તૂટેલું
 ટ્રેડલ મશીન એ મહાન્ યોજનાના ચુરેચુરા કરી શકે છે, અગર તો
 ભાષાજ્ઞાન ધરાવતો કોઈ પણ નિરક્ષર કે અર્ધદંઘ તમારા પૂજ્ય મહા-
 ત્માએ અસીમ મહેનતથી તૈયાર કરેલી વ્યવસ્થાને આંખના એક જ
 પલકારામાં કોઈ પણ સભાપીઠ ઉપરથી દરિયાને તળિયે મોકલી શકે
 છે. તેજ રીતે શેક્સપિયર કે કાલિદાસ, બર્નાર્ડ શૉ કે રવિબાણુ જેવાની
 ભવ્ય કલ્પનાસુષ્ટિને કોઈ પણ દીવાનો માનવી પોતાના એક જ પાગલ
 હાસ્યથી હસનીય બનાવવાની ધૃષ્ટતા કરી શકે છે.

x

x

x

x

અને આ સ્થિતિને આપણે મુકિત કદીએ છિએ! આ સ્વનંતતા
 માટે આપણે અનિમિષ ઝંખીએ છિએ! આ
 મુકિત કેયા કેમ અસ્તવ્યસ્તતામાંથી આપણે સમાજના મોક્ષની
 દેખાતાં નથી! આશા રાખી રહ્યા છિએ! છતાં રાષ્ટ્રસંઘો હજી
 કલ્પનાસુષ્ટિમાં જ અદ્ધર કેમ દીગાઈ રહ્યા છે?
 રાષ્ટ્રીયતા હજી મનોરથસુષ્ટિમાં જ કેમ રમી રહી છે? કૌટુંબિક
 જીવન જીજ્ઞાસુ કેમ થઈ રહ્યા છે? આર્થ કુટુંબભાવના કદાચ
 મૂર્ખાઈભરેલી હશે, કુટુંબોના શંભુમેળાઓ કદાચ જંગલી હાલતની
 નિશાની હશે, છતાં આજે માત્ર એ માનવીઓ પણ કુટુંબનું સ્વયંક
 કેમ નહિ ચલાવી શકતાં હોય? બંને માણસોનાં જોડાંઓ પણ કેમ
 સંસારની સેલગાદમાં એક બીજાથી કંટાળી જતાં હશે? અને પ્રગતીય
 બળવાઓ, સામુદાયિક બંડો તથા રાષ્ટ્રીય પરિવર્તનના જવાળામુખીઓ

ભૂકતા છતાં મુકિતમૈયાનાં દર્શન કેમ થતાં નહિ હોય ? પ્રગ્નસંધો અને ક્રમંહોની દૈન્દર-સો ઉપર કેન્દર-સો એકઠી મળે છતાં દુનિઆને જે ખૂણે તાલભંગ અને ખેસુરીલાપણું કેમ વ્યાપી રહેલ હશે !

આ સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ હોઈ શકે, તે એ કે સમાજ-બંધારણનાં સખતક ચોક્કસ કર્યા વગર સમાજવાદ-એક યુગનો યોગ નાં વાળાં હમેશાં ખેસુરાંજ વાગશે. સમાજ-શું મોંઘી કિમ્મત મન્દિરમાં ત્યાંસુધી પવિત્ર શાન્તિ અને છે ! ચેતનમયી વ્યવસ્થા વ્યાપી નથી ત્યાંસુધી સમાજના અધિષ્ઠાતા દેવ કોઈ કાળે ત્યાં પોતાની પધરા-સ્થિ કરશે નહિ. પ્રભુને પધરાવવા જેવાં તમારાં દેવગૃહ તો બનાવો, જી દેવને અર્પવાની આહુતિઓ તૈયાર કરો. એ દેવમંદિરમાં સત્ય, શ્રેષ્ઠ અને પવિત્રતાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં એક જમાના પર્યંત નિઆનાં તમામ ટ્રેડલ મશીનો બંધ રાખવાં પડે તો શી હરકત છે ? કિતમૈયાનાં દર્શન કાળે એક યુગનો યોગ શું બહુ મોંઘી કિમ્મત ? એક યુગ સુધી નવો કાદવ ઉત્પન્ન ન કરીએ તો જ જમાનાઓ સાં ભેળા શ્રેયલા કચરાના આ હાંગરો દેકાણે પાડી શકીએ. અગર આ પ્રમાત્માની કૃપાથી સર્વ સાહિલસેવકોની લેખિનીમાં એવી કોઈ જ ઝમુકે કે જેથી અસત્ય અને અંધકારનાં જૂનાં જંગલો એકઠાં જુઓં ભરમીભૂત થાય !

[“ રંગભૂમિ, ” વૈશાખ, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૩.]

૧૦૬

શિખર પરથી દષ્ટિપાત.

પ્રતિદિન એનો એજ સૂર્ય હોય છે, છતાં એ પુરાતન પ્રકાશ જગતને હમેશાં નવું તેજ, નવું ચેતન, અર્થે એવું શું હતું છે. ઈશ્વરી વિભૂતિનો જ્યાં જ્યાં તનખો છે શ્રીકૃષ્ણના માનવ ત્યાં ત્યાં આવીજ ચમત્કૃતિ છે. નહતિર પાંચ દેહમાં ! હજાર વર્ષ થયાં પ્રત્યેક વર્ષે એ “ ગોપીજન-

પ્રિય ”નું સ્મરણ શી રીતે કરેડો માનવીઓનાં અંતરમાં નવો પ્રાણ ભરતું હશે ? શી રીતે યુગો વીત્યા છતાં એ મોહનમૂર્તિની રસજ્યોત અમંખ્ય ભારતવાસીઓની જીવનજ્યોતમાં પ્રતિદિન પ્રકાશ પૂરી રહી હશે ? એવું શું એ માનવ દેહમાં હતું કે જે અન્ય મહાવ્યક્તિઓમાં નહોતું ?

અહ્મુત પરાક્રમ ?—નહિજ; અનેરાં પરાક્રમની કલાણીઓ તો માનવ ઇતિહાસને પાને પાને લખાયેલી છે, અહ્મુત પરાક્રમ ? છતાં એમાંની કઈ પ્રતાપશાલી વ્યક્તિએ સમ-લોક અને સમ પાતાળના અધઠાર દૂર કર્યા ?

સારે શું અપૂર્વ બુદ્ધિકૌશલ એજ એ જગદ્ગુરની પ્રભુતા હતી ?

“એ” પણ નહિ; મનુષ્યનાં જ્ઞાનચક્ષુઓને આંજ

અપૂર્વ નાંખે તેવું જાજરમાન બુદ્ધિકૌશલ તો અનેક

બુદ્ધિકૌશલ ? જગમથદ્દર સિતારાઓએ દાખવેલું છે, પરંતુ

માત્ર બુદ્ધિના સુકાન વડે કોઈ મુસાફર ભવસાગર

પાર ઉતર્યાનું માનવ ઇતિહાસને ચોપડે નોંધાયું નથી; અનેક ખિન્ન-

માર્ગેએ અસિધાર જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના ચમકાર અતાવ્યા છે, પણ

તે વીજળીના ઝબકારની માફક પગપગમાં નજર બહાર થયા છે—એ તેજ સાથે રહ્યાં નથી—એના વડે કોઈના આત્મદીપક પ્રકટયા નથી.

ત્યારે શું એ મહારથિને વરેલી વિજયશ્રીનાજ આ પ્રતાપ?—
ના, એ પણ નહિ; નેપોલિયનને વિજયશ્રીએ ત્યારે શું વિજય- ક્યાં ઓછી વરમાળાંઓ આરોપી વતી? રે, શ્રીના પ્રતાપ? તમામ દારણ્ય યુદ્ધોના મગર વિજેતાઓ ઉપર—
રામન સીઝર, ફ્રેન્ચ નેપોલિયન, આંગ્લ વેલિંગ્ટન, અમેરિકન વૉશિંગ્ટન, જર્મન કેસર, સર્વ પર વિજયલક્ષ્મીના કળશો ક્યાં ટોળાયા નહોતા? છતાં વિજયશ્રીના પનોતાં પગલાં પધરાવીને કોઈ પણ વિજેતાએ એક પણ કમનસીબ આત્માનાં પાપ પ્રગળ્યાં છે? પૃથ્વી માતાના એક પણ અંશને શાન્તિનાં શીતળ જળ પાયાં છે?

ત્યારે એ પ્રાતઃસ્મૃતીય “પાપપુંજહારી” એ તો જ્યાં જ્યાં વિજયશ્રીને નિમંત્રણ કર્યા છે ત્યાં ત્યાં અધર્મનું ઐશ્વર્યના એને ઉન્મૂલન અને ધર્મનું સંસ્થાપન કર્યું છે, જ્યાં મદજ્જર નહોતા. જ્યાં એની પવિત્ર વાણી સરી છે ત્યાં ત્યાં સર્વ ભય અને સંશયો દૂર થયા છે, જ્યાં જ્યાં એની સુરમોહિની બંસરી બજી છે ત્યાં ત્યાં રસસરિતાઓ વહી છે! શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર મહારાજ નહોતા, રાજપુત્ર નહોતા, રાજવંશી નહોતા; ઐશ્વર્યના એને મદજ્જર નહોતા; સંતાના એને કેદ નહોતા. પરંતુ એનાં અણુઅણુમાં સ્થૂરીની નીતિમતા, બૃહસ્પતિની બુદ્ધિમતા, ત્રિપુ- રારિની તેજસ્વિતા, વસિષ્ઠની ચેત્તનિષ્ઠા, સનત્કુમારની સુંદરતા, કમલ- દંડની કોમલતા, ગંગામૈયાની પવિત્રતા હતી. તેટલા માટેજ એ જમદ- વંશ મનાયા—તેટલા માટેજ એમની અપ્રતિમ શક્તિઓમાં ધર્મની વિભૂતિના અંશ દુનિયાને દેખાયા.

આત્મ દિવ્ય જીવનના આંક આંકવા તે લગભગ અશક્ય

છે. છતાં એ પ્રતાપી ચરિત્રનો સંદર્ભ આપણે

એ યોગેશ્વરનો સમજી લઈએ તોયે કાંઈ ઓછી ફલસિદ્ધિ નથી.

જીવન-ઉદ્દેશ. એ સંદર્ભ શો હતો? એ યોગેશ્વરનો જીવન-ઉદ્દેશ

શો હતો? આટલાં અસંખ્ય સાદસો અને

પરાક્રમેનો હેતુ શો હતો? કૃષ્ણચન્દ્રે પોતેજ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એની

અદ્વિતીય વાણીમાં આપી દીધો છે:—

“સાધુઓનું રક્ષણ, દુષ્ટોનો વિનાશ અને ધર્મનું સંસ્થાપન.”

આ મહાન હેતુની સિદ્ધિ અર્થેજ એ ગોપાલે બ્રહ્માનો જ્ઞાનકેશ ઉત્સર્જ્યો, ઇન્દ્રનો ગર્વજનક શમાવ્યો, નારકનો મોહ હટાવ્યો. એ જીવન-ઉદ્દેશની ખાતર જ અનેક મહાંધ નૃપતિઓને ધૂળમાં રંગદોળ્યા, અનેક પ્રભાવનને મુક્તિદેવીનાં ઉત્તર શિખર ખનાવ્યાં, અને છતાં પોતે ન સ્વીકારી સરકારી, ન ચક્રાની સત્તા, કે ન તજી પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ નમ્રતા અને નિઃસ્વાર્થતા. ધર્મના સંસ્થાપન અર્થેજ એ પુરુષશ્રેષ્ઠે મનોન્મત્ત સત્તાધારીઓને અવમાનન કર્યાં અને સાધુચરિત દીન જનોને શ્રેષ્ઠ પદે સ્થાપ્યાં. સાધુ જીવનની મહત્તા તો એ સંતોના સંતેજ આ કલિયુગમાં પહેલી વાર સિદ્ધ કરી સુગમાના તાંદુલ, વિદુરની ભાજી, દ્રોણનું સાદું આતિથ્ય અને ગોપગોપીઓનાં સસ્ત્ર સ્વામત, નેહથી સ્વીકારનાર એ ગોપીજનવંશજનના હૃદયમર્મ ફેણ સમજી નહિ શકે? સર્વ આશુભલિમાં વનખાલાજ જેને ધરમ પ્રિય હતી; સર્વ દુઃખથી બહિષ્કારણીયાં ચોકુલ અને પદાવન જ જેને લોહચુંબકની મારક પેલી રજાં હતાં; સર્વ સ્વેદીઓ, ઠંડીઓ અને તપસ્વિઓ કરતાં પ્રજા જેને સાદાં અરવ, ગોપગોપીઓનાં ભક્ત હૃદયોજ ખારાં હતાં; તે બંધીધરનાં જાદુ ફેણ કળે નહિ શકે!

પરંતુ જેમ સાધુ જીવનની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપનામાં ત્રીકૃષ્ણની સાત્ત્વિક
સુગંધિ સર્વત્ર બહેક બહેક થઇ રહી હતી તેમ
“દીનનન્દુઃખહરણ દુષ્ટ રાક્ષસી દેહેને પૃથ્વી પરથી દૂર કરવામાં
દેવ ” તેનાં અમોઘ બલ અને પરાક્રમથી જગત્

આશ્ચર્યચક્રિત થઇ રહ્યું હતું. જ્યાં જ્યાં ફૂરતા,
પાપ અને જૂઠ્ઠા દેખાયાં, જ્યાં જ્યાં ગરીબડી પ્રગ્નની વેદનાના આ-
ર્તનાદ સંભળાયા, ત્યાં ત્યાં એ ગરીબનિવાજ-એ “ દીનનન્દુઃખહરણ
દેવ ” હાજર થયા અને જૂઠ્ઠાગારોના ચૂરા કર્યા. આ એકજ મહાત્મ-
કિનએ મથુરાના કૂર કંસને મ્હાત કર્યો, મગધદેશના મગદૂર જરાસંધના
અંહકારને ચૂર્ણ કર્યો, વિદર્ભદેશના શિશુપાલના સામ્રાજ્ય-પદને જાડ-
મૂળથી ઉખેડી નાંખ્યું, જલાશયની સલામતીમાં નાયનાર વિપમય કાલિ-
નાગને નાથો, દ્વારિકા ઉપર આક્રમણ કરનાર કાલયવનને ભસ્મીભૂત
કર્યો, પાપીઓના પાપી નર્કાગુરને અગ્નિને સ્વાધીન કર્યો, અને દિવેદીના
મદોન્મત સમ્રાટ કૌરવેશ્વરનો મઢ ઉતાર્યો.

અને આ સર્વ વિજયો મેળવ્યા છતાં એ યોગેશ્વરને દુનિઆદારી
સાથે કાંઈ લેવા દેવા નહિ ! જળ ઉપર પ્રકૃતિ
સંસારથી અત્પૃષ્ઠ કમળ જેમ જળથી અસ્પૃષ્ઠ તેમ સંસાર-સાગર-
નાં મોજાઓ ઉપર નાયતો એ નટવર સંસારથી
અસ્પૃષ્ઠ ! મત્રકુસ્તીઓ લડનારો એ મત્રરાજ જ્યારે તેની મધુર બંસરી
સાથે એકતાન બને ત્યારે સમગ્ર સૃષ્ટિ તેના પાદપંકજને ચૂમે ! કુશ્મે-
વના દારણ રણક્ષેત્ર ઉપર પણ ગાંડીવધારી અર્જુનને એ મહાતત્વદર્શી
સારથિ આંખની મીટમાં સર્વ શાસ્ત્રોનું સંહોદન ખેંચી અહમુન તત્ત્વ-
દર્શન કરાવી દે !

અહા! ક્યાં એ નરકેજની શિખરે સ્થિતિ—અને ક્યાં ઉડી ખીણો-
 ના અંધકારમાં નીચે ગમડી પડેલા વર્તમાન
 ક્યાં એ શિખરે સ્થિતિ!
 ક્યાં ખીણોનો અંધકાર!
 અને અલૌકિક તત્ત્વદર્શન અને ક્યાં આ
 જમાનાના સ્વાર્થ, દંભ અને પ્રપંચ! ક્યાં એ
 અથાગ પ્રજાપ્રેમ અને સુમધુર સૌજન્યનાં
 અપૂટ વશીકરણ અને ક્યાં આધુનિક સમયનાં
 ઉદ્ધત નેતૃત્વ અને હુદ્દ્ર કીર્તિના મેહ! ક્યાં એ અલૌકિક ધર્મશ્રદ્ધા અને
 ઉચ્ચ નીતિભાવના અને ક્યાં આ યુગનાં છલકપટ અને અસત્ય! ક્યાં
 એ અજ્ઞેય પરાક્રમ અને અડગ નિશ્ચયબલ અને ક્યાં આ જમાનાની
 નામદર્શનરેલી ધટ્ટામુઠકીઓ !

x

x

x

x

આ અનંત અંતર એ જગદ્ગુરુ અને અત્યારનાં દહેવાતાં
 “ નર—રત્નો ” વચ્ચે શા માટે ? ચોટલા
 અનંત અંતર માટેજ કે સમગ્ર જગતના ખોળિયામાં એ પ્રાણ
 ફુંદનાર દિવ્ય વ્યક્તિએ પોતાનું સર્વસ્વ પરમાત્માને
 અર્પણ કર્યું હતું, ત્યારે અત્યારે તો હુદ્દ્રમાં હુદ્દ્ર વ્યક્તિઓ પણ
 પોતાની અસ્મિતા દુંદુભિનાદથી જનસમૂહને જાહેર કરી રહેલ છે !
 સામાન્ય કોલસાના નમુનાઓને આપણે જવાહીરો તરીકે ઓળખાવી
 રહ્યા છીએ, કારણ કે આ જમાનાએ ખરી ઝવેરાત સહંતર ગુમાવી છે.
 જ્યાં પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન અલોપ થાય છે ત્યાં મનુષ્યની અધોગતિ
 અનિવાર્ય છે. જ્યાં પ્રભુની વિભૂતિ કરતાં વ્યક્તિની વિભૂતિ જાણે
 અજાણ્યે શ્રેષ્ઠતર માનવાની કે મનાવવાની અહંતા જન્મ પામે છે ત્યાં
 ખરી મહત્તા કદિ પ્રકટ થઈ શકતી નથી, ત્યાં જાહેરખખરો વડેજ
 મનુષ્યો જીવે છે અને મરે છે.

અને આ સ્થિતિ અત્યારે લગભગ દરેક જીવન-પ્રકરણમાં
 પ્રવર્તે છે. તેથીજ આજે રાજશાસન જૂલ્મમાર
 જતું જીવન અને સ્વાર્થભય થઇ પડ્યું છે, સમાજશાસન
 પોક્કલ સિદ્ધાંતો અને અસત્ય ઉપર અવલંબી રહ્યું
 અને સાહિત્યશાસન દંભ અને કીર્તિલાલસા ઉપર ટકી રહ્યું છે.
 શુભે પ્રગ્બજનના શુષ્ક ગડ દેહમાં કોઇ નેતા, કોઇ સુધારક કે
 સાક્ષર ચેતનનો એક પણ તનખો મૂકી શકતા નથી. સર્વત્ર
 મી જનતાની નસોમાંનું લોહી શરતું અંધ પડ્યું છે તેનું આજ
 શુ. સામ્રાજ્યોની વિજયપતાકા ફરફરાવતા સત્તાધારીઓ અત્યારે
 મંધને મોક્ષગિતિનાં દર્શન કરાવવા માટે જીવતા નથી, પણ
 દાનાં ખંડેર કરી પોતાનો વિજયસ્તંભ લખાવવા ચાહે
 તેનું આજ કારણ. તેથીજ રીતે સાક્ષરો માનવજીવનના અંધકાર-
 પ્રદેશોમાં શાન્ત, નિર્મલ અને શીતળ પ્રકાશ નાંખવાને બદલે
 ઇર્ષ્યાઓ અને પામર કીર્તિના મોહ સંતોષવા અર્થે લેખિની-
 માસ કરી રહ્યા છે-તેનું પણ આજ કારણ.

અક્ષરશસ્ત્ર અને શબ્દશસ્ત્રને આજે અક્ષરજ્ઞાનીઓ પટ્ટાબાજીની
 રમતમાં અસ્ત્રશસ્ત્ર તરીકે વાપરી રહ્યા છે!
સાક્ષરતાની આ પટ્ટાબાજીનાં ધોરણો ઉપરજ સાહિત્ય-
વ્યાધિઓ શસ્ત્રની સફલતા કે નિષ્ફલતા અત્યારે અંકાય છે.
 એક બાળુ આપણી રાજ્યદારી પસ્તંત્રતા
 સામાજિક અવ્યવસ્થા અને ખીજ બાળુ આ વાદ્યુદ્ધ! એક
 જી નિરક્ષરતાની લાચારી અને ખીજ બાળુ સાક્ષરતાની વ્યાધિઓ!
 બાળુ રાજો, સમાજો, જાતિઓ અને જ્ઞાતિઓનાં સંકુચિત
 જાણો, ખીજ બાળુ સાહિત્યના ખેલનયુદ્ધમાં ઉદ્ભવેલા પક્ષવાદ,
 દ્વેષ અને કોલાહલ! એક બાળુ ધર્મ, નીતિ અને રાજ્યશાસનનાં
 મત્યો, ખીજ બાળુ સાહિત્યનાં દરપનામય જૂઠાણાંઓ!

જ્યાંસૂધી રિષ્ટ અને સંસ્કારી મનુષ્યો લોકકલ્યાણના પ્રવાહ તરફ નહિ વળે ત્યાંસૂધી તેઓનાં અક્ષરજ્ઞાન જનસમાજને રાહત આપવાને બદલે અસહ્ય ભારરૂપ થઈ પડશે. જ્યાં બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ પરમર્થચિંતનને માટે ન વપરાય, જ્યાં સાક્ષરજીવન માનવીએને હિચ્છાદ આપવામાં ન ખર્ચાય, ત્યાં જ્ઞાનીઓ અને બુદ્ધિમાનો સમાજના સ્તંભો થવાને બદલે સમાજને લૂંટનાર ધારપાઠુઓનીજ ગરજ સારશે.

x

x

x

x

ગુજરાત આ દશામાંથી બચે એવી પ્રાર્થના કયો સ્વદેશપ્રેમી નહિ કરે ? ગુર્જર ભૂમિનું સાક્ષર જીવન લોક-

લોકકલ્યાણ અને કલ્યાણની ખાતર જીવાય એવો મનોરથ કયા સાહિત્યપરિષદ. સાચા સાહિત્યસેવકનો નહિ હોય ? વસ્તુતઃ

આવાજ કંઈકે મનોરથથી ગુજરાતી સાહિત્ય

પરિષદના પાયાએ નાખાયા હતા. એ મનોરથના સિદ્ધિ તો જ્યારે થાય ત્યારે સાચી. પરંતુ તે મૂળ હેતુ ન વિસરાય એટલી ચેતવણી પરિષદના આગ્રહને આપવી પડે છે. આગામી પરિષદ વિષે ચર્ચાઓ સર થઈ ચૂકી છે. પરંતુ ગૌણ વાતોમાં કાલક્ષેપ ન થાય અને મુખ્ય રહેા ભૂલી ન જવાય. આપણે ત્યાં લગભગ નિયમ થઈ ગયો છે કે આપણે જે વખતે જે વ્યક્તિઓનાં વાગ્દાન વગાડીએ છીએ તે વખતે તેના સિવાય આપણે બીજી તમામ દુનિયાનું બાન ભૂલી જઈએ છીએ. પરિષદના પ્રમુખ સંબંધી મન આપીએ છીએ ત્યારે તે વખતની આપણી પસંદગીની વ્યક્તિને આપણે કોઈ પણ હિસાબે અદ્વિતીય સાબીત કરી દેવાની મહા ધમાલમાં પડીએ છીએ. બીજે વર્ષે એ મહાવ્યક્તિને બાદ કરીને બીજી વ્યક્તિઓનાં નામ સૂચવવાનાં હોય છે ત્યારે એ મહાવ્યક્તિ જીવેછે કે કેમ તેનું સ્મરણ પણ આપણને રહેતું નથી. ગુજરાતી સમાજની પસંદગીઓ અને નાપસંદગીઓ એટલી વીધણ અને એટલા વેગથી બદલાતી દેખાય છે કે આજે દેવ તરીકે

પૂજાતો મનુષ્ય આવતી કાલે શયતાનેની દુનિઆમાં ગબડી પડે છે; અને ગઈ કાલનો કોલસો આજે નર-રત્ન તરીકે છાપામાં બિરાજે છે! અત્યુક્તિભરેલી પ્રશંસાઓ અને દ્વેષથી રંગાયેલી અતિશયતાભરેલી શીકાઓ એ વર્તમાન ગુજરાતની ખાસિયત થઈ પડી છે. બે અં! અતિશયતામાંથી ગુજરાત મુક્ત નહિ થાય તો સાહિત્યપરિપદો કે સાહિત્યસંસદોથી ગુજરાતી આલમનાં અજ્ઞાન ચૂર્ણ થાય અગર તો ગુર્જર સંસ્કૃતિનો વિનયધ્વજ ક્યાંય પણ કાયમ સ્થપાય એ આશા આકાશપુષ્પવત્ છે.

તેથી પરિપક્વ કાર્યક્રમમાં વ્યક્તિઓ ગૌણ છે અને કાર્યસિદ્ધિ મુખ્ય છે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાને અમે સાહિત્ય યજ્ઞ. સર્વ સાહિત્યવિલાસીઓને વિનવીએ છીએ. આ દૃષ્ટિ રખાશે તોજ વ્યક્તિઓના ગુણદોષની વ્યર્થ ચર્ચામાં શક્તિ અને સમયનો ભોગ આપતાં આપણે બચીશું. સાહિત્યપરિપક્વ એક હાથે ચાલી શકવાની નથી. તેમાં અનેક સ્વદેશ-પ્રેમીઓનાં સાહાય્ય આવશ્યક છે. પરંતુ માત્ર સાક્ષરોના સમાગમથી જ અને ભાઈચિરો થવાથી જ આપણું દારિદ્ર્ય શીટ્ટે એ કેવલ બ્રાન્તિ છે. જ્યાંસૂધી સાહિત્યના ખરા મીમાંસકો, ગુજરાતના મુદ્દિશાહી વિચારકો અને સમય લેખકો અને વક્તાઓ કર્તવ્યનિષ્ઠાથી આપણા સાહિત્યયજ્ઞમાં નહિ જોડાય ત્યાં સૂધી માત્ર એક બીજાની ઓળખાણથી અને પરસ્પર પ્રશંસાથી સાહિત્યયજ્ઞની ખરી સિદ્ધિ થવાની નથી.

સાહિત્યયજ્ઞ મોજશોખ માટે નથી પરંતુ મુક્તિ માટે છે એ ન ભૂલાય. સાહિત્યની ખાતર સહિત્ય-એ વિબ્રમ છે; જીવનની ખાતર સાહિત્ય છે; પ્રજાના પ્રાણવાહનની ખાતર સાહિત્યનું રૂધિર વહે તોજ તેનો ઉપયોગ છે, નહિતર તે વ્યર્થ છે. આગામી સાહિત્ય પરિપક્વ આ દષ્ટિબિંદુ નજરમાં રાખશે તો પરિહીની કાર્યવાહીમાં કંઈક

પ્રાણ આવશે; નહિતર પરિપક્વ નિર્જીવ પ્રદર્શનોમાંના એક નમુના કરતાં વધારે ફલદાયી થઈ શકશે નહિ. ભાવનગરના હિસાબી કાર્યવાહકોને અમે નિરૂત્સાહ કરવા નથી ચાહતા; એટલું જ નહિ પણ સાહિત્ય પરિપક્વમાં સમગ્ર ગુજરાતના પ્રજાજીવનના પાયાઓ રચી શકાય એટલે સૂધી અમારો આશાવાદ છે. પરંતુ તે આશા ત્યારે જ ખર આવે કે ત્યારે સાહિત્ય અને જીવન વચ્ચેના સંબંધ બરાબર સમજાય અને નિર્રર્થક વાણીના વિલાસને બદલે શબ્દપ્રહારના યત્ન રચાય.

[“રંગભૂમિ”-ત્રાવણ, ૧૯૭૯,

વર્ષ ૧, અંક ૪.]

૧૦૭

મૅકમેથ.

કવિવર શેક્સપીયરની અદ્વિતીય કૃષ્ણાપ્રધાન કૃતિ.

કવિવર શેક્સપીયરના નામથી કોઇ દેશ કે કોઇ પ્રદેશ અગ્નણ નથી. તેની ભવ્ય નાટ્યકૃતિઓનાં નામ સમગ્ર રસપ્રિય પ્રજાઓમાં જાણીતાં છે. છતાં તેનાં નાટકોનું ખારીક અવલોકન આપણે ત્યાં બહુ થોડું થયું છે. શેક્સપીયરની ઉપરજીળી ઓળખ ધણાઓને હશે; કૌલે-જમાં શેક્સપીયરનાં એકાદ બે નાટકો અભ્યાસાર્થે અવલોકવાની તક ધણા વિદ્યાર્થીઓને મળી હશે. પરંતુ તે સિવાય શેક્સપીયરને વધારે નિકટ રીતે જાણવાના અને સમજવાના પ્રયત્નો આપણા સાહિત્યમાં બહુ થયા હોય એમ દેખાતું નથી. શેક્સપીયરનાં નાટકોના અનુવાદો થયા છે, ઉર્દુ નાટક કંપનીઓએ તે નાટકો ભજવ્યાં પણ છે, પરંતુ એ અનુવાદોમાં એટલું બહુ બહારસું તરવ ભેળવવામાં આવ્યું છે કે તેમાં મૂળ શેક્સપીયરની કૃતિ ભાગ્યે જ સાખૂત રહી શકી છે. ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષામાં તો હજુ શેક્સપીયરનો પરિચય સરખો પણ થયો નથી. શેક્સપીયરની વાત તો અલગ રહી, પણ આપણા જ મહાન કવિઓનું સ્મરણ રાખવાને આપણે શું કર્યું છે ? કાલિદાસ કે ભવભૂતિને આખું ગુજરાત ઓળખે છે કે ? વાલ્મીકિનું રામાયણ પણ હવે કેટલે કેટલે વચાતું હશે ? મહાભારતના ટૂંકડાઓ સિનેમાની ફિલ્મોમાં અતિ બેડોળ હાલતમાં આપણે નિરખીએ છીએ, પણ મહાભારતની સાચી ઓળખ કેટલાઓને હશે ? આપણે ત્યાં આપણા ઉત્તમ સાહિત્ય તરફ જેટલી ખીનવફાદારી છે તેટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઇ દેશમાં હશે.

પાશ્વર્યમાં ખીજી ગમે તેટલી ઉણુપો હશે, પરંતુ પોતાના મહાન સાહિત્યકારો, કવિઓ, કલાવિધાયકો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સ્મૃતિ જીવંત રાખવામાં પશ્ચિમની રસજ પ્રજા જે અનન્ય ભાક્ત અને આદર બતાવે છે તે હિન્દને માટે તો ખાસ અનુકરણીય છે. તેઓ શેક્સપીયરનું નામ માત્ર ઉચ્ચારીને પોતાની કૃતકૃત્યતા માનતા નથી, પણ શેક્સપીયરનાં નાટકોનો આખી પ્રજાને ગાઢ પરિચય થઈ શકે તેવી રસસામગ્રી યોજીને ઇંગ્લંડની એ યશશ્રૂતિ તરફ પોતાનું ઝલુ અદા કરે છે. ઇંગ્લંડનાં મશહૂરમાં મશહૂર નાટ્યવિધાયકોએ અને સાહિત્યકારોએ શેક્સપીયરને અમરત્વ આપવાને કોઈ પણ પ્રયત્ન બાકી રાખ્યો નથી. ગેરિક, જે. પી. કેમ્બલ અને મિસીસ સિડ્નસથી માંડીને સર હેનરી અર્વિંગ, સર હર્બર્ટ ટ્રી, ામસ એલન ટેરી, મિસ્ટર આર્થર હુર્શિયર, મિસીસ હુર્શિયર, મિસ્ટર એફ. આર. બેન્સન, મિસ્ટર મેથેસન લૅન્ગ, અને મિસ વાઈવા બર્કેટ પર્યંત અનેક જાણીતાં રંગભૂમિનાં ઉપાસકોએ શેક્સપીયરની કૃતિઓને નવનવીન અને જીવંત રાખવામાં પોતાની ઉત્તમ કલાનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાંયે વર્તમાન યુગમાં લંડનની ચાર નાટક શાળાઓમાં—“હીઝ મૅજેસ્ટીઝ” [His Majesty's], “લાઈસિયમ” [Lyceum], “અડેલ્ફી” [Adelphi] અને “ગેરિક થિયેટર” [Garric Theatre]માં શેક્સપીયરને જે ખ્યાતી અને માન મળ્યાં છે તે બાગ્યેજ કોઈ અન્ય સ્થળે કે સમયે મળ્યાં હશે. અને શેક્સપીયરની જે કૃતિઓને લીધે તેનું નામ આટલું જગમશહૂર થયું છે તેમાં “મૅકબેથ” નો હિસ્સો જેવો તેવો નથી. ઇંગ્લંડના સૌથી શ્રેષ્ઠ અભિનેતાઓને “મૅકબેથ” માં પોતાની ઉત્તમ અભિનય કલા બતાવવાના જે પ્રસંગો બાગ્યેજ કોઈ ખીજી કૃતિમાં મળ્યા હશે. અને તેથી જ અનેક સુવિખ્યાત પાત્રોનું “મૅકબેથ” ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

છેલ્લાં પચીસ વર્ષ દરમિયાન “મૅકબેથ” ના કરણપ્રધાન પ્રયોગમાં કુશલમાં કુશલ પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર ઉતરી ચૂક્યાં છે. ઠેક

સને ૧૮૯૮ થી નાટકની દુનિઆમાં “ મેકબેથ ” અગ્રસ્થાન શેકસ્પીયર છે. જર્મનીમાં મિસીસ પેટ્રિક કેમ્પબેલે ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં લેખડી મેકબેથનો પાઠ ભજવી ખુદ કૈસરનું અભિનંદન મેળવ્યું હતું. એજ સાલમાં લંડનના “ લાઇસિયમ ” થિયેટરમાં રૉબર્ટ ટેબરે મેકબેથનો પાઠ એવો આબાદ ભજવ્યો હતો અને મેકબેથની ધીરતા, મરદાની અને સહૃદયતા એટલી સરસ રીતે તેણે પોતાના પાઠમાં ઉતારી હતી કે તે સમયે સમસ્ત પ્રેક્ષક આલમની પ્રશંસા તેણે મેળવી હતી. ત્યાર બાદ મિસ્ટર અને મિસીસ જુશિયર તરફથી સને ૧૯૦૬ માં શેક્સ-પીયરની જન્મભૂમિ સ્ટ્રૅટ્ફર્ડ-ઑન-ઍવનમાં જ “ મેકબેથ ” ના પ્ર-યોગને પાછો જીવંત કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંના મેમોરિયલ થિયે-ટરમાં ભજવાયેલ મેકબેથે એટલું તો આકર્ષણ કર્યું હતું કે મિ. જુશિ-યરને તેની પુનરાવૃત્તિ ગૅરિક થિયેટરને અનેકવાર આપવી પડી હતી. મિસ એલન ટેરી જેવી કુશલ નટીએ પણ લેખડી મેકબેથનો પાઠ ભજ-વ્યા વગર પોતાની નાટ્યકલાની કૃતકૃત્યતા ખાતી નથી.

પરંતુ “ મેકબેથ ” ની સર્વત્રેષ ક્ષેત્રે તો સને ૧૯૧૧ ના સ-પ્ટેમ્બરની ૫ મી તારીખે હીઝ મેજેસ્ટીઝ થિયેટરમાં સર હરબર્ટ ટ્રી તરફથી ભજવાયેલ પ્રયોગમાં જ સિદ્ધ થઇ. રંગભૂમનાં શોખીનો જે-ટલાં આ સમયે શેક્સપીયર તરફ આકર્ષાયાં હતાં તેટલાં ભાગ્યે જ કોઇ વાર આકર્ષાયાં હશે. સર હરબર્ટ ટ્રીએ મેકબેથને અમરત્વ આ-પવાને કોઈ ખર્ચ બાકી રાખ્યો નહોતો, કોઇ સાફ પાત્ર હાથથી જવા દીધું નહોતું, કોઈ સૂક્ષ્મ અભિનય તરફ બેદરકારી થવા દીધી નહોતી, કોઇ પ્રસંગને જીવંત બનાવવામાં એક પણ ઉણપ રહેવા દીધી નહોતી. આ પ્રયોગમાં સર હરબર્ટ ટ્રી “ મેકબેથ ” તરીકે, મિ. એડ-વર્ડ ઓ’નીલ રાજા “ ડન્કન ” તરીકે, મિસ વાયોલેટ વાનખમ “ લે-ખડી મેકબેથ ” તરીકે, મિ. આથર જુશિયર “ મેકડડ ” તરીકે, મિસ વાઇવા બર્કેટ “ લેખડી મેકડડ ” તરીકે, મિ. બાન્સી “ બેન્કો ” તરીકે,

અને મિ. એસિલ ગિલ “ માલ્કમ ” તરીકે જે કલા અને કુશળતા પોતાના બિન બિન પાઠોમાં બતાવી શક્યા હતાં તેવી કુશલતા અને કલા બાજ્યે જ શેક્સપીયરની કોઇ પુનરાવૃત્તિમાં દૃષ્ટિગોચર થઇ હશે.

“ મેકમેથ ” ના ઇતિહાસમાં એવો કાંઈ અદિતીય અને અપૂર્વ સંભાર નથી છતાં શેક્સપીયરે તે સાદા ઇતિહાસને કેટલો ચૈતન્યયુક્ત અને દિલ ઉશ્કેરનારો બનાવ્યો છે એજ તેની કલાની બલિહારી છે. મૂળ મેકમેથની કથા ટુંકી છે. સ્કોટલેન્ડના લગભગ જંગલી યુગની એ કહાણી છે. લગભગ ૯૦૦ વર્ષ પહેલાં મેકમેથ સ્કોટલેન્ડનો રાજા થવા પામ્યો હતો. તે વખતે ત્યાં વહેમ, ક્રૂરતા અને પશુવૃત્તિનું સામ્રાજ્ય હતું. છતાં એ જંગલી વાતાવરણમાં પણ બહાદુરી, સ્વદેશ-પ્રીતિ અને આત્મમાનના ઉચ્ચ ગુણોનું સન્માન હતું. મેકમેથ પશુબળને આધારે રાજ્ય ચલાવી શક્યો હતો, છતાં તે સમયના હિસાબે તે ન્યાયશીલ હતો. સ્કોટલેન્ડના ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશો સાથે તેનું કાયમ યુદ્ધ ચાલતું. આને પરિણામે લગભગ ઈ. સ. ૧૦૪૦માં સ્કોટલેન્ડમાં લોહીની નદીઓ ચાલી હતી. પરંતુ મેકમેથે કેવી રીતે સ્કોટલેન્ડની ગાદી હાથ કરી એ પૂર્વ ઇતિહાસ જાણવાની જરૂર છે. સ્કોટલેન્ડના રાજા માલ્કમના પછી તેની પુત્રીનો પુત્ર ડન્કન ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. માલ્કમને બે પુત્રીઓ હતી- “ ગ્રિએટ્રિસ ” અને “ ડોઓડા. ” ડન્કન ગ્રિએટ્રિસનો પુત્ર હતો અને મેકમેથ ડોઓડાનો પુત્ર હતો.

જ્યારે ડન્કન ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે તેના રાજ્યમાં સર્વત્ર શાન્તિ હતી. આ શાન્તિને કારણે ડન્કન બેદરકાર રહ્યો, અને તેની બેદરકારીનો લાભ લઇ રાજ્યના અમીર ઉમરાવોએ માથું ઉચક્યું. આ અમીરોએ રાજ્યની રૈયતને ખૂબ રંજાડી અને લૂટી. આ પ્રમાણે વાતાવરણ ગરમ થતું જ આવ્યું. જ્યારે રાજા તરફથી “ બેન્કો ” નામનો અમલદાર કર ઉચરાવવા નીકળ્યો ત્યારે બેન્કોરોએ તેનો જાન લેવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારથી યુદ્ધનાં બીજ કરીથી રોપામાં. જ્યારે બેન્કોને

લાગેલા જખમો રૂઝાયા ત્યારે તેણે રાગ ડન્કન પાસે દુશ્મનો સામે વેર લેવાની માગણી કરી. રાગએ તે માગણી કબૂલ રાખી કે તુરતજ બ'ંડખોરોએ બળવો જાહેર કર્યો. તે વખતે બ'ંડખોરોને સાહાય્ય આપવા આયરલાન્ડથી અનેક મદદગારો આવી મળ્યા અને એ ખૂનખાર લડાઈમાં ડન્કનનું લશ્કર પરાજિત થયું. ડન્કન આ પરાજયથી ભયભીત થયો અને તેના સલાહકારોની સાહાય્ય માગી. છેવટે મેંકમેથે અને બેન્કેએ બીકું ઝડપ્યું, એટલુંજ નહિ પરંતુ થોડો સમય તે બંનેની બહાદુરીના પ્રતાપથી બ'ંડખોરોને દાબી દેવામાં આવ્યા અને ડન્કનના રાજ્યમાં પાછી શાન્તિ પથરાઈ.

પરંતુ આ શાન્તિ લાંબો સમય ટકી શકી નહિ. કારણ કે થોડા જ વખતમાં નોર્વેના રાગ સ્યુએનો જખ્ખર લશ્કર સાથે કાઈફિના પ્રદેશ ઉપર ચઢી આવ્યો. ડન્કનને આ હુમલા સામે જખ્ખરદસ્ત તૈયારીઓ કરવી પડી. તેણે રાજ્યના લશ્કરના ત્રણ વિભાગો કરી મેંકમેથ, બેન્કે તથા પોતાની સરદારી નીચે આ હુમલા સામે જૂઠાવ્યું. આ યુદ્ધમાં ડન્કનની સખ દાર થઈ અને ડન્કનને બર્થાના દિલ્લામાં આશ્રય લેવો પડ્યો. પરંતુ સ્યુએનોના લશ્કરે દિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. અને એ આશ્રતમાંથી બચવાને ડન્કનને એક પ્રપંચ રમવો પડ્યો. શત્રુને તાબે થવાને ઢોંગ કરી તેણે શત્રુના લશ્કરને ખોરાક અને દારૂની બેટ મોકલી. એ દારૂમાં ઝેરી ઔષધ ભેળવવામાં આવેલું હોવાથી સ્યુએનોનું આખું લશ્કર ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યું. તુરત જ ડન્કને મેંકમેથને સંદેશો પહોંચાડ્યો. મેંકમેથે લશ્કર સાથે આવીને દુશ્મનના આખા લશ્કરને મરણશરણ કર્યું. પરંતુ સ્યુએનોના આ પરાજયનું વેર લેવા ઉઘન લોકોને બીજો એક કાફલો ચઢી આવ્યો. આ લશ્કર ઈંગ્લેન્ડના રાગ કેન્થુટ તરફથી મોકલવામાં આવ્યું હતું. આ વખત પણ મેંકમેથ અને બેન્કેએ આશ્રતનું વાદળ વિખેર્યું. છેવટે ઉઘન અને સ્કોટિશ પ્રજા વચ્ચે સલાહનાં તહનમાં થયાં. આ તહનમાં પછી મેંકમેથ અને બેન્કે

રાજા ડન્કનને મુકામે મળવા ઉપડયા. આ મુસાફરી દરમિયાન આ બંને સરદારોને ત્રણ પિશાચણીઓ મળી, જેઓએ એ બંનેનાં ભવિષ્ય ભાખ્યાં. એ ભવિષ્ય એ હતું કે મેંકમેથ રકોટલાન્ડનો રાજા થશે, અને બેન્ડો જો કે પોતે રાજ્ય નહિ કરે તો પણ અનેક રાજાઓના વંશનો પિતામહ થશે.

આ પ્રસંગથી શેક્સપીયરનો નાટ્યપ્રયોગ શરૂ થાય છે. પિશાચણીઓની ભવિષ્યવાણીથી મેંકમેથના હૃદયના ઉડાણમાં મહાત્વાકાંક્ષાનો ધનિ પ્રદટાય છે. જ્યારે મેંકમેથ બીજી વાર પિશાચણીઓને મળ્યો ત્યારે તેને કહેવામાં આવ્યું હતું કે સ્ત્રીના જાણે કોઈ પણ પુરૂષ તેનો પરાજય કરી નહિ શકે; માત્ર તેને એકજ જણ હરાવી શકશે અને તે જ્યારે “મહાન્ બર્નામ વુડ” ડન્સીનેઇનની ટેકરી ઉપર તેની સામે આવશે ત્યારે. અને આ ભવિષ્યવાણી સત્ય ફરી કારણ કે મેંકમેથનું મૃત્યુ મેંકડપના હાથથી થયું, અને મેંકડક કોઈ સ્ત્રીજાણે નહોતો—તેની માતાની જીંદગી બચાવવાની ખાતર તેની માતાનું પેટ ચીરીને તેનો જન્મ કરાવવામાં આવ્યો હતો ! “મહાન્ બર્નામ વુડ” મેંકમેથની સામે ફેવી રીતે આવ્યો તે નાટકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

મેંકમેથે રકોટલાન્ડમાં ૧૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ઇ. સ. ૧૦૫૭ માં તેનો ઘાત થયો. આ રાજ્ય મેળવવામાં અને તે ટકાવી રાખવામાં જ તેનું જીવન ખર્ચાઈ ગયું. જ્યારથી પિશાચણીઓની ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારાઈ ત્યારથી તેણે રકોટલાન્ડનું રાજ્ય હસ્તગત કરવામાં પોતાની સર્વ શક્તિઓને એકત્રિત કરી. આ મહત્ત્વાકાંક્ષાની સાદ્દિ અર્થે તેને કેવા પ્રયત્નો રમવા પડ્યા અને કેટલી દુરતાઓ ખતાવવી પડી તે ચિતરવામાં શેક્સપીયરની પિછીએ કમાલ કરી છે.

મેંકમેથે જ્યારે આ ભવિષ્યવાણીની કહાણી પોતાની પત્ની લેદરી મેંકમેથને કહી ત્યારે એ રાક્ષસણી સ્ત્રીએ પોતાના ચત્તિના હૃદયમાં કેવું વિષ રેડ્યું અને તેના ડગમગતા સંસારાત્મક મનમાં

કેવા ખૂની વિચારો ભર્યા એ ચિતાર શેક્સપીયરે અજબ કુશળતાથી ચિતર્યો છે. ડન્કનનું ખૂન કરીને જ રાજ્ય થઇ શકાશે એ લેઇડી મેકબેથનો ભયાનક ખ્યાલ ! કંપતે હૃદયે, ધુળતે શરીરે મેકબેથને એ ખ્યાલ સ્વીકારવો પડે છે ! એ ખ્યાલનો અમલ કરવાની તક પણ શેક્સપીયર કેટલી સુંદર કુશળતાથી મેળવી આપે છે ! રાજ્ય ડન્કન પોતાના અમીર ઉમરાવોનો હરવખત અતિથી બને છે; તે આ વખત મેકબેથના મદાલયમાં અતિથી થઇને આવે છે. સાથે તેના પુત્રો માલકમ અને ડોનાલબેર્ન છે. ડન્કન લેઇડી મેકબેથના અતિ મોહક સ્વાગતથી હર્ષલેખો થઇ જાય છે—રાત્રિ અલિંબ પસાર કરે છે—મેરીકર નિદ્રામાં તે જગતના પ્રપંચોને વિસરી જાય છે. મધ્યરાત્રિએ જ્યારે સર્વત્ર શાન્તિ ફેલાઇ રહી છે ત્યારે લેઇડી મેકબેથ પોતાના પતિને ડન્કનનું ખૂન કરવાને ઉરકેરી રહી છે. પ્રથમ તો ખુલ્લી કટાર સાથે આ રક્ષસણી ડન્કનના શયનગૃહમાં દાખલ થઇ કેવા સંકલ્પવિકલ્પોમાં જોયા ખાય છે એ કૂર મનુષ્યસ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરવામાં શેક્સપીયરે માનસશાસ્ત્રનું એક મુરકેલમાં મુરકેલ પાનું ઉકેલી બતાવ્યું છે.

છેવટે આ નિષ્કુર હૃદયની કાલિકા મેકબેથ પાસે પાછી રહે છે. અને તેને આ કાળું કામ કરવાને તીખી તલવારની ધાર જેવા શબ્દોથી કેવી રીતે પાનો ચડાવે છે એ ચિત્ર દોરવામાં શેક્સપીયરની કલાની અવાધ થાય છે. બિચારા મેકબેથના સંશયો ! એ સંશયો કેટલા સાચા અને મર્મદારક ! “ પ્રથમ તો આપણે માત્ર ડન્કનની રૈયત નથી, પણ ડન્કન આપણો કુંડુખી અને શિરતાજ છે. ” “ એ આજે આપણા અતિથિ છે; આતિથ્યનો સનાતન ધર્મ શો છે ? અતિથિનું ખૂન કે તેનું સર્વ બચોમાંથી રક્ષણ ? ” “ અને ડન્કન તો કેટલો ન્યાયી અને બલો નૃપતિ છે ! રૈયત તરફ કેટલો મમતાળુ છે ! અમીરો તરફ કેટલી બધી તેની પ્રીતિ છે ! અને ખાસ કરીને મહારા તરફ તેનો કેટલો બધો પક્ષપાત છે ! ” “ આવા રાજાઓનું સ્વર્ગના દેવો

રક્ષણ કરે છે હો ! ” “ અને તેનું ખૂન થાય તો રૈયત વેર લેવાનું કદિ ચૂકશે નહિ. ” “ ઉપરાંત હું સ્કૉટલાન્ડની પ્રજાનું પ્રીતિભાજન છું—તો જ્યારે મહારા હાથથી થયેલા આ ખૂનની જાણ લોકોને થઈ તો પછી મહારી કીર્તિ, મહારાં ગાનપાન, અને મહારા તરફ પ્રજાની ભક્તિ શી રીતે ટકી શકશે ? ”—આવા અનેક તર્કવિતર્કોથી મેંકબેથના મગજમાં અસહ્ય બળવો થઈ રહ્યો છે—તેની સામે લેઈડી મેંકબેથનો બયાનક હુમલો અને મેંકબેથના માનસિક ક્ષિપ્તાના ચૂરેચૂરા થવાનો દાણ પ્રસંગ—જે જીવંત અને ચેતનવતી બાનીમાં વર્ણવાયો છે તે શેક્સપીયર જ વર્ણવી શકે, એનાથી ઉતરતી કોટિના કોઈ નાટ્યકાર કે સાહિત્યકારનું ગળું નથી. જેવી મેંકબેથની હૃદયભેદક વિકટ શંકાઓ તેવાં જ લેઈડી મેંકબેથનાં પ્રપંચપૂર્ણ પ્રચંડ નિવારણો ! “ આ કામ કેટલું સહેલું છે ! ” “ કેટલા થોડા સમયમાં તે સમાપ્ત થશે ! ” “ અને એકજ રાત્રનું ન્હાનકડું કામ તેઓની બધી રાત્રિઓ કેટલી શાંત અને નિર્ભય કરી આપશે ! ”—એક બાળુથી આ પ્રકારની મીઠી સમજાવટ ! બીજી બાળુથી મેંકબેથની નામદાંઠ ઉપર ઉપાલંબોની કટારો ! “ મહારા સ્તનને ધાવતું કુમળું બાલું બાળક હલાલ કરવાની મહેં જો પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો હું તેને મહારા સ્તન પરથી પીંખી દેહાડું અને તેની ખોપરીના ચૂરેચૂરા કરવામાં એક ક્ષણ પણ થોભું નહિ. પ્રતિજ્ઞા તે પ્રતિજ્ઞા ! ”—આ તેની રાક્ષસી મર્દાનગીનો સંદેશ ! અને છેવટે—“ શું આ આ ખૂનનો આરોપ આપણા ઉપર મૂકાશે એનો તમને ભય છે ? અરે, આ દારૂના પાનશામાં ચૂકચૂર થયેલા ઘોડાવાળાઓ ઉપર એ આરોપ મૂકવો તે સહેલામાં સહેલી વાત છે ! ” આ છેલ્લા નિરાકરણથી મેંકબેથ મ્હાત થાય છે; સંશયાત્મા વિગતસંશય બને છે; માનુષિક કરુણા અને દયાથી ભીનું હૃદય ખૂન, સ્વાર્થ અને મોહની જવાલાઓથી સડસડાટ સળગી ઉઠે છે. ધન્ય છે લેઈડી મેંકબેથની રાક્ષસી મહત્ત્વાકાંક્ષાને ! ધન્ય છે એ રાક્ષસી સ્વભાવનું સ્વદેહ દિગ્દર્શન કરાવનાર કવિવરને !

આખરે થરથર કંપતો મેંકમેથ કટાર લઇને ડન્કનના સ્થાનગૃહમાં પ્રવેશે છે, અને એક ક્ષણ જાણે એક યુગ જેટલી લાંબી ન હોય એવી તેની ભયાવહ અને વિવ્હલ સ્થિતિ શેકસપીયરે માત્ર એક જ પાંખીના લીસોટાથી આમેદુજબ ખડી કરી છે. છેવટે એક જ ધા-અને ડન્કન મરણશરણુ ! અહો ! એ દારણુ દસ્ય ! આર્ય નાટ્યશાસ્ત્રમાં આવાં ભર્મદારકે દશ્યો રંગભૂમિ પર રજુ કરવાનો પ્રતિબંધ કર્યો છે તે યોગ્ય જ હશે !

સવાર પડી; ખૂનના સમાચાર સર્વત્ર ફરી વળ્યા; મેંકમેથ અને તેની પત્નીએ શોકાર્ત્ત દેખાવાના બહુ યુક્તિભર્યા ઢોંગસોંગ કર્યા. પણ એવાં ખૂન કદિ છૂપાં રહ્યાં છે ? મેંકમેથ ઉપર સમગ્ર પ્રજાજનની ચંકા દટીભૂત થઈ જ. સહભાગ્યે ડન્કનના પુત્રો સહીસલામત નાહા. માલકમે ઇંગ્લંડના રાજ્યપદપ્રાર્થનો આશ્રય લીધો. ડોનાલ્ડમેઇન આયર્લેન્ડ પહોંચ્યો. આ પ્રમાણે ખાત્રી પડેલી ગાદી પર વારસાના હકની રૂએ મેંકમેથનો અભિષેક થયો. આ પ્રમાણે પેલી પિશાચણીઓની ભવિષ્યવાણી સાચી ઠરી. પરંતુ એ ભવિષ્યવાણીનો ઉત્તરાર્ધ ધણીધણિયાણીનાં હૃદયને કંપાવી રહ્યો હતો. કારણ કે મેંકમેથ રાજ થશે-પણ તેનાં ધરજંદ નહિ; મેંકમેથ પડી તો બેન્ડોનાં બાળકો રાજ્ય કરશે-એની એ ભવિષ્યવાણી હતી. એક ખૂનના અનુભવમાંથી પસાર થયેલાંએને બીજા ખૂનનો વિચાર સહજ જ હતો.

મેંકમેથને ત્યાં મ્હોટો જલસો ગોઠવાયો: ત્યાં બેન્ડોને આમંત્રણ હતું-પરંતુ તેની સાથે તેના પ્રાણ હરવાને મારાઓ પણ ત્યાં જ ગોઠવાયા હતા. બેન્ડો અને તેનો પુત્ર રૂડીઅન્સનું ન્હાસી છૂટું એ પરિણામ આવ્યું.

પરંતુ આ ધાતકી પ્રકરણ પછી મેંકમેથે કે તેની પત્નીએ કદિ શાન્તિ અનુભવી જ નહિ. ભૂત અને પિશાચના ભણકારાઓથી આ બેકું કદિ મુક્ત થયું નહિ. શેકસપીયરે આ આખા નાટ્યપ્રયોગમાં

અમાનુષિક અને દૈવી શક્તિઓનો અતિ મોટો પ્રમાણમાં આશ્રય લીધો છે. સ્વર્ગીય અને નારકીય શક્તિઓનો આટલો બધો ઉપયોગ તો આર્થ નાટ્યકૃતિઓમાં પણ ભાગ્યેજ થયો હશે. પરંતુ આ ઉપરથી એટલું પ્રતીત થાય છે કે શેક્સપીયરના જમાનામાં ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, આદિ બ્હેમોથી પશ્ચિમ બહુ જ રંગાયેલું હોતું નેહ્યું. એ જમાનાનો એ સમય અને એ પ્રદેશ કેટલી જંગલી અવસ્થામાં હશે તે જાણવાને “ મેકમેથ ” ની નાટ્યકૃતિ અતિ ઉપયોગી છે.

નાટકના છેલ્લા પ્રસંગો બહુ ઝડપથી આટોપી લેવામાં આવ્યા છે. ઍન્ડોના પૂન પછી કાઠકનો ઉમરાવ મેકડક પોતાના મહામ રાજના પાટવીને મદદ કરવા ઈંગ્લંડ ન્હાસી જાય છે. મેકમેથ તેનું વેર લે છે. મેકડકના છોકરાઓ અને પત્નીને મૃત્યુશરણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ માટકન ઍન્ડોની સાહાર્યથી એક જાગરદસ્ત મેનાદળ સાથે મેકમેથ ઉપર ચઢી આવે છે. તે અરસામાં પાપ અને દુષ્કૃત્યોની અમિથી બળીને ખાખ થતી લેછડી મેકમેથ દીવાની થંઘ જાય છે અને આપઘાત કરે છે. યુદ્ધમાં મેકમેથનો પરાજય થાય છે અને મેકડકના હાથથી જ તે મૃત્યુશૈયાને અર્પીત થાય છે. પિશાચણીઓની સમગ્ર ભવિષ્યવાણી પરિપૂર્ણ થાય છે, અને માટકમનો છેવટે રાજ્યાભિષેક થાય છે.

આ સાદો ઇતિહાસ કોઈ પણ બીજા નાટ્યવિધાયકના હાથમાં આટલો સ્સભર કદિ પણ થઈ નજ શકત. આ ભૂત, પ્રેત અને પિશાચની કહાણીઓથી હલોછલ ભરેલું વળું કોઈ પણ બીજા કલાકારને અતિ શુષ્ક અને અધકારમય વાતાવરણમાં ખેંચી જાત. પરંતુ કવિવર શેક્સપીયરે તો તે અદ્ભુતતામાંથી પણ રસની જમાવટ અને જીંદગીની કિલ્લુશી ઉત્પન્ન કરી છે. અલબત્ત, એ જમાનાનાં પ્રેક્ષકોને પ્રપંચ અને ખૂનની કથાઓ ગમતી હશે, પરંતુ “ મેકમેથ ” ની ભમાનક કથામાં જે કદચ્છા અને કરતા તેના નમે સ્વરૂપમાં રંગબ્રૂમિ ઉપર પ્રથમ મૂકા-

ખેલી હશે તે એટલી તો ગમગીન, મર્મદારક અને ચિત્તવેધક છે કે શેક્ષપીયરની હૃદયહારક વાણી વગર તે કોઈથી મૂળ જીરવી શકાત નહિ. એવા થિયેટરના સપ્તા પર તે સમયે નહોતો જગજગાટ, નહોતી સુંદર સીનરી, કે નહોતા રંગમેરંગી પદ્ધતિઓ. માત્ર એ કવિવરની બાનીનું જાદુ જ આ કર્ણ કરતામાં અને આ કર્ણ શુદ્ધતામાં રસ બરવાને સમર્થ હતું. માત્ર એ રસેશ્વરનું માનપ્રશસ્ત્ર વિષેનું અદ્ભુત જ્ઞાન જ આ દાર્ણ બયાનકતા તરફ પ્રેક્ષકોનો મોહ ઉત્પન્ન કરાવવાને વિજયી નિવડી શક્યું હતું.

[“ રંગભૂમિ, ” વૈશાખ, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૩.]



૨૦૮

ઈશુનો સત્યાગ્રહ.

બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું એક મનોવેદક દરજ્ય.

સ્થળ-જેરસલેમનું ન્યાયમંદિર

[ઇશુને તેનાજ મિત્ર જુદાએ દાખબાજીથી પકડાવી ધર્માચાર્ય અન્નાસે પાસે એક પાખંડી ગુન્હેગાર તરીકે રજુ કરાવેલ. અંતઃકરણના અવાજથી મુંઝાયેલ અન્નાસે પોતાના જમાઈ મહાયાજક કેઆફસ પાસે ઇશુને મોકલાવ્યો છે. ૭૧ પાદરીનું પંચ ઇશુનો સુકરદમો ચલાવવાનું નાટક ભજવે છે. કેઆફસ પૂર દમામમાં ઉંચા આસને વિરાજે છે.]

કેઆફસ—[દાખલ થતાંજ]—ગુન્હેગારને હાજર કરો.

[પુરતજ “ સુમેલ શાન્તિ ” ના રક્ષકો દોરડાંથી મુરકેડાટ બાંધેલા ગુન્હેગાર ઇશુને રજુ કરે છે.]

કેઆફસ—[પોતાના શિકાર તરફ તીક્ષ્ણ નજર ફેંકીને]—અભ્યા, તુંજ નેઝરેથનો જસસ કે ?

ઇશુ—[વિસ્મયકારક શાન્તિથી] હા. હું જ.

કેઆફસ—અને તુંજ પેલા બાર ચેલાઓનો ગુર ?

ઇશુ—હું પોતેજ.

કેઆફસ—અને તું જ કહેનારો કે તું પ્રભુનું દેવાલય જમીન-દોસ્ત કરીને પાછું તણ દિવસમાં નવું દેવાલય કિલું કરીશ કે ?

ધનુ—[નમ્રતાથી] જરૂર એ કંઈ ગુપ્ત વાત નથી. આપું જગત્ જાણે છે કે એ વિષે હું શા અભિપ્રાય ધરાવું છું. મહારા સિદ્ધાંત મહેં દાર્ઢથી છૂપાવ્યા નથી. તમારા દેવાલયમાં જ, તમારા ચહુદી બંધુઓની હાજરીમાં જ, મહેં આ શબ્દો કહ્યા હતા. તેઓને જ પૂછો કે મહેં શા ઉપદેશ કર્યો છે.

કૈઆફસ—અહા ! ઇશ્વર તરફ કેટલો ધોર તિરસ્કાર !

યાજ્ઞકો અને અમલદારો—કેટલો ધોર તિરસ્કાર !

કૈઆફસ—બસ થયું. બોલ, આ બયાનક ગુન્હાનો ત્હારી પાસે કાંઈ પણ બચાવ છે ?

ધનુ—[અતિ પૈયથી] બચાવ ! કયા ગુન્હાનો બચાવ ? ઇંટ અને ચુનાની દીવાલો એ ખરું દેવાલય નથી, પણ તેની બીતરમાં રહેલી શુદ્ધ પવિત્રતા એજ સાચું દેવસ્થાન છે.—એમ કહેવું તેને તમે ગુન્હો કહો છો? હું હજી પણ પોકારી પોકારીને સત્ય કહું છું કે તમારું માટીનું મન્દિર કદિ તૂટી પડે તો તેની જગાએ હું એકજ નિમિષમાં મહારા હૃદયની પવિત્ર સામગ્રીથી બીજું દેવમન્દિર ઉભું કરી શકું છું.

કૈઆફસ—ઇશ્વરનો આટલો બયંકર દ્રોહ કયા પછી પણ આટલી બધી ત્હારી મગરૂરી ?

[તેજ કાણે મહાયાજ્ઞકના એક અમલદારે ધનુના ગાલ ઉપર એક સખ્ત લપડાક ચ્હોડી દીધી.]

અમલદાર—એઅદબ ! બેશરમ ! પરમ પૂજ્ય ધર્મચાર્યનું આવું અપમાન ? [જસસ દદ, નમ્ર ભાવથી અડગજ ઉભો છે.]

કૈઆફસ—શીકર નહિ; હજી એક બીજી તક આપું છું. કહે, તું ઇશ્વરનો દેવાંશી પુત્ર હોવાનો દાવો કરે છે તે ખરું કે નહિ ?

ધનુ—કહીશ તો પણ મ્હને તમો માનશે નહિ; તો પછી કહેવાનું શું ફળ ?

કૈઆફસ—[ત્રાડ પાડીને]—હું તને ઇશ્વરના કાચા આકારને પૂછું છું કે તું ઇશ્વરનો અવતાર છે ?

ધનુ—તમેજ કહો છો કે હું છું પછી પૂછવાનું ક્યાં રહ્યું ?

[તતકાલ કેઆફસે ઉભા થઈને ધનુનું ગળું પકડ્યું અને પંચ તરફ શરીરને પોતાનો ચૂકાદો સંભળાવ્યો.]

કેઆફસ—ખેલો, ન્યાયમૂર્તિઓ ! આ બયાનક નાસ્તિક સામે હવે ખીબા કાંઈ પૂરાવાની જરૂર છે ખરી ? દેહાંતદંડ સિવાય આ હલહલતા ઇશ્વરોહિતિ ખીજ કોઈ પણ સજ્જ કરમાવી શકાય છે ?

[સમગ્ર પંચ ઉભું થઈ ગયું; સર્વત્ર કોલાહલ મચી રહ્યો; યાજ્ઞકો અને અમલદારો ધનુ ઉપર દ્વિષકારોના વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા; ચોમેર ધનુ ઉપર લોકો તૂટી પડ્યા; કોઈએ તમાચાઓ ન્હોટી દીધા, કોઈએ તેને લાતોથી વધાવ્યો, કોઈએ તેના મસ્તક પર પ્રદારો કર્યા, કોઈ તેના ઉપર ઘૂંટ્યા, કોઈએ તેને નિર્લજ્જ ગાળો ભાંડી, કોઈએ તેના વાળ પિંચ્યા. છતાં એ ધૈર્યમૂર્તિની પ્રશાન્ત સલિષ્ણુના રજમાત્ર ડગી નહિ.]

[કેઆફસે એક પછી એક પંચના સભાસદોનો મત પૂછ્યો.]

કેઆફસ—ખેલો, દેહાંત દંડની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધ ?

[પંચ સમસ્તે મત દરશાવ્યો—“અલખત, તરફેણમાંજ તો”]

[માત્ર એકલા યુસફેજ “ વિરુદ્ધ ” અભિપ્રાય જાહેર કર્યો !]

[પંચનું મતદર્શન જાહેર થતાંજ સભામાં કીડીયારીઓ અને ગર્જનાઓ થઈ રહી.]

લોકોલું કાળું—ખસ, એને ઠાર મારો ! એને ઝવતો દાટી દો ! અદિ આંજ એના પ્રાણ લઈ લો !

[કેઆફસે પોતાની તર્જનિથી ઇશારો કર્યો; અમલદારો ધનુને બાંધીને બહાર લઈ ચાલ્યા; સભા બરખાસ્ત થઈ.]

[આ બધો તમાસો ધનુનો શિષ્ય પીટર ચોડે દૂર એક સમઠી ખસે તાપતો તાપતો મુઝે ન્હોડે જોઈ રહ્યો હતો. તેના બીજા હૃદયને અધિકારીઓના ત્રાસથી એટલો બધો ભય લાગ્યો કે તેણે ધનુની તરફેણમાં એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચાર્યો, એટલુંજ નહિ પણ

મહાયાજકની દાસીઓ સાથે થયેલ જનાંતિક સંવાદમાં તેણે ઇશુને ઓળખવાનો સાફ ઇનકાર કર્યો.]

[જનાંતિક નીચે પ્રમાણે બન્યું]

પહેલી દાસી—[પીટર પ્રતિ જનાંતિક]—અધ્યા, તું પણ એ ઇશ્વરદોષી ઇશુનો જ સાથીદાર કે ?

પીટર—[તાપતો તાપતો]—બલકૂલ જુદું ! હું એ ઇશુને ઓળખતો પણ નથી !

[લોકોનું ટોળું બહાર નિકળ્યું, તે સાથે પીટર પણ નિકળ્યો; અહિંઆ પણ એક બીજી દાસીએ એ જ પ્રશ્ન કર્યો.]

બીજી દાસી—અરે આ તો પેલા પાખંડીનો જ ચેલો ?

પીટર—શો જૂલમ છે ? હું એ પાખંડીનો ચેલો ? એ દુષ્ટનો દિદાર પણ હું આજે જીંદગીમાં પહેલી જ વાર જોઉં છું.

ત્રીજો ચહુદી—અધ્યા, હડહડતું જૂઠું બોલે છે ? તું જંઝીરી-આનો જ રહીશ છે; તારી બાપાના ઉચ્ચાર જ તને ઓળખાવી દે છે.

પીટર—સોગનપૂર્વક આ માણસને હું બિલકૂલ ઓળખતો નથી. પ્રતિસાથી વધારે ખાત્રી શી આપું ?

[આ પ્રમાણે ઇશુના મિત્રો પણ બીરૂ અને દ્રોહી થવા લાગ્યા. પીટરે ઇશુની તરફેણમાં સાક્ષી આપવાની હિમ્મત તો નજ બતાવી, પરંતુ તેનું ગુરૂપદ અને તેની મિત્રતા પણ ઘડીભર તેણે ફેંકી દેવાની બીરૂતા બતાવી. ઇશુએ પીટરની આ મનોદશા વિષે પ્રથમથી જ અવિશ્વ બાખ્યું હતું. ત્રણ વાર પોતામા ગુરૂનો અસ્વીકાર કર્યા પછી તેનું સ્તેહું દ્રોહી હૃદય અચાતક જાગૃત થયું; તે વખતે તેના પંચાત્તાપનો પાર ન રહ્યો. શરમથી દબાયેલો અને પશ્ચાત્તાપથી ધવાયેલો તે ત્યાંથી ચાલ્યો જ ગયો. એ જ રીતે ગુરૂદ્રોહી જુઠાસને પણ પાછળથી જ પશ્ચાત્તાપ થયો, અને તેણે તો જનની કુરબાનીથી જ પોતાના આપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. માત્ર જોનના પવિત્ર આત્મા જ તેના ગુરૂ તરફ છેવટસુધી વશદાર અને ભક્તિપૂર્ણ રહ્યો.]

[ઇશુને દેહાંતઃક્રાંતી શિક્ષા થવી જોઈએ એટલો અભિપ્રાય દર્શાવવા જેટલો જ યાજ્ઞકેનો અધિકાર હતો, પરંતુ એ શિક્ષા શરૂઆતવાનો અધિકાર તો રોમન શહેનશાહતનો હતો, તેથી ઇશુને રોમન ન્યાયમંદિરમાં રોમના સૂબા પાઇલેટ પાસે છેવટે ઉભો કરવામાં આવ્યો.]

[પહેલી જુઝાની મહાયાજ્ઞકે આપી.]

પાઇલેટ—મહાયાજ્ઞક, આવતી કાલે તો આપનું પવિત્ર પર્વ છે, અને આપના ધર્મ પ્રમાણે આપના મહા પર્વને આગલે દિવસે આદાલત ખેસી નજ શકે.

કેઆફસ—પરંતુ આ કેસ અપવાદરૂપ ગણવાનો છે. ખાસ તાકીદીનો કેસ છે.

પાઇલેટ—આરોપી સામે શો આરોપ છે ?

કેઆફસ—ધર્મ વિરુદ્ધ ભાષણ કરવાનો.

પાઇલેટ—પરંતુ ધાર્મિક ગુન્હાઓ તો તમે પોતેજ પતાવી શકો છો. તેમાં રોમન કાયદો શી રીતે વ્યયમાં પડી શકશે ?

કેઆફસ—[ખાજી ફેરવીને] કેમ નહિ ? એણે માત્ર ધાર્મિક ગુન્હો જ કર્યા છે. એમ નથી; તેના ઉપર રાજદ્રોહનો પણ આરોપ છે.

પાઇલેટ—ત્યારે એ વાત પ્રથમ જ કહીવી જોઈતી હતી. વાર. એણે શો રાજદ્રોહ કર્યો છે ?

કેઆફસ—ખુદ રોમન પાદશાહનું તેણે અપમાન કર્યું છે : “હું મહદીએનો રાજા છું” —એવા બંડખોર શબ્દો વડે તેણે રોમન સરકાર સામે માથું ઉચ્છેડ્યું છે.

[પાઇલેટે ક્ષણ વાર ઇશુની કરુણમૂર્તિ તરફ નજર ફેંકી. લોહીથી ખરડાયેલ તેના મુખારવિન્દ પર એટલી નઝરતા છવાઈ રહી હતી કે લીધીયાર પાઇલેટ પણ માની ન શક્યો કે આ સૌમ્ય મૂર્તિ રાજદ્રોહી, બંડખોર હોઈ શકે.]

[અસ્તવ્યસ્ત પેશાક; ચિખરાપેલા વાળ; લોહીથી ખરડાયેલું મ્હોઢું, ચાંદુ રસીર; પાછલેદે ધારી ધારીને નિરખ્યાં, પરંતુ એ સર્વમાંથી તો માત્ર મૃદતા, નમ્રતા અને કરુણા જ નીતરી રહી હતી.]

પાંડલેટ—શું આ મૂર્તિ તમારો રાજા હોવાનો દાવો કરે છે?

કેઆફસ—[બાજુ જમાવીને] હાજ તો; તેણે રૈયતને કર આપતી અટકાવી છે. અને તે સર્વત્ર છયોક જાહેર કરે છે કે હું યહુદીઓનો શહેનશાહ છું.

પાંડલેટ—[ધશુ પ્રતિ]—કેમ, તું યહુદીઓનો રાજા છે?

[ધશુ સમાધિમાંથી જાગૃત થયો; તેની દયાળીની આંખો પાંડલેટને એકી ટશે નિહાળી રહી; હૃદય—જ્યાં તેનાં નેત્રોજ સમજાવી રહ્યાં; પાંડલેટ દાણખર સત્કથા બન્યો; ધશુનું મૌન જોઈને મુંઝાયો.]

પાંડલેટ—કેમ, તારે કાંઈ જવાબ નથી આપવો? તું જાણે છે કે તારું જીવન અમર મૃત્યુ અત્યારે મ્હારી ઈચ્છા ઉપરજ અવલખે છે?

ધશુ—[અતીવ નમ્રતાથી] ઈશ્વરની ઈચ્છા સિવાય કોઈની તસમાર પણ સત્તા નથી એટલુંજ હું જાણું છું.

પાંડલેટ—પણ તું યહુદીઓનો રાજા હોવાનો દાવો કરે છે. એ તો ખરું ને?

ધશુ—[દૃઢતાથી] હુન્યવી રાજ્યની માલિકીનો મ્હેં કદાપી દાવો કર્યો નથી. હુન્યવી સત્તાનો મ્હને લોભ હત તો મ્હારા અનુયાયીઓએ મ્હારી ખાતર ક્યારના લોહીના સાગર છલકાવ્યા હતા. પરંતુ મ્હેં તો સર્વત્ર અદિસા અને શાન્તિનોજ ઉપદેશ કર્યો છે. મ્હેં તો બલિદાનથી જ મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. આત્માનું રાજ્ય એજ સાચું સ્વરાજ્ય છે અને એ રાજ્ય સિવાય અન્ય રાજસત્તાની મ્હેં રજા પણ ખરવા કરી નથી.

પાંડલેટ—તારે તું સંજ તો ખરોજ?

ધશુ—તું એમ કહેલો હોય તો તે સત્ય છે. પણ મ્હારું રાજ્ય આ પૃથ્વીનું રાજ્ય નથી. સંસારનાં બધાંણાંઓ ઉપર જીવનારાંઓ મ્હારા

રાજ્યનાં નથી. મદારા રાજ્યનાં તો તેઓજ છે કે જેઓ સત્યનાં આશંક હોય, જેઓ સત્યની ખાતર પોતાના પ્રાણના ન્યોછાવર કરી શકે; જેઓ સત્યની આગળ જગતની તમામ સંસ્તનતોને તુચ્છ મણે. આ સત્યને મદારા જીવનમાં મૂર્તિમન્ત કરવાની ખાતરજ હું જન્મ્યો છું—જીવી રહ્યો છું.

[હૃદયને વલોવી નાંખનારી આ શિશુમ્મી સાંભળીને પાઈલેટ તો આભોજ બની ગયો ! પોતાની અકળામણુ તે છૂપાવી ન શક્યો.]

પાઈલેટ—ક્યા ખૂબ ? અચ્છા, જનાબ! આ સત્યના હવાઇ રાજ્ય માટે તું જીવતો હો તો એ રાજ્ય તને મુખ્યરક્ષ છે !

[પાઈલેટ અકળાયેલો હોવાથી ન્યાયાસન છોડી બહાર ગયો.]

[આતુરતાથી સહ જોતું લોકોનું ટોળું પાઈલેટની આસપાસ ફરી વળ્યું.]

પાઈલેટ—યું જોઈને તમે લોકો આ દીવાનાને મદારી પાસે લાવ્યા છો? એનું મગજ નિલકૂલ ચક્કર છે; તે શી રીતે ફીતુરી થઇ શકવાનો હતો ? હું તો તેને એક પાગલ તરીકે છોડી દેવા માગું છું.

[કેઆફ્રસ ગભરાયો.]

કેઆફ્રસ—એને પાગલ માનશે નહિ. એણે તો ધણુએને પાગલ બનાવ્યા છે. તેને છૂટો મૂક્યો તો રોમન રાજ્યને ઉધું વાળશે; એ ગંદિલીઆમાં હતો ત્યારથીજ બયાનક બળવાખોર તરીકે તેને સૌ જાણે છે.

પાઈલેટ—યું ગંદિલીઆનો એ નિવાસી છે ?

કેઆફ્રસ—હાજ તો. ગંદિલીઆના નંઝેરેય ગામનું આ જવાહીર છે. એ કુદી જેવી તેવી નથી ?

પાઈલેટ—પણ તો ખજી હેરડની દકુમત નીચે આ કેસ આવે છે. વળી હેરડ હાલ જેસસેમમાંજ છે, તો આરોપીને તેની પાસે જ કાં ન બોલાવવો ?

કૈઆફસ—મહેરબાની કરીને કાચું કાપશો નહિ, હેરડનું મગફર નથી કે તે આ જાડુગરને છેલ્લામાં છેલ્લી સળ કરી શકે. રોમન બાદશાહની સંમતિ વગર એક રાજદ્રોહીને દેહાંતદંડ આપી શકે એટલું એનામાં પાણી નથી. રખેને—

[કૈઆફસ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તે પાયલેટ પોતાના હાથ નીચેના માણસને બલામણુ કરી ધશુના હેરડ પાસે મોકલાવી પણ દીધો]

કૈઆફસ—પાયલેટ, તમે એક સારામાં સારી તક હાથથી જવા દીધી છે એમ માની લેજો. આ બળબાબિરને તમે કુસ પર ન્હાવી દીધો હતો તો આખી યહુદી પ્રજા તમારા ઉપર ક્રિદા થઈ જતી, અને સમસ્ત જહુડીઆ રાજદ્રોહના બચકરે વાતાવરણથી મુક્ત થાત.

પાયલેટ—એક ન્હાનકડા યહુદીને ફર કરવાથી શું જહુડીઆ આખું રાજદ્રોહથી મુક્ત થઈ જવાનું હતું ? ધર્મચાર્ય ! તમે પણ હીક ફેંકો છો !

[પાયલેટ હસતો હસતો સરકારી મહાલમાં ગયો. કૈઆફસ શણભર પૂતળાની માફક ઉભો રહ્યો. છેવટે મસ્તક ધૂતાવતો એ પણ ચાલ્યો ગયો. લોકો વિસર્જન થયા.]

x

x

x

x

[બીજી બાજુ સૈનિકોએ ધશુને હેરડ પાસે ઉભો કર્યો. હેરડે ધશુનાં જાડુ અને ચમત્કાર વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું તેથી આજે તેની જિજ્ઞાસા કંઈક વધે ચવાની તેને આશા હતી.]

હેરડ—[ધશુની હાંસિ કરીને દટાક્ષમાં] ઓહો ! આ તો આપણા મહારાજાધિરાજ ! યહુદીઓના નૃપતિ ! ખુદના બંદા ! જમતા જાડુગર ! હાં પણ, આપ નામદાર આવા સાદા લેઆસમાં કેમ ? અરે છે કોઈ હાજર ? આ નામદારનાં ચીથરાં દહાડી નાંખી એને ચહેનશાહી કપડાંઓ વડે શણગારો !

[અનુચરો હસી પડ્યા, અને હેરડને ગમ્મત આપવાની ખાતર ઇશુને જૂનો બાદશાહી લેખાસ પહેરાવ્યો]

હેરડ—[ખડખડાટ હસીને]—ક્યા ખૂબ ! જનાએ આલી, હવે તમે બરાબર મહારાજા જેવા દીસો છો ! વાર, તમારા ચમત્કારો તો કંઈક બતાવો.

[ઇશુ નિઃશબ્દ જ રહ્યો.]

હેરડ—ક્યોં ? કુછ ચમત્કાર નહિ ? કુછ જાદુગીરી નહિ ? ખુદ મથરકા ખેટા, ઓર કુછ પાની નહિ ? કુછને કુછ બતલાવો, માર !

ઇશુ—શું બતાવું ? ચમત્કારથી ભરપૂર આ પ્રભુની સૃષ્ટિમાં તને કાંઈ જાદુગીરી ન દેખાતી હોય તો હું, એથી મોટી ચમત્કૃતિ બતાવી ચકવાનો નથી.

હેરડ—બસ એટલુંજ ? ત્યારે તું જાદુગર શાનો ? ખુદાનો બંદો શાનો ?

ઇશુ—પ્રભુની અગાધ ચમત્કૃતિનું દુનિયાને જ્ઞાન કરાવી શકું એ કાંઈ એાછી જાદુગીરી છે ? પૃથ્વીનાં પરમાણુઓમાં, ઝાકળનાં બિન્દુઓમાં, મહાસાગરનાં વમળોમાં, આકાશનાં અણુઅણુઓમાં જે કોઈ પ્રભુતા બતાવી શકે તે ખુદાનો બંદો નહિ તો કોણ ?

હેરડ—[કટાક્ષ] વાહ ! ક્યા દિલ્સુશી ! ત્હારી શિલ્સુશી તો સૂખા સાહેબ સિવાય કોઈ સમજી શકે એમ દીસતું નથી. સૈનિકો, આ મરહેબાનને પાછો સૂખા સાહેબ પાસે લઈ જાઓ ! જોજો હો, એનો શાહી પોશાક જેમ છે તેમ કાયમજ રાખજો ! સિંધાવો, ખુદાના બંદા ! સિંધાવો.

[સૈનિકો ઇશુને બાંધીને પાછો પામલેટ પાસે લઈ જાય છે. હેરડ પળવાર ઇશુની પાછળ સ્તબ્ધ ઉભો રહે છે, ઇશુ અદૃશ્ય થતાં હેરડ ખૂબ હસી પડે છે અને પોતાના મહેલની અંદર ચાલ્યો જાય છે.]

[ધનુને ઠરીથી પાઇલેટ પાસે લઇ આવવામાં આવ્યો. લોકોની ગીરદીનો પાર નહોતો. ધનુનું હવે આવી. બન્યું એમ સૌએ માની લીધું હતું. છતાં પાઇલેટની મુંઝવણ દૂર થઇ નહોતી. તે લોકોને સમજાવી રહ્યા હતા.]

પાઇલેટ—તમે પાછો આ પાગલને મ્હારી પાસે લાવ્યા છો, પરંતુ એનો ગુન્હો સાબીત કર્યા વગર તેને શિક્ષા શી રીતે કરાવી શકું? હેરડે પણ એના ઉપરનો આરોપ પૂરવાર થયેલો માન્યો નહિ એટલેજ તેને મ્હારી પાસે ધકેલ્યો છે. લોકોને રાજ્ય સામે ઉશ્કેર્યાના કંઈક પૂરાવો, કંઈક સાબીતી તો જોઈએ. તમે કહો તે સજા કરવાને હું ખુશી છું—પણ પહેલાં સજા કરવા જેવો ગુન્હો તો આપણે કોઈ રીતે સાબીત અતાવવો જોઈએ. માટે હાલ તો તેને પાંચ ષટકાની સજા આપી છોડી દેએ. વળી આગળ ઉપર જોઈ લેવાશે.

[પરંતુ લોકોના તરફથી લોકો એમ માને તેમ નહોતા. પાઇલેટ એકજ દાણમાં કળી ગયો કે એમ ઉશ્કેરાયેલા ટોળાને શાન્ત પાડી શકાય તેમ નહોતું. તેથી તે પણ ટોળાની લાગણીના પ્રવાહમાં ખેંચાયો, અને થાકથી લોથપોથ થયેલ ધનુની કરણ મૂર્તિની દાંસિ કરવા લાગ્યો.]

પાઇલેટ—જોઈ લેજો, શહેરીઓ, આ તમારો મહારાજા !

પ્રજાજન—કોણ ? આ પાગલ અમારો મહારાજા ! આ નીચ બહુગર અમારો શહેનશાહ ! અરે, એને જમદાર પહોંચાડો ! એના ટૂંકડા કરો ! એને શણેએ નહાવો !

[ધનુ ઉપર ધૂળ, પથરાઓ, ઘોલ, તમાચા અને લત્તાપ્રહારોના વરસાદ વરસ્યા. પાઇલેટ જોયું કે હવે એક પણ પણ આ ટોળાને હાથ રાખી શકાય તેમ નહોતું. તેણે તેજ દાણે જલ મૂક્યું.]

પાઇલેટ—[જલ મૂકતાં]—જુઓ, હું આ જળ વડે મ્હારા હાથ ધોઈ નાંખીને અત્યારે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ નિર્દોષ આદર્શી મૃત્યુ કરાવીશ. હવે એ પાપનો જવાબદાર હું નથી પણ તમે છો એટલું યાદ રાખજો.

“ ઉરકેરાયેલું ટોળું ”—કબૂલ ! એની હાથાનું પાપ અમારા ઉપર; અમારા અવિખ્યતા વંશ વારસો ઉપર.

પાછલેટ—બસ તો જાઓ, આને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરો; પણ સખર, એના ગળામાં એના ગુન્હાનું પાટિયું ટીંગાડો; લાવો, હું ગુન્હો લખી દઉં; “ યહુદીઓનો રાજા—નેઝેરેયનો ઈશુ ”—એ શબ્દો આ પાટીયામાં લખું છું.

[પાછલેટ પોતે શબ્દો લખે છે.]

કૈઆફસ—[કોપથી]—આ શબ્દોમાં ગુન્હાની નોંધ ક્યાં છે ? “ યહુદીઓનો રાજા ” એટલા શબ્દમાં કોઈ ગુન્હો ન માને. એમ લખો કે “ યહુદીઓનો રાજા છું એમ એ નાપાક બોલ્યો. ”

પાછલેટ—તમારા કહેવા પ્રમાણે લખવાને બંધાયો નથી. બસ, મહેં લખ્યું તેજ કાયમ રહેશે.

[ટુરત જ ઇશુને સરકારી મારાઓ વધજીમિ તરફ લઇ ચાલ્યા. રાક્ષસી લાગણીઓથી ઉરકેરાયેલું જાલીમ ટોળું તેની પાછળ ચૂંકતું, તિરસ્કારતું, અપમાનો અને ગાળો વરસાવતું, હઠા મરકરી કરતું, ફૂરતા, જૂઝમ અને નીચતાની હદ ફેદાવતું, ધસારાખંધ ચાલ્યું, છતાં એ ધીર, ગમીર, દિવ્યમૂર્તિની શાન્તિ કે પ્રભુનિકા રજમાત્ર ડગી નહિ. ન માગી તેણે દયા, ન બતાવી કોઇ તરફ કટુતા, ન તજી પોતાની મધુર ઉદારતા, ન વિસારી ઘડીભર પણ તેની સ્વભાવસિદ્ધ શ્રદ્ધા અને ધર્મપરાયણતા. મૃત્યુને સમયે પણ લોકોના તિરસ્કારના જવાબમાં તેણે આશિર્વાદોની શીતલ વૃષ્ટિ વરસાવી.]

[ઇશુના શરીર ઉપર ખીલા ભોંકાય તે પહેલાં તેના વચનામૃતનું પાન કરવાનું સદ્બાળ્ય સૌને પ્રાપ્ત થયું.]

ઈશુ [ક્રૂસ ઉપર ઉભાને]—આજે મારો દિવસ ધન્ય છે. સ્વધર્મના પાલન માટે, ઇશ્વરી આદેશના અનુશીલન માટે, મારા જીવનની કુરમાની એ મારા મનથી મારી જીંદગીનો મોટામાં મોટો ઉત્સવ છે.

અંધુઓ અને માતાઓ, તમે મ્હારી યાજ્ઞ આંસુ ન સારશો. મ્હારા મનથી આ મૃત્યુ તે મ્હારી મુક્તિ છે. મ્હને કોઈનો દ્રેષ નથી. તમે પણ કોઈનો દ્રોહ કરશો નહિ. શત્રુ ઉપર પણ જે માનવી પ્રેમ રાખી શકશે તેને મોક્ષનો માર્ગ લાથ આવ્યો છે એમ માની લેજો. જેમ સૂર્ય સન્નન અને દુર્ગનને સરખી જ્યોતિ આપે છે, જેમ જલદ્રષ્ટિ ન્યાયશીલ તેમજ અન્યાયી પર એકસરખીજ વરસે છે, તેમ જેઓમાં પ્રભુની વિભૂતિ છે તેઓની પ્રીતિ પણ જગતમાં તમામ પ્રાણીઓ પર એકસરખી જ વરસવી જોઈએ.

પરંતુ આ તમારી દેવી પ્રકૃતિનો આડંબર કરશો નહિ. તમારાં સત્કર્મોના દુહાબનાદ ગમવશો નહિ. તમારા જમણા લાથે કરેલા દાનની જાણ હાથા લાથને થવા દેશો નહિ. પ્રભુની પ્રાર્થનામાં પણ નકામી શબ્દજાળ ગુંથશો નહિ. સંસારના જૂઠા મોહ અને દંભ, નિર્વર્થક તમાસાઓ અને આડંબર, છોડી દેજો. સત્યનીજ શોધમાં રહેજો. સત્યની ખાતર પ્રાણની કુરબાની એ કાંઈ દિસાવમાં નથી એ મહાસત્ત્વ વિસરશો નહિ. તપ અને બલિયાન વગર પ્રભુનાં દર્શન નથી એ હૃદયપટ પર કોતરી રાખજો.

અને અહિંસા માટે તો શું કહું? ! વચાર, વાણી તેમજ કર્મથી અહિંસાપાલન એજ ધર્મનું સાચું અને સંપૂર્ણ રહસ્ય છે એમ માની લેજો. એ ધર્મ વિષ્ટ છે તે હું જાણું છું. પરંતુ મોક્ષધામનો માર્ગ સાંકડી કેડી વાટેજ હોઈ શકે, મુક્તિ મેયાને દારે જવાના શાહ રસ્તાઓ નથી. ત્યાં તો આવા કૂમ ઉપર થઈને જ જઈ શકાય છે.

[મારાઓ તરફ જોઈને]—અંધુઓ, હવે તમારા મુન્હેમાર તૈયાર છે ! વિશ્વંબ ન કરો.

[અંતિમ સમયે ઇશુએ જોઈને પોતાની પૂજ્ય માતાની સંભાળ લેવાનું કહ્યું]

[નિમિષ વારમાં ઇશુના હાથ, પગ, કપાળ અને વક્ત્રચળ ઉપર જોરબંધ ખીલા ઠોકવામાં આવ્યા. છેલ્લી ક્ષણે પ્રથુ પ્રભુના બંદાઓ બંદગી કરી.-]

ઈશુ—હે પ્રભો ! હે જીવનહાર ! તું મને છોડી દઇશ નહિ !

x

x

x

x

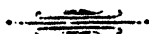
[“ રંગભૂમિ, ” ગ્રામણ્ય, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૪.]



૧૦૯

ગુર્જર રંગભૂમિના પિતામહ

દીવાન બહાદૂર રણછોડભાઈ ઉદયરામનું અવસાન.



ભારે ખેદની સાથે અમારે સાક્ષરવર્ધ રણછોડભાઈ ઉદયરામના અવસાનની નોંધ લેવી પડે છે. હજુ થોડાં જ અઠવાડિયાં પહેલાં એ વહીલ અમારે ત્યાં ઘણી તકલીફ ઉઠાવીને આવેલ અને “રંગભૂમિ” માટે અનેક સ્વપ્નાઓ રચી ગયેલ. “રંગભૂમિ” માટે સતત લેખો આપવાના એમના વચનથી અમને અજબ પ્રેતસાહન મળી રહ્યું હતું. “નાટકનો પ્રારંભ” એ લેખનો ખાટીનો ભાગ સુધારવા દીવાલ બહાદૂર અમારી પામેથી લઇ ગયા ત્યારે કોણે ધાર્યું હતું કે એ અધૂરો લેખ અમને પાછો મોકલાવવા તેઓ સમર્થ નહિ થાય ? છતાં એમનામાં ભવિષ્યનો વિચાર કરવાની દૂરદેશી જેવી તેવી નહોતી. અમને જ્યારે પણ એ સાહિત્યાચાર્યના દર્શનાર્થે “ગ્રીન બંગ્લો” જવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું ત્યારે તેઓ અમારા તરફ અપૂર્વ વાત્સલ્યથી કહેતા: “વિભાકર, તમે ‘રંગભૂમિ’ ની પ્રવૃત્તિ ઉપાડીને મહેલે ભારે નિશ્ચિંત કર્યો છે. મહેલે જે બાબત હાથ ધરવાની અગત્ય વર્ષો અક્ષાં લાગતી હતી તે તમે જ ઉપાડી લીધી એથી મહેલે ઘણી મિશંત થઇ. હવે રંગભૂમિ વિષે આરા વિચારો અને મહારી કૃતિઓ મરી નહિ જાય એની મને ખાત્રી છે. મારા કનૈયાલાલ (એમના ચિરંજીવી)ની જવામદારી તમે જ હજીવી કરી શકશો.”

ખાટલી બધી મમતા અને કૃપાના પાત્ર એમને મળી શક્યા તે અમારું પ્રેમ સહભાગ્ય જ. અને તેથી એ અમતાળુ વહીવને ભલે રહ

વર્ષની વયે પણ ગુમાવતાં અમારી આંખમાંથી અશ્રુમિડુઓ ટપકી પડે તો વાચક અમારી અશ્રુભીની લાગણીઓને ક્ષમા આપશે. વિદ્યાપ્રિયતા અમે ઘણે સ્થળે જોઈ છે; પરંતુ આ પ્રાન્તમાં તો સ્વર્ગસ્થિતા જોઈ અમે જોઈ નથી. ચરપમાં વિદ્યા માટે ઉદ્ધટ યોગ સાધનારી જે અદ્વિતીય વ્યક્તિઓ વિષે આપણે સાંભળીએ છીએ તેમાંનો આ એક અણુમેલો નમુનો ગુજરાતને આગણે અવતર્યો હતો તેમાં સંદેહ નથી. “રંગભૂમિ” માટે એમનો પહેલો લેખ લેવા અમે વહેલી પ્રભાતે એમની પાસે ગયેલ ત્યારે પુસ્તકો, મૅન્યુસ્ક્રિપ્ટો આદિયા વિંટળાએલી એ સાહિત્યમૂર્તિએ કહ્યું: “તમારું આજ સવારનું વચન મેં પાળ્યું છે, હો ! રાત્રે બાર વાગ્યા સૂંધી લખ્યું છે, અને સવારે ચાર વાગ્યે ઉઠીને લખવા માંડ્યું છે.” મ્હારે પ્રત્યુત્તરમાં સાનંદાશ્ચર્ય થઈને ઉપકાર સાથે વંદન જ કરવાનું હતું. અને એ પ્રકારનું વંદન આજે પણ સમગ્ર ગુજરાતે એ સાહિત્યયોગીની પવિત્ર સ્મૃતિને કરવાનું છે, એમની ઉઘમશીલ જીંદગીની એક પણ ઘડી એમણે વ્યર્થ જવા દીધી નથી. નોકરી, વ્યાપાર, આદિ અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં એમણે સાહિત્યને કદિ વિસાધ્યું નથી. અને છતાં ૮૬ મે વર્ષે તેઓ કહેતા કે “મ્હારે હજુ ઘણું લખી નાંખવાનું છે; રખેને મ્હારી આદરેલી પ્રવૃત્તિઓ અધૂરી રહે!”

એમણે ગુજરાતને ચરણે શું શું ધર્યું તેની એક ડુંકીજ નોંધ લઈ લઈએ. પ્રથમ તો “જુદિ પ્રકાશ” ના તંત્રી તરીકે અનેક નિબંધો અને કાવ્યોની ભેટ એમણે ગુજરાતને ધરી. ત્યાર બાદ નાટ્ય-સાહિત્ય પ્રતિ એમની અવિરત પ્રવૃત્તિ ચાલી. “લાલતા દુઃખ દર્શક” નામની એમની પ્રથમ નાટ્યકૃતિ સંવત ૧૯૨૨ માં એટલે કે આજથી ૫૭ વર્ષ પહેલાં પ્રકટ થઈ. ત્યાર પછી “જયકુમારી વિજય નાટક” અને ૧૯૬૧ માં અમરબેહુ બહાર પડ્યું. ત્યાર બાદ “નલદમયંતી,” “આલમિકાગ્નિમય,” “રતનાવલી,” “બાણાસુર મદમદન,” પાંચ ભાગ,

“મદાલસા અને ઝડપુંબજ,” નિન્દ્યકુંગારનિષેધક રૂપક” “પ્રેમસદ અને ચાક્રમતી” વિગેરેની પરંપરા ચાલી. ઉપરાંત, “રણપિંગળના” પાંચ ભાગ, “લક્ષુસિદ્ધાન્ત કૌમુદી” નું ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચન, “યુરોપિયનોના પૂર્વપ્રદેશ આદિ સાથે વ્યાપાર”—૫ ભાગ, વિગેરે અનેક મનનીય અને કિમતી મથેનો બંડોળ સ્વર્ગસ્થ ગુર્જર સાહિત્યને આપી ગયા છે. નિન્દ્યકુંગારની ઝાટકણી કાઢનારાં એમનાં છ નાટકો હજી છપાયાં નથી, રસસાહિત્ય અને અલંકાર વિષે પણ એમના લેખો હજી અપ્રસિદ્ધ રહ્યા છે. ઐતિહાસિક સાહિત્ય પણ એમણે પુષ્કળ લખ્યું છે જે હજી પ્રકાશમાં આવ્યું નથી. એમની સર્વ કૃતિઓમાં શોધન, ચિંતન અને વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ તરવરી આવે છે. સને ૧૯૨૧ માં વડોદરામાં મળેલી ચોથી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એમના ભાષણમાં વિચારોની અપૂર્વતા. ઉત્સાહની વીજળી અને ગુર્જર સાહિત્ય તરફ અનન્ય પ્રીતિ ઠેરઠેર દિગ્ગોચર થાય છે.

સાહિત્ય માટે એમની લગતી વિષે સૌ સંસ્થાઓની એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે બધી જવાબદાર સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એમને સોંપવાનું સૌને મન થતું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ “બુદ્ધિપ્રકાશ” નું તંત્રીપદ એમને વર્ષો પહેલાં સોંપેલું. ફાર્જિસ સાહેબના રચેલા ગુજરાતના ઇતિહાસની રાસમાળાનું ભાષાંતર પણ એમને જ સોંપવામાં આવ્યું હતું, અને તે કામ એમણે કેટલા ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધું હતું તે ગુર્જર ગિરાના ઉપાસકોથી અજાણ્યું નહિ જ હોય. એમણે કચ્છનું દીવાનપદ માત્ર ૧૯૦૨ થી ૧૯૦૪ સુધી જ શોભાવ્યું, છતાં તે દરમિયાન પણ પોતાની એકનિષ્ઠા, વ્યવહારનિપુણતા અને રાજ્યદારી કુનેહથી તેમણે કચ્છ રાજ્યની તેમજ પ્રજાની અનુપમ સેવા બજાવી તેમજ પોતાની પરમ પ્રિય સાહિત્યપ્રવૃત્તિને પણ દિનપ્રતિદિન વિકસિત કરી. એક વિદ્યાનસાગ્રીને મગર બનાવે તેવી શોધખોળવૃત્તિ એમના અણઅણમાં હતી. કોઈ પણ હકીકતની સંપૂર્ણ તપાસ અને શોધ પોતે જાતે કર્યા વગર તેનો સાહિત્યમાં ઉપયોગ તેઓ કદિ ન કરતા એટલું જ નહિ પરંતુ

પોતાના છપાતા લેખોનાં પ્રકારે પણ પોતાને હાથેજ સુધારતા. અમને હજુ પણ યાદ છે કે “રંગભૂમિ” માં આવતા પોતાના લેખનાં પ્રકારે તેમના હાથથી સુધારાવવા માટે અમને કેટલી ચિંતાભરી સૂચના કરતા. અમારી નાટ્યકૃતિઓ પણ અમને એમના સંગ્રામમાં લઈને જોવાની એમની ભારે આતુરતા હતી. કારણ કે તેઓ કહેતા કે “મહારે તો તમારી પાસેથી તમારા નાટકની ખુશીઓ અને ખામીઓ સમજવી છે. લેખકની અગવડો અને મર્યાદાઓ સમજ્યા વગર અભિપ્રાયો બાંધી બેસવા એ તો અન્યાય કહેવાય” આટલી ચોકસાઈ અને આટલી ઉદારતા કોઈ વિરલ સાહિત્ય સેવકો જ બતાવી શકે.

સાહિત્યનું એવું કોઈ અંગ બાળ્યેજ હશે કે જે સ્વર્ગસ્થના હાથથી અણુખેડયું રહી ગયું હોય. નાટ્યશાસ્ત્ર, નવલકથા, ઇતિહાસ, કાવ્ય, રસ, અલંકાર અને નિબંધો એ સર્વ દિશામાં એમની વ્યાપક બુદ્ધિ અને સર્જનશક્તિ કામ કરી રહી હતી. હિંદી, મરાઠી, સંસ્કૃત, કન્નડી, આંગ્લ અને ગુર્જર ગિરાના બંડારો ઠેઠ જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી તેઓ ઉઠેલી રહ્યા હતા. આ બધાં સ્મરણોનું જૂથ જ્યારે આપણા મન આગળ ખડું થાય છે ત્યારે એમજ થઈ આવે છે કે સહજત પૂજ્ય રણછોડ-બાઈનું સ્થાન ગુર્જર સાહિત્યસૃષ્ટિમાં કદિ પૂરાવાનું નથી. એ કમચોગી આત્માને પરમ શાન્તિ ત્યારે જ મળે કે જ્યારે ગુર્જર સાહિત્યના ઉપાસકો ગુર્જર ગિરાને એટલી બધી સમૃદ્ધ બનાવે કે જેથી દુનિયાની ગૌરવભરી બૃહદ્ ભાષાઓમાં ગુર્જર ગિરવાણુ મગરર સ્થાન પ્રાપ્ત કરે. અર્ધા સૈકાના એમના સાહિત્યયત્નો અને એમની તપશ્ચર્યાનો એજ મનોરથ હતો, અને પરમાત્મનું એમનો એ મહાન મનોરથ પૂર્ણ કરી સરસ્વતીમૈયાના એ માનીતા ઉપાસકને ચિરંજીવ શાન્તિ આપો એટલી જ અન્યર્થના.

[રંગભૂમિ, વૈશાખ, ૧૯૫૬,

૧૫ ૧, અંક ૩.]

૧૧૦

કવિ નથુરામ સુંદરજી શુક્લનું

શોકજનક મૃત્યુ.

ગુજર્ રંગભૂમિના એક સાચા ઉપાસક કવિ નથુરામ સુંદરજી શુક્લના ખેદજનક મૃત્યુ સમાચાર આપતાં અમને અત્યંત શોક થાય છે. આ એપ્રિલના ત્રીજા અઠવાડિયામાંજ તેઓ પોતાના વતન વાંકાનેરમાં નીસરણીએથી પડી જતાં વિદેહ થયા. તેમના અકાળ મૃત્યુથી આખી ગુજરાતી આલમે ગુજર્ ગિરાનો એક અનન્ય ભક્ત ગુમાવ્યો છે. કવિ નથુરામનો જન્મ સંવત ૧૯૧૮ માં થયો હતો. અવસાન સમયે તેમનું વય ૬૧ વર્ષનું હતું.

નવા જમાનાની કેળવણીની પ્રસાદી લીધા વગર ગુજરાતની જે વિરલ વ્યક્તિઓએ પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિથી પ્રતિભા પાડી છે તેઓમાંના કવિ નથુરામ એક હતા. પોરબંદર, ભાવનગર અને વાંકાનેરના રાજકવિ તરીકે કાઠિયાવાડમાં તેમણે ધણી સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી હતી. ગુજર્ સાહિત્ય માટે એમની સતત સાધનાથી તેઓ ઘણા સાહિત્ય-ભંડાર ગુજર્ ગિરાને ચરણે ધરી ગયા છે. ખાસ કરીને ગુજર્ રંગભૂમિનાં પૂજનઅર્ચન તેમનાં જેટલાં ભાગ્યેજ કોઇ લેખકે કર્યા હશે. તેમણે લગભગ ૨૦ નાટકોની પરંપરા ગુજરાતી ભાષાને અર્પી છે. “કુમુદ ચંદ્ર,” “રાજયોગી,” “ભાષવ કામકુન્દલા,” “બિલ્વ મંજી,” “યોગ કન્યા” આદિ પ્રયોગોથી કાઠિયાવાડનું કોઇ વતની ભાષાજ્ઞ અજ્ઞપણું હશે. પરંતુ મુંબઇ નગરીને ઘેલી બનાવનાર “સૌભાગ્ય સુંદરી”ની કૃતિ પણ કવિ નથુરામની બાની હતી તે કદાચ મુંબઇ વિસ્તરી ગયું હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ “જેઘટી” અને “જેઘટી” ના

માલેકો તો હજુ તેમની યાદદાસ્ત જાળવી રહ્યાં છે એ જાણીને અમને પરમ સંતોષ થાય છે. પણ જેમ મુ'બદ્દ “સૌભાગ્ય સુંદરી” પાછળ થેલું હતું તેમ વીસેક વર્ષ પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર તેના “કુમુદચંદ્ર” અને “માધવ કામકુંદલા” પાછળ દીવાનું હતું. અમારી બાલ્યાવસ્થામાં રંગભૂમિ માટે કોઈએ અમને મોહ ઉપજાવ્યો હોય તો તે કવિ નથુરામનાં નાટકોએ જ.

નાટકો સિવાય પણ કવિ નથુરામે ઘણું લખ્યું છે. અનેક હિન્દી અને ગુજરાતી કાવ્યોની પ્રસાદી તેણે આપી છે. તેમનો એકજ ગુજરાતી કાવ્ય સંગ્રહ ૪૬૬ પાનાનો જૂથ છે. ઉપરાંત, રાજપ્રશસ્તિના કેટલાક ગ્રંથો અને વિરહાલાપોનાં પણ કેટલાંક પુસ્તકો તેમણે લખેલાં છે. પ્રતાપ પ્રતિષ્ઠા, કૃષ્ણબાલલીલા, ઝૂંગારસેરોજ, વિગેરે એમનો સાહિત્યભંડાર પણ ધ્યાન ખેંચનારો છે. પરંતુ તેમનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ તો તેમનું નાટ્યશાસ્ત્ર છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર નો ગુર્જર વાયકોને પ્રથમ પરિચય કરાવનાર કવિ નથુરામ જ હતા. એમની એ કૃતિ માટે શાસ્ત્રી હાથીભાઈ, સાક્ષર કેશવ હર્ષદ દ્રુવ, કવિ ન્હાનાલાલ, શાસ્ત્રી ચંદ્રલાલ, આદિ અનેક વિદ્વાનોએ એમની ભારે તારીફ કરી છે. હજુ તો અમે પણ રંગભૂમિ માટે એમની પ્રસાદી મેળવવાની તજવીજમાં હતા, પરંતુ તે પહેલાં તો તેમનો અચાનક દેહવિલય થયો. પરમાત્મનું, એ રસાત્માને અખંડ શાન્તિ આપો.

રંગભૂમિ, વૈશાખ ૧૯૭૯,

વર્ષ ૧, અંક ૩.

૧૧૧

“ સ્વર્ગીય સરાહ બર્નહાર્ટ ” સ્વર્ગસ્થ,
વર્તમાન જગતની અપ્રતિમ નટીનું અવસાન.



યૂરોપીય રંગભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી, જગપ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ નટી, મેડમ સરાહ બર્નહાર્ટ, ૭૮ વર્ષની વયે પારીસમાં સ્વર્ગસ્થ થઈ. ૬૦ વર્ષ સુધી યૂરોપીય રંગભૂમિને અને ગ્રેક્ષક આલમને નયવનાર એ હતી. સને ૧૮૪૫ માં સરાહનો જન્મ, ૧૮૬૨ આગસ્ટ ૧૧ મી તારીખે નાટકના તખ્તા ઉપર તેનું પ્રથમ આગમન, અને ૧૯૨૩ ની ૨૬ મી માર્ચે તેનું અવસાન, - એ તિથિઓ પશ્ચિમની રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં કદિ નહિ વિસરાય. ૭૮ મે વર્ષે પણ બર્નહાર્ટની રંગ-ભૂમિ માટેની ઉપાસના ચાલુ જ હતી. હજુ ગયે જ વર્ષે તે ઇટલીમાં પોતાની કલાનાં દર્શન કરાવી રહી હતી. આ વર્ષે જ તે સિનેમાની દ્વિધ્વમાં ઉતરી હતી. અને એક નવા નાટકમાં ઉતરવાની છેત્રી વ્યવસ્થા તો અધૂરીજ રહી. આવી રસસાધના વર્તમાન ઇતિહાસમાં ક્યાંય જાણી કે સાંભળી નથી.

આ રસસાધનાની કદરમાં જ તેને “ સ્વર્ગીય સરાહ ” (“ Divine Sarah ”) નું ઉપનામ યૂરોપની રસીલી આલમે આપ્યું હતું. તે કદરમાં જ તેની પાયદસ્ત વખતે પારીસમાં ૧૦ લાખ માણસોએ ભાગ લીધો હતો, કે જે બનાવ જગતના કોઈ ચક્રવર્તી નૃપતિને પણ ધખ્યા ઉપજાવે તેવો હતો. ફૂલડાંઓ માટે સરાહનો શોખ અજબ હતો; મૃત્યુશય્યા ઉપર પણ તે પુષ્પો માટે ઝંખી રહ્યા હતા; અને તેથી તેના મૃત દેહને પારીસ શહેરે ૧૨ શીટ લાંબી પુષ્પમાળ ચહેરાવીને તેના આત્માને વૃક્ષ કર્યો હતો. અને તેની પાયદસ્તને

લખલુટ ખર્ચ પારીસની મ્યુનિસિપાલિટીએ ઉઠાવ્યો હતો તે ન ભૂલાય. વળી, સને ૧૯૧૩માં “લિજન ઓફ ઓનર” (Legion of Honour) ને કેસ પણ ફ્રેન્ચ ગવર્નમેન્ટે જ તેને અર્પણ કરેલ. આ બધી દિવા-ગીરી શા માટે હશે? એટલા માટેજ કે સરાહના દિલચસ્ત અભિનયોએ, તેના સુકુમાર સૌન્દર્ય અને તેની હૃદયદ્રાવક સુરમોહિનીએ સમગ્ર યુરોપને ત્રણ જમાના સૂધી મુગ્ધ બનાવી દીધું હતું. અમને આજ દસ વર્ષ પછી પણ બરાબર યાદ છે કે જ્યારે અમે સરાહને તેના ૬૮ માં જન્મોત્સવને દિને લંડનની રંગભૂમિ ઉપર જોધ ત્યારે તેણે ૨૦ થી ૨૫ વર્ષની સુંદરીનો પાઠ એટલા સુકુમાર અને મોહક અભિનયથી ભજવી બતાવ્યો હતો કે તે વખતે તેણે લંડનને ઘેલું કરી મૂક્યું હતું. સરાહ દર મહિને લગભગ અઘલાખ રૂપિયો કમાતી. પરંતુ તે કમા-ધનો મોટો ભાગ તો નિરાધાર અને અપંગ ગરીબોમાં જ ખર્ચાઈ જતો. દર્દીઓમાં તેના તરફથી ધનની અને પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ થતી. આવી શ્રીમંતાઈ અને આવી ઉદારતા, આવી કલાાનુણતા અને આવી સહૃદયતા, કદી કોઈ કલાકારના જીવનમાં નોંધાઈ નથી.

સરાહ જન્મથી જ નિર્માણ થયેલી નટી હતી; ૧૯ મી સદીના યુરોપની તે મૂર્તિમતી રંગભૂમિ હતી; પશ્ચિમની નાટ્યકલાના ત્રણ જમાનાના ઇતિહાસની એ નોંધપોથી હતી. નાટકના તખ્તા ઉપર વિજય મેળવવા માટે જે જે અત્કારિક શક્તિઓ જોધએ તે કુદરતે તેણીને બહોળે હાથે અર્પી હતી. તેથી જ જગમગદ્ગર ફ્રેન્ચ કથાકાર વિક્ટર હ્યુગો અને ડુમાસ જેવાની અદ્વિતીય કૃતિઓને જીવંત કરનાર સરાહ એક જ હતી. સને ૧૮૯૯ માં તેણીએ “સરાહ બર્નહાર્ડ થિયેટર” સ્થાપ્યું ત્યારે તો યુરોપના તમા ઉપર સરાહની કોઈ જોડી નહોતી. ૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બર સૂધીમાં તો તે ફેલ ૧૧૨ પાઠ ભજવી ચૂકી હતી, જેમાંના ૩૮ પ્રસંગો તેણે પોતેજ ઉપજાવી કહાડ્યા હતા. એ વર્ષે જ આખી દુનિયાના ખૂણેખૂણામાંથી સરાહ ઉપર અભિ-

નંદનોના વરસાદ વરસ્યા. ત્યાર પછી તો સરાહે એક આખો જમાનો અપૂર્વ વિનયપરંપરાથી છલોછલ ભરી દીધો. તે ઉપરાંત શિષ્ય અને ચિત્રકલામાં પણ સરાહે ઘણા વિનયો મેળવ્યા હતા. ખરે, આ જીવનમાં કંઈ ખુદાર્થ નૂર હતું! આ રસ-સાધનામાં કંઈ દેવતાઈ હાથ હતો! આપણે પ્રાર્થશું કે એ રંગભૂમની ઉપાસક ઉપર સ્વર્ગનાં દેવ-દેવીઓના આશિર્વાદ ઉતરે અને “સ્વર્ગીય સરાહ”ના આત્માને ચિરંજીવ શાન્તિ મળે!

—[“રંગભૂમિ,” વૈશાખ, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૩.]

૧૧૨

“ કાન્ત ” નું કંઠાણનક અવસાન.



હજુ ગયાજ અંકમાં અમારે એક સાક્ષરરત્નના અવસાનની શોકજનક નોંધ લેવી પડી હતી, ત્યાં ગુજરાતે એક ખીજ સાહિત્યસંવકને ગુમાવેલ છે. સ્વર્ગસ્થ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું નામ આખા ગુજરાતમાં મશહૂર છે. તેના મિત્રો અને તેનાં કાવ્યોને ચાહનારા અસંખ્ય છે. વર્ષો થયાં કાન્ત ભાવનગરની શાન્તિની બહાર નીકળતા નહોતા, તેનું કારણ કદાચ એજ હશે કે દુનિઆની ધાંધલ અને કીર્તિની મોહજાળમાં ખરે કવિ જીવી શકતો નથી.

“ કાન્ત ” કુદરતી સૌન્દર્યના આશક હતા અને કાશ્મીર માટે એમને ખાસ પક્ષપાત હતો. એમનું અવસાન પણ કાશ્મીર જતાંજ થયું. અને તે એક ખરતો તારો અદસ્ય થઇ જાય તેમ. કીર્તિનો એને મોહ નહોતો, અતે તેથી તેનું મૃત્યુ પણ ન કળી શકાય તેવા સંજોગોમાં રેલવેની મુસાફરી દરમિઆન થયું. જુન માસમાં એમને! દેહ પડ્યો અને ઠેક ઑગસ્ટમાં એ સમાચાર તેના રનેહીએને મળ્યા !

ધણા સમયથી સ્વર્ગસ્થ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં બહુ ભાગ લેતા ન હતા, તેમ તેમનું લેખનકાર્ય પણ છેલ્લાં વર્ષોમાં કંઈક મન્દ હતું. છતાં ૫૬ વર્ષની વયમાં એમણે જે કાંઈ લખ્યું છે તે સંગીન અને પ્રાણુદાયક છે. તેની ભાષાની છટા, તેનું માધુર્ય, તેની સહૃદયતા અને તેનું કાવ્યત્વ ગુર્જર સાહિત્ય પ્રદેશમાં ધણું ઉંચું સ્થાન રોકે છે એ નિઃસંશય છે. એમનું વક્તૃત્વ પણ શ્રોતાએને મોહિત બનાવે તેવું હતું. તેના જીવનની આર્દ્રતા અને મૃદુતાનું ખરૂં કારણ હજુ ચાઢેની તેની અનન્ય ભક્તિ અને પ્રીતિ હતી. કાન્ત દુનિઆદારીથી કંઈક

તટસ્થ હતા અને બાળકના જેવું તેનું હૃદય હતું તેનું દારણુ પણ ઇશુ સાથેનો તેનો સમાગમ.

કદાચ તેનાં સુંદર કાવ્યો અને તેની રસભર ભાવનાઓને પ્રેરનાર પણ ઇશુના પવિત્ર જીવનનો તેનો ઉડો અભ્યાસ હોય એમ પણ દેખાય છે:—

સાંભળજો, વહાલાંઓ વચનો દીનનાં;

દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો:

આ મર્મદાયક પંક્તિઓમાં ઇશુનું પ્રેમાળ હૃદય ઠલવાય મથું
હોય એમ નથી લાગતું ? તેમજ,

“મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

તમ ચરણે અમ સદન સુદૈવ સુહાય જો !

કરજો માફ હજારો પામર પાપ જો—

દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે પણ થાય જો !”

આ મહેમાનગીરીમાં ઇશુની સુકોમલ લાગણીઓ નથી દેખાતી ?

એના ધાર્મિક અભિનિવેશને લીધેજ કાન્તનાં કાવ્યોમાં ભાવ અને રસ, મધુરતા અને સહૃદયતા અપૂર્વ પ્રમાણમાં દેખાય છે. ગુજરાતને કલાપીની પિઠાન કરાવનાર તરીકે પણ કાન્તનો ગુજરાત ઉપર ઓછો ઉપકાર નથી. જમદીશ્વર એના રસપ્રિય આત્માને ચિત્રકાલ શાન્તિ આપો એટલીજ પ્રાર્થનાથી ગુજરાતે હવે સંતોષ માનવો રહ્યા.

—[“રંગભૂમિ,” શ્રાવણ, ૧૯૭૯,

વર્ષ ૧, અંક ૪.]

૧૧૩

દેશી રાજ્યોનું ભવિષ્ય.



ભારતનાં દેશી રાજ્યોનું ભવિષ્ય કોણ કહી શકે? કાલોદયિનાં અસંખ્ય વમળો અને તરંગો, ઝંઝાવાતો અને ઉપાતોનું ભવિષ્ય કોઈ કહી શકે તો આપણું દેશી રાષ્ટ્રો માટે ભવિષ્યવાણી કોઈ ઉચ્ચારી શકે. છતાં આખરે તો જગત આખું સ્વપ્નો ઉપરજ જીવે છે અને ભાવિના ઇતિહાસ ઉપરજ નિર્ભર છે. માનવ જાતિની પ્રવૃત્તિ હવે પછીની માની લીધેલી દુનિયાને અવલંબીનેજ છે. તેટલા માટે આપણે પણ હિન્દની દેશી રિયાસત વિષે કાંઈ પણ કર્તવ્ય બળવવું હોય, તો એ રિયાસત માટે કઈક ભાવનાસૃષ્ટિ તેમજ ભાવિસૃષ્ટિ વિચાર્યેજ જરૂર છે.

આજથી એક બે દશકા ઉપર દેશી રાજ્યો કેવાં હશે તે કહ્યું તો બહુ મુશ્કેલ નહિ જ પડે. એ વિષે તલભાર શંકા નથી કે નજદીકના ભવિષ્યમાં દેશી રજવાડા વધારે જૂલ્મગાર, વધારે આપખુદી, વધારે અન્યાયી અને વધારે સ્વાર્થપરાયણ બનશે. કાઠિયાવાડ કે રાજપુતાના, અમર તો મધ્ય પ્રાન્ત કે સંયુક્ત પ્રાન્તનાં દેશી રાજ્યોની સુધારણા માટે પ્રજાસભા, હિતવર્ધક સભાઓ અને કોન્ફરન્સો ગમે તેટલા તનતોડ પ્રયત્નો કરે, પરંતુ જેમ એ પ્રયત્નોના જોસનું પૂર વેગમર્ધુ તેમ એ પૂરને દૂર ફેંકવાને રજવાડાશ્રી ખડકોની નક્કરતા અને વિપુલતા અપાર અને અચાગ થઈ પડશે. કોઈ રાજ્યે “ પ્રજાસભિતિ ” સ્થાપી કે કોઈએ અંત્યજને માટે શાળાઓ ઉઘાડી, કોઈએ ઔદ્યોગિક કોન્ફરન્સો ઉભી કરી કે કોઈએ ખાંચ પચાસ શાળોના અમર ૫૦૦૦ અરખાઓના સત્કાર કર્યો, કોઈ નરેશ વેઠની મુલાચી બંધ કરી કે કોઈએ વિદ્યોદીનો પ્રખંધ દાખલ કર્યો;—આવા આવા

અનેક મહામહાઓ જનતાને આંખે બાંધેલા પાટાઓની ગરજ સારશે, પણ ક્ષમના રોગમાં સપડાયેલાં તેનાં ફેફસાંઓને તેથી પ્રાણવાયુની એક લહર પણ મળવાની નથી.

દેશી રાજ્યોનો લોકસમૂહ પુકારે છે સ્વાધીનતા માટે; સ્વાતંત્ર્ય માટે; પેલા લુહરો વિલસનના આત્મ-નિવેદન માટે; પેલા જાદુગર લોર્ડ જ્યોર્જે મહાયુદ્ધ દરમિયાન “પ્રજાકીય પ્રાતઃકાળ” ની કરેલી બડી બડી વાતોના ફલિત થી માટે; પેલા શાણાગણુતા જનરલ સ્મટ્સે લડાઈમાં ચાનક ચલાડાવવા “સમાનતા અને સ્વતંત્રતા” વિષે કરેલાં ઠાવકાં લાપણુના અમલ માટે ! તેને બદલે પ્રજાજનને મળે છે અને મળશે પીનલકોડની કલમ “૧૨૪ ઝ”ની વ્યાપકતા અને વિસ્તૃતતા ! સભાબંધી વિષે અવનવા ઝાડરો ! પ્રેસ અને છાપાઓ છાપનાર અને લખનાર, માલેક અને મજૂર, સર્વને ગિરફતારી અને ગુલામી ! અને અધૂરામાં પૂરું, પોલીટિકલ એજન્ટો, રેઝિડન્ટો અને બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓએ રજવાડાની પીઠ ઠોકીને રૈયત સામે ખેંચેલી સમશેરો અને રાજેન્દ્રો તરફથી આ પુણ્યપ્લોક ગૌરાંગ ગુરુઓના ચરણરૂપશી સાથે પ્રજાની ચેલીમાંથી ધરવામાં આવતી અમૂલ્ય નવાજેશો !

આમ સામાટે થશે અને તે કેમ અટકાવી નહિ શકાય તે જેઓએ દેશી રાજ્યોની જૂત અને વર્તમાન દશાનું કંઈક બારીક સંશોધન કર્યું હશે તેઓને સમજાવવું નહિ પડે. પરંતુ તેથી એક પરિણામ આવશે. કુંભકરણુની નિદ્રામાં ધોરતી દેશી પ્રજા આજસે ઘરડશે; માન અને મર્તબા ઉપર જીવનાઈ નરેન્દ્રમંડળ પોતાની શાખ ખોદ બેસશે; અને તેથી દેશી સંસ્થાનોની આસપાસ આંજવાનાં જળ જેવા જે જાદુઈ કોટ ચણવામાં આવ્યા છે તેના પાયાઓ હલમલવા સર થશે. ઔચિત્ય મનઃસુખલાલ મહેતા દેશી રાજ્યોની શાખ જાળવવા બારે આતુર છે. હું એ શાખને દિગ્ભિન્ન કરવા બળી રહ્યો છું.

શાખ કોની હોઈ શકે અને કોની સંભાળવી પડે ? એને શાખની કંઈ કિંમત હોય, શાખની કંઈ ગરજ હોય, કંઈ આંખની શરમ હોય, તેનીજ સાચી શાખ હોઈ શકે, તેનીજ શાખનું રક્ષણ ફલદાયી હોઈ શકે, અને તેનીજ શાખ દુનિઆની બજારમાં ઉપયોગી થઈ શકે. નાદારની શાખને ટેકા આપવા શા કામના ? વેપારી બલે સ્થૂલ સમૃદ્ધિ વિષે નાદાર હોય છતાં તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ ટંકણુખાર હોય, તો એ નાદારની શાખ સલામત છે; અને દૈવવશાત્ એની શાખને ફટકો પડતો હોય તો એ શાખની સલામતી બળવવી એમાં સારી વેપારી આલમનો સાચો સ્વાર્થ છે. પણ અહિં તો દેશી નૃપતિઓની આજ સંપત્તિના ડિમાકમાં નાદારી નથી, એમનાં અંતઃકરણુ નાદાર બન્યાં છે, એમણે માનસિક અને આત્મિક નાણુંબજારમાં દેવાળાં ફૂંક્યાં છે. હવે એ શાખને થીમડાં મારવાથી શો ફાયદો ? એક વાર પ્રજ્વળના ન્યાયાસન પાસે દેશી રાજ્યોની નાદારી નોંધાઈ જવા દો; રાજ્યદારી આલમને એ વાતની બાજુ થવા દો અને અને એકવાર “ 1857 ” મળ્યા બાદ નવેસરથી દેશી રાષ્ટ્રીય પહેડીની સ્થાપનાનું મંગલ મુહૂર્ત થવા દો.

એ શાખ, એ પ્રતિષ્ઠા, એ Prestige ના બહુ ઉપરજ દુનિઆની તમામ જોદ્દમીઓ, તમામ આપખુદીઓ અને તમામ અમલદારી દોર પોતાના પ્રાણુ ટકાવી રહેલ છે. દેશી રાજ્યોના દિવાનો અને તેના મદદગાર અમલદારો એ શાખને સાચૂત રાખવાને ન્યારે “ ઉદાર રાજ્યતંત્ર ” નાં નાટકો ભજવે છે ત્યારે એ બિચારી શાખને જીવતી રાખવાની ખાતરજ દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓની હૈયાતી એ શાખની હૈયાતી સાચરી રાખવાને માટે જ છે; એક બાજુ એ ન્હાનકડા કૈસરો અને ઝારોની શાખનું રક્ષણ, અને બીજી બાજુ બ્રિટિશ સરકારની પોતાની શાખનું રક્ષણ ! તેથી નજદીકના ભવિષ્યમાં તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ઐઓ—ધીકીયન ભારવાહકો અને એ સર્વજન શુર્યોના હાથ

નીચે રાજકુમાર કલેજોમાં તથા ઇટન, હરો અને કેમ્બ્રિજમાં તાલીમ પામેલા રાજકુમારો પોતાની શાખની ખાતર માથાં મૂકશે, પણ જે પાયા ઉપર જગતમાં ક્યાંય જાણી નથી તેવી ૭૦૦ આપખુદી રિયાસતોની મજબૂર હમારતો રચાઈ છે તે પાયાની કાંકરી પણ ખરવા નહિ જ દે. છતાં દેશી પ્રજાએ કોઈ પણ કાળે સ્વાધીનતાનો કિલ્લો હસ્તગત કરવો હશે તો એ પાયાને ધૂળભેળો કર્યેજ છૂટકો છે !

તેટલા માટે બ્રિટિશ શહેનશાહત તરફથી દેશી રાજ્યોની રૈયતનું દુષ્પ્રતિવારણ થાય એ સ્વપ્નાં, દેશી ખિરાદરો ! છોડી દેજો ! તેથી જ બ્રિટન દેશી રાજ્યોના આંતર વહીવટમાં માથું મારે કે ન મારે (Non-intervention or Intervention Policy) એનું પરિણામ એક જ આવશે. માથું મારશે તો નરેન્દ્રોના બચાવની ખાતર, માથું નહિ મારે તો તેઓની જોહકમી તરફ આંખમિંચમણું કરવાની ખાતર; પણ પ્રજાની સ્વતંત્રતા કે ટેક નિભાવવા અર્થે બ્રિટિશ અધિકારીઓએ માથું માર્યું હોય એવો દાખલો દેશી રાજ્યોના દોઢ સૈકાના ઇતિહાસમાં ક્યાંય નોંધાયો નથી ! મોન્ટેગ્યુ સાહેબે નરેન્દ્રમંડળ સ્થાપી આપ્યું; તે પણ યાદ રાખજો કે એ -હાની સરકારોની શાખના નિભાવ માટે રાજ્યોનાં મંડળો કરોડો પ્રજાજનનાં ભાવિ ધડવા એકઠાં મળી શકે અને લોકહિત અર્થેજ તેઓનું સમગ્ર વિચાર-બળ અને આત્મગૌરવ વપરાય એવું પ્રકરણ તો નથી નોંધાયું કોઈ પુરાણમાં, કોઈ મેલિક તવારીખમાં, અગર તો યૂરોપ-અમેરિકાની રાજ્યદારી પ્રયોગશાળાને કોઈ ચોપડે ! નરેન્દ્રો બેળા મળે, મીજબા-નીઓ જમે, ગાનતાન ઉઠાવે, અને એકબીજાની તનદુસ્તી પીએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવી ન જ શકાય ! એવા તમાશાઓ ૩૬૫ દિવસ બજાવા તોયે તેઓને સુખારક છે ! પરંતુ કરોડો માનવીઓના હક્કો, અધિકારો અને લાભ-ગેરલાભોનું નિર્માણ ધડીના છટ્ટા ભાગમાં અઠ-તમાશાઓ દ્વારા ચોક્કસ ઘઈ જાય તો એ નરેન્દ્રમંડળના ડિઆકને આપણે નમન નથી કરી શકતા. મોન્ટેગ્યુ સાહેબ અને બ્રિટિશ પ્રધાન-

મંડળ આપણને બડી મગફળીથી મલકાઇ મલકાઇને કહે છે કે સુધારાની યોજનામાં અમે દેશી રાજ્યોને ભૂલ્યા નથી ! નથી ભૂલ્યા તેની સાબીતી ? આ નરેન્દ્રમંડળ ? પેલી પીનલકોડની મૂલકમશહૂર-કલમ ! અને બ્રિટીશ ઇન્ડિયામાં રાષ્ટ્રીય ચળવળના જે પડ્યા દેશી રાજ્યોમાં પડે તે પડ્યાઓને બ્રિટીશ એજન્સીમાંથી તેમજ દેશી સંસ્થાનેાની હદમાંથી દેશનિકાલ કરવાને પુરાણા કાયદાઓનું પુનર્જીવન અને છેલ્લામાં છેલ્લી આવૃત્તિની યુરોપના પોલિટિકલ પહેલવામોની પદાભ્યાજ !

તેથી ન ભૂલાય કે નરેન્દ્રમંડળથી નરેન્દ્રોની રૈયતનો શુકવાર વળવાનો નથી. અગર તો બ્રિટિશ ઇન્ડિયાના રાજ્યદારી નેતાઓ ભવિષ્યમાં દેશી રાજ્યોનાં દારિદ્ર્ય શીટાડે એ આશા પણ વ્યર્થ છે. હિંદના જે કહેવાતા નેતાઓ અને અગ્રેસરો પોતાનાં અંતર્ગત સંકટોનું નિવારણ હળુ પણ કરી શક્યા નથી, જેઓની આખી લડતમાં કદી પણ વિપુલ વિચારનાં પૂરની ભરછક ચાદર પડી નથી, જેઓએ હિંદની અરધી સદીના અતિ ગહન અને ગમગીન ઇતિહાસમાં કોઈ ઘડીએ કોઈ પ્રકારનાં અપૂર્વ જોમ કે સાહસ, અપૂર્વ ક્ષાત્રતેજ યુદ્ધિપ્રભાવ કે આત્મગૌરવ દાખવ્યાં નથી, તેઓ દેશી રાજ્યોના હજારગણા અટપટા સવલોનો નિવેડો શી રીતે લાવી દેવાના હતા ? કૉન્ગ્રેસ-માતા ! માફ કરજે, પણ ૩૭ વર્ષ સૂધી ત્હારે ત્યાં થતા વાર્ષિક યજ્ઞમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાનું ત્હારા ઋત્વિજોએ શું ઉકાળ્યું ? સુધારાની યોજનાના દિવસોજ યાદ કરીએ. ભારતવર્ષના એક છેડાથી બીજા છેડા સૂધી એ યોજનાનો દુંદુભિનાદ સંભળાઇ રહ્યો હતો. તેની ખાતર મુંબઈના ધીર-ગંભીર વાતાવરણમાં રપેક્ષલ કૉન્ગ્રેસ મળી. સમગ્ર યોજના છણાઈ, છતાં દેશી રાજ્યો કોઇને યાદ પણ આવ્યાં ? છેવટે દેશી રાજ્યના એક વખતના વિદ્યાર્થી વતની તરીકે મ્હાફે શ્વાફું ધગ્યું ! પણ હું કોણ ? કૉન્ગ્રેસના વયોવૃદ્ધ ઉસ્તાદો ખાસે મ્હારી શી મળુના ? છતાં મેં બડી હિંમતથી “સમજેકરસ કમિટી” માં દેશી રાજ્યોની રૈયતની કંઇક ખાંચવરી

કરવા હું બહાર આવ્યો. રજવાડાઓનાં નરેન્દ્રમંડળો થાય તો ભલે, પણ તેઓની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા સર્વસામાન્ય રજવાડા પ્રશ્નોનો ઉકેલ નિકળે, અને જે નરેન્દ્રો પોતાની પ્રજાને સ્વાધીનતા ન સોંપે તેઓને બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના રાજ્યપ્રકરણમાં માથું મારવાનો અધિકાર ન હોય શકે, એવી કેટલીક શરતો સાથે મોન્ટેગ્યુ સાહેબે દેશી રાજ્યો માટે કંપેલી યોજનામાં મહેં ઉમેરેા સૂચવ્યો. પૂજ્ય પંડિત મદનમોન માલવિયાએ તેની મીઠી, વિવેકભરી, સમજાવટભરી વાણીથી મહેને આગ્રહ કર્યો કે આ પ્રજા હાલ મૂલતવી રાખીએ. એમણે સખ જેકટસ કમિટીને ખાત્રી આપી કે તેઓ પોતે અનેક નૃપતિઓના સમાગમમાં આવ્યા છે, અને તેઓ ધણા અચ્છા શુદ્ધરથો માલૂમ પડ્યા છે ! શ્રીયુત લલ્લુભાઈ શામળદાસે એમની ઠાવકી રીતે ધીરજ પકડવા અને કોઈ બીજે પ્રસંગે આ સવાલ હાથ ધરવા સલાહ આપી ! કારણ કે દેશી રાજ્યોની ગુંચોના ઉકેલ લગભગ અશક્ય છે ! વળી કોંગ્રેસ અત્યાર સુધી એ ખટપટથી દૂર રહેલ છે ! આપણે આપણું તો ફોડી લઈએ, પછી દેશી રાજ્યોની વાતો કરીએ ! મદ્રાસી ભાઈએ સિવાય કોઈએ મહેને જોર ન આપ્યું. પ્રમુખ સાહેબ સૈયદ હસન હમામ સુદાએ મહારો ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવા અતિ સમ્યતાપૂર્વક આગ્રહ કર્યો ! પણ મહાઈ જીવાન લોહી એવી સમ્યતા, મીઠાશ કે વવેકશીલતાના ઠંડા પાણીથી ઠંડુ પડે એ નહિ બનવાજોગ હતું. મહારે તો કોંગ્રેસના ઇતિહાસને પાને એક ચિરંજીવ કલંક “રીકોર્ડ” કરાવવું હતું. તેથી “વોટ” લેવાનો આગ્રહ મહેં ન છોડયો. છેવટે “વોટ” લેવાયા ! બહુમતથી અમે હાર્યા ! પણ એક વાત સિદ્ધ થઈ ગઈ કે દેશી રાજ્યોનાં મહાજનોએ પોતાનું ભવિષ્ય પોતાને હાથેજ ધડવાનું છે-એતેજ મરીને મુકિત મેળવવાની છે. તેઓને મેક્સને આરે પહોંચાડવાની નથી બ્રિટિશ હિન્દમાં તાકાત કે નથી દીર્ઘસૂતતા; નથી આજ્ઞાકર્મની રાજનીતિ કે નિપુણતા કે નથી બિઝનેસકર્તું રાજ્યકોશલ નથી બીજાનું પ્રતિજ્ઞાપાલન કે નથી રસોનું રાજ્યકીય તત્ત્વદર્શન.

પણ કહેવામાં આવશે કે હવે કાન્ગ્રેસે દેશી સંસ્થાઓની પ્રગતિ પોતાને ત્યાં સ્થાન આપ્યું છે. એવી ખોટી ખુશામત મ્હારાથી નહિ થાય. કાન્ગ્રેસે પોતાના પ્રોગ્રામના વિસ્તાર માટે દેશી રાજ્યોને પોતાના બંધારણમાં સમાવ્યાં છે; નહિ કે દેશી રાજ્યોની જોડકાની કે અંધાધૂંધી સામે પોતાની આંગળી સરખી પણ હાથી કરવાને અગર તો તેઓની આપખુદીના અડગ ખડકોની એક ટાંકરી પણ ખસેડવાને માટે. કાન્ગ્રેસનો ચોપડો તપાસો અને સરવૈયું કહાડો કે જ્યારથી આ ધોરણ બદલાયું ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં દેશી રાજ્યોની જનતા માટે સક્રિય કાર્યક્રમ શો ઘડાયો અને અમલમાં મૂકાયો, તથા તેમની પારાવાર રાજકીય વિટંબનાઓમાંની કંઈ હાથ ધરવામાં આવી? મ્હારા આ આક્ષેપો સંક્રોધ નથી તેની હું વાચકને ખાતરી આપું છું. સત્ય ખુલ્લું કરવામાં કેટલીકવાર કૂર અને કોધયુક્ત દેખાઈ જવાય છે, પણ આ આખો કિસ્સો રજુ કરવામાં મ્હને તો બ્રિટિશ હિન્દ તેમજ દેશી રજવાડાની નિર્બળતા, અકુશલતા અને આર્તતા માટે અફસોસ અને દયા, શરમ અને કંટાળાની જ લાગણી થઈ છે.

પરંતુ વર્તમાન કમયોગીઓના મુકુટમણિ પૂજ્ય ગાંધીજી પણ દેશી રિયાસતને ચેતના આપી શક્યા નથી તો બીજાઓ માટે શાની શરીયાદ? બાઈ મનઃસુખલાલ મહેતા બૂલી નહિ ગયા હોય કે “કુચ્છ કાઠિયાવાડ પ્રજાકીશ મંડળ” (The Cutch-Kathiawad People's Association) ની સ્થાપનાનાનું મંગલમહૂર્ત કરીને અમે બને બાઈઓ ગાંધીજીને એ વર્ષનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો આમંત્ર કરવા ગયા હતા. તે વખતે અમારુદય પૂરું થયું નહોતું, એકાંતું આવે સ્વાધ રહ્યું હતું, અમદાવાદની મુનિસિપાલ સુધારણા ગાંધીજીની ડાયરી ઉપર હતી. આ બધું પતી જમ ત્યારબાદ ગાંધીજી કાઠિયાવાડ ખાતે ભેજ લઈને નીકળી પડવા તૈયાર હતા. તે આજનો દિન અને કાલની ધરી!

આ નિરાશાના સર તો નથી ને ? આપણી લાચારી અનંત તો નથી ને ? આપણું આત્મમાન, આપણું આર્થગૌરવ, આપણું સ્વાતંત્ર્યનાં સ્વપ્ન સદાને માટે ૭૦૦ નરેશોને ત્યાં રખેને ગરે તો પડી નહિ રહે ? કદાચ રજપૂતાનાનાં ક્ષાત્રતેજ, કાઠ્યાવાડના ખડતલતા, પેશ્વા મગરૂરી, અને આપણું જૂનાં બહારવટાંની ઉદારતા અને અમીરી, સાલસ અને ધૈર્ય, ખુદાખૂદ અને ખુમારી, આપણે કાયમને માટે ખોઈ તો નહિ ખેરીએ ને ? તલભાર પણ નહિ. મહેને વિધાતે છે કે નજદીકના ભવિષ્યમાં આપણું ઉપરથી મને તેટલાં કાળાં વાદળાંઓ એક પછી એક વરસી ગયા બાદ આફતાબનાં અજવાળાં આપણે ત્યાં આપરે ઉતરશે જ. એ અજવાળાં વહેલાં ઉતારવાં કે મેણં તે આપણા પુરુષાર્થની વાત છે; પણ આપણે તેના ભોકતા તો થઈશુંજ; એ વિધાતાએ આપણે માટે નિર્મેહું પ્રારબ્ધ છે.

એટલું નિઃશંક છે કે દેશી રાજ્યોની લોકસેના પુરુષાર્થ કરવા ધારે તો સૈકાઓનું દૂર પ્રારબ્ધ એક દશકાની અંદર પોતાના પગ પાસે ખેંચી લાવી શકે. પણ એ પુરુષાર્થ માટે નિઃસ્વાર્થતા અને નિર્ભયતા જોઈએ; વિચારની તીક્ષ્ણતા અને વ્યાપકતા જોઈએ; નવા માર્ગો શોધી કહાડવાની સંશોધનશુદ્ધિ જોઈએ; અથાગ સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા જોઈએ; પોતાના જ ઉપર સર્વથા નિર્ભર રહેવાની ટેક જોઈએ. આપણું કામ બ્રિટિશ હિંદના નેતાઓ કરી આપશે કે અંગ્રેજ સરકાર કરી આપશે કે નરેન્દ્ર મંડળનાં શોભાનાં પૂતળાંઓ કરી આપશે એવી ખોટી આશા અને લાચારીને હંમેશને માટે તિલાંજલિ આપવી જોઈએ. જૂના પુરાણા ચીલા ઉપર સેંકડો વાર ચક્કર ફરવાથી કદિ પણ ફલસિદ્ધિ થવાની નથી. જ્યાંસુધી કૉન્ગ્રેસો અને પરિષદો જૂની બેઠકોની શાઇલો લાંબને ઠરાવે ધડશે ત્યાંસુધી નવીન માર્ગ સૂઝવાના નથી. બ્રિટિશ સલ્તનતનો દાબ કાયમ કરવારા

રાજ્યનિપુણોની ખરી રાજ્યકુનેહ એજ છે કે જૂનાં બંધારણ, જૂના હાખલાઓ, જૂના ઇતિહાસો, બની ગયેલા દિવસાઓ, જૂતકાલને એપરે લખાઈ ચૂકેલા રાજ્યદારી સિદ્ધાંતો આદિ અનેક વેગભરી તરે તેઓની સામે મલિનિત માથું ઉચ્ચનારાઓની છાવણીમાં ફેંકે છે, અને એ તરેનો સુસવાટ એટલો જલદ અમિ જોવાયેલો હોય છે કે કોઈનું મગદૂર નથી કે તે સમયે તે દુનીઆની ખીણ કોઈપણ ચીજનો વિચાર કરી શકે. તેથી જગતની વીતી ગયેલી ઘડીઓ તો સામાન્યવાદીઓ, સત્તાવાદીઓ અને આપણોમાં હકકો તથા અધિકારો સાબીત કરવાને અને “દેશી” પ્રગ્નઓ, જંગલી રિયાસતો, નહાનાં રાજ્યો, ખીનતાકાત સંસ્થાનો, નાલાયક પ્રગ્નસંઘો, એ સર્વ મહોટી શહેનશાહતો અને સલ્તનતોનાં મરજીનું નીચે જ જીવી શકી એ સિદ્ધ કરવાને મરેજ વીતાઈ છે એ આપણા ઇતિહાસનાં અમળા નિશાળીઆઓએ માની લેવાનું છે !

તેથીજ દેશી રાજ્યોની સુધારણાએ ઉચ્ચાર સરખો પ્રશ્ન કરીએ છિએ કે તુરતજ જૂનાં કરારનામાં, કોલકસરો, અધિકારખતો અને હક્કપત્રોની પરંપરા આપણી આંખોમાં ભોંકવામાં આવેછે, જેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે આપણી દરેક કોન્ફરન્સમાં, સભામાં, કમિટીમાં, છાપામાં કે પુસ્તકમાં એ કરારનામાંઓની તો આપણા ગણેશ તરીકે પહેલી સ્થાપના કરતાં શિખ્યા છિએ. હું દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નકીય લડત લડનાર સૈન્યને હાથ જોડીને વિનવું છું કે કૃપા કરી એ કરારનામંદ, કોલકસારો, (Treaties) આદિને દરિયામાં ફેંકી દો. કોણ છે એ બ્રિટિશ સલ્તનત કે જે સાત આઠ દરેક માનવીઓનું સમગ્ર બિવિધ સ્વાર્થાધ, લાચાર, પરતંત્ર રિયાસતો સાથે એ બદામનો કરારના જંગરથી કેદ કરી શકે ? એ કરારોની આટખીલીને આપણે જ્યાર સંરખો પણ કરવો ઘટતો નથી. જગતની મહાન શહેનશાહતો આંખની મીટમાં જમીનદાસ્ત થતી આપણે જોઈ છે. તો આ પુરાણું તહનાચાં શી વિસાતમાં છે ? બ્રિટનના મુખ્ય પ્રધાન હંમેશની અરધો ડઝન

રાજ્યદારી ગુલાંટો ખાઈ શકે, અને દરેડો રૈયતની સ્વાધીનતા સાબૂત રાખવાને તથા ૭૦૦ રિસાયતોના પ્રાણરક્ષણ માટે “વિધાતાના લેખ” રૂપી ત્રાંખાનાં પતરાંઓને આંગળી પણ અડકાડી ન શકાય એ ન્યાય ક્યાંનો ? “Scrap of paper” ! “દાગળનો ટૂકડો” ! — એ ભ્રાંતિ ઉપજવનારી, અને જેને તેને શરામંદા બતાવનારી, મહા-યુદ્ધની નવી શોધખોળ આપણી વસ્તુસ્થિતિને કોઈ પણ લાગુ પડી શકતી નથી. અહિં પ્રમાણિકતા, નેક-ટેક, કે બાપના બોલ પાળવાની વાત નથી. અહિં તો જે વસ્તુસ્થિતિને આધારે જે સંબંધો, હકકો અને શરતો નોંધાયેલ છે તે સર્વ ફરી ગયાં છે; તેથી એ નકામાં થયેલાં, જડવત્ બનેલાં, અને રાજ-પ્રજાની ખરી સમાનતા અને સ્વાધીનતાની વચ્ચે વિદ્વંસ થઈ પડેલાં દરારનામાંનાં ચીથરાંઓને હવે કચરાની ટોપલીને હવાલે કરી, નવેસરથી દેશી પ્રજાકીય આસમનું ભવિષ્ય ઘડવાનું છે.

આ રીતે સદંતર નવા માર્ગો આપણે અખત્યાર કરીશું અને પુરાણાં પોયાંઓથી બડકશું નહિ તો દેશી રાજ્યોનું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય બહુ દૂર નથી. એ ભવિષ્યની વિગતોમાં આપણે અત્યારે ઉતરી શકતા નથી. જેમ માર્ગ કાપતા જઈશું તેમ નવી દુનિયા, નવાં આકાશ, નવી હવા, અને નવા પ્રકાશ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદા સામે પથરાશે. તે સમયે આપોઆપ આપણું આત્મબળ, આપણી સાધનસંપત્તિ અને આપણી યોજનાશક્તિ અણુધાર્યો વિકાસ પામશે. આપણા તખોબળ પાસે રાજવંશી શ્રીપતિઓએ નમતું જ પડશે; અને એમના નમવામાંજ એમની સાચી પ્રતિક્ષા અને ખરી સહીસલામતી છે. બ્રિટિશ અમલદારી ફોરની દબલગીરી ન તો પ્રજા સહન કરશે કે ન તો રાજકુમારો કબૂલ કરશે. દરેક રાજ્યે પ્રજાકીય મંડળો દ્વારાજ રાજ્યતંત્ર ચલાવવું પડશે. “પ્રજાનો અધિકાર એ જ રાજ્યતંત્ર” એ સિદ્ધાંતને જે જોરે વેદવાદ્યની આદક નહિ સ્વીકારે તેણે તેજ ક્ષણે વાનપ્રસ્થ થવું પડશે. જુદા જુદા રાજ્યવાદોએના લોકપ્રતિનિધિઓ સમગ્ર દેશી રિયા-

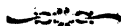
સતના પરસ્પર સંબંધો, અધિકારો અને ફરજો ચોક્કસ કરવાને એકઠા મળશે, અને તેમાં “ મહાપ્રજ્ઞાના મહાસંઘ ” (League of Nations) કરતાં વધારે હિતકારક કાર્યો સિદ્ધિ અને વિચારોની વધારે પ્રમાણિક આપ લે થશે. રાજકુમારો નરેન્દ્રમંડળ જેવાં ફાતરાઓથી નહિ રીઝે, અને જે કાર્ય પોતાની રૈયતના પ્રતિનિધિઓ કરી શકે તેની આંધછોડ કરવા પોતે જાતે જઈ પોતાની પ્રતિક્ષા નહિ શુભાવે. બ્રિટિશ હિંદને સ્વરાજ્ય વહેલું મળે કે મોડું, પણ આપણે તો આપણું ભાવિ હસ્તગત કરવાને ઉપડી ચૂકવાનું છે. જેણે નિશાન ચોક્કસ કર્યું છે, માર્ગ ચોક્કસ કર્યો છે, સાથે આંધવાનું ભાણું તૈયાર કર્યું છે, તેણે તો કૃત્ય કરવીજ જોઈએ. આપણો અને બ્રિટિશ હિંદનો સંબંધ શો રહેશે એ પ્રશ્ન જ ગોણું છે. આપણે બ્રિટિશ હિંદના ઓશિયાળા નથી રહેવું એ વાત ચોક્કસ છે. આપણે બ્રિટિશ એન્-સિઓ અને રેજિડેન્સીઓની દબલગીરી સહન નથી કરવી એ પણ દૈવા જેવું છે. તેમજ આપણને બ્રિટિશ સંબંધ છોડવાની બોલુપતા પણ નથી—જો બ્રિટન આપણો ઉપયોગ માત્ર ભપકા અને પ્રતિક્ષા માટે તથા શોભાના ગાંઠિયા અને શણગારેલાં પૂતળાં તરીકે કરવા ન માગતા હોય તો. જો બહારની દુનિયા પાસે આપણને રૂપાળાં રમકડાં તરીકે અને આપણા ગિયારા રાજકુમારોના જરિયન સાક્ષીઓને બ્રિટિશ સલ્તનતની જાહોજલાલીના સંકેતચિહ્ન તરીકે જ વાપરવાનો ઇરાદો હોય તો એ સલ્તનતનું મુરખ્ખીવટ કે રક્ષણ આપણને ન જોઈએ.

બ્રિટિશ હિન્દ સ્વતંત્ર થાય તે પહેલાં આપણે આપણા ધણોખરો માર્ગ કં ન દાખી લઈએ ? આ રાજવંશીઓ બિલકૂલ બુદ્ધિવિહીન છે અને તેઓ પોતાનો સાચો સ્વાર્થ સમજતા નથી એમ માનવા કારણ નથી. ખરી વસ્તુસ્થિતિ તેઓને સમજાવીએ, તેઓનો અને તેઓની પ્રજાનો ખરો સ્વાર્થ શામાં છે તેની ફાડ પાડીએ, આપણા અંતિમ હક્કો, પ્રમાણિકતાથી અને એકદિલથી તેમની પાસે ખુલ્લા કરીએ, અને તેઓએ કરવાનું કાર્ય કરવા આપણી તત્પરતા બતાવીએ

તો આપણી જાહેર ચળવળનો માર્ગ ધણે અંશે સાફ અને સંલયન થઈ જાય. અલખત, જેઓ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા છતાં, અને તેઓના રાજ્યના હિત માટે આપણા નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નો છતાં “સમાનતા, અંધુતા અને સ્વતંત્રતા” ની યાત્રામાં આડખીલી થઈને ઉભા રહેશે તેઓને સિપાહીદળ પોતાના માર્ગમાંથી દૂર ફેંકી દે તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

માટે, સ્વતંત્રતાદેવીના જેઓ સાચા ઉપાસકો હોય, મુક્તિ-મંદિરનાં જેઓને જલદીથી દર્શન કરવાના અભિલાષ હોય, જેઓનાં આત્મગૌરવને સ્વાધીનતાના અમૃતપાનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય, તેઓ સૌ મુસાફરો, દેશી રિયાસતનાં ભાઈ ભાંડુઓ, પ્રજાસંઘના મ્હોટા ખિરાદરો, સેનાદલનાં ઉત્સાહી સિપાહીઓ ! કૂચ કરો ! કૂચ કરો !

[“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૮, જુલાઈ, ૧૯૨૧]



૧૧૪

વસંતનો વિહાર.

[ગજલની ધૂનમાં]

સુથાવી દે વસંત ત્હારા
જીવનના મર્મ સા ન્યારા ?
મીઠું શું ગાન ખુલખુલનું ?
ગુલાબે વા હસન તું શું ?

રૂપેરી ચંદ્રખિંડ પર
થનથન નાયતી ઝાકળ ?
અગરછે શું સમીરનો સ્વર ?
વરેલીનો શું આશાવર ?

મધુર સ્વપ્ન કુચારીતું ?
હૃદયના રંગ નિરખતું શું ?
ઉઘડતી પાંખડી દિલની ?
સુરેખા શું કમલદલની ?

વસંતે શા છુપ્યા બેઠો ?
કહે ઝતુરાજ, દુલારે એ ?
ઝર્યાં સાં હર્ષનાં જાડુ ?
પ્રભાતે ચેતના આ શું ?

સિંઆ સૌંદર્યમાં શા પ્રાણ ?
કર્યાં સાં સ્વર્ગ બંદિવાન ?

ખિલાન્યાં પૃથ્વીનાં શાં ઊર ?

વિજયશ્રીનાં ભર્યાં શાં નર ?

[શ્રીમતી સરેખિની નાયડુના “ The Joy of Springtime ”

નામના અંગ્રેજી કાવ્યપરથી]

[“ રંગભૂમિ, ” માત્ર, ૧૯૭૬,

વસંત અંક,

વર્ષ ૧, અંક ૨.]

૧૧૫

અમર પ્રેમ.



પૂજી હત તને,

તારી અજબ સુરખીની ખાતર,

જેખી હત દિલસામાં તારી ગુલાખીને,

ધારી હત હૃદયમાં,

તારા નજરમાન બાલની કુદરતી ખુમારીને;

તો ત્યાંજ હતી અવધ મારા પ્રણયની,

ઓ સૌન્દર્યભૂતિ !

વર્યો જો હત તારા મુશીલ યૌવનને,

લુબાયો હત વશીકરણે મધુરી તારી વાણીથી,

ખેંચાયો હત તારા કંપાયમાન હૃદયતરંગથી,

ધવાયો હત તારા સત્યના આગ્રહ થકી;

રે હૃદય—ફુલારી !

તો સમયના વમળમાં સમાધ જાત તું, હું અને સહુ.

હું તો દિદા છું ને દિદા હતો,

તારી સનાતનતા પર,

અદ્વિવાન હતો તારા અમૃત જીવનની જાળમાં,

અમરતાનો હતો પિંચાસુ હું,

પીધાં 'તાં પાન તારાં અમર સૌન્દર્યનાં;

ન હો ત્હેની કોઈ ક્ષણભંગુર પ્રતિમા,

ન હો ત્હેને બંધન યુગ યુગાંતરનાં.

ઓ અમર રસવેલિ !
 પર છું કાલમર્યાદિત રસસ્લાણથી,
 તત્પર છું સદાયે,
 સૌન્દર્ય ને સમયનાં પરિવર્તન સહેવાને.

[બાપુ અરવિંદ ઘોષના Immortal Love નામના કવ્ય પરથી]

[“ રંગભૂમિ ” માધ, ૧૯૭૯,

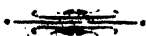
વસંત અંક,

વર્ષ ૧, અંક ૨.]

[૧૧૬]

ખાદી જીવનની જ્યોતિ.

[“ ખૂની જીગરકો પિતે હું ”—એ લય.]



ખાદી જીવનની જ્યોતિ છે, બસ જીગરે એ છે જન;
દેહે સુરત છે સુરેખી એ, સુખ સરલાં ત્યાં નધાન.

—ખાદી.

એ ધવલી નવલી ખાદી, છે સ્વરાજ્યની એ ગાદી,
હાં લગની લાગી જ્યાદી, એના વિના નહિ શાદી.

—બસ જીગરે એ છે જન.

—ખાદી.

બાદલમાં બીજલી ઝખકી, ચંદા અનેરી ચમકી,
સ્વર્ગીય ગંગા ઝળકી, જ્યમ કામધેનુ મલકી.

—બસ જીગરે એ છે જન.

ખાદી.

[“ રંગભૂમિ, ” વૈશાખ ૧૯૭૯.]

વર્ષ ૧, અંક ૩.]



૧૧૭

જાગ્રત હિન્દ !

[કવાલીની ધૂનમાં.]

અહા ! શું હિન્દ જાગ્રત તું ?
 'હતું' મૃત્યુ નહિ તે શું ?
 ખરે, મીઠી હતી તે નિન્દા !
 મર્યું જીવન નવું તહે હિન્દ !

મિત્રાયાં 'તાં' કમલનયનો
 નિરખવાને નવાં સ્વપ્નો;
 જુએ છુજ વાટ જગત આખું,
 ન હો મૃત્યુ કદિ, બાપુ !

ફરીથી કૂચ કરજો તું,
 બની સ્થિરચિત્ત ને બદાદર;
 યદ્ય સુખદાયી ને સ્વાધીન,
 બરી ચેતન, બની રણશર.

[પણ] કદિ આઝાદીના પંથે,
 અશાન્તિમાં નહિ સરતી;
 નહિ ચાંપીશ ધૂલિને પણ,
 સુખેમલ પાદપદ્મથી.

ગયાં ગૃહરાજ્ય, ગયા સુપ્રકાશ,
જહિં લીધા 'તા સુખના શ્વાસ;
ગયાં એ સ્નેહ સમણાં, પ્રાણ !
વિધિનાં ના ફરે નિર્માણ.

તથાપિ એક અચલ ! સદ્ધાંત,
મળે ઝડપાં સૌ સાગર શાન્ત;
ખરે તું ચેતના-સાગર,
ભર્યા રત્નો તહે રત્નાગર.

પ્રકાશો સત્ય રત્નો શુદ્ધ,
હટો એ સ્વપ્ન-વમળો જૂથ !
અજળ અદ્વૈત એકજ તું,
ધસે જ્યાં કર્મ-મોળાં સંહુ.

ફરીને તું સચેતન થા,
લીલા અદ્ભુત બતાવી જા;
સુરો સ્વર્ગીય સુણાવી જા,
હિમાદ્રિ શાન્તિ ઢાળી જા.

વરસળે તુજ પર આશિષ,
મહાદેવીની હૃદયાધીશ !
મનુ, મુનિ, ઋષિવર, નાથ,
ગ્રહો તારો પ્રતાપી હાથ.

વમળ સૌ સત્યની આગળ,
સમજવાં ઝાંઝવાનાં જાળ;
જુષા છીપી નહિ જાણી,
નહિ જ્યાં સત્યનાં યાણી.

તજ સ્વપ્નો મદ માયાનાં,
શરણુ લે સ્નેહ સેવાનાં;
છોડાવી દે અસતતા બંધ,
સનાતન સત્યના ધર રંગ.

[સ્વામી વિવેકાનંદના “ To the Awakened India ”
નામના કાવ્ય પરથી સૂચિત.]

[“ રંગભૂમિ ” વૈશાખ, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૩.]





[૧૧૮]

બુદ્ધિમૈયાને ચરણે

કોઈ મહેને પૂછે કે દુનિયાની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓમાંથી સૌથી મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ કાર્ય શું હોઈ શકે, તો હું તેનો એક જ ઉત્તર આપું કે વિચાર અને ચિંતન. હૃદયમાં ઊર્મિઓ ગમે ત્યારે ઉભરાઈ શકે છે; આત્માની ઇચ્છાશક્તિ તમે ચાહો ત્યારે કામે લગાડી શકો છો; પરંતુ વિચારશક્તિનો વિલાસ તો એકાગ્રતા, યોગસાધના અને ચિત્તની શાન્તિ વગર અનુભવી નહિ જ શકાય. સત્યને શોધી કઢાડનાર બુદ્ધિ છે; ઝંઝવાનાં જળ પકડી પાડનાર બુદ્ધિ છે; સંસારના દલ અને સ્વપ્નસૃષ્ટિનાં જાદુ ખુલ્લાં પાડનાર બુદ્ધિ છે. સત્યને અસત્યના પદ્મામાંથી બહાર ખેંચી લાવનાર અને હકીકતને ભ્રમણાઓની ભૂલભૂલામણીમાંથી ઉદ્ધારનાર કોઈ શક્તિ હોય તો તે તમારી વિચારશક્તિ જ છે.

પરંતુ જેમ એક અસ્તવ્યસ્ત પુસ્તકાલય ગમે તેટલું મોટું હોય તોયે નકામું છે તેમ એક બુદ્ધિ ગમે તેટલી મદાન અને તીવ્ર હોય છતાં એ બુદ્ધિ વ્યવસ્થાપૂર્વક વિચારી શક્તી ન હોય તો તેની મહત્ત્વ વ્યર્થ છે. જે બુદ્ધિ જુદી જુદી હકીકતોની તુલના કરી ન શકે, અસત્યના ઢગલામાંથી સત્ય તારવી ન શકે તે જીવન-સંઘ્રામમાં ઉપયોગી શસ્ત્રને બદલે ભારરૂપ લથિયાર છે. પુસ્તકોમાંથી અને શાસ્ત્રોના અધ્યયનમાંથી વિચારશક્તિ નીતરતી નથી. એ શક્તિ તો તમારા પોતાના માનસિક કારખાનામાંથી જ ઉદ્ભવે છે. અલબત્ત, ગ્રંથોનું વાંચન, શાસ્ત્રોનું પઠન, નિદિધ્યાસ અને અધ્યયન બુદ્ધિને તેજસ્વી બનાવે છે, વિચારશક્તિને ખિલવે છે, પરંતુ દીવેલ વગર બુદ્ધિપ્રદીપ કદિ પણ પ્રકટી ન જ શકે. પાંડિતો અને શાસ્ત્રજ્ઞો પુસ્તકોની મદદ

વડે ઉત્પન્ન થઇ શકે છે; પરંતુ મહાન વિચારકો, મહાન ધર્મધુરંધરો, દુનિયાના મહાન બુદ્ધિશાલી પ્રતાપી નેતાઓ તો તેઓજ થઇ શકે છે કે જેઓએ જગતની પોથીને પોતાની વિચારશ્રેણીમાં પચાવી હોય. મનુષ્યની પોતાની વિચારણાશક્તિમાં જ ખરું જીવન, ખરું સત્ય અને ખરું વીજગિક તત્ત્વ ભરેલું હોય છે. ઉછીના લીધેલા વિચારો, ઉચ્છિષ્ટ માનસિક ખોરાક, ચોરેલું બુદ્ધિબળ, કટાકટીને સમયે કદિ પણ કામે લાગનાર નથી. અને અત્યારે આપણે આખા જગતમાં ઉંડા તલસ્પર્શી વિચાર અને ભવ્ય ચિંતનનો જે સદંતર દુષ્કાળ જોઇએ છીએ તેનું ખરું કારણ એ જ છે કે લગભગ આખી દુનિયા ઉછીના લીધેલા વિચારોની દુકાનદારી ઉપર જીવી રહી છે. અર્વાચીન માનવી સ્વયં બનાવેલી બનાવટ ઉપર પોતાનો વેપાર ચલાવી શકતો નથી, તેથી પારકા માલની દલાલી ઉપર તે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી રહ્યો છે. તેટલા માટે ધણું જીવે છાપાંઓ અને પુસ્તકો ! કારણ કે તેઓની હયાતી વગર આધુનિક જનસમાજ તેની બુદ્ધિથી એટલું પણ પારખી ન શકત કે અત્યારે રાત્રિ છે કે પ્રાતઃકાળ !

વર્તમાન સમાજની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિનું ખરું નિદાન એક જ છે અને તે આપણી માનસિક સૃષ્ટિની અસ્તવ્યસ્તતા. વિચારસૃષ્ટિના પાયા ઉપરજ વાણી અને વર્તન રચાય છે. જ્યાં વિચારચંત્ર નિર્બળ હશે, જ્યાં પાયાઓ પોકલ હશે, ત્યાં વાણીના વિલાસ અને ક્રિયાની દોડધામથી જીવનની ભવ્ય ધમારત ઉભી થઇ શકવાની નથી. સમાજ-બંધારણ ઉપર ગમે તેટલી ચર્ચાઓ કરો, રાજપ્રકરણો ગમે તેટલા જોરશોરથી ડોળી નાંખો, સિદ્ધાંતોનાં તીરો ગમે તેટલા વેગથી છોટી મૂકો, પરંતુ જ્યાં નિર્મલ બુદ્ધિ નથી, સત્ય વિચારની વીજળી નથી, આસપાસની ઉપાધિઓથી તટસ્થ રહી દુનિયા નિરખવાની શક્તિ નથી, ત્યાં ધાંચીના બળદની જેવી પ્રવૃત્તિઓજ પેદા થશે, ત્યાં કદી પણ સુવ્યવસ્થિત જીવનનાં દર્શન થઇ શકશે નહિ. મનુષ્યની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા એકજ છે—“વિચાર કરનાર પ્રાણી.” છતાં એ વ્યાખ્યા કોઇ પણ

જમાનામાં જૂદી પડી હોય તો આ વીસમી સદીમાં જ. લાખો અને કરોડો માનવીઓ ઘેરાઓની મારફત પોતાની સર્વ જીવનપ્રવૃત્તિઓમાં દોરાતાં હોય તો આ સુધરેલા યુગમાં જ. લગભગ તમામ નરનારીઓ વિચારચંત્રનો ઉપયોગ કરતાં એટલાં તો થાકી ગયેલાં જણાય છે કે એ કંટાળાભરેલું કાર્ય થોડા “સ્પેશ્યાલિસ્ટો” ને સોંપીને પોતે પ્રમાદ અને માનસિક આરામમાં જ પોતાની કૃષ્ણકૃત્યતા માની રહ્યાં છે. અનાજ ખેડુનો ઉગારો અને આપણે આરોગ્યએ, કપડાં વણકર ખનાવે અને આપણે પહેરીએ, જીંદગીની જુદી જુદી જરૂરિયાતો જુદા જુદા કારીગરો ઉત્પન્ન કરે અને આપણે તેનો ઉપયોગ કરીએ; તો પછી વિચાર કરવાનું કાર્ય પણ ખીજાઓ મારફત કાં કરાવી ન લઈએ? “સ્પેશ્યાલિસ્ટો” નો આ જમાનો છે. તો વિચારચંત્રના સ્પેશ્યાલિસ્ટો કામે લગાડી દઈએ એટલે કરોડો માનવીઓને વિચારોંઓને એ મુશ્કેલ યંત્ર ચલાવવાની પીડા પતે!

પરંતુ આ ઉપરથી એમ ન સમજાય કે હું બુદ્ધિવાદની વિમાયત કરું છું. આત્માની શક્તિવડે ધણુંપે અનુભવી શકાય છે; હૃદયના લોહ-ચુંબકથી ધણુંપે આકર્ષી શકાય છે. જે જે બુદ્ધિ કહે તેજ સભ્ય અને બાકી બધું મિથ્યા એવો તિલ્લાંત સ્થાપિત કરવાનો અર્થ હેતુ નથી. છતાં એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે જેઓ માત્ર ખીજાઓના અભિપ્રાયો અને કહેવાતાં શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો ઉપરજ પોતાની સમગ્ર માનસિક સૃષ્ટિના પાયા રચના હોય અને પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિને જરા પણ તકલીફ દીધા વિના જીવનવ્યવહાર ચલાવનારા હોય તેઓને “વિચાર કરનાર પ્રાણી” ની કોટિમાં તો મૂકી ન જ શકાય. જે દેશમાં જ્ઞાનની પિપાસા નથી, જે દેશમાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ વિહાર નથી, તે દેશમાં વહેમ, ભ્રમણા અને અધાપાનું સામ્રાજ્ય અનિવાર્ય છે. જીંદગીના ન્દાનામાં ન્દાના પ્રસંગોથી માંડીને જમરજસ્ત સહનતોના મહાપ્રશ્નોનો ઉકેલ વિચારબલ અને બુદ્ધિબલ વગર કદિ નીકળી શકશે નહિ. અત્યારે એમર કૌટુંબિક અવ્યવસ્થા, સામાજિક

અસ્તવ્યસ્તતા અને રાષ્ટ્રીય અસ્થિરતા કેમ ઉભરાઈ રહી છે? શા માટે ક્યાંય પણ નિર્ણયાત્મક જીવનપ્રવૃત્તિઓ દેખાતી નથી? ભાવનાઓ અને આદર્શો અદ્ધર આકાશમાં કેમ લટકી રહેલ છે? વર્ષો થયાં રાષ્ટ્રસંઘોનું એક પણ સ્થાયી સ્વરૂપ કેમ રચાતું નહિ હોય? છેલ્લા દારણ્ય યુરોપીય યુદ્ધની પાયમાલી પછી પણ જગત હજુ એક પણ શાન્તિ શા સાર અનુભવી નથી શકતું? આ પ્રશ્નપરંપરા ચાહો તેટલી લંબાવી શકે છો, અને તે સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એકજ છે કે જેમ યુદ્ધ પહેલાં વિચારશક્તિનો ભયાનક દુષ્કાળ હતો તેમ યુદ્ધ પછી એ શક્તિનો સદંતર વિનાશ થયો છે, અને તેથીજ જ્યાં જ્યાં નજર ફેંકીએ છીએ ત્યાં ત્યાં સંગ્રામ પછીનાં ખેદાનમેદાન, શોરબકાર, અધાધુધી, ભ્રમ અને વિભ્રમ જ દેખાય છે.

દુનિઆમાં ઉસ્તાદી, હુશિયારી અને સ્વાર્થપરાયણતાની બહુ ખામી જણાતી નથી. વિચારશીલતાને માત્ર દેશવટો મળ્યો છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જે શક્તિઓ મનુષ્યના મોક્ષ માટે વપરાવી જોઈએ તે તેના વિનાશ માટે વપરાઈ રહી છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય સત્યની શોધમાં નીકળી પડશે નહિ ત્યાંસુધી ભલે તે સદનતોનો સ્વામી બનશે છતાં તે માત્ર પોતાના આત્માનું લીલામ કરીનેજ, અન્યથા નહિ. સત્યને સર્વાંશે સમજવું, સત્યનોજ સ્વીકાર કરવો, સત્યજ ઉચ્ચારવું અને સત્યજ આચરવું તેને માટે નિર્મલ હૃદય અને આત્મિક શક્તિ વિપરાંત સ્વચ્છ બુદ્ધિ, તીવ્ર વિચારશક્તિ અને વિશાળ મનોરાજ્યની જરૂર છે. સત્યના એકજ ટૂંકડાઉપર જીવન વ્યતીત કરનારના હાથમાંથી પરિણામે સત્ય સરી જાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ, ભાષાપંડિતો, ધર્મના બંદાઓ, રાજ્યદારી પ્રપંચ રમનારાઓ, સંસારસુધારકો, કલા અને સાહિત્યના પૂજારીઓ, આ સર્વ બુદ્ધિમાન વ્યક્તિઓ જ્યારે પોતાના વિષયમાં વધારે પડતી તન્મયતા અને એકતાનતા બતાવે છે ત્યારે તેઓ પણ બુદ્ધિના પક્ષાધાતથી કેવા પીડાય છે તે આપણો હંમેશનો અનુભવ છે. બુદ્ધિનું અને વિચારનું સમતોલન સાચવવું એ મુશ્કેલમાં

મુશ્કેલ ક્રિયા છે. જેમ વિચારહીનતા મનુષ્યને પશુ બનાવનારી છે તેમ બુદ્ધિની અતિશયતા પણ મનુષ્યને દીવાના બનાવનારી છે. પ્રત્યેક વિચાર જે તે સર્વાંશે સત્યના પાયા ઉપર નિર્ભર ન હોય તો તે બંદિખાનું છે. એકજ દિશામાં બે દષ્ટિઓ નજર કરી રહી હોય, છતાં એકને જળભર સરોવર છલકાતાં જણાય અને અન્યને ઝાંઝવાનાં જળ દેખાય તેનું શું કારણ? કારણ એકજ; એકનું વિચારચત્ર અટકી ગયું છે, અને અન્યનું વિચારચત્ર સાખૂત છે.

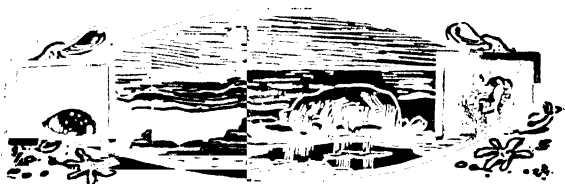
સર્જનશક્તિ કુદરતની બક્ષિસ છે; સૌ કવિઓ કે કલાકારો શિશ્વીઓ કે ચિત્રકારો, નાટકકારો કે સંગીતશાસ્ત્રીઓ થઈ શકતા નથી. પરંતુ બુદ્ધિનો વૈભવ થોડે ઘણે અંશે સૌ માણી શકે છે. પણ એ બુદ્ધિવૈભવ ત્યારેજ ભોગવી શકાય કે જ્યારે ભોગવનાર મનુષ્ય બુદ્ધિનો સાચો ભક્ત હોય. જેમ કલાકાર અને સાહિત્યકારને પોતાની કૃતિ અર્થે ત્યાગ અને તપ કરવાં પડે છે તેમ બુદ્ધિપ્રદેશ હસ્તગત કરનારને પણ સત્યના ઉપાસક બનવું પડે છે. સત્યની ખાતર પ્રાણુ-પણુ કરવા જે તત્પર હોય તેનેજ જગદંબા બુદ્ધિદેવીનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. જગન્નિયંતાએ દરેક બુદ્ધિને બે પસંદગીઓ આપી છે. પ્રમાદની શાન્તિ અને વિચારશીલતાની અશાંતિ. જેને પ્રમાદ છે તેના માર્ગમાં પ્રથમ જે નદી આવશે તેમાંથી તે પોતાના જલઘટ ભરી લેશે; પહેલો ધર્મ તેને સાંપડશે તે ધર્મ તે સ્વીકારી લેશે; પહેલું રાજ્યદારી ભાષણ તે સાંભળશે તે પક્ષમાં તે પોતાનું નામ નોંધાવી દેશે; પ્રથમ જે સંસારસુધારકનો લેખ તે વાંચશે તેના વાવટા નીચે તે પોતાનો તંબુ તાણશે. તેને બુદ્ધિની અશાંતિ અને વિચારની તકલીફ શા સાર જોઈએ? એ તો શાંતિનો આશક છે—ખટખટનો નહિ. વિચારપૂર્વક દરેક પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવું, જુદી જુદી દલીલોના ઉંડાણમાં ઉતારવું, ભિન્નભિન્ન ઘટનાઓ સરખાવવી, એ બધી માથાકૂટ કોણ કરે? એને તો કોઈ પણ બંદર પર લાંગર નાંખી નિરાંતે ખાવું પીવું

અને ઉંઘવું છે, પછી દરિયામાં અદ્ધર વિચારની સ્ટીમ ભરવામાંજ જીંદગી કાં બરબાદ કરે ?

પરંતુ જેને સત્યશોધન કરવું છે તે તો ક્યાંય ઉત્તાવળે લાગર નાંખવાનો નહિ; તેની યુદ્ધિતું જાજ તો ભર દરિયામાં તરતુંજ રહેવાનું. જ્યાં સુકાની સાવધ છે ત્યાં તોફાનનો ભય શાનો હોય ? જ્યાં અલાસીઓ ચપળ અને દેખતા હોય ત્યાં દેહની કે આત્માની સહી-સલામતી વિષે સંશય શાનો હોય ? જ્યાં યુદ્ધિત્રદીપની ક્ષેત્રશલાઘટ જગજગી રહી હોય ત્યાં જાજને અકસ્માતો શી રીતે નડે ?

[“સ્વધર્મ-ઝગૃતિ,”

૧૯૭૯, ફાલ્ગુન.]



[૧૧૯]

સેવાભાગિની એક આથમેલો સિતારો:

સ્વર્ગસ્થ કુંવરજી દેવશી



સેવાધર્મ: પરમગદનો યોગીનામપ્યગમ્ય:

દુનિયામાં બધું સહેલું છે—માત્ર સાચા જીગરથી, ખીનસ્વાર્થી જીતિથી અને સંસારના કાંટાઓનાં કષ્ટ હસતાં હસતાં સહન કરીને પારકાંઓની સેવા કરવી એ એક અતિ વિષ્ટ ધર્મ છે. એ સેવા કર્મયોગીઓને પણ અગમ્ય છે, મહાત્માઓને પણ સેવાનો પંથ પરમ ગહન છે. તેથીજ આજે આપણે મઠડાનું જવાહીર ગુમાવતાં આપણા આત્માનું કેટલુંએક જોમ જાણે ખોમ ખેડા ન હોય એમ સદ્ગત કુંવરજીભાઈના અવસાનથી અનુભવી રહ્યા છીએ.

પાલીતાણામાં વર્ષો પહેલાં બોર્ડિંગની સ્થાપના થઈ ત્યારથી વિદ્યાર્થીઓ માટે પોતાનું અખિલ જીવન અર્પણ કરવાના કુંવરજીભાઈના મહાન્ સંકલ્પની તિથિથી એમની જાહેર જાંદગી, એમની અનન્ય સેવાજીતિ અને એમની સ્નેહભીની પરાર્થપરાયણતા શરૂ થાય છે, અને એ ત્રણે દૈવી ગુણોની પરાકાષ્ટા પાલીતાણાની ભયાનક હોનારતને વખતેજ પૂરી થઈ પોતાના પ્રિય પુત્ર અને ધર્મપત્નીના ભોગે શાળાના ૧૮ વિદ્યાર્થીઓની જાંદગી બચાવનાર આ વીર જૈને શ્રી મહાવીર સ્વામી અને ભગવાન બુદ્ધ પણ હર્ષચકિત થઈ જાય એવું પુણ્ય પરાક્રમ કરી બતાવી જગતના પુણ્યસ્તોક મહાત્માઓની નામાવલિને અપનાવી છે.

પાલીતાણાની દૈવી આફત પંડી કુંવરજીભાઈએ સંસાર મંડેલી લીધો હત તોયે તે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અમૃતતત્વને પામ્યા હોત.

પણુ ત્યાર પછી તો દેશની ખાતર પોતાના દેહને દળી નાંખવાની ભારે જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો ખોજો પોતાને શિર ઉઠાવી લીધો. એક બાજુથી જાહેર સેવાનો કોઈ પણ પ્રસંગ ચૂકવો નહિ અને બીજી બાજુથી પોતાના વડીલ ભાઈત્રી શિવજીભાઈના જાહેર જીવનપ્રવાહ માટે સર્વ પ્રકારની સરળતા કરી આપવી એ કુંવરજીભાઈના જીવનનું રહસ્ય. સાંસારિક વિટંબનાઓનો ભાર સહન કરનાર જમણી આંહનાં શાં મૂલ છે તે તો અનુભવીજ જાણે. મને પોતાને કંઈક આ દિશામાં લાંબો અનુભવ છે તેથી હું શિવજીભાઈની સ્વાધીનતા અને કુંવરજીભાઈના ત્યાગનો અચ્છો ખ્યાલ આંધી શકું છું. મહેં તો મહારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં તેમજ જાહેર જીવનના હરેક પ્રસંગે ડગલે ડગલે અનુભવ્યું છે કે સરસ્વતીદેવી અને હિંદમાતાના પૂજન-અર્ચનમાં જો મહેં કદિપણ થોડાંએ કુસુમો અર્પ્યા હોય તો તે સર્વ પુણ્યપ્રતાપ મહારો સાંસારક ભાર હળવો કરનાર મહારાં વડીલોનોજ છે. શિવજીભાઈ અત્યારે કેવા પક્ષાઘાતથી પીડાતા હશે તે કલ્પવું મુશ્કેલ નથી. વીલે પાંલે ઉપર તો અધીજ છવાઈ ગઈ. ત્યાંની જાહેર પ્રવૃત્તિઓને પ્રકાશ આપનાર સિતારો તો પાછો ઉગે ત્યારે ખરો. જૈનસંઘ બીજા કુંવરજીભાઈનાં પનોતાં પગલાં પ્રાપ્ત કરતાં કદાચ જમાનાઓ લેશે. મહાત્માની ઉદ્દેશશાળાનું ઉદ્ધાન તો ઉગતાંજ વેરાન થયું! ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય કૃષ્ણમાં દિલ્લોજનીથી ભાગ લેનાર બડ સિપાહીઓમાં શરૂનો શરૂ છતાં સાગર સમે શાન્ત, ગંભીર અને ભવ્ય, અને રેડ ક્રૉસની સુકોમલ નર્સોને શરમાવે તેવો નમ્ર અને મૃદુ, એક ડાળીવાળો સેવક-શિરોમણિ-ગુજરાતમાં ફરીથી ક્યારે જન્મ લેશે તે તો પરમાત્મા જાણે. ગાંધીજીઓ, શ્રીકૃષ્ણો, કાપરિટો અને પયગમ્બરો કોઈ કોઈ વારજ પૃથ્વી પર અવતરતા હશે તે ખરું હશે—પણુ કુંવરજીઓ પણ આ કલિયુગમાં બહુ સોંધા મળી જાય એવું દીસતું નથી.

કદાચ કુંવરજીભાઈના જીવનના નિકટ સંબંધમાં જેઓ નહિ આવ્યા હોય તેઓને આ ચિત્ર ન સમજાય તો બનવાજોગ છે. જા-

હેરાતના આ જમાનામાં જેઓ પોતાની હયાતીનાં ખુબસો કુંડી ન શકે તેઓ જીવતાજ નથી એમાં શક નથી. જ્યાં દરેક હુશિયાર, બહેલો, જાહેર કાર્યકર્તા નેતાઓની નામાવલિમાં પોતાનો પહેલોજ નામર નોંધાવવાને પોતાનાં શરીર, મન અને જીગરને નીચોવી રહ્યો હોય, અને જ્યાં લોકસેવા તે ફૂરસદનો વખત ગાળવાનું સાધન, જાહેર પ્રવૃત્તિ તે નવા જમાનાની ફેશન, અને છાપાંઓ, પ્લેટફોર્મો અને સભાઓ તે આત્મપ્રદર્શનનાં સ્થાનો તરીકે ગણાતાં હોય, ત્યાં અલખત, કુંવર-જીભાઈ જેવા નમ્ર સેવકોએ તો માત્ર “ નેતાઓ ” અને “ નાયકો ”—નીજ મગફરીને પોતાનું સર્વ તેજ અર્પણ કરી ખરતા તારાની માફક દેહધારીઓના સંકુચિત દષ્ટિપથમાંથી અચાનક અદશ્ય થવું ઘટે. છતાં હજારો નમસ્કાર હોખે એ સરી જતા મંગળમય સિતારાઓને, કે જેના પ્રકાશવડે અનેક અંધકારમય દુનિયાઓ પોતાના પ્રાણુ ધારી રહી છે.

ગિરનારની છાયામાં

શાખ શુદ્ધિ ર. રમજન મંદિ
તા. ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૨૨

[“ સ્વ. કુંવરજી દેવશી ” નાં સ્મરણો]



[૧૨૦]

શ્રીયુત ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી

એક શોકજનક અવસાન

યોગાજ દિવસોમાં ગુજરાતે એક ખીજું રત્ન ગુમાવ્યું છે. શ્રીયુત ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના અવસાનથી સાક્ષર ગુજરાતને ભારે ખોટ પડી છે એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કારી, સંગીન વિચારકોની મુઠ્ઠીભર સંખ્યામાંથી એક સુધ્ધ અને તલસ્પર્શિ વિચારકની ન પૂરાય તેવી જગા ખાલી પડી છે. સ્વર્ગસ્થનો જન્મ અમદાવાદમાં સને ૧૮૭૨ માં થયો હતો. અને એમનું અવસાન પણ અમદાવાદમાંજ છેલ્લા ડીસેમ્બરની તા. ૯ મીએ થયું. ૧૮૯૯ માં તેઓ એલઅલ. ખી. થયા, ત્યાર-બાદ તેમણે વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો. જ્યાં સારી પ્રતિષ્ઠા જામતી હતી ત્યાં જ તેમણે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની સલાહથી વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમાં મુંબઈનું પ્રવૃત્તિમય જીવન સ્વીકાર્યું. પોતે ગર્ભશ્રીમંત હતા તેથી તે ધારત તો નિશ્ચિંતપણે જાહેરસેવા અને સાહિત્યને પોતાનું જીવન અર્પણ કરી શકત; અને તેમ થયું હોત તો અમને વિશ્વાસ છે કે શ્રીયુત ઉત્તમલાલ જાહેર જીવનમાં એક ધણું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા હતા. છતાં કમનસીબે મુંબઈના વ્યાપારની આસમાની સુલતાનીમાં એમનું પુષ્કળ ધન ખાલી થઈ ગયું, અને ત્યારથી તેમની નિવૃત્તિ અને સ્વસ્થતા ગદ્યઃ આજીવિકાનાં સાધનો કમાવામાં એમનું મન ચિંતાના ભાર નીચે ચગદાયું, અને છેવટે એ અસ્વસ્થતાના પરિણામે શરીરસંપત્તિ પણ ગદ્ય.

એક જાહેર વ્યક્તિના અવસાનથી જે શોક થાય તે કરતાં અમારી વ્યથા વધારે તીવ્ર અને અસહ્ય છે. કારણ કે જેમ સ્વર્ગસ્થની

અમારા તરફ વર્ષો થયાં અનન્ય મમતા હતી તેમ અમારો એમના તરફ એક વડીલ બંધુ પ્રતિની માફક આદર અને ભક્તિભાવ હતો. અમારી સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓને સહાય ઉત્તેજન આપનાર વડીલોમાં સ્વર્ગસ્થ અગ્રગણ્ય હતા. તેમાંએ સને ૧૯૦૭ માં અમે ધડકતે હૃદયે જે “ગુર્જર સભા” ની સંસ્થા સ્થાપવાની જવાબદારી માથે બોરવાનું સાહસ ખેડ્યું હતું તેનો ધણો ભાર હળવો કરવામાં જે સાક્ષરોએ પોતાની અમૂલ સાહાય આપી હતી તેમાં શ્રીયુત ઉત્તમલાલભાઈ અગ્રસ્થાને હતા. છેવટે ગુર્જર સભાના ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે પણ એમણે જવાબદારી સ્વીકારી હતી. એ ગુર્જર સભા અર્થેજ એમણે “A Historical Survey of the Indian National Congress” તૈયાર કરેલ. ગુર્જર સભાના ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકેની એમની કારકિર્દિમાંજ એ સભા દ્વારા અનેક દેશભક્તો તૈયાર થયા—જેમાંના ઘણા અત્યારે સાક્ષરો અને નેતાઓ તરીકે પૂજ્ય છે, છતાં જેઓની મહત્તાનું પ્રભવસ્થાન ઘણાથે ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસકારો વિસરી ગયેલા જણાય છે.

પરંતુ સાહિત્ય અને રાજ્યપ્રકરણ કરતાંયે શ્રીયુત ત્રિવેદીનો ઝોક ખાસ કરીને તત્ત્વદર્શન તરફ હતો. લોકમાન્ય જેવા પ્રખર દિલ્સુફે પણ પોતાની મરાઠી ભગવદ્ગીતાનું ભાષાન્તર કરવાને શ્રીયુત ઉત્તમલાલને ચુંટી કહાડયા એજ સ્વર્ગસ્થની શક્તિનું સરસ માપ છે. “રંગભૂમિ” માટે લખવાનું તો હજી એમણે મંગલાચરણ કર્યું હતું, તોએ એમની પ્રથમજ બાનીમાં દિલ્સુરીની છાંય વાંચતાંની સાથે જ મન પર અસર કરે છે. લિખરલ પક્ષના એ રાજ્યદ્વારી હતા, પરંતુ તેમાંયે સિદ્ધાંતો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથીજ ચોક્કસ કરેલા.

ઘણા ઉંડા મીમાંસક અને તીવ્ર વિચારક છતાં કદી પણ કોઈનું દિલ દુભાય તેવી ટીકા કે નિન્દા કરવી નહિ એ ઉત્તમલાલભાઈની ખરી ઉત્તમતા હતી. સર્જનતાથી એમનું જીવન ભરપૂર હતું. સાદાઈ અને

સંગીનતા, આદ્રતા અને પવિત્રતા એમની રગરગમાં હતાં. આવી ખોટો
તો! કિરતાર ન્યારે પૂરે ત્યારે સાચી. પરંતુ અમને શ્રદ્ધા છે કે સ્વર્ગસ્થનો.
વ્હાલસોયો આત્મા તો હજુ પણ ગુજરાત પર અનેક આશિર્વાદો
વરસાવી રહ્યો હશે. પરમ શાન્તિ હજો એ તરવદર્શિ આત્માને !

“ રંગભૂમિ ” જાન્યુઆરી, ૧૯૨૪

વર્ષ ૨ અંક ૧.



[૧૨૧]

શ્રી કૃષ્ણનાં લોહચુંબક

રાધાનો હૃદયાલાપ

નંદકિશોર! વિચારો તો ખરા કે તમારાં નેહભર્યાં નયનોનાં દર્શન વિના, તમારી વ્હાલી બંસરીના દિલદ્રાવક સંગીત વિના, આ ગોપગોપીઓ, આ વૃંદાવનનાં પંખીડાં અને પ્રાણીઓ, રે! આ વ્રજની સમગ્ર કુદરત શી રીતે જીવી શકશે? નાથ! એકવાર પ્રીતિનાં હ્દાણાં કરી વ્હાલાઓને પરવશ બનાવવાં, અને પછી નવાં સ્નેહીઓને રીઝવવાની ખાતર જૂનાં સગપણ છોડીને સરી જવું એ પ્રપંચ છે, કૂરતા છે. પણ હવે અમારાં આંસુઓ લૂછવાની ઢારિકાપતિને શી પરવા? એમને તો મ્હાલવાને રાજ્ય મળ્યાં; સંહારવાને શત્રુ મળ્યા; વરવાને વિજયશ્રી મળી; નવાં પ્રિયજન, નવાં આકર્ષણો, નવાં લોહચુંબકો મળ્યાં; હવે અમને સંભારશે પણ કોણ?

અરેરે! હવે વૃંદાવનમાં રાસલીલાની રસરેલ કોણ વહાવશે? સાયંકાલે વ્રજમાં પધારતી વખતે બલભદ્રના સાથમાં ગોપાલો અને ઘેનુઓથી વિંટળાયેલા, વેણુની સુરમોહિનીથી સમસ્ત કુદરતને મોહાવતા, એ વ્હાલા ગોપાલનાં પનેતાં પગલાંના પાવન સ્પર્શથી વ્રજની ધૂલિ પાછી કોણ જાણે ક્યારે પુનિત થશે? મહિયારીઓના મહિની સાથે એમનાં ચિત્તડાંની લૂટ હવે કોણ ચલાવશે?

અહા! વર્ષા ઋતુની એ ધનધોર રાત્રિ; તે સમયે, બાલમુકુન્દ! તમારી મધુર ભીતિ; તમારા કિશોર શરીરને સંભાળથી ગૃહ પ્રતિ લઇ જવાની નંદરાયજીએ મ્હને કરેલી મનગમતી આજ્ઞા; પન્નધટ્ટને માર્ગે કદિ ન વિસરાય તેવા આપણો મોંઘામૂલો સંગાથ; જતાં જતાં

કુંજેની ભીતરમાં છૂપાઇને આપણે કરેલી પ્રણયખોષીઓ; રે! તે
અપૂર્વ પળે તમારાં શરભિંદાં, કામલુગારાં, થનથન નાચનાં, કાતિલ
હોયનિયાનાં અસલ જાડુ—

—આ સર્વ દિલચ્છમ સ્મરણોના મોહ હૈય:માંથી શી રીતે
હટાવાય ?

[“ રંગભૂમિ”, જન્યુ. ૧૯૨૪
વર્ષ ૨. અંક ૧.]



[૧૨૨]

શિખર પરથી દષ્ટિપાત.

પ્રાચીન આર્યાવર્તનો પ્રાણુ ધર્મ હતો; ગ્રીક પ્રજાનું ચેતન કલા હતી; રોમન સલ્તનતનું રૂઢિર રાજ્યસત્તા હતી. વર્તમાનયુગનું વર્તમાન યુગનું જીવનસૂત્ર “સોંધું ખરીલું અને જીવનસૂત્ર મોંઘું વેંચું”—એ સ્વચ્છ, બેશરમ દુકાનદારી છે ! નફાટોટાનો આ સુધડ જમાનો છે ! તેથી દેસદેશની સુત્સદી, અક્લબાજ, સરાશી પહેડીઓનાં પળપળનાં સરવૈયાં ઉપરજ આજે બડી બડી શહેનશાહતો અને મહાન પ્રજાસંધોના પ્રાણુ નિર્ભર છે ! તેથીજ આજે બ્રિટિશ મહારાજ્ય જેવી સલ્તનતનું રાજ્યતંત્ર એકજ પ્રશ્ન ઉપર જીવેછે અગર મરેછે ! અને તે પ્રશ્ન બીજો કોઈજ નહિ, પણ પૌંડ, શિલિંગ અને પેન્સનો—નાણાંબીડનો—વેપારી હિસાબોનો—મજૂરોની બેકારીનો—કરોડો બૂખ્યાં પેટને અન્ન પૂરૂં પાડવાનો ! એજ કારણથી ફ્રાન્સે તેની મહત્તાને ન છાજે તેવી ધાતકી કરતાથી જર્મનીની ગરદન પકડી છે. એજ સબબથી મગરમાં મગર જર્મની બિચાઈ, લાચાર બન્યું છે ! રશિયાનું દારૂણ, દયાપાત્ર, પરિવર્તન અને સારી સલ્તનતોને કંપાવનારૂં નિષ્કુર બ્રાહ્મવિઝમ પણ અન્નપૂર્ણા દેવીને જ અંગલિ છે !

x

x

x

અને હિન્દમાં પણ પારદેશિક ધુંસરી બ્રિટિશ કુટુંબોનો આર્થિક ભાર ઓછો કરવાને અર્થેજ નથી શું ? આપણે પણ હિન્દ પણ એક પ્રથમ પદે રાજ્યના ખજાના ઉપર જ સંપૂર્ણ અધિકાર જ પ્રવાહમાં શું નથી ચાકતા ? Fiscal Autonomy બજેટ ઉપરનો કાણુ મેળવવાની ખાતર તો આપણી મકાસભાએ કિમતી ૩૮ વર્ષો ખર્ચા નાંખ્યાં. અને હજુ પણ Diarclay ડાબલ રાજ્યસત્તા જાય,

અને બજેટ ધડવાનો તથા નાણાં ખર્ચવાનો આપણને અધિકાર મળે, તો પછી રાજ્યદારી ચળવળને છેવટના પ્રણામ કરી અનેક મન્વંતર સૂઝી ગંગાને કિનારે સમાધિસ્થ થવા માટે આપણા રાજ્યદારી મહાપુરૂષો શું તૈયાર નથી? હિન્દી મહાસભાએ અનેક વાર લીધેલી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા-ઓ પાળવી કે નહિ તેનો નિર્ણય છેવટે તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ ઉપર જ નથી અવલંબતો? આખી ખીલાશતનું ભવિષ્ય “ખીલાશત ફંડ” ઉપરજ નહોતું ટીંગાઇ રહ્યું? એટલું જ નહિ પણ કંડ કરેડ માનવી-ઓના ભાગ્યવિધાતા કર્જન થશે કે ચર્ચિલ, રેડિંગ રહેશે કે કર્નલ મેન્નપુડ એ સર્વ નિરધાર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની ચુંટણી ઉપર જ નથી રહ્યો? અને અર્ધો અબજ જનતા ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા ચલાવનાર પાર્લામેન્ટની ચુંટણીનું સમગ્ર પરિણામ ત્યાંની રાજ્યદારી પાટાઓનાં ખીસાંઓની તાકાત ઉપર જ રહેલું છે, તે ન બૂલાય. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની લગામ લેખર પાર્ટીએ હાથમાં લેવી કે ખીજ કોઇ પક્ષે, એ મહાભારત પ્રશ્ન હરકોઇ પ્રગ્નને માટે જીવન કે મૃત્યુનો પ્રશ્ન ગણી શકાય, છતાં એક જ સાદી ન્હાની હકીકત ઉપર એ મહાપ્રશ્નનો ઉકેલ જમાનાઓ થયાં ટીંગાઇ રહ્યો છે—અને તે એ કે કઇ પાર્ટી પાસે પાર્લામેન્ટની ચુંટણીમાં શતેહ મેળવવા પૂરતાં નાણાં છે! અહા! જગદંબા લક્ષ્મીદેવીનાં શાં પૂજન-અર્ચન!

તેટલા માટે વસ્તુતઃ મહારાજ્યોના રાજ્યપ્રપંચ, રાજ્યદારી નેતાઓનાં છલકપટ, વ્યાપારી આલમની કુનેહબાજી, ખરીદીનો આત્મ-નિર્ણય અને સ્વાધીનતાના દંભ, એ દંભથી જમાનો ઉદ્ભવતાં મહાયુદ્ધ, અને એ મહાયુધ્ધોનાં પરિણામો—પ્રજનસંઘો, Leagues of Nations, ઇમ્પીરીયલ ફોન્ડર-સો, અને શહેનશાહતોનાં તહનામાં—આ સર્વ છેવટે તો મહાદેવી લક્ષ્મીને ચરણે જ કુર્યાની સમજવાની છે. આજે જગતની સર્વ પ્રવૃત્તિઓની હારજીત અંતિમમાં સરકાર, સમાજ કે વ્યક્તિઓની આર્થિક હારજીત ઉપર જ લટકી રહેલી છે. આજે જળરજસ્ત રાજ-

કીય હીલચાલો, પ્રગ્નકીય પરિવર્તનો, ધાર્મિક ઉચ્ચલપાથલો અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ ન્હાની ન્હાની દુકાનદારીઓ ઉપર નિર્ભર છે. તેથી આજે માનવજાતિની જરૂરિયાતો વ્યાપક વિરાટ દૃષ્ટિથી નિરખવાને કોઇને દુરસદ કે ધીરજ નથી. અત્યારે તો એક હાથથી મોંઘામાં મોંઘી કિમ્મતે ખરીદવું અને બીજા હાથથી મોંઘામાં મોંઘા દામથી વિક્રય કરવો એમાં જ મનુષ્યની સર્વ શક્તિઓ વપરાઈ રહેલ છે. તેટલા માટે જ અત્યારે રાજ્યો ખરીદાઇ રહ્યાં છે, બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ ખરીદાઇ રહી છે, છાપાઓના ડુંગરો ખરીદાઇ રહ્યા છે, સામાજિક સંસ્થાઓ ખરીદાઇ રહી છે, જગત્ સમસ્તનું સાહિત્ય ખરીદાઇ રહ્યું છે ! ન્હાનાં હાટડાંઓનો આ જમાનો છે !

માનવકુલની પ્રતિજ્ઞાની આવી હરાજી અવનીભરના ઇતિહાસમાં પહેલાં કદિ પણ થઇ નથી. માનવ મહત્તાના જલનિધિ માનવ મહત્તાની આટલી ઓટે કદિ પણ ઉતર્યા સાંભળ્યા નથી. અને એટલે ભારતને આંગણે તો હજુ પણ એ પુરાણ ગગનસ્પર્શી આદર્શોના આંક શી કિમ્મતે અંકાતા તેનાં સ્મરણો ભૂસાણાં નથી. હજારો વિદ્યાર્થીઓને કાંઇ પણ બદલો લીધા વગર વિદ્યાદાન આપનારા ઋષિ-આશ્રમેનો ઇતિહાસ આજે પણ આ ભૂમિને ગૌરવ આપી રહેલ છે. હિન્દના ચક્રવર્તીઓ પણ નિઃસ્વાર્થ વિદ્વાનો અને પંડિતોની આજ્ઞા શિરસાવંધ ગણતા એ કથા હજુ તાજી જ છે. તપસ્વિઓનાં તપ, યોગિઓના યોગ, સાધુઓનાં બલિદાન, સંયમીઓના આત્મનિયંત્ર, ઋષિમુનિઓનાં પરમાર્થચિંતન, એ સર્વ વિભૂતિથી હજુ ગઇ કાલે જ ભારતવર્ષ વિભષિત હતું. આજે એ મહત્તા અને ભવ્યતા ગઇ. આજે તો ન્હાનકડી રાષ્ટ્રીયતા સિદ્ધ કરવા જેટલી પણ નિઃસ્વાર્થતા કે તપશ્ચર્યા અહિં નથી- આજે એક જ પ્રગ્ન-સાગરના પ્રવાહ ઉપર સહેલગાહે નીકળનાર હિંદી બિરાદરોને નૌકામાં પગ મૂકવા પહેલાં

પરસ્પર કલકરારો—National Pact ઉપર સહી સિક્કા આપવા પડે છે ! આ વિશાળ સમુદ્રપરની સહેલગાહ ન હોઇ શકે; આ તો તો ભરતીયાં ગાડાં અને ખટારાઓની મુસાફરી ! મોટા મનનાં સાહસિક મુસાફરોની આ ખિરાદરી ન કહેવાય; આ તો છીછરાં માવવીઓના ક્ષુદ્રક અવિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાની કહાણી !

x

x

x

છતાં થીગડાંઓના આ જમાનામાં આવાં થીગડાંઓ વગર આપણે નથી ટકાવી શકતા આપણી કોમકોમની શું “હૃદયનું” એકતા, અગર તો નથી નબાવી શકતા આપણી પરિવર્તન” શક્ય છે? હાલહવાલ જર્જરિત રાષ્ટ્રીયતા ! પ્રશ્ન એટલો જ છે કે એવાં થીગડાંઓ આપણે કેટલાં મારીશું ? હિન્દુ-

મુસલમાન સિવાય અન્ય કોમોની એક્સપીનું શું ? એમને સહકાર પણ કાયા પાયા ઉપર રચાયેલો હશે તો તે તૂટતાં કેટલી વાર ? શિખ, પાર્સી, જૈન, બૌદ્ધ અને ક્રિશ્ચન કોમો મુસલમાન અને હિન્દુ જાનિઓથી તલભાર પણ વધારે નિઃસ્વાર્થ, ઉદાર કે દૂરદર્શી રહેશે એમ કોણ કહી શકે ? આપણે બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા પાસેથી “હૃદયનું પરિવર્તન” Change of Heart ઇચ્છીએ છીએ; એવું હૃદયનું પરિવર્તન પરદેશી પ્રજા માટે સંભવિત હોય, તો હિન્દુ જેની માતૃભૂમિ છે, હિન્દુને આંગણે જેઓને મરવું અને તરવું છે, હિન્દુને લલાટે લખાયેલાં ભાવ્ય ઉપર જેઓની જીવનઘટના સંજયેલી છે, તેઓ ભાષાભાંડુઓ “હૃદયનું પરિવર્તન” કેમ કરી ન શકે ? એક જ સંકલ્પથી જીવનભરનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત શું ન થઇ જાય ? વાત વિકટ છે ! છતાં શક્ય છે !

x

x

x

પરંતુ આટલો આત્મવિશ્વાસ અને અને આટલી વિરાટ દૃષ્ટિ ધરાવનાર એકજ મહાવ્યક્તિ, તે તો યેરોડાના ન્તિ- દારાગૃહમાં વિરાજે છે! સ્વીન્ડ્રબાણુ વિશ્વદર્શી ચક્ષુઓ ઇતનના વડે જગતને જોઈ શકે છે ખરા, પરંતુ તમેટીમાં ચદશિની વસતાં રાષ્ટ્રો પર એમની નિગાહ ઠરતી નથી; આ- રંત્રણુ! કાશ્યુખી એમની ભાવનાઓ ધરતીને સ્પર્શતી નથી; અગર તો આપણી માનવતાનાં નીર એટલી હૃદયહાર પામ્યાં છે કે આપણું રસહીન હૃદયો એમના અપાર રસચિંચનથી ચેતન પામનાં નથી. ગમે તે હો, પરંતુ “વિશ્વ ભારતી” નું રચનાર એ મહર્ષિ હવે “શાન્તિ-નિકેતન” ની શાન્તિ છોડી ય સંસારના કોલાહલમાં ઉતરી પડે તો જ એ કોલાહલમાંથી અનેરા સંગીત અને શાન્તિ ઉદ્ભવે; અગર તો રાષ્ટ્રીય મહા- મહારથિઓ એ એકલવાયા તત્ત્વદર્શિને ઘેરો ઘાલે તોજ એ- અમૂલ કાવ્યમય તત્ત્વદર્શન જીવનમાં ઉતારી શકાય અને હિન્દની ઓમાં કામે લગાડી શકાય; તોજ એ અસાધ્ય “હૃદય-પરિવ- કોષ” પણ દિવસે કદાચ એક સિદ્ધ લકીકત બની શકે. તથાપિ એ યેરોડાના કેદી વગર તો હિન્દ સ્ટ્રીની વગરના નાવ જેવુંજ રહેશે, આપણી કૅન્સેસની બેડકોમાં, આપણી ડાના કેદી” વિષયવિચારક કૃમિટીઓમાં, આપણા નેતાઓનાં નું હિન્દ! સંમેલનોમાં, આપણાં સભાપીડા ઉપર, આપણાં જાહેર છાપાઓમાં, સર્વત્ર સમ્યા નેતૃત્વની ખામી નથી લાગતી? એકજ વ્યક્તિની ગેરહાજરીથી કેટલી ! કેટલા સંશય! કેટલી અસ્થિરતા! અહિં જ આપણી છે. આપણે પ્રજા છિએ કે યંત્ર તેનો સાક્ષાત્કાર ત્યારે જ છે કે જ્યારે આપણામાં સ્ત્રીમ ધરનાર ઇન્નેર કોષ વાર જોર- હોય. યંત્ર ઇન્નેર વગર નકામું છે; પણ જીવતી જાયતી પ્રજા ારે ત્યારે પોતાના આત્મબલથી સ્ત્રીમ પેદા કરી શકે છે. એટલું

આત્મબલ આપણે બતાવી નથી શક્યા એજ આપણી અવનતિનું માપ છે.

x x x

પરંતુ આત્મબલની સાથે બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા, અને દૃષ્ટિની વ્યાપકતા પણ આમણે ગુમાવી છે. નહિતર શા માટે આપણી બુદ્ધિ યુરોપ અને અમેરીકાનાં ઉત્તરેલાં કપડાંનું આપણે પણ ગીરે પ્રતિદિન પરિધાન કરીએ ? અમેરિકાથી યુરોપ મુકાણી ! અર્ધો સૈકો પાછળ, યુરોપથી ખ્રિસ્તન અર્ધો સૈકો પાછળ, છતાં ખ્રિસ્તનનું અનુકરણ ત્રીજા અર્ધો સૈકા પછી આપણે કરવાનું રહ્યું ! પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા ચાલતાં રાજ્યતંત્રોનો સમગ્ર સિદ્ધાંત અમેરિકામાં જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવામાં આવ્યો, ત્યાર પછી ખ્રિસ્તનમાં પણ પ્રતિનિધિ-રાજ્યતંત્રનું હમ્મગ લગભગ મરણુતોલ દશામાં આવી પડ્યું છે. પરંતુ Representative Parliamentary Government ખ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ જેવી પ્રતિનિધિ ધારાસભાઓ મેળવવા માટે સને ૧૯૧૯ સૂધી આપણા સમર્થમાં સમર્થ નેતાઓ પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી રહ્યા હતા ! કદાચ સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્યતંત્ર હસ્તગત કર્યા પછી કોઈ ખુશનુમા સહવારે આપણને જ્ઞાન થશે કે આ મેળવેલો કિમતી ખજાનો ખિલકૂલ વ્યર્થ છે ! ખ્રિટિશ નમુનાનું સ્વરાજ મેળવવાની શુભ ધૃતિએ જ કદાચ રૉબર્ટનો વાયરલેસ આવશે કે જર્મન માર્કના હિસાબે હિન્દનું સ્વરાજ્ય ખંડી વાળો, કારણ કે પ્રતિનિધિત્વનું હમ્મગ ખીલે કોઈ પણ દેશ કોહીને કિમ્મતે પણ ખરીદવા તૈયાર નથી !

x x x

એવીજ દશા આપણી કેળવણીની તો ક્યારની થઈ ચૂકી છે. ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના નમુનાઓ આપણે ત્યાં ઉતારવા પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું હસનીય મેકેલેના સમ્મતથી આપણે ખ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓના અનુકરણ પરમ ભક્તો બન્યા છીએ. એ અસલ યુનિવર્સિટીઓ બહુ મજા પરંતુ તેની હિન્દી નહોતી તો

તો હજી એવી ને એવીજ મોજીદ છે ! ખ્રિસ્તની જૂની પુરાણી શિક્ષણપદ્ધતિઓ જડમૂળથી ઉખડી ગઇ, પરંતુ આપણાં વિદ્યાપીઠોમાં તો એ શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રયોગોનું મંગલાચરણ પણ હજી હવે થાય છે ! કમનસીબી તો એ છે કે જે ચીજે ખ્રિસ્ત ચાલ્યું તે ચીજે આપણે મુસાફરી કર્યેજ છૂટકો ! જે નિષ્ફળતાઓમાંથી યુરોપ અને અમેરીકા પસાર થયાં એ નિષ્ફળતાઓના ચક્રાવામાંથી આપણે પસાર થયેજ આપણો મોક્ષ !

x

x

x

હિન્દે ઘણી ભરતી-ઓટો નિહાળી છે, ઘણા તડકા-છાંયા જોયા છે, ઘણી ગમગીન ઘડીઓ વીતાવી છે. પરંતુ ભારતની માન-આટલી ગુલામી, આટલી લાચારી, આટલી માન-સિક પરા-સિક પરાધીનતા તેણે અનુભવ્યાનું કદિ ઇતિહાસને પાતે નોંધાયું નથી. મોગલ, અફઘાન કે પઠાણ આક્રમણ વખતે પણ હિન્દનાં કલાકૌશલ્ય, હિન્દનો અુદ્ધિવૈભવ, હિન્દનાં દાત્રતેજ, પરદેશીઓને ચક્રિત કરતાં. પરાજિત ભારતવર્ષ પાસેથી પણ વિજેતાઓ કંઈ ને કંઈ શીખી જતા, કંઈ ને કંઈ લૂટી જતા-ભારત વર્ષને શિખવાનું કે અનુકરણ કરવાનું ભાગ્યેજ કાંઈ હતું. અત્યારે હિન્દવાસીઓ એક પણ કલાનો એવો અપૂર્વ નમૂનો ઉત્પન્ન નથી કરી શકતા કે જે જોવાને દુનિયા એકડી મળે. અત્યારે સ્વામી શંકરાચાર્યના વારસો એવી જીવનની કોઈ દિલ્સુપી રચી નથી શકતા કે જેથી માનસિક દુનિયામાં પણ આપણે એક વિજય નોંધાવી શકીએ. આજે સાહિત્યનો એવો એક પણ રસપ્રવાહ કવિવર કાલિદાસને શોભે તેવો આપણે વહાવી નથી શકતા કે જેનાં પાન કરવાને આખી આલમ ઉતરી આવે. વિજ્ઞાનની દુનિયામાં તો કદાચ જગદીશ આપુ જન્મ્યા ન હત તો આપણું શન્ય જ નોંધાત !

x

x

x

પરંતુ આ નિરાશાવાદથી અમે વિરમવા નથી આહતા. હિન્દ માટેની અમારી મહત્વાકાંક્ષા કદાચ વધારે પડતી નિરાશામાં ગગનચુંબી હશે; અને તેથી જ અમારો અસંતોષ વધારે તીવ્ર બન્યો હોય તો એ આરોપ અમને આશા. માન્ય છે. છતાં એ વધારે પડતી નિરાશા એટલા

માટે જ છે કે અવનત હિન્દ પાસેથી પણ હળુ અમે મોટી આશાઓ અને મોટાં સાહસો ઇચ્છીએ છિએ. અમને મહાસભાની ક્ષણિક રાજ્યદ્રારી લડતો નથી સંતોષતી; કારણ કે અમે માનીએ છીએ કે જે હિન્દમાં ભીષ્મપિતામહના ઉપદેશ, મનુ ભગવાનની મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતમાં વર્ણવાયેલાં રાજકૌશલ શક્ય થઈ શક્યાં, તે હિન્દ આજે ધારે તો અતિ ભવ્ય લોકશાસનની મીમાંસા ઉપજવી શકે. તેજ રીતે જે ભૂમિમાં સૌંદર્ય અને કલા ડગલે ડગલે દષ્ટિગોચર થતાં ત્યાં શુદ્ધ, જડ, શમ્ભવ કલાના નમુનાઓથી અમે શી રીતે રીઝીએ? જ્યાં સાહિત્યનાં પૂર વહેતાં ત્યાં મહાન રસયત્નની આશા ન રાખીએ તો એ આશા ક્યાં રાખવી?

x x x

નહાનાં નહાનાં કુંડાળાંઓ, ખોખા જેવડાં પ્રશંસક મંડળો તથા સંકુચિત સંપ્રદાયોનાં ક્ષુદ્ર પરાક્રમો અને હસનીય ક્ષુદ્ર પરાક્રમોથી અસ્મિતા નિરખીને અમે અભિમાન કે ગર્વ નથી ટપ્પી નથી. ધરી શકતા, તે ખાતર સંપ્રદાયો અને સંસ્થાઓ.

અમને ક્ષમા આપશે. અમે તો દહનાપૂર્વક માનીએ છીએ કે નહાનાં ખાખોચિયામાં તરતાં નહાનાં નાવડાંઓનાં રમકડાંથી આપણે સમુદ્ર તરી શકવાના નથી. ભારતવાસીઓ તો સાહસિક નાવિકો બની મહાસાગરમાં ઝુકાવે અને વિન્યવંતા પાછા સ્વદેશ તરફ ફરે ત્યારેજ આપણી પ્રાચીન મહત્તાને અનુરૂપ આપણે વિન્ય લેખાય. ઉત્તુંગ શિખરોનાં વસનારાં ભારતજનો ચક્રદોળની સહેલગાદથી સંતોષ પામે એ અમારી મનોરથસૃષ્ટિની બહાર છે. જ્યારે આર્યાવર્તનું પ્રાચીન ગુરૂપદ સ્થાપિત થય ત્યારે જ આપણે ખરી ટૂંપ અનુભવી શકીએ.

x x x x x

અને એ અમારી મહત્વાકાંક્ષા યોગ્ય હોય તો હિન્દના પ્રાન્તે પ્રાન્તમાં, કૃત્રિમ રાજ્યદ્વારી અળવળ કરનાં પણ ભવ્ય મુસાફરી આપણી પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા અને આપણી ભાવિ માટે સદૃ મહત્તાને છાજે તેવી યોગસાધના જીવનનાં દરેક ચ્હડાવો ! ક્ષેત્રમાં શરૂ થાય એવી અમારી પ્રાર્થના છે. હિન્દ-વાસીઓ સાચાં પ્રતિભાશાલી ગૌરવાન્વિત નાગરિકો અને તો સ્વરાજ્ય હથેળીમાં છે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. અને સ્વરાજ્યની બાજુ ઉપાધિ મળ્યા છતાં ભારતવાસીઓનાં જીવન છીછરાં હશે, તાકવાનાં નિશાન નિર્ભાવ્ય હશે અને અંતરનાં મનોરથ ક્ષુલ્લક હશે તો એ સ્વરાજ્યથી આપણી મુક્તિ નથી. ગુર્જર સાહિત્ય-સેવકોને પણ અમારી એજ વિનંતિ છે કે બાલીશતાભરેલી સાહિત્યની જલકીડાઓ છોડી દઇ, કોઇ આકાશની દૂર દૂરની ભવ્ય મુસાફરી માટે તમારા સદૃ ચ્હડાવો, કોઇ આકાશસ્પર્શી લક્ષ્યને બેઠવા તમારા વિચારનાં અને વાણીનાં તીર ફેંકો, કોઇ સ્થાયી સનાતન સત્યની શોધમાં તમારી માનસિક શક્તિને કામે લગાડો !

—[“ રંગભૂમિ, ” જાન્યુઆરી, ૧૯૨૪,

વર્ષ ૨, અંક ૧.]

[૧૨૩]

૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો એશિયાઈ

સિતારો.

અર્ધો અબજ માનવીઓ જે તારણહારનું નિશાદિન પુણ્ય સ્મરણ કરે છે, જે કચ્છાનિધાનને હજારો મંદિરોમાં પુષ્પોના ડુંગરો ઉપર ડુંગરો અર્પણ થાય છે, અને જેની અદ્વિતીય વિશુદ્ધ જીવનકલા ઉપર પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ પણ મોહિત બની છે, તે પ્રાતઃસ્મરણીય ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ વિષે હજી તેની ભારતીય જન્મભૂમિમાં બહુ થોડું લખાયું છે અને વિચારાયું છે. હજી એકજ જમાના પહેલાં યુરોપમાં પણ આ એશિયાના સિતારા સંબંધી લગભગ કોઈને કશી માહિતી હતી જ નહિ. અને છતાં અજબ જેવું છે કે આ એશિયાઈ નૂરનો પ્રકાશ ૨૪ સૈકા થયાં અવનીભરના તમામ ધર્મો કરતાં વધારે પ્રદેશોમાં ફેલાઈ રહ્યો છે ! ૪૭ કરોડ માનવીઓ અત્યારે તથાગત બુદ્ધનાં અનુયાયીઓ છે; નેપાલથી સિંહલદ્વીપ સૂધી, જપાનથી માંડીને ચીન, ટિબેટ અને મધ્ય એશિયા પર્યંત, એટલુંજ નહિ પણ સાયબીરીયા અને સ્વીડીશ લેપ્લેન્ડ સૂધી એ કચ્છાનિધાનની પૂજા થઈ રહી છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ હવે ઠેર ઠેર આ ઇશ્વરી અવતારનાં ચુસ્ત ભક્તો મળી આવે છે. દુનિયાનો લગભગ એક તૃતીયાંશ કરતાં વધારે ભાગ જીદી જીદી રીતે એ મહાનુભાવને અંતરથી નમન કરી રહેલ છે.

એવું શું હતું અપૂર્વ એ અદ્વિતીય જીવનમાં કે જેની આટલી વ્યાપક અને આટલી દિલભર પૂજા થઈ રહી હશે ? શા કારણે નિશ-

દેન કરોડો મુખમાંથી **બુદ્ધ** કારણ ગચ્છામિ નો જ્યઘોષ નીકળતો હશે? એવું શું લોકચુંબક હશે એ “ચરહત” ના ચરણમાં જ્યાં કરોડો મસ્તકો પ્રતિદિન ઝુકી પડે છે એકજ રણકારની સાથે-**નમો તસ્મ ભગવતો અર તો** । આ સર્વ પ્રશ્નોનો પેક જ ઉત્તર છે-અને તે એ કે ભગવાન બુદ્ધનું શ્વેત મંજરી જેવું નિર્મલ, વિશુદ્ધ, નિર્દોષ, પવિત્ર જીવન માનવ જાતિના ઇતિહાસમાં ખીજું કોઈ જીવ્યું નથી. જે મહાત્માના સકલ દેહના અણુઅણુમાં અનુકંપા, દયાર્પિતા, કરુણા, પ્રેમ અને અહિંસા ઉભરાઈ રહ્યાં હતાં; જે દયાસિંધુએ વિચાર, વાણી કે આચારમાં કોઈ મનુષ્યને, કોઈ પ્રાણીને કે કુદરતની અણુમોલી લીલાના કોઈ પણ અંશને રજાનાત્ર પણ દુઃખ કે આઘાત આપેલ નથી; અને જે મહારથિએ વિશ્વને મધુભાવ અને અહિંસાના સનાતન સિદ્ધાંતોની અપૂર્વ અમૂલ્ય ભેટ આપી; તે બોધિસત્વ ઉપર આટલી દ્વિદાગીરી, આટલા ન્યોછાવર, શું ધધારે પડતાં છે?

સિદ્ધાર્થકુમારના જન્મથી જ જાણે સ્વર્ગ, પાતાલ અને પૃથ્વી યજ્ઞ પામ્યાં ન હોય તેમ કપિલવસ્તુને આંગણે આંગણે એ જન્મોત્સવ સમયે આનંદ અને ઉદ્ધાસ પ્રવર્તી રહ્યાં હતાં. માતા માયાદેવી અને મહારાજ શુદ્ધોદનના હૃદયની તો વાત જ શું પૂછવી? એમના જીવનની તો તેજ ક્ષણે સાર્થકતા થઈ. પરંતુ જ્યારે અસિતકપિએ એ પ્રતાપી રાજકુમારના ગ્રહ તપાસી ભવિષ્ય ભાખ્યું ત્યારે માતા પિતાના પ્રાણ લગભગ હટી ગયા! સંસારમાં આસક્ત એ બિચારાં કેમ સહન કરી શકે એની ભવિષ્યવાણી કે “આ પ્રતાપશાલી કુમાર આખા વિશ્વનો ચક્રવર્તી સમ્રાટ થશે, પરંતુ તે ધર્મનું સામ્રાજ્ય મોગવશે, અને નહિ કે આ ક્ષણભંગુર પૃથ્વીના ન્હાના ટૂંકડાનું?” મહર્ષિએ ઘણાંયે આશ્વાસન આપ્યાં, ઘણાંયે તત્ત્વદર્શન સમજાવ્યું, પરંતુ માતપિતાનાં સુકોમલ મૃદુ હૃદયોમાં તો અંગાર મૂકાયા.

ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ જગમગશ્ચર છે. શુદ્ધોદનની સિદ્ધાર્થ કુમાર વિષે અત્યંત ચિંતા, કુમારની વૈરાગ્યપ્રીતિ, અને એ વૈરાગ્યની આઠી શુદ્ધોદને રચેલી જાહોજલાલીની વાડ, એ રસભર વાર્તા વર્ણવવામાં બૌદ્ધ પુસ્તકોના ભંડાર ભરાયા છે. જેમ જેમ મહારાજાએ કુમારને સંસારની મોજમજાલમાં રસબોળ કરવા પ્રયત્ન કર્યા તેમ તેમ એ તપસ્વિ સંસારથી વિરક્ત થતો ગયો.

છતાં એકવાર એ વિરાગી હૃદય પણ રનેહની સાંકળથી કેદ થયું. કોલિનગરના નરેશ દંડપાણિની લાવણ્યમયી રાજકન્યાએ સિદ્ધાર્થ ઉપર જીત મેળવી. જ્યારે અનેક સુંદરીઓને સિદ્ધાર્થના મુખારક હાથથી સુવર્ણનાં લ્હાણાં થતાં હતાં ત્યારે ભાગ્યવશાત્ત યશોધરા છેઢી રહી, અને એક લ્હાણું ખૂટ્યું ! શરમાળ યશોધરાએ હિમ્મત ખતાવી:-

“કુમારશ્રી, મહાર્ પાત્ર મ્હને મળશે કે ?”

ઉંઘમાંથી જાગૃત થયો હોય તેમ સિદ્ધાર્થ ચમક્યો; ચાર આંખોનું મિલન થયું; હૃદય હૃદયના તાર કંપ્યા; અનેક જન્મોની જાણે સ્મૃતિ થઇ હોય તેમ એક બીજાને ઓળખ્યાં; અને મુગ્ધ બનેલો રાજકુમાર દિલની લાગણીને છૂપાવી ન શક્યો.

“ક્ષમા કરો, રમણીઓની રાણી, તમ્હારો દિસ્સો તો તદ્દન રહી જ ગયો; પણ હા, સુવર્ણપાત્રને બદલે આ મ્હારા કંઈનો હાર સ્વીકારશો ?”

એક પળમાં તો હાર કુમારના કંઠમાંથી મુગ્ધાના ગળામાં આરેપાયો, અને હારની સાથે હૈયાં પણ હરાયાં !

બસ, એ પહેલો અને છેલ્લો સંસારનો લ્હાવો ! ત્યાર પછી મહારાજાએ વિશ્રામવનમાં વિલાસોનાં પૂર વહાળ્યાં, પ્રમોદભવનો ઉભાં કર્યાં, જાહોજલાલી અને મોજશોખના સમુદ્ર છલકાવ્યા, પણ એ બાલ સન્યાસીને તો સુખી દેખાતા સંસારમાં હૃદયબેદક રૂદન જ સંભળાતું હતું. તેથી ગભરાયેલા શુદ્ધોદને કુમારને કોઇ પણ દિશામાંથી ઉદ્દેગ કે શોક ન સ્પર્શે તેટલા માટે દુઃખમય અને ગમગીન

વાતાવરણનાં તમામ દ્વાર બંધ કર્યા હતાં. તોયે વિધિના લેખ કોણ જૂંસી શકે ?

નગરની શોભા નિરખવાને એક ચિરસ્મરણીય દિવસે પોતાના સારથિ સાથે કુમાર વિશ્રામવનની બહાર નીકળી પડ્યો. મહારાજાએ આખા નગરમાં આનંદમય વાતાવરણ ફેલાવવાને મહાભારત પ્રયત્ન કર્યા હતા. સર્વત્ર રંગબેરંગી ચિત્રો અને ધ્વજપતાકાથી મહાલયો શણગારવામાં આવ્યાં, રસ્તાઓ સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવ્યા, આંગણે આંગણે સાથિયા પૂરાયા, પુષ્પહારો અને તોરણોથી અટારીઓને આકર્ષક બનાવી, અને ક્યાંય પણ દુઃખ કે શોકનો દેખાવ કે હૃદયગાર પણ ન નીકળે તે માટે મજબૂત બંદોબસ્ત થયો.

પરંતુ આ સૌન્દર્ય અને સ્વર્ગની ભીતરમાં સિદ્ધાર્થ કંઈક જૂઠી જ શોધ કરી રહ્યો હતો, અને શોધનારે શોધ કરી પણ ખરી ! રોજી, વૃદ્ધ, રાખ અને સન્યાસીનાં હૃદયભેદક દ્રશ્યો! અચાનક નગરે પ્રડ્યાં, તેનો મર્મ સારથિ પાસેથી સમજી લીધો. અને તેજ ક્ષણે વિશ્વનો સંદેશ હૃદયમાં ઝણઝણી રહ્યો. નગરની શોભા જોવાની અધૂરી રહી અને રાજકુમારે અંતરથી નિશ્ચય કરી નાખ્યો:—

“ શું આ અસંખ્ય લાચાર જીવોને બચાવનાર કોઈ નહિજ ઉત્પન્ન થાય ? નહિ નહિ, એ તારણહાર મ્હારે પોતે જ થવું છે. જ્યાં સુધી અંધકારમય દુઃખી જગતને હું ઉજાળું અને ઉદ્ધાસમય ન કરું ત્યાં સુધી રાજ્યની જાહોજલાલી અને સંસારના ભોગવિલાસ મ્હારે શિવનિર્માલ્ય છે. બસ, છત્ત, રથ પાછો વિશ્રામવન તરફ લે; મ્હારે નગર વિશેષ જોવાની ઇચ્છા નથી. ”

એ નિશ્ચય થયો તે થયો જ ! મહારાજાએ અનેક આકર્ષણો પુત્રના પગમાં નાંખ્યાં, પણ એ તપસ્વિ હોયો નહિ. ક્ષત્રિયવત્તો પાતો મ્હડાવવા અનેક પ્રસંગો ઉભા કર્યા, પણ સિદ્ધાર્થનો ક્ષત્રિયવત્તો આદર્શ કંઈક અનેરોજ હતો. ન્હાનપણથી જ એ મૃદુ હૃદયમાં અહિં-સાનું અમૃત રેડાયું હતું. તેથી તેને તો શિકાર પણ વર્જ્ય હતો.

એક ન્હાના હંસલાને પણ તીર ભોંકવાને તેનો સુકોમલ હાથ તૈયાર નહોતો. એવા એક કણુભર્યા પ્રસંગમાં સિદ્ધાર્થના પુષ્પ સમા મુદ્દ જીગરનું દર્શન થયું હતું. તેના પિત્રાદ્ય ભાઈ દેવદત્તે એક વાર એક કુમળા હંસને તીરથી વિંધ્યું ત્યારે સિદ્ધાર્થે વચમાં પડી, હંસને ખોળામાં લઈ તેની છાતીમાંથી તીર કહાડી પોતાના હૃદય સરસું ચાંધ્યું, અને દેવદત્તનો પગે પડી એ હંસલાનો પ્રાણ બચાવવા વિનવણીઓ કરી. છેવટે શિકારના કાયદા પ્રમાણે તેનો નિકાલ મહારાજાએ કર્યો, અને તેમાં પણ આ દયાસાગરે વિજય મેળવી હંસલાનો પ્રાણ બચાવ્યો. તે સમયે જ કુમારે સંભળાવી દીધું હતું કે:--

“ક્ષત્રિય ધર્મ નિર્દોષ, આશાભર્યા જીવનસહને ચીરી નાંખવાનો હોય, ખીલતી કળીઓને છુંદી નાંખવાનો હોય, કુદરતની અણુ-ભોલી લીલાને આળી ભરમ કરવાનો હોય, તો એ ક્ષત્રિય ધર્મ હું કદિ પણ સ્વીકારી શકું તેથ નથી.”

ત્યાર પછી તો એ વિશ્વપ્રસિદ્ધ મહાભિનિષ્ક્રમણનો મર્મદારક સમય દિવસે દિવસે જલદીથી પાસે આવતો ગયો. યશોધરાની અનન્ય પ્રીતિ અને પતિભક્તિ અગર તો પુત્ર રાહુલ પ્રતિનું સ્નેહભીનું વાત્સલ્ય સિદ્ધાર્થનો નિશ્ચય ઊગાવવાને અશક્ત નીવડ્યાં. પોતાના પર મરી શીટતાં સ્નેહીજનના સ્નેહને લીધે તેનો વિશ્વપ્રેમ, વધારે જાગૃત થયો, અને વિશ્વની ખાતર રાજ અને તાજ, સત્તા અને જાહોજલાલી, સ્વજન અને સ્નેહીઓ સર્વનો ત્યાગ કરી જંગતના ઉદ્ધારની કોષ્ટ સંજીવિની, કોષ્ટ જાદુજીવીની શોધમાં ચાલી નીકળવાનો તેણે મહાન સંકલ્પ કર્યો ! સંકલ્પ કર્યો એટલું જ નહિ, પણ એ સંકલ્પનો અમલ કરવાનો દિન પણ જલદીથી પાસે આવ્યો !

“અહો ! એ મહાભારત પ્રસંગ ! પ્રાણસમી પ્રિયતમા તરફ પ્રીતિ-ભરી મિંગાહ કરવાની એ છેલ્લી ઘડી ! આત્મવત્ પ્રિય પુત્ર રાહુલને ચુંખી કેવાની એ છેવટની તક ! વિશ્રામવનનાં ઐશ્વર્ય, કપિલવસ્તુનાં મધુરાં સ્મરણો, માતાપિતાનાં વત્સલતાથી ઉભરાઈ જતાં સ્નેહભીનાં

હૈયાં, એ સર્વને હમેશને માટે પ્રણામ કરી નીકળી પડવાની એ મર્મ-
વિદારક દાણુ ધડીઓ ! મોહમય સંસારનાં અસંખ્ય આકર્ષણોના
એ ભયંકર વમળો ! અહો ! એ મહાભિનિષ્ક્રમણની ક્ષણે એ દિલ-
દસ્તિાવના ઉંડાં અંતરમાં જાગેલી તોફાની ઊર્મિઓનું વર્ણન કોણ કરી
શકે ? છતાં ૨૯ વર્ષનો એ બહાદુર યુવાન છેવટે અતિ દુસ્તર સંસાર-
સાગરને તરી ગયો ! ત્યાગને સમયે તેનું પારિજાતક સરીખું કુણું હૈયું
વજ્રસમું સખ્ત બન્યું. આંસુઓથી રૂંધાયેલું હૃદય, માયાથી મુંઝાયેલું
મન, કરૂણાથી ધવાયેલો આત્મા, સર્વ એક જ ઉગ્રાર કહાડી રહ્યાં:—

“આવું છું, આવું છું, પ્રિય વિશ્વ ! તારા દુઃખો નિવારવા, તારા આંસુઓ લૂછવાને હું હમણાંજ આવું છું.”

“હા, બહાલાંઓથી વિયોગ તો થવાનો જ. પ્રિયતમાને અને પુત્રને, માતાને અને પિતાને, સગાંઓને અને સ્નેહીઓને, દુઃખ તો થશેજ. પણ થોડાંઓનાં દુઃખથી અસંખ્ય જીવોને હું પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરી આપું તો મ્હારાં બહાલાંઓ મ્હને ક્ષમા નહિ કરે ?”

“ સિદ્ધાર્થ ! બહાદૂર થા ! નિશ્ચયને ન ડગાવ ! સંસારનાં સગ-
પણ બૂલી જા. સંસાર ત્હારા જેવાને બાંધી રાખશે તો પછી જેઓને
સંસાર અમૃતમય લાગે છે તેઓનું બિચારાંઓનું શું ગળું ? આ
મહાભારત ધર્મ ત્હારેજ બજાવવાનો છે. ચાલ, તૈયાર થા, અને કપિલ-
વસ્ત્રને છેલ્લા પ્રણામ કર ! ”

X X X
 તે સમયના પ્રસંગો લેખિની વર્ણવી શકે તેમ નથી.
 હૃદયના એ કંપો, નિદ્રાધીન યંશોધરા અને રાહુલ તરફ ફેંકા-
 ચેલી એ અશ્રુભીની નજરો, દાસદાસીઓને ચૂપ રાખવાની અનુકંપા-
 ભરેલી વિનવણીઓ, એ આંકેક પ્રસંગમાં કરણાના સમુદ્રો હલકાય છે.
 પરંતુ કરણાની અવધિ તો ત્યારે થઇ કે જ્યારે સારથિ છત્ર સિદ્ધાર્થને
 અશ્રુ કંતક સાથે અનોખા નદીના તટ સુધી વળાવીને પોતાના પ્રાણથી
 પશુ અધિક પ્રિય કુમારથી છટો પડ્યો. જે ચિરંમરણીય ધરીએ
 સિદ્ધાર્થે સારથિને પોતાનાં વસ્ત્રાલંકાર, સમશેર, મુકુટ ઉતારી આપી

કષિલવસ્તુ તરફ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી તે સમયે સારથિની હૃદયબેદક વિનવણીઓ અને સિદ્ધાર્થની દિલહારક કશ્યાભરી સમજાવટ એ ખરેખર, મહાભિનિષ્ક્રમણના ઇતિહાસનું એક અતિ આદ્ર્માં આદ્ર્ પ્રકરણ છે. પરંતુ તેમાંયે સિદ્ધાર્થે વિજય મેળવ્યો અને છત્રને મનાવી પટાવી વળાવ્યો.

એ ક્ષણથીજ હવે પછીના શાક્યમુનિની મહાન શોધ શરૂ થઈ. પ્રથમ એ કાલામ મુનિના શિષ્ય થયા. ગુરુએ ખતાવેલા સમાધિમાર્ગની સાતે ભૂમિકાઓ એમણે જલદીથી વટાવી, પણ તેમના આત્માની તૃપ્તિ થઈ નહિ. કારણ કે એમને શાસ્ત્રાર્થના વાદવિવાદમાં વિજય મેળવવાની શક્તિ જોઈતી નહોતી, એમને તો સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતારવા હતા, મોક્ષનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવાં હતાં, સકલ વિશ્વને માટે નિર્વાણનો અચલ પ્રકાશમાન માર્ગ શોધી કહાડવો હતો. તેથી ત્યાર-બાદ ગુરુ ઉદ્રકમુનિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી આડમી ભૂમિકાથી પણ શાક્યમુનિને સંતોષ ન થયો. અંતે આત્મપ્રયત્નથી જ નિર્વાણની શોધ શરૂ કરી.

એ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા ઉરવેલાના અરણ્યમાં આરંભી. વર્ષાના ધોધ-માર વરસાદ, શિયાળાની અસહ્ય ઠંડી અને ઉન્દાળાના સખ્ત તાપમાં સિદ્ધાર્થે અજબ દેહદમન કર્યું; અનેક પ્રાણાયામો અને સમાધિઓ કરી; ૪૯ દિવસના ઉપવાસથી શરીર હાડપિંજર સમું કરી નાંખ્યું; અને છેવટે નિષ્ચેતન દેહ મૂર્છાથી ઢગી પડ્યો. તે સમયે ત્યાંની એક ગોવાલણ સુગતાએ શાક્યમુનિને દૂધનું પોષણ આપી સ્વસ્થ કર્યા, તેજ ક્ષણથી ગૌતમે દેહદમનનો માર્ગ છોડી દીધો, અને સત્તમે સોનેરી મધ્યમ માર્ગ સ્વીકાર્યો. તેની ખાત્રી થઈ કે જેમ મર્યાદારહિત સંસારના ભોગવિલાસ અને રાગરંગ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં આવરણરૂપ છે, તેમ અંતરાત્માને દિવ્ય સંદેશ પહોંચાડનાર નિર્મલ શુદ્ધિ અને સ્વસ્થ શરીર રૂપી યંત્રને જડવત્ બનાવનાર અતિ સખ્ત તપ અને ત્રી પણ આવરણરૂપ છે.

છેવટે આ માર્ગદ્વારાજ તેણે પોતાના ભવ્ય મનોરથની સિદ્ધિ મેળવી. સત્ શ્રદ્ધા, સદ્ વચન, સદ્ વર્તન, સત્ સાધનો, સદ્ ઉદ્યમ, સત્ સ્મૃતિ, અને સત્ સમાધિ-નિર્વાણની દિવ્ય સરણીનાં આ આઠ પ્રદાશમય પગથિયાં દ્વારા તેણે પોતાનું લક્ષ્ય હસ્તગત કર્યું. માર્ગમાં અનેક આવરણો. અનેક કષ્ટો, અને લાલચોનાં દલ ચઢી આવ્યાં, પરંતુ એ સ્થિતપ્રજ મહાત્માને કોઈ લાલચ કે કોઈ વાસના સત્યના પંથથી ચળાવી શકી નહિ. છેવટે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થવાની અપ્રાપ્ત ક્ષણે સૌ વાસનાઓ અને વિકારોના અધિષ્ઠાતા અસુર મારદેવે પોતાની અસંખ આસુરી સેનાનાં દળવાદળ છોડી મૂક્યાં. ભોગવિષયની લાલ-સાઓ, કામાદિક વિકારો, સૌંદર્યના મોહ, કર્તિના મદ, સંસારના લોહચુંબકો, સ્વર્ગનાં આકર્ષણો, સંશયો, તૃષ્ણાઓ, આદિ અનેક માયાઓની મોહજાળે તેને ઘેરી લીધો. છતાં એ કૃતનિશ્ચય મુનિએ એ એ સર્વ પર અદ્વિતીય જીત મેળવી અને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યું!

સિદ્ધાર્થે પિતા સાસેથી માગ્યું હતું કે “મહારે, મૃત્યુના ભય વિનાનું જીવન, રોગના ભય વિનાનું આરોગ્ય, વૃદ્ધાવસ્થાના ભય વિનાનું યૌવન, અને નાશના ભય વિનાના ઉપસોગ, જોઈએ છીએ” અને બુદ્ધે સર્વાંશે તે પ્રાપ્ત કર્યાં. છેવટે એ તથાગત બગવાને અચ્ચલ સિદ્ધાંત શોધી કહાડ્યો કે, “દુઃખ છે, દુઃખનું કારણ છે, દુઃખનો નાશ છે, અને એ નાશનાં સાધનો પણ છે; અને એ સાધનોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધન અર્હિંસા છે; વળી, સ્મરણમાં રહે કે હું એકજ નહિ પણ આખા વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્ર બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવાને શક્તિમાન છે.”

x

x

x

x

x

નમો તસ્સ ભગવતો અરહ્તો ।

v

x

x

x

x

— [“રંગભૂમિ,” જાન્યુઆરી ૧૯૨૪,
વર્ષ ૨. અંક ૧.]



[૧૨૪]

આઝાદી

મૈયા ! ચહું આઝાદી હું, સૌ સ્વપ્નભૂતાવલ થકી,
 આઝાદી હું એવી ચહું, જ્યાં ભીતિ કે ભ્રમણા નહિ !
 યુગો થયા જે ખેડીઓ, તુજ દેહને રૂંધી રહી,
 યુગો થયાં ભોંકાઈ જે, પરનંત્રના-કાતિલ-ધુરી !
 તુજ નેનની જેના થકી, પ્રિય રોશની ઉડી ગઇ,
 જે બાજીરીથી બૂલાઇ, મૂર્તિ મુક્તિની ખરી !
 ગમગીન રાત્રે જળ જૂડી, નિંદ જે ગુંથી રહી,
 જે સત્યના સન્માર્ગમા, ક્રુવ જ્યોતને છીનવી રહી !
 એ આત્મની ગુલામીથી, સ્વાધીનતા માગું નરી,
 એ હૃદયની જહુધ પાશોથી ચહું મુક્તિ ખરી !
 મુસાફરી જે નાવની, જાણે નહિ માતા જરી,
 જ્યાં ભાગ્યના છે સઠ ચહુડયા, માનવતણી ગણતી નહિ !
 નીર જ્યાં ઝોળે ચહુડયા, છે વાયુની ઝડીઓ જહિં,
 સુકાની જ્યાં મુડદાલ છે: નહિ એ ચહું મુસાફરી !
 જ્યાં પ્રાણહીન પૂતળાં વસે, કોઇ યંત્રની સૃષ્ટિ મહિં,
 કોઇ બાજીર નિજ કૂંકથી, ચેતન કૂંકે દેહે જહિં !
 માલિકની મીઠી નજર પર, નાચતી સૃષ્ટિ જહિં,
 દારણ એ પરાધીનતાથી, મુક્તિ થજો મમ માતની !

૨૬ કવિવર ટાગોરના Freedom નામના કાવ્ય પરથી.]

—[“ રંગભૂમિ, ” જાન્યુ. ૧૯
 વર્ષ ૨. અંક ૧.]

